

ॐ श्रीचंडीतिलोने ॐ शिर्वन्मनः

शेणावृत्त.

उत्तमपर अनुराग, रीति पणु उत्तम राणे,
भावनगरना वूप, ललु रैयतनुं बाणे;
गोहिलपति गुणुशार्णी, संत सुरखिना नाता,
रम्य सुयशयी रहे, अमर मुज आश्रयदाता. १

पोरखेंदरना पत, लघुवयमां रतिवाणा,
शाणु नटवरसिंह, महाराणु भतिवाणा;
वंदन करवा योअ, भावनन्दन मुदमाता,
रम्य सुयशयी रहे, अमर मुज आश्रयदाता. २

वंकपुरीना विलू, धर्मनी धुर धरनारा,
आनन्दी अमरेश, कृति उत्तम करनारा;
गोत्राक्षणु प्रतिपाक्ष, पुनित गुणी गुणुना शाता.
रम्य सुयशयी रहे, अमर मुज आश्रयदाता. ३

प्रश्नोराभां प्रवीणु, पूर्णु छे परउपकारी,
पटणी पुनित प्रधान, भावपुरना लयहारी;
प्रकाशंछ शंखुना, धरणीमां उत्तम ध्याता,
रम्य सुयशयी रहे, अमर मुज आश्रयदाता. ४

नधुराम सुंदरछ शुक्ल,
वांकानेर निवासी.

ઉપકારપત્ર.

આ નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રકાશમાં લાવવા માટે મ્હને અમૂલ્ય મદદ આપનાર વૈદ્યરાજ લક્ષ્મીશંકર નરોત્તમ ભટ્ટ, કે જેઓ મ્હારા ગુરુ છે, જેઓની પાસે મેં અમુક વખત સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાતિએ પ્રત્નોરા નાગર છે, વળા (વલ્લભીપુર) ની પંડોરામાં આવેલા પછેગામના મૂળ વતની છે, હાલ ભાવનગરમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે, સનાતન વૈદિક ધર્મના પૂરેપૂરા અનુયાયી છે, અને રમાર્તાગિના સેવનની સાથે પોતાના નિત્યકર્મમાં જીવન ગાળનારા છે; તેમજ જેમણે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ભાવનગરની પાઠશાળામાં પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી લાલુશંકર પાસેથી મેળવેલ છે; અને આયુર્વેદના સુત્રુત, વાગ્બટ વગેરે મોટા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ વડોદરાની સરકારી આયુર્વેદશાળામાં શાસ્ત્રી કાશીનાથના અધ્યક્ષપણા હેઠળ કરેલ છે; તેમજ વડોદરા સરકાર તરફથી લેવાતી શાસ્ત્રી પરીક્ષામાં આયુર્વેદશાસ્ત્રની સમ્પૂર્ણ પરીક્ષા પસાર કરી શાસ્ત્રીયપંક્તિની દક્ષિણા મેળવી છે; તેઓએ સંસ્કૃત જરતનાટ્યશાસ્ત્રનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવામાં મ્હને સર્વાંશે પરિપૂર્ણ સહાયતા આપેલી છે, જેથી આ સ્થળે તેઓનો હું અતિ ઉપકાર માનું છું.

જરતનાટ્યશાસ્ત્રનું ભાષાન્તર થઈ રહ્યા પછી તે કેટલાંએક કાળ સૂધી એમનું એમ દક્ષતર દાખલ પડ્યું હતું, તેમાં દાખલ કરવાનાં કેટલાંએક સાહિત્યોનો મેં સંશ્લેષ કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ એવા ગહન વિષયને સમજણ પૂર્વક સુધારી લખી આપનાર માણસનો વાંકાનેરમાં અભાવ હોવાથી આજથી સાત વર્ષ પૂર્વે જામનગરના રાજકવિ શ્યામજી જયસિંહના પુત્ર કેશવલાલ મારા પાસે મજભાષાના સાહિત્યોનો અભ્યાસ કરવા આવેલા કે જે આજ સૂધી મારા પાસેજ રહે છે; તેણે જામનગરનો દરબારી સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી નારણજી મૂળજી વ્યાસ પાસેથી સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમજ કાવ્ય સમ્બન્ધી કેટલુંએક જ્ઞાન પ્રથમથીજ મેળવેલું હતું; જેથી મેં તેને નાટ્યશાસ્ત્ર ને સુધારી લખવાનું કામ સોંપ્યું; ધીરે ધીરે તેના હાથથી બધું લખાઈ તૈયાર થયું, અને

પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. મદારા શિષ્ય કેશવલાલના ઉક્ત કાર્યથી હું બહુજ સંતુષ્ટ થયો છું, અને એ એક સારો કવિ નિવડે તથા લાંબું આયુષ્ય લોભવે એવો પ્રેમપુરઃસર આશીર્વાદ આપું છું.

આ ઉપરાંત ગોંડલનિવાસી શાસ્ત્રી કાનઈભાઈએ સંસ્કૃતના વિષયમાં મદને કેટલીએક મહત્ત્વ આપેલી છે, જેથી તેઓનો પણ ઉપકાર માનું છું.

વળી સાક્ષરોત્તમ કેશવલાલ હર્ષદરાય મુખ સાહેબે પણ મદારા ઉક્ત ગ્રન્થને શોભાવવા માટે કેટલીએક અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપેલી હોવાથી તેઓનો પણ આ રીતે ઉપકાર માનું છું.

નંદુરામ સુંદરજી શુક્લ,
વાંકાનેરનિવાસી

ભાવનગર, પોરબંદર, અને વાંકાનેરના રાજકવિ,
નથુનાથ મુદરજી શુક્લ.

વાંકાનેર નિવાસી જન્મ ત્રિ સન ૧૯૧૮ ફેબ્રુઆરી ૩

उपोद्घात.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ઉન્હાળાની એક રમણીય સાંઝના પ્રકાશમાં રાજકોટ ગામની અંદરની એક નાની ગલીમાંથી અસાધારણ સૌન્દર્યનો એક તરુણ ગૃહસ્થ પસાર થતો હતો. તેનાં બધાં અંગો એવા સુઘટિત અને ઉજ્જવલ હતાં, તેની આંખમાંથી એવું કોઈ ગયળી નૂર નિર્ઝરતું હતું, તેના પોશાક પણ એવો સ્વચ્છ અને સુંદર અને વિરલ હોય, કે તેના પ્રવેશથી આખી ગલીના વાતાવરણમાં ફેરફાર થયેલો, અને જોનારાં બધાં ત્રીપુરુષો મોહ પામેલાં.

એ અરસામાં હાઈસ્કૂલના પહેલા વર્ગના બે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીમિત્રો પણ એજ ગલીમાં રહેતા હતા; અને એ નવીન ગૃહસ્થ કોણ છે, એ જાણવાનું તેમને પ્રબલ કુતૂહલ થયેલું. એ બે વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક ઘણું વર્ષથી સ્વર્ગવાસી થયેલ છે, અને તોપણ અમદાવાદમાં હિમાલાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટની અન્દર હિન્દવત્સલ દાદાભાઈની છળી મૂકાવવા માટે આગ્રહી યત્ન કરનાર મોરબીવાળા વેંઘ હરિલાલ ઓણાભાઈને આજે પણ ઘ. ૧ બંધુઓ યાદ કરી શકશે. બીજો વિદ્યાર્થી આ ઉપોદ્ધાતનો લખનાર પોતે.

હરિલાલ કુદરતનો અને સૌન્દર્યનો નેસર્ગિક સ્નેહી હતો, સૂક્ષ્મ અવલોકનનો તેણે અવપાસ કર્યો હતો. આ પુરુષની બુદ્ધિપણ તેની આકૃતિની માફક પ્રકાશિત હોવી જોઈએ, એવા આશયનો તેણે આપેલો અભિપ્રાય મને હજી બરાબર યાદ છે.

અમારી જિજ્ઞાસા સંતુષ્ટ થવામાં ઘણી વાર લાગી નહીં. અમને ખબર મળી કે એ આકર્ષક પુરુષ વાંકાનેરના કોઈ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ કરીને કવિ છે, અને હિન્દી ભાષામાં ફાંકડી કવિતા લખે છે.

કવિનો ઉતારો અમારી પડોશમાજ હતો. અમે ત્યાં ગયા. મળ્યા. થોડી વાતચિત થઈ. તેના સૌન્દર્યથી પ્રગટેલો મોહ તેની વિશારદ વાણીથી અતિશય વધી ગયો. ખરેખર એવો સુઘડ આદમી મેં જિન્દગીમાં તે વખત સુધી જોયો.

ન હતો. અસાધારણ માર્દવ, ઉજ્જવલતા, પ્રકાશ, પ્રતાપ, સુવાસ વગેરે વિભૂતિ-
ઓથી પરિવૃત્ત એ કવિના અવિનાશી વદનને હું અત્યારે પણ દૃષ્ટિગોચર
કરી શકું છું. બૃહસ્પતિના પુત્ર કચનું મને સ્મરણ થયેલું.

અસ્તુ. તે પછી વર્ષો વીતી ગયાં. કવિસમ્પતકમાં કાન્તની વાણી માટે
અભિપ્રાય લખ્યો, તે વખતે કવિને ખબર નહોતી, કે એ તખ્તસુસથી કવિતા
લખનારની સાથે પોતે વસન્તના પહેલા બહારમાં વાતચિત કરી ચૂક્યા છે.

અહીં મારું પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ઉપર રાખીને સૌરાષ્ટ્ર અને ધંતર
રાષ્ટ્રોના સારા સારા સહૃદય સાક્ષરો અને કવિઓના પત્રોમાંથી થોડાં અવતરણો
આપવાં મને યોગ્ય લાગે છે.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ લખે છે:—

“ કવિ નથુરામ સુન્દરજી શુકલની ઓળખ ગુજરાતી આલમને કરાવવી
પડે એમ નથી. પોરબંદર, વાંકાનેર ને ભાવનગરના રાજકવિ તરીકે તે
કાઠિયાવાડમાં પ્રખ્યાત છે. સૌભાગ્યસુંદરી નાટકના કવિ તરીકે મુંબઈ એમને
પિછાને છે. સુરદાસ વગેરે નાટકોથી ગુજરાતમાં તે સુપ્રસિદ્ધ છે. શૃંગારસરોજ,
પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણબાલલીલા, એવા એવા ગ્રન્થોથી તે સાહિત્યના ઉપાસકો
માં જાણીતા છે. તેઓએ ગુજરાતી તથા હિન્દી કાવ્યોમાં તખ્તયશત્રિવેણિકા,
ભાવસુયશવાટિકા, અમરકાવ્યકલાપ અને ભાવઆશીર્વાચન વગેરે રાજપ્રશસ્તિ-
ના ગ્રન્થો લખેલા છે. તેમજ ઝંડૂવિરહ, ભાવવિરહ અને ત્રિભુવનવિરહ વગેરે
કરુણારસપ્રધાન પુસ્તકો પણ લખેલાં છે. ઋષિરાય મહારાજ, હરિદાસ મહા-
રાજ, અમૃતલાલ પઢિયાર, ચંકરલાલ શાસ્ત્રી, નથુરામ શર્મા વગેરે યુનિવર્સિટી-
નાં સન્તાન નહીં એવા મંડલમાં કવિ નથુરામ વિરાજે છે. એમનો અભ્યાસ
અને ઉછેર જૂની શૈલીનો છે. વિ- સં- ૧૯૩૭ માં તે ભૂજની પોશાળ
(કવિની પાઠશાળા) માં ભણતા, અને ત્યાં અભ્યાસ પૂરો થયે કાશીતીર્થમાં
કાવ્ય ને અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે પૂરો કર્યો. પછી વરલ હરનારશ્રી
હરિસિંહજી પાસે કેટલાંક વર્ષો તે રહ્યા હતા. ધીરે ધીરે એમની કવિતાની
સુવાસ ઠાડીયાવાડમાં ફેરતી ગઈ, અને શુભીઓના શુભરા ભાવનગર નરેશ

મહારાજ નખતસિંહજીએ જોગને રાજકવિ નીમ્યા. પોરણંદર અને કવિની જન્મભૂમિમાં પણ તેમનો સત્કાર થયો. કવિતા ઉપરથી તેમનું નાટકો ઉપર મન ગયું, અને સોભાગ્યસુંદરીનો જેત્ર તેમણે સુખધની ગુજરાતી નાટક મંડળીને લખી આપ્યો. તે પહેલાં અને પછી તળ વાંકાનેરની તથા અન્ય નાટક મંડળીઓને માટે પણ તેમણે કેટલાએક ઐતિહાસિક અને કેટલાએક કવિપત્ર જેલ લખ્યા, જેનાં નામો નીચે મુજબ છે:-

૧. કુમુદચંદ્ર.	૧૦. ભક્તકુટુમ્બ.
૨. કામલતાસ્વયંવર.	૧૧. કળીરવિજય.
૩. હતામણજેઠયો.	૧૨. તુકારામ.
૪. હરિશ્ચંદ્ર.	૧૩. નટીનટવર.
૫. રાજયયોગી.	૧૪. ભકિતવિજય.
૬. લાલખાંનીબુઆઈ.	૧૫. નાગર ભક્ત
૭. સતીસરોજિની.	૧૬. બિલ્વમંગળ અથવા સુરદાસ.
૮. માધવકામકંઠલા.	૧૭. શહેનશાહ, અકબર.
૯. શુભાનસિંહ.	૧૮. યોગકન્યા.

પણ નાટકો લખાયા પછી જોમનેજ હાથે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતના પાયા ઉપર નાટ્યશાસ્ત્ર લખાયું છે, જે પણ પગથિયું અનુભવનું સાફ છે + + + તેમની કવિતામાં ચેતન છે, તેમની કાન્તિમાં જોજસ્ છે, સ્વભાવે ગળતાવડા, નિડર, બહાદૂર છે. તેમની કવિતામાં મીઠાશ અને ઉજળામણ ઉભયનો વાસ છે. કુમારમાં સમાઈ શકે એટલી કલ્પનાની પણ ગતિ વેગવન્તી છે. તેમના હૃદયમાંનું રુધિર યૌવનબર ને ઉષ્માવાન છે. જોમણે પોતાનો અનુભવસંચય અનેક નાટકોમાં ઠાલવી પછી આ નાટ્યશાસ્ત્ર રચવાનું ઉપાકર્યું છે. ”

આપણા સૌરાષ્ટ્રની ખીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદશાય મુવ લખે છે :-

“ સંગીતના અભિનય અંગ ઉપર કોઈ પણ વિસ્તારવાળો ગ્રંથ ગુજરાતીમાં આજ સુધીમાં લખાયો હેય, તો તે કવિગજ નયુગમ સુંદરજીનું નાટ્યશાસ્ત્ર છે. જોમાં જોમણે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના દુજે ધ ભાગ ઉપર સંગીત

રત્નાકર આદિ પુસ્તકોના સાહાય્યથી પ્રકાશ પાડવા ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન અભિનય કળાના જિજ્ઞાસુ અને શોધક ગુજરાતીનો માર્ગ નાટ્યશાસ્ત્રથી ઉક્ત દશામાં સરત થશે. ”

જામનગરનિવાસી ગાંધી હાથીભાઈશર્મા લખે છે :—

“ શ્રીભરતાચાર્યપ્રणीतं नाट्यशास्त्रं कवीनां पद्धतिदर्शकस्य नाट्य-
काराणामुत्तमशिक्षकस्य साहित्योपासकसहृदयानां काव्यरसास्वादनरुच्युत्पाद-
कस्य प्रयोजनं प्रसाधयन्मनुष्याणां यावद्व्यवहारोपदेशकमिति नात्रमतद्वैतम् ।
तादृशस्यातिमहतः शास्त्रस्य संस्कृतभाषोपनिबद्धतयाऽद्यावधि तत् संस्कृतज्ञपु-
रुषेव यपाकथंचिदुपात्तलाभमासीत् । इदानीं वांकाणेरपुरनिवासिशुक्लावट-
ङ्कनपुरामकविवैयं स्तत एव बह्वन्विषयानुद्धृत्य रसतरङ्गिण्यादितत्त्वोदाहरणा-
दिकमुपादाय रमणीयं निबन्धनं गुर्जरभाषायामुपनिबद्धं येन गुर्जरभाषासा-
हित्ये अपूल्यसम्पदुन्मेषो जातः । यद्यपि गीर्वाणगिरीगुर्जरगणैः सङ्क्रमणे ह-
स्वदीर्घव्यत्ययशपसाद्वैताद्यशुद्धिलेखाः कचिद् कचिदपरित्यक्तवस्तयस्तथापि
मूर्ध्निशोधकस्य सावधानत्वविरहनिबन्धनमिदं स्यादिति कलयामि । सर्वथा
कविराजस्वार्थं प्रयत्नो गुर्जरभाषायाः सौभाग्यजनक इति शिवम् ॥ ”

“ શ્રી ભરતાચાર્ય પ્રણીત નાટ્યશાસ્ત્ર એ કવિઓને સારા નેતાનું,
નાટ્યપ્રયોગકારોને ઉત્તમ શિક્ષકનું, અને સાહિત્યના ઉપાસક સહૃદય-
ઓને કાવ્યરસાસ્વાદની યોગ્ય અભિજ્ઞિ ઉત્પન્ન કરી દેવાનું પ્રયોજન
સારનાર હોવાની સાથે મનુષ્ય માત્રને સર્વપ્રકારનાં વ્યવહારજ્ઞાનનું ઉપ-
દેશક છે. આવી મહત્તાવાળું શાસ્ત્ર સંસ્કૃતભાષાનિબદ્ધ હોવાથી અધ્યા-
વધિ માત્ર સંસ્કૃતજ્ઞ પુરુષોજ તેનો લાભ યથાકથંચિત્ લેઈ શકતા. હાલ-
માં વાંકાનેરનિવાસી કવિ નયુગમ સુદગ્ધએ એ નાટ્યશાસ્ત્રનું ગુજ-
રાતી ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું છે, તેથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં એક
અમૂલ્ય ઉમેરો થયો છે. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા નિયમને ગુજરાતી

ભાષાનું રૂપ આપતાં કેટલેક સ્થળે હ્રસ્વ દીર્ઘ વગેરે અશુદ્ધિદોષો રહેવા પામ્યા છે, પણ તે કાંઈ સાક્ષરદ્વારા પ્રૂક્ત શોધવાનું નહિ બનવાનો પરિણામ જણાય છે. સર્વથા કવિરાજનો આ શ્રમ ગુજરાતી ભાષાનો સૌભાગ્યજનક છે. ”

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકર.

સુપ્રસિદ્ધ શીઘ્રકવિ શાસ્ત્રી શંકરસાહુ માહેશ્વર લખે છે :—

“ નાટ્યશાસ્ત્રમવલોકિતં મયા, શુદ્ધગુર્જરગિરાવિનિર્મિતમ્
સત્કાવિપવરકીર્તિશાલિના, શુક્લવર્ધનથુરામશર્મણા ॥ ૧ ॥

દ્રવ્યકાવ્યરચનાવિનિર્ણયઃ શ્રીમતો ભગવતો મહામુનેઃ
ઉત્તમં ભરતશર્મણો મતં, શર્મદં સમન્તસૃત્ય નિર્મિતઃ ॥ ૨ ॥

इदमद्य नाट्यशास्त्रं, भरतमुनेर्मतमनुत्तमं मनसा
आश्रित्य गुर्जरगिरा, रचितं शुक्रेण सुन्दरं सरलम् ॥ ३ ॥

અયમીદૃશઃ પ્રવન્ધઃ, પ્રયમઃ સર્વોપકારકારીતિ
દ્રવ્યૈવ તં વિપશ્ચિત્પવરા આનન્દસાગરે મગ્નાઃ ॥ ૪ ॥

तत्कृतिकर्त्रे कविगणमणये नथुरामशर्मणे नितराम्
दास्यन्ति धन्यवादं, साशिर्वादोक्तियुक्तमिति मन्ये ॥ ५ ॥

યસ્મિન્નભિનયવિધયશ્ચતુર્વિધાવર્ણિતાઃ સાવિસ્તારમ્
સર્વે રસાશ્ચ સરસં, સોદાહરણાઃ સુવિસ્તરાલિખિતાઃ ॥ ૬ ॥

यद्यद्य नाटकानामुपयोगि प्रस्तुतं सुवस्तु मुदा
तत्तच्चवर्णितं सद्भाषाद्वयं तेन सत्कविना ॥ ७ ॥

दर्शं दर्शं तदहं, परमं परितोपमानोऽस्मि
माप्नोतुमुपसारं, सत्कविकीर्त्या समं हि सर्वत्र ॥ ८ ॥

નાટ્યમવન્ધમુક્તાહારોઽયં હર્ષદો ભૂયાત્

શ્રીશૈલરાજતનયાહૃદયાધીરામસાદતઃ સતતમ્ ॥ ૯ ॥

इति शङ्करलालशर्पणः परमेशं प्रति चन्द्रशेखरम्

सततं परमार्थनाऽस्ति मे, परमादेशमद्देशजन्मनः ” ॥ ૧૦ ॥

“ કીર્તિશાળી કવિવર્ધ નથુરામ સુન્દરજી શુક્લે શુક્લ શુભરાતી
ભાષામાં બનાવેલું નાટ્યશાસ્ત્ર મેં જોયું. તેઓએ શ્રીમાન્ સમર્થ મહા-
મુનિ ભરતના કહ્યાણુકારી મતને અનુસરી દ્રશ્યકાંભર્યનાના નિર્ણ-
યનું નિર્માણ કર્યું છે. ભરતમુનિના સર્વોત્કૃષ્ટ મતનો આશ્રય લઈ
શુક્લ નથુરામે શુભરાતી ભાષામાં લખેલું નાટ્યશાસ્ત્ર સુન્દર અને સરલ
છે. તેઓનો આ પહેલવહેલો પ્રબન્ધ તમામને ઉપકારક છે, એમ જોઈ
વિદ્જ્ઞનો આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થયા છે, અને ઉક્ત કૃતિના કર્તા કવિ-
ગણમાં અણિરૂપ શુક્લ નથુરામ સુંદરજીને આશીર્વાદપૂર્વક ધન્યવાદ
આપે છે. કવિરાજ નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના અભિનયો સવિસ્તર
વર્ણવ્યા છે, અને તમામ રસો ઉદાહરણ પૂર્વક વિસ્તારથી રસિક શ-
ખ્દોમાં લખેલા છે; તેમજ જ જ નાટકોનાં ઉપયોગી પ્રસ્તુત વસ્તુ
ગણાય છે, તે સર્વ સદ્ભાવથી પ્રશંસાપાત્ર નિવડે એવી રીતે વર્ણવેલ
છે, કે જના પર દ્રષ્ટિપાત કરી કરીને હું પરમ સંતુષ્ટ થયો છું; અને
એવો આશીર્વાદ આપું છું કે કવિ નથુરામની કીર્તિની સાથે તેની
ઉક્ત કૃતિનો પણ સર્વત્ર પ્રચાર થાઓ. શ્રી પાર્વતીપતિ શંકરની કૃપાથી
આ નાટ્યપ્રબન્ધરૂપી મુક્તાહાર હવેશાં હર્ષદાતા બનો, એવી પરમેશ્વર
ચન્દ્રશેખર (શિવ) પ્રત્યે આરી (આદેશરના પુત્ર શંકરલાલની)
નિરંતર પ્રાર્થના છે. ”

ઉપરના મતો આપણા શુભરાતી સાક્ષરોના છે. પણ કવિ નથુ-

राम मुખ्यत्वे हिन्दी भाषाना कवि छे, अने हिन्दी भाषाना शाताओ आभनी
कवी कहर करे छे ते आशुषुं उपयोगी छे.

लेखपुगनिवासी बृहत्कवि विद्याभास्कर पंडितगुरु लालचन्द्रशर्मा
क्षणे छे :—

“ श्रीमान् राज्यमान्य-राजेश्री कविराज नधुराम सुन्दरजी योग्यम्
लिखा बृहत्कविविद्याभास्कर पंडितगुरु लालचन्द्रशर्माके नमस्कार बंचावसी.
तथा आपकी निर्मित (तरुण्यशत्रिवेणिका) नामकी पुस्तककों श्रीयुत
साधु महाराज भावनादासजीके मार्फत पायकर मुझे बड़ा भारी प्रमोद हुआ.
आपकी काव्यशक्ति और श्रीमान् वैकुण्ठनिवासी बड़े महाराजावहादुर
भावनगरकी पूर्ण राजभक्तिकों देख कर मेरे चित्तके अभिप्रायोंकों नीचे
लिखे हुअे नव कविचौमें जाहिर किये हैं. आशा है कि आप और आपके
सज्जन मित्र इन्हें पढ़ कर खुशी होंगे. उक्त पुस्तककी यह मेरी तर्फसे
समालोचना है.

॥ छन्द मनोहर ॥

स्वस्तियुत भावनग्र लसत उदग्रपुर,
सुगुण समग्रमय सुकवि समाज है ॥
पंडित प्रवीन निज घरम अमीन भूरि,
विद्याबोध जिन सत्यशील सुखसाज है ॥
लालचन्द्र कहत सुदेशके अधीश जहां,
सो हूँ अवधेशसे नरेश शिरताज है ॥
महाराज अधिसज दीनननिवाज आज,
भूप भावासिंह नर इन्द्रसे विराज है ॥ १ ॥

नृप भावसिंहके अनूप रूप राजसभा,
 शास्त्रीति साहित्यके सुर्कवि सुजान है ॥
 राजे राजकवि जहाँ नयुराम सुन्दरजी,
 शुरु शिष्ट धर्मनिष्ठ काव्य कृत्यवान है ॥
 लालचन्द्र देत धन्यवाद हिय हेतकर,
 कृतिकों निहारी अति अद्भुत समान है ॥
 तखत नोंद पत्र विदित सुरेन्द्र सम,
 पढत सुशर्म पर्प लहत महान है ॥ २ ॥
 प्रेमसे पठाई पूर्ण पुस्तक प्रमोद पूरी,
 पाई हम प्रीतिपुत कविसुखदेशिका ॥
 भावनप्र भूत पूर्व भूपकी भलाई जामें,
 अति अधिकाई गुणगणशतशेणिका ॥
 लालचन्द्र कहै राजकविवर नयुराम
 सुन्दरजी सुन्दर बनाई बोधशेणिका ॥
 कीन्ही अवलोकन अवलतें अखीर तक,
 धन्य धन्य धन्य भूपतखतशेणिका ॥ ३ ॥
 गीति छन्द कीर्तिमय कीन्ही है उपोदघात,
 नीति सत्यवर्णनमें नृप यश भीनो है ॥
 समर्पणपत्रिका सुवाल भावसिंहजीकी,
 आशिरवचन अति अधिक नवीनो है ॥
 तखत सुरेश्वरको जीवनचरित्र चित्र,
 लसत पवित्र वर वृत्त चित चीनो है ॥
 लालचन्द्र कहै राजकविवर नयुराम
 सुन्दरजी शुरु काव्यकृतिमें प्रवीनो है ॥ ८ ॥

लिखो है संगीत भूप तखत विनोद राग,
 रागिनीन ताल शास्त्रीति अनुसारी है ॥
 तखतयशवावनी कवित्तनमें दान ताको,
 वर्णन कियो है चित्र कविता प्रसारी है ॥
 लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
 सुन्दरजी शुक्ल सारी सुप्रति तिहारी है ॥
 तखतयशको संगीत सुमन लिखो है तहां,
 रागिनी गजल ताल मोदके विहारी है ॥ ५ ॥
 तखत विरह वारी वावनी रची तें महा,
 दुःख उपजावनी सुनेतें सबहीके है ॥
 कर्ण भोज विक्रमते अधिक वदान्य भूप,
 तखत नरेश्वरके सुयश सुनीके है ॥
 लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
 सुन्दरजी शुक्ल शामधर्म निज पीके है ॥
 आश्रय सुपत्र लिख्यो आश्रय पवित्र सुधी,
 माननीय शिष्टनके उपकृत जीके है ॥ ६ ॥
 पुस्तक पढत पायो परम प्रमोद हम,
 तखत त्रिवेणिका त्रिवेणीसी सुधारी है ॥
 व्यंग धुनी व्यंजना अलंक्रिया सुलच्छना त्यों,
 संस्कृत पराकृत बीचि विसतारी है ॥
 लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम
 सुन्दरजी भगीरथ शोभा अधिकारी है ॥
 तखत नरेश्वरको पुण्यवाग्नि भूमें यह
 अमर कियो है सदा आशिष हमारी है ॥ ७ ॥

મહારાજ અધિરાજ ભૂપ ભાવસિંહ વીર,
 મુગુણ સમુદ્ર સાચો લસે પ્રજાપાલ હૈ ॥
 દાતા દિવ્ય દિપત દયાહુ દીહ દીનનકો,
 પરઝપકારી ભારી ધર્મ રત્નવાલ હૈ ॥
 લાલચન્દ્ર દેતહૈ અશીષ ચિરજીવો સદા,
 સત્વતનરેશ્વરકે પ્યારે અતિ લાલ હૈ ॥
 રાજ અભિષેક લેકે સફલ કિયો હૈ નૃપ
 ગુણમય નામ ભાવનગર મુવાલ હૈ ॥ ૮ ॥
 વિજય સદૈવ ભાવસિંહ નર ઇન્દ્રજૂકી,
 જય જય ભાવપુર ભૂપ મહારાજ હૈ ॥
 ગુનિ નિજ સામ ધર્મે અતિ-સનમાન દેકે,
 કીનો હૈ દિવાન પ્રભાશંકર સ્વરાજ હૈ ॥
 લાલચન્દ્ર કહૈ રાજ્યકવિવર નથુરામ,
 ફૈલ્યો યશ મૂપતિકો ભારત વિરાજ હૈ ॥
 શંકર કૃપાતે પૂત દલપતકે પ્રતાપી,
 ચીપ કારભારી લસે પ્રજા સુલસાજ હૈ ॥ ૯ ॥

॥ ઇત્યલં સુકવિષુ ॥

કેટલાએક નમ્ર વાંચનારાઓને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે આ સદ્-
 ગૃહસ્થો પોતે પોતાને “ વૃહત્કવિ વિદ્યાભાસ્કર ” અને “ પંડિત ગુરુ ”
 અને “ શાસ્ત્રી ” વગેરે કેમ લખી શકતા હશે ? એવાઓએ સમજવું,
 કે એ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ જૂની અને તેટલા આટલે જૂનાના લેક્ષ્નો
 તરફથી પૂજ્ય છે. હિંદી પંડિતશ્રી હિન્દી તેમજ સંસ્કૃત ઉભય ભાષાના
 સમર્થ કવિ છે.

“ પ્રિયકવિવર નત્યૂરામજી સાહિવ !

भवत्प्रेरित “ तख्तयशस्विणेनिका ” की पुस्तक भावनादासजी महा-
राजके द्वारा मुझे मिली, जिसे मैं सहर्ष अंगीकार (स्वीकार) करताहूं. आप-
के इस अनुग्रहका मैं वर्णन कहाँ तक करूं. केवल धन्यवाद देकर परमात्मासे
आपके आयुरारोग्यतया दीर्घजीवी होनेकी प्रार्थना करताहूं. राजालोग कवि-
योंको केवल इसी लिये सम्मानपूर्वक रखते हैं कि वे उनका यश निर्माण करे,
और दीर्घकाल तक संसारमें नाम बना रहे. हमारे मारवाड़ी भाषामें नाम
स्थिर रहनेके दोही कारण एक प्राचीन कहनावतमें प्रसिद्ध है. कहते है कि
“ नाँव रहै कै गीतढाँ कै भीतढाँ ” सो गीतढाँ तो कविता वा पुस्तक रचना
(गद्यपद्यकृतौक्यः) इसके अनुसार और भीतढाँ “ इमारत ” बनवानेसे.
बस इन दोके सिवा कोई उपाय नाम चिरस्थाय रखनेका नहीं है. आपने यह
पुस्तक रचकर महाराज तख्तसिंह बहादुरका अटल नाम कर दिया. आपने
लवणकों चञ्चल कर दिया.

मैंने इस पुस्तकको देखी तो यह पुस्तक गुर्जरभाषां और गुर्जर लि-
पीमें है. कविता नागरी भाषामें है. गुर्जर भाषामें मुझसे अत्यल्प बोध है इस
लिये गद्यके विषयमें अपनी अनुमति प्रकाश नहीं कर सकता. और अभी इ-
तना सावकाशभी नहीं कि किसी गुजराती के पास जाकर वा बुलाकर श्रवण
करूं. तथापि जो आपकी कविता नागरी भाषामें है उसके लिये मेरी यह अ-
नुमति है कि—आपकी कविता प्राचीन प्रनालीका अनुकरण करती है. और
सरस कविता है, इसे पढ़कर चित्तको अत्यन्त हर्ष हुआ.

બેધપુર નિવાસી સાધુગહારાજ શ્રી ભાવનાદાસજી કે જમણે
ભાવનીનામમાલા વગેરે ધણા ગ્રન્થો રચ્યા છે, તેઓની આજ્ઞાથી તેઓ-
ના શિષ્ય શાસિઆમજી લખે છે:—

॥ કવિત્વ ॥

“ અંગતે વિલચ્છન મુલચ્છનાતે લલિત છે,
 મુરખિ મુહાય રહી મુવરન વરનમે ॥
 ચારુ ચટકીલી નવ રસતે રસીલી રમ્ય,
 અધિક વિરાજ રહી આભા આભરનમે ॥
 શાલિંગ મુહાવનીહે ભાવધ્વાનિહૃતે ખલી,
 ચાતુરી દિસ્વાઈ દેત વરનચરનમે ॥
 કવિતા તિહારી કમનીય કક્ષા કામિનીસી,
 મુંદર મુખન વસી કવિકે કરનમે ॥ ? ॥

॥ દોહા ॥

રસિક મુકવિ નયુરામ તવ, કૃતિ નિહારી કમનીય ;

ભાવન શિષ શાલિંગ મન્યો, મલકવિત્ત્વ મવર્દીય ॥ ૨ ॥

કવિસ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડવાને આ પ્રસંગે આથી વધારે પત્રો
 કે અભિપ્રાયોની આવશ્યકતા નથી. એટલે હવે આપણે રસિક મુકવિ-
 ની કમનીય કૃતિને જરા નિહાડીએ, પુસ્તકમાં પ્રવેશ કરીએ.

સરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટ્યોત્પત્તિનો અધ્યાય પહેલો છે; પણ
 આપણા “ રસિક મુકવિ ” એ તે પહેલાં દ્રશ્યકાવ્ય નિર્ણય માટે મી-
 માંસા કરી છે, જે ઉપયોગી છે.

નાટ્યોત્પત્તિના અધ્યાયમાં—

“ ગ્રામ્યપર્મે મટ્તેનુ, કામલોભવશંગતે,
 ર્પિયાક્રોધાદિ સંપ્દે, લોકે મુલિતદુઃસિતે. ”

એ શબ્દો કયા છે તે વર્તમાન સમયને પણ લાગુ પડતા હોવાથી
 નાટક ઇત્યાદિ યોગ્ય અને ઉપયોગી વસ્તુ છે.

કવિ નથુરામ લખે છે તેમ—

“ નાટકમાં કોઇ વખતં દ્વન્દ્વદર્શન, ક્યાંઈ કીડા, કોઇ વખત અર્થપ્રાપ્તિ, સ્વચિત સમાનતા, ક્યાંઈ હાસ્ય, ક્યાંઈ યુક્ત, ક્યાંઈ કામ ને વધ બતાવે છે. ધર્મીઓને ધર્મ અને કામીઓને કામ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અવિનીતને નિયમમાં લાવે છે, મદોન્મત્તને દમન, શંકને ઉત્સાહ, મૂર્ખને બોધ, વિદ્વાનને આતુર્ય, ધનવાનને વિલાસ, દુઃખીને ધૈર્ય, ઉદ્યોગીને દ્રવ્ય, અને ઉગ્રને શાન્તિ આપે છે. ” નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૨.

હાલના તમામ નાટક લખનારાઓને નાટકના ગુણો સંબંધી નીચેના શબ્દો પણ ધણા ઉપકારક અને પ્રકાશક લાગવા જોઈએ.

“ નાટક વિવિધ બાવવાળું, વિવિધ અવસ્થા બતાવવાવાળું, લોક વૃત્તાંતને અનુસરનારૂં, ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ પુરુષોનાં ચરિત્રોને બતાવનારૂં, હિતોપદેશ કરનારૂં, ધૈર્ય આપનારૂં, સુખ કરનારૂં, સુખી હોય સમર્થ હોય—શોકપીડિત હોય અથવા તપસ્વી હોય તે બધાઓને વિશ્રાંતિ આપનારૂં, યશ ને આયુષ્ય વધારનારૂં, હિતકારી, યુદ્ધિવધંક અને લોકોને સદ્ ઉપદેશ આપનારૂં હોવું જોઈએ. ”.....

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૩.

નાટકશાળા અને રંગદેવતાપૂજન એ બંને અધ્યાયોમાં વિવેકી વાંચનાર ધણી રમણીય અને વિચારણીય ઐતિહાસિક હકીકતો જોઈ શકશે.

આ પછી કવિ સંગીતરતનાકરમાં ઉતરે છે, અને નીચેનું મોતી પ્રથમજ ખહાર લાવે છે:—

“ ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ મળી સંગીત કહેવાય છે.”

આગકાલ “સંગીત” શબ્દના ઉપસર્ગને નિર્રર્થક માની લઈ આપણે તેને સામાન્ય “ગીત” ના અર્થમાં વાપરવા લાગ્યા છીએ, એ પ્રસંગે આ વ્યાખ્યા ખાસ ઉપયોગી છે.

પણ સ્વર અને નાદ અને શ્રુતિ અને તાનનાં ઊંડાં પાણીમાં સંગીતરત્નાકરના એ મહોદધિમાં—કવિની સાથે પ્રપાત કરવાનો આનંદ વાંચનારના પોતાના અનુભવ માટે રાખી હાલ આગળ ચાલવું હયિત છે.

ગાનના વિષયમાં ધ્રુવા સંબંધી વિવેચન સૂક્ષ્મ અને પ્રકાશક છે. સંજ્ઞાઓ એક એક રત્ન જેવી સુંદર અને રમણીય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગાયત્રી ધ્રુવાની જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. તતુમધ્યા

૭. જલા

૨. શાલિની

૮. સુનન્દા

૩. મકરશીર્ષા

૯. લલિતા

૪. વિમલા

૧૦. પંક્તિ

૫. વીર્યા

૧૧. નલિની

૬. ગિરા

૧૨. નીલતોયા

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૪૧.

અને જગતીની જાતિઓ નીચે મુજબ છે:—

૧ કમલગોચરના, ૨ અતિચપલા, ૩ મદકલિતા.

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૪૨.

વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંએક એવાં સૂત્રો આવે છે કે જે એટલા જૂના વખતમાં લખાએલાં હતાં હાલ પણ ધણાએને અજ્ઞાત છે. ઉદાહરણ તરીકે—

“ દૈત્ય અને રાક્ષસોના આશ્રય મેધ, પર્વત અને સમુદ્ર યોગવા.”

“ જે અર્થો લાપણી ન કહેવાય તે ગીતોથી કહેવા. ”

“ રાજની સ્ત્રીઓને માટે પૃથ્વી, જ્યોત્સ્ના, હાથણી અને નદી વગેરે તથા મધ્યમ જાતિની સ્ત્રીઓ અને વૈશ્યવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે દીર્ઘિકા, ટીટાડી, ક્ષતા, સારસી, મયૂરી અને હરણી વગેરે આશ્રય યોગવા. ”

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૬૦.

વાદના વિષયમાં પુસ્તકની અંદર થોડીજ હકીકત આપી શકાય છે. તરત નર્તનનો વિષય શરૂ થાય છે. એ વિષયમાં અંગહારના ભેદો અને તેની સંજ્ઞાઓ વાંચતાં વાંચનારને સાનન્દાશ્ચર્ય થશે; અને તે સંગીતરત્નાકરમાંથી પુનઃ નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરશે.

પૂર્વ રંગવિધિ ભરત ઋષિઓને સંભળાવે છે. કવિ નાટ્યશાસ્ત્રમાં એ આખ્યાયિકાનું રૂપ રાખી રહ્યા નથી. પછી સૂત્રધારપ્રવેશ, દિશા-વન્દન વગેરે સંબંધી સૂચનાઓ છે.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં રસનો વિષય સંક્ષેપમાં ચર્ચેલો છે, એ ખામી દૂર કરવાને કવિએ સારો વિસ્તાર કર્યો છે. દ્રષાન્તો જુની પદ્ધતિનાં છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સારા અભ્યાસક્રમે સંતોષકારક નહિ થઈ પડે. પણ કાવ્યની સ્વતંત્ર કળાના પ્રદેશમાં શાસ્ત્ર પ્રવેશ કરે, અને કાવ્ય તેની સેવા કરે, ત્યારે એજ પરિણામ આવે, એ સમજી શકાય એવી વાત છે.

અને તોપણ પ્રાસાદિક કવિની વાણી વારંવાર શ્રુતિગોચર થાય છે. જુઓ—

“ માતારેણુકાના નેત્ર નીરજથી નીકળતી,
 ધીંગી અશ્રુધારા જોઈ રોષ દૃઢ્યે ધર્યો.
 રક્તના સમૃદ્ધવાળું તાત જમદગ્નિતણું,
 વક્ષઃ સ્થળ જોઈ વારે ક્રોધ ઉરમાં બર્યો.
 રાત્રુ સહસ્રાણુનનો નારા કરવાને કાળ,
 અસહનતાનો અગ્નિ નયનયદી ઝર્યો.
 ગાઠ વેરે પ્રરકતી ધૂની નૃત્ય કળા ઠેરા,
 સૂત્રધાર સરખો કુઠાર કરમાં ધર્યો. ”

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૧૧૯.

રસ પછી ભાવનો વિષય આવે છે, અને પુસ્તકમાં તે ઉપયોગી વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે.

- તે પછી આંગિકાભિનયનો વિષય આવે છે. અહીંજ પ્રસ્તુત પુસ્તકની ખાસ નવીનતા અને પ્રકાશકતા પ્રગટ થાય છે.

જુઓ:—“ દૃષ્ટિભેદ. દૃષ્ટિ છત્રીશ પ્રકારની છે:—

કાન્તા, હાસ્યા, અદ્યતા, સ્નિગ્ધા, દૃષ્ટા, લલિતા, મુકુલા, મદિરા ” વગેરે.

નાટ્યશાસ્ત્ર, પૃ. ૨૦૨.

દૃષ્ટિના આવા અને આટલા ભેદ વાંચનારે અગાઉ ઠાઈ પણ પુસ્તકમાં વાંચેલા હોવાનો સંભાવ નથી.

પણ પુસ્તકનું વધારે અવલોકન કરવાની અને વાંચનાર ખંધુને રાહી રાખવાની જરૂર કે ઇચ્છા નથી. ઉતારવા લાયક અને તારીફ કરવા લાયક યશ્વી વાતો છે. પણ રત્નો કવિએ એકલાં કર્યા છે. જુઓ

માટે વિદ્વાન્ પુરુષોએ રચેલાં છે. પરંતુ જે અગસિક છે, અનલિત છે અને અવકાશ વિનાના છે, તેમજ નૃત્ત ગીતમાં પ્રીતિવાળા છે, તેવા રાજકુમારો અને ધનાઢ્ય પુરુષો તે ઉપદેશ શ્રવણ કરવા આદર કરના ના, તેમને પણ ઉપદેશ કંવાના હેતુથી બીજા પ્રકારનાં દ્રશ્યકાવ્ય એટલે જોવાથી ઉપદેશ આપનારાં નાટકો પ્રાચીનકાળમાં વિદ્વાનોએ રચ્યાં છે.

ધર્મશાસ્ત્ર, વેદાન્ત, ન્યાય, મીમાંસા વગેરે દરેક શાસ્ત્રો પુરુષાર્થસિદ્ધિના ઉપદેશ માટે રચવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ તે દુર્ગોચિ હોવાને લીધે તેમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પુરુષોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. તેથી તેવાઓને તે શાસ્ત્રશ્રવણમાં કંટાળો આવે છે, માટે તેવાઓને પણ સદુપદેશ કરી સન્માર્ગનાં પ્રવર્તીવવા એ દ્રશ્યકાવ્યનું પ્રયોજન છે. કહ્યું છે કે:—

“સ્વાદુકાવ્યરસોન્મિથ્રં, શાસ્ત્રમણુપયુજ્યતે;

પ્રથમં લીઢમઘવઃ પિવન્તિ કદુર્કાપયમ્ ”

કાવ્યના મધુરરસ સાથે મળેલું શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરવામાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. જેમ બાળક પ્રથમ મધ ચાટીને પાછળથી એ બહાને કંડવું ઔષધ પણ પીએ છે, તેવીજ રીતે જેઓ શાસ્ત્રના અથેનિ મહણુ ન કરી શકે તેવા મદ્યબુદ્ધિવાળા હોય, અથવા નૃત્ય ગીતમાં પ્રીતિવાળા હોવાથી શાસ્ત્રશ્રવણમાં અનાદર કરનારા હોય, તેવાઓને નૃત્ય અને ગીતથી રચિ ઉત્પન્ન કરાવી સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં નાટકો પરમ ઉપયોગી છે.

અન્યના આધાર વિના દ્રશ્ય બની શકતું નથી.

“સરસ્વતી કંઠાભરણુકાર ” લખે છે કે:—

પ્રસ્તાવના.

દરેક કાર્યમાં કાઈ પણ પ્રયોજન વિના મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તો પછી નિર્વૃત્તિ ધર્મપરાયણ મુનિને ગીત તથા નૃત્યપ્રધાન નાટ્યશાસ્ત્ર રચવાનું શું પ્રયોજન હશે ? એવી શકા સહજ થાય છે; જેના નિવારણ માટે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

“વેદતિહાસકાવ્યાદિ શબ્દભેદાન્નિષા મતઃ

ઉપદેશો નૃણામૃદ્ધસુન્દરીરીતિતઃ ક્રમાત્”

વેદ એ શાસ્ત્રપદેશ છે, ઇતિહાસ એ મિત્રાપદેશ છે, અને કાવ્ય એ કાન્તોપદેશ છે. એટલે ક્ષતિ, સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય વગેરેના દરેક અન્યો પ્રાચીન મુનિઓએ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે રચેલા છે

વળી “કાવ્યપ્રકાશકાર” લખે છે કે:—

“કાવ્યં યશસેર્જ્યકૃતે, વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે,
સઘઃ પરનિર્વૃત્તયે, કાન્તાસામ્મિતતયોપદેશયુજે.”

કાવ્ય એ યશ ને માટે, વ્યવહાર આણવા માટે, પાપ નિવૃત્ત થવા માટે, ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અર્થે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે રચવામાં આવે છે, એ કાવ્ય જે પ્રકારનું છે, શ્રવ્ય અને દ્રશ્ય. તેમાં માત્ર સાક્ષીને જેનો ઉપદેશ અહણુ કમય છે તેવા રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિંગતાર્જુનીય વગેરે શ્રવ્ય કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં સખ્યાબધ છે, અને તે મનુષ્યોને ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તાવવા

માટે વિદ્વાન્ પુરુષોએ રચેલાં છે. પરંતુ જે અગસિક છે, અનસિક છે અને અવકાશ વિનાના છે, તેમજ નૃત્ય ગીતમાં પ્રાતિવાળા છે, તેવા રાજકુમારો અને ધનાઢ્ય પુરુષો તે ઉપદેશ શ્રવણ કરવા આદર કરતા નથી, તેમને પણ ઉપદેશ કન્વાના હેતુથી ખીજ પ્રકારનાં દ્રશ્યકાવ્ય એટલે જોવાથી ઉપદેશ આપનારાં નાટકો પ્રાચીનકાળમાં વિદ્વાનોએ રચ્યાં છે.

ધર્મશાસ્ત્ર, વેદાન્ત, ન્યાય, મીમાંસા વગેરે દરેક શાસ્ત્રો પુરુષાર્થસિદ્ધિના ઉપદેશ માટે રચવામાં આગ્યાં છે; પરંતુ તે કુખેધિ હોવાને લીધે તેમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પુરુષોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. તેથી તેવાઓને તે શાસ્ત્રશ્રવણમાં કેટાળો આવે છે, માટે તેવાઓને પણ સકુપદેશ કરી સન્માર્ગનાં પ્રવર્તાવવા એ દ્રશ્યકાવ્યનું પ્રયોજન છે. કહ્યું છે કે:—

“ સ્વાદુકાવ્યરસોન્મિત્રં, શાસ્ત્રમણ્યુપયુજ્યતે;

પ્રથમં લીલમધવઃ પિવન્તિ કટુર્કાપયમ્ ”

કાવ્યના અધુરરસ સાથે મળેલું શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરવામાં વંધારે ઉપયોગી થાય છે. જેમ બાળક પ્રથમ મધ આટીને પાછળથી એ બહાને કડવું ઔષધ પણ પી જ છે, તેવીજ રીતે જેઓ શાસ્ત્રના અર્થને અહણુ ન કરી શકે તેવા મંદબુદ્ધિવાળા હોય, અથવા નૃત્ય ગીતમાં પ્રીતિવાળા હોવાથી શાસ્ત્રશ્રવણમાં અનાદર કરનારા હોય, તેવાઓને નૃત્ય અને ગીતથી રચિ ઉત્પન્ન કરાવી સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં નાટકો પરમ ઉપયોગી છે.

શ્રવ્યના આધાર વિના દ્રશ્ય બની શકતું નથી.

“ સરસ્વતી કંઠાભરણકાર ” લખે છે કે:—

“ यदिषौ च निषेધે च, व्युત્પત્તેરેવ કારણમ્ ;
તદધ્યેયં વિદુસ્તેન, લોકયાત્રા પ્રવર્તતે ”

જો વિધિ અને નિષેધને વિષે વ્યુત્પત્તિના કારણરૂપ છે, તે અધ્ય-
યન કરવા લાયક અર્થાત્ જાણવા લાયક (કાવ્ય) જાણવું. લોકયાત્રા
(લોકવ્યવહાર) એથીજ પ્રવર્તે છે.

ઋગ્વેદનાં સંવાદરૂપ સૂક્તો અને યજ્ઞવિદ્યા પૂર્વે નાટકને સારી રીતે ઉપકારક બની હોય એમ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ભરત પોતે નાટ્યના પૂર્વરંગને જગ્યા (યજ્ઞ) કહે છે :—

“ ઇજ્યયા ચાનયા નિત્યં, પ્રીયન્તાં દેવતા ઇતિ ”

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, અ. ૫ શ્લો. ૧૦૨.

અને કવિકુલગુરુ કાલિદાસ પોતાના “ માલવિકાગ્નિમિત્ર ” માં ચાક્રુષ્ યજ્ઞ કહે છે :—

“ દેવાનામિદમામાન્તિ મુનયઃ કાન્તં કર્તું ચાક્રુષં,
રુદ્રેણેદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાક્ષે વિભક્તં દ્વિધા;
ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દ્રવ્યતે,
નાટ્યં મિત્રરુચેર્જનસ્ય વહુધાઽપ્યેકં સમારાધનમ્ ”।

મુનિઓ (ભરત આદિ)—શંકરે પાર્વતીની સાથે કરેલ સંબંધ-
પાળા સ્વાંગ (આત્મદેહ) ને વિષે બે પ્રકારે (લાસ્ય તથા તાંડવરૂપે)
રસિકતા, ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજઃ અને તમ) થી ઉદ્ભવેલું, લોકોના
પદ્ધતિઓના ચરિત્રોથી યુક્ત, નાના પ્રકારના રસવાણું, મિત્રરુચિના
ને ધણે ભાગે એકી સાથે સંતુષ્ટ કરનારું આ નાટ્ય કાન્ત અર્થાત્
બહુધા આદિથી રહિત “ ચાક્રુષ્ યજ્ઞ ” છે, એમ માને છે.

જૂના બૌદ્ધશિલ્પ કામમાં પ્રસંગના પ્રસંગ ક્રોધરેલા જોવામાં
વાળે છે. જમ-ઉત્તરરામચરિતના પહેલા અંકમાં ચિત્રવીથીનો પ્રસંગ,
આ પાસે અજતશત્રુનો પ્રસંગ, અને પુદ્ગલતંડાના પ્રસંગો ક્રોધર
પરમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નિમિષાદિક સત્રો (યજ્ઞો) માં “ ધણો
મત પહેંચે તેવા યજ્ઞો ” અને સૂતપુરાણીને મુખે આખ્યાનોના પાઠ
તેમાં પહેલાં વાચિકાભિનયનું બીજ છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય હરતમુનિએ પૂર્વે ઇન્દ્રાદિદેવોની સમક્ષ નટદ્વારાએ નાટકો ભજવી ખતાવ્યાં હતાં; અને ત્યાર પછી નહુધગબ ઈન્દ્ર પાસે યાચના કરી નાટકને પૃથ્વીપર લાવ્યો. એટલે ખરી રીતે વિચાર કરતાં નહુધ રાજથીજ ભગ્તખંડમાં નાટકનો પ્રચાર પરિપૂર્ણ રીતે થયેલો જણાય છે.

આકરણના આચાર્ય પાણિની અષ્ટાધ્યાયીમાં લખે છે.—

“ પારાશર્યશિલાલિખ્યા ભિશ્વનટસૂત્રગોઃ ”

પારાશરેણ પ્રોક્તં ભિશ્વસૂત્રમધીયતે इति पाराशरिणो भिखवः ।
शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते इति शिलालिनो नटाः ॥ આ ઉપરથી
ભિક્ષુ થાય છે કે પાણિનીના વખતમાં પણ નટસૂત્ર વિદ્યમાન હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનસૂત્રોમાં નાટક જોવાની મના કરી છે, એ ઉપ-
રથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે-ઇ. સ પૂર્વ છઠા શતક પહેલાં નાટકો
અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં.

પૂર્વે નટદ્વાગએજ નાટક થતાં એમ ન હતું, પરંતુ રાજ્ય રાજા-
કુમારો અને ગજકુમારિકાઓ પણ નાટક ભજવતા હતાં. “ હર્ગિવંશ ”
માં લખ્યું છે કે—વજનાલના વજપુ નામે નગરમાં યદ્વકુમારોએ
બૌમ (બૌમાસુરે હ-પુ કરી પર્વતમાં ધુસાવેલી) સ્ત્રીઓની સાથે
“ કૌમેરરસાભિસા ” નામનું નાટક ભજવી ખતાયું હતું ; પણ એ
વખતનાં કાંઈ પણ નાટકો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. મત્ર નામથીજ
જાણી શકાય છે.

નાટક પહેલાં નૃત્ય હોવું જોઈએ, કારણ કે “ દરૂપક ” ના
આરમ્ભ રૂપકના ભેદોની ગણના દેહન દીકાર લખે છે.—

“ દોમ્બી શ્રીગદિતં ભાળો, ભાળીપ્રસ્થાનરાસકાઃ

કાવ્યં ચ સપ્ત નૃત્યસ્ય, ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽપિભાગવત્ ”

- ડોમ્બી, શ્રીગદિત, બાણ, બાણિકા, પ્રસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય એ સાત નૃત્યના ભેદ છે; અને તે બાણ સરખા જ છે. આમાં ડોમ્બી સિવાયનાં સમગ્ર નામ રૂપક તથા ઉપરૂપકમાં આવે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-જે વસ્તુ પ્રથમ નૃત્યરૂપે લાજવવામાં આવતું હતું, તેમાંથી જ રૂપક તથા ઉપરૂપકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

વળી “ સરસ્વતી કંઠાભરણકાર ” લખે છે:—

“ યદાદ્ગિકૈકનિર્વૃત્યમુજ્જિતં વાચિકાદિભિઃ

નર્તકૈરભિયોતેત પ્રેક્ષ્યપાદ્ધેદિકાદિ તત્ ॥

તદ્વાસ્યં તાંડવં ચૈવ, છલિકં સમ્પયા સદ્ ;

હૃદ્લીસકઞ્ચ રાસઞ્ચ, ષટ્પ્રકારં પ્રચક્ષતે ॥

આંગિકાભિનયથી યુક્ત અને વાચિકાદિ અભિનયથી વર્ણિત જે આદ્યેદિક આદિ પ્રેક્ષ્ય (દ્રશ્ય) તે નર્તકોએ નર્તન કહેવાય છે. તેના લાસ્ય, તાંડવ, છલિક, સમ્પા, હૃદ્લીસક અને રાસ એવા છ ભેદ છે.

શૃંગારરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે “ લાસ્ય. ”

વીરરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે “ તાંડવ. ”

શૃંગાર અને વીરરસપ્રાધાન્ય નર્તન તે “ છલિક. ”

“ સમ્પા. ”

મણી સ્ત્રીઓના નર્તનમાં એકજ નેતા હોય તે “હૃદ્લીસક” જોમ

ગોપીઓના ગણમાં શ્રીકૃષ્ણ.

તાલ તથા લય આદિથી સંયુક્ત હૃદ્લીસક એજ “ રાસ ” કહેવાય છે.

આમાં પણ “ હૃદીસ ” અને “ રાસ ” એવાં નામો ઉપરૂપકનાં ભેદામાં આવે છે.

“ માલવિકાગ્નિમિત્ર ” ના પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં જ એક ચરિત નામનું નૃત્ત વિશેષ લખેલું છે ; અને તેની દીકામાં લક્ષણ પણ આપ્યું છે:—

“ તદેતદ્વાલિતં નામ, સાસાદ યદભિનીયતે ;
વ્યપદિશ્ય પરાવૃત્તં, સ્વાભિપ્રાયમકાશકમ્ ” ॥

પરાવૃત્તનો વ્યપદેશ કરી પોતાના અભિપ્રાયનો પ્રકાશ કરનાર જ નૃત્તનો સાક્ષાત્ અભિનય કરી બતાવાય, તે અક્ષિત નામનું નૃત્ત બહુવું.

વળી એજ અંકમાં દીકાની અંદર “ નૃત્તરત્નાકર ” માં ઠહેલ પ્રેરણના પાંચ અંગનાં નામ જણાવે છે —

“ નૃત્તં તથૈવ કૈવારો, ધર્મરો વાગદં તથા;
ગીતં ચેતિ સમારબ્યાતં, પ્રેરણસ્પાન્નપચ્ચકમ્ ॥
આભિસ્ત્વેતત્મયોક્તમ્, કૈવારં વાગદં વિના ”

નૃત્ત, કૈવાર, ધર્મર, વાગડ અને ગીત એ પ્રેરણનાં પાંચ અંગ છે; તેમાંથી વાગડ વિના કૈવારનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓએ કરવો.

પૂર્વે રાજઓની અને ઉચ્ચ શ્રેણિના લોકોની કુમારિકાઓને વિદ્યાભ્યાસની સાથે સંગીતની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી. તેના દાખલાઓ ઘણાં નાટકોમાંથી મળી આવે છે. જમ-માલવિકાગ્નિમિત્રના પ્રથમ અંકમાં—

“ ગણદાસ—(બહુલાવલિકા પ્રત્યે)

“ યદ્યત્પયોગવિષયે, ભાવિકમુપદિશ્યતે મયા તસ્યૈ;
તત્તદ્વિશેષકરણાત્મત્યુપદિશતીવ મે વાલા ॥

જે જે પ્રયોગવિષય (અભિનયાર્થ) માં હું તેને (માલવિકાને)
લાવિક અર્થાત્ નૃત્ય શીખવું છું, તે તે વિષયને વિશેષ કરી બતાવી એ
ખાલા બંધે મને ઉપદેશ કરતી હોય નહિ શું ?

વળી—

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં, ગુણાન્તરં વ્રજતિ શિલ્પમાધાતુઃ
જલમિવ સમુદ્રશુક્તૌ, મુક્તાફલતાં પયોદસ્ય ॥

મેધનું જળ સમુદ્રની છીપમાં પડી જેમ મુક્તાક્ષ બની જાય છે,
તેમ ઉપદેશ (શુર) નું શિલ્પ (કુશલવિદ્યા) પાત્ર વિશેષને વિષે
મુકાય તે ગુણાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે.

બહુલાવલિકા—અહ કહું શો સિસ્સા ! તમારી શિષ્યા ક્યે સ્થળે છે ?

ગણુદાસ—ઈદાનીમેવ પચ્ચાક્ષમિનયમુપદિશ્ય વિશ્રમ્યતામિત્યામિહિતા
દીર્ઘિકાવલોકનગવાક્ષગતા પ્રવાતમાસેવમાના તિષ્ઠતિ.

હમણાજ મેં પંચાંગ્ગાભિનયનો ઉપદેશ કરી વિશ્રાન્તિ લેવાનું
કહેતાં દીર્ઘિકાના અવલોકન અર્થે ગવાક્ષે ગએલી તે (માલવિકા)
સમીરનું સેવન કરતી (હવા ખાતી) ત્યાંજ બેઠી છે. ઇ.”

તેમજ જ્યારે વજનાલના વજ્રપુરની અંદર યાદવકુમારો સાથે
લૌભ અબળાઓએ સંગીત (નૃત્યંગીતં તથા વાદ્યં, ત્રયં સંગીતકં સ્મૃતમ્)
ની તાલીમ લીધેલી હોવી જોઈએ. કારણ કે સંગીતમાં અનભિજ્ઞ હોય
તે તુરતજ પ્રયોગમાં પાઠ લાગવી બતાવવા સમર્થ થઈ શકતાં નથી.
વર્તમાન સમયમાં પણ મારવાડ, મેવાડ અને હુંડાડ આદિ રાજપુતા-

નાના વિભાગોમાં રાજકુમારિકાઓને તથા ગૃહસ્થની બાલિકાઓને સ્ત્રી શિક્ષણની સાથે નર્તન પણ શીખવવામાં આવે છે.

મહાત્મા ભરતે જે કરણાત્મક તથા અંગહાશત્મક તાંડવના બેઠા બતાવ્યા છે, તે માત્ર રત્નાકર કવિએ રચેલ “હરગવિનય” મહાકાવ્યના દ્વિતીય સર્ગની અંદર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ—

“ આજઘ્નિરે સ્વરવિશેષકૃતાસ્થમાર્ગ
ચિત્રમ્પ્રચારયતિપાણિલયાભિરામાઃ
વિસ્પૃષ્ટવાગ્દાવેષયઃ કરણાનુવન્ધ-
ભાજઃ ક્રમેણ મુરજાઃ સ્ફુટમાર્જિતાઙ્ગાઃ ॥

આમ પદ્મ આદિ સ્વર વિશેષને વિષે રહેલ આલિપ્ત, અનાલિપ્ત, ગોમુખ, અને ચિત્તસ્તક એ ચાર પ્રકારના માર્ગ, પ્રહાર શબ્દ વાચક નિર્ગૃહીત, અર્થનિર્ગૃહીત, અને મુક્ત એ ત્રણ પ્રકારના હસ્ત, અથવા સ્વસ્તિક આદિ સમહસ્ત, સમ અને વિષમ એવા બે પ્રચાર, તેમજ સ્ત્રોતોમુખ અને ગોપુચ્છાકૃતિ આદિ યતિ વગેરેથી મુગ્ધ (વાદવિશેષ-મૃદંગ) નું વગાડવું બતાવેલ છે, કે જે તાંડવથી પૂર્વે પ્રયોજાતા પૂર્વરંગનું અંગ છે. કરણનો અનુબન્ધ પણ એમાં દાખલ કરેલ છે.

આસારિતેષુ પરિકલ્પિતસપ્તભેદ-

પર્યાપ્તરાગમય તાન્દવમભ્યગાયત્ ॥ શ્લોક-૨૦

આમા તંડુ નામના ગણે રાંકરની સન્મુખ મુકુમાર અને આલિપ્ત એવા બે બેઠી વિભાગ પાડી જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારવાળા આસારિતને વિશે આવાપ, ઉદાપ, નિષ્ક્રામ, વિસેપ, મવેશ, રમન અને સન્નિપાત એવા સાત બેઠ કલ્પી તાન્દવ નામનું ગીતક ગાય એ બતાવું છે.

લીલાલલામલલિતાભિનયપ્રપञ्च-

સંચારચારુરસભાવદશોઽભિનિન્યુઃ ॥ શ્લો-૨૧

આમાં કાન્તા આદિ રસની દ્રષ્ટિઓ, સ્નિગ્ધા આદિ ભાવની દ્રષ્ટિઓ, અને શૃંગાર આદિ રસના અભિનય કરી બતાવ્યાનું જણાવે છે.

આપીતપાટલસિતેતરકુન્દગૌર

દેહત્વિષો લલિતનર્તનવિભ્રમસ્થાઃ

ત્રેમુર્ગનાધિપતયોઽભિનયક્રિયાસુ

મૂર્તા રસા ઇવ પરિષ્કૃતરક્તપીઠાઃ ॥ શ્લો-૨૨

આમાં અભિનયની ક્રિયાઓને વિષે મૂર્તિમાન રસો સમાન રમણીય જણાતા, રંગપીઠને શોભાવનારા, લલિત નર્તનના વિભ્રમમાં સ્થિતિ પામેલા, અને જ્યોના દેહની કાન્તિ લિપ્ત લિપ્ત છે એવા ગણાધિપતિઓ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, એવું બતાવેલ છે.

તેષાં પુરઃ પુરરિપૌ વિષમપ્રયોગ

નૃત્તોપદેશરમસાત્સ્વયમુજ્જિહાને;

પાતાલરન્ધ્રમભવન્નતમૂમિપીઠ

નિષ્પિષ્ટશેષફણરત્નકળાવકીર્ણમ્ ॥ શ્લો-૨૩

આમાં ગણાધિપતિઓની પાસે શક્ય સ્વયં વિષમ પ્રયોગવાળા નૃત્તના વેગથી અથવા હર્ષથી નાચવા લાગ્યા. અને તેથી નમેલા ભૂમિ પૃથ્વડે પીસાએલ શેષની દ્રણાઓના રત્નકણથી અવકીર્ણ (વેરાએલ) પાતાલરન્ધ્ર થઈ ગયું.

ભૂમિપીઠના નમવાથી અને શેષદ્રણોના પીસાવાથી ઉદ્ભૂત નૃત્ત સરલતાથી સમજી શકાય છે.

કલ્માપયત્સુ ગગનં કરવર્તનાભિઃ ॥ શ્લો ૨૪

નાના વિભાગોમાં સમજી શકાય તેવા તથા ગૃહસ્થની આલિંગ્યતા સ્ત્રી શિક્ષણની સાથે નર્તન પણ શીખવવામાં આવે છે.

મહાત્મા ભરતે જે કરણાત્મક તથા અંગહાત્મક તાંડવનાં ભેદો બતાવ્યા છે, તે માત્ર રત્નાકર કવિએ રચેલ “હાવિન્ય” મહાકાવ્યના દ્વિતીય સર્ગની અંદર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ—

“ આજ્ઞિરે સ્વરવિશેષકૃતાસ્થમાર્ગ
ચિત્રમચારયતિપાણિલયાભિરામાઃ
વિસ્મયવાગ્વિચયઃ કરણાનુવન્ધ-
માજઃ વ્રમેણ મુરજાઃ સ્ફુટમાર્જનાઙ્કાઃ ॥

આમ શબ્દજ્ઞ આદિ રવિ વિશેષને વિષે રહેલ આલિપ્ત, અનાલિપ્ત, ગોમુલ, અને ચિત્રસ્તક એ ચાર પ્રકારના માર્ગ, પ્રહાર શબ્દ વાચક નિગૃહીત, અર્થનિગૃહીત, અને મુક્ત એ ત્રણ પ્રકારના હસ્ત, અથવા સ્વસ્તિક આદિ સમહસ્ત, સમ અને વિષમ એવા બે પ્રચાર, તેમજ સ્ત્રોતોમુલ્લ અને ગોપુચ્છાકૃતિ આદિ યતિ વગેરેથી મુગ્ધ (વાદવિરોધ-મૃદંગ) નું વગાડવું બતાવેલ છે, કે જે તાંડવથી પૂર્વે પ્રયોજાતા પૂર્વરંગનું અંગ છે. કરણનો અનુબન્ધ પણ એમાં દાખલ કરેલ છે.

આસારિતેષુ પરિકલ્પિતસપ્તભેદ-

વર્ણાસરોમમથ તાન્દવમભ્યગાયત્ ॥ શ્લોક-૨૦

આમાં તંડુ નામના ગણે રાંકરની સન્મુખ મુકુમાર અને આલિપ્ત એવા બે ભેદથી વિભાગ પાડી રમેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારવાળા આસારિતને વિશે આવાપ, ઉદાપ, નિષ્કાપ, વિશેષ, મેવેશ, શમન અને સન્નિપાત એવા સાત ભેદ કરી તાન્દવ નામનું નીતક ગાયું એ બતાવ્યું છે.

લીલાલલામલલિતાભિનયપપન્ન—

સંચારચારુરસભાવદશોઽભિનિન્યુઃ ॥ શ્લો-૨૧

આમાં કાન્તા આદિ રસની દ્રષ્ટિઓ, સ્નિગ્ધા આદિ ભાવની દ્રષ્ટિઓ, અને શૃંગાર આદિ રસના અભિનય કરી બતાવ્યાનું જણાવે છે.

આપીતપાટલસિતેતરકુન્દગૌર

દેહત્વિપો લલિતનર્તનવિભ્રમસ્થાઃ

ભ્રમુર્મુગ્નાધિપતયોઽભિનયક્રિયાસુ

મૂર્તા રસા ઇવ પરિષ્કૃતરક્તપીઠાઃ ॥ શ્લો-૨૨

આમાં અભિનયની ક્રિયાઓને વિષે મૂર્તિમાન રસો સમાન રમણીય જણાતા, રંગપીઠને શોભાવનારા, લલિત નર્તનના વિભ્રમમાં સ્થિતિ પામેલા, અને જ્યોના દેહની કાન્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા ગણાધિપતિઓ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, એવું બતાવેલ છે.

તેષાં પુરઃ પુરરિપૌ વિપમપ્રયોગ

નૃત્તોપદેશરમસાત્સ્વયમુજ્જિહાને;

પાતાલરન્ધ્રમભવન્નતભૂમિપીઠ

નિષ્પિષ્ટેષ્વપ્પણરત્નકળાવકીર્ણમ્ ॥ શ્લો-૨૩

આમાં ગણાધિપતિઓની પાસે શંકર સ્વયં વિપમ પ્રયોગવાળા નૃત્તના વેગથી અથવા હર્ષથી નાચવા લાગ્યા. અને તેથી નમેલા ભૂમિ પૃષ્ઠવડે પીસાએલ શેષની ક્ષણોના રત્નકણથી અવકીર્ણ (વેરાએલ) પાતાલરન્ધ્ર થઈ ગયું.

ભૂમિપીઠના નમવાથી અને શેષક્ષણોના પીસાવાથી ઉદ્ભૂત નૃત્ત સરલતાથી સમજી શકાય છે.

કલ્પાપયત્સુ ગગનં કરવર્તનાભિઃ ॥ શ્લો ૨૪

આમાં આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્વિક એવા ભેદથી ચતુર્વિધ આવેષ્ટિત, ઉદ્દેષ્ટિત, વ્યાવર્તિત અને પરિવર્તિત, નામના અંગુલીના અભિનયો બતાવ્યા છે.

તસ્યાદ્ગહારકરણક્રમકમ્પિમૂર્ધ્નઃ ॥ શ્લો ૨૭

આમાં સ્થિરહસ્ત આદિ બત્રીશ અંગહારો અને તલપુષ્પપુટ આદિ એકસો આઠ કરણો ક્રમપૂર્વક કર્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

વિસ્પષ્ટરેચકરયાકુલગ્રાહુદણ્ડ ॥ શ્લો ૨૯

આમાં હસ્ત, પાદ, કટિ અને ગ્રીવા એ ચાર પ્રકારના રેચકમાંથી હસ્તરેચકનું અહણ કરેલ છે. રેચકનો અર્થ “બ્રમણ” એવો થાય છે.

વ્યક્તાદ્ગહારકરણક્રમકીર્યમાણ ॥ શ્લો ૩૬

આમાં સ્ફુટ એવા અંગહાર અને કરણની ક્રિયામાં ફેલાવેલા જુજ દંડના મંડલથી શંકરે કમ્પાયમાન કલ્પવૃક્ષ સમાન કૈલાસશૈલ સરખી શોભાને ધારણ કર્યાનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

આરબ્ધનર્તનક્રાદ્ગુલ્લિકોટિમાગ ॥ શ્લો ૩૮

આમાં આરંભેલ નર્તનની અંદર કરાગુલિના અભિનયો કર્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

ઉદામરેચકરયત્રમણાનુબન્ધ ॥ શ્લો-૩૯

આમાં પણ ચાર પ્રકારના રેચકમાંથી ગ્રીવારેચકનું અહણ કરેલ છે.

લક્ષ્મીપતેરિવ નિર્ગલદણ્ડપાદ ॥ શ્લો-૪૦

આમાં દણ્ડપાદ નામના કરણનું અહણ કરેલ છે.

ઉચ્છન્દતાળ્લવરસસ્ય વિનિર્જગામ

મન્દાકિની મધુરિપોરિવ દણ્ડપાદાત્ ॥ શ્લો-૪૧

આમાં પણ તાંડવની અંદર દણ્ડપાદ નામના કરણનું અહણ કરેલ છે.

આત્મચરેચકરયઃ કલયાશ્ચકાર ॥ શ્લો-૫૩

આમાં આઙ્લિક નામના મુરજના તાંડવપૂર્વક રેચકલયના આરં-
ભવાળી લીલા કર્યાનું વર્ણવેલ છે. ટીકાકાર મુરજના હરીતક્યાકૃતિ, અઙ્ગ્ય,
યવમધ્ય, ઝર્વક, આઙ્લિક (આલિહ્ય) અને ગોપુચ્છાકૃતિ એવા છ
ભેદ ખતાવે છે.

ચેતો જહાર દયિતારસભાવહૃદય-

રૂપા ક્રિયા પુરરિપોઃ શુભહસ્તદ્રષ્ટિઃ ॥ શ્લો-૫૪

આમાં પતાકા આદિ હસ્ત અને કાન્તા આદિ દ્રષ્ટિની ક્રિયા
વર્ણવેલી છે.

ઝર્વે વિરચ્યત તથા ન ચ દણ્ડપાદઃ ॥ શ્લો-૫૬

આમાં પણ દણ્ડપાદ નામના કરણનું અહણ કર્યું છે.

નૃત્તક્રિયાસુ વિદધાવિવ સાધુવાદમ્ ॥ શ્લો-૫૭

આમાં પણ નૃત્તક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

નૃત્યન્વિદૂપકમુવં મુજગારિકેતુઃ ॥ શ્લો-૫૮

આમાં શંકરની આગળ કાર્તિકેયે કેવી રીતે નૃત્ય કર્યું તે વર્ણવેલ છે.

પ્રતાનિ તાનિ તલપુષ્પપુટાદિકાનિ ॥ શ્લો-૫૯

આમાં ગણાધિનાથે તલપુષ્પપુટ આદિ કરણો અને સ્થિરહસ્ત
આદિ મનોહર અંગહારવિધિ કર્યાનું વર્ણવેલ છે.

સ્થં ત્રિધાત્મકરણં ગણમણ્ડલીષુ ॥ શ્લો-૬૦

આમાં લાસ્ય, તાંડવ અને લાસ્યતાંડવમિશ્ર એવા ત્રણ પ્રકારના
કરણ સંબંધી ઉલ્લેખ છે.

इत्थं सर्लीलमभिनेयविजृम्भमाण-
विस्पृष्टभावरसवृत्ति निषेव्य नृत्तम् ।
सार्धं न्यवर्तत गर्णेर्विभुरुत्तमाङ्ग-

गङ्गातरङ्गकणसंभृतिभिन्नखेदः ॥ श्लो-६२

આમાં લીલા પૂર્વક અભિનેય (નાટ્ય)ની અંદર વિનૃંભમાણ
(વૃદ્ધિ પામતા) અત્યંત રૂપદ એવા ભાવ (સ્થાયી, સાત્ત્વિક, અને
સંચારી), રસ (શૃંગાર આદિ) અને વૃત્તિ (ભારતી, સાત્વતી, કૈશિકી,
આરભટ્ટી) સંપન્ન નૃત્તાનું સેવન કરી ઉત્તમ અંગવાળી ગંગાના તરંગ
કણની સંભૃતિ (સમૂહ) થી બેદાએલ છે ખેદ જેનો એવા વિશ્વ (શંકર)
ગણોની સાથે નિવૃત્તિ પામ્યા. ”

આ તો માત્ર દાખલા તરીકેજ શ્લોકનાં અમુક અમુક પદો આંહી
દાખલ કરેલાં છે. હરવિન્ય મહાકાવ્યનો દ્વિતીય સર્ગ તાંડવ-
વર્ણનનોજ છે.

પ્રાચીન કાળમાં જમ રૂપકના પ્રયોગો થતા હતા, તેમ નર્તનના
પ્રયોગો પણ થતા હતા વાત્સ્યાયનસૂત્રના સામ્પ્રયોગિક પ્રકરણમાં
ગાદીબંધની હદીકત આવે છે; તેમાં લખ્યું છે કે મંડલના સભાસદોએ
આમના પ્રેક્ષાગૃહમાં નૃત્ય આદિ કલા જાણનાર સ્થાનિક પુરુષોનો તેમજ
બહારથી આવતી મંડલીનો પ્રયોગ કરાવી સત્કાર કરવો. આ ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે કે રાજાઓ પોતાના રાજભુવનમાંજ પ્રેક્ષાગૃહ બંધાવતા
એટલુંજ નહિ, પરંતુ આમના પણ સભ્ય ગૃહસ્થો સાર્વજનિક પ્રેક્ષાગૃહો
નાટ્ય અને નૃત્યના પ્રયોગાર્થે બંધાવતા હતા.

વાત્સ્યાયનસૂત્રનો કર્તા ચાણક્યજ છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા
શતકમાં થયો. મહાત્મા ભરતે લખેલ પૂર્વ રંગનાં “નાન્દી” સિવાયનાં
તમામ અગ્રો નર્તનના પ્રયોગમાં યોગ્ય છે. માત્ર નાન્દીજ રૂપકના

પ્રયોગમાં ઉપયુક્ત બને છે. તે નાન્દી પ્રેક્ષાગૃહના માલિક તરફથી કરવામાં આવે છે. “નાન્દ્યન્તે સૂત્રધારઃ” નાન્દી થઇ રહ્યા બાદ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. એવું દરેક નાટકમાં હોવાથી “નાન્દી સૂત્રધાર કરતો નથી” એવું સિદ્ધ થાય છે.

સરસ્વતીકંઠાબરણમાં દ્રશ્ય કાવ્યના છ ભેદ બતાવ્યા છે.

“ આશીર્નાન્દી નમસ્કારો, વસ્તુનિર્દેશ इत्थपि;

આક્ષિપ્તિકા ધ્રુવા ચેતિ, શોષોધ્યેયં મવિષ્યતિ— ”

આશીઃ—“પરમેશ્વર તમારું પાલન કરો, અથવા તમારું કલ્યાણ કરનારા થાઓ ” એવા હાવનાં વાક્ય હોય તે.

નાન્દી—રંગમંડપની અંદર મંગલાત્મક સ્વસ્તિવાચન કરાય તે.

નમસ્કાર—નમન કરવું તે.

વસ્તુનિર્દેશ—સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું તે.

આક્ષિપ્તિકા—અધિત્સિત રાગ વિશેષ પ્રયોગ માત્ર લ વચન હોય તે.

ધ્રુવા—પાત્રપ્રવેશ અને રસનું અનુસન્ધાન કરવામાં જનું પ્રયોજન જણાવું હોય તે.

આ છ ભેદોમાંથી આક્ષિપ્તિકા અને ધ્રુવાના પ્રયોગ માત્ર પ્રાચીન નાટકોમાં જ જોવામાં આવે છે. “ વિક્રમોર્વશીય ” ના ચતુર્થ અંકમાં સહજન્યા અને ચિત્રલેખાના પ્રવેશનું સૂચન કરનારી આક્ષિપ્તિકા નેપથ્યમાં કરેલ છે:—જેમકે

“ પ્રિયસત્ત્વિવિયોગવિમનાઃ, સત્ત્વિસહિતા વ્યાકુલાસમુલ્લપતિ;

સૂર્યકરસ્પર્શવિકસિતતામરસે સરોવરોત્સજ્જે ॥ ”

પ્રિય સખીના વિયોગથી કુલાએલ મનવાળી ચિત્રલેખા સહજન્યા નામની સખી સહિત વ્યાકુળ અવસ્થાએ સૂર્યના કરે (કરણ) સ્પર્શથી

જમાં કમળ વિકાસ પામે છે એવા સરોવરના કિનારા પરવિલાપ કરે છે.

‘આસિષ્તિકાનુ’ લક્ષણ મહાત્મા ભરત લખે છે:—

“ ચચ્ચત્પુટાદિતાલેન, માર્ગત્રયવિભૂષિતા;
આસિષ્તિકા સ્વરપદગ્રથિતા કથિતા યુયૈઃ ॥ ”

બુધ જનોએ ચંચત્પુટાદિ તાલની સાથે માર્ગત્રયથી વિભૂષિત, અને સ્વર તથા પદથી અથેલી આસિષ્તિકા કથેલી છે. પાત્રપ્રવેશમાંજ તેનો નિવેશ કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય મુરારિ અને ગજશેખરે પણ પ્રાવેશિકી ધ્રુવાનો પ્રયોગ કરેલો છે. મુરારિ કવિનાં કાવ્યની પ્રશંસામાં ઠાઠએ કહ્યું છે:—

“ મુરારિપદલિપ્સાચ્ચેત્તદા માયે રતિં કુરુ
મુરારિપદલિપ્સાચ્ચેત્તદા માયે રતિં કુરુ ॥ ”

જો મુરારિ કવિનાં પદ સમજવાની સ્પૃહા હોય તો માથે કવિનાં રચેલ કાવ્યોમાં પ્રીતિ કર. અને જો મુરારિ (શ્રી કૃષ્ણ)નાં પદ (ચરણ) ની સ્પૃહા હોય તો અથે રતિં મા કુરુ પાપને વિષે પ્રીતિ કર નહીં.

વળી ઠાઠ કહે છે.—

“ ભવજૂતિમનાદ્યત્ય, નિર્વાણમતિના મયા;
મુરારિપદચિન્તાયામિદમાધીયતે મનઃ ”

નિર્વાણ (વૈરાગ્ય પરાયણ) મતિવાળો. હું ભવભૂતિ (સંસારની સમૃદ્ધિ અથવા ભવભૂતિ કવિની કૃતિ) નો અનાદર કરી મુરારિપદ (શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણ અથવા મુરારિ કવિનાં બનાવેલ પદ) ના ચિન્તવનમાં મનને જોડું છું. ”

અર્વાચીન નાટ્યકારમાં કવિરાજ દલપતરામે “ ચિથ્યાલિમાન ”

નાટકમાં “ મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા ! મેલ મિથ્યે ^{અભિમાન} ”
 એ ગાયન મૂક્યું છે, તે પણ પ્રાવેશિકી ધ્રુવા જેવું જ છે. હાલ પણ શ્રીક
 ડારસની પેઠે ધ્રુવાનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો અચિત્ત થઈ પડે ખરો.

ભારતેન્દ્ર બાબુ હરિધન્દ્ર ધ્રુવાથી વિલક્ષણ એક ચર્ચિકા નામનો
 લેદ ખતાવતાં કહે છે કે—જ્યારે એક વિષય સમાપ્ત થતાં જવનિકા
 (ચિત્રપટ) પાત કરી પાત્ર ગણ અન્ય વિષય ખતાવવા પ્રવૃત્ત
 થાય ત્યારે જ પટક્ષેપની સાથે જ નેપથ્યમાં “ ચર્ચિકા ”ની આવશ્ય-
 કતા છે; ઢમક એના વિના અભિનય શુષ્ક થઈ જાય છે. જ્યાં ધણા
 સ્વરને ભેળા કરી વાદ્ય વગાડવું અથવા ગાયન કરવું, તેને ચર્ચિકા કહે
 છે. એમાં નાટકની કથાને ધટ તેવાં ગીતોનું અથવા રાજોનું વાગવું યોગ્ય
 છે. આ લેદ પણ આધુનિક નાટકમાં યુક્તિપુરઃસર યોજવામાં આવે
 તો આનંદદાયક થઈ પડે ખરો.

રૂપક તથા ઉપરૂપકમાં અંક અને વીથી જેવા ન્હાના ન્હાના
 પ્રયોગોનાં નામ મળી આવે છે; એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શરૂ-
 આતમાં એવા એવા ન્હાના ન્હાના પ્રયોગો રચાઈ લખવાતા હશે, પણ
 જમ જમ દ્રશ્ય સાહિતા ખીલ્યું, દેખવાયું, અને સંપૂર્ણ અંગવાળાં
 નાટકોનો પ્રકાર પ્રસ્થાપિત થયો; તેમ તેમ તેવા તેવા ન્હાના ખેલો સમાઈ
 જઈ લખાતા બંધી જ્યાં.

નાટક, પ્રકરણ, ભાણ તથા પ્રહસન એ રૂપક, અને ત્રોટક તથા
 નાટિકા એ ઉપરૂપક. તેમાં ત્રોટક નષ્ટપ્રાય છે, તે કટલાએક વખત
 સૂધી સંગીતને આધારે રજૂ હશે; પરંતુ હાલ તેનું એકે ઉદાહરણ ઉપ-
 લબ્ધ નથી. વિક્તોર્વાશીયને ત્રોટક સંજ્ઞા લગાડી છે; પરંતુ કલિદાસે
 તેને નાટકનું જ નામ આપેલું છે. “ પ્રત્યક્કં સવિદૂપકમ્ ” એ ત્રોટકનું
 લક્ષણ જેતાં વિક્તોર્વાશીયના ચોથા અંકમાં વિદૂપક બિલકુલ નથી.

કવિઓ માત્ર ઇતિહાસ લખીનેજ બેસી રહેતા નથી કલ્પિત, પ્લોટ લખનારા કવિઓ પણ હોય છે, તેથી “પ્રકરણ” રહ્યું, તેના ઉદ્ધારણ તરીકે “ભાલ્લીમાધવ” અને “મૃચ્છકટિક” એ બે છે. “ભાણુ” અને “પ્રહસન” રહ્યાં, તે લોકરચિતે સતોપવા માટે છે. કારણકે પ્રહસનમાં હલકો હાસ્યરસ છે, માટે લોકો ખુશી થાય છે, તેમાં બે બાબત બેવાની છે. એક તો હાસ્ય રસનો ખેલ અને બીજું દુરાચારને નિન્દી કાઢવાનું સાધન. એ પ્રહસન કેટલેક અંશે ઇંગ્લિશમાં “સિટાયર”ને મળતું છે. “ભાણુ” લોકોને ખુશી કરવા માટે છે. એમાં એકજ પાત્ર ધણી ચેષ્ટાઓનું અનુકરણ કરે છે, જથી લોકો ખુશી થાય છે. વળી તેમાં ઉધાડો શૃંગાર આવે છે, તે ધણે ભાગે યાત્રા અને મેળામાંજ લજવાય છે. નાટક, પ્રકરણ, અને નાટિકા વિદ્વાન તથા રાજ પાસેજ લજવાય છે. વ્યાયોગના કેટલાએક નમૂના છે, અને તે બહુધા રાજાઓના વિજયની ખુશાલીને પ્રસંગે લજવાય છે. દાખલા તરીકે—પાર્થ પરાક્રમ અને નિર્ભયભીમ એ ભોળાભીમના દગ્બારમાં લજવાયાં, તે પ્રહસાદ અને કેવનાં લખેલા છે, કે જ્યાં ભોળા ભીમના સામનો હતા. પાલનપુરનું અસલ નામ પ્રહલાદપતન હતું. આ સિવાય રૂપક તથા ઉપરૂપકના દાખલાઓ મળી આવે છે. તે દશમા શતક પછીના છે, અને તે લક્ષણ બેઠેને પછીથીજ લખાયા છે. બીજાનાં નામ આપેલાં છે, પણ તે મળી આવતાં નથી. કારણ કે તે તે વિષયો ઉપર સ્વાતંત્ર પુસ્તકો રચાએલાં જણાતાં નથી, પરંતુ તે સંબંધી પુસ્તક રચવાં થોડાં છે, એટલા માટે વિષયનાં નામ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે ત્રિપુરદાયક, “સમવકાર”ના દાખલા તરીકે સમુદ્રમંથન. આ બન્ને પુસ્તકો લખાએલા નથી, માત્ર નામ જ આપેલા છે.

- જ્યાંનાં રૂપકો લિપિબદ્ધ થઈ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં

સૌથી પહેલો “મૃચ્છકટિક પ્રકરણ” નો લેખક શૂદ્રક છે. શૂદ્રક પછી રામીલસૌમિલ નામે કોઈ કવિ થઈ ગયા છે, જેનાં નામ સાથે - લખા-
એલાં છે.

“સુભાષિત હારાવલિ” માં એક શ્લોક છે:—

તૌ શૂદ્રકકથાકારૌ, રમ્યૌ રામીલસૌમિલૌ;
કાવ્યં યયોર્દ્યોરાસીર્ધર્ષનારીશ્વરોપમમ્ ॥

શૂદ્રકની કથા કરનાર રમ્ય (સુંદર) રામીલસૌમિલ થઈ ગયા,
કે જે બન્નેનાં કાવ્ય અર્ધનારીશ્વર (શિવપાર્વતી) ની હપમાને ધારણ
કરનારાં હતાં.

એજ અરસામાં, અગર એથી કાંઈ આગળ પાછળ લાસ નામ-
નો કવિ થયેલ છે; તેણે ઘણાં નાટકો બનાવી પરીક્ષા કરવા માટે અ-
ગ્નિમાં નાંખ્યાં. તમામ નાટકો બળી ગયાં; માત્ર સ્વપ્નવાસવદત્ત નામનું
નાટક બચ્યું નહિ; જેથી તે અન્યનું નામ માત્ર જાણવામાં છે. “સૂક્તિ-
મુક્તાવલિ” માં લખ્યું છે:—

ભાસનાટકચક્રેઽપિ, ચ્છેકૈઃ સિતે પરીક્ષિતુમ્,
સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય, દાહકોઽબૂઝ પાવકઃ

લાસનો લખેલ નાટકસમુદાય પરીક્ષા અર્થે અગ્નિમાં ફેંકતાં
અગ્નિ—સ્વપ્નવાસવદત્તનો દાહક (બાળનાર) થયો નહિ.

હર્ષચરિતના પ્રારંભમાં બોલેલકે પાણુલેખ્યું છે.—

સૂત્રધારકૃતારમ્ભૈર્નાટકૈર્વહુભૂમિકૈઃ
સપ્તાકૈર્યથા લેખે, ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

સૂત્રધારે (ઈમારત ચણનારે) આરંભ કરાવેલાં, બહુ ભૂમિકા

(વિભાગદેવાળાં, અને પંતાકા (ધ્વજ) યુક્ત દેવમન્દિરોથી જન્મ કાઢ્ય
યશ પ્રાપ્ત કરે; તેમ સૂત્રધારથી આરંભાએલાં, ઘણી ભૂમિકાવાળાં અને
પંતાકા નામના સ્થાનથી સંયુક્ત નાટકાવડે ભાસે. કવિએ મહાન યશ
એળંગ્યો.

ભારતેન્દ્ર પાતુ હરિચન્દ્ર લખે છે:—

મધ્ય સમયના નાટકકારોમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસ મુખ્યતમ છે.

“ પુરા કવીનાં ગણનામસદ્ગે,
કનિષ્ઠિકાઽધિષ્ઠિતકાલિદાસા;
અद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा-
दनामिका सार्धवती बभूव ॥

પૂર્વે કવિ હોડાની ગણનાના પ્રસંગમાં કનિષ્ઠિકા અંશુલી ઉપર
કાલિદાસે અધિષ્ઠાન કર્યું. આજ દિવસ પર્યન્ત એના જેવા કવિના
અભાવથી અનામિકા અંશુલી નામ પ્રમાણે ગુણવાળી અર્થાત્ અના-
મિકા (નામ વગરની) જ રહી.

ભવભૂતિ અને ધાવક બીજી શ્રેણીમાં છે. ભવભૂતિની પ્રશંસા
કરતાં કાઈ એક કવિએ લખ્યું છે:—

“ ભવભૂતેઃ સમ્બન્ધાદ્ધર્મપૂરેવ ભારતી-ભાતિ

एतत्कृतकारुण्ये, किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ ”

ભવભૂતિના સંબન્ધથી સરસ્વતી પર્વત જેવી ભાસે છે. જો એમ
ન હોય તો ભવભૂતિના કરેલ કરણ રસમાં પથ્થર કેમ રહેન કરે ?

રાગશેખર, ગયદેવ, ભટ્ટ નારાયણ અને દંડી ઇત્યાદિ ત્રીજી શ્રે-
ણીમાં છે. દંડીની પ્રશંસા કરતાં કાઈ એક લખે છે:—

“ जाते जगति वाल्मीके, कविरित्यभिधाभवत;
कवी इति ततो व्यासे, कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥ ”

જગતમાં વાલ્મીકિનો જન્મ થતાં કવિઃ (એક કવિ), વ્યાસનો જન્મ થતાં કવી (બે કવિ), અને દંડીનો જન્મ થતાં કવયઃ (ત્રણ કવિ-ધણા કવિ) એ રીતે સંજ્ઞા મળી.

ત્રયોઽન્યસ્રયોવેદાસ્રયો દેવાસ્રયો ગુણાઃ

ત્રયો દણ્ડપ્રવચ્ચાશ્ર, ત્રિષ્ણુલોકેષુ વિસ્તૃતાઃ ॥

જેમ ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ વેદ, ત્રણ દેવ, અને ત્રણ ગુણ ત્રિલોકી-માં અહિર છે; તેમ દંડીના પણ ત્રણ પ્રબન્ધો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. ”

પ્રસિદ્ધ કવિ કાલિદાસ અને દંડીની સ્પર્ધિની બે સ્ત્રી કવિઓ તે વખતે હતી, તેમાં એકનું નામ વિજ્ઞા, અને બીજાનું નામ વિજયા હતું, વિજ્ઞાએ પોતે લખ્યું છે —

“ નીલોત્પલદલશ્યામા, વિજ્ઞાં મામજાનતા;

વૃથૈવ દણ્ડિના પ્રોક્તં, સર્વશુક્લા સરસ્વતી ॥ ”

નીલકમલના ફલ સરખી સ્યામ એવી મને નહિ જાણનારા દંડી કવિએ “ સરસ્વતી સર્વશુક્લા છે ” એમ વૃથા જ કહ્યું છે.

“ સરસ્વતીવ કર્ણાટી, વિજયાઙ્કા જયત્યસૌ;

યા વૈદર્ભગિરાં વાસઃ કાલિદાસાદનન્તરમ્ ॥ ”

કર્ણાટક દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વિજયા નામની સ્ત્રી વિજય પામે છે. કારણ કે જે કાલિદાસ પછી વૈદર્ભી રીતિની વાણીનો નિવાસ છે.

ત્રીજા શતકમાં ચન્દ્રક નામના નાટકનો લખનાર કોઈ એક કવિ કારમીરમાં જન્મ પામ્યો હતો, તેણે ધણાં નાટકો લખેલાં; પરંતુ તેમાંનું હાલ એકે ઉપલબ્ધ નથી.

ધણા પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખકો લખે છે કે—શ્રીહર્ષકાલિદાસની પૂર્વે થયેલ છે, કેમકે—“ માલવિકાગ્નિમિત્ર ” માં કાલિદાસે

ધાવકનું નામ લીધું છે. “રાજતરગિણી” માં હર્ષ નામક રાજા દર્શાવ્યો છે, તે વિક્રમાદિત્યની પછવાડે આશરે સો વર્ષ પછી થયેલો છે. અનન્તદેવક નામનો રાજા ભોજના વખતમાં હતો. અનન્તનો પુત્ર કલશ થયો, તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. કનિગ-હમના મતથી શ્રીહર્ષ ઇ. સ. ૧૦૮૮ માં, અને વિદ્યસનના મતથી ઇ. સ. ૧૦૫૪ માં થયો હતો. યદ્યપિ રાજતરગિણીકારે હર્ષને કવિ લખ્યો છે, પરંતુ તેનું ધાવક એવું નામ તેમજ તેણે બનાવેલા રત્નાવલી આદિ અન્ય બાબત કાંઈ લખ્યું નથી. રાજતરગિણીકારના મત પ્રમાણે શ્રીહર્ષના સમયમાં અત્યન્ત ઉપદ્રવ રહ્યા કરતો, આરે તરફ રાજકુમારોના તથા ઉચ્ચ લોકોના ગધિરની નદીઓ ચાલી હતી. શ્રીહર્ષ સ્વામી દયાનન્દની માફક ભૂતિપૂજથી વિરુદ્ધ હતો, અને એટલાજ માટે કરમીરની પ્રજા તેને તુરુષ્ક (યવન) કહી પુકારતી હતી. એ વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધાવક નામવાળો શ્રીહર્ષ કદાચ અન્ય હશે, નહિ રાજા નહિ. અથવા માલવિકાગ્નિમિત્રનો કર્તા કાલિદાસ તે વિશ્વપિ શાકુન્તલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ નહિ; કારણકે શાકુન્તલ અને માલવિકાગ્નિમિત્રની ભાષામાં ભેદ નથી, પરંતુ કાવ્યની ઉત્તમતા માં આકાશ પાતાલનો અંતર છે.

હાલ જે મરતનાઢ્યશાસ્ત્ર ઉપલબ્ધ છે, તે કવિકુલ્લસુકુલ કાલિદાસ પછી લખાયુ હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે. કારણકે મહાત્મા કાલિદાસનાં નાટકો મરતનાઢ્યશાસ્ત્રના નિયમોને બધી રીતે અનુસરતા નથી. ત્યાર પછીનાં નાટકો મરતનાઢ્યશાસ્ત્રના નિયમોને વિધિવત્ અદ કરે છે. ઉક્ત નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે છન્દોનાં પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે, તે શાસેની પ્રાકૃતમાં છે. અને ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રી કવિતાની ભાષા ગણાતી આવી છે. શાસેની પ્રાકૃત પાલી અને અંધ

માગધીથી અર્વાચીન છે. એ બન્નેનો પરમ અર્વાધિ ઇ. સ. પૂર્વે છઠું શતક છે. આવાં દેટલાંએક કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે—હાલનું નાટ્ય-શાસ્ત્ર ઇ. સ. પૂર્વેનું નથી; પણ પછીથી લખાએલું છે. હાલ જે નાટ્ય-શાસ્ત્ર કારિકારૂપે છે, તે પ્રથમ સૂત્રરૂપે હોવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં કારિકા ઉપરાંત સૂત્રો પણ છે.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનું અમોએ અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કર્યું નથી, કારણકે મૂળ ગ્રન્થ ધણી જગોએ અશુદ્ધ તેમજ ત્રુટિત છે. વળી તેમાં નાટકાના ભેદ, તેના સન્ધિઓ, રસો, અને ભાવોનાં લક્ષણ માત્ર આપ્યાં છે; પણ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી. એટલા માટે યથાસ્થિત મૂળ ગ્રન્થની અશુદ્ધતાને તેમજ ત્રુટિતપણાને સંગીતરત્નાકર આદિ ગ્રન્થોની સહાયતાથી સુધારી ઉદાહરણોને માટે રસતરક્તિની તથા સાહિત્યદર્પણ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રન્થોનો આધાર લઈ સ્વતંત્ર લેખની પેઠે આ નાટ્યશાસ્ત્ર લખ્યું છે.

સંસ્કૃત કવિઓને માટે આર્યા તથા ગીતિની અંદર વિષમમાં જ ગણનો નિષેધ છે. પરંતુ દોહા, ચોપાઇ, આદિ ચતુષ્પદ છન્દો પ્રાકૃતમાં થયા, તેમાંએ બન્ધન સ્વવાયું જણાતું નથી. વળી માનનીય સાક્ષર રણછોડલાઇ ઉદયરામ વગેરેએ પણ એ નિયમ જાળવ્યો નથી. જથી અમે પણ ગીતિની અન્દર વિષમસ્થાને જગણનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ લીધી છે.

હું તથા મહારા શિષ્ય કેશવલાલ હાલમાં વાંકાનેરના મહારાજ રાજરાણાત્રી અમરસિંહજી બહાદુરની આજ્ઞાથી “શ્રી આલાવંશવારિધિ” નામનો ગ્રન્થ લખવામાં રોકાએલા હોવાથી નાટ્યશાસ્ત્રનાં પ્રુરુ સુધારવા-રવાનું કામ અમે જાતે કરી શક્યા નથી. એટલાજ માટે પુસ્તકની પાછળના ભાગમાં વિસ્તારપૂર્વક શુદ્ધિપત્ર આપેલ છે. છતાં ક્યાંઈ અશુદ્ધિ દ્રષ્ટિગોચર થતી હોય તો ગુણગ્રાહી સદ્દેય સાક્ષરોએ સુધારી વાંચી લેવા અતુલકૃપા કરવી.

નાટ્યના સમ્પૂર્ણ અંગોને હજી હું પણ બરાબર સમજી શક્યો નથી, તોપણ તેને ઠેકઠેક અંશે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ઉપરથી દાઈ સાહિત્યમેત્રી તેમજ ઉત્સાહી સાક્ષર મારા આ લઘુ શ્રમને ધ્યાનમાં લઈ નાટ્યના અંગો સંબંધી વિશેષ શોધ તેમજ સ્કુટપણની નોટ કરી મૂકે સૂચના કરશે, તો તે મહાશયનો દ્ર... મહેરુ!

નવીન નાટ્યપ્રણાલી.

નવીન નાટ્યપ્રણાલીના સંબન્ધમાં ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્ર લખે છે:—

આંજકાલ યૂરોપનાં નાટકોની છાયા ઉપર જે નાટક લખાય છે, અને । દેશમાં જે ચાલનાં ઘણાં નાટકો લખાઈ ચૂક્યાં છે; તે સર્વ નવીન ભેદમાં સ્થિત છે.

ચીનની અધિક્ષા અને નવીનની પરમ સુખ્યતા એ વારંવાર દ્રશ્યોના મૂળ આં છે, એજ હેતુથી એક એક અંકમાં અનેક અનેક ગર્ભાકોની મેદ, તેરવામાં આવે છે; કેમકે આધુનિક સમયમાં નાટકના પ્રયોગોની સાથે ઉદાહરણો (દેખાવો)નું દેખાડવાનું આવશ્યક સમજવામાં આવ્યું છે.

તાને તેમ અને ગર્ભાકોની કલ્પના એવી હોવી જોઈએ કે—પાંચ વર્ષના સુધારી ઉદ્યોગ નાટક છે, તો તેમાં વર્ષ વર્ષના ઇતિહાસનો એક એક અંક; મન્યોનો અડી અંદર વિશેષ વિશેષ સમયોના વર્ણનનો એક એક ગર્ભાક.

સંસ્કૃતના વિશિષ્ટ કેાઈ નાટક છે, તો તેમાં પ્રત્યેક ઘટનાના સમ્પૂર્ણ ગણનો નિષેધ એક અંક; અને વિજિત સ્થાનોમાં વિશેષ ઘટનાન્તર્ગત વર્ણનનો એક એક ગર્ભાક. થયા, તેમાં એ બંન્ધન નથી. ભેદ છે—

રણુછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરેએ

અમે પણ ગીતિની અન્દર લીધી છે.

૨. ગીતિરૂપક.

અને ગીતિ ન્યૂન હોય તે " નાટક. "

હું તથા મહારા ગીતિરૂપક. "

રાજરાણાશ્રી અમરસિયાએના સ્વભાવથી અનેક પ્રકરનાં બને છે; પરંતુ નામનો અન્ય સ્વ મુજબ છે.

રવાનું કામ અ—પ્રાચીન નાટકો પ્રમાણે જેની કથા સંયોગ ઉપર સમાપ્ત પાછળના ભાગ થાય તે.

રખિગોચર ૧૪—જેની કથા નાયક નાયિકાનાં મરણ, અથવા બીજી કોઈ સાપવાદ ઘટના ઉપર સમાપ્ત થાય તે.

૩. મિત્ર—જેની અંદર છેવટે અમુક માણુભોનુ મરણ અને અમુક માણુ-
મોનુ મિલન થાય તે.

નવીન નાટકોની રચનામાં શૃંગાર, હાસ્ય, કૌતુક, સમાજસંસ્કાર અને દેશવાત્સલ્ય એ પાંચ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ. તેમાં શૃંગાર તથા હાસ્ય રપટ (લક્ષ્યુ વિના સમજી શકાય તેવા) છે. લોકોના ચિત્તવિનોદાર્થે કોઈ યન્ત્રદ્વારાએ અથવા કોઈ અન્ય રીતે અદ્ભુત ઘટના દેખાડવામાં આવે તે “ કૌતુક ” કહેવાય છે. સમાજસંસ્કાર સંયુક્ત નાટકોમાં દેશની કુરી-
તિનું દિગ્દર્શન કરાવવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, તે ઉપરાંત શિક્ષાની ઉત્તતિ, લઘુ સંબંધી કુરીતિનું નિવારણ, અથવા ધર્મસંબંધી જુદા જુદા વિષયોનું સંશો-
ધન પણ હોયું જોઈએ. દેશવાત્સલ્ય વિષયક નાટકોને બહુનાર અથવા જોના રના સહૃદયમાં દેશાનુરાગ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. તેવા નાટકો પ્રાયઃ (ધણે ભાગે) કરુણ તેમજ વીર રસના હોય છે. ઉપર કહેલા પાંચ ઉદ્દેશોને તથા વીર તથા સખ્ય ઇત્યાદિ અન્ય રસોમાં પણ નાટકો બને છે.

પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાની અંદર મહાભારત આદિનાં કોઈ પ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્ત, અથવા કવિ પ્રાદોક્ષિતથી ઉત્પન્ન થએલ કથા, અથવા કોઈ કલ્પિત આખ્યાયિકાનું અવલંબન કરીને નાટક આદિ દશ પ્રકારનાં રૂપક, અને નાટિકા આદિ અષ્ટાદશ ઉપરૂપક લીપીબદ્ધ થઈ સહૃદય સભાસદોની તાત્કાલિક રુચિ અનુસાર કોઈ રાજાઓના અથવા રાજકીય ઉચ્ચપદવડે અભિ-
વિહત (અભિષેક કરાએલ) લોકોની નાટ્યશાળામાં અભિનીત થતાં હતાં (બજવાતાં હતાં).

અભિનય આદિના સબન્ધમાં પ્રાચીન કવિઓ પોતાની અને ગ્રેક્ષક વર્ગની રુચિ અનુસાર નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય રચી સામાજિક જનોનાં ચિત્તને પ્રસન્ન કરી ગયા છે; પરંતુ અર્વાચીન કવિઓની તથા સામાજિક જનોની રુચિ તેથી વિલક્ષણ હોવાને લીધે પ્રાચીન નવાવલંબી નાટકો લખવાથી યથાર્થ (જેવો જોઈએ તેવો) યોગ્ય થતો નથી.

જે સમયમાં જેવા સહૃદય જન્મ ગ્રહણ કરે, અને દેશની નીતિ રીતિના

પ્રવાહ જેવા રૂપથી ચાલતા હોય, તે સમયમાં તેવા પુરુષની આંતરિક વૃત્તિ તેમજ દેશની નીતિ રીતિ એ ઉભયનું યથાર્થ અવલોકન કરી નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રકાશમાં લાવવું.

નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રસિદ્ધિમાં લાવવું હોય તો પ્રાચીન સમસ્ત રીતિને તજી દેવી એ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે સર્વ પ્રાચીન રીતિ વા પદ્ધતિ આધુનિક લોકોના મતનું પોષણ કરનારી હશે તે સર્વનું અવશ્ય ગ્રહણ થશે.

નાટ્યકળાકૌશલ્ય બતાવવાને દેશ, કાલ, અને પાત્રગણ પ્રત્યે વિશેષ દ્રષ્ટિ રાખવી ઘટે છે. લોકોન્યવહારથી વિલક્ષણ ન સંભવે તેવાં કાર્યનો ઉતારો જેવો પૂર્વે હૃદયને હર્ષ આપનાર બનતો, તેવો વર્તમાન કાળમાં થતો નથી.

હવે નાટક આદિ દ્રશ્ય કાવ્યમાં અસ્વાભાવિક સામગ્રીનું પોષણ કરનાર કાવ્ય સહૃદય સભ્યમંડળમાં અલ્પ્ત રુચિકર થતાં નથી. વર્તમાન સમયે સ્વાભાવિક રચના સભ્યગણના હૃદયને હરનારી બને છે. એટલા માટે અલૌકિક વિષયનો આશ્રય કરી નાટક આદિ દ્રશ્યકાવ્ય પ્રસિદ્ધિમાં લાવવું એ યોગ્ય નથી.

નાટકમાં ક્યાંઈ આશિષ્ આદિ નાટ્યાલંકાર, ક્યાંઈ મંકરી, ક્યાંઈ વિદ્વોત્તન ક્યાંઈ સંસ્કેટ અને ક્યાંઈ પદ્ધસન્ધિ અથવા એવાજ અન્ય વિષયોની સાંપ્રત સમયે કાંઈ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે સંસ્કૃત નાટકની જેઠે પ્રાકૃત નાટકમાં એનું અનુસન્ધાન કરવું, અથવા કોઈ નાટકના અંગમાં એ વિષયો યતનપૂર્વક દાખલ કરીને પ્રાકૃત નાટક લખવું, એ વ્યર્થ છે. કેમકે પ્રાચીન લક્ષણ રાખીને આધુનિક નાટક આદિની શૈલા સંપાદન કરવા જતાં વિપરીત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત નાટક આદિની રચના અર્થે મહાત્મા ભરત મુનિ ઘણા નિયમો લખી ગયા છે, તેમાંથી જે પ્રાકૃત નાટકની રચનામાં ઉપયોગી હોય, અને જે હાલના સહૃદય લોકોમાં રૂચિ ઉપજાવનારા હોય તેજ નિયમો ગ્રહણ કરવા.

નાટક લખવાનો પ્રારંભ કરી જે મનુષ્ય પરંપરાથી ચમત્કારજનક

તેમજ અતિ મધુર ઉદ્દેશ વસ્તુના ઉલ્લેખ દ્વારાએ સ્વાભાવિક સામગ્રીનું પરિપોષણ કર્યા છતાં, ફરી તેના નરક દ્રષ્ટિપાત (નજર) નથી કરતા, તેના નાટક નાટિકા આદિ દ્રશ્ય કાવ્ય લખવાનો પ્રયાગ વ્યર્થ છે. કારણ કે નાટક આખ્યાયિકાની પેઠે શ્રવ્ય કાવ્ય નથી.

નાટકની રચના કરનારે આતુર્ય અને નિયુક્તતાથી જે પાત્રનો જેવો સ્વભાવ હોય તે પાત્રના સુખમાં તેવા શબ્દો યોગ્યતા નાટકમાં વાચાલ પાત્ર મિતભાષીપણું, મિતભાષી (માપસર બોલનાર) ની વાચાલતા, મૂર્ખતા વાક આતુર્ય, અને પડિતનો મૌન ભાવ એ મરકરીરૂપ થઈ પડે છે. પાત્રની વાત સાંભળતાંજ તેના સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય એ નાટકનું મુખ્ય અંગ છે. નાટકમાં વાક્યપ્રપંચ એ એક પ્રાધાન્ય દોષ જણાય છે. રસવિશેષદ્વારાએ પ્રેક્ષકના અંતઃકરણને ઉન્મત્ત અને ચોકાતુર કરવાને ભેદએ તેથી વધારે વાણીના આડંબરવડે કોઈ વખત ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થતી નથી.

નાટકમાં વાચાલતા (વાચાલપણું—હવે ઉપરાત બોલવું તે) મિતભાષિતા (માપસર બોલવું તે), અને વાર્તાતા (વક્તાપણું) એ ત્રણેનો સારી રીતે આદર થાય છે. પ્રપંચરૂપથી કોઈ ભાવને વ્યક્ત (સ્કુટ—સ્પષ્ટ) કરવાનું નામ જોણું ઉપાય છે, અને કુશળતા પૂર્વક થોડી વાતથી અત્યંત મહાન ભાવને સ્પષ્ટ કરી બતાવવો તેનું નામ મુખ્ય ઉપાય છે. થોડી વાતમાં અધિક ભાવનો ઉદ્ભવ થવો એ પણ નાટકના જીવનનું એક મહાન ઔપમ્ય છે જેમ—હિત્તર રામચરિતમાં મહારમાજનક આવીને પૂછે છે કે—

કાસ્તે પ્રજાવત્સલો રામઃ ? ”

“ પ્રજાવત્સલ (પ્રજાને બહાલો) રામ કયા છે ? ”

આહા “ પ્રજાવત્સલ ” એ એકજ શબ્દથી કેટલો મોટો ભાવ વ્યક્ત થાય છે, તે સહુદય જનો પોતાની મેળેજ મમલ શકશે. ચિત્રકાર્યને નિમિત્તે જે જે ઉપકરણ (સાધન)ના પ્રયોગનની અને સ્થાન વિશેષની ઉત્તમતા અને અધમતા બતાવવાની જેવી આવશ્યકતા હોય તેવીજ માનદ્ય પૂર્વક યોગ્ય જરી મનુષ્યના બાહ્યભાવ અને કાર્ય પ્રણાલીના ચિત્રરસુતેમજ ઇચ્છા પૂર્વક અથ

વાસ્વાલાવિક તેના માનસિક ભાવ અને કાર્યપ્રણાલી દેખાડવી એ બહુ પ્રશંસા પાત્ર છે. જે એવી રીતે અત્યંત આંતરિક ભાવને સ્ફુટ કરવા સમર્થ છે તેને જ નાટકકાર એવું સ્ત્ર ગોધન દેવામાં આવે છે, અને તેઓના લખેલ ગ્રંથોની નાટકમાં ગણના થાય છે.

નાટકમાં આંતરિક ભાવનું ચિત્ર કેવી રીતે બતાવવામાં આવે છે, તેનું એક આશ્ચર્યજનક ઉદાહરણ શકુન્તલામાંથી ઉદ્ધૃત કરી આહીં આપવામાં આવે છે:—

યાસ્યત્યથ શકુન્તલેતિ હૃદયં સંસ્પૃષ્ટમુત્કાણયા,
કાણઃ સ્તમ્ભિતવાળ્પવૃત્તિકલ્પશ્ચિન્તાજડં દર્શનમ્
વૈભ્રજ્યં મમ તાવદીદશામિદં સ્નેહાદરણ્યૈકસઃ
પીઙ્ગવન્તે ગૃહિણઃ કથં ન તનયાવિશ્લેપદુઃસ્વૈનૈઃ ॥

મુનિરાજ કણ્વ પુત્રી શકુન્તલાને સારુરે વેળાવતાં એક પુરઃસર કહે છે:—

આજે શકુન્તલા યશ્વરગૃહ પ્રત્યે ગમન કરશે એટલા માટે ઉત્કંઠાએ મારા હૃદયનો સ્પર્શ કર્યો છે, રોકેલ બાળ્પવૃત્તિ (પ્રેમાશ્રુપ્રવાહ) થી કંઈ ઘોઘરો થઇ ગયો છે; અને દ્રષ્ટિ ચિન્તાને લીધે જડ જેવી બની ગઈ છે. જ્યારે જંગલમાં રહેનારા મારા જેવાને આવી વિદ્વેજતા થાય છે, ત્યારે બિચારા ગૃહસ્થો નવીન એવા પુત્રી વિયોગના દુઃખથી પીડા કેમ ન પામે ?

સહૃદય પાઠક ! આપ વિચાર કરી જુઓ કે, આ સ્થળે કવિત્રેષ્ઠ કાલિદાસે ઋષિરાજ કણ્વનું રૂપ ધારણ કરી તેના માનસિક ભાવો કેવા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ કરેલ છે ? કદાચ આહીં કાલિદાસે પુત્રી વિયોગનાં દુઃખથી છાતી કૂટી રૂદન કર્યાનું વર્ણવ્યું હોત, તો ઋષિજનોમા સહજ નિવાસ કરી રહેલા ધૈર્યની કેવી દુર્દશા થાત ? અથવા શકુન્તલાના વિયોગથી મૃદુલચોક ન બતાવ્યો હોત, તો એક ઉત્તમ કોટિના ઋષિરાજના સ્વભાવમાં અને એક સામાન્ય માનવના સ્વભાવમાં શો તફાવત ગણાત ? એટલા માટેજ કવિકુલમુકુટ માલિક્ય કાલિદાસે ઋષિજનને ઘટે તેવા શે કનું વર્ણન કરેલ છે.

નાટકની રચનામાં શૈથિલ્ય દોષ કદી ન આવવો જોઈએ. નાયકનાયિકા દ્વારાએ કોઈ કાવ્ય વિશેષનો સમારંભ કરી તેને અપૂર્ણ રાખવું, અથવા કોઈ અન્ય વ્યાપારનો આરંભ કરી તેના મૂળનું ઉચ્છેદન કરવું, એ પણ નાટક રચનાનો ઉદ્દેશ નથી. જે નાટકની ઉત્તરોત્તર કાર્ય પ્રણાલી જોઈ પ્રેક્ષકજનો આગળ કહેવાઈ ગયેલી વાતને ભૂલી જતા બન, તે નાટક કદાપિ પ્રશંસાપાત્ર થતું નથી. જે લોકો માત્ર ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓને એકત્ર કરી શું છે; અને તેને ઉત્તમ મધ્યમ, અને અધમ એવા ત્રણ સ્થાનના વિચારપૂર્વક વર્ણવે છે, તથા તેમાં જે પાત્રની જેવી પ્રકૃતિ તે પાત્રના તેવા ભાવોને ચીતરવા સમર્થ છે એજ કાવ્યપ્રેમી રસિક મંડલને અપૂર્વ આનંદ આપી શકે છે. આવા ઉત્તમ હેતુના આશ્રયથીજ કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને સેકસપીયર દુનિયામાં અમર બની ગયા છે. કોઈ પણ આમશીન સંઘર્ષ વિના નાટક લખનાર, અને અસાધ્ય સંકલ્પ કરી નાટક લખનાર, એ બન્નેનો પરિશ્રમ બર્થ જાતે છે. જે કોઈને નાટક લખવાની ઈચ્છા થાય તો તેણે પ્રથમ “નાટક કેને કહે છે ?” એ બરાબર બાંધવું જોઈએ, અને પછી નાટકકારને રૂપે અરસપરસ શું થાઈ ગયેલા ભાવોમાં માનવપ્રકૃતિનું દિગ્દર્શન કરવું જોઈએ. જેણે ભિન્ન ભિન્ન માનવપ્રકૃતિનું અવલોકન ન કર્યું હોય તે મનુષ્ય જાતિના આંતરિક ભાવ વિશુદ્ધરૂપે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

ભિન્ન ભિન્ન માનવપ્રકૃતિનું અવલોકન કરી કરમાં લેખિની ધારણ કરવાના હેતુથીજ કાલિદાસનું અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, અને સેકસપીયરનાં મેકમેથ તથા હેમલેટ નાટકો એટલાં બધાં વિખ્યાત થયાં છે કે જેનો પૃથ્વીના સર્વ વિભાગોમાં એટલી સાથે આદર થાય છે.

માનવપ્રકૃતિનું પરિપૂર્ણ અવલોકન કરવું હોય તો વિવિધ દેશોમાં જામણ કરી નાના પ્રકારના લોકોનો સાથે કેટલાએક વખતસૂધી નિવાસ કરવો જોઈએ, જુદા જુદા ગાયક સમાજમાં જઈ વિવિધ પ્રકારના આલાપ સાંભળવા જોઈએ, નાના પ્રકારના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ; તેમજ અન્ધરણ્ય, ગોરણ્ય, હાસ, હાસી, ગામડીયા અને દરમુ (ચોર) આદિ નીચ પ્રકૃતિ સાથે તથા સામાન્ય લોકોની સાથે વાતોલાપ કરવો જોઈએ. એમ કયાં

સિવાય માનવપ્રકૃતિ (મનુષ્યનો સ્વભાવ) જાણી શકાતી નથી. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને જેમ એક બીજા જોઈ શકતા નથી, તેમ તેના હૃદયસ્થ ભાવો પણ અદ્રશ્ય હોય છે. તે કેવળ કેટલાએક બાહ્ય કાર્ય ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રાખવાથી તેમજ બુદ્ધિબળથી સમજી શકાય છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ જાણ્યા સિવાય કોઈ ઉપકરણ દ્વારાએ નાટક લખવું એ જખ મારવા જેવું છે.

જે માણસ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, આન્વીક્ષિકી, ઇંડનીતિ, સન્ધિ વિગ્રહ આદિ રાજગુણ, મન્ત્રચાતુરી, કંઠશુ આદિ રસ, વિભાવ અનુભાવ સંચારી ભાવ તથા સાત્વિકભાવ; તેમજ વય, વૃદ્ધિ અને સ્થાન આદિ ત્રિવર્ગની સમાલોચના કરવામાં સારી રીતે સમર્થ હોય એજ નાટક લખવા માટે કરકમલમાં લેખિની ધારણ કરી શકે છે.

સ્વદેશી તથા પરદેશી સામાજિક રીતિ, વ્યાવહારિક રીતિ અથવા પદ્ધતિના નિહાનનું ક્ષણ અને પરિણામ એ ત્રણેનું વિશેષ અનુસન્ધાન કરવું; એ નાટક રચના યશસ્વી નિવડવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

વે. અને વાણી એ બન્ને પાત્રની ચોગ્યતા અનુસાર હોવાં જોઈએ. જેમ ભૂત્ય પાત્રને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરાવવાં એ સ્વભાવ વિરૂધ્ધ છે તેમજ તેના પાત્રના મુખમા પંડિતની પેઠે વિશેષ સસ્કૃત ગર્ભિત ભાષણ ચોજવું એ પણ અસ્વાભાવિક લેખાય છે.

યૂરોપમાં નાટકનો પ્રચાર.

યૂરોપમાં નાટકનો પ્રચાર ભારતવર્ષ પછી થયો છે. પ્રથમ બે માણસોના સંવાદનેજ ત્યાં નાટક માનતા હતા. પ્રાચીન ઇસામ્ ધર્મના પુસ્તકમાં “ છુક અબ-તબ ” અને મુલેમાનના ગીતોમાં એવા સંવાદ મળતા હતા; પરંતુ એ સિવાય હિબ્રુ ભાષામાં કેઈ પ્રાચીન નાટકોનાં પુસ્તક યૂરોપની અંદર નથી. યૂરોપમાં સર્વથી પ્રાચીન નાટક યુનાન દેશમાં મળતાં હતાં, એ ઉપરથી એલુ’ અનુમાન થાય છે કે ભારતવર્ષ પછી ત્યાં નાટ્યવિદ્યા ગઈ હશે. યુનાનમાં ઍચેન્સ નામના પ્રદેશની અંદર નાટકોનો પ્રચાર વિશેષ હતો, અને ઈડાથોનિસીસ નામના દેવતાના મેળામાં તે ઘણું કરી બજવાતાં હતાં. વેકલસ (બેક્લસ) નામના દેવતાની પૂજાથી ત્યાં તેનું ચલણ થયું. પ્રાચીને કાળથી યૂરોપનાં નાટક વિયોગાન્ત અને સંયોગાન્ત એવા બે વિભાગોમાં

આયર્નના સમયમાં સુસેરી અને આખા યૂનાનમાં ફરી ફરીને સંયોગાન્ત નાટકોનો પ્રચાર કર્યો, અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવાય તેવી નહાની સરખી રંગશાળા પણ તેની સાથે હતી. એ કાળનાં નાટક આધુનિક જંગાલી યાત્રા અથવા રાસ જેવાં થતાં હતાં. એ સમયનાં વિયોગાન્ત નાટક ગંભીર આશયવાળાં અને વિશેષ ચિન્તાકારક હોવાના કારણથી સભ્યલોકોમાં, અને સંયોગાન્ત નાટક આમ્ય લોકોમાં ભજવી જનાવાતાં હતાં.

એપીકાર્મસ, કાર્મસ, મેગનેસ, ફેટસ, ફેટનસ યુપોલીસ, ફેટિફેટસ, અને એલીસ્ટેફેનસ એ બધા તે કાળના પ્રસિદ્ધ કોમેડી (સંયોગાન્ત નાટક) લખનારા હતા. વચમાં લોકોએ સંયોગ વિયોગમિશ્ર પુસ્તકો લખીને પણ વિદ્યાની ઉન્નતિ કરી.

વિયોગાન્ત નાટકના લેખકોમાં ઇસીલસ, સોફોકલીસ, અને યુરીપીડીસ એ ત્રણ મહાનિપુણ થઈ ગયા. એ કવિઓએ સ્વયં (પોતે) અભિનય કેમ કરી બતાવવા એ પાત્રોને શીખવ્યું, અને સ્વાભાવિક ભાવભંગી રૂપાંકવામાં વિશેષ પરિશ્રમ કર્યો. અરસ્તુને એ ત્રણે કવિઓની પોતાના અન્યમાં મહત્તા બતાવી છે,

રોમન લોકો નાટ્ય વિદ્યામાં એવા ડાહ્યા નહતા. એ લોકોએ યૂનાન વાળાઓ પાસેથી ઉક્ત વિદ્યાનો સ્વાદ ચાખ્યો. અફ્રોસની વાત એ છે કે એટલા બધા કવીઓમાંથી “પ્લોટસ” અને “ટેરેન્સ” સિવાય કોઈનાં નામ અથવા પુસ્તક મળી શકતાં નથી. ઑગસ્ટસના પ્રસિદ્ધ સમયમાં રોમની અંદર નાટ્ય વિદ્યાની ઉન્નતિ થઈ હતી. પરંતુ “સેનિકા” સિવાય બીજા કોઈ અંચલું વા અંચકારનું નામ પણ મળતું નથી.

રોમના મ્હોટા મ્હોટા મહેલો અને વીરોની સાથે ત્યાંની વિદ્યા અને કળા ધૂળમાં મળી ગઈ; તે એટલે સૂધીકે તેનું નામ લેવાવાળા પણ અવશેષ રહ્યા નહિ.

જ્યારે રોમમાં ક્રિશ્ચન મત ફેલાયો, ત્યારે તેવાં નાટકો અથવા જેલ રાજનિયમાનુસાર નિષિધ્ધ કરવામાં આવ્યાં.

કેવળ એપોલીનારી અને ટ્રેગરી નામના પિતાપુત્રે 'ધંજી'માંથી કથા-
લાગ લઈને ક્રીશ્ચીયનોના જીવને આનન્દ આપવા કાંઈક સ્વાંગ (વેષ)
લીધા હતા.

યૂરોપમાં ઇટાલીવાળાઓએ પહેલ વહેલાંજ નાટકના પ્રચાર અર્થે સારો
ઉદ્યોગ કર્યો, અને રોમ વાળાના ચિત્રમાં કુમળાઈ ગએલાં નાટક બીજા ફરીથી
'લીલાં' કર્યાં. સોળમા સૈકામાં ટ્રેસિનો કવિનું "સોફ્રાનિસ્ત્રા" નામનું નાટક
પહેલ વહેલું છપાણું. અરિઆસ્ટોવેનિના અને મૈશિલાવિલીએ ટ્રેસિનોની
'પેઠે કેટલાંએક નાટક લખ્યાં. એજ સૈકાના અંતમાં ગિએમ્બાટિસ્ટા લિઆ-
પોટોએ પહેલ વહેલું 'પ્રહસન પ્રકાશિત કર્યું', અને એમાં પરિહાસ (મસ્કરી)
ની વાતો એવી સુસજ્જતાથી વર્ણવી કે લોકોએ એ નાટકની શૈલીને અત્યંત
પ્રસન્નતાથી સ્વીકારી લીધી. એજ સમયમાં હિસ્ટ્રી, બોરગીની; બોડી, અને
કુઓનાથેટીએ જાતીય સ્નેહની વૃદ્ધિ કરવાવાળા વીરરસથી ભરેલા એતિહા-
સિક ખેલો લખ્યા; અને તેનો પ્રચાર કર્યો.

સત્તરમા સૈકામાં રીનુસીલીએ પહેલવહેલાં ઓપેરા (સંગીતનાટ્ય) નો
આરંભ કર્યો; એમાં એલ્ફ્રે પ્રેમ, દેશવાત્સલ્ય, વીર, અને કંઈક રસનાં
ગીત એવી ઉત્તમ રીતિથી રચ્યાં કે સર્વ લોક બીજાં નાટકોને ભૂલી જઈ
એના ઉપર હુમલા લાગ્યા. મેડ્રી નામના કવિએ એની બીજવાર ઉન્નતિ કરી
અને સ્પેન તથા ફ્રાન્સ વગેરેમાં ચોતરફ એ ગીતિનાટ્ય (ઓપેરા) નો
પ્રચાર થયો. ત્યારબાદ જીનો, મેટેસ્તેસિઓ, ગોલ્ડોની, મોલિઅર, રિયોબી-
ની, ગોજી, ગોલ્ડોની, આલ્ફ્રીસો, માન્ડી, માન્જાની, અને નિકોલીની ઇત્યાદિ
પ્રસિદ્ધ કવિઓએ પૂર્વોક્ત નાટકોના અન્યો એવી ઉત્તમતાથી લખ્યા; અને
નાટ્યમાં એવી ઉન્નતિ કરી કે ઇટાલી ઉક્ત વિદ્યામાં આખા યૂરોપની ગુરૂ
હોવાઈ ગઈ.

યૂરોપમાં અન્ય દેશોની અંદર પાહરીઓએ નાટકોનાં પ્રચારને અટકાવ્યો.
ત્યાં કોઈ નાટક ભજવતા, ત્યાં પાહરીઓ તેને ધર્મદંડ દેવા દોડતા. જેથી

૧. એલ્ફ્રે એક જાણુથી પોતાના દીકરાને તથા બીજા જાણુથી પોતાના રાજાને માર્યો હતો.

વિલેના, શાન્તિલાના, નહેરો, અને રૂએકા નામના કવિઓએ એ આપત્તિથી બચવા પોતાની લેખિનીને ધર્મવિષયનાં નાટકો લખવા ઉપર ચલાવી. વિશેષે કરી કર્વેવ્રસે એવી ઉત્તમ રીતે નાટકો લખ્યાં કે લોકોના ચિત્તમાંથી નાટકની છુરાઈનો સંસ્કાર એકદમ નિકળી ગયો. ત્યારબાદ કાલકીરન પણ એવેજ ઉત્તમ કવિ થયો, કે જેણે રાજનિયમનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સાકતીશ વર્ધને માટે નાટકો લખવાની રાજ્ય તરફથી પરવાનગી મેળવી હતી. એ બન્ને કવિઓ સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં થયા હતા.

કેવળ એપોલીનારી અને ત્રેગરી નામના પિતાપુત્રે ઈશ્વરમાંથી કયા-
 ભાગ લઈને કૃત્રીયનોના જીવને આનન્દ આપવા કાંઈક સ્વાંગ (વેષ)
 લીધા હતા.

વિલેના, શાન્તિલાના, નહેરો, અને રૂએકા નામના કવિઓએ એ આપત્તિથી બચવા પોતાની લેખિનીને ધર્મવિષયનાં નાટકો લખવા ઉપર ચલાવી. વિશેષે કરી કર્વેત્રસે એવી ઉત્તમ રીતે નાટકો લખ્યાં કે લોકોના ચિત્તમાંથી નાટક ની પુરાધનો સંસ્કાર એકદમ નિકળી ગયો. ત્યારબાદ કાલહીરન પણ એવેજ ઉત્તમ કવિ થયો, કે જેણે રાજનિયમનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સાડત્રીશ વર્ષને માટે નાટકો લખવાની રાજ્ય તરફથી પરવાનગી મેળવી હતી. એ બન્ને કવિઓ સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં થયા હતા.

દેશી તાલનું લક્ષણ	૩૨
દેશી તાલનાં નામ	૩૩
દેશી તાલના ઉદાહરણ	૩૪
ધ્રુવા સહિત પાંચ પ્રકારનું ગીત (ગાન.) (પ્રવેશ-આક્ષેપ- નિષ્ક્રામ-પ્રાપ્ત-આંતર)	૩૯
પાંચ ધ્રુવાઓનાં અષ્ટાદશ અંગો	૩૯-૪૦
ધ્રુવા-પરિગીતિકા-મદ્રક તથા ચતુષ્પદાનું લક્ષણ....	૪૦
પાંચ ધ્રુવા (પ્રાવેશિકી-અદ્રુતા-અવકુષ્ટા-સ્થિતા અને અન્તરા)				
માં આવતાં અંગો	૪૦
સ્થિતાવકુષ્ટા ધ્રુવામાં આવતા છન્દ તથા તાલ	૪૦
પ્રાવેશિકી ધ્રુવામાં આવતા છન્દ	૪૦
ઉદગતા ધ્રુવામાં આવતા છન્દ	૪૧
સમાન જાતિવાળી ધ્રુવાઓમાં ત્રણ પ્રકારનાં વૃત્ત....	૪૧
ધ્રુવાઓમાં વૃત્તની યોજના....	૪૧
છન્દ તથા વૃત્તોનાં સ્થાન અને તેની સંજ્ઞાઓ	૪૧
સુપતિષ્ઠા ધ્રુવાની ત્રયોદશ જાતિઓ....	૪૧
ગાયત્રી ધ્રુવા (છન્દ) ની દ્વાદશ જાતિઓ	૪૧
ઉષ્ણિજ્ જાતિની ધ્રુવાના ભેદો	૪૨
અનુષ્ટુપ્ જાતિની ધ્રુવાના ભેદો	૪૨
અવકુષ્ટા ધ્રુવાની જાતિઓ	૪૨
આક્ષેપિકાવકુષ્ટા ધ્રુવાનું લક્ષણ	૪૨
દ્રુતા (દસ્તા) ધ્રુવાનો પ્રકાર	૪૨
સુપતિષ્ઠા આદિ અષ્ટ ધ્રુવાઓની નવ મૂલ જાતિઓ	૪૨
સિત્તલા વૃત્તનું લક્ષણ	૪૩

“ હતા ” ધ્રુવાનું લક્ષણ.... ૪૩
અન્ય એકાદશ સંજ્ઞાઓ ૪૩
ત્રિષ્ટુપ્ જાતિના સપ્ત ભેદ.... ૪૩
જગતીની ત્રણ જાતિઓ ૪૩
સમાન પદવાળાં વૃત્તોનું વર્ધમાન ૪૩
ચતુરસ્ર ધ્રુવાની નવ જાતિઓ ૪૩
ગણ અને માત્રાઓના ભેદ.... ૪૩
ચપલ શીર્ષકનું લક્ષણ ૪૪
શીર્ષકનું લક્ષણ ૪૪
ધ્રુવાઓની અંતે રહેનારા ત્રણ સંયોગ ૪૪

શીર્ષકની આઠ જાતિ.

૧ ઝ્યેની કૃત— ૪૪	૫ સંઘ્રાન્તા— ૪૫
૨ ચપલા શીર્ષક— ૪૫	૬ સ્વલિત શીર્ષક— ૪૫
૩ કૌન્વા— ૪૫	૭ વિદ્યુન્માલા— ૪૫
૪ પુષ્પવિવૃદ્ધા— ૪૫	૮ વેગવતી— ૪૫
રથોદ્ધતા વૃત્તનું લક્ષણ ૪૫
બુદ્બુદ ” ૪૫
ઉદ્ગતા ” ૪૬
પ્રમિતાક્ષરા ” ૪૬
ધ્વજવતી ” ૪૬
હંસાસ્ય ” ૪૬
તોટક ” ૪૬
સ્વંજક અને તેના ત્રણ ભેદ ૪૬

१ प्रमोदक २ जाविनी - ३ मत्तचेष्टित ४६

समवृत्ता ध्रुवाना त्रण प्रकार, पांच ध्रुवाओना सहेतुक पांच भेद,
जाति लक्षण, प्रकार लक्षण, प्रमाण, नाम, प्रावेशिकी
ध्रुवानुं लक्षण, आक्षेपिकी ध्रुवानुं लक्षण, नैष्कामिकी ध्रुवानुं
लक्षण, मासादिकी ध्रुवानुं लक्षण, अंतरा ध्रुवानुं लक्षण, ४७

ध्रुवाओनुं स्थान ४७

भाषा प्रयोग ५१

ध्रुवा प्रयोग ५२

ग्रहभाण्ड ५३

वाद्य ५४

नर्तन ५५

ताण्डवमां धता अङ्गहारना वरीश भेदो ५६

करणना एकसो आठ भेद ५६

१ तलपुष्पपुट, २ वर्तित, ३ चलितोर, ४ अपविद्ध, ५
समनख ६ लीन ५७

७ स्वस्तिकरेचित, ८ मण्डलस्वस्तिक, ९ निकुट्टक,
१० अर्धनिकुट्टित, ११ कटिच्छिन्न, १२ अर्धरेचित,
१३ वक्षः स्वस्तिक, १४ उन्मत्त स्वस्तिक, १५ पृष्ठ स्वस्तिक,
१६ दिक् स्वस्तिक, १७ अलातक, १८ कटिसम,
१९ आक्षिप्तेचित, २० विभिन्नाक्षिप्तक, २१ अर्धस्वस्तिक,
२२ अंचित... ५८

२३ भुजंगरासित, २४ ऊर्ध्वगानु, २५ निकुंचित,
२६ मतल्लि, २७ अर्धमतल्लि, २८ रेचक निकुट्टित,
२९ पादापविद्ध, ३० वन्धित, ३१ घूर्णित, ३२ नल्लित,

- ३३ दण्डपक्ष, ३४ भुजंगत्र्यस्तरेचित, ३५ नूपुर, ३६ संप्रोस,
 ३७ वैशाखरेचित, ३८ भ्रमर. ६५
 ३९ चतुर, ४० भुजंगाश्रित, ४१ दण्डरेचित, ४२ वृश्चिक-
 कुट्टित, ४३ कटिभ्रान्त, ४४ लताटश्रिक, ४५ छिन्न,
 ४६ वृश्चिकरेचित, ४७ वृश्चिक, ४८ व्यंसित, ४९ पार्श्वनिकु-
 ट्टक, ५० ललाटतिलक, ५१ क्रान्त, ५२ कुञ्चित
 ५३ वक्रमण्डल, ५४ उरोमण्डल ६०
 ५५ आक्षिप्त, ५६ तलविलासित, ५७ अर्गल, ५८ विक्षिप्त,
 ५९ आवर्त, ६० दोलपाद, ६१ विवृत्त, ६२ विनिवृत्त,
 ६३ पार्श्वक्रान्त, ६४ निशुंभित, ६५ विद्युद्ग्नान्त, ६६ अति-
 क्रान्त, ६७ विवर्तित, ६८ गजक्रीडित, ६९ तलसंस्फोटित,
 ७० गरुडप्लुतक ६१
 ७१ गण्डसूची, ७२ परिवृत्त, ७३ पार्श्वजाल, ७४ गृध्रावली-
 नक, ७५ सन्नत, ७६ सूची ७७ अर्धसूची, ७८ सूची-
 विद्ध, ७९ अपक्रान्त, ८० मयूर ललित, ८१ सर्पित,
 ८२ दण्डपाद, ८३ हरिणप्लुत, ८४ मेढ्रोर्लित, ८५ नितान्त,
 ८६ स्खलित ६२
 ८७ करिहस्तक, ८८ प्रसर्पितक, ८९ सिंहचिक्रीडित, ९० सिंह-
 कंषित, ९१ उद्वृत्त, ९२ अपसृत, ९३ तलसंघट्टित,
 ९४ जनित, ९५ वहिस्त्रिक, ९६ निवेश, ९७ मौलिका क्रीडित,
 ९८ उरुद्वृत्त, ९९ मदस्खलित, १०० विष्णुक्रान्त, १०१ सं-
 भ्रान्त, १०२ विष्कंज, १०३ उदघाटित ... ६३
 १०४ वृषभक्रीडित, १०५ लोलित, १०६ सामापसर्पित
 १०७ शकटास्य, १०८ रंगावतरण ... ६४

हास्यनुं सामान्य उदाहरण....	८५
स्वनिष्ठ स्मित.	९६
स्वनिष्ठ हसित....	८६
परनिष्ठ स्मित हसित	८६
परनिष्ठ विहसित	८७
परनिष्ठ उपहसित	८७
परनिष्ठ अपहसित	८७
परनिष्ठ अतिहसित	८८
३ करुण	८८
करुणनुं सामान्य उदाहरण....	८८
स्वनिष्ठ करुण....	८८
परनिष्ठ करुण	१००
४ रंज	१००
रंजनां सामान्य उदाहरण....	१०१
५ वीर	१०१
पुद्गवीर	१०१
दानवीर	१०१
दयावीर	१०६
धर्मवीर	१०६
६ भयानक	१०७
भयानकनुं सामान्य उदाहरण	१०८
भयानकनां भावराशी यन्त्रे भयानक	१०८
यन्त्रे भयानक	१०८

रसाभास	१२४
एक नायिकानी अनेक स्थले रतितुं उदाहरण	१२४
एकने अनेक विषया रतितुं उदाहरण	१२५
भाव शवल्लुं उदाहरण	१२५
रसना व्रण प्रकार	१२६
१ अभिमुख, २ विमुख, ३ परमुख	१२६
परमुखना वे भेद	१२६
१ अलङ्कार मुख	१२६
२ भावमुख	१२७
भाव	१२७
८ स्थायी भावनां नामो	१२८
३३ संचारी भावनां	”	१२८
८ सात्विक भावनां	”	१२८

स्थायी जाव,

१ रति.	१२९	५ उत्साह.	१३५
२ हास.	१३०	६ भय.	१३७
३ शोक.	१३१	७ जुगुप्सा.	१३७
४ क्रोध.	१३३	८ विस्मय.	१३८
विभाव.	१४०
शृंगारनो आलम्बन विभाव	१४०
शृंगारनो उद्दीपन विभाव	१४०
हास्यनो विभाव	१४१
करुणनो विभाव	१४१

रसाभास	१२४
एक नायिकानी अनेक स्थळे रतितुं उदाहरण	१२४
एकने अनेक विषया रतितुं उदाहरण	१२५
भाव शवल्लुं उदाहरण	१२५
रसना त्रण प्रकार	१२६
१ अभिमुख, २ विमुख, ३ परमुख	१२६
परमुखना वे भेद	१२६
१ अलङ्कार मुख	१२६
२ भावमुख	१२७
भाव	१२७
८ स्थायी भावनां नामो	१२८
३३ संचारी भावनां	”	१२८
८ सात्विक भावनां.	”	१२९

स्थायी जाव,

१ रति.	१२९	५ उत्साह.	१३५
२ हास.	१३०	६ भय.	...	१३७
३ शोक.	१३१	७ जुगुप्सा.	१३७
४ क्रोध.	१३३	८ विस्मय.	१३८
विभाव.	१४०
शृंगारनो आलम्बन विभाव	१४०
शृंगारनो उद्दीपन विभाव	१४०
हास्यनो विभाव	१४१
करुणनो विभाव	१४१

रौद्रनो विभाव	१४१
युष्मवीरनो विभाव	१४२
दानवीरनो विभाव	१४२
दयावीरनो विभाव	१४२
भयानकनो विभाव	१४३
विभत्सनो विभाव	१४३
अद्भुतनो विभाव	१४३
इन्द्रजाल	१४४
अनुभाव	१४४
शृंगारनो अनुभाव	१४६
हास्यनो ”	”	”	१४६
करुणनो ”	१४६
रौद्रनो ”	१४७
युष्मवीरनो ”	१४७
दानवीरनो ”	१४७
दयावीरनो ”	१४८
भयानकनो ”	१४८
विभत्सनो ”	१४८
अद्भुतनो ”	१४९
३३ संचारीभाव	१४९
१ निर्वेद.	१५०	२० औत्सुक्य.			
२ ग्लानि.	१५१	२१ निद्रा.			
३ शङ्का.	१५२	२२ अपस्मार.			
४ असूया.	१५३	२३ मुग्धि (स्वप्न)			

५ मद.	१५४	२४ विबोध.	१७६
६ श्रम.	१५६	२५ अमर्ष.	१७८
७ आलस्य.	१५७	२६ अवहित्य.	१७९
८ दैन्य.	१५८	२७ उग्रता.	१८०
९ चिन्ता.	१५९	२८ मति.	१८०
१० मोह.	१६०	वे प्रकारनो उपालंभ.	१८१
११ स्मृति.	१६१	(कोपात्मा-प्रणयात्मा)	१८२
१२ धृति.	१६२	२९ व्याधि.	१८२
१३ ब्रीडा.	१६३	३० उन्माद.	१८३
१४ चपलता.	१६४	३१ मरण.	१८४
१५ हर्ष.	१६५	३२ त्रास.	१८६
१६ आवेग.	१६६	३३ वितर्कभने तेनाचारभेद	१८७
१७ जडता.	१६७	१ विचारात्मा.	१८७
१८ गर्व.	१६८	२ संशयात्मा.	१८८
१९ विषाद.	१७०	३ अनध्यवसायात्मा	१८८
		४ विप्रतिपत्त्यात्मा.	१८८
		छल	१८९
८ सात्विकभाव	१९१
१ स्तंभ.	१९२	५ वेपथु.	१९५
२ स्वद.	१९३	६ वैवर्ण्य.	१९६
३ रोमाञ्ज.	१९४	७ अश्रु.	१९६
४ स्वरजद.	१९४	८ प्रलय.	१९७
		जृम्भा.	१९८
भाष योजना	१९८

૨ આફ્રિકાભિનય	૨૦૦
મસ્તકના તેર ભેદ	૨૦૧
લક્ષણ તથા યોજના	૨૦૨
છત્રીશ પ્રકારની દ્રષ્ટિ	૨૦૨
દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ તથા યોજના	૨૦૩
સંચારી દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ	૨૦૫
સંચારી દ્રષ્ટિની યોજના	૨૦૭
લલિતા તથા મ્લાનાનું ઉદાહરણ	૨૦૮
કીકીનાં નવ કર્મ-લક્ષણ તથા યોજના	૨૦૮, ૨૦૯
દર્શનના આઠ ભેદ તથા તેનાં લક્ષણ	૨૦૯
પુટ કર્મ ૬-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૦
ભ્રુકુટી કર્મ ૭-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૧
નાસાં કર્મ ૬-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૧, ૨૧૨
ગળ્હર પ્રહ્લ ભેદ ૬-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૨
અધરોષ્ઠના છ ભેદ-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૨, ૨૧૩
દન્તનાં પદ્ કર્મ-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૩
મુખના ચાર ભેદ અને તેની યોજના	૨૧૪
ગ્રીવાનાં નવ કર્મ-લક્ષણ તથા યોજના	૨૧૪
હસ્તનાં પાંચ કર્મ તથા તેનાં લક્ષણ	૨૧૫
અન્ય ચતુષ્પ્રકાર હસ્ત	॥	૨૩૨
હસ્તના વીજા પોઢશ પ્રકાર	,,	૨૩૨
અંસના પાંચ ભેદ તથા તેની યોજના	૨૩૪
વક્ષઃસ્થલના પાંચ ભેદ-લક્ષણ તથા યોજના	૨૩૪, ૨૩૫
પાર્શ્વના પાંચ	॥	,,	૨૩૫

उदरना त्रण	११	II	२३५
कटिना पांच	११	११	२३५, २३६
ऊरुना पांच	११	११ २३६
जंघाना पांच	११	११	२३६, २३७
पादनां षट् कर्म		११	२३७, २३८
चारी विधान २३८
षोडश भौमी चारी २३८
षोडश आकाशिकी चारी....	२३८, २३९
भौमी चारीनां लक्षण तथा योजना	२३९, २४०
आकाशिकी चारीनां	११	२४०, २४१
स्थानभेद	२४२, २४३
शस्त्रमोचनमां चार प्रकारना न्याय २४४
युद्धविधान	२४४, २४५
व्यायाम २४५
सौष्ठव लक्षण २४५
धनुपनां चार कार्य.. २४६
योग्या २४६
मण्डलविधान २४७
गतिप्रचार २५०
रौद्ररस (नेपथ्यरौद्र-अंगरौद्र-स्वभावरौद्र) २५३

यति आदि पात्र गति	२५५
विदूषक गति	२५८
(अंगहास्य-कायहास्य-नेपथ्यहास्य)	२५८
स्वाभाविका	२५९
स्त्री गति	२६०
युवती गति	२६१
स्थानीया गति	२६१
वृष्ठा गति	२६२
बाला गति	२६२
त्रेवीश देशी स्थान (संगीत रत्नाकर प्रमाणे)	२६३
नव उपविष्ट (बैठक) स्थान	२६५, २६६
पद्मसुप्त स्थान	२६६
आसन विधि	२६७, २६८
कक्षा	२६८
प्रवृत्ति तथा वृत्ति	२७०, २७१
चार प्रवृत्ति			चार वृत्ति	
१ आवन्ती			१ भारती	
२ दक्षिणात्या			२ आरभटी	
३ पाञ्चाली			३ सात्वती	
४ औद्रीमागधी			४ कैशिकी	
वे प्रकारना नाट्यप्रयोग-(सुकुमार-विष्णु)	२७२
वे प्रकारना धर्मी (लोकधर्मी-नाट्यधर्मी)	२७३
छठी लक्षण (साहित्य दर्पण प्रमाणे)	२७३
१ भूषण....	२७३	१९ निरुक्ति....	२७८

२ अक्षरसंघात	२७४	२० सिद्धि	२७८
३ शोभा... ..	२७४	२१ भ्रंश	२७८
४ उदाहरण	२७४	२२ विपर्यय	२७९
५ हेतु	२७४	२३ दाक्षिण्य	२७९
६ संशय	२७४	२४ अनुनय	२७९
७ द्रष्टान्त....	२७५	२५ माला ...	२७९
८ तुल्यवर्क	२७५	२६ अर्थापत्ति	२८०
९ पदोच्चय	२७५	२७ गर्हण	२८०
१० निदर्शन	२७५	२८ पृच्छा	२८०
११ अभिप्राय ...	२७५	२९ प्रसिद्धि	२८०
१२ झप्ति (प्राप्ति)	२७६	३० सारूप्य....	२८१
१३ विचार....	२७६	३१ संक्षेप	२८१
१४ दिष्ट	२७६	३२ गुणकीर्तन	२८१
१५ उपदिष्ट	२७७	३३ लेश ...	२८१
१६ गुणातिपात	२७७	३४ मनोरथ	२८२
१७ गुणातिशय	२७७	३५ अनुक्तसिद्धि	२८२
१८ विशेषण	२७७	३६ प्रियवचन ...	२८२
तैत्रीश नाट्यालङ्कार (साहित्य दर्पण प्रमाणे)			२८३
१ आशिप् ..	२८३	१८ परीवाद	२८६
२ आक्रन्द....	२८३	१९ नीति	२८६
३ कपट	२८३	२० अर्थविशेषण	२८७
४ अक्रमा	२८३	२१ मोत्साहन .	२८७
५ गर्व	२८४	२२ साहाय्य ...	२८७
६ उद्यम	२८४	२३ अभिमान	२८७

७ आश्रय ...	२८४	२४ अनुवर्तन.... २८७
८ उत्प्रासन	२८४	२५ उत्कीर्तन २८८
९ स्पृहा ...	२८४	२६ याश्चा २८८
१० क्षोभ ...	२८४	२७ परिहार २८८
११ पश्चात्ताप	२८५	२८ निवेदन २८९
१२ उपपत्ति	२८५	२९ प्रवर्तन २८९
१३ आशंसा	२८५	३० आरव्यान *	... २८९
१४ अध्यवसाय	२८५	३१ युक्ति २८९
१५ विसर्प . .	२८६	३२ प्रहर्ष	.. २८९
१६ उल्लेख	२८६	३३ उपदेशन... २८९
१७ उत्तेजन	२८६		

छत्रीश प्रलङ्कार (भरत नाट्यशास्त्र प्रमाणे)

१ विभूषण	२९०	१६ याश्चा २९१
२ अक्षरसंहति	२९०	२० प्रतिषेध २९१
३ शोभा ..	२९०	२१ पृच्छा २९१
४ अभिमान	२९०	२२ द्रष्टव्य .	.. २९१
५ गुणकीर्तन	२९०	२३ निर्भासन .	. २९१
६ विशेषण	२९०	२४ संशय २९१
७ उदाहरण	२९०	२५ आशिष २९२
८ निरुक्त	२९०	२६ प्रिय २९२
९ गुणानुवाद	२९१	२७ कष्ट २९२
१० अतिशय	२९१	२८ क्रमा .	. . २९२
११ हेतु	२९१	२९ भासि २९२
१२ सारूप्य	२९१	३० पश्चात्ताप	... २९२

१३ मिथ्याध्यवसायप्रश्न	३१ अनुवृत्ति.... २८२
१४ सिद्धि २८१	३२ उपपत्ति २८२
१५ पदोच्चय.... २८१	३३ युक्ति २८२
१६ आक्रन्द २८१	३४ कार्य २८२
१७ मनोरथ.... २८१	३५ अनुनीति २८२
१८ आरूपान २८१	३६ परिदेवत २९२
काव्ययोजना २९३
स्वरभेद (इस्व-दीर्घ-प्लुत) २९३
१ वाचिकाभिनय.... २९४
भाषाप्रकार तथा योजना २९६
सम्बोधन प्रकार २९७
नाम प्रकार २९९
भाषणना गुण.... ३००
रस परत्व काकुविधान ३०२
अङ्ग लक्षण ३०२
रस परत्व अङ्ग योजना ३०२
कृप्याप्तार ३०४
दश प्रकारना रूपक ३०४
१ नाटक.... ३०५
व्यंजन तथा स्वर अने तेना स्थानो ३०५
प्रज्ञ प्रकारना वृत्त (सम-अर्धसम- विषम) ३०८
छन्द ३०८
छन्दना प्रज्ञ प्रकार (दिव्य-दिव्येतर-दिव्यमानुष) ३१०
२ प्रकरण.... ३११

૩ સમવકાર	૩૧૨
ત્રણ પ્રકારનો ચિદ્રવ	૩૧૨
ત્રણ પ્રકારનું કપટ (વાસ્તવિક-દૈવી-પરમયુક્ત)	૩૧૨
ત્રણ પ્રકારનો શૃંગાર (ધર્મ શૃં. અર્થ શૃં. કામ શૃં.)	૩૧૨
૪ રૂપામૃગ	૩૧૨
૫ દિપ	૩૧૩
૬ વ્યાયોગ	૩૧૩
૭ અઙ્ક	૩૧૩
૮ મહસન (શુદ્ધ અને સંકીર્ણ)	૩૧૩
૯ ભાણ	૩૧૪
૧૦ વીધી	૩૧૪
શીધીનાં ત્રયોદશ અંગ	૩૧૪
૧ ઉદયાત્પક	૩૧૪	૮ મૃદવ	૩૧૭
૨ અવલગિત	૩૧૫	૯ અધિબલ	..	૩૧૮
૩ અવસ્પન્દિત	૩૧૫	૧૦ છલ	..	૩૧૮
૪ નાલિકા	૩૧૫	૧૧ ત્રિગત	૩૧૯
૫ અસત્પલાપ	૩૧૬	૧૨ વ્યાહાર	૩૧૯
૬ વાકેલિ	૩૧૬	૧૩ ગણ્ડ	૩૨૦
૭ પ્રપન્ન	૩૧૭			
અષ્ટાદશ ઉપરૂપક	૩૨૦
૧ નાટિકા	૩૨૦	૧૧ સંલ્લાપક	..	૩૨૩
૨ તોટક	૩૨૧	૧૨ શ્રીગદિત	૩૨૩
૩ ગોષ્ઠી	૩૨૧	૧૩ શિષ્ટપક અને તેનાં ૨૭ અંગ	૩૨૩	
૪ સટ્ટક	૩૨૧	૧૪ વિલાસિકા	૩૨૪

५ नाट्यरासक	३२१	१५ दुर्मल्लिका	३२४
६ प्रस्थान	३२१	१६ प्रकरणिका	३२५
७ उल्लाप्य	३२२	१७ हल्लीश	३२५
८ काव्य	३२२	१८ भाणिका अने		
९ प्रेक्षण	३२२	तेषां घोजातां		
१० रासक	३२२	सात अंगो		३२५
सन्धिनिरूपण	३२६
वे प्रकारानुं इतिवृत्त (आधिकारिक प्रासङ्गिक)	३२६
कार्यनी पांच अवस्था	३२६
१ प्रारंभ	३२६	४ नियतासि	...	३२७
२ प्रयत्न	३२६	५ फलयोग	..	३२७
३ प्राप्तिसंभव	३२७			
पांच प्रकारनी अर्थ प्रकृति	३२८
१ बीज	३२८	४ प्रकरी .. ३	..	३२८
२ बिन्दु	३२८	५ कार्य	३२८
३ पताका	३२९	पताकाना चार भेद		३२९
पांच सन्धि	३३०
१ मुख	३३०	४ विमर्ष	३३१
२ प्रतिमुख	३३०	५ निर्बहण	...	३३१
३ गर्भ	३३०	सन्धिनां छ प्रयोजन	३३२
मुखसन्धिनां द्वादश अंग	३३२
१ उपरोप	७ समाधान	...	३३५
२ परिकर	८ विधान	३३५
३ परिन्यास	९ परिभाषना	..	३३६

४ विलोभन ३३४	१० उद्भेद ३३६
५ युक्ति ३३४	११ करण ३३६
६ प्राप्ति ३३५	१३ भेद ३३६
प्रतिमुख सन्धिनां त्रयोदश अंग ३३७	८ विरोध ३३६
१ विलास ३३७	९ पर्युपासन ३४०
२ परिसर्प ३३८	१० पुष्प ३४०
३ विधृत ३३८	११ वज्र ३४१
४ तापन ३३८	१२ उपन्यास ३४१
५ नर्म ३३८	१३ वर्णसंहार ३४१
६ नर्मद्युति ३३९	
७ प्रगमन ... ३३९	
गर्भसन्धिनां त्रयोदश अंग ... ३४२	८ मार्यना ... ३४४
१ अचूताहरण ३४२	९ सिप्ति ३४५
२ मार्ग ... ३४२	१० तोटक .. ३४५
३ रूप ३४३	११ अधिबल ३४५
४ उदाहरण . ३४३	१२ उद्देग ... ३४५
५ क्रम ३४३	१३ चिद्रव . ३४५
६ संग्रह .. ३४४	
७ अनुमान . ३४४	
विपर्ययसन्धिनां त्रयोदश अंग ... ३४६	८ प्ररोचना ... ३४६
१ अपवाद ... ३४६	९ खेद ३४६
२ सम्प्रेष्ट ... ३४६	१० आदान ३४७
३ अभिद्रव ३४६	११ छलन ३५०
४ शक्ति ... ३४७	

५ प्रसंग	१४७	१२ प्रतिषेध	१५१
६ व्यवसाय	१४८	१३ द्युति	१५१
७ विरोध	१४८		
निर्दहण सन्धिनां चतुर्दश अंग	३५२
१ सन्धि	३५२	८ आनन्द ...	३५४
२ विबोध	३५२	९ समय	३५४
३ ग्रथन	३५२	१० उपगूहन	३५४
४ निर्णय	३५३	११ ज्ञापण	३५४
५ परिभाषण	३५३	१२ पूर्ववाक्य	३५४
६ कृति	३५३	१३ काव्यसंहार	३५४
७ प्रसाद	३५३	१४ प्रशस्ति	३५४
सन्धिना बीजा एकवीश भेद	३५५
पाँच अर्थोपक्षेपक भेद	३५५
१ विष्कम्भक	३५५	४ अंकावतार	३५६
२ चूलिका	३५५	५ अंकमुख	३५६
३ प्रवेशक	३५६		
वृत्ति विज्ञान	३५७
१ भारती वृत्तिना चार भेद	३५९
१ प्ररोचना	३५९	३ वीथी	३५९
२ आमुख	३५९	४ महसन ...	३५९
आमुखना पाँच अंग	३५९
१ उद्घात्यक	३५९
२ कयोद्घात	३५९
३ प्रयोगातिशय	३६०

૪ પ્રવૃત્તક	૩૬૧
૫ અવલગિત			૩૬૧
૨ સાત્વતી વૃત્તિના ચાર ભેદ		૩૬૧
૧ ઉચ્ચાપક	૩૬૧	૩ સંહાપક	૩૬૨
૨ પરિવર્તક	૩૬૨	૪ સંહાત્પક	...	૩૬૨
૩ કૈશિકી વૃત્તિના ચાર ભેદ	૩૬૩
૧ નર્મ તથા તેના અષ્ટાદશ ભેદ	૩૬૩
વચોદાસ્યનર્મડાહરણ	૩૬૩
વેપનર્મ	”	૩૬૩
ક્રિયાનર્મ	”	૩૬૩
આત્માપક્ષેપનર્મ	”	૩૬૪
સંભોગનર્મ	”	૩૬૪
માનનર્મ	૩૬૪
ભયનર્મ	૩૬૪
સશૃંગારહાસ્યનર્મ	૩૬૪
૨ નર્મસ્ફૂર્ત	૩૬૫
૩ નર્મસ્ફાટ	૩૬૫
૪ નર્મગર્ભ	૩૬૬
૪ આરભટી વૃત્તિના ચાર ભેદ	૩૬૬
૧ સંક્ષિપ્તિ....	૩૬૬	૩ વસ્તુસ્થાપન	૩૬૬
૨ અવપાત...	૩૬૬	II સમ્પદ....	૩૬૭
૪ આહાર્યાભિનય	૩૬૭
નેપથ્યના ચાર ભેદ	૩૬૭
પુસ્ત (કાષ્ઠની પ્રતિમા)ના ત્રણ ભેદ....		૩૬૭
પુષ્પના પાંચ ભેદ	૩૬૮
ચૂપણના ચાર ભેદ	૩૬૮
દેવતાઓ, રાજાઓ અને સ્ત્રીઓનાં આભરણો		૩૬૯
વર્ણ (રંગ) પ્રકાર	૩૭૧

રંગ મેલવવાની રીતિ	૩૭૨
દેશ, જાતિ અને કર્મ પરત્વ વર્ણની યોજના	૩૭૩
શ્પશ્ત્રુ	૩૭૪
વેપ શુદ્ધ-વિચિત્ર-મલિન)	૩૭૪
મુકુટ ઓ તેના ત્રણ ભેદ	૩૭૨
સજ્જીવ અને તેના	૩૭૬
આયુષ્ય પ્રમાણ	૩૭૬
વંશલક્ષણ	૩૭૭
દંડલક્ષણ	૩૭૮
મતિશીર્ષ	૩૭૮
વિવિધ પ્રતિકૃતિ	૩૭૮
સામાન્યાભિનય	૩૮૦
ભાવ અને તેના ત્રણભેદ (આદ્ભિક-સ્વાભાવિક-અયત્નજ)	૩૮૧
દ્વાવ, ભાવ તથા હેલાની ઉત્પત્તિ	૩૮૧
ભાવનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	૩૮૧
દ્વાવનું લક્ષણ તથા	૩૮૧
ત્રીઓનો સ્વાભાવિક અભિનય (દ્વાવ) અને તેના દશ ભેદ	૩૮૨
૧ લીલા	૩૮૨	૭ મુદ્રિત	૩૮૭
૨ વિલામ	૩૮૩	૮ વિલોક	૩૮૭
૩ વિચ્છિન્ન	૩૮૩	૯ લલિત	૩૮૮
૪ વિષ્મય	૩૮૪	૧૦ વિહત	૩૮૯
૫ કિલકિંચિત	૩૮૫	ગ્રાજયો યનો વિહત	૩૮૯
૬ મોટાપિત	૩૮૬	લજાયો	૩૮૯
હેલાનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	૩૮૯, ૩૯૦
સમ અયત્નજ અભિનય	૩૯૦
૧ શોભા	૩૯૦	૫ ધૈર્ય	૩૯૧
૨ કાન્તિ	૩૯૦	૬ પ્રાગલ્ભ્ય	૩૯૧
૩ દીપ્તિ	૩૯૧	૭ આદાર્ય	૩૯૧
૪ માયુષ્ય	૩૯૧			

अष्ट सत्वाजिनय (नायकना आठ सात्विक गुण)	३८२
१ शोभा	३८२
उत्तमनी साथे स्पर्धाशी उद्भवती शोभा	३८३
दक्षशोभा	३८३
शौर्यशोभा...	३८३
२ विलास	३८४
३ माधुर्य	३८४
४ स्वर्य	३८६
५ गान्धीर्य	३९५
६ ललित	३८५
७ औदार्य	३८५
सत्पुरुष उपर उपकृति	३८६
८ तेज	३८६
षट् प्रकारनो शारीराभिनय	३८६
१ वाक्य	३८७	४ शाखा	३९७
२ सूचा	३९७	५ नाट्यायित	३९७
३ अङ्कुर	३९७	६ निवृत्त्यङ्कुर	३८७
छादश मार्ग	३८७
१ आलाप	३८७	७ संदेश	३८८
२ प्रलाप	३८७	८ अतिदेश	३८८
३ विलाप	३८८	९ निर्देश	३८८
४ अनुलाप	३८८	१० उपदेश	३८८
५ संछाप	३८८	११ अपदेश	३८८
६ अपलाप	३८८	१२ व्यपदेश	३८८
मार्गना वीजा सात भेद	३८८
नाटकना वे भेद (आभ्यन्तर-बाह्य)	३८८
इन्द्रियार्थाभिनय....	३८८
१ शब्द	३८८	४ रस	४००
२ स्पर्श	३८८	५ गन्ध	४००

રૂપ	૪૦૦		
મનોભાવાજિનય (સ્મૃત-અનિષ્ઠ અને મધ્ય)			૪૦૦
અભિનયના વીજા ત્રણ ભેદ (મધ્યસ્ય-આત્મસ્ય-પરસ્ય)			૪૦૦
સ્ત્રી સ્વભાવ	૪૦૧
દેવશીલા	૪૦૧	મૃગશીલા	૪૦૩
અસુરશીલા	૪૦૧	મીનશીલા	૪૦૩
ગાન્ધર્વશીલા	૪૦૧	ઉષ્ટ્રશીલા	૪૦૩
ગાક્તશીલા	૪૦૨	મકરશીલા	૪૦૩
નાગશીલા	૪૦૨	ચરશીલા	૪૦૩
પક્ષીશીલા	૪૦૨	સૂકરશીલા	૪૦૪
પિશાચશીલા	૪૦૨	અશ્વશીલા	૪૦૪
યક્ષશીલા	૪૦૨	મહિષીશીલા	૪૦૪
વ્યાલશીલા	૪૦૨	અજશીલા	૪૦૪
મનુષ્યશીલા	૪૦૨	ગંધીશીલા	૪૦૪
વાનરશીલા	૪૦૩	અજાશીલા	૪૦૪
દક્ષિણશીલા	૪૦૩		
બે પ્રકારનો કામોપભોગ (વાદ્ય-આભ્યન્તર)		૪૦૫
સ્ત્રીઓની મુખ્ય ત્રણ પ્રકૃતિ (વાદ્ય-આભ્યન્તર-વાદ્યાભ્યન્તર)			૪૦૫
કામોદીપન લક્ષણ	૪૦૫
કામીની દશ અવસ્થા	૪૦૬
૧ અભિલાષ	૪૦૬	૬ વિલાપ	૪૦૮
૨ ચિન્તા	૪૦૬	૭ ઉન્નદ	૪૦૮
૩ અનુસ્મૃતિ	૪૦૭	૮ વ્યાધિ	૪૦૮
૪ ગુણકીર્તન	૪૦૭	૯ જડતા	૪૦૯
૫ ઉદ્વેગ	૪૦૭	૧૦ મરણ	૪૦૯
કામ્યાદ્રષ્ટિ ૪૦૯	રાગ લક્ષણ ૪૧૦
વિરહાભિનય ૪૧૦	કામાગ્રિતસ ૪૧૦
કામતંત્રવાં પ્રવૃત્ત થયેલ રાજાઓનો આચર્યતર પ્રકાર ૪૧૦
૧૬ પ્રકારનો વસ્ત્રોપચાર (વાસક) ૪૧૧

નાયિકાની આઠ અવસ્થા	૪૧૧
૧ વાસકસજ્જા	૪૧૧		૫ સ્વષ્ટિતા		૪૧૨
૨ વિરહોત્કંઠિતા	૪૧૨		૬ વિપ્રલબ્ધા		૪૧૩
૩ સ્વાધીનભર્તૃકા	૪૧૨		૭ પ્રોષિતપતિકા		૪૧૩
૪ કલહાન્તરિતા	૪૧૨		૮ અભિસારિકા		૪૧૩
ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ (વેદ્યા-કુલજા અને પ્રેમ્યા)....				૪૧૪
કામાતુર સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય....	૪૧૪-૪૧૬
સ્નેહ અને કામમાં વિદ્યમાન ભયનાં ચાર ઉત્પત્તિ સ્થાન				૪૧૬
૧ વૈમનસ્ય	૪૧૬		૩ વિમિષ		૪૧૭
૨ વ્યલીક	૪૧૭		૪ મન્યુ		૪૧૭
સ્ત્રીએ અગરાધી પતિ પ્રત્યે કેમ વર્તવું તે	૪૧૭
નાઝ્યક્ત પુરુષે રંગચૂમી પર સ્ત્રીપાત્ર સાથે કેમ વર્તવું તે	૪૧૮
સ્ત્રીએ પતિને પદાન્તમાં કેવી રીતે સમ્બોધવો તે	૪૧૯
વૈશિક....	૪૨૦
વૈશિકના સહજ તેત્રીશ ગુણો	૪૨૧
નાયકનો મિત્ર કેવો હોવો જોઈએ ? તે	૪૨૧
નાયિકાની સહીઓ કોને બનાવવી ? તે	૪૨૧
દૂતીનું કર્તવ્ય	૪૨૧
અનુરક્તા તથા વિરક્તા નાયિકા સંબંધી જ્ઞાન	૪૨૨
કામાતુર સ્ત્રીનું લક્ષણ	૪૨૨
અનુરક્તા તથા વિરક્તા સ્ત્રીનું લક્ષણ	૪૨૨
સ્ત્રીને વશ કરવાનો ઉપાય....	૪૨૨
પુરુષે વિરક્ત થવાનાં કારણ....	૪૨૩
સ્ત્રીને વશ કરવાના વિવિધ ઉપાય	૪૨૩
સમગ્ર સ્ત્રીઓની ત્રણ પ્રકૃતિ (ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમ)				૪૨૩
ઉત્તમા.... ૪૨૩	મધ્યમા	૪૨૪
અધમા.... ૪૨૪	સ્ત્રીઓનું ચતુર્વિધયૌવન...		૪૨૫
નવયૌવના	૪૨૫
દ્વિતીયયૌવના...	૪૨૫

तृतीययौवना	४२५
चतुर्थयौवना	४२५
स्त्रीशोना प्रयोगमां पुरुषना पांच भेद	४२५
१ चतुर	४२६	४ अधम	४२६
२ उत्तम	४२६	५ संप्रवृत्तक	...	४२६
३ सम	४२६			
पांच प्रकारनो उपाय	४२६
१ साम	४२६	४ दण्ड	४२७
२ दान	४२६	५ उपेक्षा	४२७
३ भेद	४२६			
केवी स्त्रीने केवा उपायपी वश करवी ते	४२७
नायकना चार भेद	४२७
१ धीरोदात्त	४२७	३ धीरललित	..	४२८
२ धीरोष्ठत	४२८	४ धीरप्रज्ञान्त	४२९
नायकना सामान्य बावीश गुण	४३०
१ विनीत	४३०	१२ बुद्धिमान्...	...	४३४
२ मधुर	४३१	१३ प्रज्ञानवान्	...	४३४
३ त्यागी	४३१	१४ उत्साहवान्	४३४
४ दक्ष	४३१	१५ स्मृतिमान्	४३४
५ प्रियंवद	४३१	१६ कलावान्	..	४३४
६ रक्तलोक	४३२	१७ मानी	...	४३४
७ शुचि	४३२	१८ शूर	४३४
८ वाङ्मयी	४३२	१९ द्रढ	४३४
९ रुढवंश	४३३	२० तेजस्वी	...	४३४
१० स्थिर	४३३	२१ शास्त्रचक्षु....	४३४
११ युवा	४३३	२२ धार्मिक	...	४३४
चार प्रकारनी नायिका (धीर-ललित-उदात्त-निभृत)	४३५
प्राणी मात्रना त्रण भेद (पुरुष-स्त्री-नपुंसक)	४३५
सर्व प्रकृति ने प्रकारनी (आभ्यंतर-बाह्य)			४३५

રાજાઓનો આખ્યન્તર ગણ	૪૩૫
મહાદેવી	૪૩૫		આયુક્તા		
દેવી	૪૩૫		પરિચારિકા		
સ્વામિની	૪૩૬		સંચારિણી		
સ્યામિની	૪૩૬		પ્રેષણકારિકા		
ભોગિની	૪૩૬		મુમહત્તરા		
શિલ્પકારિણી	૪૩૬		મતિહારી		
નાટકી	૪૩૬		કુમારો		
નર્તકી	૪૩૬		સ્પવિરા		
અનુચારિકા	૪૩૬				
કેવી સ્ત્રીને કાર્યમાં યોજવી તે	૪૩૭
અન્તઃપુરમાં કોને યોજવા તે	૪૩૮
કક્ષા (દોઢી) પર કોને યોજવા તે....		૪૩૮
સંદેશ લાવવા લઈ જવામાં કોને યોજવા તે	૪૩૮
રાજાઓનો વાહ્ય ગણ		૪૩૮
રાજા	૪૩૮		મંત્રી		૪૩૯
સેનાપતિ	૪૩૮		પ્રાહ્લવિવાક્		૪૩૯
કુમાર	૪૩૯				
નટ રાજા થઈ શકે અને રાજા નટ થઈ શકે વિગેરે	...				૪૩૯
ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા પુરુષ (ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમ)				...	૪૪૦
નાટકકાર ગુણ....	૪૪૦
સૂત્રધાર	૪૪૦		શકાર	૪૪૧
પારિપાશ્વર્ક	૪૪૧		ચિદ્રૂપક		૪૪૧
વિટ	૪૪૧		ચેટ	...	૪૪૧
સ્ત્રીપ્રકૃતિ	૪૪૨
ચિત્રાભિનય	૪૪૨
વચન વિચાર	૪૪૨
આકાશ વચન		૪૪૨	અપવારિત		૪૪૨
આત્મગત		૪૪૨	જનાન્તિક		૪૪૨

વિવિધ પ્રકારે થતું મરણ અને તેના અભિનયો	૪૫૦
નાટ્યને માટે લોક, વેદ અને અધ્યાત્મ એવા ત્રણ પ્રકાર	૪૫૧
ત્રણ પ્રકારની નાટ્ય પ્રકૃતિ	૪૫૨
૧ અનુરૂપ	૪૫૨
૨ વિરૂપ	૪૫૨
૩ રૂપાનુરૂપ	૪૫૨
બે પ્રકારનો નાટ્ય પ્રયોગ (સુકુમાર વિદ્ધ)	૪૫૨
સ્ત્રી તથા પુરુષોએ ભજવવા યોગ્ય પ્રયોગ	૪૫૪
બે પ્રકારની સિદ્ધિ (માનુષી, દૈવી)	૪૫૪
ચતુર્વિધ ધાત	૪૫૪
૧ દૈવસમુત્પ	૪૫૫	૩ આત્મસમુત્પ	૪૫૫
૨ પરસમુત્પ	૪૫૫	૪ આત્માત્મિક	૪૫૫
સિદ્ધિનાં દૂષણો	૪૫૬
સ્વર્ગત ધાત	૪૫૬
પુષ્કરગત ધાત	૪૫૬
કાવ્યનાં દૂષણો	૪૫૬
ધાતનાં સ્થાન	૪૫૭
પ્રાશ્નિક....	... ૪૫૭	પ્રેક્ષક	... ૪૫૮-૪૫૯
કયું નાટક કયે સમયે જજવું તે	૪૫૯
નાટકના મુખ્ય ત્રણ ગુણ પાત્ર, પ્રયોગ, અર્થ	૪૫૯
પાઠ પ્રકાર	૪૬૦
નાટકમાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યવહે કહેવાતાં જરત આદિ....	૪૬૦
મરત, વિદૂષક, તૌરિષ, નટ, નાન્દી, સૂત્રધાર, નાટ્યકાર, નાયક.	૪૬૧
મુકુટકાર	૪૬૧
આભરણકૃત્	૪૬૧
માલ્યકૃત્	૪૬૧
વેપકૃત્, ચિત્રકાર, રજક, કારુક, કુશીલત્ર	૪૬૨
નાટ્યશાષ ૪૬૨	ગુણવિકલ્પ ૪૬૫

નાટ્યશાસ્ત્ર.

દૃશ્યકાવ્યનિર્ણય.

દૃશ્ય શ્રાવ્ય એ ઉલયને, કહે સુકવિઓ કાવ્ય ;
દૃશ્ય દેખવા યોગ્ય તે, શ્રવણ યોગ્ય તે શ્રાવ્ય.

મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ગદ્યકાવ્ય, કથાકાવ્ય, આખ્યાયિકાકાવ્ય, અમ્પૂ-
કાવ્ય, ગિરુદકાવ્ય અને કરંભકવડે જેનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે તે
“ શ્રાવ્ય ”.

નાટકાદિ દશ રૂપક અને અષ્ટાદશ ઉપરૂપકવડે જેનું સત્ય સ્વરૂપ બતા-
વવામાં આવે તે “ દૃશ્ય ”.

✓ શ્રીભારતેન્દુ બાણુ હરિશ્ચન્દ્ર દૃશ્યકાવ્યનું લક્ષણ નીચે મુજબ લખે છે :—
“ જે કવિની વાણીને તેના હૃદયંગત આશય સહિત હાવભાવથી પ્રત્યક્ષ
બતાવી દે તે “ દૃશ્યકાવ્ય ”.

જેમ મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત “ શાકુન્તલ ” નાટકમાં ભ્રમરના
આવભાથી શકુન્તલાની સરલ દૃષ્ટિમાં કટાક્ષોનું ફેરવવું લખ્યું છે, એમાં પ્રથમ
પડદા દ્વારાએ એ સ્થાનનું, શકુન્તલાનો વેષ પહેરનાર દ્વારાએ શકુન્તલાના
રૂપયૌવનનું અને વનને યોગ્ય શૃંગારથી તાપસકન્યકાનું, નેત્ર, શિર તથા
હસ્તપ્રચલન દ્વારા અંગલગી અને હાવભાવનું, તથા કવિએ કહેલી વાણીને
તેના મુખથી કથન દ્વારા કાવ્યનું પ્રેક્ષકના ચિત્ત ઉપર પૂરેપૂરું ચિત્ર પાડી દે છે,
માટે એ “ દૃશ્યકાવ્ય ”.

“ દૃશ્ય કાવ્ય ” નાટકો વડે પ્રકાશમાં આવેછે માટે તેનું ખીળું નામ
નાટ્યશાસ્ત્ર છે, તેમજ આખું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનયને આધારે હોવાથી તેને
અભિનયશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

ફરી શ્રીમદ્ ભારતેન્દુ ણાણુ હરિશ્ચન્દ્ર લખે છે કે—

“જે નટ લોકોની ક્રિયા એ નાટક, અને જે વિદ્યાના પ્રભાવથી પોતાના અથવા કોઈ વસ્તુના સ્વરૂપને ફેરવી દે તે નટ”.

નાટ્ય નટને આધારે છે, અને નટનું બીજું નામ કુશીલવ છે, જેથી નાટ્યને ધણા કુશીલવશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

મહાત્મા દશરૂપકકાર શ્રી ધનંજય “દશ્યકાવ્ય”ના ત્રણ વિભાગ પાડે છે :

૧. નાટ્ય, ૨. રૂપ, અને ૩. રૂપક.

“અવસ્થાનુક્રાંતિર્નાટ્યમ્” અર્થાત્ કાવ્યમાં કહેલ ધીરોદાત્ત આદિની અવસ્થાનું અનુકરણ ચાર પ્રકારના અભિનયથી કરી બતાવવું તેનું નામ “નાટ્ય”.

“રૂપ દશ્યતયોચ્યતે” તેજ નાટ્ય નીલાદિ રૂપની પેઠે દશ્યમાન હોવાથી “રૂપ” કહેવાય છે.

“રૂપક તત્સમાતોષાત્” મુખમાં જેમ યશીનું સમારોપણ થાયછે તેમ નટમાં રામાદિ રૂપનું સમારોપણ થવાથી “રૂપક”.

મહાત્મા ભરતમુનિ નાટકનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે લખે છે :—

“યોડયં સ્વમાયો લોકસ્ય, સુસદુઃસસમન્વિતઃ

સોડઙ્ગાયમિનયોપેતો, નાટ્યમિત્યભિધીયતે.”

અર્થ—લોકના મુખદુઃખચુક્રા સ્વભાવને અંગ આદિના અભિનયોવડે બતાવવો તેનું નામ “નાટક”.

વેદવિદેહિહાસાનામર્થાનાં પરિકલ્પનમ્,

વિનોદકરણં લોકે, નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ.

ભાવાર્થ—વેદ અને ઇતિહાસોના અર્થની કલ્પના કરનાર, લોકોમાં વિનોદનું સાધન તે “નાટક”.

આ નાટકમાં કોઈ વખત દ્રન્દવદર્શન, ય્યાંઈ ક્રીડા, કોઈ વખત અર્થપ્રાપ્તિ, ક્વચિત્ સમાનતા, ય્યાંઈ હાસ્ય, ય્યાંઈ યુદ્ધ, ય્યાંઈ કામ અને ય્યાંઈ વધ બતાવે છે, ધર્મીઓને ધર્મ અને કામીઓને કામ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અવિનીતને નિયમમાં લાવે છે, મદોન્મત્તને હમન, પંદને ઉત્સાહ, મૂર્ખને યોધ, વિદ્વાનને ચાતુર્ય, ધનવાનને વિલાસ, દુઃખીને ધૈર્ય, ઉદાગીને દ્રવ્ય, અને ઉઝને શાન્તિ આપે છે.

એ નાટક વિવિધ ભાવવાળું, વિવિધ અવસ્થા બતાવવાવાળું, લોક વૃત્તાન્તને અનુસરનારૂં, ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોનાં ચરિત્રોને બતાવનારૂં, હિતોપદેશ કરનારૂં, ધૈર્ય આપનારૂં, સુખ કરનારૂં, દુઃખી હોય, સમર્થ હોય, શોકપીડિત હોય, અથવા તપસ્વી હોય તે બધાઓને વિશ્રાન્તિ આપનારૂં, ધર્મને બતાવનારૂં, યશ અને આયુષ્ય વધારનારૂં, હિતકારી, બુદ્ધિવર્ધક અને લોકોને સદુપદેશ આપનારૂં હોયું જોઈએ.

બ્રહ્મા, શિવ, નારદ; ભરત, હનુમાન, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, લવકુશ, અર્જુન, પ્રદ્યુમ્ન, પાર્વતી, સરસ્વતી, તુમ્બુરૂ, તંડુ અને ઉપા આદિ તેના આચાર્યો છે.

નાટ્યોત્પત્તિ.

પૂર્વે સત્યયુગમાં સ્વાયંભૂ મન્વંતર નિવૃત્ત થયા પછી ત્રેતાયુગના વૈવસ્વત મન્વંતરમાં જ્યારે લોકો આશ્ચર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા, કામ અને લોભને વશ થયા, ઇર્ષ્યા અને ક્રોધથી સંમૂઢ બન્યા, દુઃખી થયા, દેવ, દેત્ય, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ અને મહોટા નાગોથી આખો જગ્મબૂદ્ધીપ પીડિત થયો, ત્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવોએ બ્રહ્મા પાસે જઈને ક્રોધ નવીન જોવા લાયક અને સાંભળવા લાયક કીડાની ઇચ્છા બતાવી કહ્યું કે, વેદો છે એ શૂદ્રોએ સાંભળવા યોગ્ય નથી, માટે સર્વ વર્ણને સાંભળવા અને જોવા લાયક પાંચમો વેદ ઉત્પન્ન કરો.

દેવતાઓની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ તત્ત્વને જાણનાર બ્રહ્માએ ધર્મ, અર્થ અને યશને આપવાવાળો, ઉપદેશયુક્ત, પ્રજાને સર્વ વ્યવહાર બતાવનાર, સર્વ શાસ્ત્રના અર્થ સહિત, ચાર વર્ણના શિષ્યને યોગ્ય “નાટ્ય” નામનો પાંચમો વેદ રચ્યો; તેમાં ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાંથી ગાયન, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ લીધા.

આ નાટ્યવેદ ભરત નારદજીની સાથે વેદ અને તેનાં અંગોના કારણરૂપ બ્રહ્મા પાસે હાથ જોડી ઉભા રહ્યા, ત્યારથી તેને પ્રાપ્ત થયો.

ભરતે બ્રહ્માજીને વિનંતી કરી કે, આ નાટ્યવેદ પાત્રી હવે મારે શું કરવું? ત્યારે બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે, વર્તમાન સમય શુભ છે, કારણ કે હંમણાં ઇન્દ્ર-ધ્વજની પૂજા થાય છે, માટે ત્યાં જઈ આ નાટ્યવેદનો પ્રયોગ કરી બતાવ.

બ્રહ્માજીની આજ્ઞા શિર સ્થાપન કરી ભરતે “ઇન્દ્રવિજયધ્વજોત્સવ”માં આશીર્વાદયુક્ત, આઠ પદ વાળી, નાટ્યવેદમાં રચાએલી વિચિત્ર પ્રકારની નાન્દી કરી; ત્યારપછી દેવોએ જેવી રીતે દેત્યોને છુટ્યા હતા તેનો પ્રયોગ કરી ખતાવ્યો, તેમાં રોપસહિત ભાપણ, વધ, બધન, દેત્યોનું ભાગવું, પરસ્પરવુ છેદાવું અને ભેદાવું, ઇત્યાદિ ખતાવ્યું.

આ નાટ્યપ્રયોગથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્માદિ દેવોએ ભરતને સર્વ સાધન આપ્યાં.

ઇન્દ્રે ઉત્તમ ધ્વજ આપ્યો, બ્રહ્માએ કુટિલક, વરુણે સોનાનો ઘડો, સૂર્યે છત્ર, પાર્વતીએ સિદ્ધિ, વાયુએ વીજણો, વિષ્ણુએ સિંહાસન, કુબેરે મુકુટ, અને ખાડીના સભામાં ખેઠેલા દેવો, ગાંધર્વો, યક્ષો તથા રાક્ષસો વગેરેએ ભાપણ, ભાવો, રસો, રૂપ અને બળ આપ્યાં.

દેવદાનવના નાશરૂપ નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થયો, તે વખત ત્યાં આવેલા સર્વ દેત્યો સ્થોભ પામ્યા, અને વિરૂપાક્ષ વગેરે દેત્યોએ વિમ્બગણુ ઉત્પન્ન કરી તેને કહ્યું કે, “અમે આ નાટ્યપ્રયોગને ઇચ્છતા નથી”, જેથી વિમ્બગણુ પોતાની માથે પ્રસારી ભજવનાર પાત્રોની વાણી, ચેષ્ટા, સ્મૃતિ અને નૃત્યને અટકાવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે સૂત્રધારનો પ્રયોગ અટકેલો જોઈ ઇન્દ્રે ધ્યાન કરી જોયું, એ વિમ્બાએ તમામ સભા ઘેરી લીધેલી દેખાઈ, અને સૂત્રધાર પણ સમૂહ બની ગયેલો જોવામા આવ્યો, જેથી એકદમ ઉઠી રત્નજડિત દિવ્ય ધ્વજ લઈ ક્રોધથી રંગમંડપમાં આવેલ વિમ્બગણુના તથા અસુરોના શરીર ચિથિલ કરી નાખ્યાં. આ અદ્ભુત બનાવ જોઈ દેવો ઇન્દ્રને કહેવા લાગ્યા કે, આ તમારા દિવ્ય હથિયારથી દેત્યો અને વિમ્બગણુ નાશ પામ્યા, આ ધ્વજ વડે તમે વિમ્બાને જીર્જરિત કર્યા છે માટે આનું નામ “જર્જરધ્વજ” પડશે, અને હવે પછી જો કાંઈ વિમ્બ આવશે તો તે પણ આ ધ્વજનાં દર્શનથી જ ભાગી જશે. આ વાક્યો સાંભળી ઇન્દ્રે પ્રસન્નવદને કહ્યું કે, “અસ્તુ,” હવેથી આ ધ્વજ તમામની રક્ષા કરવાવાળો થશે.

એ પ્રમાણે વિમ્બગણુ મહોત્સવમાં હરેક વખતે વિમ્બ કરતા હતા, જેથી ભરતે કુબેર સહિત ઇન્દ્ર ખરે જઈ કહ્યું કે, નાટ્યરક્ષાસ્થિ ખતાવેર અને લક્ષણ-યુક્ત નાટ્યગૃહ પણ બનાવો; ત્યારપછી બ્રહ્માની આજ્ઞાથી વિન્ધકર્માએ અદ્ય સમયમા સાર્ક, મહોદ્ધ અને સર્વ લક્ષણથી યુક્ત નાટ્યગૃહ બનાવી બ્રહ્માજીને

વિનંતી કરી કે, “નાટકશાળા તૈયાર છે તે જોવા આપ પધારો.” આ પ્રમાણે સાંભળી દેવો, ઇન્દ્ર અને ણીજા કેટલાઓકને સાથે ઘણા પ્રહારા નાટકશાળા જોવા પધાર્યા.

નાટકશાળામાં જઈ પ્રહારાએ દેવતાઓને “આ નાટકશાળાની તમારે રક્ષા કરવી જોઈએ” એમ કહી મંડપના રક્ષક ચન્દ્રમાને, ઇન્દ્રાદિ લોકપાલોને પોતા-પોતાની દિશાઓના રક્ષક, ખૂણાઓના રક્ષક વાયુદેવને, નેપથ્યભૂમિના રક્ષક મિત્રદેવને, વેદિકાના રક્ષક વરુણદેવને, અને સર્વ દેવતાઓને નેપથ્ય બહારની વસ્તુઓના રક્ષક ઠરાવ્યા. ચાર વર્ણોને સ્તંભરક્ષક, આદિત્ય અને રુદ્ર દેવને સ્તંભાન્તરના રક્ષક, ધારણુરક્ષક ભૂતોને, શાળાની રક્ષક અપ્સરાઓને, સર્વગૃહરક્ષક યક્ષિણીઓને, પૃથ્વીરક્ષક સમુદ્ર, કૃતાન્ત અને કાળ જે ખારણાની જે શાખાઓના રક્ષક, મહા બળવાળા જે નાગ દ્વારપાત્રના રક્ષક અને ઇન્દ્રને ઉબરાના રક્ષક ઠરાવ્યા, તથા તેના ઉપર ત્રિશૂલ રાખ્યું, નિયતિ અને મૃત્યુ જે દ્વારપાળ થયા, રંગભૂમિના પાંચેરક્ષક મહેન્દ્ર થયો, મત્તવારણીની રક્ષામાં વીજળીને રાખી, મત્તવારણીના સ્તંભરક્ષક તરીકે ભૂતો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને ગુહ્યકો રાખ્યા, જર્જરધ્વજના રક્ષક તરીકે વજ્રને રાખ્યું, અને ધ્વજપર્વના રક્ષક મહા પરાક્રમી દેવો સ્થાપ્યા. તેના પ્રથમ પર્વમાં પ્રહારા, ણીજા પર્વમાં શંકર, ત્રીજા પર્વમાં વિષ્ણુ, ચોથા પર્વમાં કાર્તિકેય, તથા પાંચમા પર્વમાં વાસુકી અને તક્ષકને રક્ષક બનાવ્યા. એ પ્રમાણે વિદ્યો દ્વર કરવા દેવોની સ્થાપના કરી, તેમાં રંગભૂમિના મધ્યભાગમાં પ્રહારા રહ્યા, માટે ત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવી, પાતાલમાં વસનારા યક્ષો, ગુહ્યકો અને નાગોને રંગભૂમિના નીચેના ભાગના રક્ષક ઠરાવ્યા, નાયકના રક્ષક ઇન્દ્ર, નાયિકાના રક્ષક તરીકે સરસ્વતી, વિદ્યપકના રક્ષક તરીકે ળંકાર અને બાકીનાં પાત્રોના રક્ષક શિવ થયા.

“આ નાટ્યગૃહમાં રક્ષ્યસ્થાનો ગણાવ્યાં તેની રક્ષા દેવો કરશે”, આવાં પ્રહારાણનાં વાકયો સાંભળી દેવતાઓએ વિનંતી કરી કે, વિદ્યગણોને આપ સામથી શાન્ત કરો, કારણકે શત્રુ વશ કરવામાં પ્રથમ સામ વાપરવો અર્થાત્ સાન્ત્વન કરવું, પછી દ્રવ્યદાન કરવું, ત્યારપછી હેદ કરવો, એ ત્રણેથી વશ ન થાય તો દડ આપવો. એ પ્રમાણે દેવોનાં વચન સાંભળી પ્રહારાએ વિદ્યગણોને કહ્યું કે, તમે આ નાટ્યને વિદ્ય શા માટે કરો છો? આ સાંભળી કેટલાઓક

દેવોની સાથે રહેલો વિરૂપાક્ષ સાન્ન્યવનયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો કે, આપે આ નાટ્યવેદ દેવતાઓ સાટે રચ્યો છે અને તે અમારાથી વિરુદ્ધ છે, માટે આપે એમ કરવું ઉચિત નથી, કારણકે જેમ દેવો આપનાથી ઉત્પન્ન થયા છે તેમ દેવો પણ આપથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. આ પ્રમાણે વિરૂપાક્ષનાં વચન સાંભળી પ્રહ્લાએ કહ્યું કે, તમે કોષ કરો નહિ, ખેદને તણ દો, કારણકે તમારાં અને દેવતાઓનાં શુભાશુભ કર્મો વડે થતા જ્યપરાજ્ય ભગવી બતાવાશે એમ નથી, પણ આખી ત્રિલોકીનાં કર્મોનું અનુકરણ કરી બતાવાશે.

કોઈ પણ યવણ, શિષ્ય, વિદ્યા, કળા, યોગ અથવા ક્રિયા એવી નથી કે જે નાટકમાં ન આવી શકે.

આ નાટક દેવોનું, અમુરોનું, રાત્રીઓનું અને પ્રહ્લાપિંઓનું પણ વૃત્તાન્ત બતાવે છે.

આ નાટ્યમંડપમાં ચર્ચન કરો, બાળિદાન આપો, મત્રોવડે ઔષધિઓનો હોમ કરો, અને ચાર પ્રકારનાં બલિ આપો, તો તમે મૃત્યુલોકમાં પૂજાશો.

રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય તેનાં દર્શન પણ કરવાં નહિ. રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય જે દર્શન કરાવશે તેનું સ્થાન નિષ્કૂળ થશે, અને પશુયોનિમાં તેનો જન્મ થશે.

આ રંગભૂમિના દેવોનું પૂજન યજ્ઞની બરાબર છે, માટે નાટક ભજવનારાઓએ અવશ્ય ચત્રથી કરવું જોઈએ.

જે પુરુષ રંગની પૂજા પોતે કરતો નથી અથવા બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી તેનો ક્ષય થાય છે.

જે પુરુષ યથાવિધિ રંગપૂજા કરશે તે શુભ અર્થને તથા સ્વર્ગને પામશે.

આટલું કહી દેવોની સાથે રંગપૂજા કરવા પ્રહ્લાજીએ ભરતને આજ્ઞા કરી.

નાટકશાસ્ત્ર.

નાટ્યગૃહ, નાટ્યમંડપ, રંગમંડપ, રંગ અને રંગભૂમિ વગેરે નાટક-શાખાના પર્યાય શબ્દો છે.

રંગભૂમિનો આકાર ત્રણ પ્રકારથી થાય છે : લાંબો, ચતુષ્કોણ અને ત્રિકોણ. આ ત્રણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રમાણથી થાય છે.

એકસો આઠ હાથ લાંબો હોય તે ઉત્તમ, ચોસઠ હાથ હોય તે મધ્યમ, અને બત્રીશ હાથ હોય તે કનિષ્ઠ વર્ગનો રંગમંડપ કહેવાય છે.

ઉત્તમ દેવતાઓને માટે, મધ્યમ રાજાઓને માટે અને કનિષ્ઠ મનુષ્યોને માટે કરવા કહેલ છે.

સર્વ પ્રેક્ષાગૃહો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે : વિદ્યુષ્ટ, ચતુરસ્ર અને ત્રિકોણ.

પ્રેક્ષાગૃહના માપનું પ્રમાણ :—

આણુ, રજ, વાળ, લિક્ષા, યૂકા, યવ, આંગુલ, હસ્ત અને દંડ, આ નવ માપના નામ છે.

૮ આણુ = ૧ રજ.

૮ રજ = ૧ વાળ.

૮ વાળ = ૧ લિક્ષા.

૮ લિક્ષા = ૧ યૂકા.

૮ યૂકા = ૧ યવ.

૮ યવ = ૧ આંગળ.

૨૪ આંગળ = ૧ હાથ.

૪ હાથ = ૧ દંડ.

વિદ્યુષ્ટ નાટ્યમંડપ ચોસઠ હાથ લાંબો અને બત્રીશ હાથ પહોળો કરવો. એથી મોટો કરવાથી પ્રેક્ષકો નાટક જસખર જોઈ શકતા નથી.

ખડું લાંબો કરવાથી પાત્રોને જોયે સ્વરે ગાવું બોલવું પડે છે, અને વખતે તેટલો સૂર ન પહોંચી શકે તો બેસૂર થવા સંભવ રહે છે, વળી લાસ્યમાં થતા ભાવો અને વિવિધ પ્રકારનું નેત્રનું ચલનવલન બધા પ્રેક્ષકોને દૂર પડવાથી યથાસ્થિત દેખાઈ શકતું નથી; માટે બધી રંગભૂમિઓ મધ્ય પ્રમાણમાં કરવી, જેથી ગાયન અને ભાષણ સરખી રીતે સાંભળી શકાય.

દેવોની માનસી સૃષ્ટિ વનો તથા ઉપવનોમાં રહેલી છે, તેમ મનુષ્યના ભાવો દેવના ભાવોથી ઉત્પન્ન થએલા છે, માટે દેવમાં રહેલ ભાવોની સ્પર્ધા કરવી નહિ.

નાટ્યમંડપ જનાવનાર માણસે પ્રથમ ભૂમિની પરીક્ષા કરવી, પછી વાસ્તુ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રારંભ કરવો.

ત્યાં સરખી, કઠણ, સ્થિર, કાળી અથવા ધોળી જમીન હોય, ત્યાં નાટ્ય-મંડપ બાંધવો.

દેવોની સાથે રહેલો વિરૂપાક્ષ સાન્ન્યવનયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો કે, આપે આ નાટ્યવેદ દેવતાઓ માટે રચ્યો છે અને તે અમારાથી વિરુદ્ધ છે, માટે આપે એમ કરવું ઉચિત નથી, કારણકે જેમ દેવો આપનાથી ઉત્પન્ન થયાછે તેમ દેવો પણ આપથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. આ પ્રમાણે વિરૂપાક્ષનાં વચન સાંભળી બ્રહ્માએ કહ્યું કે, તમે ક્રોધ કરો નહિ, ખેડને તણ દો, કારણકે તમારાં અને દેવતાઓનાં શુભાશુભ કર્મો વડે થતા જયપરાજય ભગ્ની બતાવાયે એમ નથી, પણ આખી ત્રિલોકીનાં કર્મોનું અનુકરણ કરી બતાવાયે.

કોઈ પણ શ્રવણ, શિક્ષણ, વિદ્યા, કળા, યોગ અથવા ક્રિયા એવી નથી કે જે નાટકમાં ન આવી શકે.

આ નાટક દેવોનું, અમુરોનું, રાક્ષસોનું અને બ્રહ્માર્પિઓનું પણ વૃત્તાન્ત બતાવે છે.

આ નાટ્યમંડપમાં યજ્ઞન કરો, બળિદાન આપો, મંત્રો વડે ઔષધિઓનો હોમ કરો, અને ચાર પ્રકારનાં બલિ આપો, તો તમે મૃત્યુલોકમાં પૂજાશો.

રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય તેનાં દર્શન પણ કરવાં નહિ. રંગભૂમિની પૂજા કર્યા સિવાય જે દર્શન કરાવયે તેનું જ્ઞાન નિષ્ફળ થયે, અને પશુયોનિમાં તેનો જન્મ થયે.

આ રંગભૂમિના દેવોનું પૂજન યજ્ઞની બરાબર છે, માટે નાટક ભજવનારાઓએ અવશ્ય યત્નથી કરવું જોઈએ.

જે પુરુષ રંગની પૂજા પોતે કરતો નથી અથવા ધીજા પાસે કરાવતો પણ નથી તેનો ક્ષય થાય છે.

જે પુરુષ યથાવિધિ રંગપૂજા કરયે તે શુભ અર્થને તથા સ્વર્ગને પામયે.

આટલું કહી દેવોની સાથે રંગપૂજા કરવા બ્રહ્માજીએ ભરતને આજ્ઞા કરી.

નાટકશાસ્ત્ર,

નાટ્યશૃંગ, નાટ્યમંડપ, રંગમંડપ, રંગ અને રંગભૂમિ વગેરે નાટક-શાસ્ત્રના પર્યાય શબ્દો છે.

રંગભૂમિનો આકાર ત્રણ પ્રકારથી થાય છે : લાંબો, ચતુષ્કોણ અને ત્રિકોણ. આ ત્રણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રમાણથી થાય છે.

એકસો આઠ હાથ લાંબો હોય તે ઉત્તમ, ચોસઠ હાથ હોય તે મધ્યમ, અને બત્રીશ હાથ હોય તે કનિષ્ઠ વર્ગનો રંગમંડપ કહેવાય છે.

ઉત્તમ દેવતાઓને માટે, મધ્યમ રાજાઓને માટે અને કનિષ્ઠ મનુષ્યોને માટે કરવા કહેલ છે.

સર્વ પ્રેક્ષાગૃહો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે : વિદ્યુષ્ટ, ચતુરસ્ર અને ત્રિકોણ.

પ્રેક્ષાગૃહના માપનું પ્રમાણ :—

અણુ, રજ, વાળ, લિક્ષા, યૂકા, યવ, અંગુલ, હસ્ત અને ઢંડ, આ નવ માપના નામ છે.

૮ અણુ = ૧ રજ.

૮ રજ = ૧ વાળ.

૮ વાળ = ૧ લિક્ષા.

૮ લિક્ષા = ૧ યૂકા.

૮ યૂકા = ૧ યવ.

૮ યવ = ૧ આંગળ.

૨૪ આંગળ = ૧ હાથ.

૪ હાથ = ૧ ઢંડ.

વિદ્યુષ્ટ નાટ્યમંડપ ચોસઠ હાથ લાંબો અને બત્રીશ હાથ પહોળો કરવો. એથી મોટો કરવાથી પ્રેક્ષકો નાટક બરાબર જોઈ શકતા નથી.

બહુ લાંબો કરવાથી પાત્રોને ઊંચે સ્વરે ગાવું બોલવું પડે છે, અને વખતે તેટલો સૂર ન પહોંચી શકે તો જેસૂર થવા સંભવ રહે છે, વળી લાસ્યમાં થતા ભાવો અને વિવિધ પ્રકારનું નેત્રનું ચલનવલન બધા પ્રેક્ષકોને દૂર પડવાથી યથાસ્થિત દેખાઈ શકતું નથી; માટે બધી રંગભૂમિઓ મધ્ય પ્રમાણમાં કરવી, જેથી ગાયન અને ભાષણ સરખી રીતે સાંભળી શકાય.

દેવોની માનસી સૃષ્ટિ વનો તથા ઉપવનોમાં રહેલી છે, તેમ મનુષ્યના ભાવો દેવના ભાવોથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, માટે દેવમાં રહેલ ભાવોની સ્પર્ધા કરવી નહિ.

નાટ્યમંડપ બનાવનાર માણસે પ્રથમ ભૂમિની પરીક્ષા કરવી, પછી વારતુ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રારંભ કરવો.

ત્યાં સરખી, કઠણ, સ્થિર, કાળી અથવા ધોળી જમીન હોય, ત્યાં નાટ્ય-મંડપ બાંધવો.

નાટ્યમંડપમાં જે વિભાગ રાખવા અને તેનો આકાર પર્વતની ગુફા જેવો કરવો, જેમાં પવન મંદ આવી શકે, જેથી અવાજ ગંભીર સંભળાય તેમજ વાતાંઓનો નાદ પણ ગંભીર સંભળાય.

ભીંતો તૈયાર થયા પછી તેને કળીચૂનાથી શ્વેત અને સાફ કરાવી તે ઉપર સ્ત્રી, પુરુષો, લતાઓ, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વગેરેનાં વિવિધ પ્રકારે ચિત્રો ચિતરવાં.

ચતુકકોણ નાટ્યમંડપ — ચોતરફ બગીચા બગીચા હાથ જમીન માપી શુદ્ધ ભૂમિમાં કરવો, તેમાં ત્રિકુલ નાટ્યમંડપમાં બતાવેલ રીતિ કરવી, દોરીથી આરે ખૂંટા સરખા માપી, બહારથી છટો વડે ભીંતો ચણવી અને તેની અંદર યથાલિધિ રંગપીઠ કરવું. તેની ચોતરફ ચોભા માટે સુંદર સ્તંભો મૂકવા.

ધાંભલાઓની બહાર પ્રેક્ષકોને બેસવા માટે બેઠક પગથીઆના આકારની દરેક બેઠક બેઠક હાથ ઊંચી લાકડાંથી અથવા છટોથી ચણીને મજબૂત કરવી, કે જ્યાંથી રંગપીઠ બરાબર બેઠ શકાય.

બેઠકની ઝગોએ પણ સરખે અંતરે બીજા છ ધાંભલા મૂકવા, તેની ઉપર ખોલેલ મોઢીયાંવાળી એક પાટડી મૂકવી, તેના ઉપર બીજા ન્હાના આઠ ધાંભલા પાટડીનાં મોઢીયાંમાં બેસતાં કરીને ઉપરના મંડપને ધારણ કરવા માટે મૂકવા, અને તેને પણ પૂતળીઓ મૂકી ચોભાવવા.

ત્યારપછી નેપથ્યગૃહ કરવું, તેમાંથી રંગપીઠમાં આવવાનું એક બારણું મૂકવું, સાધારણ માણસોને જવા માટે તેની સામું બીજું બારણું મૂકવું અને એ બીજું બારણું રંગભૂમિ સામું હોવું જોઈએ.

રંગપીઠનું પ્રમાણ ચોરસ આઠ હાથનું કરવું, તે સરખું રાખવું, તેમાં એક વેદિકા કરવી, તેની પડખે આઠ હાથની મત્તવારણી કરવી અને તેને ચાર ધાંભલા મૂકવા.

રંગસીર્વ પ્રેક્ષકની બેઠકથી લાંબા રંગમંડપમાં જવું અને ચોખંડા રંગમંડપમાં સરખું કરવું.

ત્રિકોણ નાટ્યમંડપ ત્રણ ખૂણાવાળો કરવો, તેની મધ્યમાં રંગપીઠ કરવું, તેનું બારણું ખૂણા ઉપર મૂકવું, બીજું બારણું રંગપીઠની પછવાડે મૂકવું, એ રંગમંડપની આગળ ભીંતો તથા ધાંભલાને આશ્રય આપવા માટે પાટડી નાંખવી.

રંગદેવતાપૂજન.

સુંદર અને સર્વ લક્ષણયુક્ત નાટ્યગૃહ કર્યા પછી તેમાં ગાયો તથા મંત્ર-જપ કરનાર બ્રાહ્મણોને સાત દિવસ રાખવા, ત્યારપછી નાટ્યગૃહ અને રંગ-પીઠમાં વાસ કરવો.

રાત્રિ સમયે મંત્ર વડે પવિત્ર કરેલ જળથી સ્નાન કરી, ઘોઝેલ શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, યોગ્ય સ્થાનમાં આવી, દીક્ષા ગ્રહણ કરી, નિયમમાં તત્પર થઈ વિરામ ઉપવાસ કરેલ નાયકે દેવોને નમસ્કાર કરવા.

પ્રથમ સર્વના કારણભૂત મહાદેવને નમસ્કાર કરી, પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, કાતકેય, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સિદ્ધિ, મેઘા, ધૃતિ, મતિ, સોમ, સૂર્ય, વાયુ, લોકપાલ, અશ્વિનીકુમાર, મિત્ર, અગ્નિ, સ્વર, વર્ષા, રુદ્ર, ક્ષણ, કલિ, મૃત્યુ, દૈવ, કાળદંડ, સુદર્શન, વાસુકી, વજ્ર, વિદ્યુત્, સમુદ્રો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, મુનિઓ, નાટ્યકુમારિકાઓ, ગામનો મહોટો પટેલ, ચણે, શુદ્ધકે, ભૂતો અને ણાકીના દેવર્ષિઓને હાથ જોડી નમસ્કાર કરી પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલા તે દેવોનું આવાહન અને સ્તુતિ કરી કહેવું કે, “હે દેવો! રાત્રિને વખતે તમારે તમારા ભૂત્યો સહિત પધારી અમારી સહાયતા કરવી”.

એ પ્રમાણે કહી સર્વની એક સ્થાનમાં પૂજા કરી વાઘની પૂજા કરવી, અને નાટકની પ્રસિદ્ધિ થવા માટે જર્જરસ્વજની પૂજા કરી સ્તુતિ કરવી કે, “હે દાન-યોનો નાશ કરનાર! તમે ઇન્દ્રનું ઉત્તમ હથિયાર છો, સર્વ દેવો તમને નમસ્કાર કરેછે; હે સર્વ વિધોના નાશ કરનાર! રાજાનો વિજય કરો, શત્રુ-ઓનો પરાજય કરો, ગોબ્રાહ્મણનું કલ્યાણ કરો અને નાટકની વૃદ્ધિ કરો.” એ રીતે કહી યથાયોગ્ય તેને નાટ્યમંડપમાં મૂકવો, સવાર પડવા આવે ત્યારે પૂજાનો ઉપક્રમ કરવો.

રંગપૂજન.—આર્દ્રા, મઘા, ભરણી, પૂર્વા, પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાભાદ્રપદા, અશ્લેષા અને મૂળ નક્ષત્રને વિષે કરવું.

સાયંકાળે ભૂત દેવતાના ભયંકર મુહૂર્ત વખતે આચમન કરી દેવતાઓને માટે રાત્રી માળાઓ, સૂત્ર, ઉત્તમ લાલ સુગન્ધી પદાર્થ, રાતાં પુષ્પ, રાતાં ફળ, જવ, સરશવ, સેકેલી શાળ, આખા ચોખ નાગપુષ્પનાં મૂળ, અથવા કાંગથી સ્થાન આળેખવું અને નાટ્યમંડપ પણ યથાવિધિ સ્થાન પ્રમાણે ચોતરફ સોળ

હાથ માપીને કાઢવો, તેમાં ચોતરફ ખારવાં કાઢવાં, તેના મધ્યમાં એક ઉભી અને એક આડી એમ બે રેખા કરવી, એમાં કહ્યા મુજબ દેવોનું સ્થાપન કરવું.

મધ્ય ભાગમાં કમલાસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, પ્રથમ યથા-યોગ્ય ભૂતગણો સહિત ચંકરનું સ્થાપન કરવું, પછી વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, કાર્તિકેય, સૂર્ય, અશ્વિનીકુમાર, ચન્દ્ર, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, શ્રદ્ધા અને મૈધાનું પૂર્વ દિશામાં સ્થાપન કરવું. અગ્નિકોણમાં સ્વાહાએસહિત અગ્નિનું સ્થાપન કરવું. દક્ષિણ દિશામાં વિશ્વેદેવા, ગન્ધર્વો, રૂદ્રો, મૃગો, યમ અને ભૂતો સહિત મિત્રદેવનું સ્થાપન કરવું, નૈઋત્યમાં પિતૃ, પિશાચ, અર્પ, શુદ્ધક, સક્ષ્મો અને ભૂતોનું સ્થાપન કરવું, પશ્ચિમમાં સમુદ્રો અને વરુણનું, વાયવ્યમાં સાત વાયુ અને પક્ષીઓ સહિત ગરુડનું સ્થાપન કરવું, ઉત્તરમાં કુબેર, નાટ્યમાતૃકાઓ અને ગણો સહિત યક્ષોનું સ્થાપન કરવું, દક્ષિણ સ્તંભમાં સનતકુમાર અને હંફનું તથા ઉત્તર સ્તંભમાં મ્હોટા પટેલોનું પૂજનને માટે સ્થાન કરવું.

દેવતાઓનું ચેત ચદન અને ચેત પુષ્પથી પૂજન કરવું, ગધર્વ, અગ્નિ તથા સૂર્યને રક્ત પુષ્પ અને રક્ત ચદન અર્પણ કરવું, એ રીતે યથાયોગ્ય અનુક્રમે ગધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય અર્પણ કરી પૂજા કરવી, તેમાં બ્રહ્માને મધુપર્કથી, સરસ્વતીને પાંચઆલથી, શિવ, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રાદિ દેવોને લાડુથી, અગ્નિને ધૂતથી, ચન્દ્ર સૂર્યને ગોળ અને ભાતથી, ગધર્વો સહિત વિશ્વેદેવા તથા મુનિઓને પાંચઆલથી, યમ તથા મિત્રદેવને પુડલા અને લાડુથી, પિતૃ, પિશાચ અને સર્પોને ધીંદૂધ-ી, સક્ષ્મોને પકવાણ તથા માસથી અને બાકીના દેવોને પુડલા તથા શીંગોડાના પઢાચોથી, સમુદ્રો તથા નદીઓને મત્સ્ય અને સારાં લોચનથી, વરુણદેવને ઘી તથા પાંચઆલથી, મુનિઓને નાના પ્રકારના મૂગ, કુળો વગેરેથી, વાયુ અને પક્ષીઓને વિવિધ ભક્ષ્યોથી અને નાટ્યમાતાઓને મહાન દેવોને યોગ્ય ભક્ષ્યોથી પ્રસન્ન કરવા.

આ પ્રમ ભેુ વિવિધ પ્રકારના લોચનયુક્ત બળિદાન મંત્રો પઠે કરવું.

ઉપર કહેલ સર્વ દેવોને બળિદાન પ્રહણ કરવાની ન્તુતિ કર્યા પછી મૂળાક્ષરે આગળેવો પાણી ભરેલો ઘડો રગનડપની વચ્ચે સ્થાપન કરી, તેની આંદર નોતુ નાખી તેમા અનુક્રમે સર્વ દેવોનું પૂજન કરી, પછી જર્જરસ્વજનું પૂજન કરવું, જેવી વિદ્યા નાશ પામે એ જર્જરસ્વજન શિર પર્વનેચેત વસ્રથી વીંટવું, ચૈત્ર પર્વને કાળું વસ્ર, વિષ્ણુ પર્વને પીળું વસ્ર, સ્કંદ પર્વને રાતુ વસ્ર અને શેષ

પર્વને ચિત્રવસ્ત્ર આરોપણ કરવું, તેમજ ગંધ, પુષ્પ અને ધૂપ પણ યથાયોગ્ય અર્પણ કરવાં, પછી વાઘોને વસ્ત્રથી ઢાંકવાં અને તેની પણ ગંધ પુષ્પ આદિથી પૂજા કરવી.

એ પ્રમાણે ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી વિદ્વો દ્વર કરવા માટે જર્જરધ્વજનો નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી :—

“હે મહાવીર્ય ! તને બ્રહ્માદિ દેવોએ વિદ્વો દ્વર થવા માટે નિર્માણ કરેલ છે, સર્વ દેવો સહિત બ્રહ્મા તારા ચિન્તનું રક્ષણ કરે, તારા બીજા પર્વતું મહાદેવ, ત્રીજાતું વિષ્ણુ, ચોથાતું કાર્તિકેય અને પાંચમા પર્વતું સર્પો નિરંતર રક્ષણ કરે, તું કલ્યાણરૂપ થા, અમારા સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર તથા રાજાઓનો જય અને અભયુદય કર”.

જર્જરધ્વજની પૂજા કરી, સર્વને બજિહાન આપી, મંત્રપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવો. પ્રદીપ્ત અગ્નિવડે હોમ કર્યા પછી રાજા અને નર્તકીઓને જળથી માર્જન કરવું, કારણકે તે કાન્તિને વધારનાર છે.

ત્યારપછી સર્વ વાઘો વગાડી ફરીથી પણ મંત્રથી પવિત્ર થએલા જળે તેમને માર્જન કરી આશીર્વાદ આપવો કે, “તમે મહોદા કુળમાં જન્મ્યા છો, ગુણોથી અલંકૃત છો, તમારો જન્મજ ગુણયુક્ત છે માટે તે ગુણ તમને નિરંતર રહો, સરસ્વતી, ધૃતિ, મેધા, લજ્જા, શ્રી, લક્ષ્મી અને ભતિ એ માતાઓ સિદ્ધિ આપી તમારૂં રક્ષણ કરે.”

મંત્ર પૂર્વક હોમ કર્યા પછી નાટ્યાચાર્યે ચતુર્ન પૂર્વક પ્રથમ સ્થાપન કરેલો કુંભ ફેડવો, કુંભ ન પુટે તો રાજાને શત્રુથી ભય ઉત્પન્ન થાય, અને પુટે તો શત્રુઓનો નાશ થાય.

કુંભ ફેડ્યા પછી નાટ્યાચાર્યે હાથમાં સળગાવેલી દીવી લઈ રંગમંડપમાં રોશની કરવી, દારૂખાતું ફેડવું, બ્રાહ્મણોને આનંદથી કુદાવવા, શાંખ, નગારાં અને મૃદંગ વગડાવવાં, તેની સાથે રંગભૂમિમાં યુદ્ધ કરાવવું. તેમાં કોઈને વાગે, હાથ પગ ભાંગે, લોહી નિકળે અથવા કોઈનું અંગ કપાય તો તે રંગમંડપના સ્વામીને, તે શેઠેરને, બાળકોને, વૃદ્ધોને તેમજ દેશને પણ કલ્યાણકારક છે અને તે ઇષ્ટ છે; અન્યથા અનિષ્ટ છે, તેમાં દેવનો વાસ હોતો નથી, તેમજ નાટકનું અને રાજાનું અનિષ્ટ કરનારો છે.

જે પુરુષ ઉપર દર્શાવેલ વિધિનો ત્યાગ કરી પોતાની મરણ મુજબ વર્તે છે, તે તુરત નાશ પામે છે અને પશુયોનિમાં અવતરે છે.

આ રંગભૂમિના દેવોનું પૂજન યજ્ઞની તુલ્ય માન્યું છે, માટે તેનું પૂજન કર્યા સિવાય નાટક જોવું નહિ, કારણ કે આપણે દેવોની પૂજા કરીએ તો તેઓ આપણી પૂજા કરે, તેમનું સન્માન કરવાથી તેઓ આપણું સન્માન કરે, માટે રંગદેવતાપૂજન અવશ્ય કરવું.

આ રીતે પૂજન કરવાથી વાયુએ પ્રહીસ કરેલો અગ્નિ રંગભૂમિને બાળતો નથી, જેથી શાસ્ત્રને બાળનાર નહિ અને પવિત્ર નાટ્યાચાર્યે રંગપૂજન કરવા શ્રેય નહિ.

જે પુરુષ ઉદ્ભવિષ્ઠ મનથી અન્ય સ્થાનમાં બલિ આપે છે, તથા મંત્રરહિત હોમ કરે છે તે પ્રાયશ્ચિત્તવાળા થાય છે.

આ રંગદેવતાપૂજનવિધિ નાટ્યાચાર્યે નવીન બનાવેલ નાટ્યગૃહમાં જ કરવાનો છે.

સંગીત.

ગીત (ગાન), વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ મળી સંગીત કહેવાય છે. }
ગાન માત્રનું કારણ સ્વર હોવાથી પ્રથમ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

સ્વર.

સ્વરની ઉત્પત્તિ નાદથી થાય છે, જીવાત્મા ત્યારે જોલવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પ્રથમ મનને પ્રેરણા થાય છે, મન એ શરીરમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરણા કરે છે અને અગ્નિ એ શરીરમાં રહેલા પવનને પ્રેરે છે, તે પવન પ્રથમ નાભિસ્થાનથી ઉત્પન્ન થઈ પછી અનુક્રમે હૃદય, કંઠ અને શીર્ષમાં ગતિ કરી છેવટ મુખદ્વારા ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થાય છે.

એ નાભિથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિના સૂક્ષ્મ રૂપને “નાદ” એમ કહે છે, ગાયનશાસ્ત્રમાં તેના ત્રણ ભેદ માન્યા છે:—

હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને મન્દ્ર, કંઠમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને મધ્ય અને શીર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા નાદને તાર કહે છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર મન્દ્રથી મધ્યનું ઉચ્ચારણુ બમણું પ્રચલતી થાય છે અને મધ્યથી તારનું ઉચ્ચારણુ કરતાં બમણું પ્રચલત લાગે છે.

શ્રુતિ.

નાદના બાવીશ ભેદ છે અને તે સાંભળવાને યોગ્ય હોવાથી તે ભેદોને શ્રુતિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેને માટે નિ શંક શાર્ફુદેવ કહે છે કે, તસ્ય દ્વાવિંશતિ મેદાં શ્રવણચ્છ્રુતયો મતાઃ જો કે શ્રવણુયોગ્યતા તો તાન આદિ વડે થતા અનુકરણનાત્મક હીર્ધસ્વરને પણ વિદ્યમાન છે, તોપણ આ ઠેકાણે માત્રતાદિવડે તાડન થવા પછીના બીજાજ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થતા શ્રવણુયોગ્ય ધ્વનિનેજ શ્રુતિ નામ આપ્યું છે, પણ અનુકરણનાત્મક ધ્વનિને શ્રુતિ એ શબ્દનો વ્યવહાર લાગુ થતો નથી.

ધ્વનિના બાવીશ ભેદ શામાટે થાય છે, તેના કારણમાં શાર્ફુદેવ લખે છે કે, હૃદયના ઉર્ધ્વભાગમાં ઇડા અને પિંગલા એવી બે નાડીઓ આવેલી છે, તે બેને બીજી બાવીશ નાડીઓ ઉત્તરોત્તર સંલગ્ન થયેલી છે, તે નાડીઓને જ્યારે નાલિસ્થ પવન લાગે છે ત્યારે તે તે નાડીના સ્થાનમાં અનુક્રમે મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં મન્દ્રસ્થાન જે હૃદય છે તેમાં રહેલી પ્રથમ નાડીમાં ઉત્પન્ન થયેલી શ્રુતિ (શબ્દ) અતિ ધીમી હોય છે અને બીજી નાડીમાં ઉત્પન્ન થનારી શ્રુતિ તેથી સહજ ઉંચી હોય છે, એમ ઉત્તરોત્તર જાણી લેવું.

એવ કહે તથા કીર્ષે શ્રુતિર્દ્વાવિંશતિર્મતા એ પ્રમાણે કંઠ જે મધ્યનાદનું સ્થાન છે તેમાં અને શીર્ષ જે તારનાદનું સ્થાન છે તેમાં પણ જાણી લેવું અને એ ત્રણ સ્થાનમાં થઈને બાવીશ શ્રુતિ થાય છે એમ નિ-શંક શાર્ફુદેવ કહે છે, જેનું કોષ્ઠક આમની સાથે આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરની અંદર રહેલી નાડીઓને આધારે શ્રુતિભેદ થાય છે, પરંતુ તે પરાક્ષ હોવાને લીધે જાણી શકાતી નથી, માટે તેને પ્રત્યક્ષ જાણવા અર્થે બે વીણા બનાવવી અને તે દરેકને બાવીશ બાવીશ તાર બાંધવા જેને માટે સંગીતરતનાકરમાં કહ્યું છે કે :—

વ્યક્તયે કુર્મહે તારાં, વીણાદ્વન્દ્વે નિર્દર્શનમ્ ;
 દ્વે વીણે સદ્ગો કાર્યે, યથા નાદઃ સમો મયેત્ ॥
 તયોર્દ્વાવિંશતિસ્તન્ન્યઃ, પ્રત્યેક તામુ ચાદિમા ।
 કાર્યા મન્દ્રતમધ્વાના, દ્વિતીયોષ ધ્વનિર્મનાકૃ ॥

તારોની અંદર પ્રથમનો તાર અત્યંત મન્દ્ર (ધીમો) ધ્વનિવાળો કરવો કે જે શિથિલ ગાંધવાથી થાય છે, બીજો તાર તેથી ઉચ્ચ ધ્વનિવાળો કરવો, ત્રીજો તેથી પણ ઉચ્ચ ધ્વનિવાળો કરવો અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ગંધ તારો એક બીજાથી ઉચ્ચ ધ્વનિવાળા થાય તેમ થોડા થોડા તાણીને ગાંધવા, વળી એક તારથી બીજા તારનું અંતર એવું સખવું કે પૂર્વ અને ઉત્તર તારમાં જે શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની મધ્યમાં બીજા કોઇ શ્રુતિનું શ્રવણ થઇ શકે નહિ.

શરીરને વિષે જેમ ઉપર ઉપરની ઉચ્ચ શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નીચાની અંદર નીચે નીચે ઉચ્ચ શ્રુતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સ્થાનમાં તાડન કરવાથી થએલો જે શબ્દ તેને શ્રુતિ કહે છે. જેને માટે કહ્યું છે કે:—“અપરાપરતીમા-સ્તાસ્તગ્જો નાદઃ શ્રુતિર્મત ”

સંગીતરત્નાકરમાં કહ્યું છે કે—“શ્રુતિમ્યઃ સ્યુઃ સ્વરાઃ પદ્મર્ષમગ્ન્યાતમધ્યમાઃ; પદ્મમો ધૈવતધ્વાય, નિષાદ ઇતિ સપ્ત તે.” ઉપર કહેલી બાવીશ શ્રુતિથી સાત સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં પદ્મ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત તથા નિષાદ એવાં નામો છે.

દરેક સ્વરનાં નામ તેના અર્થને અનુસરીને પાડવામાં આવ્યાં છે; જેમ કે, ષણ્ણા સ્વરાણા જનકઃ, પદ્મિર્વાજન્યતે સ્વીરઃ; પદ્મ્યો વા જાયતેડહેન્ય પદ્મન ઇત્યમિ-ધીયતે. છ સ્વરોને પ્રકાશિત કહે છે, અથવા અંગભૂત એવા છ સ્વરોવડે પ્રકા-શિત થાય છે, અથવા નાસિકા, કંઠ, ઉર, તાલુ, જીભ અને દાંત એ છ અંગોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેને “પદ્મ” એમ કહે છે, એ રીતે દરેક સ્વરોનાં નામ સહેતુક છે.

એ સ્વરોને સંજોગમાં બોલવા માટે સ, રી, ગ, મ, પ, ધ, નિ, એવી મંત્રા આપવામાં આવી છે.

તેના લક્ષણુ માટે કહ્યું છે કે—“યુત્વનન્તરભાવી યઃ, લિંગધોઽનુરણનાત્મકઃ, સ્વતો રજ્જયતિ પ્રાર્થાચત્ત સ સ્વર રચ્યતે” શ્રુતિથી અનંતર ઉત્પન્ન થનારો, રૂક્ષતા

વિનાનો, કેઈ સહાયક કારણ સિવાય શ્રોતાઓના ચિત્તને ખુશ કરનાર અનુરણનાત્મક જે ધ્વનિ તેને “સ્વર” કહે છે.

એ સાત સ્વરોના સ્વરૂપજ્ઞાન માટે મોર વિગેરે પ્રાણીઓનું ઉદાહરણ આપવામાં આવેલ છે કે જે સ્વરો તે તે પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વરોનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણતાવી આપે છે. જેમકે “મગ્ગા ચાતકચ્ચાગ કૌચ્ચ છોકિલદંડુતા; મગ્ગા સપ્ત મહાસીન્નકમાદુચાલન્તમી” મોર પડ્ડા, ચાતક ઋષભ, છોકરો ગાંધાર, કૌચ્ચ-પક્ષી મધ્યમ, કેચલ પંચમ, દેડકો ધૈવત અને હાથી નિપાદ સ્વર બોલે છે.

ઉપર કહેલા સાત સ્વરોના શ્રુતિલેહથી થતા બીજા ચાર પેટા ભેદ છે:
૧ વાદી, ૨ સવાદી, ૩ વિવાદી, ૪ અનુવાદી.

જે પ્રધાનપણે રાગનો પ્રતિપાદક હોય તે “વાદી,” અને જે બે સ્વરોને પરસ્પર પોતાની શ્રુતિ છોડીને નવ અથવા તેર શ્રુતિનું અંતર હોય તે બે સ્વરો પડ્ડા આમમાં ‘સવાદી’ ગણાય છે. જેમકે પડ્ડા અને પંચમ, ઋષભ અને ધૈવત, ગાંધાર અને નિપાદ તથા પડ્ડા અને મધ્યમ એમ ભરતનું કહેવું છે; સંગીતરત્નાકરમાં બાર અથવા આઠ શ્રુતિનું જેને પરસ્પર અંતર હોય તેને પણ “સવાદી” કહેલ છે, જેમકે “શ્રુતયો દ્વાદશાદૈવા યયોન્તત્કોચતાઃ મિથઃ સ્વાદિનીૌ તૌ સ્ત.” વળી તેનું લક્ષણ આપતાં ચારુદેવ કહે છે કે, સવાદીસ્વરો તે કે જે વાદીસ્વરે રાગનું રાગત્વ ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેનો નિર્વાહ કરે, એ રીતે તેના નામનો અર્થ છે.

વિવાદી સ્વરો તે કે જે વાદ્યોદકવડે ઉત્પન્ન કરેલા આનંદનો વિનાશક હોય એ રીતે તેના નામનો અર્થ છે, વળી જે સ્વરોને પરસ્પર પોતાની શ્રુતિ છોડીને વિશ શ્રુતિનું અંતર હોય તે “વિવાદી” જેમ ગાંધાર ઋષભ, ધૈવત નિપાદ.

એ પ્રમાણે વાદી, સવાદી અને વિવાદી સિવાયના બાકી રહ્યા તે બધા “અનુવાદી,” તેના નામનો અર્થ એ થાય છે જે “વાદી અને સવાદી સ્વરો જે અનુરક્ત ઉત્પન્ન કરી હોય તેને અનુકૂલ થનાર” જેમકે-ઋષભ સ્વરને મધ્યમ, પંચમ અને નિપાદ સ્વરો અનુવાદી છે, એ રીતે ગાંધારના મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, —મધ્યમના ધૈવત, પંચમ, નિપાદ —પંચમના ધૈવત, પડ્ડા—ધૈવતના પડ્ડા, મધ્યમ, પંચમ, એ પડ્ડાઆમમાં સમજવું.

એ પ્રમાણે મધ્યમ ગ્રામમાં પણ મધ્યમના પંચમ, ધૈવત, નિપાદ—પંચ-
મના ઋષભ, ૫૬૪, ગાંધાર—ધૈવતના ૫૬૪, ઋષભ, ગાંધાર—નિપાદના ૫૬૪,
ઋષભ, ગાંધાર.

સ્વરોની અંદર વાદીસ્વર મુખ્ય હોવાથી રાગ કહેવાય છે, સંવાદીસ્વર
વાદીસ્વરને અનુસરનારો હોવાથી અમાત્યરૂપ ગણાય છે, વિવાદીસ્વર વિરૂદ્ધ
હોવાથી યતુરૂપ ગણાય છે અને અનુવાદીસ્વર વાદી અને સંવાદી સ્વરને અનુ-
સરનારો હોવાથી ભૂત્યતુલ્ય ગણાય છે.

સરી વીરેડ્ડુતે રૌદ્રે, ઘો વોમલે મયાનકે ।

કાર્યો મનીતુ કરુને, હાસ્વન્દ્યારવોમપો ॥

વીરરસમાં ૫૬૪ અને ઋષભ સ્વર કરવા, તેમજ અદ્ભુત અને રૌદ્ર
રસમાં પણ ૫૬૪ અને ઋષભસ્વર કરવા, ષિભરસ અને ભયાનક રસમાં ધૈવત
સ્વર, કરૂણમાં ગાંધાર અને નિપાદ સ્વર તથા હાર્ય અને શૃગાર રસમાં મધ્યમ
અને પંચમ સ્વર કરવા.

“કમારુદુન્ગાયત્રી ત્રિષ્ટુપ્ ચ મૃદતી તત ।

પદ્ધિ શણ્ણિક્ ચ જગતીન્વાદુન્દન્દાસિ સાદિપુ ॥”

અતુકેમે ૫૬૪ સ્વરમાં અતુક્રૂપ છેન્દ, ઋષભ સ્વરમાં ગાયત્રી છેન્દ
ગાંધાર સ્વરમાં ત્રિષ્ટુપ્ છેન્દ, મધ્યમ સ્વરમાં બૃહતી છેન્દ, પંચમ સ્વરમાં
પદ્ધિ છેન્દ, ધૈવત સ્વરમાં ઉષ્ણિક્ છેન્દ અને નિપાદ સ્વરમાં જગતિ છેન્દ
યોજવો.

ગ્રામ.

જેમ જનસમૂહને “ગ્રામ” એવું નામ આપવામાં આવે છે તેમ સ્વર-
સમૂહને પણ “ગ્રામ” એ નામ આપવામાં આવ્યું છે, “ગ્રામ સ્વરસમૂહ સ્વાત્”
પરંતુ સ્વરસમૂહને જ ગ્રામ કહેવાથી લૌકિક અને વૈદિક વાક્યોની અંદર “પણ
એ લક્ષણની અસ્તિત્વાત્તિ ધર્મ-ધર્મના જપથી “પૂર્વગદે સમાધર” મૂર્છના, તાલ-
વર્ણ, અલંકાર અને વ્યતિ વિગેરેનો આશ્રય કરનાર એવો જે સ્વરસમૂહ તેને જ
“ગ્રામ” નામ આપવું યોગ્ય છે એ નામ જે છે, દરણ્યકે સ્વરોના જે જ

પ્રકાર છે : ૧ શુદ્ધ, ૨ વિકૃત. તેમાં શુદ્ધ સ્વરનો આશ્રય કરનાર “પડ્જામ” અને વિકૃત સ્વરનો આશ્રય કરનાર “મધ્યમ ગ્રામ” કહેવાય છે.

શ્રુતિ કોષ્ટક.

ગ્રામ	સ્વર.							
પડ્જા ગ્રામ ...	પડ્જા.	ઋષભ.	ગાધાર.	મધ્યમ.	પંચમ.	ધૈવત.	નિષાદ.	
મૂર્છના સંખ્યા.	૪	૩	૨	૪	૪	૩	૨	૨૨
મધ્યમ ગ્રામ.								
મૂર્છના સંખ્યા.	૪	૩	૨	૪	૩	૪	૨	૨૨

મૂર્છના.

ક્રમાત્ત્વરાણા સપ્તાનામારોહશ્ચાવરોહણમ્ ।

મૂર્છનેત્યુચ્યતે ગ્રામદ્વયે તા સપ્ત સપ્ત ચ ॥

અનુક્રમે, શુદ્ધ એવા સાત સ્વરોનો જે આરોહ (ઉંચે ચઢાવવું) અને અવરોહણ (નીચે ઉતારવું) તેને મૂર્છના કહે છે અને તે મૂર્છના બંને ગ્રામમાં સાત સાત છે અર્થાત્ જે ગ્રામમાં મળીને ચૌદ છે.

ભરત પણ મૂર્છનાનું લક્ષણ લખતાં કહે છે કે—“ક્રમયુક્તા ત્વરા સપ્ત, મૂર્છનાત્ત્વમિસરિતા” આ લક્ષણનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, જો કે આરોહ અવરોહ પદ સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ ક્રમ શબ્દથી તેને જાણી લેવા એવો અન્યકારનો આશય છે.

પડ્જાગ્રામમાં ઉત્તરમન્દ્રા, રજની, ઉત્તરાયતા, શુદ્ધ પડ્જા, મત્સરીકૃતા, અન્ધકાન્તા અને અભિરુદ્રતા એ સાત મૂર્છનાઓ છે અને તે અનુક્રમે પડ્જા, નિષાદ, ધૈવત, પંચમ, મધ્યમ, ગાધાર અને ઋષભ સ્વર સાથે રહે છે.

મધ્યમગ્રામની અદર સૌવીરી, હરિણાશ્વા, કલોપનતા, શુદ્ધમધ્યા, માર્ગી, પૌરવી અને દ્વિપદ એ સાત મૂર્છનાઓ છે અને તેના અનુક્રમે મધ્યમ, ગાંધાર, ઋષભ, પડ્મ, નિષાદ, ધૈવત અને પંચમ એ સ્વરો છે.

ઉપર ખતાવેલી દરેક મૂર્છનાઓનાં લક્ષણ સ ગીતરત્નાકરમાં વિસ્તારથી આપેલાં છે :—

તાન.

“ તાના સુર્મૂર્જના શુદ્ધ , પાદવીદુર્વિતીકૃતા ”

તનુ ધાતુ વિસ્તાર અર્થમાં રહેલો છે તેને કર્મમાં ષત્રુ પ્રત્યય લાગવાથી તાન શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેનો અર્થ વિસ્તાર કરાય અથવા ફેલાવો કરાય એવો થાય છે

આત સ્વરોમાં જ્યાં એક સ્વરનો નિયમિત રીતે લોપ થાય તેને ખાડવ અને સાતે સ્વરોમાં જ્યાં નિયમિત રીતે બે સ્વરનો લોપ થતો હોય તેને ઐડવીત કહે છે

પ્રથમ પાડવ નહિ હોવા છતાં પાડવરૂપ કરેલાને પાડવીકૃત અને પ્રથમ ઐડવ નહિ હોવા છતાં ઐડવરૂપ કરેલાને ઐડવીકૃત કહે છે

એ પ્રમાણે પાડવરૂપ અને ઐડવરૂપ કરેલી શુદ્ધ મૂર્છનાઓને શુદ્ધ તાન કહે છે અને તેની મધ્યા ચોરશીની છે, તેના લેદો ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર તથા સંગીતરત્નાકરમાં જોઈ લેના અને એ સિવાય ભતિ, અલંકાર વિગેરેનાં લક્ષણો પણ જાત્રે અન્ધોમાં જોઈ લેવા, વિનાર લયથી અડી લખેલ નથી.

તાલ.

તાલ એ શબ્દ તત્ત્વ ધાતુને પ્રતિષ્ઠા અર્થમાં ષત્રુ પ્રત્યય લાગવાથી થયેલ છે, ઠારણ કે ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણને વિષે રહેલ છે, મતલબ કે જેની અદર વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય રહે છે તે તાલ કહેવાય છે.

લઘુ, દ્રુત, ગુહ અને પુત અધુરનડે પરિમિત થયેલી ક્રિયાવટે પરિમિત કરેલો અને ગીત, વાદ્ય તથા નૃત્યના પરિનામને રચનાર ને દાગ તેજ

તાલ કહેવાય છે અને તે બે પ્રકારનો છે : ૧ માર્ગ, ૨ દેશી. તેમાં પ્રથમના માર્ગ તાલની ક્રિયા બે પ્રકારની છે : ૧ નિઃશબ્દા, ૨ સશબ્દા. તેમાં નિઃશબ્દાને “કલા” કહે છે, એ કલાના ચાર પ્રકાર છે : આવાપ, નિષ્કામ, વિદ્યેપ અને પ્રવેશક ; એવી જ રીતે સશબ્દાના પણ ચાર ભેદ છે : ૧ ધ્રુવ, ૨ શમ્પા, ૩ તાલ, અને ૪ સન્નિપાત.

ઉપર કહેલી સશબ્દા ક્રિયાનો જ “પાત” અને “કલા” એ બે નામથી વ્યવહાર કરાય છે અર્થાત્ નિઃશબ્દા ક્રિયા કેવળ “કલા” શબ્દથી જ કહેવાય છે.

એ નિઃશબ્દા અને સશબ્દા ક્રિયાના જે ભેદો કલા તેનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે :—

આવાપ—ઉત્તાન એટલે ઉર્ધ્વતલ હાથની આંગળીઓને ખેંચવી.

નિષ્કામ—અધસ્તલ એટલે ઉંધી હાથની આંગળીઓને લાંબી કરવી તે.

વિદ્યેપ—જમણે પડખે ઉર્ધ્વતલ રાખેલ અને પ્રસારેલી આંગળીઓવાળા હાથને ફેંકવો તે.

પ્રવેશ—ઉપર પ્રમાણે જમણે પડખે અધસ્તલ રાખેલ અને પ્રસારિત આંગળીઓવાળા હાથની આંગળીઓનું આકુચન (સંકોચ) કરવું તે.

ધ્રુવ—ચપટીના શબ્દપૂર્વક હસ્તનો પાત.

શમ્પા—જમણા હાથનો પાત.

લાત—કાળા હાથનો પાત.

સન્નિપાત—ગર્રા હાથનો પાત.

આ સશબ્દા અને નિઃશબ્દા ક્રિયાઓનું પ્રમાણ માર્ગને આધારે જાણવું.

માર્ગ અને તેની માત્રા.

માર્ગ ચાર છે : ૧ ધ્રુવ, ૨ ચિત્ર, ૩ વાર્તિક, ૪ દક્ષિણ, તેમાં ધ્રુવમાં ધ્રુવકા કળા, ચિત્રમાં બે માત્રાની કળા, વાર્તિકમાં ચાર માત્રાની કળા અને દક્ષિણમાં આઠ માત્રાની કળા જાણવી.

ભારતના અશ્વશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ સેદ ગણાવ્યા છે :--

ચિત્રમાં એ માત્રા, 'વૃત્તિમાં ચાર માત્રા અને દક્ષિણમાં આઠ માત્રા હોય છે, એ રીતે ત્રણ પ્રકારની કળા છે. અહીં અન્યકારે ધ્રુવમાર્ગ ગણ્યો નથી તેનું કારણ ચતુરકલીનાચના માનવા પ્રમાણે ધ્રુવકળાનો પ્રયોગ તાલમાં થતો નથી એ છે.

આઠ માત્રાનાં નામ તથા લક્ષણ.

ધ્રુવકા, સર્પિણી, કૃષ્ણ, પક્ષિની, વિસર્જિતા, વિદિષ્ઠા, પતાકા અને પતિતા એ પ્રમાણે આઠ માત્રા છે, તેમાં શબ્દ સહિત તે ધ્રુવકા, કાળી તરફ જાય તે સર્પિણી, જમણી તરફ જાય તે કૃષ્ણ, નીચે જાય તે પક્ષિની, બહાર જાય તે વિસર્જિતા, પોતાના શરીર તરફ ખેંચાય તે વિદિષ્ઠા, ઉર્ધ્વગતિ કરે તે પતાકા અને હાથના પાતનથી ધાય તે પતિતા બહુવી

એ આઠ માત્રાઓ “ધ્રુવપાત” વિગેરે સશબ્દ ક્રિયાઓમાં યોજવી, પણ “આવાપ” વિગેરે નિઃશબ્દ ક્રિયાઓમાં યોજવી નહિ.

માત્રાઓનો ઉપયોગ.

ચિત્ર માર્ગમાં ધ્રુવકા અને પતિતા, વાર્તિક માર્ગમાં ધ્રુવકા, સર્પિણી, પતાકા અને પતિતા તથા દક્ષિણ માર્ગમાં અનુક્રમે આઠ માત્રાઓ યોજવી.

અહીં ચિત્ર, વાર્તિક અને દક્ષિણ એ ત્રણ માર્ગમાં કલાની યોજના કરી છે અને ધ્રુવ નામના ચોથા માર્ગમાં કલાની યોજના સ્પષ્ટ કરી નથી, પરંતુ તે ધ્રુવમાર્ગમાં ધ્રુવ સંજિત પાત કરવો એમ બહુ લેવું, નહિ તેા ધ્રુવપાતનો કયાંઈ પણ પ્રયોગ થતો નથી માટે ત્યાં ધ્રુવકા નામની જ માત્રા યોજવી; સગી-તરલાકરના કલાં શાસ્ત્રદેવે “ધ્રુવે માત્રા જ” પ્રવચનમાં માત્રિકા એટલે ધ્રુવકા માત્રા કરવી એમ કહ્યું છે.

તાલની કલાનું પ્રમાણ.

ખીન્ન શાસ્ત્રમાં ‘નિજવાગે માત્રા રવાર’ એક નિયમ કાલનું નામ માત્રા છે, તે વ્યવહાર અશ્વશાસ્ત્રમાં નથી.

ભરત લખે છે કે :—

“યા લોકિકી કલાકાયા, નિમેષથ સ્મૃતો બુધેઃ
ન સા તાલકલા જ્ઞેયા, હન્યૈષા તાલજા કલા.
નિમેષાઃ પદ્મ વિજેશ, ગીતકાલે કલાન્તરમ્ ;”

જે વ્યહારમાં કલા, કાષ્ટ અને નિમેષ વિદ્વાનોએ કહેલ છે તે તાલની કલા નથી, પણ તાલની કલા બુદ્ધી છે.

ગાયત્રીના કાલમાં પાંચ નિમેષને એક કલા કહે છે.

સંગીતરતનાકરમાં કહ્યું છે કે—પદ્મલચ્ચોદ્યારમિતાનૂનં માત્રેદ કથ્યતે ; અનયા માત્રયાદનસ્યાલ્લગ્નુર્વાદિ કલ્પનમ્” આ માર્ગ તાલમાં પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલની સમાન જેનો કાલ છે તેને માત્રા કહે છે ; માટે તેમાં ઉપર કહેલી માત્રાવડે જ લઘુ ગુરુ વિગેરેની પણ કલ્પના બાબતી, અર્થાત્ પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે લઘુ, દશ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે ગુરુ અને પંદર લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાલવડે શ્વેત કલ્પવે.

માર્ગતાલના ભેદ.

તાલ બે પ્રકારનો છે ચતુરસ્ર અને ત્ર્યસ્ર, તેમાં ચતુરસ્રનું બીજું નામ ચચ્ચત્પુટ અને ત્ર્યસ્રનું બીજું નામ આચપુટ છે ; ભરતમુનિ ચચ્ચત્પુટને બદલે અચ્ચપુટ એવું નામ આપે છે.

ઉપર કહેલ તાલના ત્રણ ભેદ છે : યથાક્ષર, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ.

ચચ્ચત્પુટ અને આચપુટ એ બન્ને તાલી પોતાના નામની અંદર રહેલા ગુરુ અને લઘુ અક્ષરોવડે “યથાક્ષર” બાબતે, તે એવી રીતે કે ચચ્ચત્પુટઃ એ શબ્દમાં પ્રથમનો અને બીજો એ બે અક્ષરો સચુક્રતાવ હોવાથી ગુરુ છે, ચોથો લઘુ છે અને છેલ્લો વિસર્ગપર હોવાથી ગુરુ છે, છતાં લક્ષણમાં “ચચ્ચત્પુટસ્ત્વન્ત્યં મુત વિદુઃ” એમ કહ્યું છે માટે છેલ્લો અક્ષર શ્વેત બાબતે, તેમાં ૩ ૩ ૧ ૩ આ પ્રમાણે યથાક્ષર ચચ્ચત્પુટ બાબતે ; તેમજ આચપુટઃ એ શબ્દની અંદર પ્રથમ અક્ષર ગુરુ છે, બીજો અને ત્રીજો લઘુ છે તથા ચોથો ગુરુ છે માટે ૩ ૧ ૩ ૩ આ પ્રમાણે યથાક્ષર આચપુટઃ બાબતે એમ ભરતમુનિ પણ કહે છે

અચ્ચત્પુટઃ અને ચાચપુટઃ એ બે તાલમાં પ્રથમના અચ્ચત્પુટ નામના દ્વિકલ તાલમાં આઠ ગુરૂ હોય છે અને બીજા ચાચપુટ નામના દ્વિકલ તાલમાં છ ગુરૂ હોય છે

જેમ કે— ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ આ દ્વિકલ અચ્ચત્પુટ અને ૩૩ ૩૩ ૩૩ આ દ્વિકલ ચાચપુટનું લક્ષણ છે, કારણ કે એકકલ અચ્ચત્પુટમા ચાર અક્ષરની આઠ માત્રા થાય છે ત્યારે દ્વિકલમા સોળ માત્રા એટલે આઠ ગુરૂ હોય છે અને એકકલ ચાચપુટમાં ચાર અક્ષરની છ માત્રા થાય છે ત્યારે દ્વિકલમાં છ ગુરૂ થાય છે, એ પ્રમાણે બન્ને તાલનું દ્વિકલનું લક્ષણ જાણવું

દ્વિકલ લેહથી બમણા કરીએ ત્યારે તેને ચતુષ્કલ કહે છે, જેમકે આઠ ગુરૂ અક્ષરવાળા દ્વિકલ અચ્ચત્પુટને બમણા કરવાથી સોળ ગુરૂ અક્ષર થાય છે અને તેને જ ચતુષ્કલ કહે છે.

છ ગુરૂ અક્ષરવડે દ્વિકલ ચાચપુટ થાય છે તેને બમણા કરવાથી બાર ગુરૂ અક્ષર થાય છે અને તેટલી માત્રાવાળા તાલને ચતુષ્કલ ચાચપુટ કહે છે.

જેમકે— ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ ચતુષ્કલ અચ્ચત્પુટ અને ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ ચતુષ્કલ ચાચપુટનું લક્ષણ છે.

દ્વિકલ લેહની અંદર બે ગુરૂ એ પાદભાગ મનાય છે અને ચતુષ્કલમાં ચાર ગુરૂનો એક પાદભાગ મનાય છે, જેમકે બે દ્વિકલની અંદર આઠ ગુરૂ હોય છે માટે બે ગુરૂ એ પાદ અર્થાત્ ચતુર્થભાગ છે અને ચતુષ્કલમાં સોળ ગુરૂ હોય છે માટે ચાર ગુરૂનો એક પાદભાગ છે એમ અચ્ચત્પુટ માટે જાણવું અને એ ઉપરથી ચાચપુટની પણ કલ્પના કરી લેવી.

મદ્રક વિગેરે ગીતક અને ગીતોની અંદર ઉપર દ્વિકલમા અને ચતુષ્કલમાં કહેલા ચાર પાદભાગવડે માત્રા કહેવાય છે, એ માત્રા પરિભાષિકી જાણવી, શાસ્ત્રીય સંકેતથી પાઠેલી ગ્રંથને પારિભાષિક કહે છે, વળી અહીં એક કલ, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ શબ્દમાં કલા શબ્દથી ગુરૂ જાણવો, પણ અન્યથાજે માત્રા અર્થ જાણવો.

અસંતાલનો લેહ “પરુપિતા પુત્રક” એવા નામનો છે અને તે પણ ઉપર પ્રમાણે એકકલ, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે તેમાં પહેલાં પદાલર લેહ કે જેને એક કલ કહે છે તેમા પહેલાં અને છેલ્લા અક્ષર

પ્રત્યુત હોય છે એટલે તક્ષવત છે અને ખીજા બે લેદ પ્રથમની રીતિ પ્રમાણે જ દ્વિગુણિત કરવાથી થાય છે.

જેમકે— ૩।૩૩।૩ આ યથાક્ષર પદ્પિતા પુત્રક, દ્વિકલમાં દ્વાદશ કલા (માત્રા) કરવી જેથી દ્વિકલ પદ્પિતા પુત્રકનો લેદ ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

દ્વિકલની માત્રાથી બમણી માત્રા કરવામાં આવે ત્યારે તેને ચતુષ્કલ કહે છે. જેમકે—૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ ચતુષ્કલ પદ્પિતા પુત્રકનું લક્ષણ છે.

ઉપર કહેલ પદ્પિતાપુત્રકનાં જ “ઉત્તર” અને “પચપાણી” એ બે ખીજાં નામો છે, બરત પણ કહે છે કે—“પદ્પિતાપુત્રકકૃત પચ્ચપાણિકદાહત.”

વળી એક “ઉદ્ધટ” એવા નામનો તાલ પણ ગ્રંથ (ચાચપુટ)નો લેદ છે, તેના પ્રસ્તારમાં યથાક્ષર અર્થાત્ એકકલ એવા નામનો એકજ લેદ છે ; ત્રણ ગુરૂ એ યથાક્ષર ઉદ્ધટ, જેમકે—૩૩૩

“સંપકવેષ્ટક” એવા નામનો તાલ તે પદ્પિતાપુત્રકનો લેદ છે અને તે યથાક્ષર અર્થાત્ એકકલ કરવો એટલે એ પાંચ અક્ષરનો ગ્રંથ છે તેમાં પહેલો અને છેલ્લો પ્રત્યુત કરવો તથા મધ્યના ત્રણ ગુરૂ કરવા, જેમકે—૩૩૩૩૩ આ સંપકવેષ્ટકનું ઉદાહરણ છે.

ઉપર કહેલા ઉદ્ધટ અને સંપકવેષ્ટક એ બન્ને તાલો પોતાના કારણની પેઠે દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ કરવા, મતલબ કે ઉદ્ધટ તાલનું કારણ ચાચપુટ છે અને સંપકવેષ્ટકનું કારણ પદ્પિતાપુત્રક છે માટેદ્વિકલ ચાચપુટની પ્રમાણે દ્વિકલ ઉદ્ધટ તથા દ્વિકલ પદ્પિતાપુત્રકની પ્રમાણે દ્વિકલ સંપકવેષ્ટક બાણવો ; જેમકે— ૩૩૩૩૩૩ આ દ્વિકલ ઉદ્ધટ અને ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ દ્વિકલ સંપકવેષ્ટકનું લક્ષણ છે.

ચતુષ્કલ ચાચપુટની પ્રમાણે ચતુષ્કલ ઉદ્ધટ અને ચતુષ્કલ પદ્પિતા-પુત્રકની પ્રમાણે ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટક કરવો, જેમકે—૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ ચતુષ્કલ ઉદ્ધટ, તથા ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ આ ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટક બાણવો.

ઉપર કહેલા ભેદો સિવાય ચાચપુટને વિષે ખીજા ત્રણ ભેદ છે, તેમાં જે ચતુષ્કલ ચાચપુટ બાર કલાત્મક કહ્યો છે તેને દ્વિગુણ કરવાથી ચોવીશ કલાત્મક પહેલો ભેદ થાય છે અને તેથી બમણી કલા કરવાથી અડતાલીશ કલાત્મક ખીજો ભેદ થાય છે તથા તેથી બમણી કલા કરવાથી છત્તુ કલાત્મક ત્રીજો ભેદ થાય છે.

પ્રથમ ભેદ—૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩.

ખીજો ભેદ—૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩
૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩.

ત્રીજો ભેદ—૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩
૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩
૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩
૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩ ૩૩૩૩.

ઉપર કહેલા અચ્ચત્પુટ, ચાચપુટ, પદ્મપિતાપુત્રક, ઉદ્ધટ અને સંપક વેણક એ પાંચ તાલોનો પાત એટલે સશબ્દ એવી ધ્રુવ વિગેરે ક્રિયાઓ સાથે તથા કલા એટલે નિઃશબ્દ એવી આવાપ વિગેરે ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ કેમ થાય એની રીત નીચે પ્રમાણે છે :—

નિઃશંક શાર્ફકેવ ધ્રુવ, આવાપ વિગેરે પાત અને કલાને તેમના પ્રથમ અક્ષરથી કહે છે અર્થાત્ આ સંબંધમાં *લ્યાં લ્યાં* પાત અને કલાઓનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે *લાં લ્યાં* તેમના પ્રથમ અક્ષરથી જ કહેલ છે, જેમકે—આવાપનો આકારથી વ્યવહાર કહેલ છે, તેમજ નિષ્કામનો “ન”થી, વિદ્યેપનો “વિ”થી, પ્રવેશકનો “પ્ર”થી, ધ્રુવનો “ધ્રુ”થી, શમ્પાનો “શ”થી, તાલનો “તા”થી અને સન્નિપાતનો “સ”થી વ્યવહાર કહેલ છે, માટે એકકલ અચ્ચત્પુટ કે જેનું ૩ ૩ ૩ ૩ આ રીતનું લક્ષણ છે, તેમાં પહેલો સંશતાશ

અક્ષર સન્નિપાત સાથે સંબંધ રાખે છે માટે *લાં* “સ”, ખીજો અક્ષર શમ્પા સાથે સંબંધ રાખે છે માટે *લાં* “શ”, ત્રીજો અક્ષર તાલ સાથે સંબંધ રાખે છે માટે *લાં* “તા”, અને ચોથો શમ્પા સાથે સંબંધ રાખે છે માટે *લાં* “શ” અક્ષર મુકેલ છે, તો હવે પછી બધે સ્થળે પાત અને કલાનો વ્યવહાર પ્રથમ અક્ષરથી કરવામાં આવેલ છે કે જેથી મન્ય વિસ્તાર થઇ જાય નહિ.

અથવા ડ ડ । ડે, ડ ડ । ડે ચચ્ચત્પુટ તાલના પ્રથમ અક્ષર
શ તા શ તા, તા શ તા શ.

સાથે શમ્પા, ધીબ સાથે તાલ, ત્રીબ સાથે શમ્પા અને ચોથા અક્ષર સાથે
તાલ ચોજવો અથવા ધીબ ઉદાહરણમાં પ્રથમ અક્ષર સાથે તાલ, ધીબ સાથે
શમ્પા, ત્રીબ સાથે તાલ અને ચોથા સાથે શમ્પા ચોજવી.

ઉપર કહેલા બે ભેદોમાં પ્રથમનો ભેદ કે જેમાં પ્રથમ શમ્પા અને પછી
તાલ છે તે આસારિત વગેરે ગીતોમાં ચોજવો તથા ધીબે ભેદ કે જેમાં પ્રથમ
તાલ અને પછી શમ્પા છે તે પાણિક વિગેરે ગીતોમાં ચોજવો.

હરતમુનિના મત પ્રમાણે ઉપર કહેલા છેલા બે ભેદ એકલ ચાચપુટમાં
પણ છે, જેમકે :—

પહેલો ભેદ— ડ । । ડ.
શ તા શ તા

ધીબે ભેદ— ડ । । ડ.
તા શ તા શ.

ઉત્તર એટલે પદ્ધિતાપુત્રક નામના તાલમાં પ્રથમ સન્નિપાત, પછી તાલ,
પછી શમ્પા, પછી તાલ, પછી શમ્પા અને પછી તાલ એ પ્રમાણે અનુક્રમે
ચોજવાં.

ઉદાહરણ— ડે । ડ ડ । ડે.
સ તા શ તા શ તા

દ્વિકલ ચચ્ચત્પુટમાં અનુક્રમે નિષ્કામ, શમ્પા, નિષ્કામ, તાલ, શમ્પા
પ્રવેશક, નિષ્કામ અને સન્નિપાત ચોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ શ નિ તા શ પ્ર નિ સં.

દ્વિકલ ચાચપુટમાં અનુક્રમે નિષ્કામ શમ્પા, તાલ, શમ્પા, નિષ્કામ અને
સન્નિપાત ચોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ.
નિ શ તા શ નિ સં.

દ્વિકલ પદ્ધિતાપુત્રકમાં અનુક્રમે નિ, પ્ર, તા, ચ, નિ, તા, નિ, શ, તા,
પ્ર, નિ, સં. ચોજવાં.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
 નિ પ્ર તા શ નિ તા નિ શ તા પ્ર નિ સં.

ઉપર કહેલ દ્વિકલ પદ્ધિતાપુત્રક લેહના દરેક પાદભાગની પહેલાં “આવાપ” કે જે નિ-શબ્દાત્મક ક્રિયાલેહ છે તે ઉમેરવાથી અને દરેક પાદભાગની મધ્યમાં “વિશેષ” નામનો ક્રિયાલેહ ઉમેરવાથી ચતુષ્કલ પદ્ધિતાપુત્રકનો કલાવિધિ થાય છે. જેમકે દ્વિકલ પદ્ધિતાપુત્રકનો પ્રથમ પાદભાગ “નિ પ્ર” છે તેની પહેલાં “આવાપ” ઉમેરવાથી અને મધ્યમાં “વિશેષ” ઉમેરવાથી “આ નિ વિ પ્ર” એ પ્રમાણે પાદભાગ થાય છે.

દ્વિકલ પદ્ધિતાપુત્રકનો બીજો પાદભાગ “તા શ” છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિશેષ ઉમેરવાથી “આ તા વિ શ”, ત્રીજો પાદભાગ “નિ તા” છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિશેષ ઉમેરવાથી “આ નિ વિ તા”, ચોથો પાદભાગ “નિ શ” છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિશેષ ઉમેરવાથી “આ નિ વિ શ”, પાંચમો પાદભાગ “તા પ્ર” છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિશેષ ઉમેરવાથી “આ તા વિ પ્ર”, તેમજ છઠ્ઠો પાદભાગ “નિ સં” છે તેની પહેલાં આવાપ અને મધ્યમાં વિશેષ ઉમેરવાથી “આ નિ નિ સં” એવો પાદભાગ થાય છે.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
 આ નિ વિ પ્ર આ તા વિ શ આ નિ વિ તા
 ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
 આ નિ વિ શ આ તા વિ પ્ર આ નિ વિ સં.

એ પ્રમાણે ચતુષ્કલ પદ્ધિતાપુત્રકનો કલાવિધિ બાલુવો

ચાચપુટના પ્રથમ પાદભાગમાં કનિષ્ઠિત્રા આંગળીવડે, બીજા પાદભાગમાં કનિષ્ઠિત્રા અને અનામિકા એ બે આંગળીઓવડે, ત્રીજા પાદભાગમાં કનિષ્ઠિત્રા, અનામિકા અને મધ્યમા એ ત્રણ આંગળીઓવડે અને ચોથા પાદમાં ચાર આંગળીઓ વડે કલા યોજવી.

ચાચપુટ નામના તાલના ત્રણ પાદમાં અનુક્રમે કનિષ્ઠિત્રા, અનામિકા અને તર્જની એ ત્રણ અંગુલીઓવડે કલા યોજવી.

ભાવી (ઘરો) એવા શમ્પાદિક પાત સંજોધી હાથ વડે પ્રથમ આવાપ વગેરે યોજવા, પાતયુક્ત પાદભાગમાં માત્ર અંગુલી પાતવડે કલા કરવી નહિ,

કારણ કે અંગુલીપાતમાત્રએ સશબ્દત્વની અભિવ્યક્તિ થતી નથી, માટે ત્યાં સમગ્ર હાથ વડે પાત કરવો.

ઉદ્ઘટ તાલમાં પ્રથમ નિષ્કામ અને પછી જે શમ્પા કરવી.

ઉદાહરણ— ડ ડ ડ
નિ શ શ

સંપકવેષ્ટાકની કલા પદ્ધિતાપુત્રક પ્રમાણે કરવી, પણ લેદમાત્ર એટલો છે કે સંપકવેષ્ટાકમાં સન્નિપાત નથી.

ઉદાહરણ— ડે ડ ડ ડ ડે.
તા શ તા શ તા

આ સંપકવેષ્ટાક તાલ અને ઉદ્ઘટ તાલના દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એ જે લેદમાં કલાનું વિધાન પોતપોતાના કારણની સમાન બાણુ, એલે સંપકવેષ્ટાકનું કારણ પદ્ધિતાપુત્રક છે માટે પદ્ધિતાપુત્રકના દ્વિકલ તથા ચતુષ્કલ લેદમાં જે પ્રમાણે કલાનું વિધાન છે તેજ પ્રમાણે અહીં દ્વિકલ તથા ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટાકમાં કલા વિધાન કરવું.

ઉદ્ઘટ તાલનું કારણ ચચ્ચત્પુટ છે માટે દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ ચચ્ચત્પુટમાં જે પ્રમાણે કલાવિધાન છે તેજ પ્રમાણે દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ ઉદ્ઘટ તાલમાં કલાવિધાન કરવું.

દ્વિકલ ઉદ્ઘટનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ
નિ શ તા શ નિ સં.

ચતુષ્કલ ઉદ્ઘટનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ શ આ તા વિ શ આ નિ
ડ ડ.
વિ સં.

દ્વિકલ સંપકવેષ્ટાકનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ
નિ પ્ર તા શ નિ તા નિ શ
ડ ડ ડ ડ.
તા પ્ર નિ સં.

ચતુષ્કલ સંપકવેષ્ટાકનું ઉદાહરણ— ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ પ્ર આ તા વિ શ
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ નિ વિ તા આ નિ વિ શ
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ
આ તા વિ પ્ર આ નિ વિ સં.

ગુગ્મ એટલે ચચ્ચપુટના એકકલ, દ્વિકલ અને ચતુષ્કલ એ ત્રણ ભેદ તથા અગુગ્મ એટલે આચપુટના એકકલ, દ્વિકલ, ચતુષ્કલ, અષ્ટકલ, પોરશકલ અને દ્વાત્રિશકલ એ છ ભેદ કહ્યા છે તેમના પરસ્પર અંયોગથી બીજા સંકીર્ણ તાલો ઘણા થાય છે.

કેટલાક આચાર્યો આ ગાંધર્વશાસ્ત્રમાં પાંચ જ સંકીર્ણ તાલ કહે છે અને તેની કલા (ગુરુ રૂપ) અતુકમે પાંચ, સાત, નવ, દશ અને અગિયાર એ પ્રમાણે છે.

કેટલાએક આચાર્યો સંકીર્ણ તાલ ચાર છે એમ કહે છે અને અતુકમે તેના પહેલા ભેદની ચૌદ, બીજા ભેદની પંદર, ત્રીજા ભેદની સોળ તથા ચોથા ભેદની સત્તર કલા છે, અને તે વિના ચચ્ચપુટ તથા આચપુટનો પ્રસ્તાર કરવાથી જે ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખંડતાલ કહે છે તે બીજા છે.

. એ બધા તાલો દેશતાલના વર્ણનમાં આવી જશે.

ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર તાલના આઠ ભેદ થઈ શકે છે. ૧ ચતુરજ, ૨ ત્ર્યજ, ૩ સંકીર્ણ, અને ૪ ખંડ,

તાલની આવૃત્તિ એટલે વારંવાર કરવાપણુ તેને “પરિવર્તન” કહે છે અર્થાત્ એકજ તાલને વારંવાર એ ત્રણ વખત કરવો તેણુ નામ “પરિવર્તન”.

ક્રિયાની વિરતિરૂપ ક્રિયાથી પાચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચારવડે ઉપલક્ષિત કાલ તે તાલોનું પ્રમાણ છે.

લય.

પૂર્વોક્ત ક્રિયા પછી તુરંતજ જે વિશ્રાન્તિ કરવામાં આવે તેને “લય” કહે છે, તેના ત્રણ ભેદ છે : દ્રુત, મધ્ય અને વિલગિત તેમાં પ્રથમ દ્રુત લયમાં જેટલો વિશ્રાન્તિકાળ હોય તેથી બમણો વિશ્રાન્તિકાળ મધ્યલયમાં અને તેથી બમણો વિશ્રાન્તિકાળ વિલગિત લયમાં હોય છે; જેમ એકજ માર્ગમાં ત્રણ પુરૂષો જાય છે તેમાં એક દોરે છે તેની ગતિ શીઘ્રા, બીજા તેથી ધીમો દોરે તેની ગતિ મધ્યમા અને ત્રીજા તેથી ૫૫ ધીમો આવે તેની ગતિ વિલગા

ગણાયછે ; જેમ પગ મુકવાની ક્રિયામાં વિશ્રાન્તિના કાલવેધમ્યને લીધે ગતિ-
લેહ છે તેમજ તાલમાં પણ જાણવું.

દક્ષિણ માર્ગમાં ચિરલાવ, ચિત્રમાર્ગમાં ક્ષિપ્રલાવ અને વાર્તિક માર્ગમાં
મધ્યલાવ એ પ્રમાણે માર્ગલેહવડે લયના અનેક લેહ છે ; તાલગત લયનો
ગીતોમાં ઉપયોગ છે, પરંતુ જે અક્ષરગત, પદગત કે વાક્યગત લય છે તેનો
ઉપયોગ ગાયનમાં નથી.

ઉપર જેને “લય” કહેલ છે તેની પ્રવૃત્તિના નિયમને “યતિ” કહે છે
તે સમા, સ્તોતોગતા અને ગોપુચ્છા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની છે.

જ્યારે શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં એકજ લય હોય ત્યારે
“સમા” યતિ જાણવી.

જ્યારે શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં અનુક્રમે ચિર, મધ્ય અને
દ્રુત એમ ત્રણ પ્રકારે લય હોય ત્યારે પ્રથમ લેહવાળી “સ્તોતોગતા”, શરૂ-
આતથી અંત સુધીમાં વિલંબ (ચિર) અને મધ્યલય હોય ત્યારે બીજા પ્રકારની
“સ્તોતોગતા” અને શરૂઆતથી અંત સુધીમાં મધ્યલય તથા દ્રુતલય હોય
ત્યારે ત્રીજા પ્રકારની “સ્તોતોગતા” યતિ જાણવી.

જેમ કોઈ જળનો પ્રવાહ પ્રથમ ધીમેથી ગતિ કરે છે અને પાછળથી જળ-
સમૃદ્ધિ થતાં જલદી ગતિ કરે છે, અથવા જળપ્રવાહ પ્રથમ જળસમૃદ્ધિવડે
એકદમ ગતિ કરે છે અને પાછળથી જળ વ્યય થવાથી ધીમે ગતિ કરે છે
તેમજ આ યતિની ગતિ છે, માટે તેને “સ્તોતોગતા” કહે છે.

ત્રીજો લેહ “ગોપુચ્છા” એવા નામનો છે, તેના પણ ત્રણ લેહ છે, તેમાં
જ્યા પ્રથમ દ્રુતલય, મધ્યમાં મધ્યલય અને અંતમાં વિલંબલય હોય તે
પ્રથમ લેહ ; પ્રથમથી અંત સુધીમાં દ્રુત અને મધ્યલય હોય તે દ્વિતીય લેહ ;
તથા શરૂઆતથી અંત સુધીમાં મધ્ય અને વિલંબલય હોય તેને “ગોપુચ્છા”નો
તૃતીય લેહ જાણવો.

ગ્રહ.

તાલના ટકોરા વગાડવાના ઠેકાણાને અથવા જે ઠેકાણે તાલ રહે છે તેને
ગ્રહ” કહે છે તે ગ્રહ તાલની અંદર ત્રણ પ્રકારે રહેલ છે. ૧ સમગ્રહ.

૨ અતિત્રહ્, અને ૩ અનાગતત્રહ્ તેમાં ગાયન, વાદ્ય કે નૃત્યની શરૂ-આત સાથે જેનો કાળ છે તે “સમત્રહ્”, મતલબ કે જોઈએ તેજ કાળે તાલ અપાય તેને “સમત્રહ્” અથવા “સમપાણિ” કહે છે.

જે ત્રહ્ ગાયન, નૃત્ત કે વાદ્યની શરૂઆત પહેલાં પ્રવૃત્ત થાય તેને “અતિત્રહ્” કહે છે અને તેનું બીજું નામ “અવપાણિત્રહ્” છે.

જે તાલ ગાયન, નૃત્ત કે વાદ્યની અંદર જ્યાં આપવો જોઈએ ત્યાં નહિ આપતા ત્યારપછી આપવામાં આવે તેને “અનાગતત્રહ્” કહે છે અને તેનું બીજું નામ “ઉપરિપાણિકત્રહ્” છે.

સમ, અતિત અને અનાગત ત્રહ્ની અંદર અનુક્રમે મધ્ય, દ્રુત અને વિલંબિત લય કરવી.

વધારે ખુલાસા માટે સંગીતરત્નાકરમાં જોઈ લેવું.

ઉપર કહેલા તાલોવડે ભરતાદિકે અનિઓ જે પ્રકરણ નામનાં ગીતો કહે છે તે સાત છે: ૧ મદ્રક, ૨ અપરાંતક, ૩ ઉલ્લોખ્ય ૪ પ્રકર્થ, ૫ વેણુક, ૬ શૈવિંદક, અને ૭ ઉત્તર.

જો સિવાય ગીતોના બીજા સાત લેહ છે: ૧ છંદક, ૨ આસારિત, ૩ વર્ધમાન, ૪ પાણિકા, ૫ ઋચ, ૬ ગાથા, અને ૭ સામ, જો પ્રમાણે બંને મળી ચૌદ ગીત છે, તે ગીતો બ્રહ્માએ મોક્ષ મેળવવા માટે શિવસ્તુતિમાં યોજ્યાં છે અને તેમાં પણ “કુલક” અને “છંદક” એવા બે લેહ છે એમ ભરતાદિકે કહે છે.

—૧૦૧—

દેશીતાલનું લક્ષણ.

સહૃદય પુરૂષોના હૃદયને આનંદ આપે એવીરીતે અથવા શોભાની હાનિ ન થાય તેવીરીતે હ્રુ, શુર કે શ્વૃત અક્ષરોથી પરિમિત કરેલી કાંસ્યતાલ (વાદ્ય) ની ધ્વનનાદિક ક્રિયાને “દેશીતાલ” કહે છે તેમાં દ્રુતની અર્ધમાત્રા અને શ્વૃતની ત્રણ માત્રા છે.

દેશીતાલનાં નામ.

૧ આદિતાલ, ૨ દ્વિતીય, ૩ તૃતીય, ૪ ચતુર્થક, ૫ પચમ, ૬ નિ-શં-કલીલ, ૭ દર્પણ, ૮ સિંહવિક્રમ, ૯ રતિલીલ, ૧૦ સિંહલીલ, ૧૧ કંદર્પ, ૧૨ વીરવિક્રમ, ૧૩ રંગ, ૧૪ શ્રીરંગ, ૧૫ અચ્ચરી, ૧૬ પ્રત્યંગ, ૧૭ યતિ-લક્ષ, ૧૮ ગજલીલ, ૧૯ હંસલીલ, ૨૦ વર્ણલિપ્ત, ૨૧ ત્રિલિપ્ત, ૨૨ રાજ-ચૂડામણિ ૨૩ રંગોદ્યોત, ૨૪ રંગપ્રદીપક. ૨૫ રાજતાલ, ૨૬ વર્ણતાલ, ૨૭ સિંહવિકીરિત, ૨૮ જય, ૨૯ વનમાળી, ૩૦ હુસનાદ, ૩૧ સિંહનાદ, ૩૨ કુકુક, ૩૩ તુરંગલીલ, ૩૪ શરણલીલ, ૩૫ સિંહનંદન, ૩૬ ત્રિભંગી, ૩૭ રંગાલરણ, ૩૮ મંકક, ૩૯ કોકિલાપ્રિય, ૪૦ નિ-શંક, ૪૧ રાજવિધા-ધર, ૪૨ જયમંગળ, ૪૩ મલ્લિકામોહ, ૪૪ વિજયાનદ, ૪૫ કીડાતાલ, ૪૬ જયશ્રી, ૪૭ મકરંદ, ૪૮ કીર્તિતાલ, ૪૯ શ્રીકીર્તિ ૫૦ પ્રતિતાલ, ૫૧ વિજયતાલ, ૫૨ ગિંદુમાલી, ૫૩ અમતાલ, ૫૪ નદનતાલ, ૫૫ મંકિકા, ૫૬ હીપક, ૫૭ ઉદીક્ષણ, ૫૮ ટેરી, ૫૯ વિષમતાલ, ૬૦ વર્ણમંકિકા, ૬૧ અભિનંદન, ૬૨ અનંગ, ૬૩ નાન્દિ, ૬૪ મહતાલ, ૬૫ કકાલ, ૬૬ કુકુક, ૬૭ એકતાલી, ૬૮ કુમુદ, ૬૯ ચતુસ્તાલ, ૭૦ ડોળુલી, ૭૧ અલગ, ૭૨ રાયવદોલ ૭૩ વસંત, ૭૪ લઘુશેખર, ૭૫ પ્રતાપશેખર, ૭૬ ઝપા-તાલ, ૭૭ ગજઅંપ, ૭૮ ચતુર્ધ્રુવ, ૭૯ મદન, ૮૦ પ્રતિમકક, ૮૧ પાર્વતી લોચન, ૮૨ રતિતાલ, ૮૩ લીલાતાલ, ૮૪ કરણ્યયતિ, ૮૫ લલિત, ૮૬ ગારૂગિ, ૮૭ રાજનારાયણ, ૮૮ લક્ષ્મીશ, ૮૯ લલિતાપ્રિય, ૯૦ શ્રીનંદન, ૯૧ જનક, ૯૨ વર્ધન, ૯૩ રાગવર્ધન ૯૪ પદ્મતાલ. ૯૫ અતરકીડા, ૯૬ હંસતાલ, ૯૭ ઉત્સવ ૯૮ વિલોકિત ૯૯ ગજ, ૧૦૦ વર્ણ્યયતિ, ૧૦૧ સિંહ, ૧૦૨ કરણ, ૧૦૩ સારસ ૧૦૪ ચડતાલ, ૧૦૫ ચન્દ્રકળા, ૧૦૬ લય, ૧૦૭ સુંદ, ૧૦૮ અડતાલ, ૧૦૯ ધત્તા, ૧૧૦ દન્દ, ૧૧૧ સુકુંદતાલ, ૧૧૨ કુવિદક, ૧૧૩ કલધ્વનિ, ૧૧૪ ગૌરી, ૧૧૫ સરસ્વતીકંઠાલરણ, ૧૧૬ ભક્તતાલ, ૧૧૭ રાજમૃગાક, ૧૧૮ ગજમાર્તંડ, ૧૧૯ નિ-શંક, ૧૨૦ શાર્દૂલેવ

એ પ્રમાણે એકસો વીસ તાલો પ્રસિદ્ધ છે, એ સિવાયના બીજા ઘણા તાલો છે પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ નાક હોવાથી અહીં ગણાવવામા આવ્યા નથી.

૨ અતિતગ્રહ, અને ૩ અનાગતગ્રહ. તેમાં ગાયન, વાદ્ય કે નૃત્યની શરૂઆત સાથે જેનો કાળ છે તે “સમગ્રહ”, મતલબ કે જોઈએ તેજ કાળે તાલ અપાય તેને “સમગ્રહ” અથવા “સમપાણિ” કહે છે.

જે ગ્રહ ગાયન, નૃત્ય કે વાદ્યની શરૂઆત પહેલાં પ્રવૃત્ત થાય તેને “અતિતગ્રહ” કહે છે અને તેનું ખીજું નામ “અવપાણિગ્રહ” છે.

જે તાલ ગાયન, નૃત્ય કે વાદ્યની અંદર જ્યાં આપવો જોઈએ ત્યાં નહિ આપતાં ત્યારપછી અપવામાં આવે તેને “અનાગતગ્રહ” કહે છે અને તેનું ખીજું નામ “ઉપરિપાણિગ્રહ” છે.

સમ, અતિત અને અનાગત ગ્રહની અંદર અનુક્રમે મધ્ય, દ્રુત અને વિલંબિત લય કરવી.

વધારે ખુલાસા માટે સંગીતરતનાકરમાં જોઈ લેવું.

ઉપર કહેલા તાલોવડે ભરતાદિક મુનિઓ જે પ્રકરણ નામનાં ગીતો કહે છે તે સાત છે: ૧ મદ્રક, ૨ અપરાંતક, ૩ ઉદ્દોખ્ય. ૪ પ્રકર્થ, ૫ વેણુક, ૬ શેવિંદક, અને ૭ ઉત્તર.

જે સિવાય ગીતોના ખીજા સાત ભેદ છે: ૧ છંદક, ૨ આચારિત, ૩ વર્ધમાન, ૪ પાણિકા, ૫ શ્રુત, ૬ ગાથા, અને ૭ સામ, જે પ્રમાણે બન્ને મળી ચૈદ ગીત છે, તે ગીતો બ્રહ્માએ મોક્ષ મેળવવા માટે શિવસ્તુતિમાં યોજ્યાં છે અને તેમાં પણ “કુલક” અને “છંદક” એવા બે ભેદ છે એમ ભરતાદિક કહે છે.

—101—

દેશીતાલનું લક્ષણ.

સદૃશ્ય પુરૂષોના હૃદયને આનંદ આપે એવીરીતે અથવા ચોભાની હાનિ ન થાય તેવીરીતે હથુ, શરૂ કે ખુલ અક્ષરોથી પરિમિત કરેલી કાંચ્યતાલ (વાદ્ય) ની ધ્વનિભાલિક કિયાને “દેશીતાલ” કહે છે તેમાં દ્રુતની અર્ધમાત્રા અને ખુલની ત્રણ માત્રા છે.

અચ્ચત્પુટ વિગેરે તાલોના ગુરૂ વિગેરે અક્ષરોનો વિભાગ કરીને દેશી તાલમાં નિવેશ કરેલ છે તે માટે અથવા આ દેશીતાલોમાં લઘુ, ગુરૂ તથા ખુત વિગેરે આવે છે માટે આ દેશીતાલોને ખંડતાલ એવી સંજ્ઞા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આપેલ છે.

દેશી તાલમાં દ્રુત, લઘુ, ગુરૂ અને ખુત એ અક્ષરોનો વ્યવહાર તેમના પ્રથમ અક્ષરથી કરવામાં આવેલ છે, જેમકે દ્રુતને બદલે “દ”. લઘુને બદલે “લ”, ગુરૂને બદલે “ગ” અને ખુતને બદલે “ખ” વિગેરે.

મગલુ વિગેરે આઠ ગણોનો વ્યવહાર પણ તેના પ્રથમ અક્ષરથી જ કરવામાં આવેલ છે, જેમ મગલુને બદલે “મ”, યગલુને બદલે “ય” વિગેરે; વળી દ્રુતની “૦” શૂન્ય એવી સંજ્ઞા છે, લઘુની “૧” ઉભી લીટી, ગુરૂનું “૩” ડકાર અને ખુતનું “૩” ડકાર કરી ઉપર માત્રા કરવી એ ચિન્હ છે; વિરામની સંજ્ઞા “૮” અર્ધ શૂન્ય છે, એરીને દેશીતાલોમાં વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે:—

દેશીતાલ લક્ષણ.

- ૧ આદિતાલ— । (આનું બીજું નામ “ સસતાલ ” છે).
- ૨ દ્વિતીયતાલ— ૦ ૦ ।
- ૩ તૃતીયતાલ— ૦ ૦ ૦
- ૪ ચતુર્થતાલ— । । ૦
- ૫ પંચમતાલ— ૦ ૦
- ૬ નિઃશંકલીલતાલ— ૮ ૮ ૩ ૩ ।
- ૭ દર્પણતાલ— ૦ ૦ ૩
- ૮ ત્રિંશ્વપિક્રમતાલ— ૩ ૩ ૩ । ૮ । ૩ ૩
- ૯ રતિલીલતાલ— । । ૩ ૩
- ૧૦ સિંહલીલતાલ— ૦ ૦ ૦ ।
- ૧૧ કંદર્પતાલ— ૦ ૦ । ૩ ૩ (આનું બીજું નામ “ પરિક્રમ ” છે).
- ૧૨ વીરવિક્રમતાલ— । ૦ ૦ ૩
- ૧૩ રંગતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૩

- ૧૪ શ્રીરંગતાલ— । । ૩ । ૩
 ૧૫ ચચ્ચરીતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ।
 ૧૬ પ્રત્યંગતાલ— ૩ ૩ ૩ । ।
 ૧૭ ચતિલગ્નતાલ— ૦ ।
 ૧૮ ગજલીલતાલ— । । । ।
 ૧૯ હંસલીલતાલ— । ।
 ૨૦ વર્ણુભિન્નતાલ— ૦ ૦ । ૩
 ૨૧ ત્રિભિન્નતાલ— । ૩ ૩
 ૨૨ રાજચૂડામણિતાલ— ૦ ૦ । । ૦ ૦ । ૩
 ૨૩ રંગોદ્યોતતાલ— ૩ ૩ ૩ । ૩
 ૨૪ રંગમદ્દીપકતાલ— ૩ ૩ । ૩ ૩
 ૨૫ રાજતાલ— ૩ ૩ ૦ ૦ ૩ । ૩
 ૨૬ વર્ણુતાલના બે લેહ છે: ૧ અશ્રતાલ, ૨ મિશ્રતાલ—

૧ અશ્રવર્ણુતાલ— । । ૦ ૦ । ।

૨ મિશ્રવર્ણુતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૩ ૩ ૦ ૦
 ૩ । ૩

ઉપર ખતાવેલ “મિશ્રતાલ”નો “ચતુરસ્ર” નામનો
 પણ અન્ય લેહ છે.

૩ ચતુરસ્રમિશ્રતાલ— ૩ । ૦ ૦ ૩

- ૨૭ સિંહુવિક્રીડિતતાલ— । ૩ ૩ ૩ ૩ ૩ । ૩ ૩ । ૩
 ૨૮ જયતાલ— । ૩ । । ૦ ૦ ૩
 ૨૯ વનમાલીતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ । ૦ ૦ ૩
 ૩૦ હંસનાદતાલ— । ૩ ૦ ૦ ૩
 ૩૧ સિંહનાદતાલ— । ૩ ૩ । ૩
 ૩૨ કુકુક્ષતાલ— ૦ ૦ । ।
 ૩૩ તુરંગલીલતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦
 ૩૪ શરભલીલતાલ— । । ૦ ૦ ૦ ૦ । ।
 ૩૫ મિંહુનંદનતાલ— ૩ ૩ । ૩ । ૩ ૦ ૦ ૩ ૩ । ૩ । ૩ ૩ । । ૪ x
 (“૪ x” આ સિંહ ચાર નિઃશબ્દ લઘુલું છે.)

- ૩૬ ત્રિલંગીતાલ— ૧ ૧ ૩ ૩
- ૩૭ રંગાલરપુતાલ— ૩ ૩ ૧ ૧ ૩
- ૩૮ મઠકતાલ— ૧ ૧ ૩ ૪ x અથવા ૩ ૧ ૧ ૨ x અથવા ૩ ૧ ૧ ૪ x
આનુ નામ મુદ્રિતમઠ છે, અથવા ૧ ૧ ૧ ૧ ૩ ૧ ૧ આ સિવાય
મઠતાલના બીજા છ લેહ છે, કુલ મળી દશ લેહ થાય છે
- ૩૯ દોડિલામિયતાલ— ૩ ૧ ૩
- ૪૦ નિસારૂકતાલ— ૧ ૧
- ૪૧ રાજવિદ્યાધરતાલ— ૧ ૩ ૦ ૦
- ૪૨ જયમંગળતાલ— ૧ ૧ ૩ ૧ ૧ ૩
- ૪૩ મલ્લિકામોહતાલ— ૧ ૧ ૦ ૦ ૦ ૦
- ૪૪ વિજયાનંદતાલ— ૧ ૧ ૩ ૩ ૩
- ૪૫ કીડાતાલ અથવા ચંડનિ સારૂકતાલ— ૦ ૦
- ૪૬ જયશ્રીતાલ— ૩ ૧ ૩ ૧ ૩
- ૪૭ મકરંદતાલ— ૦ ૦ ૧ ૧ ૧
- ૪૮ કીર્તિતાલ— ૧ ૩ ૩ ૧ ૩
- ૪૯ શ્રીકીર્તિતાલ— ૧ ૧ ૩ ૩
- ૫૦ પ્રતિતાલ— ૧ ૦ ૦
- ૫૧ વિજયતાલ— ૩ ૩ ૩ ૧
- ૫૨ બિન્દુમાલીતાલ— ૩ ૦ ૦ ૦ ૦ ૩
- ૫૩ સમતાલ— ૧ ૧ ૦ ૦
- ૫૪ નદનતાલ— ૧ ૦ ૦ ૩
- ૫૫ મહિષતાલ—
પ્રથમ લેહ— ૩ ૦ ૩
દ્વિતીય લેહ— ૧ ૧
તૃતીય લેહ— ૦ ૦
- ૫૬ દીપકતાલ— ૦ ૦ ૧ ૧ ૩ ૩
- ૫૭ ઉદીપતાલ— ૧ ૧ ૦
- ૫૮ ઢેદીતાલ— ૩ ૧ ૩ (કેટલા એક તેને “યોજન” કહે છે)
- ૫૯ વિપમતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

- ૮૫ લલિતતાલ—૦૦।૩
 ૮૬ ગારૂગિતાલ—૦૦૦૦
 ૮૭ રાગનારાયણતાલ—૦૦।૩।૩
 ૮૮ લક્ષ્મીશતાલ—૦૦।૩
 ૮૯ લલિતમિયતાલ—।।૩।૩
 ૯૦ શ્રીનંદનતાલ—૩।।૩
 ૯૧ જનકતાલ—।।।।૩૩।।૩
 ૯૨ વર્ધનતાલ—૦૦।૩
 ૯૩ રાગવર્ધનતાલ—૦૦૦૩
 ૯૪ પદ્મતાલ—૦૦૦૦૦૦
 ૯૫ અન્તરક્રીડાતાલ—૦૦૦
 ૯૬ હંસતાલ—।।
 ૯૭ ઉત્સવતાલ—।૩
 ૯૮ વિલોકિતતાલ—૩૦૦૩
 ૯૯ ગજતાલ—।।।।
 ૧૦૦ વર્ણયતિતાલ—।।૦૦
 ૧૦૧ સિંહતાલ—।૦।।।
 ૧૦૨ કરૂપતાલ—૩
 ૧૦૩ સાશસતાલ—।૦૦૦।।
 ૧૦૪ ચંદ્રતાલ—૦૦૦।।
 ૧૦૫ ચંદ્રલાતાલ—૩૩૩૩૩૩૩
 ૧૦૬ લયતાલ—૩।૩૩૩૩૩૦૦૦
 ૧૦૭ રવિતાલ—૩।૩૦૦૩૩
 ૧૦૮ અદ્વિતાલીતાલ અથવા ત્રિયુટતાલ—૦।।
 ૧૦૯ ધ્રુવતાલ—।।૦૦।૩
 ૧૧૦ દ્વિતાલ—।।૩૩૩।૩
 ૧૧૧ મુકુન્દતાલ—।૦૦૦૦૩
 ૧૧૨ કુબિન્દકતાલ—।૦૦૩૩
 ૧૧૩ કલ્પવનિતાલ—।।૩।૩

- ૧૧૪ ગૌરીતાલ— । । । । ।
 ૧૧૫ સરસ્વતીકંઠાભરણુતાલ— ૩ ૩ । । ૦ ૦
 ૧૧૬ લગ્નતાલ— ૦ ૦ ૦ ૦ । । ।
 ૧૧૭ રાજમૃગાંકતાલ— ૦ ૦ । ૩
 ૧૧૮ રાજમાર્તંડતાલ— ૩ । ૦ .
 ૧૧૯ નિઃશકતાલ— । ૩ ૩ ૬ ૩ ૩ ।
 ૧૨૦ શાર્દૂલતાલ— ૦ ૦ ૩ ૬ ૩ ૩ ।

ઉપર કહેલ દેશી તાલોમાં કેટલાએક તાલોનાં લક્ષણ સમાન હોવાથી પુનરૂક્તિ દોષ લાગે છે પરંતુ તેના જવાબમાં કહિનાથ કહે છે કે, એ તાલોની અંદર રહેલા લઘ્વાદિક અક્ષરોનું પ્રમાણ અનિયત હોવાથી સ્વરૂપભેદ થવાથી પુનરૂક્તિ દોષ થતો નથી જેમકે, કુટુંકતાલની અંદર રહેલો લઘુ આર લઘ્વ-ક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા પ્રમાણ જેટલો છે તેને અનુસરીને તેમાં રહેલો દ્રુત પણ બે લઘ્વક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા પ્રમાણવાળો છે તેમજ અદ્વતાલીતાલમાં પાંચ લઘ્વક્ષર ઉચ્ચારના પ્રમાણવાળો લઘુ અક્ષર છે અને તેથી અર્ધ પ્રમાણવાળો દ્રુત છે. એ પ્રમાણે બધે સ્થાનકે જ્યાં પુનરૂક્તિ જણાય ત્યાં લઘ્વાદિક અક્ષરોનો પ્રમાણભેદ માનવો.

ગીત (ગાન).

ધ્રુવા સહિત ગાન પાંચ પ્રકારનું છે : ૧ પ્રવેશ, ૨ આક્ષેપ, ૩ નિષ્ક્રામ, ૪ પ્રાપ્ત, ૫ આન્તર.

નારદ વિગેરે ગ્રાહ્યોએ જેમનો અનેક પ્રકારે ગીતો (સાત પ્રકારનાં) ના અંગ રૂપે વિનિયોગ કર્યા છે તે સર્વને આ શાસ્ત્રમાં ધ્રુવા કહેવામાં આવે છે ; ઋચા, પાણિકા, ગ્રાથા, સપ્તરૂપાંગ અને સપ્તરૂપ પ્રમાણને ધ્રુવા કહે છે.

વિવિધ છન્દોવડે બનાવેલાં અને જે કાવ્યપણાને પામે છે એવાં અંગો ધ્રુવાઓથી જુદાં પાડી અહીં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

૧ સુખ^૧, ૨ પ્રતિસુખ, ૩ વૈહાયમક, ૪ સ્થિત, ૫ પ્રવૃત્ત, ૬ વજ્ર, ૭ સંધિ, ૮ સંકરણ ૯ પ્રસ્તાર, ૧૦ માપધાત, ૧૧ ઉપ-

૧ આ બધા અંગોના લક્ષણ અને ઉદાહરણ મ ગિતરત્નાકરના પાંચમા તાવાધ્યાયમાં મેળા.

વર્તન, ૧૨ ઉપધાત, ૧૩ પ્રવેણી, ૧૪ ચતુરસ, ૧૫ સુશીર્ષક, ૧૬ સંપિષ્ટક, ૧૭ અંતાહરણ, ૧૮ મહાજનિક.

એ બધાં પાંચે ધ્રુવાઓનાં અંગો છે

જેમાં એક વસ્તુ હોય તે ધ્રુવા, જે વસ્તુ હોય તે પરિગીતિકા તથા વસ્તુ હોય તે મદ્રક અને ચાર વસ્તુ હોય તે ચતુષ્પદા કહેવાય છે

વાક્યવર્ણો, અલંકારો યતિ, પાણિ અને લય જેમાં પરસ્પર સંબંધ પામેલાં હોય તેને ધ્રુવા કહે છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપે રહેનારી ધ્રુવાઓ પાંચ છે તેને સમરૂપાગણ કારણપાણ કહેવામાં આવે છે તેમાં પ્રાવેગ્રસી ધ્રુવામાં પ્રવૃત્ત, ઉપવર્તન, વજ, શીર્ષક અને શીર્ષકાર્ધ; અદુતા ધ્રુવામાં પ્રસ્તાર, માપધાત, મહાજનિક, પ્રવેણી અને અવ-પાત; અવજ્ઞા ધ્રુવામાં સુખ અને પ્રતિસુખ; સ્વિતા ધ્રુવામાં વૈહાયસ અને અંતાહરણ તથા અતરા ધ્રુવામાં સંહાર, ચતુરસ, ખંજ, નર્કુટક, સધિ અને પ્રસ્તાર એ પ્રમાણે અંગો આવે છે.

સાત ગીતકોની અંદર રહેલાં જે અંગો અને જે કલાઓ જેમ છન્દમાં રહેલાં વૃત્તોવડે પ્રગટ કરાય છે તેમજ ધ્રુવા પણ છન્દોગત વૃત્તોવડે પ્રગટ કરી શકાય છે.

ધ્રુવામાં ગ્યસ અને ચતુરસ તાલ કે જેને પ્રથમ પદ્ધતિ અને અષ્ટકલ એવાં પર્યાયનામો આપવામાં આવ્યાં છે એ યોજવા

વળી પ્રથમ જે ગીતોનાં અંગો કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી મક્ષક^૧, વિવધ અને વિદારી કે જે પદ અથવા વર્ણની સમાપ્તિને કહેવામાં આવે છે તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા પાત્રે વિદારી, મધ્યમ પાત્રે વિવધ અને નીચ પાત્રે મક્ષક કરવું

પાંચ પ્રકારની ધ્રુવાઓમાં દરેક ધ્રુવાની અંદર અમુક છન્દ અથવા વૃત્ત આની શકે છે, તેમાં સ્વિતાવજ્ઞા ધ્રુવામાં અવ્યક્ત, પ્રતિષ્ઠા અને મધ્યમ એ ત્રણ વૃત્તો આવે છે તથા તેમાં ગ્યસ તાલ હોય છે.

પ્રાવેગ્રસી ધ્રુવામાં દ્રુતા, ચપલા, ઉદ્ગતા, ધૃતિ, અનુક્રુપ, જૃહતી, જગતી અને વિલખિતા વિગેરે જાતિઓ પ્રયોગોમાં કરેલી છે.

ઝટ્ઠા મુવામાં પક્ષિ, ત્રિષ્ટુપ, જગતી, અતિજગતી અને શકવરી એ છન્દો આવે છે

સમાન જાતિવાળી બધી મુવાઓમાં ત્રણ પ્રકારનાં વૃત્ત હોય છે : ૧ બહુ ગુરુયુક્ત, ૨ બહુ લઘુયુક્ત અને ૩ ગુરુ લઘુ ઉભયયુક્ત

બધી મુવાઓમાં અવકૃષ્ટા મુવા બાધુધા ગુરુ અક્ષરવાળી, દ્રુતા મુવામાં ઘણે ભાગે લઘુ અક્ષરો અને બાકીની બીજી મુવાઓમાં લઘુ અને ગુરુ બન્ને જાતના અક્ષરો હોય છે.

જે વૃત્તો અત્ય અક્ષરવાળા અને નાના છન્દોથી બનાવેલાં હોય તે વૃત્તો સ્થિતારઠ્ઠા તથા આશંખિકા મુવામાં ચોજવાં, તેજ પ્રમાણે ઓજ અને યુગ્મ પ્રમાણવાળા છન્દો જેમાં આવેલા હોય તે આશંખિકા મુવા જાણવી તેમાં લઘુ અને યુગ્મ અક્ષરો વડે બનેલી જે હોય તે સ્થિતાશંખિકા

જ્યાં અર્ધને અનુસરનારાં પદોમાં વિપ્રમાશ અક્ષરો હોય તેવી મુવાઓમાં 'શમ્યાતાલ તથા આકાંપત વર્ણ ચોજવા.

ઉપર કહેલી સર્વ જાતિઓના છન્દ અને તેના વૃત્તોનાં સ્થાન અને સંજ્ઞાઓ નીચે સુજબ છે -

૧ શ્રી, ૨ વૃત્તિ, ૩ રજની, ૪ પ્રતિષ્ઠા, ૫ સુપ્રતિષ્ઠા, ૬ ભ્રમરી, ૭ જયા, ૮ વિજયા, ૯ વિદુશ્ચાન્તા ૧૦ ભૂતલમાન્યા, ૧૧ વાગુરુ, ૧૨ શિખા, ૧૩ ધનપક્ષિ.

ઉપર કહેલી બધી જાતિઓ મુપ્રતિષ્ઠા મુવાઓમાં આપવી

ગાયત્રી મુવા (છન્દ) ની જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ તનુમધ્યા, ૨ શાલિની, ૩ મકરકશીર્વા, ૪ વિમલા, ૫ વીર્યા, ૬ ગિરા, ૭ જલા, ૮ સુનન્દા ૯ લલિતા, ૧૦ પક્ષિ, ૧૧ નલિની, ૧૨ નીલતોયા

ઉપર કહેલી બધી જાતિઓ સમવૃત્તથી ઉત્પન્ન થનારી ગાયત્રીની મુવાની જાણવી

ઉચ્છિદ્ધ જાતિની મુવાના લેદો—

૧ અપલા (દ્રુતગતિ), ૨ તન્વી, ૩ કામિની, ૪ જમરમાલા,
૫ લોગવતી, ૬ મધુરીકા, ૭ સુભદ્રા, ૮ કુસુમવતી ૯. સમુદિતા,
૧૦ મનોરા, ૧૧ દીપ્તા, ૧૨ ચલગતિ.

ઉપર કહેલી જાતિઓ સ્થિતપ્રાસાદિક ને વિષે જાણવી.

અનુષ્ટુપ જાતિની મુવાના લેદો—

૧ લલિતા, ૨ મંદી, ૩ મધુકરશ્યા, ૪ તલિની, ૫ તદી.

અનુષ્ટુપ છન્દની જાતિઓ પ્રાવેશિકી મુવાઓ સંબંધી જાણવી.

અવકૃષ્ટા મુવાની જાતિઓ—

૧ રૂચિરાન્તા, ૨ પ્રમિતા, ૩ વિગતયોકા, ૪ અવકૃષ્ટતા. ૫ લલિત-
પૂત, ૬ સમાનવમાના.

ઉપર કહેલી જાતિઓ સ્થિત મુવાની જાણવી, અને તે પ્રવેશમાં સૂચન
કરનારી છે.

આક્ષેપિકાવકૃષ્ટા મુવાનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે:—

આક્ષેપિકાવકૃષ્ટા મુવાને વિષે સુપ્રતિષ્ઠા વિગેરે છન્દો યોજવા તેમજ
શ્રીભં વૃત્તો દેવસ્તુતિમાં આવનારાં હોય તે પણ યોજવાં; અવકૃષ્ટા મુવામાં
વર્ણો યોડા હોય છે.

દ્રુતા (હસ્વા) મુવાનો પ્રકાર નીચે સુજળ છે:—

પ્રથમ આરંભમાં ઉદ્દ્યોધક કરીને બાકીનો ભાગ હસ્વ વર્ણોથી પૂરવો, તેમાં
સુગમ^૧, યોજ^૨ અને મિશ્ર એ ત્રણ લેદ છે, તેમાં જગતીથી આરંભીને ધૃતિ
મુધીના છન્દો યોજવા અને તેજ પ્રમાણે નાના વૃત્તોથી ઉત્પન્ન થનારી હતા
એવા નામની મુવા જાણવી.

૧ જગતી, ૨ મહનવતી, ૩ કુસુમવતી, ૪ ભૂતલતન્વી, ૫ સુકં-
ભારા, ૬ માલા, ૭ સ્ખલિતવિક્રમા, ૮ અપલા, ૯ સુખચપલા.

એ નવ સુપ્રતિષ્ઠા, ગાયત્રી, સ્થિતપ્રાસાદિકા, પ્રાવેશિકી, સ્થિતા, આક્ષે-
પિકા, અવકૃષ્ટા અને દ્રુતા (હસ્વા) એ આઠ મુવાઓની મૂળ જાતિઓ ૮ તે

ત્યાગ કરવી, પરંતુ એ મુવાઓમાથી યુગ્મ, વિપમ તથા ઓજ વિપયક બીજી છેલ્લી નિકળી છે એ બધી જાતિઓ હતા મુવાની જાણવી, અને તે બધી વૃત્તોની અંદર રહેલી છે

જેના પાદની અંદર ૧૭, ૧૨, ૧૧, ૫, ૮ અને ૩ જો અક્ષર ગુરૂ હોય તે “ક્ષિપ્તકા” નામનું વૃત્ત જાણવું.

જેમાં ગુરૂ અક્ષર પ્રથમ હોય અથવા લઘુ અક્ષર પ્રથમ હોય વા યુગ્મોજ હોય એવાં વૃત્તોની અંદર આવનારી “હતા” નામની મુવા જાણવી

૧ કનકજલક્ષિમા, ૨ જૃહતી, ૩ શલભવિચલિતા, ૪ મણિગુણ-નિકરકૃતા (જૃહતી), ૫ સિંહાકાન્તા (જૃહતી), ૬ સુરદાયેતા (પક્ષિ), ૭ કુસુમસમુદિતા (પક્ષિ), ૮ દોષક (પક્ષિ), ૯ કૃતોદ્વતમા. ૧૦ વૃત્તસમૃદ્ધા (પક્ષિ), ૧૧ વિપુલભુજ

ત્રિપુષ્પ જાતિના ભેદ નીચે મુજબ છે :—

૧ ચપલા. ૨ કમલદલાક્ષી. ૩ પુષ્પસમૃદ્ધા (પક્ષિ) ૪ સુખ-ચપલા. ૫ વિમલા. ૬ રૂચિરા ૭ અપરવક.

જગતીની જાતિઓ નીચે મુજબ છે :—

૧ કમલલોચના, ૨ અતિચપલા, ૩ મદકલિતા

એ ત્રણે જાતિઓ પ્રાવેશિકી મુવાની હતા નામની જાણવી

સમાન પદવાળાં વૃત્તોનું વર્ધમાન નીચે મુજબ છે :—

બધી મુવાઓનું લક્ષણ પ્રથમ વિધિપૂર્વક કહ્યું છે અને પ્રતિષ્ઠા વિગેરે છંદો પણ તેના પાદના લક્ષણોથી કહેવામા આવે છે

૧ પ્રતિષ્ઠા, ૨ સુપ્રતિષ્ઠા, ૩ ગાયત્રી, ૪ ઉષ્ણક, ૫ અનુકૃપ, ૬ જૃહતી, ૭ પક્ષિ, ૮ ત્રિ પૂ, ૯ જગતી

એ બધી જાતિઓ ચતુરસ્ર મુવામા જાણવી

ગણ અને માત્રાઓના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે :—

અસા મુવાના પાંચ ગણ અને પછી સન્નિપાત તેમજ ચતુરસ્રા મુવાના આઠ ગણ અને પછી સન્નિપાત કરાય છે

૮. ધ્રુવાઓમા જે પાદ અને એક સન્નિપાત કહેા છે .

૯. અક્ષમાં અક્ષર સમુદાય પદ તેમા આઠ પહેલાં સર્વ ગુરુ અને તેર પછીથી સર્વ લઘુ બાબુવા

૧૦. દ્રુતા (દરવા) ના ગણ અને માત્રાનો લેહ નીચે મુજબ છે .

ત્રણ ગણનો એક પાદ તથા એક સન્નિપાત એટલું એક પાદ અને તેમા આવીશ માત્રા હોય છે

શિર્ષકના પાદનો નિયમ નીચેના વિદ્વાને શિર્ષક નાના વૃત્તોવડે કરવું

૧૧. પ્રથમ પાદ ગુર્વાદિ, બીજું પાદ લઘ્વાદિ અને પછીના જે પાદ સર્વ લઘુ અક્ષરવાળા કરવા અને ચાર માત્રાનો એક ગણ બાબુવો, એ પૂર્વ છન્દોથી માત્રાનો લેહ છે.

શિર્ષકના ચાર પાદ તે દરેક ચાર ચાર ગણના, હોય છે એક ગણ ચાર માત્રાનો અને તે ગુરુ લઘુ અક્ષરોવડે હોય છે.

૧૨. શિર્ષકના એક પાદમા એકવીશથી છવીશ સુધી અક્ષર સમુદાય હોય છે.

પ્રથમ ગુગમ, જોજ અને મિથ્ર એવા ચાર ગણો કરવા અને પાછગથી લઘુ અક્ષરોનો સચય કરવો એ શિર્ષકની રીતિ છે.

જેના પ્રારભમા ત્રણ ગણ હોય અને ત્રણ ગણ (લઘુ) છેલા હોય તથા મધ્યમા ગુરુ અક્ષરો હોય તે “અપલગિર્ષક”

જેના પૂર્વાર્ધમાં એક પાદમા ચાર દ્વિગણો અને ચાર મિથ્રગણો તથા પાછગથી બાકીના લઘુ વળા હોય તે “શિર્ષક”

ધ્રુવાઓના અતમા રહેનારા ત્રણ સયોગ બાબુવા ૧ સર્વ દીર્ઘ, ૨ સર્વ લઘુ, અને ૩ મિથ્ર અર્થાત ગુરુ તથા લઘુમિથ્ર, તેમા સ્થિતા નામની પ્રવાંધપે બાગે ગુરુ અક્ષરોવાળી તથા હતા ઘણે ભાગે લઘુ અક્ષરોવાળી તેમજ પ્રાસાદિકી અને અતરા નામની ધ્રુવા ગુરુ અને લઘુ બંને અક્ષરોવાળી કરવી

શિર્ષકના લક્ષણ નીચે મુજબ છે .

જેના એક પાદમા પ્રથમનો, ત્રીજો, છેલ્લો પાંચમો, સાતમો અને આઠમો ગુરુ હોય તે “રથેનાકૃત” નામનું શિર્ષક

જેનો પાચમો, છેલ્લો, આઠમો, અગિયારમો અને આરમો ગુરુ હોય તે “અપલાશિર્ષક”

જેના એક પાદમાં પ્રથમના પાંચ વર્ણ દીર્ઘ હોય તથા છેલ્લો અને આઠમો દીર્ઘ હોય અને તે સિવાયના લઘુ અક્ષરો હોય તેને વૃત્તવિધિમાં “ઢાયા” નામનું શિર્ષક જાણવું.

જેના એક ચરણમાં પ્રથમનો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, નવમો, દશમો અને છેલ્લો ગુરુ હોય તથા બાકીના લઘુ હોય તે “પુષ્પનિવૃદ્ધા” નામનું શીર્ષક

જેના એક પાદમાં છેલ્લો, પાચમો, છઠ્ઠો, સાતમો અને દશમો ગુરુ હોય તથા બાકીના લઘુ હોય તે “સત્રાન્તા” નામનું શીર્ષક

જેના ચરણનો પહેલો, છેલ્લો, ચોથો, સાતમો દશમો અને અગિયારમો અક્ષર ગુરુ હોય અને બાકીના લઘુ હોય તે “રુખલિતશીર્ષક” જાણવું

જેના ચરણના પ્રથમના આઠ અક્ષરો ગુરુ હોય તથા પછીના ઘણા લઘુ અક્ષરો હોય અને છેલ્લો ગુરુ અક્ષર હોય તેને “મત્તાકીડા” અથવા “વિદ્યુન્માલા” નામનું શીર્ષક કહે છે

જેના ચરણનો પાચમો ગારમો, તેરમો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરુ હોય તે “વેગવતી” નામનું શીર્ષક જાણવું

ઉપર મુજબ આઠ જાતિ શિર્ષકની છે —

૧ નકુટકોનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે અને તેની પાપ આઠ જાતિ છે

૧ રથોદ્ધતા, ૨ પુદ્ગુદ્ધ, ૩ ઉદ્ગતા, ૪ વશપત્ર ૫ પ્રમિ તાક્ષરા, ૬ દ્વજવતી ૭ હસસ્થ, ૮ તોટક

૧ રથોદ્ધતા.

રથોદ્ધતાવૃત્તના દરેક ચરણમાં પ્રથમ, તૃતીય, સાતમો, નવમો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરુ હોય છે તથા તેના ચરણ ત્રિષ્ટુપ દન્દના ચરણ પ્રમાણે હોય છે

જેના દરેક ચરણમાં પાચમો સાતમો અને છેલ્લો ગુરુ હોય તે “પુદ્ગુદ્ધ”, આ વૃત્તના દરેક ચરણ ગૃહતી દન્દ પ્રમાણે હોય છે.

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, નવમો, અગિયારમો, બારમો, ચૌદમો અને સોળમો અક્ષર ગુરૂ હોય તે “ઉદ્ગતા.”

જેના દરેક ચરણમાં ચોથો, છઠ્ઠો, દશમો, પ્રથમનો અને છેલ્લો વર્ણ ગુરૂ હોય તે વંશપત્રપતિત કહેવાય છે.

જેના પ્રત્યેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, નવમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય તે “પ્રમિતાક્ષરા.”

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, પાંચમો, છેલ્લો, પહેલો, ચોથો અને છઠ્ઠો અક્ષર ગુરૂ હોય અથવા છેલ્લો દસ્વ કે ગુરૂ ગમે તે હોય તેને “ધ્વજવતી” કહે છે.

જેના દરેક ચરણમાં ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો, સાતમો, દશમો અને છેલ્લો ગુરૂ હોય અને બાકીના લઘુ હોય તથા જેનાં દરેક ચરણ જગતી છન્દ પ્રમાણે હોય તેને “હંસાસ્થ” કહે છે.

જેના દરેક ચરણમાં છેલ્લો, ત્રીજો, છઠ્ઠો અને નવમો અક્ષર ગુરૂ હોય તે “તોટક” કહેવાય છે.

ખંજકનું લક્ષણ નીચે સુજળ છે:—

ખંજકના ત્રણ ભેદ છે: ૧ પ્રમોહ, ૨ ભાવિની, અને ૩ મત્તચેદિત.

જેના દરેક ચરણમાં પ્રથમનો, ચોથો, છઠ્ઠો, દશમો, સોળમો, છેલ્લો, બારમો અને અઢારમો અક્ષર ગુરૂ હોય તેને “પ્રમોહક” કહે છે.

જેના બે પાદમાં પહેલો, છઠ્ઠો, સાતમો અને ત્રીજો દીર્ઘ (ગુરૂ) હોય તેને “ભાવિની” કહે છે.

જેનો ત્રીજો, સાતમો, પહેલો અને પાંચમો વર્ણ લઘુ હોય તેને “મત્તચેદિત” કહે છે.

ખંજક નામના નર્કુટકની એ ત્રણ મૂળ ભૂતિઓ છે, તેનાથી ખીછ યુગ્મ, એજ અને વિપમ ભૂતિઓ નિકળી છે, એ પ્રમાણે ચોસઠ દુવાઓની મૂળ ભૂતિઓ બાણવી; તે બધી સમ અક્ષરોવાળી હોઈને “સમવૃત્ત” કહેવાય છે, એ સિવાયની ખીછ “વિપમવૃત્ત” વાળી બાણવી.

સમવૃત્તા ધ્રુવા ત્રણ પ્રકારની છે, યુગ્મા, ઓળ, મિશ્રા અથવા વિષમા, અર્ધસમા, સમા.

પાંચ ધ્રુવાઓના સહેતુક પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧ ભતિ, ૨ સ્થાન, ૩ પ્રકાર, ૪ પ્રમાણ ૫ નામ
વૃત્તોની અંદર રહેલું અક્ષરોત્તું જે પ્રમાણ તેને “ભતિ” કહે છે.

સમ, અર્ધસમ અને વિષમ વડે “પ્રકાર” કહેવાય છે.

પદ્ધત અને અદ્ધકલ એમ બે “પ્રમાણ” કહ્યાં છે.

જેમ ગોત્ર, કુળ અને આચારની સાથે માણસોનાં નામ પડે છે તેમ ધ્રુવાઓનાં પણ આશ્રય પ્રમાણે “નામ” પડે છે.

વિષયની શરૂઆતમાં કહેલ ધ્રુવયોગ સાથે સંબંધવાળાં ૧ પ્રવેશ, ૨ આક્ષેપ, ૩ નિષ્ક્રામ, ૪ પ્રસાદિક, ૫ અંતર એ પાંચ પ્રકારનાં ગાનનાં લક્ષણ નીચે સુજળ છે :—

વિવિધ રસવાળી અને જુદા જુદા અર્થવાળી જે ધ્રુવા પાત્રના પ્રવેશ સમયે યોજવામાં આવે તેને “પ્રાવેશિકી” ધ્રુવા કહે છે.

નાટકના પ્રયોગમાં ક્રમને છોડીને દ્રુતલયવડે જે ધ્રુવા યોજવામાં આવે તે “દ્રુતા” અથવા “સ્થિતા” નામની ધ્રુવા બાણુવી અને તેનેજ “આક્ષેપિકી” ધ્રુવા કહે છે.

નાટકમાં અંકને અંતે પાત્રો જતી વખતે જતી વખતના સમયને અનુકૂળ જે ધ્રુવા ગાય તે “નૈષ્ઠાગિકી”.

જે ધ્રુવા પ્રાપ્ત થજોલા બીજા રસને ચાલતા રસ વચ્ચે આક્ષેપથી તુરત સ્ફુટ કરે તે “પ્રાસાદિકી” ધ્રુવા બાણુવી.

વિષમૂર્છિતમાં, છાન્ત થયો હોય ત્યાં, વચ્ચ અને આલસ્યના નિયમમાં તથા કોઈને કોઈ હુપાવવો હોય ત્યાં જે ધ્રુવા ગાવામાં આવે તેને “અંતરા” ધ્રુવા કહે છે.

ધ્રુવાઓનું સ્થાન.

સર્વ ધ્રુવાઓનું રસ અને ભાવ સહિત સ્થાન જે પ્રકારનું છે, એક પરસ્થ એટલે બીજા માણસમાં રહેનાર અને બીજું આત્મસ્થ એટલે ધ્રુવા ગાનાર

પોતાનામાં રહેનાર અર્થાત્ ધ્રુવા ગાનાર પોતાને ઉદેશીને ગાય અથવા કોઈ બીજા ભાણુસને ઉદેશીને પણ ગાય એમ જે પ્રકારનું સ્થાન છે.

કોઈ પુરૂષ બંધાયો હોય ત્યારે, કોઈને રૂધી ગાયો હોય ત્યારે, વ્યાધિ યુક્ત હોય ત્યારે, મૂર્છા થઈ હોય ત્યારે, મરી ગયો હોય ત્યારે અને કંઈક રસના આશ્રય કરનારા ભાવોમાં “અવકૃષ્ટા” ધ્રુવા કરવી.

ઐત્સુક્ય, અવહિત્ય (એક સંચારી ભાવ), ચિન્તા, વિલાપ, ધ્રમ, હીનતા અને ખેદમાં “સ્થિતા” નામની ધ્રુવા કરવી અર્થાત્ ઐત્સુક્ય વિગેરે પરસ્થ અથવા આત્મસ્થ ભાવો બતાવવા હોય ત્યારે “સ્થિતા” ધ્રુવા કરવી.

કંઈક રમવી જણાવેલા ઐત્સુક્ય, ચિન્તા, વિલાપ વિગેરે સ્થિતા ધ્રુવામાં બતાવેલા ભાવોમાં અને કંઈક રસમાં તેના ભાવોને આશ્રય કરનારી “હતા” નામની ધ્રુવા કરવી.

જ્યાં કોઈ મૃત થએલાને અથવા અલિહિત ધ્રુએલાને જોઈને દરેક અક્ષરોમાં દુઃખ જણાવવાનું હોય ત્યાં વિદ્વાન પુરૂષોએ “સ્થિતા” નામની ધ્રુવા કરવી.

અકસ્માત્ બૃકપ, વિદ્યુત્પાત વિગેરે ઉત્પાત જોવામાં આવે ત્યાં, શૃંગાર રસમાં, અદ્ભુત રમના દર્શનમાં, ખેદમાં હર્ષમાં અને કૂર પ્રાણીના દર્શન વખતે તેમજ પ્રત્યક્ષ જણાતા, વીર, સૈદ્ધ અને ભય વિગેરે રસોમાં, તથા આવેગ અને સંજ્ઞામમાં દ્રુતલયવાળી “હતા” નામની ધ્રુવા કરવી.

કોઈને પ્રસન્ન કરવું હોય ત્યાં, અનુરમજ્જમાં, અહુ યોલવામાં, પ્રથમ સમાગમમાં, હર્ષમાં, પ્રાર્થનામાં, શૃંગાર અને અદ્ભુત રસ જણાવ ત્યારે મધ્યલયવાળી “પ્રાસાદિકી” ધ્રુવા કરવી.

શરીરને દુઃખ થયું હોય ત્યારે, કોષમાં, સધિ કરવો હોય ત્યાં ગીતને ભાણુનાન વિદ્વાન્ પુરૂષે “અતન્ત” ધ્રુવા કરવી.

ગાયન ગાનારને ગાતાં ગાતાં સજ્જમ બતાવવો હોય ત્યાં, ઘોષ (ઉંચો સાદ) બતાવવો હોય ત્યાં અને ઉત્પાત તથા વિત્તમય બતાવવો હોય ત્યાં ધ્રુવા વિનાનો પ્રવેશ કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્ધને જાણીને તથા કાલ, દેશ, યતુ, પાત્રની પ્રકૃતિ અને તેના ભાવનાં ચિન્હ જાણીને તેને અનુકૂળ ધ્રુવા જાણવી.

ઉપર કહેલ ધ્રુવાના ખીજા છ લેદ નીચે મુજબ છે :—

૧ શિર્ષકા, ૨ ઉદ્ગતા, ૩ અનુબધ, ૪ વિલંબિતા, ૫ આદિતા, ૬ અવકૃષ્ટા.

ધ્રુવાઓમાં શિરઃસ્થાનીય હોવાથી “શિર્ષકા”, જેમાં ઉદ્ધત વર્ણ અને બાધા હોય તે “ઉદ્ગતા”, જે આકીકૃતથી પ્રવૃત્ત થનાર અને ચતુર્થ લેપનો કરવાવાળો હોય તથા નાટ્યોપચારથી ઉત્પન્ન થનાર હોય તે “અનુબધ”, નાટકમાં જે ત્વરિત સંચારવાળી હોય, નાટ્યધર્મને અનુસરનારી હોય તેમજ વિલંબિત સંચારવાળી હોય તે “દુતવિલંબિતા”, જે ઉત્કટ ગુણવાળી હોય, શૃંગાર રસથી ઉત્પન્ન થનારી હોય અને સ્થાનવડે પ્રસન્ન હોય તે “આદિતા”, તથા જે કારણ માટે કૃષ્ટા નામની ધ્રુવા અન્ય અર્થમાં ખેંચેલ અર્થને ગાય અને કદ્દુરસ યુક્ત હોય તે “અવકૃષ્ટા” કહેવાય છે.

જે દીપ્તગુણવાળી પ્રાવેશિકી ધ્રુવા હોય તે પુરૂષને “આદિતા” કરવી, જે સ્થિતા નામની ધ્રુવા છે તે “અવકૃષ્ટા” કરવી, જે હતા છે તે “વિલંબિતા” અને અંતરા નામની ધ્રુવા છે તે “અનુબધ” કરવી.

શિર્ષકા અને ઉદ્ગતા ધ્રુવા દેવ અને રાજાને થાય છે, રાજા તથા વૈશ્યને દિતા તથા સ્ત્રીઓને આદિતા કરવી.

મધ્યમ પાત્રોના પ્રવેશમાં “દુતવિલંબિતા” ધ્રુવા કરવી.

ખંજક, નર્કુટક, સ્થિતા અને પ્રાસાદિકી ધ્રુવા કામથી, લલિતભાવ હોવાથી હાસ્ય અને શૃંગારરસમાં, નીચ પાત્રમાં અથવા પાત્ર મરણ પામ્યું હોય ત્યાં અનુબધ અને લયનો આશ્રય કરીને કરવી.

સ્ત્રીઓને, રાજાને અને વૈશ્યને “અવકૃષ્ટા” ધ્રુવા કરવી તથા પ્રાવેશિકીન ચાર સન્નિપાત થાય છે, બાકીના સન્નિપાતો, શિર્ષકો, પદ્મદો, સ્થિતા અને આદિતા નીચ પાત્રને કરવું નહિ; નીચ પાત્રોને તો સર્વ ભાવોના આશ્રયને પ્રાપ્ત થનાર સન્નિપાતાદિક વડે નાટક કરવું; નીચ પાત્રોને હાસ્ય, શોક અને ભયાનક એ ત્રણ ભાવો થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવોને બાણીને પ્રયોગ કરનારાઓએ ધ્રુવા કરવી.

નાટકની વસ્તુનો ચાલતો પ્રયોગ જે રસ અને ભાવને આશ્રય કરી રહેલો છે તેને તેમજ દેશ, કાલ અને અવસ્થાને બાણી ધ્રુવા યોગ્યવી.

દેવ અથવા મનુષ્યને આશ્રય કરનારો નાટ્યપ્રયોગ જે પ્રકારનો હોય છે : પહેલો કોઈ વસ્તુને ઉદ્દેશીને થનાર અને બીજો અરણ્યમાં થનાર.

પાત્રની પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે : ૧ ઉત્તમ, ૨ મધ્યમ, ૩ અધમ. ઋતુઓ કાલકૃત છે અને તે લોક પ્રસિદ્ધ છે; રાત્રી અને દિવસથી થતા

પક્ષ, માસ વિગેરે કાલ જાણવો.

વયઃ (અવસ્થા) ત્રણ પ્રકારનું છે : ૧ શૈશવ, ૨ યૌવન, ૩ વૃદ્ધત્વ.
દેશ અનેક પ્રકારનો છે.

અવસ્થા બે પ્રકારની છે. ૧ સુખી, ૨ દુઃખી

ઉપર કહેલાં દેશ, કાળ, અવસ્થા વિગેરે સ્થળો હુમેશાં વિવિધ અવસ્થા-
વાળાં હોય છે તે નાશ્યપ્રયોગમાં રસ તથા ભાવો જોધને યોગ્યતા,
જે અર્થો ભાષણથી ન કહેવાય તે ગીતોથી કહેવા.

ધ્રુવાઓના આશ્રય તુલ્ય ગુણવાળા કરવા.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પાત્રોના તેમજ સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોના
આશ્રય પણ તે તે પાત્રને તુલ્ય કરવા.

દેવ અને રાક્ષસોના આશ્રય મેઘ, પર્વત અને સમુદ્ર યોગ્યતા.

સિદ્ધ, ગધર્વો અને યક્ષોનો આશ્રય વૃષભ વિગેરે તથા તપસ્વીઓના
આશ્રય સૂર્ય, અગ્નિ અને પવન જાણવા.

ગ્રાહ્યોનો આશ્રય અગ્નિ અને બીજા તપસ્વીઓ હોય તેમનો આશ્રય
તેમને યોગ્ય યોગ્યતા.

દેવોનો આશ્રય વિદ્યુત, ઉંઝા અને અર્ધ વિગેરે, જ્યેષ્ઠ દેવોનો આશ્રય
તેવો રાજાઓનો પણ જાણવો, હાથી, સિંહ અને વરુ એ દિવ્ય પુરૂષોના
કેહાં નથી.

પાકા, કાળીઆર, સિંહ અને હિન્દ પ્રાણીઓમાં જે માંસલકકપ્રાણીઓ
છે તે સહ રાક્ષસ જાતિઓના આશ્રય રૂપે યોગ્યતા.

ઉત્તમ પુરૂષોને વિવિધ રસનો આશ્રય કરવાવાળા મદ્યોન્મત્ત હાથી તથા
રાજા સ વિગેરે યોગ્યતા.

મધ્યમ પુરૂષોને તેમના શુભ પ્રભાવો સારમ, મોર, કૌંચપક્ષી, ચક્રવાક
અને પદ્મજાત એ આશ્રય કરવા.

કોયલ, બ્રમર, કાગડો, ટીટોટી, ઘુડ, બગલો, પાંદરું અને કાઠબપક્ષી એ
અધમ પાત્રોમાં યોગ્યતા.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ સ્ત્રીઓના આશ્રય પણ નીચે
સુચના છે —

રાજાની સ્ત્રીઓને માટે પૃથ્વી, ભયોત્સા, હાથણી અને નદી વિગેરે તથા
મધ્યમ જાતિની સ્ત્રીઓ અને વૈશ્યવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે દીર્ઘિકા, ટીટોટી, લતા,
નારસી, મયૂરી અને હસ્તી વિગેરે આશ્રય યોગ્યતા.

અધમ સ્ત્રીઓની ધ્રુવાઓમાં બનરી, ટીટોટી, કાગડી અને કોયલ એ
આશ્રયો યોગ્યતા.

સૌમ્ય ધ્રુવાઓ પૂર્વાક્ષમાં, દ્વીપ ધ્રુવાઓ મધ્યાક્ષમાં અને કર્ણારસવાળી ધ્રુવાઓ અપરાક્ષ તથા સાયકાળમાં કરવી.

ગતિવાચક અર્થો આશ્લેષિકી ધ્રુવાવડે યોજવા.

જેમાં રોમહર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એવા ચોક, અદ્ભુત અને ભયાનક રસો, પૃથ્વી ઉપર રહેલ વસ્તુ અથવા દેવને આશ્રય કરીને રહેલ વસ્તુ એ બધું ગીતવડે તુલ્ય આશ્રવાળું યોજવું.

હરેક સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ તે તે વસ્તુને તુલ્ય સુખ કે દુઃખવડે બતાવવું

રથ, ઘોડા, હાથી, મૃગ, પશુ, પક્ષી, શિળિકા અને પાલખીનો ગતિ વિવ્રમ જોઈને તેમજ પક્ષી, ઘોડા, હાથી, વિમાન કે એવાંજ બીજાં વાહનોમાં ધ્રુવા કરવી.

“ નાસ્તિક્ષિદ્વિદત્ત તુ, પદ ગાનસમાધયમ્ ,

તત્માદ્ ગીતિમભિપ્રેક્ષ્ય, તદ્વૃત્ત યોજયે ધ્રુવામ્ ”

ગાયનનો આશ્રય કરનાર કોઈપણ પદ વૃત્ત વિનાનું હોતું નથી, માટે ગીતિને જોઈને તે ગીતિવૃત્ત ધ્રુવા પ્રત્યે યોજવું; વહનરૂપ કે ગતિરૂપ અર્થ-વાળા અક્ષરોથી ધ્રુવા કરવી

હૃદયમાં રહેલો ભાવ અંગો સહિત અભિનયથી બતાવવો, તેમાં તુલ્ય-ગુણથી ઉત્પન્ન થનારી “ પ્રાસાદિકી ” ધ્રુવા પ્રદર્શને માટે કરવી.

જ્યાં આકાશ પુરૂષ હોય અને જ્યાં આકાશભાષણ કરવામાં આવે ત્યાં અસ્વર્ગ (ગૃહ અર્થવાળી) ધ્રુવા કરવી અને ધ્રુવાનો પ્રથમનો ભાગ ભાષણવાળો યોજવો.

પ્રસાદનરૂપ અર્થનો આશ્રય કરવાવાળી અથવા ઈર્ષ્યા અને ક્રોધને આશ્રય કરવાવાળી અથવા ગુંગારસનો આશ્રય કરવાવાળી ધ્રુવા અર્થને અનુસરીને કરવી.

જ્યાં પ્રસાદનરૂપ સ્થાનો હોય ત્યાં તે રસનો આશ્રય કરવાવાળી અર્થને અનુસરીને “ પ્રાસાદિકી ” ધ્રુવા યોજવી.

માપા પ્રયોગ.

દિવ્ય પુરૂષોનું ગાયન સંસ્કૃત ભાષામાં અને મનુષ્યોનું ભાષણ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં યોજવું.

જે દિવ્ય પુરૂષોની ઉપમાને યોગ્ય હોય તેવા પુરૂષોના સાત્વિકભાવ અને તેમનાં કર્મોનું સંકીર્તન પ્રમાણ અને ગુણના આશ્રયવાળું ગાયનમાં બતાવવું.

દિવ્ય પુરૂષોત્તમ ગાન પણ જન્મના પ્રમાણુવાળું અને તે પોતાના કર્મના સંકીર્તન સાથે પુણ્યકર્મવાળું કરાવવું.

વૃત્તોમાં માલા, વક્ર, પુટ, વૃત્ત, વિસ્લેષક, ચૂલિકા, ઉદ્ગતા અને પરવક્ત્ર એ વૃત્તો કરવાં તથા જે વૃત્તો આગળ કહેવામાં આવ્યાં છે એ વૃત્તો દેવતાઓએ જય આશીર્વાદયુક્ત ગાવાં.

ગાંધાર, મધ્યમ અને પંચમયુક્ત જે જાતિઓ છે તે જાતિઓથી દૈવત-યુક્ત પ્રમાણુ ગણના કરવી ;

પ્રમાણુ પણ ચાર સ્થાનયુક્ત છે : ૧ પ્રાસાદિક, ૨ સ્થિત, ૩ નિષ્કામ અને ૪ પ્રવેશજ.

બહુધા વિવિધ દેવતાઓનું કાર્ય અનુષ્ઠપ્ત જન્મથી કરવું, વિષ્ણુભક્ત, અપરવક્ત્ર અને માલા એ વૃત્તો પ્રવેશમાં તથા ચૂલિકા નિષ્ક્રમણમાં યોજાય છે

જે ગાયન અનુષ્ઠપ્ત વૃત્તથી કરવામાં આવેલ હોય, “સિત” એવા નામના સ્થાનથી કરવામાં આવેલ હોય, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિવરે કરવામાં આવેલ હોય, વળી તેમાં ચિન્તા કે દુઃખ જણાવવામાં આવ્યું હોય તેની અદર અક્ષરો બહુધા શુદ્ધ હોય છે ; જેમાં કંઈશ્ચારસ વર્ણવેલો હોય અને જેના વર્ણો જાદુ ન હોય તે ગાયન સ્થિત સ્થાનથી કરાય છે માટે તેને “સ્થિતસ્થાન” જાણવું.

મનુષ્યમાં જન્મેલ કોઈ દિવ્યપુરૂષને પોતાના દિવ્યભાવનું સ્મરણ થયું હોય તેવું ગાન દિવ્યભાવયુક્ત તથા તેવાજ દિવ્યપુરૂષનું દુઃખવિધયક અને શોક તથા ચિન્તા નાશ કરનાર અર્થાત્ ધૈર્ય આપનાર ગાયન શોક અવસ્થાનો, આશ્રય કરીને કરવું.

ધ્રુવા પ્રયોગ.

પ્રથમ “વાઘલાંડો” સ્થાપન થયા પછી તથા “ત્રિશાન્તિ” પરિશીર્તન કર્યા પછી “આઆવણા” કરવું કે જે “બહિર્ગીત” માં પ્રયોજાય છે, ત્યારબાદ પૂર્વરંગ કરવો અને પૂર્વરંગ થયા થઈ નાટ્યાગારમાં (રંગભૂમિમાં) પ્રવેશ કરવો અને તે એવી રીતે કે કોઈપણ યોગ્ય ગતિથી તથા યોગ્ય પગલાંથી રંગભૂમિના પરિક્રમવડે અથવા પ્રયોજનવશ જવાતા ગાયનવડે પ્રવેશ કરતાં વિદ્વાન પુરૂષે છ પરિક્રમણ કરવાં અને તે સ્થાનમાં તે વળતે કોઈ દેવતાએ તથા વિદ્વાને ધ્રુવા કરવી ત્યાં એકવીસ “પાત” કરવા તથા નાટ્યપ્રયોગથી “અસા” અથવા “ચતુરસા” ધ્રુવા કરવી.

અસા ધ્રુવામાં ત્રિકલ પાદપતન અને ચતુરસા ધ્રુવામાં ચતુષ્કલ પાદપતન કરવું.

ઉત્તમ પાત્રમાં ચતુરસ્રા પ્રવા, મધ્યમ પાત્રમાં ત્ર્યસ્રા ધ્રુવા અને અધમ પાત્રમાં નર્કટક કરવું.

ઉપર કહેલો ચરણપાતનો વિધિ પ્રકૃતિસ્થ પાત્રને માટે કહ્યો છે, પરંતુ સંપ્રાન્ત, ઉત્પાત કે ક્રોધમાં એકકલ અથવા અર્ધકલ કરવો.

જ્યાં પાદવિન્યાસ વિકલ, દ્વિકલ, એકકલ અથવા ચતુષ્કલ કરવામાં આવે ત્યાં “સામ્ય” એટલે સમભાંડ અર્થાત્ વાદની સાથે કરવું પણ ગાયનની સાથે કરવું નહિ.

એકકલા અથવા દ્વિકલા ધ્રુવા ગાયનમાં યોગ્ય થતી નથી, માટે સમ-વાદની સાથે કરવું, પણ ગાયનની સાથે કરવું નહિ.

જે પ્રથમ કહેવામાં આવેલા “સ્થિત” સ્થાનને આશ્રય કરનારા ભાવો કરવા હોય તે તેમનો પાદવિન્યાસ બાણીને વિદ્વાનોએ યોજવા

ગ્રહભાંડનો આશ્રય નીચે મુજબ છે :—

પ્રથમ ગાયનની શરૂઆત કરતાં એક પરિવર્ત વાદ વિના કરવો, પછી ચોથા પરિવર્તમાં ભાંડગ્રહ અર્થાત્ વાદનું ગ્રહણ કરવું.

ગાયનમાં કોઈ ધ્રુવા “સન્નિપાતગ્રહ”, કોઈ “તર્જનીગ્રહ” અને કોઈ “આકાશગ્રહ” હોય છે.

ધ્રુવાની અંદર ગ્રહ, કલા અને તાલયુક્ત હોય છે માટે તેને બાણનારા પુરૂષે તે ગ્રહ ગતિપરિક્રમણમાં વાદભાંડ સાથે કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરનારાઓએ સ્થાન અને આશ્રયયુક્ત તેમજ નૃત્ય તથા નાટ્યના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થનાર ધ્રુવાઓનો સન્નિવેશ કરવો.

જેમ કોઈપણ ચિત્ર રંગ વિના શોભાવાળું થતું નથી તેમ કોઈ નાટ્ય પણ ગીત વિના રંગભૂમિમાં જતું નથી.

પૂર્વરંગની રીતિ પ્રમાણે ગાયનવિધિ કરવો, ત્યારપછી દ્રશ્ય કાવ્યના પ્રબંધમાં નાના ભાવનો આશ્રય કરનાર જે ગ્રામ કરવા.

સુખનામના અંગમાં મધ્યમ ગ્રામ, પ્રતિસુખમાં પડ્મ ગ્રામ, ગર્ભમાં સાધારિત અને વિમર્શમાં પંચમ નામનો ગ્રામ કરવો; ગાન નિર્ગ્રહણમાં કેશિક નામનો ગ્રામ કરવો અને તે સન્નિવૃત્તનો આશ્રય કરનાર અને રસ તથા ભાવયુક્ત કરવો.

એજ પ્રમાણે પ્રકરણાશ્રિત રસવાળી ધ્રુવાઓ નક્કરો જેમ આકાશને શોભાવે છે તેમ નાટ્યને શોભાવે છે.

ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિ ચોજવી, તેમાં પ્રથમ “માગધી”, બીજી “અર્ધમાગધી” ત્રીજી “સંભાવિતા” અને ચોથી “પૃથુલા”.

શરૂઆતમાં પાત્ર ત્રીજા પાદની નિવૃત્તિએ લાલે તે “માગધી” અને બીજા પાદની નિવૃત્તિએ જોલે તે “અર્ધમાગધી” બાજુવી; વૃત્તિને વિષે બહુધા “સંભાવિતા” કરવી; એ રીતે ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિઓ સર્વ ઠેકાણે ગાયકે ચોજવી, એ ગીતિઓ ચોતાના માપના અક્ષરો પ્રમાણે બનેલી ક્ષુવાઓમાં પણ કરવી.

“મુખ્ય” સંજ્ઞિક ગાયન પૂર્ણસ્વરવાળું, વાદ્યની સાથે વિચિત્ર પંજાયુક્ત, ત્રણ સ્થાનવાળું, ત્રણ લયવાળું, ત્રણ માર્ગમાં જનારું, ગીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવું, સમ શુણ્ણવાળું, કોમળ, અલંકારવાળું અને મધુર એવું ઉત્તમ બાજુવું.

નાટકનો આધાર ગાયન છે અને નાટકની શૈલી ગાયન છે માટે ગાયનમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો, ગાયન અને વાદ્ય સુપ્રયુક્ત હોય તો નાટ્યપ્રયોગ કેઈ પણ હાનિને પહોંચતો નથી.

વાદ્ય.

વાદ્ય ચાર પ્રકારનું છે : ૧ તત, ૨ અવનદ, ૩ ધન અને ૪ મુપિર; તેમાં વંગાડવાલાયક વીણા વિગેરે તારવાળાં વાદ્યોને “તત,” અર્થથી જેનું મોં મઠેલું હોય એવાં ઢોલ, મૃદંગી વિગેરે વાદ્યોને “અવનદ”, મૂર્તિમાન કોંસાનાં બનાવેલાં કાંસ્યતાલ ઝાંઝ વિગેરે વાદ્યોને “ધન” અને પોલાણવાળાં વાંસળીં વિગેરે વાદ્યોને “મુપિર” કહેછે.

તતવાદ્યના મેદ—વીણા વિગેરે તતવાદ્યની એ જાત છે : એક શ્રુતિવીણા અને બીજી સ્વરવીણા; શ્રુતિવીણામાં સ્વરો સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાયછે તેનું લક્ષણ સ્વરના વિષયમાં કહેલ છે; સ્વરવીણાના ઘણા ભેદ છે તેમાં એકતંત્રી, નકુલા, ત્રિતાંત્રિકા, ચિત્રા, વિપંચી, મત્તકોકિલા, આલાપિની, કિત્તરી, પિનાકી અને નિઃશંકવીણા એ દશ ભેદ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, એ સિવાયના ભેદ પણ પોતાની શુદ્ધિથી કદાપી તેનાં નામ પોતાની ઇચ્છા મુજબ આપી શકાયછે એમ સંગીત-રત્નાકરના કર્તા શાર્ફુદ્દેવ કહેછે.

એક તારવાળી વીણાને “એકતંત્રી”, એ તારવાળી વીણાને “નકુલા”, ત્રણ તારવાળી વીણાને “ત્રિતાંત્રિકા” અથવા “જંત્ર”, સાત તારવાળી વીણાને “ચિત્રા”, નવ તારવાળી વીણાને “વિપંચી” અને એકવીંશ તારવાળી વીણાને “મત્તકોકિલા” અથવા “સ્વરમંડલ” કહેછે, આ વીણા સર્વમાં મુખ્ય છે કારણ કે તેમાં મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર સ્થાનથી ઉત્પન્ન થતા

સાત સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી તમામ વીણાઓ આ વીણાની વિકૃતિરૂપ છે, કારણ કે તે વીણાઓ “મત્તકોકિલા”ના સ્વરોનેજ ઉત્પન્ન કરે છે; આલાપિની, કિન્નરી, પિનાકી અને નિશકવીણા વિગેરેનાં લક્ષણ તથા તેની ધનાવવાની રીતિ સગીતરત્નાકરમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

અવનદ્ધવાદના મેદ— ૧ પટહ, ૨ મર્દલ, ૩ હુદુક્કા, ૪ કરટા, ૫ ઘટ, ૬ ઘડસ, ૭ ઢવસ, ૮ ઢક્કા, ૯ કુદુક્કડ, ૧૦ કુદુવા, ૧૧ રૂબ, ૧૨ ડમરૂક, ૧૩ ડક્કા, ૧૪ મડિઢક્કા, ૧૫ ડક્કુલી, ૧૬ સેલ્લુકા, ૧૭ અલ્લરી, ૧૮ લાણુ, ૧૯ ત્રિવલી, ૨૦ હુંહુલિ, ૨૧ ભેરી, ૨૨ નિઃસાણુ, ૨૩ તુખકી વિગેરે.

ઘનવાદના મેદ— ૧ તાલ, ૨ કાંસ્યતાલ, ૩ ઘંટા, ૪ શુદ્ધ ટિકા, ૫ જયઘટા, ૬ કસા, ૭ શુક્તિ, ૮ પટ્ટ વિગેરે.

સુપિરવાદના મેદ— ૧ વશ, ૨ પાવ, ૩ પાવિકા, ૪ મુરલી, ૫ મધુકરી, ૬ કાહલા, ૭ તુંડકિની, ૮ ચુક્કા, ૯ શુંગ વિગેરે.

નર્તન.

“નાચ્ય નૃત્યં તગ નૃત્ત ષ્રેયાતદિતિ ક્ષાતતમ્”

નર્તન ત્રણ પ્રકારનું છે : ૧ નાચ્ય, ૨ નૃત્ય, ૩ નૃત્ત.

‘ નાચ્યશબ્દો રસે મુખ્યો, રસાભિવ્યક્તિ કારણમ્,
ચતુર્ધામિનગોપેત, લક્ષણાદ્યત્તિતો ગુપ્તે
નર્તન નાચ્યમિત્યુક્ત ”

રસની અભિવ્યક્તિમાં કારણ રૂપ નાચ્યશબ્દનો મુખ્ય અર્થ રમ છે પરંતુ તે અર્થ અહીં ઘટતો નથી, કારણ કે રસ કાંઈ નર્તનનો ભેદ હોઈ શકે નહિ, માટે પડિતોએ લક્ષણવૃત્તિથી નાચ્યશબ્દનો અર્થ “ ચાર પ્રકારના અભિનય-યુક્ત નર્તન તે નાચ્ય ” એમ કરેલ છે.

“ આદિકામિનયૈરેવ, માત્રાનેવ વ્યનક્તિ યત્,
તન્નૃત્ય માર્ગશબ્દેન, પ્રસિદ્ધ નૃત્યમેદિનામ્ ”

આંગિકાભિનય, વાચિકાભિનય અને સાત્વિકાભિનયવડે જે ભાવને પ્રગટ કરે તે “ નૃત્ય ” કહેવાય છે.

“ નાચ્યવિદ્યેષમાત્ર તુ, મર્વામિનયોજાતમ્,
આદિકોત્તપ્રનારેણ, નૃત્ત નૃત્તવિદો વિદુ ”

આંગિકાભિનયમા અગ અને પ્રત્યગોનો જે પ્રગટ કહેવામા આવશે તે

ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિ યોજવી, તેમાં પ્રથમ 'માગધી', બીજી "અર્ધમાગધી" ત્રીજી "સભાવિતા" અને ચોથી "પૃથુલા".

શરૂઆતમાં પાત્ર ત્રીજા પાદની નિવૃત્તિએ લાગે તે "માગધી" અને બીજા પાદની નિવૃત્તિએ બાદે તે "અર્ધમાગધી" લાગુવી, વૃત્તિને વિષે બહુધા "સભાવિતા" કરવી; એ રીતે ગાયનમાં ચાર પ્રકારની ગીતિઓ નર્વ ઢેરાણે ગાયકે યોજવી, એ ગીતિઓ પોતાના માપના અક્ષરો પ્રમાણે બનેલી ધ્રુવાઓમાં પણ કરવી.

"મુખ્ય" સંસ્કૃત ગાયન પૂર્વસ્થવાળુ, વાદ્યની સાથે વિચિત્ર વર્ણાયુક્ત, ત્રણ સ્થાનવાળુ, ત્રણ લયવાળુ, ત્રણ માર્ગમાં જનાડ, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેણુ, સમ ગુણવાળુ, કોમળ, અલકારવાળુ અને મધુર એવુ ઉત્તમ લાગુવુ.

નાટકનો આધાર ગાયન છે અને નાટકની શૈલી ગાયન છે માટે ગાયનમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો, ગાયન અને વાદ્ય સુપ્રયુક્ત હોય તો નાટ્યપ્રયોગ કોઈ પણ હાનિને પહોંચતો નથી.

વાદ્ય.

વાદ્ય ચાર પ્રકારનુ છે ૧ તત, ૨ અવનદ, ૩ ધન અને ૪ મુપિર, તેમાં વગાડવાલાયક વીણા વિગેરે તારવાળા વાદ્યોને "તત," અર્ધધી જેણે મો મહેલુ હોય એવાં ઢાલ, મૃદંગ વિગેરે વાદ્યોને "અવનદ", મૂર્તિમાન કોંસાના બનાવેલા કસ્યતાલ આઝ વિગેરે વાદ્યોને "ધન" અને પોલાણવાળા વાસળી વિગેરે વાદ્યોને "મુપિર" કહેછે.

તતવાદ્યના મેદ—વીણા વિગેરે તતવાદ્યની એ જાત છે એક શ્રુતિવીણા અને બીજી સ્વરવીણા, શ્રુતિવીણામાં સ્વરો સ્વત ઉત્પન્ન થાયછે તેણુ લક્ષણ સ્વરના વિષયમાં ઢહેલ છે, સ્વરની પાના ઘણા ભેદ છે તેમાં એકતત્રી, નકુલા, ત્રિતત્રિકા, ચિત્રા, વિષચી, મત્તકોઢિલા, આલપિની, કિત્તરી, પિનાકી અને નિ શકવીણા એ દશ ભેદ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, એ નિવાયના ભેદ પણ પોતાની શુદ્ધિથી કંઈપી તેના નામ પોતાની ઇચ્છા મુજબ આપી શકાયછે એમ જ ગીત રતનાડરના કર્તા શાર્દૂલેવ કહેછે.

એક તારવાળી વીણાને "એકતત્રી", એ તારવાળી વીણાને "નકુલા", ત્રણ તારવાળી વીણાને "ત્રિતત્રિકા" અથવા "ત્ર્ય", નાત તારવાળી વીણાને "ચિત્રા", નવ તારવાળી વીણાને "વિષચી" અને એકવીસ તારવાળી વીણાને "મત્તકોઢિલા" અથવા "સ્વરમરુલ" કહેછે, આ વીણા મર્વમાં મુખ્ય છે કારણ કે તેમાં મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર સ્થાનની ઉત્પન્ન થતા

સાત સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે ; ણીણ તમામ વીણાઓ આ વીણાની વિકૃતિરૂપ છે, કારણ કે તે વીણાઓ “મત્તકોકિલા”ના સ્વરોનેજ ઉત્પન્ન કરે છે ; આલાપિની, કિન્નરી, પિનાકી અને નિઃશકવીણા વિગેરેનાં લક્ષણ તથા તેની ધનાવવાની રીતિ સંગીતસ્તનાકરમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

અવનન્દવાદના મેદ— ૧ પટલ, ૨ મર્દલ, ૩ હુંદુકા, ૪ કરટા, ૫ ઘટ, ૬ ઘડસ, ૭ ઢવસ, ૮ ઢક્કા, ૯ કુડુકકડ, ૧૦ કુડુવા, ૧૧ રૂળ, ૧૨ ડમરૂક, ૧૩ ડક્કા, ૧૪ મહિઢક્કા, ૧૫ ડક્કુલી, ૧૬ સેલ્લુકા, ૧૭ અઘ્ઘરી, ૧૮ ભાણ, ૧૯ ત્રિવલી, ૨૦ હુંદુભિ, ૨૧ ભેરી, ૨૨ નિઃસાણ, ૨૩ તુમકી વિગેરે.

ઘનવાદના મેદ— ૧ તાલ, ૨ કાંચતાલ, ૩ ઘંટા, ૪ ક્ષુદ્રધટિકા, ૫ જયઘટા, ૬ કસા, ૭ શુક્તિ, ૮ પટ્ટ વિગેરે.

સુપિરવાદના મેદ— ૧ વંશ, ૨ પાવ, ૩ પાવિકા, ૪ સુરલી, ૫ મધુકરી, ૬ કાહલા, ૭ તુડકિની, ૮ ચુક્કા, ૯ શૃંગ વિગેરે.

નર્તન.

“નાટ્ય નૃત્ય તમ નૃત્ત ત્રૈધાતવિત્તિ કીર્તતમ્”

નર્તન ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧ નાટ્ય, ૨ નૃત્ય, ૩ નૃત્ત.

“નાટ્યશન્દો રસે મુખ્યો, રસાભિવ્યક્તિ કારણમ્,

ચતુર્ધાભિનગોપેત, લક્ષણાદ્યત્તિતો યુધે

નર્તન નાટ્યમિત્યુક્ત”

રસની અભિવ્યક્તિમાં કારણ રૂપ નાટ્યશબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ છે પરંતુ તે અર્થ અહીં ઘટતો નથી, કારણ કે રસ કાંઈ નર્તનનો ભેદ હોઈ શકે નહિ, માટે પંડિતોએ લક્ષણવૃત્તિથી નાટ્યશબ્દનો અર્થ “ચાર પ્રકારના અભિનય-યુક્ત નર્તન તે નાટ્ય” એમ કરેલ છે.

“આદિકાભિનયૈરેવ, માવાનેવ વ્યવક્તિ યત્,

તન્નૃત્ય માર્ગગન્દેન, પ્રસિદ્ધ નૃત્યવૈદિનામ્”

આંગિકાભિનય, વાચિકાભિનય અને સાત્વિકાભિનયવડે જે ભાવને પ્રગટ કરે તે “નૃત્ય” કહેવાય છે.

“ગાયત્રિક્ષેપમાત્ર તુ, સર્વાભિનવર્ગજતમ્,

આદિકોક્તપ્રકારેણ, નૃત્ત નૃત્તવિદો વિદુ”

આંગિકાભિનયમાં અંગ અને પ્રત્યંગોનો જે પ્રકાર કહેવામાં આવશે તે

પ્રકારે કેવળ ગાત્રવિદ્યેષ અને કોઈપણ પ્રકારના અભિનય વિનાનું જે નર્તન તેને “નૃત્ત” કહે છે.

તે નૃત્ય અને નૃત્ત, મધુર અને ઉદ્ધત એ બે લેહથી બે પ્રકારનાં છે, તે લાલ્ય અને તાળવ્ય રૂપે નાટકમાં ઉપકારક બને છે.

તાંડુથી ગ્રાસ થયું તે તાળવ્ય અને પાર્વતીથી ગ્રાસ થયું તે લાલ્ય.

તાળવ્યમાં થતા અંગહારના ભેદો.

૧ સ્થિરહસ્ત, ૨ પર્યસ્તક, ૩ સૂચીવિદ્ય, ૪ અપવિદ્ય, ૫ આક્ષિપ્ત, ૬ ઉદ્યક્તિ, ૭ વિષ્કંભક, ૮ અપરાજિત, ૯ વિષ્કંભાંગસ્વત, ૧૦ મત્તાકીડ, ૧૧ સ્વસ્તિકદેચિત, ૧૨ પાર્શ્વસ્વસ્તિક, ૧૩ વૃશ્ચિક, ૧૪ ચમર, ૧૫ મત્તાપ્રલિત, ૧૬ મદાદ્રિલસિત, ૧૭ ગતિમંડલ, ૧૮ પરિચિન્ન, ૧૯ પરિવૃત્તદેચિત, ૨૦ વૈશાખ, ૨૧ પરાવૃત્ત, ૨૨ અલાતક, ૨૩ પાર્શ્વચ્છેદ, ૨૪ વિદ્યુદ્ધાન્ત, ૨૫ ઉદ્વૃત્તક, ૨૬ આલીદ, ૨૭ દેચિત, ૨૮ આચ્છુરિત, ૨૯ આક્ષિપ્તદેચિત, ૩૦ સંધ્યાન્ત, ૩૧ અપસર્પ, ૩૨ અર્ધનિકુદ્ધક.

ઉપર કહેલા બત્રીશ અંગહારોની ઉત્પત્તિ કરણોથી છે, હ્રાદ્ય અને પગની ગતિના સંયોગને કલ્પકરણ કહે છે, બે કલ્પકરણની એક કલ્પમાત્રા, બે, ત્રણ અથવા ચાર માત્રા થી એક અન્ગહાર થાય છે અને પાંચ કરણથી એક તમાત્રક થાય છે, છ, સાત, આઠ અથવા નવ કરણથી પણ એક અન્ગહાર થાય છે.

કરણના ભેદ.

૧ તલપુષ્પપુટ, ૨ વર્તિત, ૩ ચલિતોડ, ૪ અપવિદ્ય, ૫ સમનખ, ૬ લીન, ૭ સ્વસ્તિકદેચિત, ૮ મંડલસ્વસ્તિક, ૯ નિકુદ્ધક, ૧૦ અર્ધનિકુદ્ધક, ૧૧ કટિચ્છિન્ન, ૧૨ અર્ધદેચિત, ૧૩ વદનસ્વસ્તિક, ૧૪ ઉન્મત્તસ્વસ્તિક, ૧૫ પૃષ્ઠસ્વસ્તિક, ૧૬ દ્વિસ્વસ્તિક, ૧૭ અલાત, ૧૮ દટીસમ, ૧૯ આક્ષિપ્તદેચિત, ૨૦ વિદ્યિમાક્ષિપ્તક, ૨૧ અર્ધસ્વસ્તિક, ૨૨ અચિત, ૨૩ ભુજંગપ્રાચિત, ૨૪ ઉર્ધ્વજનુ, ૨૫ નિકુચિત, ૨૬ મતલિ, ૨૭ અર્ધમતલિ, ૨૮ રેચકનિકુદ્ધિત, ૨૯ પાદાપવિદ્ય, ૩૦ વલિત, ૩૧ ધૂલિત, ૩૨ લલિત, ૩૩ દંડપદ્ય, ૩૪ ભુજંગપ્રસ્તદેચિત, ૩૫ નૂપુર, ૩૬ સંગ્રાસ, ૩૭ વૈશાખદેચિત, ૩૮ ભ્રમર, ૩૯ ચતુર, ૪૦ ભુજંગાચિત, ૪૧ દંડદેચિત, ૪૨ વૃશ્ચિકકુદ્ધન, ૪૩ કટિધ્યાન્ત, ૪૪ લતાવૃશ્ચિક, ૪૫ છિન્ન, ૪૬ વૃશ્ચિક-

રેચિત, ૪૭ વૃશ્ચિક, ૪૮ વ્યસિત, ૪૯ પાર્શ્વનિકુટક, ૫૦ લલાટતિલક,
 ૫૧ કાન્ત, ૫૨ કુચિત, ૫૩ વક્ત્રમંડલ, ૫૪ ઉરોમંડલ, ૫૫ આક્ષિપ્ત,
 ૫૬ તંત્રવિલાસિત, ૫૭ અર્ગલ, ૫૮ વિક્ષિપ્ત, ૫૯ આપર્ત, ૬૦ દોલપાદક,
 ૬૧ વિવૃત્ત, ૬૨ વિનિવૃત્ત, ૬૩ પાર્શ્વકાન્ત, ૬૪ નિર્ગુલિત, ૬૫ વિદ્યુદ્ધાન્ત,
 ૬૬ અતિકાન્ત, ૬૭ વિવર્તિત, ૬૮ ગજકીડિત, ૬૯ તલસંરંજીટિત, ૭૦ ગરુડ-
 ભ્રુતક, ૭૧ ગંડસૂચી, ૭૨ પરિવૃત્ત, ૭૩ પાર્શ્વજાનુ, ૭૪ ગૃધ્રાવલીનક, ૭૫ સ-
 જત, ૭૬ સૂચી, ૭૭ અર્ધસૂચી, ૭૮ સૂચીવિદ્ધ, ૭૯ અપકાન્ત, ૮૦ મયૂર-
 લલિત, ૮૧ સર્પિત, ૮૨ હંડપાદ, ૮૩ હરિણભ્રુત, ૮૪ પ્રેખોલિત, ૮૫ નિતાન્ત,
 ૮૬ સ્ખલિત, ૮૭ કરિહસ્તક, ૮૮ પ્રસર્પિતક, ૮૯ સિંહવિકીડિત, ૯૦ સિંહ-
 કંપિત, ૯૧ ઉદ્વૃત્ત, ૯૨ અપસૃત, ૯૩ તલઘટ્ટિતક, ૯૪ જનિત, ૯૫ બહિષ્ક્રિક,
 ૯૬ નિવેશકરણ, ૯૭ મૌલિકાકીડ, ૯૮ ઉરૂત, ૯૯ મહસ્ખલિત, ૧૦૦ વિ-
 પ્લુકાન્ત, ૧૦૧ સંધાન્ત, ૧૦૨ વિષ્કંભ, ૧૦૩ ઉદ્ધાટિત, ૧૦૪ વૃપલકીડિત,
 ૧૦૫ લોલિત, ૧૦૬ સામાપસર્પિત, ૧૦૭ શકટાખ્ય, ૧૦૮ રંગાવતરણ.

આ તમામ કરણના લેહો નૃત્ય યુદ્ધ અને નિયુદ્ધમાં યોજવા.

કરણમાં બહુધા ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખવો, પરંતુ કેડ, પડખાં, સાથળ, છાતી, ખરડો અને ચેટ સહિત હાથ પગ કેમ હલાવવા તે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

જે સ્થાન, જે ચારીવિધાન તથા જે નૃત્યહસ્તો કહ્યાછે તે સમુદાયને માત્રકા કહે છે અને તે માતૃકાના યોગથી કાળ કહેવાય છે, તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે. —

૧. તલપુષ્પયુટ—ડાબા પડખામાં “ પુષ્પયુટ ” કરવો અને એક પગ “ અત્રતલસચર ” કરવો તથા પડખું નમતું રાખવું.
૨. વર્તિત—ખેડ મણિબધ સકુચિત કરી અવળા સવળા ફેરવવા અને જે હાથ સાથળ ઉપર પાડવા.
૩. ચલિતોરૂ—ખેડ હાથ “ શુકતુંડ ” કરી અવળા સવળા ફેરવવા તથા ખેડ સાથળ હલાવવા.
૪. અપવિદ્ધ—શુકતુંડ કરેલા એક હાથને સાથળ ઉપર પાડવો અને ડાબો હાથ છાતી ઉપર રાખવો.
૫. સમનખ—ખેડ પગના નખ ઘરાખર સરખા રહે તેમ ખેડ પગ જોડાનેડ રાખી ખેડ હાથને ઘરાખર સીધા લટકતા રાખવા અને આખું શરીર જેમ સ્વાભાવિક હોય તેમ રાખી ઉભા રહેવું.
૬. લોન—વક્ત્ર-સ્થળમાં “ પતાકાંજલિ ” રાખીને યેકને લાંબી રાખવી તથા ખભા વાંકા કરવા.

૭. સ્વરિતકરેચિત—જેમાં જેઉ હાથ અનુક્રમે સ્વસ્તિક, રેચિત, વિદ્ય, વિમ્લિષ્ટ અને કટિસંસ્થિત કરાય તે.
૮. મંડલસ્વસ્તિક—જેઉ હાથ “સ્વસ્તિક” રાખી તેની હુથેળીઓ કાંઈક પોતાની સામે અને કાંઈક ઊંચી રાખી “મન્ડલ” રચાનથી ઉભા રહેવું.
૯. નિકુટક—જેઉ ખભા અને માથાની વચ્ચે જેઉ હાથની તર્જની અને મધ્યમા એક સાથે અથડાવવી તથા જેઉ પગ પણ સાથેજ જમીન ઉપર ઠોકવા.
૧૦. અર્ધનિકુટક—જેઉ ખભા “અચિત” રાખી એક હાથની આંગળી પોતાની સામે રાખવી અને બીજા હાથની તર્જની તથા મધ્યમા તે તરફના માથું તથા ખભાની વચ્ચે અથડાવવી અને એક પગ જમીન ઉપર ઠોકવો.
૧૧. કટિચિહ્ન—કેડ “ચિહ્ન” કરી જેઉ હાથ વાસાકરતી માથે અડાડવા.
૧૨. અર્ધરેચિત—એક હાથ “અપવિદ્ય” કરવો અને એક પગ “સૂચી” કરી જમીન સાથે અથડાવવો તથા પડખું નમતું રાખવું.
૧૩. વક્ષસ્વસ્તિક—જેઉ પગ “સ્વસ્તિક” કરી જેઉ હાથ છાતી પાસે “રેચિત” કરવા તથા છાતી સંકુચિત કરવી.
૧૪. ઉન્મત્તસ્વસ્તિક—એક પગ “અચિત” કરવો તથા જેઉ હાથ “રેચિત” કરવા.
૧૫. પૃષ્ઠસ્વસ્તિક—બન્ને હાથ અને પગને “સ્વસ્તિક” કરી તેની સાથે “અપકાન્ત” અને “અર્ધસૂચી” કરણ કરવું.
૧૬. કિંક્તસ્વસ્તિક—હાથ અને પગવડે “સ્વસ્તિક” કરી બન્ને પડખે તથા આગળ દંખાડવું.
૧૭. અક્ષાતક—એક પગ “અક્ષાત” કરીને જમણા હાથ અર્ધ વાળવો તથા ગોઠણ ઉઘો કરવો.
૧૮. કટીસમ—પગ “સ્વસ્તિક” કરી ખસેડવો અને બન્ને હાથ નાલી તથા કેડની પાસે રાખવા તેમજ પડખું “ઉદ્વારિત” કરવું.
૧૯. આક્ષિપ્તરેચિત—ડાળો હાથ છાતી ઉપર રાખી જમણા “ક્ષિપ્ત” કરી તેને “રેચિત” કરવો અને પછી “અપવિદ્ય” કરવો.
૨૦. વિદ્ધિસાક્ષિપ્તક—હાથ અને પગ બન્ને “વિદ્ધિપ્ત” કરી તેનોજ ફરીથી “આક્ષિપ્ત” કરવો.
૨૧. અર્ધસ્વસ્તિક—બન્ને પગ “સ્વસ્તિક” કરી જમણા હાથ કેડ ઉપર રાખવો તથા છાતી ઉપર ડાળો હાથ મૂકવો.
૨૨. અચિત—હાથને અવળો સવળો ફેરવીને નાકની આગળ “અચિત” કરવો.

૨૩. ભુજંગત્રાસિત—એક પગ સંકુચિત કરી તેને ઊંચો કરવો અને સાથળને “ચત્ર” કરી કેડ અને ગોઠણને “વિવર્ત” કરવાં.
૨૪. ઉર્ધ્વજાતુ—એક પગ ગોઠણથી સંકુચિત કરી ગોઠણ ઊંચો કરવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.
૨૫. નિકુચિત—એક પગ “વૃશ્ચિક” કરી એક હાથ પડખા ઉપર સંકુચિત કરી રાખવો તથા જમણો હાથ નાકની આગળ રાખવો.
૨૬. મતશ્ચિ—ડાબો અને જમણો બન્ને પગ ફેરવીને ખસેડવા તથા હાથ “ઉદ્વેષ્ટિત” અને “અપવિદ્ધ” કરવા.
૨૭. અર્ધમતશ્ચિ—બન્ને પગ “સ્ખલિત” કરી “અપસૃત” કરવા અને ડાબો હાથ “રેચિત” કરવો તથા જમણો હાથ કેડ ઉપર રાખવો.
૨૮. રેચકનિકુદ્ધિત—જમણો હાથ “રેચિત” કરી ડાબો પગ “નિકુદ્ધિત” કરવો અને તે ડાબો પગ “દોડા” રાખવો.
૨૯. પાદાપવિદ્ધ—નાભિની આગળ બન્ને હાથ “ખટિકામૂખ” કરવા તથા બન્ને પગ “સૂચીવિદ્ધ” અને “અપક્રાન્ત” કરવા.
૩૦. વલિત—એક હાથ “અપવિદ્ધ” કરી એક પગ “સૂચી” કરવો તથા કેડની પછવાડે રહેલ ત્રિકલાગને ફેરવવો.
૩૧. મૂર્ચ્ચિત—જમણો હાથ “વર્તિત” કરી “આધૂર્ણિત” કરવો અને ડાબો હાથ નીચે લટકતા રાખવા તથા એક પગ “સ્વસ્તિક” કરી “અપસૃત” કરવો.
૩૨. લક્ષિત—ડાબો હાથ “કરિહસ્ત” કરવો અને જમણો હાથ “પ્રવર્તિત” કરવો તથા એક પગ બહુ વળત “કુદ્ધિત” કરવો.
૩૩. હંડપક્ષ—જેમાં “ઉર્ધ્વજાતુ” એવા નામની ચારી હોય તથા બન્ને હાથ “લતાહસ્ત” કરેલા હોય, પછી તે જેમાંથી અંક હાથ તજ તરફના ઉંચા કરેલા ગોઠણ ઉપર રાખવો અને ફરીથી ખીજા હાથને ખીજા ઉંચા કરેલા ગોઠણ ઉપર રાખી બતાવવા તે.
૩૪. ભુજંગચરદરેચિત—(લક્ષણ કયાંઈ મળતું નથી).
૩૫. નૃપુર—પ્રથમ “ભ્રમરી” એવા નામની ચારી કરીને પછી “નૃપુર-પાદિકા” નામની ચારી કરવી તથા એક હાથ “રેચિત” અને ખીજો હાથ “લતાહસ્ત” કરવો તે.
૩૬. સંગ્રામ—
૩૭. પૈશાખરેચિત—
૩૮. ભ્રમર—ડાબો પગ “દોલિત” રાખી બન્ને હાથ સામસામા લપેટવા તથા ત્રિકોને નમાવવું

(આ બન્નેનાં લક્ષણ કયાંઈ મળતાં નથી)

૩૮. ચતુર—રાખો હાથ “અચિત” કરી જમણો હાથ “ચતુર” કરવો તથા જમણો પગ “કુદિત” કરવો.
૪૦. ભુજગાંચિત—જમણો પગ “ભુજગાંચિત” કરી જમણો હાથ “રેચિત” કરવો તથા રાખો હાથ “લતાખ્ય” કરવો.
૪૧. ઢંઢેચિત—બન્ને હાથ તથા પગ ઢંઢની પેઠે ચોતરફ ‘વિક્ષિપ્ત’ કરવા.
૬૨. વૃશ્ચિકકુદિત—એક પગ “વૃશ્ચિક” કરીને બન્ને હાથ જમીન સાથે અથડાવવા.
૬૩. કુદિભ્રાન્ત—જમણો પગ “સૂચી” કરી “અપવિદ્ધ” કરવો તથા કટિ ‘રેચિત’ કરવી.
૪૪. લતાવૃશ્ચિક—એક પગ વાત્રા તરફ વાંટા કરીને તેનું તળીયું ઉપગના ભાગમાં ગળવું અને આગળીઓ પણ ઉપગના ભાગમાં રાખવી.
૪૫. છિન્ન—“અરાસાખ્ય” હાથ કરી ઢેડ ઉપર મુકવો અને ઢેડ ‘છિન્ન’ કરવી તથા ‘રેસાખ્ય’ ન્યાનથી ઉભા રહેવું.
૪૬. વૃશ્ચિકરેચિત—એક પગ ‘વૃશ્ચિક’ બરડા તરફ વળેલો કરી બન્ને હાથ અતુકમે ‘સ્વસ્થિકરેચિત’ અને ‘નિમ્નકીર્ણ’ કરવા.
૪૭. વૃશ્ચિક—બન્ને હાથ ખભા તરફ વાળવા અને પગ વાના તરફ વાળવો તથા વાનો ઘણો નમતો રાખવો.
૪૮. વ્યસિત—આસીક” ન્યાનવડે ભેમી બન્ને હાથ છાથીમા રેચિત” રાખી બન્નેના તળીયા અડકે નહિ તેમ સામમામાં રાખવા.
૪૯. પાર્થનિકુદક—બન્ને હાથ ‘સ્વસ્થિક’ કરી એક પડખે રાખવા તથા બન્ને પગ જમીન ઉપર માથે અથડાવવા.
૫૦. લક્ષાટતિલક—એક પગ “વૃશ્ચિક” કરી બીજા પગના અગ્રુદાવડે ઢવાળમાં ચાદલા કરવો.
૫૧. કાન્ત—વાનો “કુચિત” કરી “અતિકાન્ત” કરવું કરવું તથા બેઉ હાથ “આદિપ્ત” કરવા.
૫૨. કુચિત—પ્રથમ એક પગ ‘નત’ કરી જમણો હાથ ‘કુચિત’ કરવો તથા મવળો રાખી રાખે પડખે ગળવો.
૫૩. વક્રમહલ—બન્ને હાથ લટકતા ગળી સગીર નમતુ રાખવું તથા આગળના ભાગમાં “અપવિદ્ધ” કરવું.
૫૪. ઉરોમહલ—બન્ને પગ અતુકમે સ્વસ્થિક, અપનૃત અને આર્ધક્રમ કરવા તથા બન્ને હાથ ઉરોમહલ કરવા.

૫૫. આક્ષિપ્ત—વેગથી બંને હાથ તથા પગ “આક્ષિપ્ત” કરવા
૫૬. તલવિલાસિત—એક પગ પડખા તરફ ઊંચો કરી તેનું તળીયું તથા આંગળીઓ ઉંચી રાખવી તથા બંને હાથ “અચિતતલ” કરવા.
૫૭. અર્ગલ—વાંસા તરફ એક પગ લાંબો કરી બંને પગનાં તળીયાં ઉઘર્વ રાખવાં તથા તે તરફનો એક હાથ પણ પગની પેઠે વાંસા તરફ લાંબો રાખવો
૫૮. વિક્ષિપ્ત—વાંસા તરફ અથવા પડખા તરફ હાથ અને પગને ‘વિક્ષિપ્ત’ કરવા.
૫૯. આવર્ત—પ્રથમ એક પગ ટુંકો કરી તેને આગળના ભાગમાં લાંબો કરી ગોળ ફેરવવો તથા હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા
૬૦. દેલપાદ—મંકુચિત કરેલ પગને ઊંચો લઇ એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો
૬૧. વિવૃત્ત—બંને હાથ તથા પગને ‘આક્ષિપ્ત’ કરવો અને ત્રિફ્લોગને ‘વિવૃત્ત’ કરવો તથા ફરીથી બંને હાથ “રેચિત” કરવા
૬૨. ચિનિવૃત્ત—પ્રથમ “સૂચોત્રિફ્લ” કરી ત્રિફ્લોગને પાછો ફેરવવો તથા બંને હાથ “રેચિત” કરવા
૬૩. પાર્થકાન્ત—પ્રથમ “પાર્થકાન્ત” કરી આગળના ભાગમાં જમીન ઉપર બંને હાથ અથડાવી પ્રયોગ પ્રમાણે રાખવા
૬૪. નિશુલ્લિત—વાંસા તરફ એક પગ વાળીને છાતી મારી રીતે ઊંચી રાખવી તથા હાથ કપાળના ચાદલા પાસે રાખવો
૬૫. વિદ્યુન્મુક્ત—વાંસા તરફ એક પગ વાળી ડોક લાંબી કરવી તથા એ તરફ ‘મંકુલપાદ’ કરવું
૬૬. અતિકાન્ત—પોતાની આગળના ભાગથી “અતિકાન્તક્રમ” કરવો તથા બંને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા
૬૭. નિવર્તિત—એક હાથ તથા પગ “આક્ષિપ્ત” કરી ત્રિફ્લોગને ‘નિવર્તિત’ કરવો તથા બીજે હાથ “રેચિત” કરવો
૬૮. ગજકીડિત—બંને હાથ કાન પાસે “અચિત” રાખી જમણો હાથ “લતાખટ” કરવો તથા એક પગ “દેલપાદ” કરવો.
૬૯. તલસસ્પૃશિત—એક પગ જલદી ઉપાડી આગળના ભાગ ઉપર ઠોકવો તથા બંને હાથે તાલી પાડવી.
૭૦. ગર્ડેલુતક—બંને પગ વાંસા તરફ લાંબા રાખવા તથા બંને હાથ “લતારચિત” કરવા અને માથું સારી પેઠે ઉંચું કરવું.

૭૧. ગ ઠનૂચી—એક પગ “સૂચી” કરીને તે તરફ પડખું ઉંચું રાખવું તથા એક હાથ છાતી ઉપર અને બીજો હાથ ગાલ પાસે “અચિત” રાખવો.
૭૨. પરિવૃત્ત—(આવું લલણ કયાઈ મળતું નથી)
૭૩. પાર્થિજનુ—એક પગ સરખો ઉભો રાખી તેના સાથળના પાછલા ભાગ ઉપર બીજો પગ રાખવો અને એક હાથની મુઠી વાળી છાતી ઉપર રાખવો.
૭૪. ગૃધાવલોનક—એક પગ વાસા તરફ લાખો રાખી તેનો ગોઠણ કાઈક “અચિત” કરવો તથા બન્ને હાથ બન્ને પડખે પહોળા નાખવા.
૭૫. સન્નન—એકદમ કુદકો મારી બન્ને પગવડે “સ્પર્શિતક” કરી આગળ મુકવા તથા બન્ને હાથ નીચે નમતા નાખવા.
૭૬. સૂચી—એક પગ “કુચિત” કરી તેને ઉંચો લઈ આગળના ભાગમાં જમીન ઉપર મુકવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.
૭૭. અર્ધમૂચી—ડાબો પગ માથા ઉપર નાખવો અને જમણો પગ “મૂચી” કરવો.
૭૮. સૂચીવિદ્—“સૂચીપાદ” થી દ્વિતીય પાદનો વેધ કરવો અને બન્ને હાથ કટિપ્રદેશ પાસે રાખવા.
૭૯. અપકાન્ત—એક પગને સાથળના ભાગમાંથી વળેલો રાખી અપ કાન્તક્રમ કરવો તથા બન્ને હાથ પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા.
૮૦. મયૂરસંલિત—‘વૃશ્ચિક’ કરણ કરીને બન્ને હાથ “રેચિત” કર તથા કમ્બરને “વિવૃત” કરવી.
૮૧. સર્પિત—બન્ને પગ અંતરાપમૃત કરી માથું પરિવાહિત કરવું અને બન્ને હાથ “રેચિત” કરવા.
૮૨. દડપાદ—એક પગ “નૂપુર” કરી દડની પેઠે લાખો કાવો તથા “ક્ષિપ્ત” કરી “વિદ્” કરવો.
૮૩. હનિગુહ્યુત—અતિકાન્તક્રમ કરી એક પગને ઉંચો કરી જમીન ઉપર ઠોકવો અને બીજો પગ “અચિત” કરી તેનો ગોઠણ “ક્ષિપ્ત” કરવા.
૮૪. ત્રેખોલિત—એક પગ “દાહાપાદ” કરી એકદમ ઉંચો લઈ જમીન ઉપર ઠોકવો અને ત્રિકોને પાડી વાળી જોતા હોઠએ એમ ફેરવવું.
૮૫. નિતાન્ત—બન્ને હાથ ઉપરના ભાગમાં નીકળતા રાખી બન્ને હાથની આગળીઓ પોતાના એકબીજાની આગળ રાખવી અને ‘અર્ધ’ નામની ચારી ચોળવી.
૮૬. અખલિત—એક પગ “દાહાપાદ” કરી બન્ને હાથ તેના સંગમાં ‘દાહા’ કરવા તથા “રેચિત” અને ‘આધૃષ્ટિત’ કરવું.

૮૭. કરિહસ્તક—હાથ છાતી ઉપર રાખી તેને જમણા હાથની હથેલી વડે વીંટવો તથા પગ “અચિત” કરવો.
૮૮. પ્રસર્પિતક—એક હાથ “રેચિત” કરી બીજો “લતાખય” કરવો અને બન્ને ચરણ “પ્રસર્પિતતલ” કરવા.
૮૯. સિંહચિકોડિત—એક ચરણ “અલાત” કરી તેને આગળ કરવો અને બીજો તદ્વતકમ કરવો તથા બન્ને હાથ પગને અનુસરતા રાખવા.
૯૦. સિંહકંપિત—એક પગ વાંસા તરફ લાંબો કરી બન્ને હાથ “નિકુચિત” કરવા, એવી રીતે ફરીથી પણ કરી બતાવવું.
૯૧. ઉદ્વૃત્ત—બન્ને હાથ તથા પગ “આક્ષિપ્ત” કરવા અને હેડ પણ “આક્ષિપ્ત” કરવો.
૯૨. અપરમૃત—એક ચરણ “આક્ષિપ્ત” કરી તે તરફનો હાથ પણ તેમજ કરવો તથા શરીર જરા નમતું રાખવું.
૯૩. તલસંધટિત—અનુક્રમે બન્ને પગ “દોલા” કરી બન્ને હાથનાં તળીયાં પરસ્પર મેળવવાં તથા હાથ “રેચિત” કરવો.
૯૪. જનિત—એક હાથ છાતી ઉપર રાખી બીજો હાથ લટકતો રાખવો તથા એક પગ ફણાથી જમીનને અડકાવવો.
૯૫. ખલ્લિસિક—“જનિત” કરણ કર્યા પછી બન્ને હાથની આંગળીઓ મુખ આગળ રાખી ધીમે ધીમે નીચે નમાવવી.
૯૬. નિવેશ—બન્ને હાથ છાતી ઉપર રાખવા અને છાતી વાંકી રાખવી તથા “મંડલ” સ્થાનવડે ઉભા રહેવું.
૯૭. મૈસિકાક્રિશિત—બન્ને પગ “તલસંચરપાદ” કરી બન્ને પગથી સાથે કુદી નીચે પડવું તથા શરીર કાંઈક નમતું અને વળેલું રાખવું.
૯૮. ઊરુદ્વૃત્ત—એક હાથમાં “આવૃત” નામતું કરણ કરી તે હાથ સાથળ ઉપર “અચિત” કરી રાખવો તેમજ પગના ગોઠણ નીચેનો ભાગ પણ “અચિત” અને “ઉદ્વૃત” રાખવો.
૯૯. મદસ્ખલિત—બન્ને હાથ લાંબા લટકતા રાખી માથાને “પરિવાહિત” રાખવું તથા બન્ને પગ “વસિત” અને “આચિદ્ધ” કરવા.
૧૦૦. વિપ્લુકાન્ત—એક પગ ચાલવાની તૈયારીમાં હોય તેમ વાળેલો અને આગળ ખસતો રાખી બન્ને હાથ “રેચિત” રાખવા.
૧૦૧. સંભ્રાન્ત—એક હાથ ગોળ કમળની પેઠે ફેરવી સાથળ ઉપર ખેંચીને લાવવા અને સાથળને “વિદ્ધ” કરવો.
૧૦૨. વિઠંસ—એક હાથ “સૂચી” કરી “અપવિદ્ધ” કરવો અને પગ “સૂચી” કરી “નિકુટિત” કરવો તેમજ હાથ છાતી ઉપર રાખવો.
૧૦૩. ઉદ્ધારિત—બન્ને પગ “ઉદ્ધારિત” કરી તેમજ બન્ને હાથ “તલસંધટિત” કરી પછી નતબના પડખે રાખવા.

૧૦૮. ધ્રુપલકોટિ—પ્રથમ હાથવડે તાલ આપી પછી “રેચિત” કરવા અને ત્યારબાદ “કુંચિત” કરી “અચિત” કરવા

૧૦૫. લોલિત—એક હાથ “રેચિત” કરી બીજો હાથ છાતી ઉપર “અલપદ” રાખવો તથા બન્ને પડખે માથું લોલિત કરવું તથા વખતે સ્થિર પણ રાખવું તેમજ “વૈશ્ણવ” સ્થાન કરવું.

૧૦૬. સામાપમર્પિત—(પૂર્વનો અથ લોક ત્રુટિ છે) બન્ને હાથ “રેચિત” કરી “અચિત” કરવા.

૧૦૭. શકટાખ્ય—શરીર નીચું નમાવી એક પગ લાંબો કરી “તલ સંચર” કરવો તેમજ છાતી “ઉદ્ઘાટિત” કરવી

૧૦૮. રંગાવતરણ—એક પગનો ફેરો ઉંચો રાખી પાની જમીન ત્રાચે અડકાવવી તથા બન્ને હાથ “ત્રિપતાક” કરી ઉંધા રાખવા અને માથું સરલ રાખવું

પૂર્વે કહેલ અંગહારનાં લક્ષણ નિચે મુજબ છે :—

૧. સ્થિરહસ્ત—બન્ને હાથ એક બીજા ત્રાચે પહોળા કરી ઉચા કરવા અને બન્ને પગ મરખા રાખવા, વળી ગળા હાથને “વ્યસિત” કરી “અપસ્રુત” કરી ઉંચો કરવો ત્યારપછી ‘પ્રત્યાલીક’ નામનું આસન કરી “નિકુટક” કરવું અને પછીથી “ઊર્લુદ્ધત” કરવું કરવું તેમજ અનુક્રમે સ્વસ્તિકાક્ષિપ્ત, નિતાન્ત અને કરિહસ્ત નામના કરણ કરવા

૨. પર્યસ્તક—પ્રથમ તલપુષ્પપુટ અને અપવિદ્ધ કરણ કર્યા બાદ અનુક્રમે વર્તિત, સન્નિકુટક, ઊર્લુદ્ધત, આદિપ્ત, ઉરોમડલ, નિતાન્ત, કરિહસ્ત, અને કટિચ્છિન્ન નામના કરણ કરવા.

૩. સૂચીવિદ્ધ—પ્રથમ હાથને “અલપદ” કરી સૂચી તથા વિદિપ્ત કરવા અને પછી અનુક્રમે આચ્છ્રિક, નિકુટક, ઊર્લુદ્ધત, આદિપ્ત, ઉરોમડલ, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન નામનાં કરણ કરવા

૪. અપવિદ્ધ—પ્રથમ અપવિદ્ધ અને સૂચીવિદ્ધ કરણ કરી, પછી એક ઉદ્વેષિત હાથને ત્રિકે ફેરવો ફેરવી બન્ને હાથ ઉરોમડલ કર્યા બાદ કટિચ્છિન્ન અને અપવિદ્ધ કરણ કરવું.

૫. આદિપ્તક—પ્રથમ નુપૂર નામનું કરણ કરી પછીથી વિદિપ્ત અને અલાતક કરવા અને પછીથી અનુક્રમે વિદિપ્તક તથા ઉરોમડલ કરી પછીથી નિતમ્બ, કરિહસ્ત, અને કટિચ્છિન્ન કરવા

૬. ઉદ્દેશિત.-હાથ ઉદ્દેશિત કરી અપવિદ્ધ કરવો અને એક પગ નિકુદ્ધિત જમણે તથા ડાબે પડખે કરવો; ત્યારપછી બન્ને હાથ ઉરોમંડલ કરી નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૭. વિષ્કંભ.-અનુક્રમે બન્ને હાથ પરસ્પર લગેટી બન્ને પગ નિકુદ્ધિત કરવા, પછી કુચિત, અચિત અને ઊરુદ્ધત કરણ કરવું, તેમજ એક હાથ ચતુરસ્ર કરી એક પગવડે નિકુદ્ધક કરવું, વગી ભુજંગત્રાસિત કરી એક હાથ ઉદ્દેશિત કરવો અને જમરકવડે છાતીમાં રહેલ ત્રિકસંધિને ઢાંકવો, પછીથી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવું.

૮. આપરાજિત.-પ્રથમ ઢંડપાદ કરી એક હાથને વિક્ષિપ્ત અને આક્ષિપ્ત કરવો તેમજ વ્યસિત કરેલ ડાબા હાથને પગની સાથે ખસેડવો, પછીથી બે વખત નિકુદ્ધક કરી આક્ષિપ્ત કરવું તેમજ ઉરોમંડલ કરી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૯. વિષ્કંભાંગસ્મૃત.-પ્રથમ કુદ્ધિત કરણ કરીને ભુજંગત્રાસિત કરવું. પછીથી રેચિત હસ્તવડે પતાકહસ્ત ખતાવવો, તદ્દનંતર અનુક્રમે આક્ષિપ્ત, ઉરોમંડળ, તાલાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૧૦. મત્તાક્રોડ.-ત્રિકને વાળી નૃપુર નામનું કરણ કરવું, તથા ભુજંગત્રાસિત, સંખ્ય, વંશાખરેચિત, આક્ષિપ્તક અને પરિચ્છિન્ન નામનાં કરણ કરવાં.

૧૧. સ્વસ્તિકરેચિત.-પ્રથમ હાથ અને પગ રેચિત કરી વૃથ્વિક કરણ કરવું તેમજ ફરીથી પણ હાથ પગ રેચિત કરી વૃથ્વિક કરવું, પછીથી નિકુદ્ધક, સંખ્યાસંખ્યકૃત અને લતાખ્ય કરવું.

૧૨. પાર્શ્વસ્વસ્તિકરેચિત.-પ્રથમ પાર્શ્વસ્વસ્તિક કરી નિકુદ્ધક કરવું, એક પડખે કર્યા પછી બીજે પડખે પણ તેજ પ્રમાણે કરવું, ત્યારપછી હાથ ગોળ ફેરવી સાયળ ઉપર મારવો. પછીથી ઉરુદ્ધત કરી આક્ષિપ્ત કરવું, તદ્દનંતર અનુક્રમે નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૧૩. વૃથ્વિકાપસ્મૃત.-એક પગ વૃથ્વિક કરી, એક હાથ લતાખ્ય કરી તેને નાક પાસે લઈ જવો, તથા તેને જ ઉદ્દેશિત કરી નિતાંબની ચોતરફ ફેરવવો, પછીથી કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૧૪. ભ્રમર.-પ્રથમ નૂપુરપાદ કરી આશિષ કરવું, પછી અનુક્રમે પરિચિત્ત, સૂચીપાદ, નિતાન્ત, કરિહસ્ત, ઉદોમંડલ તથા કટિચિત્ત કરણ કરવાં.

૧૫. મત્તરખલિત.-પ્રથમ મતલિ કરણ કરી જમણે હાથ દેવવે, અને તેને કપોલ તરફ નિકુચિત કરવું, ત્યારબાદ અનુક્રમે અપવિદ, હૂત, તલસંદેહાટ, કરિહસ્ત તથા કટિચિત્ત કરણ કરવાં.

૧૬. મહાદ્વિલાસિત.-પ્રથમ બન્ને હાથ દોલા કરી તેને હલાવવા, પછી સ્વસ્તિકાપદ્મ તથા અન્તર્વિવલિત કરી તલસંધટિત કરવા, ત્યારપછી અનુક્રમે નિકુટિત, ઉત્તેદ્વત, કરિહસ્ત અને કટિચિત્ત કરવાં.

૧૭. ગતિમંડલ.-પ્રથમ મંડળ નામનું સ્થાન કરી બન્ને હાથ રચિત કરવા તથા એક પગ ઉદ્ધાટિત કરી મતલિ કરણ કરવું, પછીથી અનુક્રમે આશિષ, ઉદોમંડલ અને કટિચિત્ત કરવાં.

૨૩. પાશ્વરેષ્ટ.-બન્ને હાથ છાતીમાં અથડાવી ઊર્ધ્વગત કરવું, આક્ષિપ્ત અને સ્વરિતક કરી ત્રિકોને ફેરવવું, વળી બન્ને હાથ ઉદોમ'ડલ કરી પછી નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૪. ત્રિધુદ્ધ્રાન્ત.-ડાબો પગ સૂચી કરી જમણો પગ વિદુદ્ધ્રાન્ત કરવો, પછીથી લતાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરવું.

૨૫. ઉદ્વૃત્તક.-પ્રથમ નૂપુરપાદ કરી બન્ને હાથ લટકતા રાખી તે દરેકને પોતપોતાની બાલુની કેડ ઉપર સુકી વિક્ષિપ્ત કરવું અને છેવટ બન્ને હાથવડે સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું તથા લતાખ્ય અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૬. આલીઠ.-પ્રથમ આલીઠ નામનું સ્થાન કરી બન્ને હાથ વ્યસિત કરી ખમાને અથડાવવા તથા ડાબો પગ નૂપુર કરી, જમણો અલાત કરી પાછો તેજ પગ આક્ષિપ્ત કરી બન્ને હાથ ઉદો મ'ડલ કરી કરિહસ્ત તથા કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૨૭. રેચિત.-એક હાથ રેચિત કરી, એક પડખું નમાવી રેચિત કરવું અને ફરીથી પછી તેજ યોગવડે શરીર નમાવી રેચિત કરવું, પછી ઉદોમ'ડલ અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૮. આરદ્યુરિત.-પ્રથમ નૂપુર ચરણ કરીને ત્રિકોનું પરિવર્તન કરવું, પછીથી વ્યસિત હસ્ત કરી ત્રિકોનું વિવર્તન કરવું, ત્યારબાદ એક ચરણ અલાત કરી સૂચી કરવો તથા છેલ્લે કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૨૯. આક્ષિપ્તરેચિત.-બન્ને પગ પ્રથમ રેચિત કરી, પછી સ્વરિતક કરવા તથા બન્ને હાથ રેચિત કરી સ્વરિતક કરવા, ફરીથી એજ અનુક્રમે તે છુટા પાડવા અને પછી ઉત્થેપણ કરી રેચિત કરવા તથા ઉદ્વૃત્ત, આક્ષિપ્ત અને ઉદોમ'ડલ કરી છેલ્લે નિતાન્ત, કરિહસ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૩૦. સંબ્રાન્ત.-પ્રથમ વિક્ષિપ્ત કરણ કરીને ડાબો પગ સૂચી કરી વિક્ષિપ્ત કરવો, પછી છાતી ઉપર જમણો હાથ રાખી ત્રિકોને વલિત કરવું અને છેલ્લે અનુક્રમે નૂપુર, આક્ષિપ્ત, અર્ધસ્વરિતક, નિતાન્ત, કરિહસ્ત, ઉદોમ'ડલ અને કટિચ્છિન્ન કરણ કરવાં.

૩૧. અપસર્પ.-પ્રથમ અપક્રાન્તક્રમ કરી એક હાથ વ્યસિત કરવો, તથા ઉદ્વેષિત કરી ઊર્ધ્વસૂચી કરવું તેમજ વિક્ષિપ્ત અને કટિચ્છિન્ન કરવાં.

૩૨. અર્ધનિકુટક.-પ્રથમ નૃપુરપાદ કરી તેને એકદમ આક્ષિપ્તક્રમ કરવો. પછી એક પગની પાછળ બન્ને હાથ રાખી ત્રિકોને ફેરવવું, ત્યારબાદ હાથ તથા પગવડે નિકુટન કરી ઉદોમ'કલ કરવું' અને છેલ્લે કરિદસ્ત તથા કટિચિહ્ન કરવાં.

લાસ્ય.

આ લાસ્યનાં દશ અંગ છે:—

- ૧, ગેયપદ, ૨, સ્થિતપાઠ્ય, ૩, આસીન, ૪, પુષ્પગંડિકા, ૫, પ્રચ્છેદક, ૬, ત્રિગૂદ, ૭, સૈન્ધવ, ૮, દ્વિગૂદ, ૯, ઉત્તમોત્તમક, ૧૦, હક્ષત્રપ્રયુક્ત.

ગાવા માટે વીણા આદિ વાદ્ય લાવી આસનસ્થ થઈ શુદ્ધગાન કરવું તે “ગેયપદ.”

કામાગ્નિથી તપેલી સ્ત્રી જેમાં બેઠી બેઠી પ્રાકૃત ગાન કરે તે “સ્થિતપાઠ્ય;” અભિનવશુભાચાર્ય કહે છે કે, ક્રોધથી શ્રમભુતા પામેલી સ્ત્રીનું પ્રાકૃત પાન (ગાન) તે “સ્થિતપાઠ્ય.”

કોઈ જાતનાં વાદ્ય વિના શોક તથા ચિન્તાયુક્ત બની ગાત્ર પ્રમાણે અનલકૃત શરીરે ગાયન કરે તે “આસીન.”

સ્ત્રીપુરુષ વાદ્યસહિત વિપરીત એકાથી વિવિધ ભેદવાળું ગાયન કરે તે “પુષ્પગંડિકા.”

પતિને અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત માનીને પ્રેમનો ભંગ થવાથી બેઠ પામેલી સ્ત્રી વીણા લઈને ગાયન કરે તે “પ્રચ્છેદક.”

સ્ત્રીને વેપ ધારણ કરનાર પુરુષનું પ્રેમપુરઃસર નૃત્ય તે “ત્રિગૂદ.”

કોઈ શ્રદ્ધસંઠેત (સ કેત સ્થાનમાં જેને નાચિકા મળી નથી એવો) પુરુષ સારી વાણી અને કવ્વથી પ્રાકૃતગાન કરે તે “સૈન્ધવ.”

વિદગ્ધ મનોદર પદવાળું કે ચર પદવાળું, પૂર્ણ સમ સ્વરવાળું, મુખપ્રતિ-મુખાન્વિત અને હક્ષત્રપ્રયુક્તિવાળું ગાન તે “દ્વિગૂદક.”

રસલાવવાળું, કોપ કે પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થયેલું, તિરસ્કારયુક્ત, ઉત્તરોત્તર રસવાળું, હાવહેલાવાળું અને ચિત્રવિચિત્ર પ્રલોકબદ્ધ મનોહર ગાન તે "ઉત્તમોત્તમકે."

ઉપાલંબને લીધે અપ્રિય લાગતું પણ વિલાસયુક્ત ગાનના અર્થવાળું પ્રશ્નોત્તરયુક્ત જે ગાન તે "ઉક્તાપ્રત્યુક્તા."

આ સિવાય "સંગીતરતનાકર" માં "ભાસ્ય"નાં દશ અંગો તથા તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.—

૧, ચાલી, ૨, આલિવડ ૩, લલિ, ૪, સૂક, ૫, ઉરોડ્ડણ, ૬, ધસક, ૭, અંગહાર, ૮, ઓયારક, ૯, વિહમી, ૧૦, મનન્.

મનોહર, હીપતું, પ્રિય, તાલ અને નાચની સાથે બહુ ધીમેથી નહિ તેમ બહુ ઉતાવળથી નહિ એવી રીતે બહુધા ત્રસતાવાળું, પાદ સાથળ કટિ અને બાહુનું ચાલન (હલાવણ) અર્ધાત્ મધ્યલય અને ત્ર્યમ્બતા જ્યાં બહુધા હોય તે "ચાલી."

એ "ચાલી" દ્રુતલય અને ચતુસ્ત્રમતાપ્રધાન હોય તે "આલિવડ."

નટીના વિલાસવડે રસિક લાગતું અને મૃદુતાવાળું કટિ અને બાહુનું ચલન જ્યાં એક સાથે હોય તે "લલિ."

મનોહર લીલાવાળા કર્ણાભરણ કર્ણના હાવ (ત્રીવિલાસ) જ્યાં અધિક હોય અને ધીમેથી અથવા ઉતાવળથી પણ લય સાથે કર્ણોનું ચાલન થતું હોય તે "સૂક."

જ્યાં નટી પેતાના સ્તનનું, બુજનું અને શિરનું ચાલન મનોહર લાગે તેમ વિલંબથી અને અવિલંબથી કરે તે "ઉરોડ્ડણ."

નટી અતિ મનોહર રીતે સ્તનને તાલ લયના અનુકરણ સાથે અનુક્રમે નીચે નમાવે તે "ધસક."

નર્તકી તાલ અને લયની સાથે અનુક્રમે જન્ને સ્તનને ધ્રુવની પેઠે નમાવે તે "અંગહાર."

નદી પોતાના મસ્તકને જંરા તિર્થંકરાખી નીચી ગતિ કરાવે તે ‘ઓધારક.’

નદી શૃંગારરસથી ભરપૂર હાસ્ય કરે તે “વિહુસ્તી”

અધ્યાસ કરેલ સ્થિતિથી કોઈ અન્ય વિલક્ષણ નવિન રચનાથી ગીતાદિક તાલ અને લયથી હિસા રહેલું તે “મનસ્.”

ચાર પ્રકારનો રેચક.

૧. પાદરેચક, ૨. કટિરેચક, ૩. કરરેચક, ૪. શ્રીવારેચક.

કોઈ એક સમયે મૃદંગ, ભેરી ઢાલ, ઝાઝા, ડિંડિમ, ગોમુખ, પશુપ તથા હર્દુર વિગેરે વાજાં વાગનાં હનાં અને દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ થયો. હુતો તે વખતે સાયંકાળે મહેશ્વર વિવિધ પ્રકારના અંગહારોવડે લય અને તાલને અનુસરીને નૃત્ય કરતા હતા, તે નૃત્યમાં “પિંડીમંથ” ભેળતે નન્દી અને ભદ્ર-મુખ વિગેરે ગણોએ તે પિંડીનાં નામ અને તેનાં લક્ષણોસહિત બધા બાધ્યા.

પિંડીમંથ.

ઈશ્વરની “ઈશ્વરી” પિંડી, નંદીની “વાયુદિ”, ચંડિકાની “સિંહ વાહિની”, વિષ્ણુની “તક્કરિ”, બ્રહ્માની “પદ્મા”, ઈન્દ્રની “ઐરાવતી” કામદેવની “હાસ”, કુમારની “શિખી”, લક્ષ્મીની “હર”, ગંગાના “ધારા”, યમની “પાશ”, વરુણની “નદી”, કુબેરની “વક્ષા”, બલદેવની “હલ”, ભોગીની “સર્પ”, ગણેશની “મહા” અને દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનારી, ત્રિશૂલના જેવી આકૃતિ અને સ્થિતિવાળી શંકરની “રેદ્રી” પિંડો. આ પ્રમાણે તાંડવ નૃત્યમાં બીજા દેવતાઓની પણ વર્ણબદ્ધ પિંડીઓ યોજાય છે.

આ રીતે ભગવાન યંકરે રેચક અંગહાર અને પિંડીમંથ ગુણને તંડવ મુનિને આપ્યા પછી તેમણે સારી રીતે ગમ્યનથી સાથે નૃત્યપ્રયોગ ઉત્પન્ન કર્યો જે “તાંડવ” એમ કહેવાય છે.

કોઈ શંકા કરે કે, અધારે અર્થ બતાવવા માટે અવિનયો કદા છે ત્યારે

નૃત્ત શામાટે કર્યું અને તે કેવા સ્વભાવની અપેક્ષા રાખે છે, તેને ગીતના અર્થની સાથે સંબંધ નથી તેમ વરતુને પણ ખતાવનારું નથી છતાં “ આસારિત” ગીતોમાં નૃત્ત શામાટે કર્યું? તેના જવાબમાં એટલું જ છે કે, નૃત્ત કોઈપણ અર્થની અપેક્ષા રાખતું નથી પરંતુ માત્ર શોભાને માટેજ નૃત્તની પ્રવૃત્તિ છે, બહુધા લોકોને નૃત્ત સ્વભાવથીજ પ્રિય છે અને તેમંગળકારક છે તેમજ વિવાહ, પુત્રજન્મ, ઉત્સવ અથવા આનંદને માટે પણ તે કરવામાં આવે છે, વળી તે નૃત્તમાં ગાનાર તથા વગાડનાર પણ સહાયક છે; પૂર્વે શકરે પણ તંડુને “ ગાયનની સાથે નૃત્તની પ્રવૃત્તિ કરો” એમ આજ્ઞા કરી હતી.

તાંડવનૃત્તનો બધો પ્રકાર દેવની સ્તુતિ સાથે થાય છે, તે પ્રયોગ સુકુમાર છે અને તેની ઉત્પત્તિ શૃંગારરસથી છે.

વર્ધમાન.

તાંડવનૃત્યનો પ્રકાર “ વર્ધમાન” થી આરંભીને થાય છે.

કળાઓની વૃદ્ધિને લઈને અક્ષરોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા નર્તકીઓની વૃદ્ધિ કરનાર છે માટે તેને “ વર્ધમાન” કહે છે.

વાદ્યોની યથાયોગ્ય ગોઠવણી કર્યા પછી “ આસારિત” પ્રયોગ કરવો. તેમાં તંત્રી ગાનયુક્ત “ ઉપોહન” કરીને તત્તુવાદ્યયુક્ત નર્તકીએ પ્રવેશ કરવો.

પ્રથમ “ વિશુદ્ધકરણ” ગતિમાં વાદ્ય યોજવાં અને તે વાદ્યને અનુસારે ગતિ કરવી તથા “ ચારી” યોજવી.

નર્તકીઓએ “ વેશાખ” સ્થાનવડે “ રેચક ” ચારી કરી હાથમાં પુષ્પાં-જલિ લઈ રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પુષ્પાંજલિ વિખેરી નાંખી રંગભૂમીમાં ચોતરફ ફરી દેવતાઓને પ્રણામ કર્યા બદ અભિનય કરવો.

જ્યાં ગીતનો અર્થ અભિનયવડે ખતાવવો હોય ત્યાં સાથે વાદ્ય યોજવું નહિ, પણ જ્યાં અંગહારનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં તાંડવમાં વપરાતા વાદ્ય યોજવાં અને જ્યાં નૃત્યના અંગને સંમજતાર શ્રોતાઓ ન હોય ત્યાં પણ યુદ્ધના સરખાં સમ, રક્ત અને વિભક્ત વાદ્ય તાંડવમાં યોજવા; એ રીતે ગીત અને વાદ્ય ખતાવીને નર્તકી રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય અને બીજી નર્તકીઓ પ્રથમની પેઠે

પ્રવેશ કરે; બીજી જે સ્ત્રીઓ પકીથી પિંડીબંધ કરવાની હોય તે પિંડીબંધ ન કરે ત્યાંમુધી " પર્યસ્તક" કરવો.

બીજી સ્ત્રીઓ પિંડીબંધ ધર્મ બહાર નિકળે તેમાં છ પિંડીઓમાં વાદકોએ વાદ પર્યસ્તક પ્રમાણે ચિત્રકરણની સાથે વગાડવાં, ત્યાં ફરીથી પૂર્વની પેઠેજ ઉપોહન કરવું તથા આસારિત ગાન પણ ફરીથી કરી બતાવવું.

બીજાં આસારિત ગાયનનું કાર્ય અભિનયથી કરી બતાવવું, તેજ વસ્તુ ફરી નાટ્યવડે બતાવવું અર્થાત્ નાટ્યનું વસ્તુજ ગાયનમાં ગાઈ બતાવવું.

આસારિત સમાપ્ત થાય ત્યારે નર્તકીએ રંગમાંથી નિકળી જવું અને તે સ્થાને બીજી નર્તકીએ પ્રવેશ કરી તેના તેજ પ્રયોગ કરી બતાવવો.

નૃત્યમાં એક નર્તકીએ એક વસ્તુ, બે નર્તકીઓએ બીજું વસ્તુ, ત્રણ નર્તકીઓએ ત્રીજું વસ્તુ અને ચાર નર્તકીઓએ ચોથું વસ્તુ બતાવવું.

ઉપર કહેલ પિંડીઓ ચાર પ્રકારની છે:—

૧. પિંડીબંધ, ૨. મૃંખલિકા, ૩. લતાબંધ, ૪. લેલક.

જે પિંડરૂપ હોય તે " પિંડીબંધ", ગુદમરૂપ હોય તે " મૃંખલિકા", તાલબંધ હોય તે " લતાબંધ" અથવા " પ્રલના" અને નૃત્યયુક્ત હોય તેને " લેલક" કહે છે.

ઉપર બતાવેલ તમામ પ્રયોગો વર્ધમાનમાં થાય છે.

આસારિત ગાનવિધિ.

વાદ ગુરૂ અક્ષર અને અદ્ય અક્ષરનાથું કરવું તથા ગીત વહોંના ફર-પણાથી ઉપોહનવાથું કરવું; જે અંગ ગીતની યોજનાથી વારેવારે ઉત્પન્ન થતું હોય તેને અભિનયથી બતાવી બાકીનું નૃત્ત સાથે જોડવું અને તે ત્રિપાલ્લિરૂપ હોવું જોઈએ, જેવી લય હોય તે પ્રમાણે વગાડનારાએ વાદ યોજવું.

નૃત્ય અને નૃત્તની યોજના.

જ્યાં નાટકનું અંગ વસ્તુ યોજવું હોય તથા જ્યાં અભ્યુદયનું સ્થાન હોય ત્યાં નૃત્ય યોજવું.

જ્યાં સ્ત્રીપુરુષની રતિ સંબંધી વસ્તુ જણાતું હોય ત્યાં પુરુષાર્થને ઉત્પન્ન કરનારું નૃત્ય યોજવું.

જ્યાં સ્ત્રી પાસે તેનો પ્રિયતમ હોય અને વસંતાદિ ઋતુનો યોગ હોય ત્યાં ગીતાર્થની સાથે સંબંધવાળું નૃત્ય યોજવું.

જે અંગમાં નાયિકા ખંડિતા, વિપ્રલબ્ધા અને કલહાંતરિતા હોય ત્યાં નૃત્ય યોજવું નહિં.

નાયિકા પાસે નાયક હોય અને તેની સખી તે સાથે શુષ્ક વાત કરતી હોય અથવા જેનો સ્વામી પરદેશ ગયો હોય ત્યાં નૃત્ય યોજવું નહિં.

જે અંગમાં નાયિકા અનુક્રમે નાયકની પ્રસન્નતા મેળવે ત્યાં તથા એ રીતના ખીજ અર્થોમાં પણ નૃત્ય કરવું.

જે અંગ દેવની સ્તુતિરૂપ હોય ત્યાં મહેધરથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉદ્ભવ અંગ હારોવડે નૃત્ય યોજવું.

જે અંગમાં સ્ત્રીપુરુષના યોગવાળું ત્રગાર રસયુક્તગાયન હોય ત્યાં દેવી કૃત લલિત અંગહારોવડે નૃત્ય યોજવું.

માંડવાય યોજના.

અતુષ્પાદ, નર્કુટક, ખંજક અને પરિજાતકમ. ભાંડવિધિ થાય છે.

ખંજક અને નર્કુટકની સાથે જ્યાં અતુષ્પદા કરવામા આવે, તેના પદના અંતમાં તથા સન્નિપાતમાં ભાંડગૃહ કરવું.

જે “ધ્રુવા.” છન્દયુક્ત સમપાદવાળી અને સમઅક્ષરવાળી હોય તેના પાદના અંતમાં પ્રદેશિનીનો સ્પર્શ કરવો તથા “નાગ.” નામના અભિનયનો એક પરિવર્તન કરી ફરીથી પાદનિવૃત્તિ કરીને ભાણ્ડવાય યોજવું, તેમજ અંગ વસ્તુની નિવૃત્તિમા, વર્ણોત્તરની નિવૃત્તિમાં અને ઉપસ્થાનમા ભાંડવાય યોજવું; જે તંત્રીવાદે કરેલ અન્તર્માર્ગ હોય તેમા પણ ભાંડવાયની સાથે તાંડવમા કહેલ “મૂચી.” કરવી.

પૂર્વરંગ.

નાટ્યમાં પ્રથમ યોજવા યોગ્ય પ્રયોગને “ પૂર્વરંગ.” કહે છે, તેના લેહ નીચે પ્રમાણે છે.

અત્યાહાર, અવતરણ, આરંભ, આશ્રાવણા, વક્રપાણિ, પરિઘટના, સંસ્વદના, માર્ગાસારિત અને આસારિત; એ આસારિતના ત્રણ લેહ છે. જ્યેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ અને બહિર્ગીત ત્રણ કહે છે અને તે પકડાની અંદર રહેનાર નાટક લજ્જવનારાઓએ તંત્રીવાદોની સાથે આ ગીતોને મેળવવાં અને ત્યારપછી “ મદ્રક.” આદિ ગીતમાંથી એક ગીત ગાયા પછી જેમાં તાંડવ-નૃત્ય યોજાય છે એવું વર્ધમાન કરવું.

ઉત્થાપન, પરિવર્તન, નાન્દી, શુકાવકૃષ્ટા, રંગદ્વાર, ચારી, મહા-ચારી, ત્રિગત અને પ્રરોચના એ તમામ અંગો પૂર્વરંગમાં થાય છે.

વાદોને યથાયોગ્ય ગોઠવવાં તે “ અત્યાહાર.”

ગાયકોનો પ્રવેશ કરાવવો તે “ અવતરણ.”

પરિગીતક્રિયાનો આરંભ કરવો તે “ આરંભ.”

વાદ બરાબર સુરમાં આણવા માટે જે ક્રિયા કરવી તે “ આશ્રાવણા.”

વાદવૃત્તિના વિભાગ માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે “ વક્રપાણિ.”

(પરિઘટનાનું લક્ષણ સ્ફુટ નથી.)

હાથના વિભાગ જણાવવાને જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે “ સંસ્વદના.”

તંબૂર અને મૃદંગના યોગથી જે ક્રિયા થાય તે “ માર્ગાસારિત.”

કાળના વિભાગ પાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે “ આસારિત.”

દેવતાઓનું કીર્તન કરવું તે “ ગીતવિધિ.”

(વર્ધમાનનું લક્ષણ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે.)

વર્ધમાન પ્રયોગ ચિત્રપૂર્વરંગમાં નાન્દીપાદના મધ્યમા કરવો એમ કેટલાએક કહે છે અને કેટલાએક શુદ્ધ ચિત્રપૂર્વરંગમા ગીતવિધિ પછી કરવાનું કહે છે.

નાન્દી પકડે રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરે તે “ ઉત્થાપન.”

બધી દિશાઓમાં ફરી લોકપાલોને નમસ્કાર કરવા તે “ પરિવર્તન.”
 દેવ પ્રાક્ષણ અથવા રાજાઓના આશીર્વાદયુક્ત નિત્યપ્રયોગ કરવામાં
 આવે તે “ નાન્દી.”

શુદ્ધ અક્ષરોવડેજ અવકૃષ્ટા નામનો ધ્રુવા કરવી તે “ શુષ્કાવકૃષ્ટા.”
 વાચિક અને આંગિક અભિનયો જ્યાં પ્રથમ કરી જતાવાય તે “ રંગદ્વાર.”

શૃંગાર રસનો પ્રચાર કરવો તે “ ચારી.”

રૌદ્રરસનો પ્રચાર કરવો તે “ મહાચારી.”

વિદ્વપક, સૂત્રધાર અને પારિપાશ્વક જ્યાં વાતચીત કરે તે “ ત્રિગત.”

કાવ્યના ઉપશ્લેષથી હેતુ અને ચુકિતવાળી ક્રિયા કરવી તે “ પ્રરોચના.”

પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલ “ બહિર્ગીત.” ના સળાઈમાં મહાત્મા ભરતમુનિ
 લખે છે કે—“ પ્રથમ તેનું નામ નિર્ગીત હતું, એ નિર્ગીત માંધવોએ તાલ
 અને લયયુક્ત દેવદાનવોને સંભળાવ્યું, તેમાં દેવતાઓના વખાણ હોવાથી
 રાક્ષસોને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, સર્વ રાક્ષસોએ વિચાર કરી નિર્ગીતની માગણી કરી
 એથી તેઓને આપવું પડ્યું, દેવતાઓ સપ્તરૂપથી પ્રસન્ન રહેતા હતા
 એટલે નિર્ગીત દાનવોને મળવાથી દ્વેષ કરવા લાગ્યા, સર્વ દેવતાઓએ નારદને
 કહ્યું કે—નિર્ગીતનો નાશ કરો, મહાત્મા નારદે “ ના”. કહી કહ્યું કે—ધાતુવા-
 દના આશ્રયથી ધનાર નિર્ગીતનો નાશ નહિ થાય પણ ધાતુરાદયવડે શોભતું
 અને ઉપોહનયુક્ત નિર્ગીત વિધિથી સપ્તરૂપ કહેવાશે; નાટ્યકારોને દેવતાઓ
 પ્રિય હોવાથી નિર્ગીતનું બહિર્ગીત નામ આપી ગાવા લાગ્યા; એ બહિર્ગીત
 સુવર્ણાદિ ધાતુવડે વિચિત્ર જનાવેલ વીણામાં વર્ણાલંકારયુક્ત ગુરૂ લઘુ અક્ષરો-
 વડે યોજાય છે અને પદ વિના કેવળ અક્ષરોની યોજનાથીજ ગવાય છે.”

વળી મહાત્મા ભરત લખે છે કે— યોગ્ય આશ્રાવણા કરવાથી દેત્યો, વક્ર-
 પાણ્ડિ કરવાથી દાનવો, યોગ્ય પરિધટ્ટનાથી રાક્ષસગણો, સંસ્વદનાથી ગુહકો,
 માર્ગોસારિત સાંઝળીને યજ્ઞો, ગીતકપ્રયોગથી દેવતાઓ, વર્ધમાનપ્રયોગથી
 કિંકરોસહિત રૂદ્રો, ઉત્થાપનની યોજનાથી પ્રહ્લા, પરિવર્તન કરવાથી લોક-
 પાલો, નાન્દી પ્રયોગ કરવાથી ચન્દ્રમાં, અવકૃષ્ટા કરવાથી સર્પો, શુષ્કાવકૃ-

દાથી પિતૃગણો, રંગદ્વારથી વિપ્લુ, જર્જરના પ્રયોગથી ગણેશ અને ચારીની યોજનાથી ઉમા પ્રસન્ન થાય છે તેમજ રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓસહિત આચાર્ય આનંદ પામે છે.

ગીતવિધિક્યાં પછી મર્ધમાનપ્રયોગ કરવો અને ત્યારપછી “ઉત્થાપની” ક્રિયા કરવી.

ધ્રુવા-લક્ષણ.

અગિયાર અક્ષરનું એક ચરણ કરવું અને તેમાં પહેલાં એ, યોથો, આઠમો અને અગિયારમો અક્ષર ગુરૂ કરવા, એવી રીતે ચાર ચરણ કરવાં અને તે ચતુરસ્રનાત્ર્યમંડપમાં યોજવી; એ ધ્રુવામાં ચાર સન્નિપાતની સાથે ત્રણ લય, ત્રણ યતિ, અને ચાર પરિવર્ત કરવા, નતિએ “વિ શુ કુ.” કરવી અને તેને તાલની સાથે યોજવી. શંખા તથા તાલ એ એ કળાનાં કરવાં; ફરીથી એક કળાની શંખા ફરી ત્રણ કળાનો એક સન્નિપાત કરવો એ પ્રમાણે આઠ કળાનો એક સન્નિપાત કરવો; ચાર સન્નિપાતનો એક પરિવર્ત કહેવાય છે. તે પ્રથમ સ્થિત-લયમાં કરવો, તે પરિવર્તના ત્રીજા સન્નિપાતમાં લાંડગૃહ થાય છે.

એક પરિવર્ત ગયો અને બીજો પ્રાપ્ત થયો તેના મધ્યલયમાં સૂત્રધારનો પ્રવેશ કરાવવો.

સૂત્રધાર પ્રવેશ.

પ્રથમ પુષ્પાન્જલિ ગ્રંથણ કરી, રક્ષા ધવા માટે મંજાળ દ્રવ્યો ધારણ કરી, શુદ્ધ વસ્ત્રવાળા, પ્રસન્ન મનવાળા, અદ્ભુત દ્રષ્ટિવાળા, પવિત્ર અને નાટક ભજવનાર ત્રણ પુરૂષો “વૈષ્ણવ” સ્થાન કરી સર્વ અવયવો શોભતા રાખી રંગભૂમીમાં પ્રવેશ કરે, તેમાં જે પડએ જે પારિપાત્થક અને મધ્યમાં સૂત્રધાર રહે, પારિપાત્થકમાં એક જણ સુવર્ણ કલશ ધારણ કરે અને બીજો જર્જરધ્વજ ધારણ કરે એ પ્રમાણે જે પારિપાત્થકોએ વિદ્યાએલ સૂત્રધાર વિદ્યાર્ણુ પૂજન કરવાની ઇચ્છાથી પાંચ પગલાં ચાલે.

સૂત્રધારે પારિપાત્થકોની સાથે વિપ્રાપરી કરી ગયો પગ સૂચી કરવો અને જમણાથી વિદેશ કરવો, પછી બ્રહ્માના સ્થાનમાં (મધ્યમાં) પુષ્પાન્જલિ

નાંખી બ્રહ્માને લલિત હાથવડે નમસ્કાર કરી જમીન ઉપર એક હાથથી ત્રણ નમસ્કાર કરવા, વળી નાભ્યસમય નિર્વિઘ્ન ચાલવા માટે જમીન ઉપર એક હાથથી ત્રણ નમસ્કાર કરવા, પછી સૂત્રધારના પ્રવેશથી નમસ્કાર અને અભિ-
નયને અનુસરનારો જે ધીમે પરિવર્ત છે તે મધ્યલયના આશ્રયથી કરવો; ત્યારબાદ ત્રીજા પરિવર્તમાં મંડલની પ્રદક્ષણા આચમન અને જર્જરધ્વજનું ગ્રહણ કરવું, વળી મંડલચક્રી તત્કાળ ઉઠી જમણા પગ ઉંચો કરી તે વડેજ વેધ કરવો અને ડાબા પગથી વિશ્લેષ કરવો.

એ પ્રમાણે પ્રદક્ષણા કરી કલશ ધારણ કરનાર પારિપાર્શ્વકને યોલાવી સર્વ વસ્તુની શુદ્ધિ કરવી, તેમાં પ્રથમ સૂત્રધાર પોતે આચમન કરી પોતાના શરી-
રને કલશના જળથી પ્રોક્ષણ કરી પછી ધીમે વસ્તુઓને પ્રોક્ષણ કરે અને ત્યારપછી વિઘ્નને વિનાશ કરનાર જર્જરધ્વજનું ગ્રહણ કરે.

એ રીતે પ્રદક્ષણાથી આરંભીને જર્જરધ્વજના ગ્રહણ પર્યંત ત્રીજો પરિ-
વર્ત દ્રુતલયમાં યોજવો.

જર્જરધ્વજ ગ્રહણ કરી આઠ કળા પર્યંત મંત્રજપ કરવો, ત્યારપછી ડાબા પગથી વેધ અને જમણા પગથી વિશ્લેષ કરીને પાંચ પગલાં વાઘ સામે ચાલવું, તેમાં પૂર્વની પેઠેજ જર્જરગ્રહણથી આરંભીને વાઘ સામા ચાલવા પર્ય-
ંતમાં ચોથો પરિવર્ત દ્રુતલયમાં કરવો.

એ રીતે ઉત્થાપન કરવું અને ત્યારપછી પરિવર્તન કરવું, પરંતુ તે અતુરજ્ઞ નાભ્યમંડપમાં મધ્યલયમાં આઠ સન્નિપાતવડે કરવું.

જે “ અતિજગતી” છન્દમાં બધા અક્ષરો લઘુ અને છેલ્લો ગુરુ હોય તે “ પરિવર્તિની” ધ્રુવા કહેવાય છે.

દિશાવંદન.

યથામાર્ગ અનુક્રમે સર્વ દિશાઓને નમસ્કાર કરવા તેમાં પ્રથમ ઈન્દ્રદેવની પૂર્વદિશાને, પછી યમદેવની દક્ષિણ દિશાને, ત્યારપછી વરુણદેવની પશ્ચિમ દિશાને અને છેલ્લે કુબેરદેવની ઉત્તર દિશાને નમસ્કાર કરવા; એ રીતે નમ-

સ્કાર કર્યા પછી ડાબા પગથી વેધ તથા જમણા પગથી વિશ્લેષ કરી અને પરિવર્તન કરવું; ત્યારપછી સૂત્રધારે પૂર્વદિશા તરફ ઉભીને રૂદ્ર, બ્રહ્મા અથવા વિંધ્યુને અભિવંદન કરનારી પુરૂષ સ્ત્રી અથવા નપુંસકરૂપ “ત્રિપદી” કરવી.

જમણા પગને “પુરૂષપદ” ડાબા પગને “સ્ત્રીપદ” અને નાભિ પર્યન્ત ઉંચા કરેલ જમણા પગને “નપુંસકપદ” કહે છે, એ ત્રણે “ત્રિપદી” કહેવાય છે, તેમાં પુરૂષપદથી શિવને, સ્ત્રીપદથી વિંધ્યુને અને નપુંસકપદથી બ્રહ્માને પ્રણામ કરવા.

એ પ્રમાણે પરિવર્તન થઇ રહે ત્યાં ચતુર્થકાર હાથમાં પુષ્પ ઝડકી પ્રવેશ કરે અને તે પુષ્પથી વિધિપૂર્વક જર્જરજની, સર્વ વાદ્યોની તથા સૂત્રધારની પૂજા કરે અને પછી વાદ્યની સાથે ગાયનને અનુસરી પરિક્રમ કરે, પરંતુ ગાયન મુખથી બોલે નહિ; એ રીતે પૂજા થઇ રહ્યા બાદ ચતુર્થકારે પડદાની અંદર જવું.

ત્યારપછી સૂત્રધાર અવમુદ્રા, ચતુર્દન્ત્રા અથવા સ્થિરા નામની ધ્રુવા ગાય, પરંતુ તેમાં અક્ષરો બહુધા ગુરૂ આણવા અને તે અર્ધપાણિકા કરવી.

સ્થાયીવર્ણના આશ્રયવાળી, આઠ કળાથી નિર્માણ કરેલી અને બાર અથવા આઠ પદોથી શોભતી “નાન્દી” મધ્યસ્વરથી સૂત્રધાર ગાય.

આશીર્વાદાત્મક અને નમસ્કારાત્મક નાન્દી આચાર્ય પોતેજ નીચે મુજબ કરી બતાવે.

“સર્વ દેવોને નમસ્કાર કરું છું, બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, ચન્દ્રને ઉત્કર્ષ થાઓ, ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, વેદમાર્ગનો પ્રચાર થાઓ (બ્રાહ્મણોની આગાહી), બ્રાહ્મણોના દેવો અથવા વેદને નિન્દનારાઓ નાશ પામો, ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્ર પર્યન્ત પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો, દેશની આબાદી થાઓ, રંગમૂર્તીની આશા પૂર્ણ થાઓ, પ્રેક્ષકોને મહાન્ ધર્મ પ્રાપ્ત થાઓ, નાટકકારને યશ મળો અને તેનો ધર્મ વધે તેમજ આ નાન્દીરૂપ પૂજાથી સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાઓ.”

નાન્દીના પદોની વચ્ચેમાં બેઠા પારિપાર્શ્વકો સૂત્રધારે બોલેલ સુત્ર આ-
ર્થોચ્ચાવડે દેવને નમસ્કાર કરે.

એ રીતે યથાચોગ્ય લક્ષણવાળી નાન્દી કર્યા પછી જર્જરેન્દ્રજની પ્રશંસા-
યુક્ત શુષ્કાવકૃષ્ટા કરવી.

પ્રથમ નવગુરૂ, છ લઘુ અને છેલ્લે ત્રણ ગુરૂ આવે તેને “શુષ્કાવકૃષ્ટા”
કહે છે.

ઉક્ત લક્ષણવાળી શુષ્કાવકૃષ્ટા કરી રહ્યા પછી ગંભીરસ્વરથી એક શ્લોક
બોલવો, તેમાં જે દેવની પૂજા કરવી હોય તે દેવની સ્તુતિ કરવી અથવા રાજાની
કે પ્રાદ્યક્ષણની સ્તુતિ કરવી, પછી રંગદ્વારમાં સ્મરણ કરેલ જર્જરેન્દ્રજની
પ્રશંસા કરવી, ત્યાર પછી જર્જરેન્દ્રજને નમાવીને ચારી ચોજવી તેમાં બેઠા
પારિપાર્શ્વકોની પાછળ થઈને ચાલવું અને મધ્યલયને આશ્રય કરી “ત્વડિતા”
નામની ધ્રુવા કરવી, તેના ચાર સન્નિપાત કરવા અને પ્રમાણમાં ચતુરસ્રા કરવી.

જેમાં પહેલો, છેલ્લો, ચોથો અને પાંચમો વર્ણ ગુરૂ હોય તથા
બાકીના વર્ણ હ્રસ્વ હોય તે “ત્વડિતા” ધ્રુવા કહેવાય છે.

પ્રથમ અવહિત્ય સ્થાન કરીને ડાબા હાથ ઉપર રાખી નાભિ પાસે રાખવો
અને ત્રાજવામાં મુકેલ જર્જરેન્દ્રજને પલ્લવરૂપ કરેલ જમણા હાથથી પકડવો બેઠા
પગ એક તાલને છેટે રાખવા, એ પછી વિલાસયુક્ત અંગ ચેષ્ટાઓથી પાંચ
પગલાં ચાલવું, પછી ડાબા પગથી વેધ અને જમણા પગથી વિશ્લેષ કરવો તેમ-
જ ત્યાં શૃંગારરસવાળી એક આર્થો બોલવી, ત્યાર બાદ ચારી માટે શ્લોક બોલી
એક પરિવર્તન કરી પ્રથમ પ્રમાણેજ પાંચ પગલાં પાછું ખસવું, પછી પારિપા-
ર્શ્વકના હાથમાં જર્જરેન્દ્રજ આપી મહાચારી ચોજવી; ત્યાં દ્રુતલયયુક્ત ચતુરસ્રા
નામની ધ્રુવા કરવી તેમા ચાર સન્નિપાત અને પ્રમાણ આઠ કળાનું કરવું.

ચોવીશ અક્ષરનું એક પાદ, તેમાં પહેલો, ચોથો, છેલ્લો, સાતમો અને
દશમો અક્ષર ગુરૂ તથા બાકીના લઘુ હોય તે “ચતુરસ્રા” ધ્રુવા બોલવી.

એ ધ્રુવા કર્યા પછી વાલની સામે પાદવિશેષ પછીમૂચીતથા પરિવર્તન કરવું,
તદનંતર લલિત પાદસહિત અતિક્રાન્ત અને દ્રુતલયયુક્ત તથા ત્રણ તાલપર્યન્ત

ઉંચા કેરેલ ચરણુથી પાંચ પગલાં ચાલવું, ત્યાં પછી ડાબા પગથી વેધ અને જમણાપગથી વિશેષ કરવો, ત્યાર પછી ડ્રેસનો એક પ્રલોક બોલવો અને તેના અંતમાં બેડ પારિપાશ્વકો “ત્રિપદી” કરે.

બેડ પારિપાશ્વકો આવીને નર્પટક નામનું ગાયન ગાય તેમ ભારતી-વૃત્તિથી ત્રિગત કરે. ત્યાર પછી વિદ્વપક સૂત્રધારને હાસ્ય આવે એવી એક પદની અસંબદ્ધ કથાવાળી કથનિકા કરે અને પ્રદેશનમાં સિદ્ધ વસ્તુવડે સૂચન કરાવી ફરીથી રંગસિદ્ધિમાં નાટકમાં આવતી સુખ્ય વસ્તુનું વર્ણન કરે.

એ રીતે સર્વ વિધિ કર્યા પછી મૃત્યુ અને વેધ કરી અનાવિદ્યગતપાદથી ત્રણે જણ રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય.

ત્રયસ્ર પૂર્વરંગ.

પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણેજ કરવો તેમ અંગો પદ્મતેનાં તેજ હોય છે, કેવળ તાલના પ્રમાણમાં લેદ છે.

આમાં શંખા બે કળાની અને તાલ એક કળાનો કરવો, ફરીથી એક કળાની શંખા અને બે કળાનો સન્નિપાત કરવો. એજ પ્રમાણથી જેમાં પ્રથમ અબ્યુત્થાપન છે એવો કળા તાલ અને લયયુક્ત ત્રયસ્રપૂર્વરંગ કરવો.

જેના એક ચરણમાં પહેલો, ચોથો, દશમો, આડમો અને છેલ્લો ચર અક્ષર હોય તેને “ત્રયસ્રોત્થાપિની” ક્રિયા કહે છે.

ત્રયસ્રનાટ્યમંડપમાં નૃત્ય બાલુનાર પુરૂષે વાગ, ગતિપ્રચાર અને મુગ્ધ સંદેશથી કરવાં, વાદ્ય અને ગાયનના માપ પ્રમાણે સંદેશથી કે વિસ્તારથી અંગની ચેષ્ટાઓ કરવી તથા હાથ અને પગનો પ્રચાર બે કળાનો કરવો.

ચતુરસ્રમાં પરાવર્તમાં હાથ અને પગના મોળ પાત અને ત્રયસ્રમાં ભાર પાત હોય છે.

ચતુરસ્રમાં કેવળ પરિવર્તનની ચાલમાં ત્રિપદી કરવી, પરંતુ દિશાઓને નમસ્કાર કરવામાં ચંચપદી કરવી.

અક્ષરમંડપમાં બાકીના લેદો અને તેનું પ્રમાણ આચાર્યના કદામુજબ કરવું, પુનરૂક્તિના બચથી અહીં બતાવ્યું નથી.

ચિત્ર પૂર્વરંગ.

નૃત્ય તથા પરિવર્તનમાં ચતુર્થકારે આરોપેલી પુષ્પમાળાઓથી મુશોભિત શુદ્ધ વેષવાળા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ ચોતરફ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે, ગાયકો ઉદાત્તસ્વરથી ગાન કરે અને ત્યારપછી દેવનાં નગારાં વગાડવાં, નાન્દીના એક એક પદોની વચ્ચે દેવાંગનાઓ નૃત્ય અને પરિવર્તન સાથે હાવભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરે.

એ રીતે શુદ્ધ અને ચિત્ર પૂર્વરંગ કરી આમુખાદિ લક્ષણયુક્ત નાટક યોજવું, અહીં નૃત્ય તથા ગીત વિગેરેનો વિસ્તાર કરવો નહિ, કારણકે નૃત્ય ગીત અને વાદનો વિસ્તાર કરવાથી સહુદય પ્રેક્ષકો કંટાળી જાય છે તેમજ નાટક લજવનાર પાત્રો પણ કંટાળી જાય છે અને કંટાળેલા માણસોને પછીથી નાટકમાં રસ ખરાબર સ્પષ્ટ ન સમજતાં આનંદ આવતો નથી.

એ પ્રમાણે અક્ષર, ચતુરક્ષ, શુદ્ધ અથવા ચિત્ર પૂર્વરંગ કર્યા પછી પરિપાત્તકોસહિત સૂત્રધાર રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય અને તે સ્થાનકે સૂત્રધાર સરખા શુભ્ર અને આકારવાળો સ્થાપક નટ પ્રવેશ કરે, તે તમામ અવધવો સુંદર રાખી વૈષ્ણવ સ્થાનથી રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી સૂત્રધાર પ્રમાણે ગતિ કરે.

સ્થાપકના પ્રવેશમાં નાટ્યને અનુસરનારી મધ્યલય યુક્ત અક્ષર અથવા ચતુરક્ષ ધ્રુવા કરવી તથા વિવિધ તાલ અને લયવાળાં સુંદર વાક્યોવડે દેવ અને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરનારી અન્તરચારી કરવી.

એ પ્રમાણે શ્રોતાજનોને ખુશી કરી કવિનું નામ ઊર્તિત કરવું, પછી નાટકને પ્રસિદ્ધ કરનારી પ્રસ્તાવના કરવી.

દિવ્યપુરૂષના નાટકમાં દિવ્યરૂપ ધરતે અને મનુષ્યના નાટકમાં મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને વિવિધ પ્રકારના ઉપદેશથી નાટકનો ઉપદેશ કરવો.

પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયા બાદ સ્થાપક નટ રંગભૂમીમાંથી નિકળી જાય.

આ પ્રમાણે અવંતી, પાંચાલ, દક્ષિણ, આન્ધ્ર અને માગધદેશના પુરુષોએ ઉપર કહેલ બે પ્રકારનો પૂર્વરંગ કરવો.

મહાત્મા ભરત લખે છે કે-એ પુરુષ આ રીતે વિધિથી પૂર્વરંગ કરે તેને કાંઈ પણ અશુભ બાધ કરતું નથી અને અંતે તે સ્વર્ગમાં જાય છે, જે માલુસ વિધિનો ત્યાગ કરી મરણ પ્રમાણે નાટક લજવે છે તેનો વિનાશ થાય છે અને તેઓ અંતે પશુયોનિમાં જન્મે છે, વળી વિધિથી પ્રયોગ કરનારને કોઈ વખત વાયુએ પ્રેરાયેલો અગ્નિ નાટ્યગૃહને બાળતો નથી અને મરણ મુજબ કરનારને અગ્નિથી ભય રહે છે.

અભિનય.

આમાં અભિ ઉપસર્ગ છે અને જાંજ્ પ્રાપણાર્થ ધાતુ છે તેને નવ પ્રત્યય લાગવાથી “અભિનય” એ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

અભિ પૂર્વક જાંજ્ ધાતુનો અર્થ “મુખ્યાર્થના નિર્ણયમાં પ્રયોગને લઈ જનાર” એવો થાય છે અને શાખા અંગ તથા ઉપાગોના અભિનયો પ્રયોગવડે નાનાપ્રકારના અર્થોને પ્રકટ કરે છે માટે તેને “અભિનય” કહે છે, તે અભિનયો નાટ્યના ભાવોને પ્રકટ કરે છે, આખું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનયમાંજ રહ્યું છે, તેના ચાર પ્રકાર છે.

૧ આગિક, ૨ વાચિક, ૩ આહાર્ય, ૪ માત્વિક.

સાત્વિકાભિનય.

ભાવો સહિત રસોને સાત્વિકાભિનય કહે છે. એ અભિનય છેત્રી હોવા છતાં દરેક અભિનયોમાં ઉપયુક્ત હોવાથી તેને પ્રથમ સ્થાન આપવામા આવ્યું છે.

રસ.

વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીભાવના સંયોગથી રસની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જેમ નાનાપ્રકારના શાકોમાં વિવિધ મસાલાના સંયોગથી રસોત્પત્તિ

થાય છે, જેમ સાકર, દાડિમ, સુગંધદારવાળો, ગુલાબ તથા નારંગીના સંયોગથી શરબત વિગેરે રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ નાનાં પ્રકારના ભાવો (વિભાવાદિ) ની સાથે મળેલા સ્થાયીભાવો રસપાત્રું પામે છે.

રસ નામ શાથી પડ્યું? આસ્વાદન કરાય છે માટે. મધુરાદિ રસોની પેઠે શૃંગારાદિ રસોનું આસ્વાદન શી રીતે ઘટી શકે? જેમ વિવિધ મસાલાથી સ્વાદિષ્ટ કરેલ અનાજને જમનાર પુરૂષ રસનું આસ્વાદન કરી આનંદ પામે છે, તેમજ વાણી અંગ અને સત્વયુક્ત વિવિધ પ્રકારના ભાવ અને અભિનયવડે પ્રકટ કરેલ સ્થાયીભાવનું આસ્વાદન કરનાર બુદ્ધિમાન પ્રેક્ષકો પણ ખુશી થાય છે, માટે આ શાસ્ત્રમાં શૃંગારાદિકને રસ કહેલ છે.

જેમ સ્વાદ બધાનારા ચતુર પુરૂષો ઘણા મસાલાદાર અનાજનું પ્રીતિપુર્વક આસ્વાદન કરે છે, તેમજ પંડિત પ્રેક્ષકો ભાવ અને અભિનયયુક્ત સ્થાયીભાવોનું મનથી આસ્વાદન કરે છે, માટે તે રસ.

અહીં રસોથી ભાવોની ઉત્પત્તિ છે કે ભાવોથી રસોની ઉત્પત્તિ છે? રસો વડે ભાવોની ઉત્પત્તિ નહીં, કારણકે ભાવો વિવિધ અભિનયયુક્ત રસોને પ્રકટ કરે છે, કોઈ પણ રસ ભાવ વિનાનો હોતો નથી, તેમ ભાવ પણ રસ વિનાનો હોતો નથી; પરંતુ તે બન્નેની પરસ્પર કરેલી સિદ્ધિ અભિનયમાં હોય છે.

જેમ શાક અને મશાલો પરસ્પર સ્વાદ આપી અન્નને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે, તેમ ભાવો અને રસો પરસ્પર ઉપકારક બને છે.

જેમ મીઠામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષથી પુષ્પ અને ફળ થાય છે તેમ સર્વ રસો મૂળ છે અને તેનાથી ભાવો પ્રકટ થાય છે.

રસોની ઉત્પત્તિભૂત મૂળ ચાર રસો છે. શૃંગાર, રોદ્ર, વીર અને બિભત્સ. તેમાં શૃંગારથી હાસ્ય, રોદ્રથી ક્રોધ, વીરથી અદ્ભુત અને બિભત્સથી ભયાનક ઉત્પન્ન થાય છે. શૃંગારનું અનુકરણ તે હાસ્ય, રોદ્રનું કર્મ તે ક્રોધ, વીરનું કર્મ તે અદ્ભુત અને બિભત્સનું દર્શન તે ભયાનક.

રસતર મિશ્રીકાર ભાનુકવિ રસનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

“વિભાવ અનુભાવ સાત્વિકભાવ અને સંચારીભાવોએ નિકટમાં લઈ

જવાતો પરિપૂર્ણ સ્થાયીભાવ તે રસ," અથવા " સ્થાવ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારીભાવોથી જે ઠેકાણે મન વિશ્રાન્તિ પામે તે રસ," અથવા 'જન્યત એવી સ્થાયીભાવની વાસના તે રસ' તેને પ્રબોધ કરનારા વિભાવ અનુભાવ અને સંચારીભાવ છે; જીવાન ઓ પુરૂષના પ્રથમ અનુરાગમા પૂર્વાનુભાવ હોતો નથી માટે ત્યા અવ્યાસિ દ્વોષ આવશે એમ માનવું નહિ, કારણ કે ત્યાં પણ જન્માતરીય અનુભાવ રહેલો છે. તે રસ બે પ્રકારનો છે, એક લૌકિક અને બીજો અલૌકિક, લૌકિકસન્નિકર્ષથી લૌકિક અને અલૌકિક સન્નિકર્ષથી અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લૌકિક સન્નિકર્ષ છ પ્રકારનો છે અને તે વિષયગત છે, અલૌકિક સન્નિકર્ષ જ્ઞાન પૂર્વજન્મમાં તે તે વિષયો અનુભવિત હોય અને આ જન્મમા પ્રત્યક્ષ અનુભવિત ન હોય તો પ્રાકૃતન સંલેકારદ્વારાએ જ્ઞાનજ એવી પ્રાપ્તી છે, અલૌકિક રસ ત્રણ પ્રકારનો છે. સ્વાર્થિક, માનોરથિક અને ઔપનયિક તેમા ઔપનયિક રસ કાવ્યસર્જકો પદ પદાર્થના અમલકારમાં થાય છે, અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધવાળા પુરૂષને પણ કવિના કાવ્યથી રસનો ઉદ્ભવ જોવામાં આવે છે; નાટ્યમાં પણ ઔપનયિક રસ થાય છે પરંતુ બન્નેનું આનંદરૂપપણું છે.

માનોરથિક રસ કપાઈ પ્રસિદ્ધ જોવામાં આવતો નથી એમ કેટલાએકનું કહેવું છે, પણ—

“મનહર.”

ગિરિની શુક્રાઓ માહિ ંહાલ ધરી વસનારા,
ધન્ય પુરૂષોના રસક વિપ્રયે વખણાય છે.
જે પદે નિ રાંક બની બેઠેલા વિહંગ તેના,
અનંદના અશ્રુજલ પીને તૃપ્ત થાય છે
પરંતુ મનોરથથી રચેલા મહેલ અને,
‘દામીતટકીડાવન આદિ ચિત્ર વડાય છે.
માત્ર ‘કેલિકૌતુકના એવનમા સુખ માની,
આરુપ અમારૂં કોણ જણે કયલા બંધ છે.

ધૃત્યાદિકમાં માનોરથિક શૃંગાર સાંભળવામાં આવે છે.

“શાસ્ત્રમાં મુખ્ય રસ ત્રણ પ્રકારનો ગણેલ છે, અને રસ વિના મુખની ઉત્પત્તિ થતી નથી.”

શૃંગારરસનો વર્ણુ સ્વામ; હાસ્યનો ધોળો, કંઠુનો કપોત, રૈદ્રનો સતો, વીરનો ગૌર, ભયાનકનો કાળો, બિભત્સનો નીલ અને અદ્ભુત રસનો વર્ણુ પીળો છે.

શૃંગાર રસના દેવ વિષ્ણુ, હાસ્યના પ્રમથ, રૈદ્રના રૂદ્ર, કંઠુનાં ચંમ, બિભત્સના મહાકાળ, ભયાનકના કામ, વીરના મહેન્દ્ર અને અદ્ભુતના દેવ બ્રહ્મા છે.

અન્ય તમામ સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં કંઠુના દેવ વરુણ અને ભયાનકના દેવ યમને માનેલ છે.

શૃંગાર.

શૃંગાર રતિ (પ્રીતિ)રૂપ સ્વાધી ભાવમાંથી પ્રકટ થાય છે; તેનો વેષ ઉન્નવળ છે, આ લોકમાં જે કોઈ પવિત્ર ઉન્નવળ તથા દર્શનીય છે તે શૃંગાર સાથે સરખાવાય છે, તેમજ જે કોઈ ઉન્નવળ વેષવાળો હોય, તે શૃંગારવાળો છે, એમ કહેવાય છે.

જેમ પુરુષોનાં નામ કોઈ આપ્તપુરુષના ઉપદેશથી ગોત્ર કુળ અને આચારની અનુકૂળતા પ્રમાણે પડે છે તેમ આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવતા રસો ભાવો તથા અર્થોનાં નામો પ્રાચીન મુનિરૂપ આપ્તના ઉપદેશથી તે તે રસાદિકનાં આચરણ પ્રમાણે પડેલાં છે.

એ પ્રમાણે આચારસિદ્ધ રસ હૃદયને પ્રિય તથા ઉન્નવળ વેષવાળો હોવાથી “શૃંગાર” કહેવાય છે. એ શૃંગારનું ઉત્તમ અવસ્થાવાળાં ત્રી અને પુરૂષ બન્ને કારણ છે, તેનાં બે અધિષ્ઠાન છે. ૧ સંલોગ અને ૨ વિપ્રલંભ. તેમાં સંલોગ-શૃંગાર વસંત વિગેરે ઋતુ, પુષ્પ, મુગન્ધિ, અનુલેપન, અલંકાર, ઇચ્છિત

મનુષ્ય ઇષ્ટવિષય, ઉત્તમ સ્થાન, જગીચામા દરવું, શ્રવણ, ક્રીડા તથા લીલા વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય નેત્રચાતુરી, શ્રુત્તેષ, કાગ્નિ, સંચારી લલિત, સુંદર અંગહાર અને મધુર વાક્યોરૂપ અનુભાવોથી જતાવવો, સંચારીભાવ તો આલમ્બ્ય અને અલ્પ તન્દ્રા વિનાના ખીન્ન તમામ રસતરંગિ શ્વિકાર લખે છે કે—

“ભુવાન ત્રી પુરુષનો પરસ્પર પરિપૂર્ણ પ્રમોદ અથવા પરિપૂર્ણ રતિભાવ તે શૃંગાર,” ત્રીપુરુષના ભેદાભાથી એકને પ્રમોદ કે રતિનું અધિકપણ કે ન્યૂન પણું હોય અથવા નજ હોય તો ત્યાં પરિપૂર્ણ ગતિનો અભાવ હોવાથી રમા ભાસ થાય છે

કોઈ શકા કરે કે વાત્સલ્ય, લગ્ન, ભક્તિ અને કાર્પણ્ય એઓને રસ શા માટે ન કહેવા? કારણકે તેમાં પણ આદ્રતા, અભિલાષ, શ્રદ્ધા અને સ્પૃહા સ્થાયીભાવરૂપે રહેલા છે આ શકા અસંભવિત છે કારણકે વાત્સલ્ય આદિ સંચારીભાવાત્મક છે ત્યારે કયા રમના તે સંચારીભાવ થાય છે?

વાત્સલ્યમાં કરૂણા, હોદયમાં હાર્ય, ભક્તિમાં શાન્ત અને કાર્પણ્યમાં પણ હાસ્યરસજ થાય છે ત્યારે વાત્સલ્ય આદિમાં પરનું કલ્પના કરવામાં છે, અને તેઓની કરૂણા આદિ રસોમાં સંચારીપણે અવશ્યકતા છે, તો પછી ધર્મની કલ્પના કરવા કરતા ધર્મની કલ્પના કરવી એ લાવજ છે, તો સંચારિણી રતિ જ ભલે હોય, કરૂણા રસે કરી શુ વિશેષ છે? આ શકા પણ વ્યર્થ છે કારણ કે રતિથી શોક થયો પરંતુ શોકના કારણપણામાં રતિ નષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ રતિ હોતી નથી ત્યારે રતિને કયા રમણ સંચારીપણું છે? શૃંગાર, હાસ્ય, દાંડ અને વીરરસનું સંચારીપણું નથી, કેમકે તે રતિમાં યુવાન ત્રી પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ, હાસ, ક્રોધ અને અનદનો અભાવ છે, અથવા તે બિભત્સરસની પણ સંચારિણી નથી, કારણકે તેમાં ભુચુસ્સા હોતી નથી, તેમ અદ્ભુત રસની પણ સંચારિણી નથી કારણ કે તે આને તેમાં વિસ્મય પડી શકતો નથી માટે કરૂણામાં શોકનું સ્થાયીપણું છે, જેથી શોક સ્થાયીભાવવાળો કરૂણા નામનો રસજ ભુજો પડી જાય છે ત્યારે હાસ્યરસમાં સંચારિણી રતિજ હોય તો હાસ્યનું શુ પ્રયોગન છે? એમ નહીં, ત્યાં પણ રતિ ડોની સંચાર

રિણી છે એ વિચારવા જેવું છે, કારણકે કરુણ, રૈદ્ર, વીર, ભયાનક અને
 બિહત્સરસનો ત્યાં અવકાશજ નથી, અદ્ભુતરસનો પણ અવકાશ નથી કેમકે
 તેનો વિસ્મય સ્થાયીભાવ ત્યાં ટકી શકતો નથી, શૃંગારરસ પણ ત્યાં આવી
 શકતો નથી કેમકે તેના રતિ સ્થાયીભાવનો પણ તેમાં અભાવ છે, પરંતુ રતિ
 સાથે હાસ્યનું સાંકર્ષ છે. જો રતિ અને હાસ્યના અસંપ્રીણ સ્થાનો અભાવ છે
 તો પછી પૃથક્પણું કેમ થાય? એમ ન માનવું, કારણકે આ સ્થાને હેતુના
 અસાધારણપણાને લઈ સ્થાયીપણું પણ અસાધારણ છે, જેમ રતિનું સાંકર્ષ છે,
 છતાં સ્થાયી શોકથી અસાધારણ કારણને લીધે કરુણારસ લેહ પામે છે, તેમ
 રતિનું સાંકર્ષ છતાં સ્થાયી હાસથી અસાધારણ કારણને લીધે હાસ્યરસ લેહ
 પામે છે, એવીજ રીતે શાન્ત રસમાં પણ સમજવું. વાત્સલ્ય આદિમાં પણ
 આર્દ્રતા વિગેરે અસાધારણ કારણ છે જ માટે તેઓને પણ સંત્વાપત્તિ થાય
 એમ ન સમજવું, કારણ કે આર્દ્રતાદિનું પણ રતિપણું છે, અને એ રતિનું ત્યાં
 અસાધારણપણું હોવાથી શૃંગાર રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્સાહ અને ક્રોધ એ
 બન્ને રસમાં છે, માટે વીર અથવા રૈદ્ર એ બેમાંથી એકજ રસ થાય તો બેનું શું
 પ્રયોજન છે? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે—સ્થાયીભવના લેહથી રસનો
 લેહ થાય છે, બન્નેના સ્થાયીભવ બુદ્ધ છે, ઉત્સાહની વાસના વીરરસમાં છે,
 તે રૈદ્રમાં નથી, અને ક્રોધની વાસના રૈદ્રમાં છે, તે વીરમાં નથી.

શૃંગાર બે પ્રકારનો છે. એક સભોગ અને બીજો વિપ્રલંભ, તેમાં
 દર્શન, સ્પર્શ અને ભાષણ વિગેરેથી અન્યોન્ય અનુભવેલું મુખ અથવા પર-
 સ્પર્શ સંયોગથી ઉપજતો આનંદ તે સભોગ શૃંગાર. સંભોગ એટલે બાહ્યરની
 ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ જેમકે.

“ છુપ્પય ”

ધયો ^૧રમાને સ્તોભ, વિપ્લુને વિલોકવાથી ;
 વદવાનાં પ્રિય વચન, એ ન બોલી શકી આથી ;
 પોતાના સ્તનપરે, રહેા તો જે કર રાણ ;
 તે ત્યાં સર્જક બન્યો, ^૨અમિત મુખ માને સાણ ;

પણ તેને તે સમય જે, અંગે કંપ થયો આત ;
 'નીવે' છોડવામાંહિ તે, મળે 'સુહૃદ સમ' 'શ્રીપતિ.

(અથવા).

‘નિદ્રિત નયનોવાળું’, ‘વદન રાધાનું’ ત્યારે;
 ‘હંચું’ કરી ‘કુચસ્પર્શ’, કરે છે શ્રીહરી, ત્યારે;
 શિથિલ બની સરી જતાં, વચ્ચે લીધે જેનાં;
 ચોલી રક્ષાં મુખકાર, ત્રિવલિ ને નાભિ મજેનાં;
 એવી રાધિકાની કંઈક, ઘેરાએલી દ્રષ્ટિએ;
 કયો ચિરંજીવ કામને, અનુપમ અમૃત વૃષ્ટિએ. ”

(અથવા)

“સુધરા.”

કાલિન્દીને^૧ કિનારે, શીતળ^૨ સમીરને, ‘કુજનાં’ છે ‘અગાર’;
 ત્યાં ‘શ્યામાશ્યામ સંગે’, નવિન નિત કરે, બહાલધારી વિહાર;
 આવે પ્રસ્વેદ અંગે, ભંવર^૩ ધનુ સમી, ‘દમ્ય’ રોમાંચ થાય;
 છોડી અન્યોન્ય શંકા, હસિહસિ કહિ ના, અંક ચોક્ષે સદાય.
 શ્યામા કાને સુણીને, વિપરીત રતિની, વિનતિ શ્યામ કરી;
 હૃદયથી આપ લે છે, હસિ મુખ મરડી, વૃઘટે સગ ઘેરી;
 વામાની હાથિ વાંકી, કવિજન ન શકે, વિશ્વમાંહે વખાણી;
 ચાલે છે ચોકડી શું, ‘મહન મહીપની’, એમ જોતાં જણાણી.

અહીં સમીરકુંજ હદીપન, પુલકસ્વેદ સાત્વિક, ફરી ના કહેવી, કોપ
 ખતાવવો તથા હસવું વિગેરે હૃદય પ્રેમપ્રકાશકઅનુભાવ, આલિંગનમાં એકમેક
 યવું એ રતિ સ્થાયી, ધૂધટથી મુખ ઠાંકવું એ હૃદય સંચારી અને નાયક
 નાયિકા આલંબન વિભાવ.

૧ નાડી, ૧ મિન, ૭. રૂપ, ૮. નિદ્રાપુક, ૯. મુખ, ૧૦. રતન,

૧. યયુના, ૨. પવન, ૩. ભતામડપ, ૪. ધર, ૫. રાધાકુંપ, ૬. ધનુષ, ૭. મુખ, ૮. મમદેવ,

સુખકારક ઈચ્છિત પદાર્થની સાથે દરેક કતુના ભોગે અને પુષ્પાદિકનું સેવન કરનાર પ્રમદાયુક્ત પુરૂષને “શુગાર” એમ કહે છે.

કતુ, પુષ્પ, અલકાર, પ્રિયજન, ગાધર્વ માલ્યએવા તેમજ ખગીયામા ફરવાથી અને મોજશોખથી શુગારની ઉત્પત્તિ છે, એ શુગારના અભિનયો નેન અને સુખની પ્રસન્નતા, હાસ્ય, મધુરવચન, ધૈર્ય, હૃદય તથા મુદર અંગચેષ્ટાઓ વડે ખતાવવા

વિપ્રલભ—(વિચોગથી થએલ શુગાર) વૈરાગ્ય, ગ્લાનિ, શકા, ઈર્ષ્યા, શ્રમ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, નિદ્રા, સ્વપ્ન, વિરોધક, વ્યાધિ, ઇન્માદ, અપરમાર, જડતા અને મરણ વિગેરે અનુભવોથી ખતાવવો

રતિથી ઉત્પન્ન થનાર શુગારરસના ભાવો કરૂણને આશ્રય કરનારા કેમ હોય? પ્રથમ કહેવાઈ ગયું કે સભોગ અને વિપ્રલભ એ બેથી શુગાર થાય છે, કરૂણ તો શાપ, કલેશ, પતન, ઈષ્ટજનવિલવનાશ, દૃષ્ટજનવધ તથા તેનું ખધન વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તો નિરપેક્ષ ભાવ છે, અને હ્રદ ચિન્તાથી થએલ તથા વિપ્રલભે કરેલો કરૂણ સાપેક્ષભાવ છે, એ પ્રમાણે કરૂણ અને વિપ્રલભ ભિન્ન ભિન્ન છે

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે “જીવાન સ્ત્રીપુરૂષની મુહિત થયેલી પાત્ર ઇન્દ્રિયોના સખ ધનો અનાવ અથવા અભીષ્ટની અપ્રાપ્તિ તે વિપ્રલભ” પરંપર માનરૂપી વિપ્રલભમા પણ આની વ્યાપ્તિ થાય છે એમ ન માનવું, કેમકે ત્યાં મુહિત યેન્દ્રિય સખ ધના અભાવરૂપ એક વિશેષ અભાવ પણ છે, તે વખતે જીવાન સ્ત્રીપુરૂષની ઇન્દ્રિયોનું મુહિતપણું હોતું નથી, જે સ્ત્રી પ્રિય તરફ અભિસાર કરે છે તે વિપ્રયુક્તા વાય એમ કોઈ કહે તો તે ખરૂં છે, તે વિપ્રયુક્તા તો થાયજ, પણ ઘોડીવારમાજ પ્રિયદર્શનની આશાને અનુસરતા પ્રમોદને લીધે અશ્રુપાતાદિ વિરહધર્મનો ત્યાં અસંભવ છે, તે વિપ્રલભ દેશાન્તર ગમન ગુરૂની આજ્ઞા, અલિલાખા, ઈર્ષ્યા, શાપ, અમય, દવયોગ અને વિરૂપર ઈલાદિથી થાય છે, જેમકે—

પણ તેને તે સમય જે, આ ગે કંપ થયો અતિ ;
 'નીચી છોકવામાંહિ તે, ગણે 'મુહુર સમ 'શ્રીપતિ.

(અથવા).

'નિદ્રિત નયનોવાળું', 'વઢન રાધાનું' જ્યારે;
 હં'ચું' કરી 'કુચસ્પર્શ', કરે છે શ્રીહરી, ત્યારે;
 શિથિલ બની સરી જતાં, વચ્ચને લીધે જેનાં;
 ચોલી રહ્યાં સુખકાર, ત્રિવલિ ને નાસિ મજેના ;
 એવી રાધિકાની કંઈક, ઘેરાએલી દ્રષ્ટિએ ;
 કયો ચિરંજીવ કામને, અનુપમ અમૃત વૃષ્ટિએ. "

(અથવા)

“ સ્વધરા.”

કાલિન્દીને^૧ કિનારે, શીતળ 'સમીરને, 'કુજનાં છે 'અગાર ;
 ત્યાં 'શ્યામાશ્યામ સ ગે, નવિન નિત કંઠે, બહાલધારી વિહાર ;
 આવે પ્રવેદ અ ગે, ભેંવર 'ધનુ સમી, 'રમ્ય દોમાચ યાય ,
 છોડી અન્યોન્ય શંકા, હસિહસિ કહિ ના, અંક શોભે સદાય.
 શ્યામા કાને સુણીને, વિપરીત રતિની, વિનતિ મ્દમ કેરી ,
 હજીથી આપ લે છે, હસિ મુખ મરડી, વૃધટે સગ્ગ ઘેરી ,
 વામાની દૃષ્ટિ વાંકી, કવિજન ન શકે, વિશ્વમાહે વખાણી ;
 ચાલે છે ચોકડી શુ, 'મદન મહીપની, એમ જોતાં જણાણી.

અહીં સમીરકુજ લહીપન, પુલકસ્વેદ સાત્વિક, ફરી ના કહેવી, કોથ
 ખતાવયો તથા હસવું વિગેરે હૃદય પ્રેમપ્રકાશકઅનુભાવ, આલિંગનમા એકમેક
 થવું એ રતિ સ્થાયી, ધૂધટથી મુખ ઢાકવું એ લજ્જા સંચારી અને નાયક
 નાયિકા આલંબન વિભાવ.

૫ નાડી, ૬ મિન, ૭ રૂંધુ, ૮ નિદ્રાયુક્ત, ૯ મુખ, ૧૦. સ્તન,

૧ યમુના, ૨. પવન, ૩. મતામડપ, ૪ ધર, ૫. રાધાકુચ, ૬. ધનુષ, ૭ મુગ, ૮ કામદેવ,

સુખકારક ઈચ્છિત પદાર્થની સાથે દરેક ઋતુના લોગે અને પુરુષોદ્ધિકનું સેવન કરનાર પ્રમદાયુક્તા પુરુષને “શૃંગાર” એમ કહે છે.

ઋતુ, પુષ્પ, અલંકાર, પ્રિયજન, ગાંધર્વ દાવ્યસેવા તેમજ ળગીયામાં ફરવાથી અને મોજશોખથી શૃંગારની ઉત્પત્તિ છે; એ શૃંગારના અભિનયો નેત્ર અને મુખની પ્રસન્નતા, હાસ્ય, મધુરવચન, ધૈર્ય, હૃર્પ તથા મુંદર અંગચેષ્ટાઓ વડે બતાવવા.

વિપ્રલંભ—(વિયોગથી થએલ શૃંગાર) વૈરાગ્ય, ગ્લાનિ, શંકા, ઈર્ષ્યા, શ્રમ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, નિદ્રા, સ્વપ્ન, વિવેક, વ્યાધિ, ઇન્માદ, અપરમાર, જડતા અને મરણ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રતિથી ઉત્પન્ન થનાર શૃંગારરસના ભાવો કરુણને આશ્રય કરનારા કેમ હોય? પ્રથમ કહેવાઈ ગયું કે સ લોગ અને વિપ્રલંભ એ બેથી શૃંગાર થાય છે, કરુણ તો શાપ, કલેશ, પતન, ઈદ્દજનવિભવનાશ, દંદજનવધ તથા તેનું ખંધન વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તો નિરપેક્ષ ભાવ છે, અને હુદ્ર ચિન્તાથી થએલ તથા વિપ્રલભે કરેલો કરુણ આપેક્ષભાવ છે, એ પ્રમાણે કરુણ અને વિપ્રલંભ ભિન્ન ભિન્ન છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે “જીવાન સ્ત્રીપુરુષની મુદિત થયેલી પાંચ ઈન્દ્રિયોના સખંધનો અભાવ અથવા અભીષ્ટની અપ્રાપ્તિ તે વિપ્રલંભ.” પરસ્પર માનરૂપી વિપ્રલંભમાં પણ આની વ્યાપ્તિ થાય છે એમ ન માનવું, કેમકે ત્યાં મુદિત પંચેન્દ્રિય સખંધના અભાવરૂપ એક વિશેષ અભાવ પણ છે, તે વખતે જીવાન સ્ત્રીપુરુષની ઈન્દ્રિયોનું મુદિતપણું હોતું નથી, જે સ્ત્રી પ્રિય તરફ અભિસાર કરે છે તે વિપ્રયુક્તા થાય એમ કોઈ કહે તો તે ખરું છે, તે વિપ્રયુક્તા તો થાયજ, પણ યોડીવારમાજ પ્રિયદર્શનની આશાને અનુસરતા પ્રમોદને લીધે અશ્રુપાતાદિ વિરહધર્મનો ત્યા અસંભવ છે, તે વિપ્રલંભ દેશાન્તર ગમન ગુરૂની આજ્ઞા, અભિલાષા, ઈર્ષ્યા, શાપ, મમય, દંવયોગ અને વિશ્વર ઈત્યાદિથી થાય છે, જેમકે—

ખીલુ દિદાહરપ્પ.

“ મનોહર.”

કમલ સમાન નેત્રવાળી કોઈ કામિનીએ,
પોતાની સખીની એક પ્રાર્થના સ્વીકારીને.
તુરતમાં ગાતાતણે ‘સ્વયં’ સમારંભ કર્યો,
૨૧) પશુ રીતે વીણા અંક માહિ ધારીને.
ત્યારે કાઈ વિરહથી જેની અતિ અગ્નિનવ,
અંગવહ્ની ક્ષીણ અર્ધ ગર્ભ એવી નારીને.
વીણા ગાતી વારવ.૨ મૂર્છનાઓ સ્પર્શ કરે,
હ્લાલો મખીઓને હરે વિસ્મય વધારીને.

ગુરૂની આજ્ઞાથી—

“ હરિગીત.”

ભાસ્વાન આમ્રતરૂ, મહન ગુરૂ, શ્રમર તમથી રહ્યા ભળી;
છે શુદ્ધ ચંદન મંદ વા, વૈશાખ દોષાકર વળી;
અંગાર નવપણવ, વિબુધ પિક, સર્વ કૂર ગ્રહો છતાં;
ગુરૂવચનથી પતિ બચો, પણ નથિ કાંઈ કેમ વિચારતાં.

આમ્રવૃક્ષ ભાસ્વાન અર્થાત્ તેજસ્વી ખીજ અર્થમાં સૂર્ય, મહન (કામદેવ)
ગુરૂ અર્થાત્ મહાન ખીજ અર્થમાં બૃહસ્પતિ, શ્રમર તમ અર્થાત્ અન્ધકાર ખીજ
અર્થમાં રહુ, વાયુ મંદ ખીજ અર્થમાં ધનિ, ચંદન શુદ્ધ ખીજ અર્થમાં શુક્ર,
વૈશાખ માસ દોષાકર અર્થાત્ દોષના સમુહરૂપ ખીજ અર્થમાં ચન્દ્ર, નવિન-
પત્ર અગ્નિનો અંગારો ખીજ અર્થમાં મંગલ અને કોયલ વિબુધ અર્થાત્
પંડિત ખીજ અર્થમાં બુધ નામનો ગ્રહ.

અભિલાષથી—

અવળાં ઘરેલું પહેરવાથી, વિદ્યુત આચાર, વિદ્યુત નામ અને વિદ્યુત વેશ પહેરવાથી તેમજ વિદ્યુત અંગથી પોતે હસે ત્યારે હાસ્ય બહી લેવો.

આ હાસ્ય સ્ત્રીઓ અને નીચ મનુષ્યોમાં બહુથા દેખાય છે, તેના છ ભેદ છે. ૧. નિમિત્ત, ૨. હસિત. ૩. વિહસિત, ૪. ઉપહસિત, ૫. અપહસિત, ૬. અતિહસિત.

નિમિત્ત—ગાલ કાંઈક હસે, કદાચો સહજ થે. ભાચુજી યાય, હસતાં હાંત મિત્ર કુલ દેખાય નહિ તે. આ ઉત્તમ પ્રકૃતિમાં જ હોય છે.

હસિત—મુખ અને નેત્ર પ્રપુલ્હિત યાય, ગાલ કુલે તેમજ હાંત કાંઈક જણાય તે.

વિહસિત—જેમાં નેત્ર અને ગાલ જેંચાય, શબ્દ યાય પરંતુ તે મુંઝવે જણાય, થોડું સમયે હાસ્ય થયું હેય અને તેમાં મુખ લલચઈ જાય તે.

ઉપહસિત—જેમાં નાસિકા કુલે, દષ્ટિ વાંટી થઈ જાય તેમજ ખતા તથા માથું ધણું કંપવા માંડે તે.

અપહસિત—જે સમય વિના હસાય અને હસતાં નેત્રમાં અશ્રુ જાય તેમજ ખતા તથા માથું ધણું કંપવા લાગે તે.

અતિહસિત—નેત્રમાં અશ્રુ આવે તથા સોજી જાય તેમજ સ્વર લાગે અને બાંટો નીકળે તથા હાથથી પડખાં પડખાં પડે તે.

નાટકમાં હાસ્યનાં જે સ્થાનો જે કાર્યપરત્યે આવે તે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ પ્રકૃતિમાં યથાયોગ્ય ચેતવાં.

આત્મસ્થ (સ્વનિષ્ઠ) અને પરસ્થ (પરનિષ્ઠ) એમ બે પ્રકારે ઉત્તમતા ત્રણ પ્રકૃતિમાં રહેનાર હાસ્યરૂપ સ્થાયીભાવને “ હાસ્ય” કહે છે.

સ્વતંત્ર ગિણીકાર લખે છે કે—હાસ્યનો પરિચય તે હાસ્ય. એ હાસ્ય તે પ્રકારનો છે, એક સ્વનિષ્ઠ અને બીજો પરનિષ્ઠ, તે બંને પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ એવા ભેદથી છ છ પ્રકારના યાય છે અર્થાત્ હાસ્યના કુલ બેઠે ભેદ છે.

૧ ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ સ્મિત, ૨. ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ હસિત, ૩. ઉત્તમને પર
નિષ્ઠ સ્મિત, ૪ ઉત્તમને પરનિષ્ઠ હસિત, ૫. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ વિહસિત,
૬. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૭ મધ્યમને પરનિષ્ઠ વિહસિત, ૮. મધ્યમને
પરનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૯ અધમને સ્વનિષ્ઠ અપહસિત, ૧૦. અધમને સ્વનિષ્ઠ
અતિહસિત, ૧૧ અધમને પરનિષ્ઠ અપહસિત, ૧૨. અધમને પરનિષ્ઠ અતિહસિત,

ઉત્તમને કાંઈક કપોલ વિકસિત થાય, હાંત ન દેખાય તથા કટાક્ષથી
ચુંદર રીતે જોઈ રહે તે “ સ્મિત” અને જોમાં કપોલ કુલે તથા હાંત કાંઈક
દેખાય તે “ હસિત”

મધ્યમને સમયોચિત ઉત્તમ અવાજ સાથે મુખ આકુચિત થઈ જાય
તથા મુખમાં લાલાશ આવે તે “ વિહસિત” અને નસકોરાં પુલે, કુટિયતાથી
જુએ, ત્રીવા સંકેત્રાય તથા અવાજ રકુટ સંભળાય તે “ ઉપહસિત”

અધમને ઉદ્વિત, અશ્રુવાળું, મસ્તક કંપાવે તથા અવાજ રકુટ સંભળાવે
તે “ અપહસિત” અને અતિ ઉદ્વિત, જાડું અશ્રુ આવે, અતિ રકુટ અવાજ
થાય, પાને જોસેલા માણસને આલિંગન થઈ જાય તથા તાત્કાલીક વગાડે તે
“ અતિહસિત”

હાસ્યનું સામાન્ય લક્ષણ—

“ માલિની.”

ચતુર્ પ્રભુની કોઈ, દાસીએ રનેહંકૃપ,
ધૃતિથી ધવલ^૧ ધાર્યું, રાધિકાનું^૨ સ્વરૂપ,
અવર સખી કહેવા, કૃષ્ણને દોડી જાયે ;
હરિ! જુહુ કહ્યું છે, માન શ્રી રાધિકાએ.
પ્રભુજી પગ પડીને, ભૂત લે છે સ્ત્રીકારી ;
તુરત^૩ કુચુમમાલા, પ્યારી દે છે ઉતારી ;
હરિ કર ધરી કહે ંહાડથી જાય વારી ;
હસિ હસિ નિરજે છે, નેહથી સર્વ નારી.

અવળા ધરેલા પહેરવાથી, વિકૃત આચાર, વિકૃત નામ અને વિકૃત વેશ પહેરવાથી તેમજ વિકૃત અંગથી પોને હસે ત્યારે હાસ્ય બાણી લેવો.

આ હાન્ય સ્ત્રીઓ અને નીચ મનુષ્યોમા બહુધા દેખાય છે, તેના છ લેખ છે. ૧ સ્મિત, ૨ હસિત, ૩ વિહસિત, ૪ ઉત્તહસિત, ૫ અપહસિત, ૬ અતિહસિત.

સ્મિત—ગ લ કાર્યક હસે, કટાક્ષો સહજ ચોભાયુક્ત થાય, હસતા હાત મિત્ર કુલ દેખાય નહિં તે આ ઉત્તમ પ્રકૃતિમાજ દોાય છે.

હસિત—મુખ અને નેત્ર પ્રકુલિત થાય, ગાવ કુલે તેમજ હાત કાર્યકજબાય તે વિહસીત—જેમા નેત્ર અને ગાવ ખેચાય, શબ્દ થય પરતુ તે મુન જબાય, યોગ્ય સમયે હાસ્ય થયુ હેય અને તેમા મુખ લાલ થઈ જાય તે.

ઉપહસિત—જેમા નાસિકા કુલે, દષ્ટિ વાકી થઈ જાય તેમજ ખમા તથા માથુ ઘાડુ કપવા માટે તે.

અપહસિત—જે સમય વિના હમાય અને હમતા નેત્રમા અત્ર આવી નય તેમજ ખમા તથા માથુ ઘાડુ કપવા લાગે તે.

અતિહસિત—નેત્રમા અશ્રુ આવે તથા સોજી જાય તેમજ સ્વર લાગો અને જાડો નીકળે તથા હાથથી પડખા પકડવા પડે તે.

નાટકમા હાસ્યના જે સ્થાનો જે કાર્યપરતે આવે તે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ પ્રકૃતિમા યથાયોગ્ય થોજા.

આત્મસ્થ (સ્વનિષ્ઠ) અને પરસ્થ (પરનિષ્ઠ) એમ જે પ્રકારે ઉત્તમાર્ત્રિ ત્રણ પ્રકૃતિમા રહેનાર હાસરૂપ સ્થાયીભાવને “હાસ્ય” કહે છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—હાસનો પરિચોર તે હાન્ય એ હાસ્ય જે પ્રકારનો છે, એક સ્વનિષ્ઠ અને બીજો પરનિષ્ઠ, તે બન્ને પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રેણી છ છ પ્રકારના થાય છે અર્થાત્ હાસ્યના કુલ આર બેઠ છે.

૧. ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ સ્મિત, ૨. ઉત્તમને સ્વનિષ્ઠ હસિત, ૩. ઉત્તમને પર
નિષ્ઠ સ્મિત, ૪. ઉત્તમને પરનિષ્ઠ હસિત, ૫. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ વિહસિત,
૬. મધ્યમને સ્વનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૭. મધ્યમને પરનિષ્ઠ વિહસિત, ૮. મધ્યમને
પરનિષ્ઠ ઉપહસિત, ૯. અધમને સ્વનિષ્ઠ અપહસિત, ૧૦. અધમને સ્વનિષ્ઠ
અતિહસિત, ૧૧. અધમને પરનિષ્ઠ અપહસિત, ૧૨. અધમને પરનિષ્ઠ અતિહસિત,

ઉત્તમને કાંઈક કપોલ વિકસિત થાય, હાંત ન દેખાય તથા કટાક્ષથી
મુંદર રીતે જોઈ રહે તે “સ્મિત” અને જેમાં કપોલ ફુલે તથા હાંત કાંઈક
દેખાય તે “હસિત”

મધ્યમને સમથોચિત ઉત્તમ અવાજ સાથે મુખ આકુચિત થઈ જાય
તથા મુખમાં લાલાશ આવે તે “વિહસિત” અને નસકોરા પુલે, કુટિકતાથી
જુએ, શ્રીવા સંકોચાય તથા અવાજ રકુટ સંભળાય તે “ઉપહસિત”

અધમને ઉદ્વત, અશુભાશુ, ગરતક કંપાવે તથા અવાજ રકુટ સંભળાવે
તે “અપહસિત” અને અતિ ઉદ્વત, બહુ અશુ આવે, અતિ રકુટ અવાજ
થાય, પાસે જેએલા માણસને આલિંગન થઈ જાય તથા તાલીઓ વગાડે તે
“અતિહસિત”

હાસ્યનું સામાન્ય લક્ષણ—

“માલિની.”

ચતુર્ પ્રભુની કોઈ, દાસીએ રનેહરૂપ,
ધૃતિથી ધવલ ધાર્યું, રાધિકાનું સ્વરૂપ,
અવર સખી કહેવા, કૃષ્ણને હોડી જાયે;
હરિ! ગૃહલુ કર્તુ છે, માને શ્રી રાધિકાએ.
પ્રભુજી પગ પડીને, ભૂત લે છે સ્તીકારી;
તુરત કુસુમમાલા, પ્યારી દે છે ઉતારી;
હરિ કર ધરી કહે બહાવથી જાયવારી,
હસિ હસિ નિરજે છે, નેહથી સર્વ નારી.

અહીં દાસીએ રાધિકાનું રૂપ ધર્યું એ આલંબન, પ્રીતમનું પગે પડ્યું તથા રાધિકા બનેલી દાસીએ પુષ્પમાલા ઉતારી આપવી એ ચેષ્ટાવિષય ઉદ્દીપન, હસ્યું અનુભાવ એથી હાસ્યસ્થાયી અને દાસી પોતાની આકૃતિ છુપાવી રાધિકા બની એ અવહિત્ય હર્ષ સંચારી

રૂપનિષ્ઠ સ્મિત.—

“છપ્પય.”

‘વિધિ’ નિજ લેખણ તણી, શોધ કરવાને સાડુ;
દૃષ્ટિ કરતા આમ તેમ, કયાં ગયા ન વાડુ ?
રાખેલી હતી એજ, ‘લલિત લેખણ નિજ કાને’
મળી આવી, પણ વ્યર્થ ; પડી મહેનત પોતાને ;
તે સમયે અતિ શરમથી, ‘કલિત વદન નીચું’ કરી;
સ્મિત કરવા લાગ્યા વિધિ, નિઃકૃતિને ધ્યાને ધરી.

રૂપનિષ્ઠ હસિત—

“હરિગીત.”

આકાશના અંકુર સમું ઉત્પળ અતિ ગમને ગયું,
નિજ ‘દૃષ્ટ’ અથ નિહાળીને જે હાસ્ય નટવરને થયું,
તે ‘દ્વેનકેશ’ ‘સ્તબ્ધ સરણુ’ પ્રાન્તિ અમ ઉરમાં ભરે,
દેખાય છે પ્રતિબિમ્બરૂપે શું હજી સુધી સાગરે ?

પરનિષ્ઠ સ્મિત હસિત—

“દાળાવૃત્ત.”

‘શિશુ’ વયના ^{૧૦}પદ્મવદન, ^{૧૧}અગ્નિકા આગળ ખેલે ;
સુવર્ણ સરણુ ^{૧૨}પર્ણ, ^{૧૩}નન્દીના મુખમાં ખેલે ;
વળિ ^{૧૪}સાસુકીને નયન, પ્રેમથી ^{૧૫}અંજન પૂરે ;
એ નિહાળી સ્મિત હસિત, થાય ^{૧૬}હમિયાને ^{૧૭}ઉરે.

૧. પ્રજ્ઞા, ૨. પોતાની, ૩. સદૃશ, ૪. મનોહર-સુંદર, ૫. દાદ, ૬. રીધ, ૭. ગુરૂડી
૮. ખાવ, ૯. અવસ્થા, ૧૦. શકલના પુત્ર કાર્તિકેય, ૧૧. પાર્વતી, ૧૨. પાન, ૧૩. શકલ પાકન
૧૪. વાસુકી નામનો નાગ, ૧૫. આજ્યુ-કાજળ, ૧૬. પાર્વતી, ૧૭. હૃદયમાં,

પરિનિષ્ઠ વિહસિત—

“મંદાકોન્તા.”

કોઈ ગોપે, 'રજનિસમયે, શાહીને તેલ જાણી,
કીધો તેથી, વદન કમલે, લેપ આનંદ આણી,
જોઈ મૂર્તિ, તરૂણી 'ગણુ એ, ગોપ કેરી પ્રભાત,
અશ્રુ લાવી, અધીર રવથી, કાઢવા લાગી દાત.

પરિનિષ્ઠ ઉપહસિત—

“અનુદ્રુપ.”

“યો નિરોધો મયા લબ્ધઃ” કહ્યું એ કોઈ પડિતે,
તટસ્થે સાંભળી તેનો, જાણ્યો અર્થ જુદી રીતે.
જેથી એ જનને જોરે, ‘નાસા કૂલિ જતા સુધી,
એ સમે હસવું આવ્યું, સર્વ નષ્ટ થઈ સુધી.

પડિતના મનમાં તો “યો નિરોધો મયા લબ્ધઃ” અર્થાત્ “જે મેં
આશ્રય કર્યો” એવોજ આશય હતો પરંતુ તટસ્થના મનમાં અન્ય તર્ક આવતાં
તેને ઉપહસિત થયું

પરિનિષ્ઠ અપહસિત—

“રોળાવૃત.”

કેલિ ક્રીડા સમે, આવ્યું નિજ કંઠે જોઈ,
‘યજ્ઞસૂત્ર સ્વામીનું, કંઠથી કાઢતી કોઈ,
‘દ્વિજ’ગનાને દેખી, ‘દીર્ઘ’ શ્વાસો ભરનારી,
‘તાર સ્વરથી તુર્ત, લાગી હસવા ‘મુરનારી.

૧ રાત્રી. ૨ સમૂહ. ૩ નાસિકા, નાક. ૪ જનેઠ, ઉપરીત. ૫ ગ્રાહણીની સ્ત્રી, ૬ લાવા.
૭ અતિદીર્ઘ. ૮ દેવાગના

પરનિષ્ઠ અતિહસિત—

“મનહર.”

કોઈ એક તરફર મહેથ તણા મ દિરમાં,
 'યામિનીએ હામ દરી ચોરી કરવા ગયો
 ત્રિશૂળ ને અખર ત્યાં ચોર્યા ખાઢ ચોખા ગણી,
 બીજા ધતુરાના ખાઈ હૃદયે ખુગી થયો.
 ઘેનમાં ઘેરાઈ ઢોડે, પડે, ખૂળ કેમુ ખાઈ,
 લાન બુઢી ભાઈળ ધ કેદથી કુદી રહે
 નિરખી એ 'શીશપુષ્પ ખરે એમ ખડખડ,
 હ સ્યનો પ્રવાહ સુર વેશ્યા સમુહે વહો.

યતાં સર્વ ઇન્દ્રિઓને જે કલમ થાય તે શોક વિપ્રલંબમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણકે તેમાં યદ્યપિ પ્રિયની આશા રહેલી છે, તે આશાને વિચ્છેદ થાય તો વિપ્રલંબને પણ કંટાળ સમજવો; શોક એટલે દુઃખ તેના જે ભેદ છે, એક સ્વનિષ્ઠ અને બીજો પરનિષ્ઠ. તેમાં પોતાને થયેલ શાપ, ખંધન, કલેશ અને અનિષ્ઠ ઇત્યાદિ વિભાવે કરી સ્વનિષ્ઠ તથા પરને થયેલા ઇષ્ટનાશ, શાપ, ખંધન અને કલેશ ઇત્યાદિ દર્શનાત્મક વિભાવોથી પરનિષ્ઠ સમજવો.

કંટાળુ સામાન્ય લક્ષણ—

“પુષ્પિતાગ્રા.”

હરિ! કરી ^૧અરિસંગ યુદ્ધ આપે,
^૨પ્રલય કર્યો ^૩પ્રતિપક્ષનો પ્રતાપે;
 વનવન અરિનાર દુઃખ ઢાળે,
^૪વ્યથિત ^૫વિભુવલ્લુ વચ્ચે તોડી નાખે.
 નિજ નિજ પતિના શુભો જપે છે,
 અધીર ઉદ્દામી બની ^૬તને તપે છે;
 રૂદન કરી ખણે ^૭ધરા નખેથી,
 તણ સુધી જાય પડી મહા દુઃખેથી.

અહીં સ્ત્રીઓના પતિ આલંબન, એના શુભ જપવા એ ઉદ્દીપન, નખ-થી ભુમિ જોડતી તેમજ રૂદન કરવું એ અનુભાવ, મહા દુઃખથી પડી જવું એ મુછી સંધારી, વસાહતરણ તોડી નાંખવા એ નિર્વેદ સંધારી અને શોક સ્થાયી.

સ્વનિષ્ઠ કંટાળુ—

“હરિગીત.”

હે કંથા! શર કોદડને જો આપનાં આપે કર્યાં,
 તો તે તમારા દેહ નાથેચરમ બની ^{૧૦}સહ સંચર્યાં,

હુલુ' હુલુ આ જગતમાં એથી તમારી હું ન હું.
એ વાત સિદ્ધ થઈ હવે એથી વધારે શું કહું?

પરિણિત કરૂં—

“છપા.”

જતા એક પછી એક, ‘અટવીમાં’ પાપ ઉધારે,
નયન ઘડી નિશિ દિવસ, પાણી અશ્રુનાં પાડે;
‘મૃદિત’ ‘કમલમાલિકા’, તુલ્ય દુર્ગળ તન ધારી;
રામચન્દ્રને જોઇ, દિવસ દુ.ખ પામે ભારી;
રવિના તેજ રૂપી સદા, તીવ્ર પાપ હૃદયે ધરે,
રમણી પલ્લુ તારા રૂપી, અશ્રુ બિન્દુ ધારણ કરે.

ગોળ ડોળાવાળા તેમજ ભયંકર અને કાળા સ્વરૂપવાળા હોય છે, વળી તે રાક્ષસોનું સ્વાભાવિક ચેષ્ટિત, ભાષા અને શરીરનો ચહેરો આરંભમાંજ રૌદ્ર હોય છે, એ રાક્ષસો શૃંગારને તો બહુધા બળાત્કારે સેવે છે, તેઓને અનુસરનારા જે પુરૂષો હોય તેમનો પણ સંગ્રામ અને પ્રહારવડે ઉત્પન્ન થતો રૌદ્ર માનવો.

યુદ્ધ, પ્રહાર, પાડવું, વિકૃતિ, કાપવું, ચીરવું તથા સંગ્રામને માટે સંબ્રમાદિક ઈર્મોથી રૌદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય વિવિધ હુથિઆર ફેંકવા તથા માથું, ધડ અને હસ્ત આદિનું કંપાવવું વિગેરે લાવોથી બતાવવો.

એ પ્રમાણે રૌદ્રમાં વાણી અને શરીરની ચેષ્ટાઓ રૌદ્ર હોય છે, શસ્ત્રોનો માર મોટે ભાગે આવે છે, તેમજ તમામ ક્રિયાઓ ભયંકર હોય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પૂરિષ્ઠ દ્વાદ તે રૌદ્ર અથવા સર્વ ઈન્દ્રિયોનું ઔદ્વેગ્ય તે રૌદ્ર. જેમકે—

ગોળ ડાળાવાળા તેમજ ભયંકર અને કાળા સ્વરૂપવાળા હોય છે, વળી તે રાક્ષસોનું સ્વાભાવિક ચેષ્ટિત, ભાષા અને શરીરનો ચહેરો આરંભમાંજ રૌદ્ર હોય છે, એ રાક્ષસો શૃંગારને તો બહુધા બળાતકારે સેવે છે, તેઓને અનુસરનારા જે પુરૂષો હોય તેમનો પણ સંગ્રામ અને પ્રહારવડે ઉત્પન્ન થતો રૌદ્ર માનવો.

યુદ્ધ, પ્રહાર, પાડવું, વિકૃતિ, કાપવું, ચીરવું તથા સંગ્રામને માટે સંપ્રમાદિક કર્મોથી રૌદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય વિવિધ હુધિઆર ફેંકવા તથા માથું, ધડ અને હસ્ત આદિનું કંપાવવું વિગેરે લાવોથી બતાવવો.

એ પ્રમાણે રૌદ્રમાં વાણી અને શરીરની ચેષ્ટાઓ રૌદ્ર હોય છે, શસ્ત્રોનો માર મોટે ભાગે આવે છે, તેમજ તમામ ક્રિયાઓ ભયંકર હોય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પૂર્ણ ક્રોધ તે રૌદ્ર અથવા સર્વ ધન્દ્વિઓનું ઔદ્રત્ય તે રૌદ્ર. જેમકે—

“ મનહર.”

ચક્રની જરૂર પડે તો શું નથી સૂર્ય તેમ,

પાશ કાજ કાઢું^૧ ઉગ્રેશ ધરા ધોધને.

કામ શું ન આવે હંત^૨ કરીન્દ્રના^૩ કુંત સાટે?

શું છે કામ વજ્રનું^૪ હબ્બરો ગિરિ હોધને.

અન્ય આયુધોથી શું? પ્રયંત બાહુ હંડવડે,

દુષ્ટ દુરયોધનને ભેદી પીઈ લોહીને.

પ્રલયના વન્હિ જેવો^૫ જપાલ ફરકે;

સરસ^૬ સાન્દ્ર આનંદભર;

સ્થાપી^૭ સાલસ દહિને, દદ પોતાના ધનુષપર.

(અધવા)

૧ દશમુખ-રાવણ-૨-હનુમાન-૩-પાટા-૪-પુલક-રોમાંય-૫-રામચંદ્ર-૬-ગાદ
૭-અ.ગસાળી.

“ શાર્દૂલિકીડિત. ”

મંગે શૂર લઇ ઉમંગ ધરીને, રંગે લડાઈ કરે;
મે હાથે અભિમાન ^૧વીચ ભુજનું, શ્રીરામ હોતે હરે;
રામાંએ તનડું, મુખામુખ વળી, સ્વેદે છવાયું અતિ;
યત્ર વાંકી વળેલ ભેઈ બ્રહ્મટી, ધારી શકે ના ધૃતિ.
પ્રીતિ શ્રી રઘુવંશ કેરી વહતા, બન્દી સરીખા બની;
દેવો રંગ ભુએ રણાંગણરૂપી, રેલી નદી ^૨રક્તની;
ભેઈ યોગિનીઓ તણાતી હૃદયે, ^૩દુર્ગા વિચારો કરે;
ક્યારે નાથ પધારશે ઘર, તરી આ ^૪આપગા તુંબડે.

આર્દ્રી રામ રાવણ આલંબન વિલાવ, ઉમંગ ઉત્સાહ સ્થાયી, પ્રલક સ્વેદ
સાત્વિક, વાકી વળેલ બ્રહ્મટી અનુભાવ, દેવોએ કરેલાં વખાણ અને રક્તવાળી
રણભૂમી ઉદ્દીપન તથા તુંબડે તરી ક્યારે અથવા શી રીતે પતિ ઘેર આવશે
એ શંકા સંચારી.

(અથવા)

“ મનહર. ”

મારા ભુજકંડનો પ્રવાહ છે પ્રચંડ મહા,
હાજર છતાં હું કોણ આવે ^૧કપિલમાં.
ફરકતાં અંગ મારાં ફૂલે ગદા ગ્રહવાને,
જેની ચોટ ધાય છે અસહ્ય જલસ્થલમાં.
મારી વક્ર બ્રહ્મટી જરાક જ્યાં ચડે છે ત્યાં તો,
ધરણી પાતાલ સુધી ધુજે છે સહલમાં.
હું છું હનુમાન અરે ^૨અસ અસુરેશ તને,
લંકાપુર બાળીને પછાડી નાંખું પલમાં.

આંહી રાવણ આલંબન, તેની અબલુતા ગુણ ચેષ્ટા વિષય ઉદ્દીપન,

૧ વીરાભુજ-રાવણ ૨ મુખરૂપી અંબુજ-કમળ-ક લોકી, ૪ પાર્વતી. ૫ નદી ૬ વા-
નરજીવ-ચેત-ઉ નાનગદત. ૮ રોમજી.

અંગુ' પુલવું, ફરકવું અનુભવ, બ્રહ્મતાં પૃથ્વીનું પાતાલ પર્યન્તે
 ધ્રુવું એ ઉચ્ચતા સંચારી, ફરી લંકાને બાળી તને પલમાં પછાડી નાખું એ
 ઉત્સાહ સ્થાયી તેની વૃદ્ધિથી વીરરસ થયો, યુદ્ધના પ્રકરણથી યુદ્ધવીર.

દાનવીર—

“મનહર.”

અભયાગત બની આબુ' ડિજકુલદ્વાર તેને,
 બાવામાહિ બાક સાટે રખે મિષ્ટ સિન્ધુ દે.
 મીઠા માટે રખે મિન્ધુ લવણનો આપી દિએ,
 રખે દુધ સાટે ક્ષીરમાગર ચડે રૂંદે ?
 યશે મને દુર્નિવાર 'વારિધિના વિરહ એ,
 લયથી બનેલી દીન વર્ષે અશ્રુ 'અમ્બુદે.
 મુરસરી જેના ચરણોને છોડી શંક નહિ,
 એવા ડિજ દેહ ધારી રામને નમું 'મુદે.

[અથવા]

“મનહર.”^૧

આવે કોઈ આશા ધરી દીનજન મારેદ્વાર.
 તુર્ત તેનાં મ હિર મુવર્ણથી મઢાવું હું.
 રાતદિન દાન દઉં કર્ણથી કરોડગણ,
 લાખોતણી લક્ષ્મી એક પલમાં હું ટાવું હું.
 પત્તા પુખરાજ હેમ હીરા ગ્રહી બેઠે હાલે,
 અર્થોચ્છાના ગણમાં ઉમંગથી ઉડાવું હું.
 કોઈ કવિરાજ આવી માગે મુજ મસ્તક તો,
 આપી એજ વેળા એનું હૃદય રિગાવું હું.

અહીં આશાને ધારણ કરતાર દીનજન આદિ આલંબન, કર્ણનું દાન

કાર્યથી ઉત્પન્ન કરવો, લયાનક હમેશા હાથ પગનો કંપારો, ગરીરનું નકો
ચાવું તથા સજ્જડ થવું, છાતી ઢૂંઢૂપી, હોઠ, તાળવું અને કંઠ સુકાવો
વિગેરે ભાવોથી બતાવવો,

રસ તર ગિણીકાર લખે છે કે—લયનો પરિપોષ અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિ-
ક્ષોભ તે લયાનક, તે સ્વનિષ્ઠ અને પરનિષ્ઠ એમ બે પ્રકારનો છે.

ભયાનકનું સામાન્ય લક્ષણ.

— ઝુંસણા.

અર્ધાનર અર્ધે હરિ કેપ નરસિંહ ધરી,
તર્જના ગર્જનાવી કહે છે,

દેખી સુર અસુરના સમૂહ કેપે અતિ,
આનને નેહ ધારા ધકે છે,

નર્વ ટુપવા નહે પણ જગો ના જડે,
વીચના કનયન દીવમા કહે છે,

દોડી, ગભરાડ હા હા કહે હામ તણ,
મૂંઝિ મૂંઝે પૃતી માવે પડે છે

આહા નૃસિંહજી આવબન, ગર્જના સુક્ત તર્જના ઇત્યાદિ ચેદાવિપય
ઉદ્દીપન, નુર અને અસુરના સમૂહનું કેપણુ તેમજ નેહ વહન કરવો એ
સ ચારી તથા સાત્વિક નયન વીચવા એ અનુભાવ, ટુપવાની ઇચ્છા એ
ભય સ્થાયીભાવ તેમજ સ ચારી અને ગભરાણુ તેમજ વનીને ભૂની ઉપર
પડવું એ મૂંઝા સ ચારી, આ સર્વથી લય વ્યવ્ય થવાથી સ્થાયીની પુષ્ટિ થઈ
એથી સુર અસુરને લયાનક રસ થયો

અપરાધમાં આવવાથી થતો સ્વનિષ્ઠ લયાનક—

“ મનહર ”

‘ મટ્ટી મહીની લુગી આપે ગોપ અગનાની,

બણી ગયા માત તાત, વાળ વેડેમ લાવે છે

૧ મનુ ૨ આદ્ય ૩ તિ મગ ૪ આનન, નુષ

સિદ્ધા મળવાની શંકા ધરી શરીરમાહે,
જવરનો પ્રકાશ ખાલકૃપ્ષુજી જણાવે છે.
રચતા રોમાચ અને ખીકતા નયન જેહ.
મીસી કરી અવયવો સઘળા કંપાવે છે.
જ્યારે પડી સાજ અને વ્યાખ્યો અતિ અંધકાર.
ત્યારે ઘનશ્યામ નિજ ઘરભણી આવે છે

પરનિષ્ઠ ભયાનક—

“ મનહર ”

કોઈવાર ટમે ગગજલના તરખમહી,
રહે કોઈવાર જટાજૂટમા વિચરતો.
પડે કોઈવાર વિભુજના નેત્ર વન્દિ વિષે,
કોઈવાર સર્જની ફણોમા છુપી કરતો-
કુપજ બની વખતે વિભુના ‘કર્ણવિવરમાં,
ચેસવાની ચાહ પ્રર્ણ, ધીર તણ ધરતો
એ રીતે મહાન પરિપુ રાહુનું નિહાળી મુખ,
શકાશીલ ખાલચન્દ્ર શુ શુ નથી કરતો ?

વિદ્યુતિવાળા અવાજથી થતો પરનિષ્ઠ ભયાનક.

“ છરપચ ”

‘ઘોર નાદ રાવાળે, કયો દશ મુખથી જ્યારે,
કાળી ગયા સુર થયા, ચક્રિત ‘દિગદંતી ત્યારે,
આમ તેમ ‘રવિઅશ્વ, પુરૂષ ઉચ્ચા કરી દોડે,
હઠળી હઠધિ અપાર, છેડ મર્યાદા છોડે,

તેના 'તરલ તરંગની, 'જમી મેતુ બાંજે રખે;
મુગ્રીવ એ ચંકા ધકી, કપિવર મુખ સન્મુખ રહે.

ચિન્તસ.

બિભત્સનો ત્યાગીભાવ જુગુપ્સા છે, અને તે અધુગમતી હલકી અને અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન તથા અનિષ્ટ વસ્તુનું અવધુ દર્શન તથા કીર્તન વિગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય સર્વ અંગતું સંકેત્યત્વું મુખ મચકોડવું, કાઠી નાંખવું, શુંકવું તથા ઉદ્વેગ પામવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અપસ્માર, આવેગ, મુહૂર્ત, વ્યાધિ તથા મરણ વિગેરે તેના ભાવો છે.

અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન, ખરાબ ગંધ, રસ અથવા સ્પર્શ તેમજ ઉદ્વેગ પમાડનાર વસ્તુઓથી બિભત્સની ઉત્પત્તિ છે.

રત્ન તરંગિણીકાર લખે છે કે—જુગુપ્સાનો પરિપોષ, અથવા સર્વ ઇદ્રિઓનો સંકેત ને બિભત્સ, તે સ્વનિષ્ટ અને પરનિષ્ટ એમ બે પ્રકારનો છે.

બિભત્સનું સામાન્ય લક્ષણ—

“સર્વેયા.”

મૂન્ય 'રણાંગણ સત્રી વિરે, નિરખી 'પ્રમથો અતિ નૃત્ય કરેછે,
હીન મહા ધનથી હરખે લયમ, સર્વ 'સલોમ સહર્ષ કરેછે;
પંગત બેઠી તહાં જિવ દૂતની, એ પવલના 'ભૂરી 'ત્રાસ ભરેછે,
ખોપરીના ખુરમા ખુદખોર, રૂધિરતણી વળી ખોર ખરેછે.

આહી સત્રી અને મૂન્ય રણુભૂમી ઉદ્દીપન, નૃત્ય અનુભાવ, શેમાંચ સાત્વિક, હર્ષ સંચારી, ગિવદુત આવંબન અને ગ્લાનિ સ્થાપી.

સ્વનિષ્ટ બિભાસ—

છંદપય.

૧ કાલિ કુંડલિનીએ, યૂથું કરી ધરી ૨ કુતૂહલ;
હલાવેલ ૩ વીચિએ, જણાએ જેમાં ૪ નલ ૫ ચલ,
વિચરણ કરતા ૬ ઝીલ્લી ૭ વૃન્દને ગ્રહતા ખાંહે;
સ્પર્ધાવાળા શત્રુ, રૂધિર લાહિની પ્રવાહે,
લડાઈના કોષે કરી, આકુળ વ્યાકુળ થાય છે;
૮ ભાગવ પડતા લપટતા, ક્ષણમાં ચકરી ખાય છે.

પરનિષ્ટ બિભાસ—

છંદપય.

પ્રચંડ મુંડની માલ, સર્પના પુચ્છનું ચામર;
કરીન્દ્રના લઈ કર્ણ, છત્ર ૯ વિરથો શોભાભર;
૧૦ જઘન સ્થળ ગજ તણા, ગ્રહણ કરી મંડપ નાંખો;
નીરાજન વિધિ કાજ, અમિત આંતરડાં રાખો;
કુંડલિનીના પુત્રનો, નવ ૧૧ પરિણય નિર્ધારવા;
વૃદ્ધ નારીઓ પ્રેતની, પ્રીતે લાગી પુકારવા.

અદ્વચુત.

અહ્ભુતનો સ્થાયી ભાવ વિસ્મય છે અને તે દિવ્ય વસ્તુનું દર્શન,
ઇચ્છિત મનોરથની પ્રાપ્તિ, ઉત્તમ વન તથા દેવકુળાદિમાં જવું, ધણુંજ માન
પામવું: માયા, ઇન્દ્રજાળ તથા સંભાવના વિગેરે વિભાવોથી ભ્રમિત થાય છે;
તેનો અભિનય નેત્ર વિસ્તારવાં, અનિમેષ જોવું, દોમાંચ, અશ્રુ, સ્વેદ, હર્ષ,

૧. કાલિ અને કુંડલિની એ યોગિનીઓનાં નામ છે, ૨. આશ્ચર્ય, ૩. વીચિ-તરંગ,
૪. આકાશ, ૫. ચલાયમાન-હલવું. ૬. તમરાં, ૭. સમૂહ, ૮. પરપુશ્પ, ૯. બનાવો,
૧૦. સાયળ, ૧૧. પોંખવા માટે. ૧૨. વિવાહ-ગમ.

ગીતિ.

રવનિષ્ઠ અદ્ભુત—

જલધિ બાંધિ લીલાથી, હેલાથી હણી રાવણ જેવાને;
આલિંગિત સીતાએ, રા. ૧ ધન્ય નિજ આત્માને માને.

પરનિષ્ઠ અદ્ભુત—

“છરપય.”

કેળુઈ વસ સમ ત્યાગ, કવિત ‘વસુમતીનો કીધો;
ઉદધિને પણ એક, બિન્દુ ગણી બાંધી લીધો,
‘અસુરપતિને ઈપ્સથી, વૃદ્ધ હોલા સમ વાંધ્યો,
વોટી સમ અરિદેશ, વિલીપણને કર દીધો,
એવું શ્રી ‘અવધેશનું’, શ્રેષ્ઠ ચરિત્ર સુણી અને,
કયા પુરૂષનું કહી દિઓ, તન રોમાંચિત નહી જને ?

અતિશયોકિત, જ્ઞાપકિત, ચિત્રોક્તિ અને વિરોધાભાસ ઇત્યાદિ અદ્ભુત રસજ છે.

અતિશયોકિત—

“ ધનાક્ષરી ”

જલધિનો કલેશ તણ જેના દંડે અગ્રપર,
જ્યારે બહાલ ધારીને કર્યો ‘ વમુ’ધરાએ વાસ.
ત્યારે જ્યોત્સનારા હાર સરખા વિરાજે હોયે,
તિલક મમાન લાગે ‘ વારિધરનો વિકાશ.
ચન્દ્ર કીડા દર્પણ ને અનુસરી પુષ્પસમ.
રાજે ૧૦ કર્ણપૂર પેઠે ૧૧ પ્રલાકરનો પ્રકાશ.

૧ સમુદ્ર, ૨ હેલા હાકલ, માત્ર, પડકારો. ૩. જૂનાં, ૪. પૃથ્વી, ૫. રાવણ, ૬. બાણ,
૭. રામચન્દ્ર, ૮. પૃથ્વી, ૯. મેઘ, ૧૦. કાનનું આબૂપણ, ૧૧. સૂર્ય,

એવા શ્રીવરાહ અવતારી શ્યામ સન્નનોત્ત
હિત કરવાને થાઓ તત્પર ધરી હુલાસ,
(અથવા)

“ રેળાવૃત્ત. ”

નાગરવહ્ની તણા, પલ સમ અભિનવ આજે;
વરાહ વિભુના વદન, વિવરમાં ઓમ વિરાજે;
ચૂના સરખો ચન્દ્ર, સ્વર્ણ પર્વત મોપારી;
‘વિભાકરે પલુ’ વિભા, ‘અદિરસારની વિત્તારી.

અમોક્તિ—

“ મનહર ”

‘તિગ્મ રૂચિ તણા તીવ્ર કિરણે તપી ગયેલ,
પોતાના કપોલ સિંચવાના શુભ નેમથી.
મુંદ થકી સીંચી બ્યારે ‘સઘ જળનો સમુદ્ર,
સાગરને શોષ્યો કાંઈ વિરહિત ‘શ્લેષથી.
ત્યારે તેના પંકમાં પડેલ મન્દરાચલને,
નીરખી અમંદ કદ શાલૂકના બ્હેમથી.
‘ગજમુખને થયેલ હંત અગ્ર વ્યાપારનો,
હીલા રસ તમને પવીત્ર કરો પ્રેમથી.

(અથવા)—

હરિગીત.

અંતરતણા ક્રોધાગ્નિથી જાગૃત નૃહરિ ભગવાનના,
પ્રસરેલ શ્યામોશ્વાસ પવને વૃન્દ મેઘ મહાનના,
ઉડી અને કુળ અચળ કેરા સિંચર ઉપર જઈ પડ્યા.

૧કરિકુળની બુદ્ધિ થકી ત્યહાં દિગ્દંતીની નજરે ચડ્યા.
 વનમાં વિચરતા મૃગ સમુદ્ધે કલિત કાળી કાન્તિથી,
 એ ૨નિખિલ ૩જળધરને નિહાળ્યા ‘હરિત તૃણની પ્રાન્નિથી;
 કે છે કિરાતો સર્વ, છાયા ક્યાં થકી આવી અહીં,
 વળી શ્યામ ૪વસન ગાળી સકલ સુરનારીઓ નિરખી રહી.
 (ચિત્રોક્તિ)—

છપ્પય.

ગિરિ ૧મુક્તાવળી વસે, બન્યા ૨એષદ્રપદ સ્થાવર;
 કરે શરહનો ૩શરી, ૪બ્યજન વાયુની સ્પૃહા વર;
 શિથિજપણું ૫અંધને, કામનું ૬ધનુષ ધરે છે;
 ગાઢ ૭તિમિરમાં તુરત, રનેહથી શયન કરે છે;
 એવા કાંઈક કૌતુકો, વિસ્તારી આ વિશ્વને;
 મોહ જળમાં જકડતા, કામ પ્રણામ કરૂં તને.

વિદેશાભાસ—

“ગાનિ.”

હે ૧વિહાર દિન પ્રતિદિન,
 વિભુ! આપના ૨વિહાર ૩માતુલને;
 ૪કુંડલી આપ બનીને,
 દૂર કરો છો શિદ આ ૫કાલિયને.

આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં સર્વ રસો આનંદરૂપ અદ્વિત નામના અને
 પરનિષ્ઠ છે.

૧ હાથીનું કુળ. ૨ સમગ્ર. ૪ મેઘ. ૫ લીલું ઝવર. ૬ મુક્તા મોતી તેની આચલિ,
 પકિત. ૭ અમર. ૮ ચંદ્રમા. ૯ વીજળો. ૫ ખો. ૧૦ અંધકર. ૧૧. વિ, વિશેષ, હાર,
 ૧૨ પરાજય, ૧૩ વૈભવ, ૧૪ મામો. ૧૫ કુળવાળા, સર્વ, ૧૬ કાળી નામનો નાગ,

માયા રસ.

ચિત્તવૃત્તિ એ પ્રકારની છે, એક પ્રવૃત્તિરૂપ અને બીજી નિવૃત્તિરૂપ નિવૃત્તિમાં જેમ શાન્તરસ થાય છે તેમ પ્રવૃત્તિમાં માયારસ થાય છે. એમ બાસે છે. એક ઠેકાણે રસની ઉત્પત્તિ થાય અને બીજે ઠેકાણે ન થાય એ કહેવું અશક્ય છે, કારણકે, તે રસ રતિવાળો તો નથીજ, બે હોય તો કયા રસનો સંચારી થાય ? શુંગારનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી બિભત્સ ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી બિભત્સનો પણ સંચારી નથી હાસ્યનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી કંડુલ ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી કંડુલનો પણ સંચારી નથી, રૌદ્રનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી અદ્ભુત ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી અદ્ભુતનો પણ સંચારી નથી, વીરનો સંચારી નથી કેમકે તેનો વૈરી ભયાનક ત્યાં રહેલ છે એજ કારણથી ભયાનકનો પણ સંચારી નથી, શાન્તરસનો પણ સંચારી નથી કારણકે તેનો તો વિરોધીજ છે, વળી સામાન્યજ રસ છે એમ પણ નથી બીજા તેના વિશેષ છે,

ત્યારે શાન્તરસને રસાભાવપણું પ્રાપ્ત થાય તો માયારસને ધાય કે નહિ નજ થાય કારણકે, તે (માયા) રસ વિકૃતજ છે, એટલે વિકારવાળોજ છે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિરમય એ સર્વ કાર્ય-વશાત્ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને લય પામે છે, તેથી તે તે સ્થાને તેનું સંચારીપણું સમજી લેવું.

પ્રખુદ યથેલ મિથ્યાજ્ઞાનની વાસના તે માયા રસ એનો સ્વારૂપ મિથ્યાજ્ઞાન છે, સાંસારિક લોગને મેળવનારા ધર્માધર્મ એના વિભાવ છે. તથા પુત્ર, કલત્ર, વિજય અને સામ્રાજ્ય વિગેરે અનુભાવ છે. જેમકે—

“મનહર”

૧વાટી અને ૨લાટીતણાં નયન સંદોહની,

અપવૃત્તા ચોરનાર વાળી ઉપવનમાં

ચાહુ લરી ચતુરાને ચન્દ્ર નગી શુભ શાંત્યા,
 પ્રગટાવે ધરસ્પર કામગીતિ મનમા
 મણિમય મહિર ને રતિપતિ જેવુ રૂપ
 જામેલી અપાર પ્રીતરીત બન્ધુ જનમા
 મર્વ પરતુ આપનાર નિશદિન એ સમસ્ત,
 લોકનાથ ' છે ન ક યા લોડતા રક્ષણમા.

શાન્ત.

ભરત મુનિએ આઠજ રસ માન્યા છે, પરતુ કેટલાએક સાહિત્યકારો
 નવમો શાન્ત રસ પણ માને છે

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—નાટ્ય વગરના લ્યજમા અત્યંત વૈરાગ્ય
 રૂપ સ્થાયીરાજો “શાન્ત” નામનો નવમો રસ છે, વૈરાગ્યનો પરિપોષ અથ-
 વા દોષનો પ્રશમ તે શાન્ત રસ, દોષ એટલે કામ ક્રોધાદિ, વિષય અને દોષથી
 વિરક્ત રહેવું એ આ રસનો વિલાસ છે અને આનંદાશ્રુ સમાય, ગદ્ગદ્વા-
 લી ધૃત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

મનહર

મહોટી મહેલાત આ છે ત્યાગ કરવાને યોગ્ય,
 અરણ્યે વિનોદ ધરી વસવુ ઈચ્છિત છે.
 દેવા યોગ્ય દામ, પીવા યોગ્ય પાણી તીર્થતલુ,
 ગાવા યોગ્ય પાદ રૂપ પ્રભુના પુનિત છે
 ગાળવો ઘટે છે જન્મ સદા દર્ભ સમ્યાપર,
 પ્રયાગમા દેવા તણી ચાહુ ઘાતી ચિત્ત છે
 ધ્યાન કરવાને યોગ્ય પૂર્ણ પુરુષોત્તમ વા,
 અનાદિ અનંત એક વસ્તુરૂપ નિત છે

(અથવા)

“ હરિગીત. ”

ખેડી, ભર્યું ખાતર, કૌચ્યું જળ ખૂળ ક્યારા કરી અને,
પણ ખીચ બોયા નગર એ ઝડેનત બધી નિષ્ફળ બને;
ભણી વેદ, રાખ્યો શાસ્ત્ર પરિચય, યાદ શ્રુતિના અર્થ છે,
પણ કૃષ્ણના કીર્તન વિના એ વાત સઘળી વ્યર્થ છે.

[અથવા]

“ મનહર. ”

માત તાત ઝડેન ભાઈ પુત્રી પુત્ર ખ્યારી નારી,
અંત સમે કોણ કહો સાથ કરે એવા છે ?
હાથી હથિઆર ઘોડા ગાડી અને ગામ ધામ,
વસ્ત્ર અલંકાર સર્વ આહિં પડ્યા રહેવા છે
કર સત્ સંગ અંગ સખીને પ્રકુલિત તુ,
સદા સુખકારી એક શામળાની મેવા છે.
હોય નહિ કોઈ હેતુ, સ્વાર્થના સંબધી સર્વ,
એક પછી એક મહાકાળના પકવેવા છે.

આહીં માત તાત ઇલાહિ કુટુમ્બ તથા હાથી હથિઆર વિગેરે સામ-
ગ્રીની અનિત્યતા આવ બન, સત્સંગ ઉદ્દીપન, અંગતું કુલતું એ હર્ષ સં-
ચારી, જે પદથી અનિત્યતા નિકળી તેજ પદોથી પ્રગટ થતો નિર્વેદ સંચારી
અને કોઈ હેતુ હોય નહિ ઇલાહિ પદોથી નિર્વેદ સ્થાયીભાવ તથા અનુ-
ભાવ તો વચનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

કથા સચ્ચના યોગથી અને કવિની વિવક્ષાથી ઉપર કહેલ રસો અને
ભાવો પરસ્પર જન્યજનક થાય છે

જેમકે—

“મનહર.”

માતુ રેલુકાના નેત્ર નીરજથી નીકળતી,
 ધીંગી અશ્રુધારા બેઠ રોપ હૃદયે ધર્યો.
 રકતના સંમુહવાળું તાત જમદગિતણું,
 વક્ષઃ સ્થળ બેઠ ભારે ક્રોધ ભાગવે લય્યો.
 શત્રુ સહસ્રાબ્જું નનો નાશ કરવાને કાજ,
 અસહનતાનો અગ્નિ નયનધકી ઝર્યો.
 ગાઢ વૈરે ફરકતી શ્રુની નૃત્ય કળા કેરા,
 સૂત્રધાર સરખો કુઠાર કરમાં ધર્યો.

આમાં વીરરસ તરફ કંટાળ અને બિલતસનું કારણપણું છે.
 અથવા

“ગીતિ”

ભૂપ ભાગ્યશાળી તુજ, શત્રુ સુલટ વિપરીત રતિ ટાણે,
 પડતી જરા નિજ અસે, મૃગ નયનીની વેણી નિરખી જણે;
 અસિ આપની પ્રકંપિત, પડી હોય નહિ નિજ ‘ગત્ત યુદ્ધ સમે.’
 રતબ્ધ બની એ રમૃતિએ, આલિંગન રસધકી ત્વરિત ‘વિરમે,

અહીં ભયાનક રસ તરફ શંગાર રસનું કારણપણું છે.

અથવા

“હરિગીત”

‘જયારે રણે રાવણ કુપિત બની, કાળ રથ ‘કવનિના નવા,
 કપધાળુ શોરે દશ દિશે મેઘાત્ર લાગ્યો મૂકવા;
 ભારે વંતી વિદ્યુત વિષે સીતાનું ‘સાષ્ઠવ નિરખતા;
 મૂકી શકે નહિ અવધપતિ ‘અનિલાત્ર ‘ખિન્ન કરો યતાં,

અહીં શંગાર તરફ વીરરસનું કારણપણું છે.

૧-કમળ. ૨-અકુટી ૩-કુંદાડો ૪-કંઠ-ગળું ૫-વિરામ પામે. ૬-રાખે ૭-સુંદરતા
 માધુર્ય વાયુનું અન્ન ૮-શિથિલ

એક બીજના અંગાગિ ભાવને પામેલા આ રસોને કેટલાએક લોકો
“રસ સંકર” કહે છે .

શૃંગાર અને બિભાસ, વીર અને ભયાનક, રૌદ્ર અદ્ભુત તંધા હાસ્ય એ
ને કૃષ્ણ એ અન્યોન્ય વૈરી છે.

જેમ વૈરીરસ એક બીજને હાનિ કરે છે તેમ વૈરીરસના વિભાવ અનુ-
ભાવ અને સંચારી ભાવ પણ રસને હાનિ કરનારા છે માટે તેઓનું પણ નિ-
વારણ કરવું. આ સ્થળે પણ પ્રાચીન સમ્મતિ કહે છે કે—

‘કાલકૂટ પી કિલ્લ બનેલા શિવને ધારે;
ચતુર્થ કર ફરી મધન, ઉદ્ધિનું કરવા ધારે;
એ રીતે વિધાવિધ રસે, ખેલ જમાવ રહ્યા અરે;
કમલાપતિના કર સદા. સહુ જનનું દશણ કરે.

રૌદ્ર કણ્ણ અને અદ્ભુત એ રસોનો પરસ્પર વિરોધા લાવ છે.
સમય લેદથી થતા વિરોધાલાવનું ઉદાહરણ જેમ કે—

હરિગીત.

તણે રાજ્ય, વસીવન, ભાંગી શિવધનુ, અંત ત્રિશિરતણો કરી;
ખર હૃષણના પલને અડ્યા, કપિને રમાડ્યો ધૃતિ ધરી;
કરી નાશ રાવણનો, રૂદન સુણી લંકાપુરની વામનું;
લાવ્યા ગૃહિ સીતા, સકળ અદ્ભુત ચરિત્ર છે રામનું.

આ કેકાણે અદ્ભુત, શાન્ત, લયાનક, ગદ્ય, બિલત્સ, હાસ્ય, વીર,
કણ્ણ અને શુભારનો પરસ્પર વિરોધાલાવ છે, અંગાંગીલાવ પામેલા રસોનો
જ્યાં એકન નિવેશ હોય ત્યાં રસ શબ્દ કહેવાય છે, તેનું પણ ઉક્ત ઉદાહર-
ણ છે; જેમ રાજાના બે બુદ્ધાને પરસ્પર વેર હોય તેથી રાજાને કાંઈ હાનિ
નથી તેમ બે અંગને પરસ્પર વેર હોયતોપણ રસની હાનિ થતી નથી જેમ કે—

મનહર.

તરંગે તરલ થતા નીરજના વૃંદધી નેત્ર,
ફેંકતી સીતાને ગમચ દ્રે સ્નેહથી સ્મરી.
અરિશરે ફરી ભિન્ન અંગમાથી નીકળતાં,
રૂધિરથી ‘સિકત નિજ સૈન્ય ધ્યાનમાં ધરી.
ક્રોધથી મદોન્મત્ત બનેલ ‘દશક’ધરના,
કપાતાં શિરોના લાલ કેરી ખુશાલી લરી.

કીડા કરતી કનક કાઢીની શ્રદ્ધા તાપ્પી,
 'ગહુચરી' આપણે સજ્જ કરીને કબી.

આ કેકાણે ચુંગાર અને જિભાત્સને વિરોધ છે, તો પાપ રસની હાનિ થતી નથી. એવી રીતે વિરોધી બે રમ એક સ્થાને ગ્રાસ થયા હોય અને તે અંગાગીલાવને પામ્યા હોય તો પણ રનની હાનિ થતી નથી. જેમકે—

“ગીતિ”

ઉરન ગિરિ અમુદનાં, જે જે મુકે અમુરપ ત અસ્ર,
 તે સહુ મીતા વિરહે, બ્યાકુલ રામે નિરખ્યાં અનલાસ્ર.

કોઈ શંકા કરે કે જિભાત્સ અને ચુંગારને સહજ વેર શા માટે? મધુ-પાન કરીને વમન કરનારાં બન્નેનો મ સોગ જોવામાં આવે છે, ખરું છે, જિભાત્સનો સ્થાયીભાવ જુગુપ્સા છે, જોવાથી તટસ્થને તે જુગુપ્સા ભલે થાઓ પણ પ્રીતિની ઉત્કંઠાને વીધે તે બેઠોને ન થાય. તો પણ—

“વસન્તતિલકા”

ધારે વિશાલ હૃદયે શિવ મુંડમાલ,
 છોટે કદી ન કરથી નરના કપાલ,
 છે વન્ન ચર્મનુ છતા સતી બલ્ય પામે,
 ગમી ઉરે અજબ પ્રેમ સદા પ્રકાશે.

ઈલાહિ મ્થલમા જિભાત્સ શ ગાર દેખાય છે એવી કોઈ શંકા કરે તો તે ખરું, પણ પોતાના પતિનાં આબુપણુ અધમ છે, છતાં ભક્તિનાં અતિશયપણુને લીધે ત્યાં પત્નીને જુગુપ્સાજ આવતી નથી, જે વસ્તુ જુગુપ્સિતપણુ પ્રતીત થતું હોય તેજ જુગુપ્સાને ઉત્પન્ન કરનારું હોય છે, પરંતુ તે સઘળું પ્રિયસંબધોપાધિજ છે તો તેમા પ્રેમ અધિક ઉત્પન્ન થાયજ એટલા માટે સ્થાયીભાવના અભાવને લીધે ત્યાં જિભાત્સ થતો નથી.

યુદ્ધમાં જનાર વીર પુરૂષને સર્પના સ્પર્શથી લય જોવામાં આવે છે,

અને શેદ્રમાં અકસ્માત ઉત્પાત આવી પડે ત્યારે વિસ્મય થાય છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તે બિન વજનદાર છે કારણકે, ત્યાં ચક્રિતપદ્મ અને વિસ્મયપદ્મ એ તે તે રસના આવેશથી નથીજ થતું અને જો થાય છે તો ત્યાં વિષયભેદ સમજવો; વીરને શત્રુયુદ્ધાથી ભય નથી પરંતુ ભુજંગ (સર્પ) થી છે અને શેદ્રમાં શત્રુ બળના અધિકપણથી વિસ્મય થતો નથી પરંતુ ઉત્પાતથી થાય છે, રસને વૈરસ્ય કરનારું સઘળું ધ્યાનમાં રાખવું, પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે—
 બીજું કોઈ રસને વૈરસ્ય ઉપભવનારું વચન રસના ભાવને બાણનાર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચતુર માણસે ન બોલવું, વચન એ ઉપલક્ષણ છે તે વિભાવ અનુભાવમાં પણ જોવું—જેમકે—

“ સ્વચ્છરા ”

તું ક્યાં, હું ક્યાં અને ક્યાં, સમય મધુતણે, તેમ આ દ્વિતી ક્યાં;
 મેઘગ્ધાયા સમી આ, તરલ તરણને, તારણીની રતિ ક્યાં;
 આયુ વાયુ થકી આ, ચલ રકમલદલે, વારિ પુન્દો મમાન;
 માનું છું તુચ્છ સુધે, અખિલ કર થકી, મૂકી દે મદમાન.

આ ઠેકાણે સર્વ વચન વૈરાગ્યને પ્રતિપાદન કરનારાં છે અને તે શૃંગાર રસનાં વિરોધિ છે.

રસમાં અનૌચિત્ય અર્થ પ્રકારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, પ્રાચીન ગ્રન્થ-કારો કહે છે કે—

“ ધર્નાચિત્યાદૈ નાન્યત્રસમઙ્ગસ્યકારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધૌચિત્યવન્ધસ્તુ, રસસ્વોપનિપત્તરા ” ॥

અનૌચિત્ય વિના બીજું કોઈ રસ લગવું કારણ નથી, પ્રસિદ્ધ ઔચિત્યનો જે બંધ તે રસનું પરમ રહસ્ય છે; જે કાંઈ ઉદ્દેગ કરનારું તે અનૌચિત્ય અને લોક યાત્રાની પ્રસિદ્ધિથી જે સિદ્ધપણું છે તે ઔચિત્ય, તે માટે બેઉ જીવાન સ્ત્રી પુરૂષને જ્યાં અન્યોન્ય પ્રીતિ થાય છે ત્યાંજ રસ થાય છે,

એકને અર્થાત્ પુરૂષને પ્રીતિ હોય અને સ્ત્રીને ન હોય તો રસાભાસ થાય તે
મજ સ્ત્રીને પ્રીતિ હોય અને પુરૂષને ન હોય તોપણ રસાભાસ થાય. જેમકે—

“ગીતિ”

‘સ્ત્રીય સન્માગમ કેરી, રેશ્વલાધા રેખધુર દય કન્ધરને;
તીક્ષ્ણશરે હુણવામાં કામદેવ કાં રામ સમર્થ બને.

આહી પુરૂષને પ્રીતિ છે, સ્ત્રીને નથી.

“હરિગીત”

અયિ ‘મુગ્ધ બાલે’ કેલિવન અંદર જતા નાયક બાણી,
શુ પ્રેરો રહી, પાળી સ્ત્રીવા, ફરીફરી અણી નયનો તણી;
જે હપતિમાં ઉભયને અન્યોન્ય રતિ ઉપજે નહિ,
તો થાય નિષ્ફળ સકલ, માટે સેવ રતિપતિને સહી.

આ ઠેકાણે ફક્ત નાયિકાનેજ પ્રીતિ છે. નાયકને નથી. એવીજ રીતે
એક નાયકને અનેક ઠેકાણે પ્રીતિ થાય તે પણ રસાભાસ કહેવાય, પરંતુ તેમાં
એટલી વિશેષતા છે કે જે નાયકને નિયમિત અનેક નાયિકાઓ છે તે ઠેકાણે
રસાભાસ થતો નથી, એમ જો રસાભાસ થતો હોય તો શ્રીકૃષ્ણ લોકોત્તમ ના-
યક છે તેને બહુ કામિની વિષયવાળો રતિનું આભાસપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે
અન્યવશિત (અનીયમિત) બહુ કામિનીવાળા વિષયી નાયકને એ લાગુ પડે
છે, એટલાજ માટે વિષયી નાયકમાં અને વેશ્યાઓમાં રસાભાસ થાય છે એવો
પ્રાચીન મત છે.

એક નાયકાને અનેક ઠેકાણે રતિ થાય છે તેનું ઉદાહરણ

“મુગ્ધપથ”

(પ્ર) ‘તારા સંપત્તિ આજ, કહે આ છે સખી! કેની?

(ઉ) સામિત્યાય જે અણી, વળે છે તારા રેની;

(પ્ર) 'કાચી કોણે બેઠી, (ઉ) 'કાચી ક'પે જે સામી;
 (પ્ર)વિભુજી કોને વર્યા, (ઉ) જે જાં પ્રતાપ પામી;
 (પ્ર)આજ વેણીના વારિમાં, કોણે જ્ઞાન કર્યું સહી;
 (ઉ) જે જન કાજે કોઈપણ, વેણી 'જાપણ બની રહી

એકને અનેક વિષયા રતિ જેમ કે—

મનહર.

મહન મહીપના પ્રતાપની લાંબર સમ,
 પ્રિયમિત્ર ! તારી પ્રીતિ શું શું કંટી નથી.
 ઠંઠ કામિનીના સ્તન પર્વતની માથે કહે,
 કેસરના પંક કેરી પ્રભા ધરતી નથી.
 કંઈ કંજનયનીના શિગ્પર શોભા યુક્ત,
 સિંહરની રેખાતણી બ્રાન્તિ ભરતી નથી.
 અથવા તો કંઈ અંગનાના મણિધી જડેલ,
 લબ્ય કર્ણુ ભુષણની કાન્તિ હરતી નથી

આ ઠેકાણે પણ વિષયીપણું પૂર્વની માફક નમજી લેવું.

જ્યાં ઘણા રમ એકઠા થાય, ત્યાં ગસશબલ અને જ્યાં ઘણા ભાવ
 એકઠા થાય, ત્યાં ભાવશબલ કહેવાય છે જેમ કે—

ધનાક્ષરી.

સ્વાગ કંગી ક્યાઈ ગાલ્યો જાઉં તોજ નારું થાય,
 અરે ! આવશે શું તેના મિત્ર વેણ મારે કાન.
 કામદેવ મારા ચક્ર આગળ છે કોણ માત્ર,
 જણાયે મને તો ગુન્ય રાધા વિણ આ જડાન.
 મનની શરમ બધી મુકી મેં દીધી છે હવે,
 માધુર્ય મળેના મારી મનહરણી મમાન.

જન્ન ધિક, કયા ગધ તું, વ્યર્થ છે વિલાપ બધે,
કયાં છે પ્રિયા ! આવ આપવા પ્રસન્નતાનું દાન.

આમાં નિર્વેદ, ઔત્સુક્ય, અમર્ષ, જ્ઞમ, મતિ, સ્મૃતિ, વિવાદ અને
દૈન્ય એ બાબોનું મિશ્રણ છે.

રમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે, ૧ અભિમુખ, ૨ વિમુખ અને ૩ પર-
મુખ, વ્યક્ત એવા ભાવ વિભાવ અને અનુભાવથી જેની અભિવ્યક્તિ થાય તે અભિ-
મુખ. ભાવ વિભાવ અને અનુભાવ ન કહેલાં હોય છતાં જે આધારને જે કિલ્લતાથી જ-
ણાતો હોય તે વિમુખ. પરમુખ પણ એ પ્રકારનો છે. એક અલંકાર મુખ
અને બીજો ભાવ મુખ. અલંકાર મુખમાં અલંકાર મુખ્ય છે, અને તે મનની
વિશ્રાન્તિનો કારણભૂત છે, તેથી રસ ગોણ છે, ભાવ મુખમાં ભાવ મુખ્ય છે,
અને ત્યાં પણ મનની વિશ્રાન્તિ કારણપણાને લીધે રસ ગોણ છે; આ ઠેકાણે
પ્રાચીન ગ્રન્થકારની પણ સંમતિ છે કે—

“અલંકારે ચ રુચિરે, મનોવિશ્રાન્તિકારિણિ ।

અલંકારસ્ય મુખ્યત્વં, ગોણત્વં રસભાવયો” ઈતિ.

મનને વિશ્રાન્તિ કરનારા રૂચિર અલંકારમાં અલંકારનું મુખ્યપણું
અને રસ તથા ભાવનું ગૌણપણું હોય છે

અભિમુખરસનાં ઉદાહરણો પોતપોતાના પ્રકરણોમાં કહેવાઈ ગયા છે.
વિમુખ—

“દોહરો”

ગીતા લક્ષ્મણ રામ ને, સુગ્રીવ ^૧પવનકુમારઃ
એ સહુ લંકાપુર તણ, પામ્યા વાગિધિ પાર.

આ ઠેકાણે તમામ સંકટોને ઉદ્ધવન કરીને ગર્વ આવ્યાં એવા અભિ-
પ્રાયથી અદ્ભુત રસ કદથી બાળી શકાય છે.

અલંકારમુખ—

“ગીતિ”

નવ રૂંદરવિણીપર આ, શ્યામ રેખ જે પ્રભાતમાં જાગી;
એ નયિ જિમર સમૂહ પણ, એવિધુ કલંકની કાન્તિ અંત લાગી.
આ ઠેકાણે “અપહ્રુતિ” અલંકારની મુખ્યતા છે.

ભાવમુખ—

“સંવયા.”

સાત સમુદ્રતણા જળમાં, મણિ માણિક ભૂપણને ધરનારી;
ભૂમિ સમર્પણ રૂંસુરને, કરવા બની ઉદયત વાણી ઉચારી;
ત્યાં નિકળ્યાં નિજનાભિસરોગથી, સદા ‘પિતામહ બાહુપ્રસારી;
તે સમયે સ્મિત ભાર્ગવનું, જરિલાજ સમેત બને સુખકારી.

આ ઠેકાણે અદ્ભુત ભાવની મુખ્યતા છે અને હાનવીર રસ ગાણ છે.

ભાવ.

“ભાવ” શબ્દનો અર્થ “પ્રગટ કરવું,” શું પ્રગટ કરવું? વાણી અંગ અને સત્વચુક્તા કાવ્યોના અર્થને પ્રગટ કરે છે માટે તે “ભવ” એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

મૂં ધાતુને કરણ અર્થમાં પ્રયય લાગવાથી “ભાવિત” તેનો અર્થ “સંસ્કારવાળું” કર્યુ એવો થાય છે, જેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે મુખ ગંધવડે અથવા ચૂર્ણ રસવડે ભાવિત (રસવાળું) કરું; વિભાવવડે જે અર્થ ગ્રહણ કર્યો હોય તેજ અનુભાવોવડે જણાવાય છે, તથા વાણી, અંગ અને સત્વાભિ-
નયથી પ્રગટ કરાય છે તે ભાવ.

જે વાણી, અંગ, મુખરાગ, સાંત્વના અને અભિનયથી કવિનો અન્તર્ગત ભાવ પ્રગટ કરે તે પણ ભાવ કહેવાય છે તેમજ અનેક અભિનયો સાથે

સાત્ત્વિક ભાવ—૧-સ્તંભ-૨-સ્વેદ-૩-રોમાંચ-૪-સ્વર ભંગ-૫-વેપથુ-૬
વૈવર્ણ્ય-૭-અશ્રુ-૮-પ્રલય .-

સ્થાયી ભાવ આઠ છે, સંચારી ભાવ તેત્રીશ છે અને સાત્ત્વિક ભાવ આઠ છે એ પ્રમાણે કુલ ઓગણપચાસ ભાવો કાવ્ય રસની અભિવ્યક્તિમાં હેતુ છે, એ ભાવોનો ગુણ યોગ સમાન હોય ત્યાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

હૃદયમાં નિત્ય રહેનાર જે અર્થ (ભાવ) તેના ધર્મને રસોત્પત્તિ કહે છે.

પરસ્પર અર્થવડે ઉત્પન્ન થએલ વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી રૂપી ઓગણપચાસ ભાવોના સામાન્ય ગુણ યોગથી રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે સ્થાયી ભાવોજ રસપણાને કેમ પામે છે? જેમ સરખા લક્ષણવાળા, સમાન હાથ પગ પેટ અને શરીરવાળા તથા તુલ્ય અંગ પ્રત્યંગવાળા પુરૂષો પણ વિદ્યા કર્મ અને કારીગરીની વિલક્ષણતાથી રાત્ર રૂપ થાય છે અને બીજા અલ્પ બુદ્ધિવાળા તેનાજ આકર થાય છે તેમ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવો પણ સ્થાયી ભાવોનાજ આશ્રય કરે છે અને તે સ્વામીને સ્થાને રહેલ પુરૂષના ગુણભૂત અન્ય ભાવો તે સાત્ત્વિક ભાવોનો ગુણરૂપે આશ્રય કરે છે, જેમ કોઈ રાત્ર ઘણા પરિચનવાળો હોવા છતાં રાત્ર નામ તો પોતાનેજ મળે છે, પરંતુ બીજા કોઈ મ્હોટા માણસને પણ એ નામ મળતું નથી તેમ વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવથી વિટાયેલ સ્થાયી ભાવજ રસપણાને પામે છે. બીજા નહિ

જેમ મનુષ્યોમાં ગજા, શિખોમાં ગુરૂ તેમ આ શાસ્ત્રમાં નર્વ ભાવોમાં સ્થાયીભાવ પ્રધાન (મુખ્ય) છે.

રતિ.

ઋતુ, પુષ્પો, ચંદનાદિ અંગરાગ, આલરણ, લોજન, વરદાન, ભાવ અને અનુકૂળતા વિગેરે વિભાવોથી રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સ્મિત, મધુર વચન, શ્રુત્તેષ અને કટાક્ષાદિ અનુભાવોથી બનાવવી.

ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સૌમ્ય ગુણવાળી છે, માટે તેને મધુર વાણી અને સુદર અંગ ચેષ્ટિતથી બતાવવી.

રસ તરંગીણીકાર લખે છે કે—પ્રિય વસ્તુની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલા મનોવિકારની જે અપરિપૂર્ણતા તે રતિ એ કોઈ ઠેકાણે દર્શાવતી, કોઈ રથાને શ્રવણથી અને કોઈ ઠેકાણે સ્મરણથી પ્રગટ થાય છે જેમ કે—

શાર્દૂલ વિકીડિત.

વાંચુ' અધુ રૂપીવલે, અધરના, પીયુષથી ઉછર્યું,
જુરક્ષા કરનાર, ખાતર ભણું, મેં મન્દ હાસ્યે ભર્યું;
વાંચુ' કોમલે પ્રેમ વૃક્ષ સખી ! ત્યાં, નિઃશ્વાસ વાયું વહે;
ને આ મૌઠ રવિ સમાન સ્મરનો, સંતાપ એ શે સહે ?
આ ઠેકાણે “કોમલ” શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

“ગીતિ”

માનરૂપી મનમોહન !, આપથી પામી આતપ કુંઝાઈ;
જે જે રખે ન જાયે, ખારી ઉરે પ્રેમાંકુર કરમાઈ.

હાસ.

પરચેકાનું અનુકરણ, અસંબદ્ધ મલાપ વિગેરે વિભાવોથી હાસ (હસણું) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને રિમિત, હસિત, વિહાસિત વિગેરે પુરોક્ત વિભાવોવ ખતાવવો.

રસતરંગીણીકાર લખે છે કે—કોતુકને માટે વચનનું તથા વેપનું જે વીપરીતપણું કરવું અને તેથી જે મનોવીકાર પરિમિત થાય તેને હાસ કહે છે, વચન ભેદ અને વેપ ભેદથી થયેલા ભય તથા ક્રોધનાં તેની અતિ આપ્ત થતી નથી કારણકે તેમાં કુતહલથી કરવાપણાનો અભાવ છે. જેમકે—

“મનહર”

નગરની નિકટ મળેલા બહુ બાળકોથી,
 આવતાં વિટાએલા અપૂર્વ ધામને ધરે.
 પુરમાં પધારતા પ્રભોદે પરિચારિકાઓ,
 અન્તઃપુરમાહિ સમાચાર દેવા સંચરે.
 ડોતુક ભરેલી બહીરાજતણી કામીનીઓ,
 અન્નદાન અપાવવા ભાવે પગલાં ભરે.
 એથી જેના હૃદયમા જરા હાસ્ય ઉપજ્યું છે,
 એવા વીણુ વામનજી શ્રેય સર્વતું કરે.
 આહી “જરા” શબ્દથી અપરીપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

“ગીતિ”

પરવશ ત્રજ પ્રમદાના, ચીરો ચોર્યાં નવીન નન્દ બાળે,
 મનહર મુખ મલકાવે, ચાહે ચઢીને કદ બની ડાળે

શોક.

ઈષ્ટજનવિયોગ, વિભવનાશ, બધન વિગેરે દુઃખના અનુભવાદિવિભાવો
 ધીજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અશ્રુપાત, વિલાપ, શોક, વૈવર્ય, સ્વરભેદ,
 ગાત્રની શિથિલતા ભૂમિપાત, આક્રન્દ અને દીર્ઘશ્વાસ વિગેરે અનુભાવોથી
 ખતાવવો.

અહીં રૂદન ત્રણ પ્રકારનું છે—

૧-આનંદજ-૨-આર્તિજ-૩-ઈર્ષાકૃત

આનંદજ—જેમાં હૃદયવડે જાણ પુલતા હોય, અનુસ્મરણને લીધે નેત્રના

પ્રાન્તભાગથી અશ્રુ નિકળતાં હોય તથા બહુ દેખાંચથી યરીજ
ન્યાસ થયું હોય તે.

આંતિજ—જેમાં ઘણું અશ્રુ નિકળતાં હોય, ચાન્દ્ર થતો હોય, યરીર ગતિ
અને એટલા અસ્વસ્થ હોય, જમીન ઉપર પડી જવાતું હોય,
વારંવાર ફરતું હોય તથા વિલાપ થતો હોય તે.

ધર્માકૃત—જેમાં હોક અને ગાલ ફરકતા હોય, માથું ધ્રુજતું હોય, નિઃશ્વાસ
નિકળતા હોય તથા પ્રકુટી વાંટી થતી હોય તે.

શ્રી અને નીચ પ્રકૃતિઓમાંજ દુઃખજન્ય શોક હોય છે; પરંતુ ઉત્તમ
જ્ઞાને મધ્યમ પ્રકૃતિમાં ધૈર્યની સાથે શોક હોય છે.

રસ તરંગિણીકર લખે છે કે—પ્રિયના વિયોગથી થએલો અને રતિએ
અનાલિંગિત અપરિપૂર્ણ મનોવિકાર તે શોક, આથી પ્રિયના વિયોગને લીધે
થએલા વિપ્રલંબ શૃંગારને કંઠણા રમેષણ પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે તે શૃંગાર
રસને રતિએ અલિંગન કરેલ છે, રતિ એટલે શ્રીતિ, તે વિના શોક પણ ઉત્તમ
થતો નથી, માટે પ્રિય વિયોગ જન્ય વિપ્રલંબ શૃંગારને કંઠણા રસપણું નથી
આવતું એ અસંભવિત છે, એમ કહેવું નહિ, કેમકે પ્રિય વસ્તુની ઈચ્છાથી
ઉત્તમ થએલી જે મનોવિકૃતિ તે રતિ એ પ્રમાણે રતિનું લક્ષણ પુર્વે કહ્યું છે.
કુમાર સંભવ કાવ્યમાં રતિનો વિલાપ કાદંબરીમાં ચંદ્રાગ્રીક રાગની સાથે
મહાન્વેતાનો વિલાપ અને રઘુવંશ કાવ્યમાં અજનો વિલાપએ સર્વમાં કંઠણા
રસજ છે, કેમકે તે તે ત્રણે બાધનો નિશ્ચય છે, અને એથી ઇષ્ટ વસ્તુની ઈ-
ચ્છાનો અભાવ છે. તેમજ ભુવાન શ્રી પુરૂષના જોડામાંથી એકનું મરણ થતાં
જે વિલાપ થાય તે કંઠણા રસ અને જીવતાં સ્ત્રીપુરૂષના વિયોગનો જે વિલાપ
તે શૃંગાર રસ છે, એટલા માટે “રસ રત્ન પ્રદીપિકા”નામના ગ્રંથમાં કંઠણા
રસનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે—

“અયિ જીવિતનાથ ! જીવસીત્યજિધાયોત્યિતયા પુનઃપુનઃ
દદસો પુરૂષાકૃતિ ક્રિતૌ, હરકોપાનલજસમ કેવલમ્” ॥

હે જીવિતના નાથ ! તમે જીવો છો ? એમ કહીને વારંવાર ઉઠતી રતિએ કેવળ પૃથ્વી ઉપર પુરૂષાકારવાળું મહાદેવના કોયામિનું ભરમ જોયું.

કોઈ શંકા કરે કે, વિપ્રલંબ શૃંગારના પુર્વાનુસંગ, માન અને પ્રવાસ એનું કરુણારૂપણું છે, માટે જીવતા સ્ત્રી પુરૂષના વિપ્રલંબને પણ કરુણારસ-પણું આપ્યું, એ ખરાખર છે. પરંતુ તે રથજે કરુણા રસનું અંગપણાથી ભાસમાનપણું છે, અર્થાત અંગરૂપે દેખાવાપણું છે, એટલા માટે તે ઠેકાણે કરુણતાનો વ્યપદેશ કરેલ છે, વારિતવિક નથી.

શોકનું ઉદાહરણ

“સાવૈયા એકત્રીશા”

વિરહ જવર કેરી મૂછાંથી, પૃથ્વી ઉપદ જઈ પડતી;
ઉભય નયનથી અશ્વતથાં જળ, વહન રંગહન શોકે કરતી;
વારવાર નિઃશ્વાસ મૂકતી, રતિને અવરેખી ત્યારે,
મહાદેવના મનમાં કાંઈક, કરુણા પ્રગટ થઈ ત્યારે.

અથવા

“ગીત”

રેકામ વામને જોઈ, ભરમ લગાવતી નિજ પતિની અંગ;
ઉન્નિનયનના નયનોમાં, ત્તમ્યો કાંઈક કરુણાનો રંગ
આ બંને ઉદાહરણોમાં “કાંઈક એ શબ્દથી અપરિ પૂર્ણતા છે.

ક્રોધ.

ધસારો, બહુ વિવાદ, કળઓ. અને પ્રતિકુળતા વિગેરે વિભાવોથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નસકોરાં કુલઃપવાં, નયન ઉંચા ચઢાવવાં, હોઠ દાખવો અને ગાલ ફરકાવવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

શત્રુ સામે ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યારે મુખ કુટિલ કરી શ્રદ્ધાવળી, હોડ દાખવા, એક હાથવડે ખીજે હાથ દાખવો, પોતાના બાહુ ઉપર વારંવાર નજર કરવી અને ઘણું થવું.

. શુરુ સામે ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં દૃષ્ટિ અને મુખ કાંઈક નીચું રાખવું, કાંઈક પ્રસ્વેદ (પગીનો) લક્ષણ હોયએ એમ બતાવવું અને અસ્પૃશ્ય ભાવે ઘેર ઘેરા કરતા હોયએ એમ જણાવવું.

પ્રભુચીજન તરફ ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં ક્રોધનો પ્રચાર અદ્ય કરવો, નેત્રના પ્રાન્ત ભાગમાંથી (છેડેથી) અશ્રુ મૂકવાં, શ્રદ્ધા વાંકી કરવી અને હોડ ફરકાવવો.

આકર વર્ગ ઉપર ક્રોધ બતાવવો હોય ત્યાં તેને તરછોડવો, ધિછાર આપવો, નેત્રો પહોળાં કરવાં અને વક્રદૃષ્ટિથી જોવું વિગેરે અનુભાવોથી ફૂરતા રહિત થઈ ક્રોધ બતાવવો. કોઈ પણ કાર્યમાં કારણ જોઈને કૃત્રિમ ક્રોધ દીર્ઘ લક્ષણવાળો કરવો.

રસતર ગિલીકાર લગે છે કે—તિરસ્કારાદિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને હર્ષથી વિપરીત એવો જે પરિમિત મનોવિકાર તે ક્રોધ. હર્ષથી વિપરીત જે વિશેષણથી રાવણના હર્ષ અને કરી અપમાન પામેલા રામચન્દ્રના વીર રસ અતિ બ્યાસિ થતી નથી જેમકે—

“ છરપુય.”

આજથી જ્યાં લગિ હરત, ધનુષ લતિકાપર ધારી;
બાણની અણિથી વડા, વેરીનાં સીથ વિદારી;
ખરતા મુકુટથી ખરે, મલ્લિકા પુષ્પ પરાગે;
ધરણીને કડું નહીં, મુગન્ધિત મોજ અયાગે;
ત્યાં લગિ રાખીય ટેકથી, હિમ્મત ધારી હંમેશ હું;
કાંઈક પાટલ કાન્તિનાં, લલય નયન અનિમેષ હું—

ઉપરનાં વાક્યો પરશુરામનાં છે અને એમાં “કાંઈક” એ શબ્દથી અપૂર્ણતા છે—

(અથવા)

“ગીતિ.”

રાવણ સુતનું જ્યાં લગિ, હૃદય ચીરી ચાહેથી નહિ દાખું;
ત્યાં સૂધી હનુમાન હું, ‘અરુણ નયનને અનિમેષ રાખું’.

ઉત્સાહ.

જેદ નહિ કરવો, સામર્થ્ય, ધૈર્ય અને પરાક્રમ વિગેરે વિભાવોથી ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્તમ પ્રકૃતિ મનુષ્યમાંજ રહે છે, તેનો અભિનય ધીરજ ન છોડવી તથા અહ્યાપણ વાપરવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અસ મોહાદિ વિભાવોવડે ઉત્પન્ન થએલો ઉત્સાહ સાવધાનતા વિગેરે ક્રિયાઓથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગૌર્ય દ્વાન અથવા દયાથી ઉત્પન્ન થએલો પરિમિત જે મનોવિકાર તે ઉત્સાહ—

યુદ્ધવીરનો ઉત્સાહ—

“હરિગીત.”

‘એકત્ર કરતા’ અનિકને, દ્વિગુણી દ્યુતિ ધારણ કરી;
કરતા અમત્કૃતિ યુક્ત આપ, વિચારતા મનમાં વળી,
અ જે ઘશે અભિગુપ્ત અસુરપતિ, એની કરવાને ક્ષતિ;
ગુણ નજજ કીધા વિલા ધનુષપર શર ચઢાવે રઘુપતિ.

આહી “વિચારતા” એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે—

(અથવા)

“ ગીતિ. ”

મેઘનાદને જોઈ, હવે લક્ષ્મણ ધનુષ હાથ લે છે;
 દુ.ખે દળાય વિલીનણ, હૃદય રામનું કાંઈક ઊછળે છે.
 ૧ “ કાંઈક ” એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે—

નવીરનો ઉત્સાહ—

“ મનહર. ”

જ્યારે જામહન્યે દીધું આખી અવનીનું દાન,
 ત્યારે તેને મળ્યા નહિ હોય કહેનાર કોઈ;
 આરત્રી માટે ઇન્દુ, દિવાકર દીપ માટે;
 મહેલ માટે હિમાલય કેમ નહીં આપ્યો હોય ?
 માનીએ અમે તો એમ આપવાની ઇચ્છા થતાં,
 પદ્મવિત પ્રમોદનાં આબ્યાં આંખ આડાં તોાય.
 મતાપી પરશુરામ એથી જોઈ શક્યા નહિ,
 એ મિથાય અન્ય કાંઈ કારણ કદાપિ ન હોય.

આ ઠેકાણે “ આપવાની ઇચ્છા થતાં ” એ પદ્ધતિ અપૂર્ણતા છે.
 દયાવીરનો ઉત્સાહ—

છાપય.

અતિ દુસ્તર છે અરે ! સર્વદા આ ભવસાગર,
 કરતા એમ વિચાર, નેહ મુર્તિ નટનાગર,
 કેમ પામશે પાર, ગિચારાં પામર માણી,
 એને એટ કપાય, શોધતા ‘સારંગ પાણી,
 દાસ્તુભમણિના મિથ થકી, દયાસિન્ધુના દિવમ રી,
 અંકુર કરુણાનો હૃદયો, નિન્ને ચંચલ છે નહિ,

આદી “અંકુર” શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

ગુરુ અથવા રાજાનો અપરાધ, શૂન્યગૃહ, વગરો કે પર્વતનુ દર્શન, તિ-
ગ્રસ્કાર, ઝાડી, દુર્દિન, ગાત્રી અધિકાર અને કાગડા ઘુડ વિગેરે રાત્રીએ ફર
નારા પ્રાણીઓના શબ્દ સાલજવા આદિ વિભાગોથી લય ઉત્પન્ન થાય છે તે
શ્રી નીચ અને પ્રકૃતિમારહે છે, તેનો અભિનય હાથ પગ કંપાવવા, હૃદય ધ્રુવવલુ,
સજ્જડ થઇ જવુ, સુખનુ સુગવુ, ભ્રમથી સુખ ચાટવું. પ્રસ્વેદ, કંપ રથણ
શોધવું, દોડવુ તથા એકદમ ચીમ પાડવી અને શરીરના અવયવો શિથિલ
થઈ જવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીનાર લખે છે કે—અપગધથી વિકૃતિ પામેલ અથવા શ
બ્દથી વિકૃતિ પામેલ સિંહ વ્યાનાદિ પ્રાણીથી ઉત્પન્ન થએલો અપરિપૂર્ણ
મનોવિકાર તે લય જેમકે

“ ગીતિ ”

નિરખી નિકટ યદુપતિને, સેવિત ગરૂડની પક્ષ તણા 'સમીરે,
ધીમે ધીમે કાળી, જાણે લાગ્યો હઠવા સભય ઉરે.

આહી “ જાણે ” એ બબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે

(અથવા)

“ ગીતિ ”

પ્રથમ આપી ત્રણ પગલા, પૃથિવી પૂર્ણ પવિત્રપણું પરખી,
બલિ કાઇક લય પામ્યો, વામનને વધતા નયને નીરખી

આહી “કાઇક” એ શબ્દથી અપરિપૂર્ણતા છે.

જુગુપ્સા.

હૃદયો ટેજક અથાત્ હૃદયને અગ્નિય લાગે એવા શ્રવણ તથા દર્શનાદિ
વિભાવોથી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે, શ્રી અને નીચ પ્રકૃતિ તેનું સ્થાન છે,

તેનો અભિનય આખું શરીર સંકોચવું, યુકવું તથા મુખ મચકોડવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિએ નાક દાખવું તથા શરીર સંકોચવું વિગેરેથી અને નીચ પ્રકૃતિએ હર્ષ અને ગેમાંચ વિગેરે અનુભાવોથી જુશુભ્સા બતાવવી.

રસ નરંગિણીકાર લખે છે કે—હૃદયને અપ્રિય વસ્તુનું દર્શન સ્મરણ અને સ્પર્શથી થયેલી અપરિપૂર્ણ મનોવિકૃતિ તે જુશુભ્સા જેમકે—

“ ગીતિ ”

ગિરિવરના શિખરોપર, વ્યાધ બાળકોતણા તીવ્ર નખથી;
ચરચરચર ચીરાતા, મૃગમમૂહને નિહાળતા દ્રગથી.
જ્ઞેષ્ઠ ન તેવી જુશુભ્સા, સમસદ્રના વિહ્વળ હૃદયમહી,
એનું કારણ એ કે, દુઃખિતની દૂઃખમાં હું ખમતિ હોય નહીં.

આહી “જ્ઞેષ્ઠ ન તેવી જુશુભ્સા” એ પદથી અપૂર્ણતા છે.

(અથવા)

“ ગીતિ ”

નિરખી ગૂર્પણખાને, ચગ્ખી રૂધિગ્ને ગ્વતી ‘ વિકૃતવર્ણ;
ત્રીતાલને હૃદયે, ગ્વાનિ લતા થઈ પ્રતિધ્વ દ્વયપર્ણ.

વિસ્મય.

સમજવામાં ન આવે એવી વસ્તુતાં દર્શન, શ્રવણ અથવા સ્મરણ આદિ વિભાવોથી વિરમય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આખો કાટી જવી, મોડું કાટયું રહેવું તથા સ્તબ્ધ થઈ જવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—અમકારનું દર્શન કે સ્મરણ વગેરે ઉત્પન્ન થયેલો અપરિપૂર્ણ મનોવિકાર તે વિસ્મય. જેમકે—

“ ગીતિ ”

સુર સહુ વિરમય પામ્યા, અવરેખી અભુનને યુદ્ધ કરતા;
પણ ગોવિંદ ગણે નહિ, પ્રબળ પરાક્રમ કર્ણુતણું સ્મરતા.

આહી “પણ ગોવિંદ ગણે નહિ” એ પદ્ધતી અપૂર્ણતા છે.

[અથવા]

“ ગીતિ ”

સેતુબન્ધ સિન્ધુમા, જોઈ સર્વ સુર રહ્યા ચિત્તે ચોંકી;
પડ્યા પાંચ રઘુપતિને, અગત્ય સરખો પ્રતાપ અવલોકી

શૃગારાદિ રસમા અમત્કાર દર્શનેથી જે ઠેકાણે મનોવિકાર અગપણાએ
કરી ભાસે છે ત્યાં શૃગાર રસજ થાય છે જેમકે,

“ મનહર. ”

કર્ણુરૂપ કમલથી નેત્રને જીદાર્ધ માન,
આનંદના અશ્રુઓ પ્રસિદ્ધ પ્રગટાવે છે
કનકના જાણથી અંગ અભિરામતાની,
જાહેર જીદાર્ધ ક્રકત પુલક જણાવે છે,
નૃપુર મણિ પ્રમાથી ચરણની આડતાનો,
બેઠ ક્રકત નૃપુર નિનાદ દગ્ધાવે છે.
કારગરી વિધિની વધારે વર્ણવું શું આથી ?
અહર્નિશ એ વિચાર અન્તરમા આવે છે,

જ્યાં પ્રધાન્યપણે મનોવિકાર ભાસે છે ત્યાં અદ્ભુત રમજ થાય છે.
જેમકે,

“ સ્વઘરા. ”

તારા વૃન્દે વિટાઈ, ધરણી પર વિભા, વૃદ્ધિ વર્ષોવનારે,
શોભે ન્યારે સુગન્ધે, સ્મર ધનુષ કરે, ધૈર્યથી ધારનારે,

ખ તે ખેલાવનારો, હાથ કમલને, પુનની પેર ગોઠે;
હુંગે છે આ નિરોગી, અવર શયી કયો, વિષુ સધ્યા વિનોદે.

આંહી ચન્દ્રધો વિપરીત ધર્મવાળો આ બીજો કયો ચન્દ્ર હુંગે છે એ
અદ્ભુતપણું છે.

વિજ્ઞાવ.

વિજ્ઞાવનો અર્થ વિજ્ઞાન છે, “ વિજ્ઞાવ્યન્તે ઐનેનવાગ્ગસત્વાજિનયા
ઉત્તિ વિજ્ઞાવ.” જેથી વાચિકાલિનય આગિકાલિનય અને સાત્તિકાલિનય પ્ર
ગટ કનાય તેને “ વિજ્ઞાવ ” કહે છે—

રસતરંગિણીકાર હાથે છે કે—જે વિશેષે કરીને રમને ઉત્તમ કરે તે
વિજ્ઞાવ, તેના બે ભેદ છે, એક આલંબન અને બીજો ઉદ્દીપન, જેના આશ્રય
કરી રમ ઉત્તમ થાય તે આલંબન વિજ્ઞાવ અને જે ગ્લનું ઉદ્દીપન કરે તે
ઉદ્દીપન વિજ્ઞાવ

કયા કયા વિજ્ઞાવથી કયા કયા રસ ઉત્તમ થાય છે, તે રમ તથા સ્થાયી
ભાવના વિષયમા અવિરત કહેવાઈ ગયું છે અહીં તો માન ઉદાહરણ આ
પીએ છીએ.

શૃંગારનો આલંબન વિજ્ઞાવ—

“ ગીતિ. ”

પ્રાણતણી પ્રતિભૂતિ, પ્રત્યાત્મા મુજ સુપુણ્યલતિકાનો
અધિદેવત આખોનું, જે છે તે મુખચર્ચિ મુજ પ્રમદાનો

શૃંગારનો ઉદ્દીપન વિજ્ઞાવ—

“ ધનાઢૂરી ”

કામી નર નારીતણા ગ્રેમરૂપ નાટકમાં,
સંધ્યાતું વિચિત્ર ંયોમ 'અંતર્પટ દીપ્તિદાર
લમતા ભ્રમરના નિનાદરૂપ નાન્દી અને.
અતુલ સમયરૂપ આર્ય છે અતિ ઉદાર,
તારારૂપ પુષ્પાંજલિ ફેંકતો ન હોય જાણે,
પ્રતિદિન અંતરમાં રાખીને પવિત્ર પ્યાર.
કામતણા નૃત્યારંજ સૂચવતો સ્નેહ ધારી,
કરે છે પ્રવેશ રૂઠો સોમરૂપી સૂત્રધાર.

હાસ્યનો વિલાપ—

“ સવૈયા-એકત્રીશા ”

બાજુબા ધને ધર્ધરાવતા, બાહુ મુકુટને ફેરવતા;
નિર્મળ નયનતણા છેડા કરી ચપળ, સ્નેહ અમૃત સવતા;
માયાથી શિશુરૂપ ધરી, ભકતોના મનમા ભાવે છે;
પ્રકાશમા પોતાની છાયા, નેહેં કૃષ્ણ નચાવે છે.

કરુણનો વિલાપ—

રામ—(લક્ષ્મણ પ્રત્યે)

“ લલિત ”

ઉરજ પાશથી, વ્યથિત આ તને.
નિરખી જીવુ એ, શરમ છે મને,
નવ કરે વીંચી, નજર હું ભણી;
અનુજ ! તારી એ, યોગ્યતા ઘણી.

રોદનો વિલાપ—

“ મનહર ”

કરતી પ્રચાર અન્ધકારનો અપાર તેમ,
 વૈરી અક્રવાક હિરે વ્યથા હિપજાવતી.
 પ્રતાપી પરશુરામ ! યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન,
 રતિપક્ષીઓના ગાઠ ગજપર ધાવતી.
 કપાયેલ તેના રઆદ્ર ઉકુલથી પડતા,
 મુક્તા મિથે તારા તણી વૃષ્ટિ વરસાવતી.
 આપની ખડગ ધારા રૂપ આ અઘોર રાત,
 પામે છે વિજય, લાખો શૂરને લખાવતી.

“ વસન્તતિલકા ”

અંધારી રાત્રિમહી, પ્રાણુ સમાન પ્યારા,
જેવાય કેમ જન બગૃત ભક્તિવાળા;
એવો વિચાર કરી દીપશિખા સમાન
ધારે મુરારિ ઉર કૌસ્તુભ કાન્તિમાન.

ભયાનકનો વિભાવ—

“ હરિગીત ”

હૃગતી પ્રભાના કઠિન કિરણે વૃન્દ વાદળનાં ચિર્યા,
તેથી નિકળી વિદ્યુત હૃ કરે ગિરિ સર્વ સુવરણમય કર્યા;
પૃથ્વી પથે પેસેલે દ્વિજના ગ્રાહ આશીર્વાચનથી,
હર્ષિત બનેલ બલિનૃપે વામન વિલોક્યા નયનથી.

પ્રિભાસનો વિભાવ.

“ મનહર. ”

રણુમાં પડેલા યુદ્ધવીરના અધર થકી,
સંપાદન કરી શોભા પ્રીતે રક્ત પુષ્પની;
કુંદના ‘કસુમ કેરી’ ફંતથી રચીને ઘુતિ,
નયનથી શોભા સરસાવી શ્રવેત કંજની;
કરથી કમલતણી કદંપના કરીને ફરી,
બુગ્ગિથી બનાવી ઝાંઝ કરીન્દ્રના કર્ણની;
પ્રેતાના ‘બટુક સર્વ’ દોહોમાં કરીને સ્નાન,
શિવની સમીપ નાથે મુદિત બની બની.

અદ્ભુતનો વિભાવ.

“ હરિગીત. ”

અતિશય મદોન્મૈત્ત ઉત્તમોત્તમ વૈરિ હૃદય વિદારતાં,
જેનો પ્રભાવ જણાય જાગૃત જુગ અનેક ગયા છતા,
જગ અખિલને ઉદ્ધારનારા એ નૃસિંહ જગત્પતિ,
દેવા તમોને હૃષ્ તત્પર થાઓ રાખી ઉદે રતિ,
એ પ્રભુની પ્રૌઢ પ્રતાપવાળી 'ચાડુ' અધિક 'ચિરામધી,
અતિ વિકટ ઉત્કટ કેશવાળી તણા અચ વિભાગધી,
વિદલિત થએલા વારિધરના ઉદરથી વિદ્યુતમિથે;
જાણે શું આતરડા નિકળતા હોય નહીં ? એવું દિસે.

ઈન્દ્રજાળ.

“ મનહર. ”

અ તરીક્ષ રૂપ આગાખાની શુભ સીમા વિષે,
નન્દ્યાના કિરણરૂપ અ ચલ બિઝાવીને
મોહિત બનાવતો પ્રિયોદીને નિમિરૂપ,
કામજી ભરેલ રૂ આખમા ઉડાવીને
વિવિધ પ્રકારે કામદેવરૂપી જાદુગર
પક્ષીરૂપ મિથે ‘ ૭૭ ’ શબ્દ નંભણાવીને
તારારૂપ છીય તણા મોલી મહા મનોહર,
મુખમાથી કાઢે જ્વાર આસન લગાવીને.

અનુજાવ.

જે વાચિક આગિક અને સાત્ત્વિક અસ્તિત્વનો અનુભવ કરાવે તેને “અનુભાવ” કહે છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે જે રસનો અનુભવ કરાવે અર્થાત અનુભવ

૧ સુંદર, ૨ દીવ્ય, ૩ વિદીર્ષ, ૪ આકાશ.

ગોચરપણાને પમાડે તે અનુભાવ, કટાક્ષ વિગેરે સાધનપણાથી અનુભવ કરાવે છે, અનુભવ કરાવવો અને તેનું સાધન તથા એનું સંબંધીપણું રૂણ અને યોગના અલેદે કરીને છે. રસમાં અનુભાવની અપેક્ષા શામાટે નહીં? સ્વાધીભાવ એ પૂર્ણ રસ કહેવાય છે અને તે થવાને ઘણા અંતર હોય છે. તો જ્ઞાપક વિના જ્ઞાન કેમ થાય, એટલા માટે અનુભાવકની જરૂર છે. કટાક્ષાદિ ઉદીપન વિભાવ શામાટે ન થાય? કારણ કે કટાક્ષાદિ જોતાં કામી જનનો મનોવિકાર પૂર્ણ થાય છે, વળી એમાં અનુભવ સિદ્ધપણું છે જેથી અપહ્નવકરવું “હુપાવવું” અશક્ય છે વળી તે વિષે પ્રાચીન સમ્મતિ પણ છે કે—

“ईषद्वक्रितपक्ष्मपङ्क्तिर्निरनाकृतस्मितं वीक्षितं

रतैरेव तवाद्य सुन्दरि करकोडे जगद्वर्तते ।

अन्तः पांसुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापश्रियो,

दोर्मूलस्य विज्ञावनादिह पुनः क्रूरे किमाकाङ्क्षसि ॥ ૬૦

હે સુન્દરિ ! કાંઈક વક્ર થએલી પાંપણની પક્ષિથી આશ્ચર્ય વિના મંદ મંદ હાસ્ય સહિત અવલોકન કરવું એટલાથીજ આ જગત્ આ વખતે તારા હાથમાં છે, તોપણ હે કુરસ્વભાવવાળી ! અંદર રજવાળા સોનેરી કેવડના સમૂહથી જેની શોભા દુઃપ્રાપ્ય છે, એવા ભુજમૂલના વિભાવથી વળી ફરીથી શું ધમ્મ રાખે છે ? ઈલાદિ પ્રમાણથી કટાક્ષાદિ ઉદીપન વિભાવ થઈ શકે છે, ઠીક છે, પરંતુ કટાક્ષાદિનું સાધનપણું કરીને અનુભાવકતાનું વિષયત્વ છે, અને તેથી ઉદીપન વિભાવપણું થાય છે, તે એવી રીતે કે જો નાયક તરફ રસનો અભાવ હોય તો તેથી નાયિકા તરફ કટાક્ષાદિનું અનુભાવપણું છે, અને તે દૃષ્ટિગોચર થયા હોય તો કામીજનના મનોવિકારને પ્રગટ કરતા વિષયપણાથી ઉદીપન વિભાવ થાય છે, એવી રીતે રસાનુભવના સાધનપણું કરીને ઉદીપન વિભાવપણું થાય છે, તે અનુભાવ કાયિક, માનસ, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક એવા લેદથી ચાર પ્રકારના છે, હુણ્ણેપાદિ કાયિક, હૃદય વિગેરે માનસિક, નાટ્યમાં ચતુર્ભુજ થવું તથા જ્ઞાન વિગેરે આહાર્ય અને રોમાંચ વિગેરે સાત્ત્વિક,

કયા કયા અનુભાવ કયા કયા રસમાં યોજવા એ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. આહીં તો ફક્ત ઉદાહરણ આપીએ છીએ.

શૃંગારનો અનુભાવ—

“સ્નેહવરા”

મોતીનો હાર સુક્યો, મ્તનકલશથકી, કાનથી કર્ણપૂર,
માથાની પુષ્પમાલા, પરિભવ ભયથી, કાઢીને રાખી દૂર,
જેયો પ્યારા પતિને, નિજ નિકટ મહીં સુભુએ સાવે જ્યારે,
દ્રષ્ટિને સર્જી કીધી, સકલ ભૂંપણની, ટાળવા ખામી ત્યારે.

હાસ્યનો અનુભાવ—

“મનહર”

કપાલના મહલનું મીતથી બનાવ્યું પાન,
ચન્દ્ર કળાતારી આરૂ વાટ કરથી કરી.
સ વ્યાનો સમય આ-યો જોઈને સમીપ તેમા,
જ્યોત પ્રગટાવી નાગ ચિરનો મણિ ધરી.
જ્યારે દીપ વિધિતણી નુગિત આ જમાવી બેઠા,
શિશુ ગધુપતિ ત્યારે હિમજા હન્યા જરી
જકુટીના ભગ થકી કુટિલ બનેલ ‘દ્રગ’,
દીપવિધિ જોવામા નિયોજે છે ફરી ફરી—

કરુણનો અનુભાવ—

“હૃદયયુ”

ગયા તાત ગણપતિ, ત્યારથી ‘નિર્જર લોકે;
'મુતા ચારદા ધયા, ત્યારથી વિદ્યુજ ચોકે,
‘સિચિદ્રયા’ નવ તજે, દેવીના ઝરણ કંકણ,
સ્થિતિ સ્વસ્થતિ તણી, એવી છે આજ લગી પણ;

પડતાં અશ્રુ સ્તનપરે, ચંદન લેપ લિંબાય ના;
નેત્ર થકી જળ નિકળતાં, સ્થિર કાજળ કદિ થાય ના.

રૌદ્રનો અનુભાવ—

“ છપ્પય ”

પીડી હતથી ઓછ, હૃદયમાં હામ ધરીને;
ભીમે ભ્રુવટી ચઢાવી, કઠોર નિનાદ કરીને;
અપલ અમલકૃતિવાન, કરે' અહીં જળરા ભોમે;
દ્રુ કયા જે ગજરાજ, વિન્ધ્યગિરિ સરખા બોમે;
તે તે કરિના કુંભથી, ડરેલ ભ્રમરો દિલ વિધે,
ઉડી વરયા વિધુ મ'ડલે, બલે લાછનને મિશે.

યુદ્ધવીરનો અનુભાવ—

“ જૂલણા ”

‘ સમરે વ્યાપારનો શ્રેષ્ઠ દિક્ષાગુરુ, સૈન્ય આગળ ઉભો ધન્દુલત,
હુશ્મનોતુ’ ” હમન એજ ધન જેનું એ, અસુરપતિ પાર્થમાં છે અલત;
આમ ઓમેર નિજ પરિજનો કહે છતા, મ્નેહથી રામ સંધ્યા કરે છે;
નાહિ કુંભકતણા પવનનો કમ ઘટયો, વીરવર પૈય' કેવું ધરે છે ?

હાનવીરનો અનુભાવ—

“ છપ્પય ”

તાત કોતસ ! મુજ પાસ, લાળી માટીના 'લાજન,
ઉદાસ ધઈને આપ, ન કરશો ઘેર જવા મન;
ક્ષમા કરો ક્ષણ માત્ર, અરજ મારી ઉર ધારો;
હોય જરૂર તો આપ, સકલ વસુમતી સ્વીકારો,
દેવા ગુરને દક્ષિણા, સૃષ્ટિ હોય સોના તણી,
તો હમણા લાવી દઉં, કરી પ્રયાણ ઉત્તરભણી.

દયાવીરનો અનુભાવ—

“ હરિગીત ”

ધરનાર તિમિર સમૂહને, કરનાર વિશ્વતણી ૧ ક્ષતિ,
વરસાદ લાગ્યો વરસવા બ્યારે અવનિ ઉપર અતિ,
ત્યારે અમિતે કોધેથી જેના 'વરસ બ્યાકુળ' બની ગયા,
એવા 'સુરભિન' વૃન્દપર આવી દયાનિધને દયા
કરમા ગિરિ ધારણ કર્યો કર્ણાર્દ્ર હૃદયથી કેશવે,
પણ એ પડયાના ભયથી જોડયો જીવને એમા જવે,
સમીરે સરી જતું વસ્ત્ર અંગુલિથી સમુ કરતા નથી,
વળિ અ ગતુ અંબર સર્પ તે ધ્યાનમા ધરતા નથી

ભયાનકનો અનુભાવ.

“ મનહર. ”

પડતા પડીગયેલા, ચોટેલા તૃણોથી યુક્ત,
જેના મુખમાહિ ફીણ દેલાઈ ગયેલા છે
કાકુરવે બ્યાકુળ ને ઘોર શબ્દ ધર્ધરથી,
જેના નેન ગ્રાસ પામી ચક્ષિત યયેલા છે
કંપથી સ્ખલિત પદે 'વામન શરીર ધરી,
શ્વાસના તરંગ મદ ઓઘવી વહેલા છે
ગોવિંદના 'ગોવન્દ એ 'વિવૃત ભુજ ન તણી,
વદન શુદ્ધામા રિધર ધઈને રહેલા છે.

ખિન્નસનો અનુભાવ.

“ ગીતિ. ”

પેખી ^૧હરિપ્રિયાએ, નૃસિંહજીના ^૨મુખકુંદરે ^૩તરણિ;
વદન વચ્ચથી ઢાંકયું, મૃતક અસુરના ^૪પલનો ^૫કવલ ગણી.

અદ્ભુતનો અનુભાવ.

“ ગીતિ. ”

જેણે અરિ મંડલને, ખંડિત કીધું અપાર અનુરાગે;
નિહાળી એ પાંડવને, હજી સુરનયને નિમેષના બાગે.

સંચારી જાવ.

સંચારી શબ્દમાં “સમ્” ઉપસર્ગ અને “ચર” ધાતુ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે “સર્વથા ભાવોને સમ્યકપણે રસને વિષે લઈ જનાર” ભાવોને શી રીતે લઈ જાય? જેમ સૂર્ય અમુક નક્ષત્રને અમુક દિવસ પ્રત્યે લઈ જાય છે તે મને ખેસારીને નથી લઈ જતો તેમજ સંચારીભાવ માટે પણ જાણવું.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—જે એકમાંથી ખીબ રસમાં, ખીબમાંથી ત્રીબ રસમાં અને ત્રીબમાંથી ચોથા રસમાં એમ ઘણા રસમાં સંચાર કરે તથા અનેક રસમાં સ્થિર રહે અને જેની અનેક રસમાં વ્યાપ્તિ થતી હોય તે સંચારી ભાવ કહેવાય છે, આથી રામાંચાદિમાં અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી. કેમકે તેઓનું સંગ્રાહ્યપણું છે અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા લાયકપણું છે. વળી તે ભાવ શારીર અને સંચારી છે અને આ આંતર અને સંચારી છે એટલો બંનેમાં તફાવત છે. નિર્વેદાદિ ભાવોનું સ્થાયીપણું અને સંચારીપણું શી રીતે? એમ કોઈ શંકા કરે તો ત્યાં એટલોજ ઉત્તર ખસ છે કે રસ પર્યંત સ્થાયીપણું છે અને એક રસમાંથી ખીબ રસમાં જવાપણું પણ છે માટે ઉપાધિ લેદને લઈ બંનેનો સંલવ છે.

નિર્વેદ.

હારિદ્રય, શાપ, માન, તિરસ્કાર, ક્રોધ, તાડન, ઇદ જન વિયોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે વિભાવોથી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રૂદન, નિશાસા, ઉચ્છ્વાસ અને શ્વાસોશ્વાસ બાંધ રાખવા વિગેરે અનુભાવોવડે બતાવવો.

હારિદ્રય અને ઇદ વિયોગાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલ નિર્વેદને નિઃશ્વાસ અથવા શ્વાસની સ્તબ્ધતાવડે બતાવવો.

હારિદ્રય, ઇદ જન વિયોગ, વ્યાધિ, દુઃખ અથવા ખીજની ચડતી જોવાથી નિર્વેદ થાય છે, અને નિર્વેદવાળા પુરૂષનાં નેત્ર જળથી ભરાઈ જાય છે, વારંવાર શ્વાસો શ્વાસ મુકે છે, મુખ દીન થઈ જાય છે, અને ધ્યાનમાં બેઠેલા યોગીની માફક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પોતે પોતાનો તિરસ્કાર કરે તે નિર્વેદ અથવા સંસારમાં હેયત્વબુદ્ધિ અર્થાત્ સંસાર ત્યાગ કરવા લાયક છે, એવી બુદ્ધિ તે નિર્વેદ તત્ત્વજ્ઞાન તથા પરિજિહ્વીથી આદિ તેના વિભાવ છે, અને બેદનો પ્રકાશ કરવો, ચિંતા કરવી તથા અશુષ્કતા ઇત્યાદિ તેના અનુભાવ છે, જેમ કે—

“ સર્વયા—એકત્રીશા. ”

વિવાદ કરવા વિદ્યા તેમજ પૃથ્વી પર્યટન શ્રમને કાજ;
માન ભંગ માટે મહિષતિનો પરિચય છે, અવનીમાં આજ;
વિરહ કાજ કેવળ કરી દષ્ટિ કમલમુખી સન્મુખ આ શી ?
જઈ પ્રયાગમાં કુબુદ્ધિવાને આરાધ્યા શ્રી અપિનાશી.

(અથવા)

“ ગીતિ. ”

થયો નથી નહિ ઘાશે, મારી સરખો કોઈ મતિમંદ;
ત્યાગ્યું નહીં વિષય વિષ, આજ લગિ નહિ રથો રથનંદ.

ગ્જ્ઞાનિ.

વમન, વિરેચન, વ્યાધિ, તપ, નિયમ, ઉપવાસ, મનનો તાપ, અતિ મધપાન, અતિ મૈથુન, બહુ મહેનત તથા ઘણી મુસાફરી વિગેરે વિભાવોથી ગ્જ્ઞાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા ભંગ, સરીરની કૃશતા, ધીમે ચાલવું, ધુજવું, મંદમંદ બોલવું, ગરીબાઈ જેવાં નેત્ર નમ્ર રાખવાં તથા અવયવો શિથિલ કરવા વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—નિર્બળતા અથવા નિઃસહનતા તે ગ્જ્ઞાનિ રતિજન્ય શ્રમ, તૃષ્ણા ક્ષુધા વિગેરે તેના વિભાવ છે, અને વૈરઘ્ન્ય, શિથિળપણું તથા દ્રષ્ટિ ભ્રમણાદિ તેના અનુભાવ છે. જેમ કે—

“ મનહર ”

• રસમય રાત જનાં પ્રગટયું પ્રભાત જ્યારે,
જવા લાગ્યા સયન તણને શ્રીહરિ 'સહી.
ધિરે ફરી ક્યારે દેશો દર્શન અમોને એમ,
કેવા વાણી ક'ંઠથી બહાર નિકળી નહીં.
છેવટતું આલિંગન કરવાને કાજ આજ,
બુજવુંપી લતાએ ઉંચાઈ લેશ ના લહી;
તીક્ષ્ણ રવિતાપ થકી તપિત બનેલી મહા,
મૃગ સમી રાધિકાની દ્રષ્ટિ સ્થિર થે રહી.
(અથવા)

“ ગીતિ. ”

શિથિલ ગાત્ર ઉર કપે, વહિ સકાય નહિ શુદ્ધ એક વેણુ,
રતિ વિપરીત કરી છે, કહી દેછે તુજ રંગ લયો નેણુ.

શંકા.

ચોરી પકડાવી, રાબતો ગુન્હો, પાપ કર્મ કરવું વિગેરે વિભાવોથી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, સંદેહરૂપ તે શંકા સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિમાં રહે છે, તેનો અ-
સિનય વારંવાર જોવું, મુખ સંતાડવું, મુખ સુકાવું, શ્વેતથી હોઠ ચાટવા,
મુખનો ચહેરો બદલાવો, કંપારો થવો, હોઠ અને ગળું સુકાવું તથા વાયસ
સાધર્મ્ય વિગેરે અનુભાવોથી બતાવાય છે.

ભયાનકમાં બહુધા ચૈર્યાદિથી ઉત્પન્ન થએલ શંકા કરવી, અને શ્રંગારમાં અ-
સત્ય બોલવાવડે શંકા ઉત્પન્ન કરવી. પોતાનો આકાર છુપાવવો એ પણ
તેનોજ અનુભાવ છે. કુશળ પુરૂષો તેની ચેષ્ટા તથા કૃત્રિમ ઉપાધિઓથી
જાણી લે છે.

શંકા બે પ્રકારની છે. ૧ આત્મસમુત્થા ૨ પરસમુત્થા. તેમાં પરસમુ-
ત્થા કાંઈક અંગ કંપવું, ઉંચું જોવું, પડખે જોવું, બોલતાં અટકવું તથા મુખ
ઝાંખું પડી જવું વિગેરે લક્ષણોથી જણાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—તીક્ષ્ણ કોટિવાળાં અનિદ્રનું ચિંતન
અથવા ઇષ્ટ વસ્તુની હાનિનો વિચાર તે શંકા તેમાં દુહ ન્યાય તથા પરની કુર-
તા વિગેરે વિભાવ છે, અને કંપ તથા ક્રિયા છુપાવવી ઇલાદિ અનુભાવ છે.
જેમ કે—

“ મનહર. ”

શુદ્ધજન સર્વ ચિત્ત જોનારં જણાય તેમ,

બળજન દોષ નિજ શ્રદ્ધાપર ધારે છે.

કુર મનવાળાં પુરવાસી છે પ્રપંચી બહુ,

સર્પ જેવી સાસુ વળી ઝેરીલી વધારે છે.

કરવું હવે શું ? બધું ખીજ છે અનર્થતાલું,

વાર વાર એમ વામા ઉરમાં વિચારે છે.

મનોહર નેત્રવાળી માનુની નિઃશ્વાસો મુકી,
 ક્રિશ્નકની માળા ઉરપરથી ઉતારે છે.

(અથવા)

“ગીતિ.”

મનઃગલિમાદિ વિચરતાં, રણે ન લાગે કલક કંઈ અરે;
 ચન્દ્ર ચોથનો નિરખી, શકિત ભની એ મુમુખી ચોચ કરે.

અસૂયા.

વિવિધ અપરાધ, દ્વેષ. ખીજની સત્તા, સંભાગ્ય, બુદ્ધિ, ધારણશક્તિ, વધા અને લીલાદિ વિભાવોથી અસૂયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય સભામાં દોષ પ્રગટ કરવા, શુષ્કનું ખંડન કરવું, સાચું ભેદ રહેલું, નીચું મુખ કરી શ્રદ્ધા યદાવવી, તિરસ્કાર કરવો તથા ઉપેક્ષા કરવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

ખીજનું સંભાગ્ય, સત્તા, બુદ્ધિ અને ઉદ્યમે ભેદ અસૂયા બતાવવી અને તે બતાવનાર પુરૂષે શ્રદ્ધા વાકી કરવી, મુખ યદાવવું, ઈર્ષા સહિત ક્રોધ વાળાં નેત્ર કરવાં અને શુષ્કનાશક દ્વેષ વિગેરે અભિનયો કરવા.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય અથવા પરનું અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા તે અસૂયા, તેમાં ક્રોધ તથા દુર્જનતા વિગેરે વિભાવ છે, અને ક્રોધ ચેષ્ટા તથા દોષનું ઉદ્દભાવન કરવું, ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

“પુષ્પિતાયા.”

નથિ કરી શકતી નિવાન હું જાણ,
 રહિમકર કરી કલા વગી રહી લા,

ગતિ અતિશય કોપથી કરે છે;
સર્વો પ્રતિમન્દિર રાહુ આળખે છે.

(અથવા)

“ગીતિ.”

જેવાને તેવાનો, સંગ ધવાથી જામે છે સ્નેહ;
ત્રિભંગ શ્યામ શરીરે, પુટિલ તેમ છે કુળજનો દે.

મદ.

મદ્ય પીવાથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના પ્રભુલેહ છે. તરૂણ, મધ્ય અને અધમ, તેનો લાવ પાંચ પ્રકારનો છે. ગાલું, રૂદન કરવું, હસવું, કઠોર વાણી બોલવી અને સૂવું. તેમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિ પુરૂષ સુવે છે, મધ્યમ પ્રકૃતિ હસે છે અને ગાય છે તથા અધમ પ્રકૃતિ કઠોર તાળી બોલે છે તેમજ રૂદન કરે છે.

ઉત્તમ પ્રકૃતિ મધ્ય તરૂણ મદવડે મંદ મંદ હસે છે, તેના આગ સાથે થાય છે, શરીર હર્ષિત થાય છે, વાક્ય કાંઈક આકુલિત બોલાય છે, પ્રકૃતિ સુક-માર અને ચાલ જરા ઉતાવળી થાય છે.

ઉપર કહેલ કારણોત્તર મદ તત્કાળ દિતરી જાય છે, તેમજ અબુદય અથવા સુખ કારક વાક્યોત્તરે શોક પણ દૂર થાય છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—હર્ષનો ઉત્કર્ષ તે મદ ઉત્કર્ષ એટલે દુઃખના સંસર્ગ રહિત એવો સુખનો અનુભવ, મનપાન તેને! વિભાવ છે, અનુભાવ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. ઉત્તમને નિદ્રા, મધ્યમને હસવું અને અધમને રોવું આવે છે, ઇન્દ્રિયોને સંમોહન કરનારું જેવું રૂપ છે એવી નિદ્રા આંહી સમજવી માટે ઇન્દ્રિયોનો સંમોહ તથા નેત્રનું ઘેરાવું એ બંને પ્રકારની નિદ્રામાં સમાવતા છે, તેથી સ્વાભાવિક નિદ્રા સરખીજ આ નિદ્રા છે, અને હર્ષ સંચારી ભાવમાં આ મદની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, તેમાં ક્ષત હર્ષજ રહે છે, વળી તે મદમાં હર્ષોત્કર્ષનિષ્ઠ એવો કોઈ જાતિ વિશેષ નથી, વળી મદમાં મનને મોહ ધાય છે, અને હર્ષમાં મન પ્રસન્ન રહે છે, એવી રીતે તે બંનેનાં સ્વરૂપ જુદાં છે, તેમજ મદના અનુભાવ નિદ્રા રૂઢન ઇત્યાદિ છે, અને હર્ષના અનુભાવ રોમાંચ આદિ છે, એમ અનુભાવ પણ બંનેના જુદા છે.

દૈન્ય

દુર્ગતિ અથવા મનનો સંતાપ વિગેરે વિભાવોથી દીનતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે દૈન્ય આશ્રવિકાનો અભાવ, માથું અથવા શરીર ભારે થવું તથા વાસ્તવિક મલિન રહેવાં વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવું.

દ્રૌપદીનાથ થવાથી ઉત્સાહ જાગ થવાથી અથવા દુઃખથી મનુષ્યને દીનતા થાય છે તે વજ્ર શરીર વગેરે શુદ્ધ રાખવાના પદાર્થોને સાફ નહિ રાખવા રૂપ અભિનયવડેબતાવવી.

રમત ગિણીકાર લખે છે કે—ખુરી અવસ્થા અથવા ઘણું દુઃખ તે દૈન્ય કેટલાએક તેને અનુભવવ્ય અર્થાત મલિનપાત્રું કહે છે પણ તે નથી, કેમકે મલિનપાત્રું એ તો બાહ્યનો વિષય છે માટે એ તેનો અનુભાવક છે. વિરહ અને હરિદ્રતા એ તેના વિભાવ છે અને શરીરને કલેશ લુધા તૃપા વિગેરે અનુભાવ છે જેમ કે—

“છરપપ”

લલિત વાળની લટો, અંસ હૃંપર વિખરાઈ,
નયન નીરની નદી, છાતીપર રહી છવાઈ,
મહથી ઉન્મેષ મહા. કામરૂપી કરિવર છે;
હિલ તેના હંતાય, માહિ લાગ્યું દુઃખ ધર છે;
રસ ભરેલ તન સુતનુનું, વિરહ વન્હિથી બહુ બળે;
શ્વિકાશને મિશ કીલ્નો, વૃન્દ વહે ગંડ રથળે.

(અથવા)

“ગીતિ”

મુખ મલિન તન દુર્બળ, પડી સેજમાં દીન બની દારા;
ખજર કેમ નથી લેતા, નૂતન રનેહી નટવર રહી ન્યારા.

ચિન્તા.

ઐશ્વર્ય નાશ, દ્રવ્યાપહરણ અને હારિદ્ર્યાદિ વિભાવોથી ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નિઃશ્વાસ, સંતાપ, ધ્યાન, નીચે મુજબ વિચાર કરવો અને કૃશતા વિગેરે અનુભવોથી ખતાવવી.

સત્તા અથવા દ્રવ્યાદિના નાશથી ઉત્પન્ન થતી ચિન્તા અનેક પ્રકારની છે. તે હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિતર્કો ઉત્પન્ન કરે છે તેને શ્વાસોશ્વાસ, સંતાપ, હૃદય શૂન્યતા, મલિનતા અને ધૈર્યવટે ખતાવવી.

રસ તરંગિનીકાર લખે છે કે—ચિન્તા એટલે ધ્યાન ધ્યે ચિન્તાયામ્ એ ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે, તે ધ્યાન સ્મરચાત્મક છે, સ્મૃતિ નહિ, કારણ કે સ્મૃતિ એ ભાવ છે અને તે આગળ જુદો કહેવાયેલ છે, ધ્યાનમાં તે ચિત્તાની એકાગ્રતા થાય છે, તેમાં ઇદ્ર વસ્તુની અપ્રાપ્તિ વિગેરે વિભાવ અને તાપ, વિવર્ણતા, અશ્નુ, શ્વાસ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

“છુપ્પય.”

અમે જાણીએ સર્વ, સતી શીદ મૌન ધરો છો,
શુ શિવજીનું આપ, સ્નેહથી સ્મરણ કરો છો ?
તેના નેત્રાગ્નિએ, તપે છે તમામ અંગો,
આખથી અશ્નુ મિથે, ગંગના વહે તરંગો;
સન્નની સાનુ માનજો, ભરિત તમારા તન વિષે;
પામે વૃદ્ધિ વિદ્યુકલા, પ્રકાશમા પાડિમ મિગે

(અથવા)

“ગીતિ.”

કોમળ કંઠ ^૧મૃણાલે, કલિત કલાનિધિ કરે જેમ વાસ.
તેમ ધ્યાન ધારી રહી, મિત્ર મિલનની ઉરે ધરી આશ

મોહ.

દેવોપધાત, દુ.ખ, વાગવું, લય, આવેગ તથા પુર્વ વંશનું અનુસ્મરણ વિગેરે વિભાવોથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નિર્દ્યોતન્ય, ફરવું, પડવું તથા ચક્કર ફરવું, ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

ચોરોના સ્થાન સ્ત્રીવાચ ચોરોને જોઈને અથવા વિવિધ પ્રકારના ત્રાસદાયક પદાર્થોથી અસમર્થ પુરૂષને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભીનય સર્વ ઇન્દ્રિયોના સ મોહવડે બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મોહ એટલે વૈચિત્ય. “મુદ્ વૈચિત્યે” એ ધાતુથી “મોહનં મોહઃ” એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી મોહ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વૈચિત્ય એટલે કાર્યકાર્યનો અવિવેક, તેમાં જય આવેગ અનુચિતપણું ઇત્યાદિ વિભાવ છે અને સ્તંભ પાત પુર્ણ અદ્યશન અને વિરમણ વિગેરે અનુભાવ છે.

જેમકે—

“ સુલણા ”

ગૂંદે સ્મિતથી કનક પેટકડી પત્રના, વૃન્દની કાન્તિનો દ્રાહ કરતી,
રેહિત વિધુ સમ વદનવાળી પય પાછીને, ભિન્ન કરી હંસનો ધર્મ ધરતી,
શંભુ સ્તંભિત થયા કાર્ય કરવા વિષે, મૂઢ બની ઇન્દ્રીઓ ઇન્દ્ર કેરી;
અજ પડ્યા અજાતા ઉરગના પાશમાં, હૃદ વિના લક્ષ્મીનું રૂપ હેરી
અથવા

“ ગીતિ ”

પત ઘટપરે પરસ્પર, વદન વિધુની વ્યોતિ વિમળ જોઈ;
મોહન તેમજ માનીની, મોહી રક્ષા મુદિ ચરીરની જોડ.

સ્મૃતિ.

આરોગ્ય, પાછલી સત્તીનું જાગરણ, સમાન પદાર્થનું દર્શન ઉદાહરણ અને વારંવાર ચિન્તન વિગેરે વિભાવોથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શિર કંપન, એક દૃષ્ટિવડે જોવું તથા બ્રહ્મી ઉચી કરવી વિગેરે અનુભાવોથી ખતાવવી.

અગાઉ ઘણી મુદત પહેલાં અનુભવ કરેલું પરંતુ પછીથી વિસ્મૃત થએલ મુખ અથવા દુ ખને જેવું અનુભવેલ છે તેવું જ ન્મરણ કસ્તુ તેને સ્મૃતિ કહે છે તે સ્વાસ્થ્ય, અભ્યાસ, ધ્રુવણ અને દર્શનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને માથું ઉંચું કરવું અથવા કંપાવવું તથા બ્રહ્મી ઉચી કરવી ઇત્યાદિ અનુભાવોથી ખતાવવી.

સત્તર ગિણીકાર લખે છે કે—સંસ્કાર જન્ય જ્ઞાન તે સ્મૃતિ ત સંસ્કાર જન્ય જ્ઞાન ઓળખવા રૂપ અને ન્મરણ રૂપ છે, સંસ્કાર જન્ય પણાથી જાને પ્રકાર આવી જાય છે, જો એમ ન હોય તો પછી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને માટે ભુદું સ્વરૂપ કહેવું પડે, આમા સદૃશ એવું અદૃશ વસ્તુનું ચિન્તન આદિ સંસ્કારને જાગૃત કરનારા વિભાવ છે અને બ્રહ્મી ઉચી કરવી વિગેરે અનુભાવ છે જેમકે—

પ્રત્યક્ષિજ્ઞા—

“મનહર.”

યમુનાના ધરામાંથી યુગ્મ ચક્રવાક તણું,
ઉડીને ઉડાવે ગાજ જામત નાનમા
અન્દ્રની કળાનું નરી આક્રમણ આહુ ધરી,
પામે છે અપાર ગેદ જોડ નિજ મનમા
અન્દ્ર પણ જામતણા આપની અપલતાના,
અમત્કાર કેરો લે છે આશ્રય અમનમા

માટે મધ્ય ભાગે ફગી કરે છે વિહાર એ, ,
રાધાજી કંઈ બના અનુપ ઉપવનમાં.

સ્મૃતિ—

“રેખાવૃત્ત.”

જ્યારે ભૂષણ રહ્યો, અંસમૂલે હું ધારી,
રાધાના મુખક જ, પરે પડી દષ્ટિ મારી.
ત્યારે સસ્મિત ડોહક, સ કુચિત દષ્ટિવાળુ,
વિચિત્ર વર્ણનું વદન, રાગથી સમરૂપ થુ.

(અથવા)

“ગીતિ.”

કરી હતી જે આપે, તે દિન વામા સ જ વાતચીત,
પ્રાણ જાળવી ગએ, યાદ કરી એ પૂર્વ તણી પ્રીત

ધૃતિ.

વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, વિભવ, પવિત્રતા, આચાર, શુદ્ધ શક્તિ, અધિક મનોરથ,
અર્થલાભ અને ક્રોડા વિગેરે વિભાવોથી ધૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રાપ્ત વિ-
યના ઉપલોગથી તથા અપ્રાપ્ત, ગયેલ, સ્વીધેવ અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનો
શોક નહિ કરવો વિગેરે અનુભવોથી બતાવવી.

વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, વિભવ, શાસ્ત્ર અને શક્તિથી ધૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં
ભય શોક કે ખેદ હોતો નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપ-
લોગ હોય છે, અને અપ્રાપ્ત વસ્તુનો શોક હોતો નથી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ધૃતિ એટલે ન તોય અથવા હુ. ખમાં પત્ર
સુખ બુદ્ધિ જ્ઞાન શક્તિ વિગેરે તેમા વિભાવ છે, અને અવ્યય ભોગાદિ અનુ-
ભાવ છે, ભેમકે—

તે તે સ્થાને ક્રિયાનો વિરહ અર્થાત ક્રિયાનું છુટી જવાપણું છે, પરંતુ ક્રિયાનો સંકોચ થતો નથી, તેમાં દુરાચાર વિગેરે વિલાપ અને મસ્તકનમાવણું એટલે નીચું જોઈ જણું તથા નેત્ર મુખ આદિનું આસ્થાદન કરવું ઇત્યાદિ અનુભવ છે જેમકે—

“છુપ્પય”

પ્રતિગિચ્છિત પ્રત્યેક, ભીંતમાં રંગ ભરેલો,
 મુભગ બિન્દુ સિન્દૂર તણે નિજ ભાલ કરેલો,
 જોઈ જોઈને કોઈ, કમલનયની એ કાન્તિ;
 કેલિ દીપકતણી ભરે છે ઉરમાં ભ્રાન્તિ;
 જ્યારે પદ એ એ પતિ, ત્યારે કરથી ભય ભરી;
 ગોરી રંગાન દાંડી લિએ, અપલ દૃષ્ટિ ચોમેર કરી.

(અણખા)

“ગીતિ”

પ્રથમ સમાગમ કેરી, સંજીએ પૂછી વાત બહાલ ધારી;
 સકુચાણી શરમાણી, મુખ ઘૂંઘટમાં ઘેરી રહી પ્યારી.

ચપલતા.

પ્રીતિ, દેષ, મત્સર, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા અને વિરુદ્ધાદિક વિલાપોથી ચપલ
 ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કહોર વાણી, તિરસ્કાર, પ્રહાર, વધ અને બધન વિગે
 અનુભાવોથી બતાવવી.

જે પુરૂષ વગર વિચારે કોઈને બાંધવાનો કે, મારવાનો આરંભ કરે તે
 તે માણસ અનિશ્ચિત કાર્યવાળો હોવાથી ચપલ કહેવાય છે

રસતર ગિફીકાર લખે છે કે—એક પછી એક ઉતાવળથી ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાની શીઘ્રતા અથવા ચપળતા, તેમાં માત્સર્ય દ્વેષ તથા રાગ વિગેરે વિભાવ અને વૈરી દર્શન, કઠોરવાણી તથા પ્રહાર અનુભાવ છે. જેમકે—

“ મનહર ”

મેતુ ખાધનારા, ચાહે' લ'કાભણી ચાલનારા,
અમત્કાર રણમાં બતાવતા નવા નવા,
કરતા પ્રચાર પ્રોઢ વિનોદના વચનોનો,
જ્યારે રામચંદ્ર લાન્ધા ધનુષ ધ્રુજાવવા.
ત્યારે યુદ્ધ આરંભના દલથી દયાનનના,
ફરકયા તમામ ખાતુ પ્રણ બતાવવા,
ખાતુ બ ધના ધ્વનિથી યાય અનુમાન એવી,
ખાતુ તણી વૃદ્ધિ લાન્ધા વેગે' વરસાવવા.

(અધવા)

“ ગીતિ ”

ક્ષણ ક્ષણ ચક્રી પેઠે, સાકડીં ગલીંમા બાયે આવે છે,
ફસી પ્રેમને ફેરે, રજની મજની વામ વિતાવે છે.

હર્ષ.

મનોરથ પ્રાપ્તિ, ઈષ્ટજન સમાગમ, અત્યંત સ તોષ, દેવ, ગુરૂ અથવા સ્વામીની કૃપા, બોજન વચ્ચે કે ધનનો લાભ વિગેરે વિભાવોથી હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મુખ અને નેત્રની પ્રસન્નતા, પ્રિય બાષણ, રોમાચ અશ્રુ અને સ્વેદ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અપ્રાપ્ત વસ્તુ મળવાથી, ધન મળવાથી, પ્રિય જનનો સમાગમ અથવા મનની ઇચ્છિત વસ્તુ મળવાથી પુરૂષને હર્ષ થાય છે

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ચિત્તનો પ્રસાદ તે હર્ષ, તેમાં પ્રિયનું દર્શન તે તથા પુનનો જન્મ વિગેરે વિભાવ અને સૌમાંથી સ્વેદ અથ્વા તથા સ્વરસેદ વિગેરે અનુભાવ છે.

જેમકે—

“ છંદપય. ”

જેના કુચનો પ્રાન્ત, ધરો સૌમાંચિત રાગે,
રાજ સકલ શૃંગાર, જોવી રાધા અનુરાગે;
‘મુકુન્દનો મુખચન્દ્ર, લાય છે જોવા જ્યારે,
મુખપુષ્પ તેની સર્વ, થાય છે વિસ્મૃત ત્યારે;
ક્ષીણ કટિ બટકી જશે, એ વિચાર કરતી નથી,
શુર નિતાંબના ભારથી, દિલ અંદર કરતી નથી.

(અધ્યાસ)

“ ગીતિ. ”

હૃદ વિષ્ણુ તન હરખુ છે, ઉર આંગીમાં સમાય નહિ મારું,
મનમાં મુદ ન સમાયે, પેખી તમને પ્રાણીશ્વરને પ્યારા.

આવેગ.

ઉત્પાત. પવન, વૃદ્ધિ, અગ્નિ, હાથીનું ક્રુરુ, પ્રિયાપ્રય શ્રમણ અને વ્યસન વિગેરે વિભાવોથી આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં ઉત્પાતકૃત આવેગ એટલે વિજળી, કડાકા, ચન્દ્રસૂર્ય ગ્રહણ અને કેતુદર્શન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય તે, તેને સર્વ અંગનું શૈથિલ્ય, વૈભવરય, મુખ વિવર્ણતા, ખેદ અને વિસ્મયાદિ અનુભાવોથી બતાવવો. પવનકૃત આવેગને મુખ ઉપર ઓઢવું, આંખો ચોળવી, વસ્ત્રોથી અંગ ઢાંકવું તથા ઉતાવળા ચાલવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

અગ્નિકૃત આવેગને ધૂમાકુળતા, અંગ મુગ્ધવત્, ઠેકવું અથવા ખત્રી જવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો. વર્ષાકૃત આવેગને બધું સંકોટવું, ઢોડવું અથવા છત્રી ઓઢવી વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો. હાથીના ફરવાથી થએલ આવેગને જલદી ખત્રી જવું, ઉતાવળથી ચાલવું, ભય, સ્તંભ, કંપારો, પાછા જવું અને વિસ્મયાદિથી બતાવવો. પ્રિય શ્રવણ આવેગને સામું ઉડવું, મળવું, વસાલરણદાન, અશ્રુ અને રોમાંચ વિગેરેથી બતાવવો. અપ્રિય શ્રવણ કૃત આવેગને ઉચેવી પડવું, ખસવું, ચોતરફ ફરવું ચારેકોર ઢોડવું અને ફેલાવે અનુભાવોથી બતાવવો. તથા વ્યસનકૃત આવેગને એકદમ પાસે આવવું, શસ્ત્ર પકડવું, ધર્મ બ્રહ્મ કરવો, કંપવું, હાથી અથવા ઘોડા ઉપર બેસવું ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો. આ આઠ પ્રકારનો આવેગ ઉત્તમ અને મધ્યમ પ્રકૃતિમાં સ્થિરતાવડે તથા નીચ પ્રકૃતિમાં પાછા હઠવાવડે બતાવવો.

અપ્રિય સામગ્રવાથી, શસ્ત્ર ફેંકવાથી અથવા ત્રાસથી આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે, ખેદ તેમજ એકદમ શત્રુનાં દર્શનથી હુચિઆરનો પસ્તાવો કરવો એ તેનો અનુભાવ છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—છંદ અથવા અનિષ્ટની એકરમાત્ પ્રાપ્તિ એ જેનું મુખ્ય કારણ છે તે સત્રમ અથવા આવેગ, તેમાં વેરીદર્શન, અપ્રિય શ્રવણ તથા ઉત્પાત વિગેરે વિભાવ છે અને ઉતાવળ કરી પડી જવું તથા વચાલકાર અવળા ધારણ કરવા વિગેરે અનુભાવ છે. જેમ કે—

“ધનાક્ષરી”

સીતાપતિ રામ ભેઈ આપતણા મેનિકાને.

વરિ વધૂઓને ઉરે લાગી છે અપૂર્વ લાય

શિથિલ થયેલા પટ પકડ્યા છે એક હાથે,

અન્ય કર સખીઓના સ્કન્ધપરે સ્થિર ધાય

એક ચક્ષુ ચોટ્યું નિજ નાથના વદન લણી,
અન્ય ચક્ષુ પાછળ સલીત બની જોવા લાય
એક પાય કંટકથી અધિક વિધાયો અને,
નીકળવા ત્યાંથી તુર્ત ઇચ્છી રહ્યો અન્ય પાય

(અથવા)

“ગીતિ”

સુણી શબ્દ પત્તિ પગનો, બહુ લય પામી ભાગી ગઈ બાળા;
ક્યાંઈ કંઠથી કિંકણી, ક્યાંઈ નૃપુરે ક્યાંઈ પુષ્પમાળા

જડતા.

સર્વ કાર્યના કર્તાવ્યનું અજ્ઞાન સારું માડું સાંભળવું અથવા જેમણું
અને વ્યાધિઆદિ વિભાવોથી જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મોન રહેવું એક
નજરે જોવું અથવા પરવશ થવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

જે પુરૂષ મોહથી સારું કે માડું, સુખ કે દુઃખ જાણે નહિ અને પરવશ
થઈ બોલ્યા વિના મોન રહે તેને જડ કહે છે.

રસ તરંગિણીકાર લખે છે કે—સર્વ વ્યવહારમાં અસમર્થ એવું જે
જ્ઞાન તે જડતા, મૂર્છા અપરમાર નિદ્રા અને સ્વપ્નમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી
નથી, કારણકે તેમાં જ્ઞાન બિલકુલ રહેતું નથી તેમ આલસ્ય લય અને ત્રાસ
માં પણ તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી કારણકે તે તે સ્થાને કાંઈક વ્યવહારની
સ્થિતિ છે. જડતામાં ઈષ્ટ તથા અનિષ્ટ વસ્તુનું દર્શન વિગેરે વિભાવ છે અને
બોલવું, નિમેષ વગર એક નજરે જોઈ રહેવું તથા ઈષ્ટ અનિષ્ટનો પરિચય
વિગેરે અનુભાવ છે જેમકે—

“છપ્પય”

પાર્શ્વ પાર દુષ્પાર, જલધિનો ખળથી જ્યારે;
 સીતાની કરી શોધ પવનસુત આળ્યા ત્યારે,
 ઉછર્ણી રહ્યા અતિ જવે, જેહના તરલ તરંગો;
 એવું જલ જલધિનું, ભેધ સહુ કપિનાં અંગો;
 ભીંત ચિત્ર સમ એ સમે, સ્તબ્ધ બન્યાં ગતિ મતિ ગર્ધ;
 એ વિલોકી હનુમાનના, વિનોદમાં વૃદ્ધિ યર્ધ.

(અથવા)

“ ગીતિ. ”

ઉભય ન હાલે ચાલે, ઉભય વિસર્થો ગૃહો કાર્ય કલેશ,
 અટકી અટપટી પ્રીતે, એક ખીંજાને નિરખે અનિમેષ.

ગર્વ.

ઐશ્વર્ય, કુળ, રૂપ, યોગ્ય, વિદ્યા અને ખળ આદિ વિભાવોથી ગર્વ
 ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઈર્ષ્યા, અવજ્ઞા, ધસારો, ઉત્તર ન આપવો, વારંવાર શરીર
 ભેડવું, વિલાસ, મિથ્યા હસવું, કઠોર બોલવું, ગુરૂઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું
 અથવા તિરસ્કાર કરવો વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

વિદ્યા, રૂપ, ઐશ્વર્ય અથવા ધન મળવાથી ગર્વ થાય છે, તે નીચ પ્રકૃ
 તિમા દૃષ્ટિ અને અગના વારંવાર ફેરવવાથી બતાવવો.

રસતર ગિણીઝર લખે છે કે—પોતાને વિષે સર્વથી અધિકપણની બુદ્ધિ
 અથવા સર્વને વિષે અધમપણની બુદ્ધિ તે ગર્વ, તેમા ખળ, ઐશ્વર્ય, કુલીનતા
 તથા લાવણ્ય વિગેરે વિભાવ અને અવજ્ઞા, પ્રકુટીવાળી દૃષ્ટિ, ચેષ્ટિત, હસિત

તથા પોતાના પુરુષાર્થનો પ્રકાશ કરવો ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે— ૫૨-
શુરામનાં વાક્ય—

“ધનાક્ષરી”

જલધિનું પાન જ્યારે ‘કુભજ’ ઋષિએ કર્યું,
ત્યારે નિજ નાથના વિયોગથી લૂંટીને ભાન
સુરનદી પોતાનું ગરીર ‘ચન્દ્રશેખર’ના,
લોચન અનલ માહિ હોમવા ધરે છે ધ્યાન,
ત્યાં તો તેજ સ્થાને વેરિ રિપુનિ વનિતાઓના,
નેત્રપ નીરજથી નીકળતા વેગવાન.
અશ્રુ જળના સમૂંહે સિન્ધુઓ અનેક અન્ય,
પ્રગટ કર્યાં મેં સુનિરાજ આગળે મડાન

અથવા

“ગીતિ”

ભાઈ ભૂઈ ચમેલી, શુલાળ ચંપક ‘ગકુલ જંગે’ જામી,
વૃથા વખાણ કરાવે, મુજ તન ‘સુરસિ પ્રભાવને પામી.

વિષાદ.

કાર્ય હાનિ અથવા દલી આપત્તિથી વિષાદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સહા
યતા ઓળવી, બહુ વિચાર કરવો, ઉત્સાહ બાજી તથા વેગમત્ય ત્રિગેરે અનુભા
વોચીઉત્તમ અને મધ્ય પુરુષમા બતાવવો, અધમ પુરુષોમા તો ચોતરફ દોડા
દોડ કરવી, અવલોકન કરવું, મુખ મુકાવું, હોઠ ચાટવા, સુવ, શ્વાસોશ્વાસ
રાખવા અને ધ્યાનમા બેસી રહેવું ત્રિગેરેથી બતાવવો.

કાર્ય હાનિ થવી, ચોરી માથે આવવી અથવા રાત્રી દંડના ભયથી કે દેવ ઇચ્છાથી અથવા મળેલ પદાર્થ ગુમ થવાથી વિવાહ થાય છે તે ઉત્તમ અને મધ્યમ પુરૂષોમાં વિવિધ ઉપાય અનુ તેની ચિન્તાવડે તથા અધમમા નિદ્રા નિશ્વાસ અને ધ્યાનવડે બતાવવો.

સતતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઇષ્ટ વસ્તુનો સંશય અથવા અનિષ્ટ વસ્તુની જિજ્ઞાસા તે વિવાહનું ઇષ્ટપદથી જીવન, ધન, યશ, શરીર, પુત્ર અને કલ્પ વગેરે કહેલા છે. તેમાં અપરાધ તથા ધન જવું વિભાવ છે અને અનુભાવ તો ઉત્તમને સહાયકો ગોતવા વિચાર કરવો. તથા અધમને વૈમનત્ય, ધ્યાન, અર્થોત્ વિચારમાં પડી જવું દોડાદોડ કરવી, સુખચોષ નિદ્રા ન આવવી અને નિશ્વાસ મૂકવા ઇત્યાદિ જેમકે—

“મનહર”

પાછી વળી જો હું કરું ગૃહપ્રતિ ગમન તો,
આપેલું વચન સત્ય રૂપમા રૂપે નહિ.
હોડી તઉં દૂર કરી બગીચામા આવરી હું,
તો એ ફરી માર્ગ મને શોધતા મળે નહિ.
કહી વન અંતે જઈ આજસધી જેમી રહું,
વ્યર્થ સહુ જોતા ભુક્તિ ઉત્તમ જડે નહિ.
ખરાખર મધ્ય પથે આવતા ઉગ્યો આ ચન્દ્ર,
ઠરવું હવે શું તેની ઠલના પડે નહિ.

(અથના)

“ગીતિ”

મોહન ભૂવા મુજને, ધીર શકું નહિ જરા હવે ધારી,
વસન્ત કેટલો વનમા, કુહુડે કોયલ હામ જઈ હારી.

ઔત્સુક્ય.

ધૃષ્ટ જન વિયોગના અનુભવથી વિભાવોથી ઔત્સુક્ય અર્થાત્ ઉત્સુક પાણું ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય દીર્ઘ નિઃશ્વાસ, નીચું મુખ રાખી વિચાર કરવો, ચિન્તા, નિદ્રા, તન્દ્રા અને શરીરનું ગૌરવ વિગેરે અનુભવોથી ગતાવયો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વખત જતો હોય તે સહન ન થાય અથવા સકલ ધનિયોનો એક વખતે ફિયારંભ તે ઔત્સુક્ય. તેમાં પ્રિયનું સ્મરણ થવું વિગેરે વિભાવ અને તન્દ્રા, ગાત્રનું ગૌરવ પાણું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

“ મનહર ”

કાઈ કેલિકૌતુકના મનોરાજ્યથી વિતાવ્યો,
દિવસનો ખેલો ખોર સત્ય કહું સુન્દરિ ।
ચંપક ને મલિકાનાં કુસુમની માલિકાઓ,
ગુંધતા વિતાવ્યો અન્ય પ્રહર ધૃતિ ધરી.
ત્રીજો ખોર ગાળ્યો તેમ કુંડલ કનકહાર,
કિંકિણી ને કંકણાદિ અલંકારણે ઠરી;
પરંતુ હવે ત્થા છેલો ખોર પ્રાણ પ્યારાવિણ,
વિતાવી શકીશ કેવી રીતથી હરિ હરિ !

(અધવા)

“ ગીતિ. ”

સજે વિભુવણ વસનો, પતિ મળવાની હૃદય હોંશ ધારી,
સહન કરી નયિ શક્તી, પાછળ અધપડિ રહેલ દિન પ્યારી.

નિદ્રા.

દુર્બળતા, શ્રમ, ગ્લાનિ, મદ, આલસ્ય, ચિન્તા, અતિ આહાર અથવા સ્વભાવાદિ વિભાવોથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સુખગૌરવ, શરીર ફેરવવું, નેત્રો ઘેરાવાં, આળસ, ખગાસાં, ઉન્ઘ્રીસ, નિઃશ્વાસ, ગાત્રોની શિથિલતા, નેત્ર ખીડાવાં તથા બધાં કામનો પ્રમાદ વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવી.

આળસથી, દુર્બળતાથી, ગ્લાનિથી, થાકથી, ચિન્તાથી, રાત્રીના જાગરણથી અથવા સ્વભાવથી પુરૂષને નિદ્રા થાય છે. તેને ચોતરફ શરીર ફેરવવું, નેત્ર ખીડવાં, ખગાસાં અથવા આળસવડે બતાવવી.

સતતરંગિણીકાર લાગે છે કે—ગ્રીજ ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કરીને ત્વચા ઇન્દ્રિયમાં જ્યારે મન રહે છે, ત્યારે નિદ્રા થાય છે, સુપુસિતું કારણ નિદ્રા છે, માટે સુપુસિ પહેલાંની જે અવસ્થા તે નિદ્રા, સ્વપ્નવદ્ નાડીમાં જ્યારે મન રહે છે, ત્યારે સ્વપ્નાદિનો સંભવ થાય છે, તેમાં સ્વભાવ, ચિન્તવન, આળસ તથા ગ્લાનિ ઇત્યાદિ વિભાવ અને પડખાબર થવું, નેત્ર તથા શ્રકુટીનું ચલન, વિષ્ણુમ વચન અને સ્વપ્નાદિનું દર્શન એ અનુભાવ છે જેમકે—

“ હરિમીત ”

યમુના કિનારે ગમન કરતો મોર સુકુટ ધરી અને,
કંઈ સંકુચિત નયનો થકી સુષુતો અમારાં વચનને;
વળી સ્નેહ ભરિત કટાક્ષ, ઢીલા ચરણવાળો, સ્મિત બયો,
કોઈ જલહનો રંખડ મારા સ્વપ્નમાં નજરે પડ્યો.

(અથવા)

“ ગીતિ. ”

અખિતવ અંગ પ્રસારી, સૂતી બોધ સ્યામાને સ્યામે,
ઉઘડ્યાં કેરજ નિહાળી, દિલનો વિક્રય કર્યો વિના દામે.

અપસ્માર.

દેવ, નાગ, યક્ષ, પ્રહારાક્ષસ, ભૂત અથવા પિશાચાદિનો પ્રવેશ, તેમનું ઉચ્છિષ્ટ લોજન (અલિભક્ષણ), શૂન્ય સ્થાનમા પ્રવેશ, દોષ, વંધન કે ધણી વખત અપવિત્ર રહેવાથી અપસ્માર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અભિનય 'નેત્રાદિતું' સ્ફુરણ, કંપારો, નિઃશ્વાસ, હોડવું, પડવું, સ્વેદ, ન્તાભ, મોઢે ફીણ આવવા તથા છાતી આટવું વિગેરે અનુભાવોથી બતાવવો.

ભૂત, પ્રેત કે પિશાચના નહણથી, સ્મરથી, અપવિત્ર અથવા શૂન્ય ગૃહ માં જવાથી અને અપવિત્ર રહેવાથી અપસ્માર થાય છે, એકદમ જમીન ઉપર પડી જવું, કંપારો થવો, મોઢે ફીણ આવવા. સંજ્ઞા રહિત થવું અને પછી ઉઠવું ઇત્યાદિ તેના ચિન્હ છે.

રસનર મિણીકાર લાગે છે કે—ભૂતસ ચાર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલે વેષ તે અપસ્માર, તેમા ~ વિનપણું, શૂન્ય સ્થાનમા રહેવું, ધાતુઓનું વિપ્રમયણું ઉત્કૃષ્ટ હુ ખ તથા ભય વિગેરે વિભાવ અને કંપ, મુખમા ફીણ આવવા શ્વાસોચ્છ્વાસ ભરવા, પૃથ્વી ઉપર પડી જવું, ચરીરનું વળવું તથા છાતી ચોલન ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

“હરિગીત.”

ચર ભાન્યશાળી ભગ્તનું કપિવરતણે કર વાગતા,
ગિરિટોણ પૃથ્વીપર પડ્યો જે વૃક્ષ એ ઉપર હતા,
તે તર્વ તરૂના આ નિજ આધિન અપસ્મારે કર્યો,
શાખાઉંથી ભુજ્જડ તેણે ધરણીપર ઉંધા ધર્યો.
વળિ એાઈ નવપણવરૂંથી હરહમ સહુના હર્તા રહ્યા,
સ્પુર્જિત થતી કળિઓરૂંથી ફીણે વિરૂપ તન ખર્નો ગયો.
દ્રવતા જમરના વૃન્દરૂંથી વાળ પવન હુટા થયા

વાયુરૂપી નિઃશ્વાસ તન કંપાવવા લાગ્યો ત્યહાં.

(અથવા)

“ગીતિ.”

ખોલ ખેલાલ વિલોકી, એક કહે આ થઈ છે ભયભીત;
એક કહે મૃગી લાગી, કોઈ ન પરખે લાગેલી પ્રીત.

સુતિ. (સ્વપ્ન)

નિદ્રાર્થી સુતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શ્વાસોર્ધ્વાસ, ગાત્રની શિથિલતા, આંખો વીંચવી, સર્વેન્દ્રિય સંમોહ તથા ઉંઘની પેઠે આચરણ કરવું વિગેરે અનુભાવોથી ખતાવાય છે.

અધમ પુરુષનું નિઃશ્વાસ, ઉર્ધ્વાસ, અક્ષિનિમીલન, સર્વેન્દ્રિય સંમોહ અને સ્વપ્નવડે સુષ્પ્ત ખતાવવું.

સતતરંગિણીકાર લખે છે કે—મૂર્છાનો અન્તર્ભાવ અપરમારમાં થઈ જાય છે, ત્વચા ઇન્દ્રિયનો પશુ ત્યાગ કરીને મન જ્યારે પુરીતતિ નામની નાડીમાં રહે છે ત્યારે સુતિ થાય છે, તેમાં સુષ્પ્ત જવું એ વિભાવ અને નેત્રનું નિમીલન, મનનો પ્રલય અને શ્વાસોર્ધ્વાસ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે.

જેમકે—

“મનહર”

શ્વાસોર્ધ્વાસ થકી જેના અધર ઉપાંત ભાગ,
રૂંડી રહ્યા છે કરી અલગ ^૧કસાલાને.
યમુના કિનારે કમનીય કેલિ કુંજ માંહિ,
નિદ્રાવશ નિરૂપી લલિત નન્દલાલાને.
ધીરે પાય ધરતી ને હસતી હૃદયમાંહે,

કોઈ ગોપી બોલાવતી અન્ય ગોપબાલાને,
કોઈ ચોરે કરમાંથી કનકનું કંકણને,
કોઈ કર્ણ આસરણ કોઈ કંઠમાંલાને.

(અથવા)

“ગીતિ”

જૂઠી કેમ મનાયે, સાચી સર્વે સ્વપ્નતણી વાત;
શત્રે હ્રદય હરાયું, મળે ન પાછું થતાં દરી પ્રાત.

વિવોધ.

નિદ્રાથી ભગવું, આહારપરિણામ, સ્વપ્નની અંતે શબ્દ સાંભળવો તથા સ્પર્શ આદિ વિભાવોથી વિભોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બગાડાં ખાવા, આખો ચોળવી, અંગ ફેરવવું, ભુજાદોષ અને અંગુલીમોટન (ટાચકા ફોડવા) ઇત્યાદિ અનુભાવોથી બતાવવો.

આહાર પચી જવાથી શબ્દ અથવા સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ ભોધ બગાડા અથવા નેત્ર ચોળવાં વિગેરે અનુભાવોથી બતાવાય છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઇન્દ્રિયોનો પ્રથમ પ્રકાશ તે વિભોધ તેમાં નિદ્રાનો નાશ એ વિભાવ અને અંગનું આકર્ષ, જૃમ્ભા, અક્ષિનું મર્દન તથા આંગળીઓ મરડવી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

“સર્વયા એકત્રીશા”

મુકુલિત નયનોવાળી કીર્તિ કુંવરીના કોકિલ કંઠ સમા,
મનહર સાકેતિક સ્વરથી ગદ બગાડેલતા પોરસમા,
આજસથી નિજ અંગ મરડતા મુસરિતા સુખની શ્રીમા,

ચપળ ચન્ન^૧ સરસિજ શુભ સહુનું કરો અહર્નિશ અવનીમાં.
(અથવા)

ધનાક્ષરી.

અર્ધ ખુલી કંચુકી, ^૨કરોજ ઉઘડેલા અર્ધ,
સત નખના નવીન બાણે ^૩દિજરાજ બાળ.
અર્ધ છુટી 'નીવી સંગ, અર્ધ ઉઘડેલા અંગ,
અર્ધ જેવી જળતી અનંગ અગ્નિ ફેરી જવાળ.
અર્ધ ઉઘડેલી આંખ, અર્ધ ઉઘડેલું દ્વાર,
અર્ધ ઉઘડેલું મુખ, અર્ધ વીંખાયેલા વાળ.
ભગેલી પ્રભાતમાં જુએ છે જરા આમ તેમ,
અર્ધ ઉઘડેલી ^૪પલકોથી રમણી રસાળ.

(અથવા)

મનહર.

ભગી કોઈ જીવતી સખીને કહે સાંભળ તું,
આજે પરદેશ પ્રાણવલ્લભ સીધાવશે.
કોણ જાણે ક્યારે ફરી આવશે અરેરે ખડેન!
દિન જીગ જેવા બની મુજને સતાવશે.
શૂલ સમ સાલવાનાં ફૂલ યમુનાનાં સખી!
ખાનખાન કેમ ભલા કંઈ વિના ભાવશે?
ચંદનનું ચૂણું પૂર્ણ ચન્દ્રનો પ્રકાશ હવે,
ઉજી બની આલી! મારા તનડાને તાવશે.

(અથવા)

સવૈયા.

વલ્લભ સંગ વિહાર કર્યો, સુખથી સજની! રજની પથ વીતી;
ભોર થતા હરિ ભાગી ગયા, મુજ આખમહીં અતિ ઊઘ ભરી'તી;
ભર્ગો ન જાહવતું મુખ જોઈ, વિચાર કરી ઉરમાં ભરી ભીતિ;

કંથે ઝયા કુળજની કને, મળી' શુ કહ્યું એ રસરાશિની રીતિ.
(અથવા)

ગીતિ.

પ્રભાતમા અનુરાગી, લાલ હૃદય લાગેલી બાલ હઠી;
મધુર નયન મૃગ જેવા, છવાઈ વેણી છાતીપર છુટી

અમર્ષ,

વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, ધન અથવા અધિક બળવાળા પુરૂષે તિરસ્કાર કરવાથી અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને શિર કંપન, પ્રસ્વેદ, નીચે મોઢે વિચાર કરવો, નિશ્ચય ધ્યાન તથા ઉપાય ચિંતનાદિ અનુભાવેથી બતાવવો.

સલામા વિદ્યા, ઐશ્વર્ય કે અધિક બળવાળા પુરૂષે તિરસ્કાર કરવાથી મ નુષ્યને ઉત્સાહયુક્ત અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉત્સાહ, નિશ્ચય, અધેમુ એ ચિન્તન, શિર કંપન અને પ્રસ્વેદવડે બતાવવો.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—પારકા અહ કારણુ પ્રથમન કરવાની ઉ ત્કટ ઇચ્છા તે અમર્ષ. તેમા અપમાન કરણુ, ધમકી દેવી ઇત્યાદિ વિભાવ અને સ્વેદ, શિર કંપ તથા નેત્રણુ લાલપણુ આદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

હરિગીત.

આ સમય સ્વામી રામની આજ્ઞા વિના કંઈ ના બને,
નહિતર મંદોદરી મેઘનાદ જનીક સહ અસુવેશને,
બાધી અમારા પુરુષમૂલે વેર સઘણું વાળીએ,
પાડી હપાડી ફેરવી ફરી પૃથ્વી ઉપર પછાડીએ
અથવા અવધપતિ વિષ્ણુ વધારે ચિત્ત જેનું વિકળ છે,
જેના નિરતર પથ નિરીક્ષણુ માહિ અર્જુ ચપળ છે,
એ કલિતજનક કુમારને લોકસહિત અર્હી લાવીએ.
રઘુનાથના પદ કમળમા નિજ ગીર આર્વા નમાવીએ.

અધના

“ ગોતિ ”

ડજતણે અ જનવિણ, ગર્વ સર્વ આ લલના હરી તે છે,
ખ જનનો મદ લજન, કરવા અજન આખ મહી દે છે

અવહિત્ય

લાજ, ભય, ગૌરવ અને કપટાદિ વિભાવોથી અવહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અન્યથા ધ્યન, સાચુ નહિ જોવુ, કથા લજ કરવો તથા કૃત્રિમ ધૈર્ય આદિ અનુભાવોથી ખતાવવો ધ્રુવતા અને કપટાદિથી થયેલ અવહિત્યને અવ ગણનાવડે ખતાવાય છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—આકાર અને વ્યવહારનું સારી રીતે ગોપન કરવુ તે અવહિત્ય, તેમા લભ, ધ્રુવતા, કુટિલતા અને ગૌરવ એ વિભાવ અને ખીજી ગીને કરવુ, ખીજી રીતે જોવુ તથા ખીજી રીતે કહેવુ એ અનુભાવ છે એમ કહે—

“ હરિગીત ”

ગૃહ તાલિ વિભીષણુ ત્યા ગયા બાવ્યો ઉદ્ધધિ પણુ બળથકી,
પ્રિય નીતિવાળા રામ ડંઢ કોપાયમાન થયા નકી,
માટે તિતા એપો સુહૃદ્યના વચન એ શ્રવણે ધરી,
હમી રાવણે જરી શુદ્ધગે ધરી સુઝતમાળ પ્રભા ભરી

(અધના)

“ ગીતિ ”

હરિને જોઈ હરખના, ઉત્તય ચતુમા અશ્રુ ગયા આવી,
સખી પૂગતા છુપાવે, ધુમ્રતણુ ‘ધનં બહાનુ’ ખતલાવી.

ઉચ્ચતા.

ચોરીથી પકડાવું, રાજનો ગુન્હો અને ભુકું જોડવું વિગેરે વિલાવોથી ઉચ્ચતા ઉત્તર થાય છે, તેને વધ, ખંધન, તાડન અને તિરસ્કાર આદિ અનુભાવોથી જતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ઉચ્ચતા એટલે નિર્દયતા, તેમાં અપરાધ, દોષ, કહી સંભળાવવા તથા ચોર્ય આદિ વિલાવ અને ધિક્કારવું, મારવું વિગેરે અનુભાવ છે. જેમકે—

પરશુરામ—(રામપ્રતિ)—“ હરિગીત. ”

કોઈક કંઈ ભુંજ દંડુ રણમાં હનરે નૃપ હણી,
વળિ વેરિધુની વેણીકેશ વાળની દોરી વણી;
ભેલી કુકાર પ્રહારથી કરિદંતનાં શર મેં રચ્યાં,
જેવા નિશાન હવે નયન મુજ મહદ મદમાંહે મચ્યાં.

(અથવા)

“ ગીતિ ”

શું કહું સખી સંભોળી, કામી જનોના દિલની નિર્દયતા,
દે વિપત્તિ તન બાળે, વળે છે જગ જેતાં લાજ લતા.

મતિ.

વિવિધ શાસ્ત્ર ચિન્તન અને ઉદાપોહ આદિ વિલાવોથી મતિ ઉત્તર થાય છે, તેને વેદ અને શાસ્ત્રોનું કથન, શિષ્યને ઉપદેશ તથા સંશય કાપવું વિગેરે અનુભાવોથી જતાવવી.

રસતરંગિણીકાર લખે : કેન્દ્ર-અર્થ જ્ઞાન તે મતિ, તેમાં શાસ્ત્ર ચિન્તન આદિ વિલાવ અને શિષ્યને ઉપદેશ કરવો, શ્રુતીનો ઉદ્દેશ કરવો, કર ચાલન તથા આતુર્ય આદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

મનહર,

લાટ દેશ કેરી લલનાઓતણા લોચન ને,
 કુચ કલશોની યાદી અન્તરમાં આવે છે;
 તરૂણીના બાહુ તટ તેમ તરૂં ચંદનના,
 વર્ણનમાં મૂઠ કવિ વખત વિતાવે છે.
 પશુ મન જેનું પરોવાયું પરમેશ્વરમાં,
 એવા પુરૂષોને નામ બૂધરનું ભાવે છે;
 મજપતિ વાસુદેવ જનાર્દન જગતનાથ,
 ઇચાદિ ઉચ્ચાર સદા સુખમાં સુહાવે છે.

અથવા

“ ગીતિ. ”

જગમાં કુસંગ કેરો, જોતાં અવજો નિયમ જણાયે છે,
 પેટ ખાય પરધનને, વૃથા બિચારી પીક પિટાયે છે.

ઉપદેશમાં ન્યાય, વિનય, વિવેક અને ઉપાસંભનો અન્તર્ભાવ થઈ
 ગય છે.

જેમકે—

“ સર્વૈયા ”

સાવધ રે'વું સદા ખળથી, નિત દાન દયા દિલમાં ધરી દેવું;
 શંકરના ચરણાશ્રુજમાં ચિત, રાખી સદા સુખ ને દુખ રહેવું;
 મુક્ત જને નિજ કામ નિરંતર, સત્વર લોભ તણ કરી લેવું;
 કારણ કે વિધિની કૃતિ તો, વિધિ હાથ, કર્યું વિધિએ દ્રઢ એવું.

ઉપાસંભ જે પ્રકારનો છે, એક પ્રણયાત્મક અને બીજો કૌપાત્મક.

પ્રણયાત્મક ઉપાસંભ—

“હરિગીત”

૧ પાપાણુમા રમૃદ્ધતા અને જલધાર હોય કૃશ્ણાનુમા,
અમૃત ઉરગના મુખ મહી વળિ હોય હિમ કદિ જ્ઞાનુમા,
જે હોય સર્મીરે ચ્યૈર્વ તો ગણ સ્વપ્નની સાચી કથા,
માટે મહિષ સ્મર! ક્રોધથી શિદ મુજ ભણી દોડો વૃથા

કેાપાત્મક ઉપાવંશ—

“છપ્પય”

ભૂપણુ ભવપતિતણા, રજનાંકર અમૃત રસથી,
શીતલ સકુને કરી, જગતમા ભાગ્યે જશથી,
પણુ મારા તન માહિ, તાપ તું ઉપજાવે છે,
છતા મોલતા મને, શરમ ઉરમા માવે છે,
શ્રી પ્રજપતિના વદનનો, શ્રેષ્ઠ સખા ડહેવાય છે,
તેથી તુજને શુ કહું, પણ આ અધર્મિત થાય છે

વ્યાધિ.

વાત પિત્ત અને કફથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના જ્વર આદિ અનેક
લેહ છે જ્વરના બે પ્રકાર છે. એક શીત જ્વર અને બીજો દાહજ્વર, તેમા
શીત જ્વર સર્વ અગત્ય કપત્યુ, આત્મ્ય વિકુણ્ન, મુખ શોષ, શેમાય, અધ્ધુ
અને પ્રલયાદિ ભાવોથી ખતાવવો તથા દાહ જ્વર હ્રાથ પગ તરછોડવા અનુલે
પન, શીતાભિલાષ, પ્રલાપ આત્મશબ્દ વિગેરેથી ખતાવવો આ સિવાયના
બીજા વ્યાધિઓ મુખ બગાડતુ, શરીર સજડ થતુ, શબ્દ કરવો આત્મશબ્દ
અને કાશ વિગેરે અભિનયથી ખતાવવો સત્તેષમા સર્વ વ્યાધિનો અભિ
નય અગૈશ્યિય ગાન વિશેષ (અ જ ફે કવા) અને મુખ વિકુણ્નવડે ખતાવવો

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—જ્વરોદિ વિષાર તે વ્યાધિ, તેમા કુપિત

ધાતુ, ભય. કામ અને કલેશ આદિ વિભાવ તથા દશ પ્રકારના ઉપદ્રવો અનુ-
ભાવ છે જેમકે—

“ મનહર ”

મૃગસમ આખવાળી અંગનાનો બાબુ બધ,
પોતાનું અમુલ્ય કાન્નિમાન સ્થાન દાનમા,
સુક્રિકાને દેવા કાજ જતો હોય નહિ જાણે ?
તેમ તરૂણીની ભુજ તણ જાય તાનમાં.
આથી હું અધિક હવે કહું શું તમોને કૃષ્ણ !
વેણી મિશે કાળી નામ જીવતીની જાનમા
લોચનના વારિરૂપ કાલિય તળાવતણી,
બ્રાન્તિથી શ્રમી રહ્યા છે જાહિર જહાનમા.

[અથના]

“ ગીતિ. ”

પડી ડ્યારની પરવરા, ખરે શરારથી બની વામ રક્ષામ,
અજબ થામ આબની, નહિ ટ્યો લ્યા અન્દ્રોદયનું નામ.

જન્માદ.

ઇષ્ટજન વિયોગ, વિભવનાશ, અભિધાત અને વાતાદિ દોષના પ્રકોપાદિ
થી ઉત્પન્ન થાયછે, તેને અકારણ હાસ્ય, અકારણ રૂદન, અન્ય ત અસંબદ્ધ પ્રલા
પ, સુવું, એસવું, ઉભા રહેવું, કારણ અને સમય વિના નૃત્ય ગીત અથવા પાઠ
કરવો ધૂળ અથવા ગળ ચોળવી, તુટેલ માળાઓ ઘડાના કાકા તથા ડાડીઆ
ના ઘરેણાની રમત અથવા તેનો સ્પર્શ કરવો અને એવી બીજી પણ અન્ય
વરિધત ક્રિયાઓથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિચાર વિનાનો જે આચાર તે ઉન્માદ અગમ્યાગમનમાં તેની અતિ વ્યાસિ નથી, કારણ કે ‘વિના વિચાર’ એ પદ એને બુદ્ધિ પાડે છે, અગમ્યાગમનમાં સુખ ઉદ્દેશ્ય છે અને તે અંશમાં વિચાર પણ છે. ક્રિયા સારી નથી એ બુદ્ધિ વાત છે. “અપ્રેક્ષકારિતા તે ઉન્માદ એવું ઉન્માદનું લક્ષણ જે માને છે તે સ્થાને અગમ્યાગમન એ દૃષ્ય રૂપ છે. તેમાં પ્રિયનો વિયોગ તથા વિભવનો ભ્રંશ ઇત્યાદિ વિભાવ અને વૃથા વિલાપ કરવો, વૃથા હસવું અને વૃથા રોવું ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

“મનહર”

કનકલતા આ નથી ડાઇપણ કન્તિવાળી,
કિન્તુ એજ મારી ગદા પ્રકાટી શ્લેષ છે.
પ્રશ્ન ક્યાં છતાં કાઈ બોલતી નથી આ એથી,
મારા ધારવામાં કાતો મુર્છિત થયેલ છે.
કરી એ સખેદ દદ શ્રી હરિએ વારવાર,
ધીર તણ નયનથી વારિને વહેલ છે.
નાખીને નિ શાસો અ તે નટવરે નિજ ડરે,
ખાંહુ મહી “ખ્યારી” એમ પ્રેમથી કહેલ છે.

અથવા,

“ગીતિ”

ક્ષણ રોતી ક્ષણ હસતી, ક્ષણમાં વહતી ક્ષણે નાન ધરતી;
ક્ષીણ થતી દોલકુક્ષણમાં આ થી ઠથા એ ખજાર નથી પડતી.

મરણ.

વ્યાધિ અથવા કાનજાથી મરણ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં દોષ નથી, પણ દેહ, નવર અને અતિસાર આદિથી ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિજન્ય અને સર્પ

દંશ, વિષપાન, વાઘ-હાથી ઘોડા તથા રથ વિગેરે ઉપરથી પડતાં જે થાય, તે અભિધાત જન્ય.

વ્યાધિ જન્ય મરણ શરીર શિથિલ કરવું, અંગની કોઈ પણ ચેષ્ટા ન કરવી. નેત્ર વીંચવા, હેડકી, શ્વાસ ઉપડવો, ચાકરી કરનાર સામું ન જોવું તથા અવ્યક્ત અક્ષર બોલવા વિગેરે અભિનયોથી બતાવવું.

અભિધાતજન્ય મરણ શસ્ત્ર વાગવાથી એકદમ જમીન ઉપર પડવું, ધ્રુ-જવું તથા ફરકવું વિગેરે વિવિધ અભિનયોથી બતાવવું. તેમજ સર્પદંશથી અને વિષપાન કરવાથી વિવિધ વિષવેગ બતાવવા.

કૃશતા, કંપારો, દાહ, હેડકી, શીથુ, રકંધભંગ (ડોક ખડવી), જડતા અને મરણ એ આઠ વિષવેગ છે, તેમાં પ્રથમ વેગમાં કૃશતા, બીજામાં કંપારો, ત્રીજામાં દાહ, ચોથામાં હેડકી, પાંચમામાં શીથુ, છઠ્ઠામાં રકંધભંગ, સાતમામાં જડતા અને આઠમામાં મરણ બતાવવું.

વાઘ વિગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરોથી તથા હાથી ઘોડો અને રથથી પડી જતાં થયેલ મરણ શસ્ત્રક્ષત મરણની પેઠે ગાત્રમાં ક્ષત સહિત બતાવવું.

એ પ્રમાણે મરણમાં અનેક અવસ્થાન્તર થાય છે તેને પાંડિતોએ ચોખ્ખા ભાવ અને ચેષ્ટા સહિત યોજવું.

રસતરંગિણીકાર લખે છે....પ્રાણુનું નિષ્ક્રમણ તે નિધન (મરણ), તેમાં વિભાવ અને અનુભાવ સ્પષ્ટ છે—જેમકે—

“ છરપય ”

વળી ગયા પગ વળી, વીશ બાહુ વિખરાયા;
રણમાં રંગદોળાઈ, કુર રાવણની કાયા;
તેના મુખનો સ્પર્શ, લાનુ કર્શી શકે ન કરથી;
કેશપાશને અનિલ, અડી નથિ શકતો ડરથી;
નિઝનિજ ઘરમાં દેવપણ, શકધી મજિ શકતા નથી;
એની વાત અન્યોન્યમાં, કોઈ કરી શકતા નથી.

અથવા

“ગીતિ”

શબ્દ સુણી સીતાનો, બહિર લલિયો જટાયુ જોર ધરો,
પરલોકનો પ્રવાસી, થયો અંતમાં રામનું નામ સ્મરી

(અથવા)

વીર ભુજા હથગાનન; કાખ્યાં રાવણતણા રઘુરાયે;
જટાયુને નજરાણે, બાણે ગીધ ગગનમાં લઈ બાયે.

ત્રાસ.

વિધુત, ઉડકા, વજ્રપાત, ગર્જના, મેઘ, ભયંકર પ્રાણી તથા પશુઓના
શબ્દરૂપ વિભાવોથી ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અંગ સંકેતવસ્તુ, કંપારો,
સ્તંભ, રોમાંચ ગદ્ગદ વાણી તથા અનિમેષ નેત્ર (મટકું ન ભારવું) વિગેરે
અનુભાવોથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—મનનો વિશ્લાસતે ત્રાસ. તેમજ વિચારથી
થયેલો મનનો ક્ષોભ તે ભય, આકસ્મિક મનનો ક્ષોભતે ત્રાસ. એ રીતે મનના
ક્ષોભથીજ બન્નેનો એકત્વમાં મંજરૂ થઈ શકે છે, તેમાં ઘોર શબ્દનું શ્રવણકરણ
ઘોર પ્રાણીને જોઈ ઈત્યાદિ વિભાવ અને સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ તથા ગાત્રોનું
શિથિલપણ ઈત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

“હરિગીત”

શ્રી રામના મુખ કમલથી, હરિ નામ શ્રવણ કરી અને,
‘મુરપતિ તણી સંકા ધરી, મેનાક અતિ કાયર મને;
પટથી લપેટી તન, સંકેતી પક્ષ, મૌન મુખે ધરે;
કાઠવ બેરવા ઉદયિ કુહરે, દુખવા ઈચ્છા કરે.

અધવા

“ગીતિ”

માખણ ચોરી માવા, શાને છુપવા જાઓં અન્ય ઘરમાં;
આવી છુપો અવિનાશી, અન્ધકારમય મારા અન્તરમાં

વિતર્ક.

સદેહ, વિચાર તથા અવિશ્વાસાદિ વિભાવોથી વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને શિરઃકંપન તથા શુશ્લેષ આદિ અનુભાવોથી ગતાવવો.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—વિચાર એટલે વિતર્ક, તેમા વિપ્રતિપતિ, મશય, માધક, બાધક અને પ્રમાણુની ઉદ્ભાવના એ વિભાવ તથા શિરઃકંપ, શ્રુચાલન ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

“ગીતિ”

પદ પદ આ બેઝેયો, અધ પાકેલા આમ્ર ફળે શું છે?

તે તમ ગળુ લલુ તન બની, કે દાદી ઉપર છુંદાડું છે?

આ વિતર્ક ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વિચારાત્મા ૨ સચ્ચાત્મા ૩ અનધ્ય-વસાયાત્મા ૪ વિપ્રતિપત્યાત્મા

વિચારાત્મા—

“મનહર”

કા લેન્દીમા લોટનાર કમઠનીપીઠ જેવું;
ચાપ ચન્દ્રમૌલિનું આ કઠિન અપાર છે.
અવનીના અલકાર અવધપતિના અંગ,
સુંદર મૃલાલ બાલ જેવુ સુકુમાર છે.
દોષને ઉઘાડવામ. નિપુણ છે દુષ્ટ જન,

મંડળ મહીપતિનું મહોટું મળનાર છે.
તેથી હવે માન લખ્ય લુભીતણો ^૧ભાસ્કર આ,
કોઈપણ રીતે માફ એય કરનાર છે.

સસયાતમા

“હરીગિત”

રેખા કરી શુ આ સ્મરે, સૌન્દર્યની હદ સૂચવવા,
ઉચી કરી ગ્રીવા શું લાવણ્યે ત્રિલોકી નિરખવા;
શુ ખીલી મંજરી નયનના આનંદ તરૂની નિર્મલી,
કે આ સ્વત સુદર લસે રાધાતણી રેમાવલી

અનંધવસયાતમા

“સવૈયા એકત્રીશા”

ખજન પક્ષીને ખેલાવતો, કનક વલ્લરી અમિત ઉદાર,
યમુનાના જલમા આનંદે, કરી રહી આ કોણ વિહાર,
કયો કલાનિધિ શરદ પુનમનો, પામે છે આ ઉદય અહો,
તેના ૫૦ વળિ તિમિરતણો આ, વિવર્ત શુ છે કહો કહો?

વિપ્રતિ પત્યાતમા—

“મનહર”

વિધુની કળાઓ જેમા વિલગી રહી છે ધણી,
એવી આ ન હોય વૃષભાતુ તણી કુવરી
જે એ હોય સધિકા તો તન સુકુમાર તેનું,
સહન કરી શકે ન તાપ રવિનો જરી
ખજરીટ અગને આ ધારણ કરી રહી છે,
એથી થયુ સિદ્ધ નથી કનકની મજરી
તો પછી આ સ્મરમહે આજમ ભરેલી કોણ,
વિકતી રહી છે કહો વાત મુજને ખરી.

દશ પ્રકારની અવસ્થામાં અભિલાષ શુભ, કથન અને પ્રલાપ એને સં-
ચારી ભાવમાં ગણ્યા નથી, તે શું એ ત્રણે સ્વતંત્ર છે? ના, આત્મકથનમાં અ-
ભિલાષનો, વર્ણનાત્મક સ્મૃતિમાં શુભ કથનનો અને ઉન્માદમાં પ્રલાપનો અ-
ન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, અહીં એમ બાસે છે કે “છલ” એ અધિક સંચારી
ભાવ છે.

શુભ રીતે ક્રિયાનું સંપાદન કરવું તે છલ, તેમાં અવમાન, પ્રતિષ્ઠા
અને કુચેષ્ટા આદિ વિભાવ તથા વક્રોક્તિ, તાકીને જોઈ રહેવું, અને પ્રકૃતિને
ધુપાવવી ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

સંગાર છલ—

“મનહર”

પોતાના પતિને જોઈ આવતા પ્રત્યુદ્દગમેથી,
ભામાએ જુલાંચું બેસવાનું એક આસને.
પાનપટ્ટી આપવાના કપટથી કામિનીએ,
નહ કરી વેગવાળી આલિંગન આસને.
સ્વામી સાથે બોલવાનો સમય ન લીધો સ્ત્રીએ,
કામકાજ કેશ પરિજનપર શાસને.
કાન્તને આ રીતે ઉપચાર કરવામાં દેક્ષ,
દાસએ કૃતાર્થ કર્યો કોપના હુતાશને.

(અથવા)

“છપ્પ”

સાંકેતિક વનમાંહિ, પ્રેમથી પ્રવેશ કરતાં,
કોતુક જોવા કાજ, પરસ્પર પર દ્રગ ઠરતાં;
થતાં બાન અન્યતું, એક બીજાથી ડરતાં;
શરીરને સ કોર્ચી યુગલ ધીરે પગ ધરતાં;

હાર્દી રહ્યા નવપત્રવે, તન ઉપવન તરૂં યુડમા,
રાધા કૃષ્ણની ઉદ્ધર્ત્રીવા, કરો સદુત્તુ શુભ જગતમા
સંશ્રામ છલ—

“ છપય ”

બ ધી એક જલધિને, મહા મહેનતથી જ્યાં,
લ કા નગરી નિકટ, રામજી આવ્યા ત્યારે,
ખીન સાત સમુદ્ર, રાવણે લ કા રસ્તા,
માયા બળથી કર્યા, પ્રગટ દુસ્તર દ્રવ્ય પડતા,
એ નિહાળી દગરથ સુતે, પવન પુનના મુખ ભણી,
ગેદ મહિત અધથી રહિત, પ્રતી દૃષ્ટિ પોતા તણી

આલસ્ય ઉત્પન્નતા અને જુગુપ્સા એ બ્રહ્મ સૃષ્ટિના સંલોગણા વચ્ચે છે, વિપ્રલંબ સૃષ્ટિના આલસ્ય, લાનિ, નિર્વેદ, શ્રમ, શકા, નિદ્રા, ઔત્સુક્ય, અપમાર, સુમિ, વિપ્રોધ, ઉન્માદ, જડ્ય અને અસૂયા, હાસ્ય રસમા અપહિત્ય, આલસ્ય, સુમ, નિદ્રા, અને પ્રોધ, કર્ણુમા મોહ, નિર્વેદ દેન્ય, જડ્ય, વિપ્રોધ, શ્રમ, અપમાર, ઉન્માદ, વ્યથા આવસ્ય, સ્મૃતિ, સ્તબ્ધ, સ્વરભેદ, અને અતુ, ગૈદ્ર રસમા ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ખેદ, આવેગ, અમર્ષ, રોમાચ, અપલતા, ઉત્પન્નતા સ્વભેદ અને કપ, પીર રસમા ઉત્સાહ સ્મૃતિ, મતિ, ગર્વ, આવેગ, અમર્ષ, ઉત્પન્નતા અને રોમાચ, લયાનક રસમા સ્તબ્ધ, સ્વેદ, ગદગદતા, રોમાચ, વેવર્થ, શકા, મોહ, આવેગ, દેન્ય, અપલતા, નાસ, અપમાર, પ્રલય, અને મૃત્યુ, બિભત્સમા અપમાર, મોહ આવેગ અને વેવર્થ તથા અદ્ભુત રસમા સ્તબ્ધ, સ્વેદ, ગદગદતા, અશ્રુ, રોમાચ, વિપ્રમ અને વિશ્મય એ નચારી છે, એ મિવાયના ખીજા જે લાવે જે જે અને અનુકૂળ આવતા હોય તે પોતાની મેળે સમજી લેવા કેટલેક કેટલેક સ્થાથી હોય તે પણ સચારી વાય છે, જેમકે—શ્રુગાર મા હાસ, ચાન્ત કર્ણુ અને હાસ્ય રસમા રતિ, કર્ણુ અને સૃગાર રસમા ભય તથા શોક વીર રસમા ક્રોધ, લયાનકમા જુગુપ્સા અને સર્વ રસમા ઉત્માહ તથા વિશ્મય નચારી લાવ વાય છે

સાત્ત્વિક ભાવ.

શું ઊભા ભાવો સત્ત્વવર્તે નથી, ઘટાવાતા કે સ્તંભાદિજ સાત્ત્વિક કહેવાય છે ? અહીં “ સત્ત્વ ” એ મનથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં પણ એ મન જ્યારે સ્થિર હોય ત્યારેજ ધાય છે. મન સ્થિર હોવાથી તત્કાળ આનંદ ઉપજે છે, અને એ આનંદ રોમાંચ અથવા અશુ આદિથી અન્યને જણાય છે, તે આનંદ મન અન્ય સ્થાને હોય તો ઘટી શકતો નથી, અથવા કરી શકતો નથી.

નાટક એ લોક સ્વભાવનું અનુકરણ છે, માટે તેમાં સત્ત્વ અવસ્થા હોવું જોઈએ, કારણ કે નાટ્ય ધર્મવર્તે પ્રવૃત્તિ થયેલા મુખ હુઃખ કૃત ભાવો એવા અંતઃકરણ શુદ્ધ (ચોખ્ખી રીતે) કરવા કે જેવા લોકમાં થાય છે, નહિ તો રૂઢ-નરૂપ હુઃખ હુઃખવિનાના માણસે કેવી રીતે ઘટાવી શકાય ? અને જેમાં હર્ષ થાય છે, એવું મુખ હુઃખી અંતઃકરણવાળાએ શી રીતે ઘટાવી શકાય ? નજ ઘટાવી શકાય. માટે આ નાટ્ય શાસ્ત્રમાં સત્ત્વ તેનેજ કહે છે કે, જેથી હુઃખી જનને અશુ અને સુખી માણસને રોમાંચાદિ થાય, એ સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થતા ભાવોને સાત્ત્વિકભાવ કહે છે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે-સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, વેવ-ધર્મ, અશુ અને પ્રસન્ન એ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ છે. કોઈ કહે કે એ સાત્ત્વિકશા માટે સંચારી કેમ નહીં ? કેમકે એ પણ સઘળા રસોમાં સાધારણ છે, તો તે સ્થાને કેટલાએક એમ કહે છે કે, પરને થતા હુઃખની ભાવનામાં અત્યંત અનુકુળપણું તે નત્વ અને તે સત્ત્વથી ધારણ કરાએલા ભાવ તે સાત્ત્વિકભાવ એવા અર્થથી સંચારીપણાને અનાદર કરીને સાત્ત્વિકપણાને વ્યપરદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. પરને થતા હુઃખની ભાવનામા ઉપર લખેલા આઠ સ્તંભાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો અનુકુળ શબ્દાર્થ છે. એટલા માટેજ સાત્ત્વિકપણું છે, એમ કહેવા તું નથી, કારણ કે નિર્વેદાદિની પણ પરને થતા હુઃખની ભાવનામાં ઉત્પત્તિ થાય છે, અમને તો આ ઠેકાણે એવો અર્થ લાગે છે કે, “ સત્ત્વ ” શબ્દ પ્રાણી વાચક છે. માટે સત્ત્વ એટલે જીવનું શરીર અને તેના ધર્મ તે સાત્ત્વિક, એવીજ

રીતે શરીરના ભાવ જે સ્તંભાદિ તે સ્પૃશ્યકલાવ એમ કહેવાય છે; સ્થાયી અને સંચારી ભાવ આંતર અર્થાત્ મનના ભાવ છે, શરીર ધર્મ નથી.

સ્તંભ.

હૃદય, ભય, શોક, વિસ્મય, ખેદ, રોગ અને પશ્વશ ઘવાધી સ્તંભ ધાય છે, તેને ચેષ્ટા રહિત યવુ, ધુમ્પુ નહિ ચૂન્ય જડની પેઠે ઉભા રહેવું તથા સંજ્ઞા રહિત યવુ ઇત્યાદિથી બતાવવો.

રસ તરંગિણીકાર લગે છે કે — શરીર ધર્મ છતાં મતિના જે રોધ થાય તે સ્તંભ કહેવાય છે. નિદ્રા અપશ્માર વિગેરેમાં તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તેઓને શરીર ધર્મ એ પકવડે બુદ્ધ પાડેલા છે, જ્યાં પ્રલય ભાવ આવે છે ત્યાં વિસ્મય અને ક્રોધ હોય છે.

સ્તંભનું ઉદાહરણ જેમ કે—

“મનહર”

પ્રેમોણી અતિ ત્યુલ તેમ કેહ અતિ દુર્બળ છે,
 આદ્રિ સમ ઉત્તલ હૃદયે બાર લરે છે.
 ગૃહપ્રતિ ગમન કરી શકું હું કેમ માતા
 એવી ઉદ્ભાવનાથી ધીરે પાય ધરે છે.
 કહંબના કુંજ માણિ કરે છે પ્રવેશ ત્યાં તો,
 પ્રભુ સામે એટ ‘પદ્મવાણાં દ્રગ કરે છે.
 મંદ હાસ્યવાળા વનમાળીને વિલોકી રાધા,
 પોતાને ઘયેલ સ્તંભ પતિરોહિત કરે છે.

(અથવા)

“ગોતિ”

થકિત થઈ પતિ પેખી, સર્ખીએ પુછયું આમ કેમ અટકે ?
શી રીતે સર્ખી ચાલું, રંગ ભારથી પગ ઉંપડી ન શકે.

સ્વેદ.

ક્રોધ, ભય, હર્ષ, લજ્જા, દુઃખ, શ્રમ, રોગ, તાપ, ઘાત, વ્યાયામ (કસ રત) ગ્લાનિ, સ પીડન અને ધામ વળવાથી સ્વેદ થાય છે, તેને વીજણા થઈ જાય કરવો, પસીના લૂવો અથવા પવનની ઇચ્છા કરવી વિગેરે અનુભાવોથી ખતાવવો.

રસતર ગિણીકાગ લખે છે કે—શરીરના રૂવાડાંમાંથી પાણી નિકળે તે સ્વેદ. મનનો તાપ, હર્ષ, લજ્જા, ક્રોધ, ભય, શ્રમ, પીડા, આઘાત અને મૂર્છા વિગેરે તેના અનુભાવ છે.

જેમકે—

“ ગોતિ ”

સુન્દરિ ! તારા સ્તનના, પ્રાન્ત ભાગ પર સ્વેદ બિન્દુ છાળે,
બાણે કુસુમની વૃદ્ધિ, કરી હોય નહિ મનસિજ મહારાજે.

અથવા

સ્વેદબિન્દુ સુખીના, સુખથી કુચ પર પડે પ્રભા ધારી;
રમયક મુક્તાક્ષત લઈ, બાણે પૂજે ત્વરાર્થી ત્રિપુરારિ.

રોમાંચ.

સ્પર્શ, ભય, ટાઢ, ક્રોધ, અને રોગથી રોમાચ થાય છે, તેને કંટકિત થ
રીર થવું, મુખ પ્રકુલિત થવું અથવા ગાત્ર સ્પર્શ કર્યો ઈચ્છાદિથી બતાવાય છે
રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વિકારથી રૂવાટા ઉભા થાય તે રોમાચ
શીત, આલિંગન, હર્ષ, ભય અને ક્રોધ આદિ તેના વિભાવ છે. જેમકે—

“ શિખરિણી ”

નિહાગીને આવી, મુકુલિત કળી આબકુલની ,
ઉડ્યા ગુલ જેમા, મધુકર મહા ક્રોધિન બની,
મનોહારી એવા, ઉપવનમહી સન્મિત કરી,
ફરે છે શા માટે, પુલકિત કપોલચ્ચલ હરિ

અથવા

“ ગીતિ ”

સલોમ શર્ષિરે ન્હાતી, ઝીંકી લાગે નિહાળતા નેત્રે,
ઉડ્યા અકુર બાણે, રનેહતપ્પા શુભ સુવર્ણને ક્ષેત્રે

સ્વરંભેદ. (સ્વરમંગ)

ગદ્ ગદ્ કે આદિથી સ્વર ભંગ થાય છે, તેને લિત્ત અને ગદ્ ગદ્
કહી બતાવેલો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગદ્ ગદ્ પણાના પ્રયોજક રૂપ થયેલુ જે
સ્વરના સ્વભાવનું વિલક્ષણ પાણું તે સ્વરભંગ ક્રોધ, ભય, હર્ષ અને મદ તેના
વિભાવ છે જેમકે—

“ ગીતિ ”

કાંઈ કથન કરીશ તો, કોપજન્ય સ્વત્સંગ પ્રગટ થાશે,
અબોલ બની ઉભાં છે, ^૧કીર્તિસુતા એ કારણ પતિ પાસે .

(અથવા)

અરધા અરધા અક્ષર વલ્લભ ! આપ વદો છો આ રીતે;
હું જાણું કરી આવ્યા, અન્ય સંગ મદ પાન પૂર્ણ પ્રીતે.

વેપયુ (કંપ)

શીત, ભય, હર્ષ, રોષ, સ્પર્શ, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગથી કંપ થાય છે,
તેને કંપનું, ફરકનું અથવા મુજબું ઇલાદિથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ભાવપણું છતાં જે શરીર ફરકે તે વેપયુ (કંપ)
“ભાવપણું છતાં ” એ વિશેષણનું પ્રહણ કરવાથી શુભાશુભ ભવિષ્ય સૂચવનારા
ભુજા વિગેરેના ફરકવામા તેની અતિ વ્યાપ્તિ થતી નથી, આલિંગન, હર્ષ અને
ભય વિગેરે તેના અનુભાવ છે જેમ કે—

“ છંદપય ”

સાચે સાચી વ્રાત, દહી દે પ્રિય સખિ મારી;
મુજ ઉરોજનિ માળ, કાનણે આજ મુરારિ;
ચાડ અંપકતણાં, પુષ્પ વીણે છે બહાલે;
અટક્યા ઉપવન માહિ. જળું હું વિરહનીં જવાલે;
કુસુમ તોડતાં કૃષ્ણનો, કર અતિ કંપિત થાય છે;
મારી સ્મૃતિ આ સમયમા, ^૨શોક મારીં સમજાય છે.

અથવા

“ ગીતિ ”

ફરકે અધર સુરગિત, ક'યે કર વળિ ઉર ઘર ઘર ધાયે;
પીકડીક પામેલી, પાપણ પણ પતિ ! કપિત દેખાયે.

વૈવર્ય.

શીત, ક્રોધ, ભય, શ્રમ, રોગ ગ્લાનિ અને તાપથી વૈવર્ય થાય છે. તેને સુખ અને આકૃતિ ફરી જવી, તથા નાડી દાખવી ઇત્યાદિથી બતાવાય છે. અને તે શરીર ઉપરજ રહે છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—વિકારથી થતો સ્વાભાવિક વર્ણનો ફેરફાર તે વૈવર્ય. મોહ, ભય, ક્રોધ, શીત, તાપ, અને શ્રમ તેના વિભાવ છે જેમકે—
ગીતિ.

જ્યારે રૂકડા બોલે, આલિગિતક પતિના સુખ ત્યારે
દખાયેલ રવિકિરણે, કાન્તિ કલાનિધિતણી ત્વરિત ધારે

અથવા

કહોં નયિ શકતી કાઇ અકથ કથા નિજ લલના લાજવતી,
નિશા નિકટ આવે જ્યમ, તેમ તેમ બાયે પીણી પડતી.

અશ્રુ.

આંનંદ, ક્રોધ, મુમાડો, અજન, બગાસા, ભય, શોક, એક દૃષ્ટિએ બેડું ટાંઢ, અને રોગથી અશ્રુ ઇત્યજ થાય છે તેને નેત્ર ચોળવા તથા અશ્રુ લાવવા વડે બતાવાય છે.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—વિકારથી થયેલું નેનજળ તે અશ્રુ હર્ષ, ક્રોધ, મુમાડો, ભય, શોક, બગાસું, શીત અને અનિમેષ બેડું વિગેરે તેના વિભાવ છે જેમકે—

“ માલિની ”

તજ તજ મન મારા, ધૈર્યથી દુઃખ ધારા;
નિરખ નિકટ આવ્યા, દેવકીના દુલારા,
વિપુલ નયનવાળી, રાધિકા એમ કે, છે;
નયનથી ઉરમાથે, અશ્રુ વ્યાપી રહે છે.

(અથવા)

“ ગીતિ ”

નિકળી, અશ્રુ નયનોથી, પડે આવીને મનહર કુચ માથે,
શંભુ શીશપર બાણે, મત્સ્ય ચડાવે મુક્તા મુદ સાથે.

પ્રલય.

સ્વરસેદ, લય, હર્ષ, ક્રોધ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) રોગ, મદ, શ્રમ, મૂર્છા,
નિદ્રા, અભિધાત, અને મોહ આદિથી પ્રલય થાય છે, તેને ચેષ્ટા રહિત અને
કંપરહિત જડાકૃતિ માણસે જમીન ઉપર પડવાથી બતાવવો.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—“શરીરનું” સંબંધપાત્રું છતાં જે ચેષ્ટાનો
નિરોધ તે પ્રલય “શરીરનું” સંબંધપાત્રું છતાં ” એ વિશેષણથી નિદ્રા વિગેરે-
માં તેની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. સ્તંભાદિ જે શરીર ધર્મ છે, તેની સાથે આ
પણ કહેલ છે. જેથી પ્રલય શરીર ધર્મ છે, ચેષ્ટા પદથી આંહી શરીરની ચેષ્ટા-
જ માનેલ છે, મનનું તો કર્મ સંભાવે છે. પરંતુ ચેષ્ટા સંભવતી નથી, એટલા
માટેજ ” ચેષ્ટાનો આશ્રય તે શરીર ” એવું શરીરનું શાશ્વિય લક્ષણ છે.

પ્રીતિ ઉત્કંઠા વિગેરે પ્રલયના વિભાવ છે જેમકે—

“છપ્પય”

કૃષ્ણતણું રસ કૂપ, રૂપ નિરખી રાધાએ;
 નિજ મુખ નાંહિ નમાવ્યું, કયોં શિર કંપ ન કાંયે;
 શરીર-ફેરવ્યું નહીં, ઝંમાવ્યું નહીં ચિથિલ પદ;
 ન વહિ નિપેધાદરો, કયોં નહિ લાલ નયન તટ;
 કેવળ કીડા કારણે, દીન બનેલું દિલ મહા;
 ભોડ્યું શ્રી જહનુનાયના, આનનની સાથે અહા.

અથવા

“ગીતિ”

મારગ જાતાં મારી, અછુ ચોટ આપેં ગિરિવરધારી;
 વિકળ બની એ વનમાં, મુખ શરીરની બૂલી નવ નારી.

જૂમ્મા.

જૂમ્મા એ નવમો સાત્વિક ભાવ હોય એમ ભાસે છે. જેમ કે--

“હરિગીત”

મુખકંજ કંઈક ઉઘાડતી, કમનીય કુચ ઉપસાવતી;
 સંકોચતી પાંપણ જરા, અનુપમ છબીને છાવતી;
 કરતી વહન પ્રસ્વેદ ગંડસ્થળ વિપે મનભાવતી;
 વળિ વચ્ચે સરતાં કંઈક ઉંચી નાલિ સરસ મુહાવતી
 ૨ વર અંગુલીના અગ્રથી કર બેઠિનું મંડલ કરી,
 ફરિ બ્રૂલતા ફરકાવતી, ત્રિકમાગને ત્રાંસો ધરી;
 ૩ કંઈ તુટિત કંચુર્ગીથી ભુજના મૂળ દ્રગ દેખાય છે;
 એવી રીતે ખૂબી ભરી બાલા બગાસું ખાય છે.

ઈલાદિમાં અને શૃંગાર તિલક વિગેરેમાં તેનું સમાનાધિકરણપણું

જોવામાં આવે છે, ત્યારે સાત્વિક ભાવનો અનુભાવ એમ વિપરીતજ થું ન થાય? ના, એમ ન કહેવું કારણકે અનુભાવપણું છતાં પણ ભાવપણામાં વિરોધ આવતો નથી, પુલકાવળિ વિગેરેનું પણ તેવુંજ જોવામાં આવે છે અને અંગનું આકર્ષણ નેત્રનું મંદન ઇત્યાદિમાં કાંઈપણ ભાવપણું અવતું નથી. કેમકે તેમાં ભાવનું લક્ષણ નથી. " રસને અનુકુળ જે વિકાર તે ભાવ " એવું ભાવનું લક્ષણ છે, કાંઈખરી વિગેરેમાં મહાપ્રવેતાદિને થએલા સાત્વિક ભાવનું વર્ણન તેજ લખેલું છે. અંગ જેઆવા વિગેરે કાંઈ વિકાર નથી એ તો શરીર ચેષ્ટાઓ છે, અને તે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. શરીરનું આકર્ષણ કરવું કે, અક્ષિનું મંદન કરવું વિગેરે પુરૂષોની ઇચ્છાને લીધે કરાય છે, અને તત્કાલ છે, જૂઠ્ઠા તો વિકારથીજ થાય છે, વિકાર નિવૃત્તિ થાય તો તેની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. જેમકે—

“ આધાય માનં રહસિ સ્થિતાયાઃ સંભાવ્ય જૃમ્ભામચલાત્મજાયાઃ ।

ચુટકૃતિ સ્મેરમુરવો મહેશઃ કરા કુલીભીઃ કલયાંચકાર ” ॥

માનને ધારણ કરીને એકાન્તમાં બેઠેલાં પાર્વતીને બગાસું આવવાની સંભાવના કરીને મંદમંદ હાસ્ય કરતા મહાદેવ પોતાના હાથનો અંગુલીઓથી ચુટકી વગાડવા લાગ્યા.

ભાવ યોજના.

ઉપર મુજબ યથા યોગ્ય ત્રણ અવસ્થાવાળા ઓગણ પચાસ ભાવોમાંથી શુગારમાં ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, શ્રમ, ચપળતા, સુપ્ત, નિદ્રા, અને અવહિત્ય, હાસ્યમાં ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, શ્રમ, ચપળતા, સુપ્ત, નિદ્રા અને અવહિત્ય કર્ણમાં નિર્વેદ, ચિંતા, દૈન્ય, ગ્લાનિ, અથ્ર જડતા મરણ વ્યાધિ. વીરમાં. અસંમોહ, ઉત્સાહ, આવેગ, હર્ષ, મતિ, ઉગ્રતા, અમર્ય, રોમાંચ પ્રતિમોહ, ક્રોધ, ઈર્ષા, ધૃતિ, ગર્વ અને વિતર્ક, નાદ્રમાં ગર્વ, અસૂયા, ઉત્સાહ, આવેગ, મદ, ક્રોધ, ચપળતા, હર્ષ અને ઉગ્રતા ભયાનકમાં સ્વેદ, કપારો, રો

માય, ગદ્ ગદ્ કંઠ, ત્રાસ, મરણ અને વૈવર્ય, બિજાત્સમાં અપરમાર, ઉન્માદ, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને લય તથા અદ્ભુત રસમાં સ્તંભ, સ્વેદ, મોહ, શેષાંશ વિરમય, આવેગ, જડતા, હર્ષ અને મૂર્છા યોજવા યોગ્ય છે.

આજન્ય અને ઉચ્ચ જુગુપ્સા સિવાય સર્વ ભાવો પોતાની સંજ્ઞાવડે ગૃહાર રસને પ્રગટ કરે છે.

વિવિધ ભાવોને આશ્રય કરનારા માત્રિક ભાવો નાટ્ય યોજનારાઓએ ઉપર મુજબ સર્વ રમોમાં સમજી લેવા.

કોઈ પણ કાવ્ય એક રસવાળું પ્રયોજી શકે નથી. તેજ પ્રમાણે ભાવ, રસ પ્રવૃત્તિ અથવા વૃત્તિને પણ બાંધવું.

કાવ્યોમાં વિવિધ અને ભાવો યુક્ત સ્થાત્વિકભાવો, સંચારીભાવો અને રસો વિવિધ પ્રકારની પુષ્પવૃદ્ધિ પેઠે જુદીજુદી જાતના કરવા,

આ તરફથી એકલા થઈ પુષ્ટ થયેલ ભાવોના રૂપને “સ્થાયી” અને બાકીનાને “સંચારી” કહે છે.

રમો અને ભાવો નાટકમાં ત્રણ અવસ્થાવાળા કથા છે.

આંગિકાભિનય

આંગિકના ત્રય લેઈ છે ૧-શારીર ૨-મુખજ તથા શાખા, અંગ અને ઉપાંગ યુક્ત ૩- ચેષ્ટાકૃત, તેનાં છ અંગ છે, માથું, હાથ, કેડ, છાતી, પડખાં અને પગ,

અંગ અને પ્રત્યંગ યુક્ત નાટ્યસંચારના છ અંગ છે માથું, હાથ, છાતી, પડખાં, કેડ, અને પગ.

નેત્ર, શ્રીકુટી, નાક, નીચલો હોઠ, ગાલ અને દાદી એ છ ઉપાંગ છે.

આ અભિનયના ત્રણ વસ્તુ છે. ૧ શાખા ૨ નૃત્ય અને ૩ અંગુર, તેમાં આંગિકાભિનયને શાખા તથા અર્થની મૂલ્યનાને અંગુર કહે છે, અંગહારોથી

ઉત્પન્ન થનારું અને કરણોનો આશ્રય કરનારું તે નૃત્ય કહેવાય છે,

નાનાપ્રકારના ભાવ અને રસોનો આશ્રય કરનાર મુખજાલિનયમાં પ્રથમ માયાથી થતી ક્રિયાઓ—

મસ્તકના તેર ભેદ.

૧ આક્રપિત	૫ પરિવાહિત	૯ નિહચિત
૨ કપિત	૬ આધૂત	૧૦ પરાવૃત્ત
૩ ધૂત	૭ અવધૂત	૧૧ ઉત્ક્ષિપ્ત
૪ વિધૂત	૮ અચિત	૧૨ અધોગત
		૧૩ લોલિત

માથું ઉંચે નીચે જરા ધીમેથી હલાવવું તે “આક્રપિત” તેને પ્રયોજન સંસાર, ઉપદેશ, પ્રશ્ન, સ્વભાવ, ભાષણ, વસ્તુ જતાવવી અને જોલાવવું વિગેરે માં યોજવું.

માથું ઉતાવળથી ખડુંવારું ઉંચે નીચે હલાવવું તે “કપિત” તેને રોષ, વિતર્ક, વિજ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞાન, તર્જન, પ્રશ્ન, અવિક્રતા અને વાક્યમા યોજવું.

માથાને જે પડખે હલાવવું તે “ધૂત” તેને અનિચ્છા, ખેડ, વિસ્મય, વિસ્વાસ, પડખે જોવું, શૂન્ય અને પ્રતિપેદમા યોજવું.

માથાને ઉતાવળથી ધ્રુણાવવું તે “વિધૂત” તેને ટાઢની પીડામા, ભય પામવામાં, ખીવામા, જવરમા અને મદ્ય પીવામા યોજવું.

અનુક્રમે વારા ફરતી ડાબે અને જમણે પડખે માથું ફેરવવું તે “પરિવાહિત” તેને સાધન, આશ્ચર્ય, આનંદ, સ્મરણ, ક્રોધ, વિચાર, સંતાડવું અને વિલાસમા યોજવું.

માથું એક વખત ત્રાસુ ઉંચું કરવું તે “આધૂત” તેને ગર્વ, પોતાનું શરીર જતાવવું, પડખે ઉભેલ માણસને ઉંચે જોવું અને પોતાની લાયકાત જતાવવી હોય ત્યાં યોજવું.

માયું એક વખત નીચે હાથવળું તે “અવધૂત” તેને સંદેશો, બોલાવવું, સંભાષણ અને નામમાં યોજવું.

જેમાં એક પડખે ટાક વાંકી રાખવામાં આવે તે “અશિત” તેને વ્યાધિવાન, મૂર્છિત, ચિન્તા અને હડપચી ચોસવામાં યોજવું.

જેમાં ખભા ઉંચા રખાય અને ટાક ટુંકી કરવામાં આવે તે “નિહંચિત” તેને સ્ત્રીઓમાં ગર્વ, વિલાસ, લલિત, વિલ્લોક, કિલકિચિત, મોટાચિત, કુટુંબિત, સજડ રહેવું, અને માનમાં યોજવું.

પાછા વળતા હોઇએ તેમ શિરથી અનુકરણ કરાય તે “પરાવૃત્ત” તેને મોઢું પાછું ખેંચવામાં તથા પુંછનાર માણસને જોવા વિગેરેમાં યોજવું.

જેમાં મોઢું ઉંચું રખાય તે “ઉત્ક્રિષ્ઠ” તેને ઉંચી વસ્તુ અથવા દિવ્ય વસ્તુ થઇણ કરવા વિગેરેમાં યોજવું.

મુખ નીચું રખાય તે “અધોગત” તેને લાજ, પ્રણામ અને હુઝામાં યોજવું.

માયું ચોતરફ ફેરવાય તે “લોલિત” તેને મૂર્છા, વ્યાધિ, મદ, આવેશ, પ્રહણ અને નિદ્રા આદિમાં યોજવું.

આ સિવાય પણ લોકોમાં વપરાતા અભિનયોને અનુસરતા ઘણા લેટો છે, તે બધા લોક સ્વભાવ પ્રમાણે યોજી લેવા.

દૃષ્ટિભેદ.

દૃષ્ટિ છત્રીયાં પ્રકારની છે.

૧—કાન્તા.	૬—સેદ્રો.	૧૧—દીના.
૨—ભયાનકા.	૭—વીરા.	૧૨—કુંદા.
૩—હાસ્યા.	૮—ભિભ્રસા.	૧૩—દંભા.
૪—કરુણા.	૯—સિન્ધ્યા.	૧૪—ભયાન્નિતા.
૫—અહ્ભુતા.	૧૦—હૃદ્યા.	૧૫—મુગુન્ધિતા.

૧૬—વિન્નિમતા.	૨૩—વિષાદિની.	૩૦—અર્ધમુકુલા.
૧૭—શૂન્યા.	૨૪—મુકુલા.	૩૧—વિપ્રાન્તા.
૧૮—મલિના.	૨૫—કુચિતા.	૩૨—વિપ્રુતા.
૧૯—જિહ્વા,	૨૬—અભિતપ્તા.	૩૩—આકેકરા.
૨૦—સચિતા.	૨૭—લજ્જાન્વિતા.	૩૪—વિકોશા.
૨૧—મ્લેનાના.	૨૮—આન્તા.	૩૫—ત્રસ્તા.
૨૨—શંકિતા.	૨૯—વિતર્કિતા.	૩૬—મહિશ.

આમાં પ્રથમની આઠ દૃષ્ટિઓ રસની ત્યાર પછીની આઠ દૃષ્ટિઓ સ્થા-
યીભાવની અને બાકીની દૃષ્ટિઓ સંચારી ભાવની બહુવી.

દૃષ્ટિનાં લક્ષણ તથા યોજના.

કાન્તા—હૃદય અને પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલ કોપવાળી તથા સકામ તેમજ
બ્રહ્મીના કટાક્ષયુક્તા. આ દૃષ્ટિને શૃંગારમાં યોજવી.

ભયાનકા—જેમાં પોપચાં નિકળતાં અને સ્તબ્ધ હોય તથા કીકી ફરકતી અને
બહાર નિકળતી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ભયાનકમાં યોજવી.

હાર્યા—અનુક્રમે બેઠે નેત્રનાં પોપચાં ખેંચવાં અને કીકી થોડી ભાન્તિવાળી
કરવી તે. આ દૃષ્ટિ હાર્યામાં યોજવી.

કરૂણા—કેપરનાં પોપચાં નમતાં રાખવાં, નેત્રમાં પાણી લાવવાં, ક્રોધની પેઠે
કીકી સ્થિર રાખવી, તથા દૃષ્ટિ નાકના અગ્ર ભાગ તરફ રાખવી તે.
આ દૃષ્ટિ કરૂણામાં યોજવી.

અદ્ભુતા—જેમાં પોપચો સંકુચિત કરેલી હોય, આશ્ચર્ય જ્ઞેનારી કીકીઓ
બહાર નિકળતી હોય અને વળી મુંઢર પ્રાન્તભાગ ઉઘડેલા હોય તે.
આ દૃષ્ટિ અદ્ભુતરસમાં યોજવી.

વીરા—દૃષ્ટિ ફેર હોય, આંખના પોપચાં અને કીકીઓ બહાર નિકળતી અને
સ્થિર હોય તથા દૃષ્ટિનો મધ્યભાગ પ્રકુલિત હોય તે આ દૃષ્ટિ
વીરમાં યોજવી.

ગિહત્સા—નેત્રના પોપચાં અને ખૂણા ખેંચેલ હોય, કીકી અમુધી ફેરેલી હોય

તથા જન્ને પાંપણે સામસામી અડકેલી અને સ્થિર હોય તે. આ દૃષ્ટિ બિભત્સમાં યોજવી.

શાન્તા—દૃષ્ટિ નાકના અગ્રભાગ સામી અને સ્થિર હોય, નીચી હોય તથા પોપચાં આડેકર (નેત્રકટાક્ષ) હોય તે. આ રસની દૃષ્ટિઓમાં ‘સૌદ્રિ’ દૃષ્ટિનું લક્ષણ ક્યાંઈ મળતું નથી પરંતુ “શાન્તા” દૃષ્ટિનું લક્ષણ છે તે હાખલ કર્યું છે.

સ્તિન્ધા—જેનો મધ્યભાગ ખીલેલો હોય, સ્વરૂપે સુંદર હોય, કીકીમાં હાસ્ય હોય અને સતૃષ્ણ હોય તેમજ બ્રુટી ઉપર આનંદ જણાતો હોય તથા સ્નેહવાળી હોય તે. આ દૃષ્ટિ રતિમાં યોજવી.

હૃદા—જેની કીકી અંદરે પડતી હોય, દૃષ્ટિમાં હાસ્ય હોય તથા ખેંચાએલી હોય તે. આ દૃષ્ટિ હાસમાં યોજવી.

નીના—જેનું ઉપરનું પોપચું અર્ધ ખીલ્યોલું હોય અશુધી કીકી બરાએલી હોય અને ધીમેથી ક્રિયા કરતી હોય તેમજ શોકયુક્ત હોય તે આ દૃષ્ટિ શોકમાં યોજવી,

કૃદ્ધા—જેમાં સ્થિર અને ઉંચા ચહેલ પોપચાં હોય, કીકીઓ સ્થિર અને ખાહેર નિકળતી હોય તથા ભ્રમર વાદી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ક્રોધમાં યોજવી.

દંભા—કીકી સ્થિર હોય દૃષ્ટિ ખીલેલી હોય અને જાણે બળ ફેંકતી હોય તેમજ ઉત્સાહવાળી હોય તે. આ દૃષ્ટિ ઉત્સાહમાં યોજવી.

ભયાન્વિતા—જેકે પોપચાં ઉઘટેલાં હોય, સયથી કીકી ચંચળ હોય અને મધ્યભાગ નીકળતો હોય તે. આ દૃષ્ટિ ભયમાં યોજવી.

શુશુપ્સિતા—જેમાં પોપચાં સંકુચિત હોય, કીકી પણ સાંકડી ધએલી હોય અને દૃષ્ટિ જોવાની વસ્તુ ઉદ્દેગ પામતી હોય તે. આ દૃષ્ટિ શુશુપ્સામાં યોજવી.

વિસ્મિતા—જેમાં કીકી બહુ બહાર નિકળતી હોય, જેહ પોપચાં સંકુચિત હોય તથા દ્રષ્ટિ સરળી અને ઉઘડેલી હોય તે. આ દ્રષ્ટિ વિસ્મય-માં યોજવી.

ઉપર બતાવેલી દ્રષ્ટિઓ સ્થાયીભાવની નહીં.

સંચારી દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ.

શૂન્યા—જેમાં કીકી તથા પોપચાં સરળાં હોય, અને દ્રષ્ટિ સ્થિર, શૂન્ય દર્શન વાળી, બહારની વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી તથા સ્વરૂપે મંલિન હોય તે.

મલિના—જેમાં કીકીઓ ખસેલી હોય, પોપચાં કાંઈક ખીડાએલાં હોય, બન્ને અપાંગ (છેડા) આંખ પડેલા હોય, અને પાંપણોના અગ્રભાગ કંપતા હોય તે આનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓએ “ વિહૃત ” માં કરવાનો છે, સમય પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સ્ત્રીને પોતાના સ્વામી સાથે ભાષણ થાય નહિ તેને “ વિહૃત ” કહે છે.

નિહ્વા—જેમાં આંખના પોપચાં પ્રથમ લાંબાં રાખી પછી સંકુચિત કરાય, હાળવેથી ત્રાંસી દ્રષ્ટિએ જોવાય, દ્રષ્ટિ નિગૂઢ હોય, અને કીકી પણ ગૂઢ હોય તે.

લલિતા—જે દ્રષ્ટિ સુંદર અને પ્રાન્ત ભાગમાં સંકુચિત હોય તેમજ કટાક્ષવાળી, હાસ્ય યુક્ત અને સકામ હોય તે.

સ્થાના—જેમાં ત્રિકુટી પોપચાં અને પાંપણો અમિત જણાતાં હોય, દ્રષ્ટિ ચિદ્રિય અમંદ હોય તથા થાકવડે કીકી અંદર પેસેલી હોય તે.

અંકિતા—જે દ્રષ્ટિ કાંઈક અંચળ, ઉંચી ત્રાંસી, લાંબી થએલી, ગૂઢ અને અંચળ કીકીવાળી હોય તે.

વિપાદિની—જે દ્રષ્ટિના પોપચાં એકથી વિસ્તૃત (વિસ્તારવાળી) - હોય, કીકી કાંઈક સ્થિર હોય અને નિમેષોન્મેષ ચળાં હોય તે.

મુકુલા—જે દ્રષ્ટિની બેઠ પાપણો શોભાયુક્ત અને મળેલી હોય; એઉં પોપચા ઉંચા થઇ એક બીજાને મળેલાં હોય, અને સુખથી કીકી પણ બી-ડાએલ હોય તે.

કુન્ચિતા—જેમાં પદમાગ્ર કાઈક વાંકાં હોય, પોપચા પણ કાઈક વાકા હોય અને કીકી પણ વાંકી થએલ હોય તે

અભિતપ્તા—જેમાં કીકીઓ મંદ હોય અને પોપચાં ચ ચળ હોય તેમજ દ્રષ્ટિ સંતાપથી દુઃખયુક્ત જણાતી હોય તે.

લજ્જાન્વિતા—જેમાં પાંપણોનો અગ્રભાગ શોભતો રહે, ઉપરના પોપચા લાજથી નમતાં હોય અને કીકી પણ નીચેના ભાગમાં આવેલી હોય તે.

શ્રાન્તા—જે દ્રષ્ટિ પાસે જોનારી, ગ્લાન પોપચાંવાળી, તથા જેમાં મદ ગતિ વાળી કીકીઓ નીચે પડતી હોય અને પ્રાન્તભાગ ખેંચાએલો હોય તે.

વિતર્કિતા—વિચારમાં જેના પોપચાં ઉંચા ગએલા હોય અને ફરીથી નીચે આવે તેમજ કીકીઓ પ્રકુલિત હોય તે.

અર્ધમુકુલા—આનંદથી અર્ધ બીડાએલ પાપચાંવડે પાપણો અર્ધ ઉઘડેલ હોય અને કીકીઓ મુંઢર હોય તે.

વિશ્રાન્તા—જેની કીકીઓ ચંચળ, દ્રષ્ટિ વિશ્રાન્ત અને આકુળ વ્યાકુળ જોવા વાળી હોય તથા મધ્યભાગ વિસ્તૃત અને પ્રકુલિત હોય તે.

વિપ્લુતા—પ્રથમ એક પોપચા ફરકતા હોય, પછી સ્તબ્ધ અને નીચે પડતા હોય, કીકી પ્રથમ ડૂમેલી અને પછીથી બહાર નિકળતી હોય તે.

આકેકશા—જેના પ્રાન્તભાગ અને પોપચાં વાકાં હોય, દ્રષ્ટિ અર્ધ બીડાએલ અને નિમેષયુક્ત તેમજ કીકી ગોળ ફરતી હોય તે.

વિકોશા—એક પોપચાં ઉઘડેલાં, દ્રષ્ટિ પ્રકુલિત અને નિમેષ વિનાની તેમજ કીકી અસ્થિર હોય તે

વસ્તા—અત્યંત કંપચુક્ત અને જેમાં કીકીઓ ફુલેલી હોય તે.

મદિરા—પોપચાં ઉઘડેલાં હોય, કીકી ચંચળ હોય અને દ્રષ્ટિની ગતિ અનિય-
મિત હોય તે. આ દ્રષ્ટિ મધ્યમ મદમાં યોજવી.

દ્રષ્ટિ નિમેષવાળી અને ઘડિમાં સ્થિર હોય કીકી કાંઈક જણાતી હોય
તેમજ નજર નીચે રહેલી હોય તે પણ " મદિરા " દ્રષ્ટિ કહેવાય છે,
તેને અધમ મદમાં યોજવી.

એ પ્રમાણે રસજન્ય અને ભાવજન્ય દ્રષ્ટિના ૩૬ લેહ છે.

દ્રષ્ટિ યોજના.

ચિન્તામાં શૂન્યા અને અસિતમા, વૈરાગ્ય અને વેવણ્યમાં મલિના,
ધાકમા અને ખેદમા શ્રાન્તા, લાજમાં લલ્લુન્વિતા, અપરમાર અને જ્ઞાનમાં
મ્હાના, શંકામાં શંકિતા, ખેદમાં વિપાદિની, નિદ્રા, સ્વપ્ન અને સુખમાં સુકુ-
લા; ધર્મા, નહાડ, નહિ જોવા લાયક અને નેત્રની વ્યથામાં કુચિતા; વૈરાગ્ય
વાગવું અને તડકામાં અસિતમા; ધર્મા, જડતા અને આળસમાં જિહ્વા; ધર્મ
અને હર્ષમાં લલિતા, સ્મૃતિ અને તર્કમાં વિતર્કિતા, આનંદ, ગદ્ય, સ્પર્શ
અને સુખાદિકમાં અર્ધસુકુલા; ઉતાવળ, જ્ઞાન્તિ અને શુચવાડમાં વિપ્રાન્તા;
ચપલતા, ઉન્માદ, દુઃખ પીડા અને મરણાદિમાં વિષ્ણુતા; દુઃખથી જોધ શકા-
ય તેવી તથા કેટલીએક ટેક જોધ શકાય તેવી વસ્તુમાં આકેકરા, જ્ઞાન, ગર્વ,
કે.ધ, ઉચ્ચતા અને બુદ્ધિમાં વિકોશા; ત્રાસમાં વસ્તા અને મદમા મદિરા ના-
મની દ્રષ્ટિ યોજવી.

રસતરંગિણીકાર ભાનુ કવિએ ઉપરની છત્રીય દ્રષ્ટિઓમાથી લલિતા
અને મ્હાના એ બે દ્રષ્ટિઓના ઉદાહરણ આપેલા છે, તે ઉપરથી બીજી દ્રષ્ટિ-
ઓના ઉદાહરણો કદખી લેવાં.

લલિતાનું ઉદાહરણ.

“ગીતિ.”

‘મંડન, મદન મહીપતિ, અમે, ‘ભુવન, મદ, યૌવન વા સુમુખિ’,
વારિજ વિજયી તારા, વિલોચને મહુ થતાં કૃતાર્થ સુખી

ચક્ષુનાનું ઉદાહરણ.

“છપ્પય”

જેના કેશનો કાન્તિ, સાવ વિખરઈ ગઇ છે,
શેભા ગંડ-ચળની તેમ સન્વેદ થઈ છે;
એવા સતિને ધમિત, ભેષ ‘ગાધર જ્યારે,
શોતાળ શશિથી વાયુ, ઢાળવા લાગ્યા ત્યારે,
ભ્રમર યુગ્મ નિદ્રિત અચળ, અંબુજ ફળની છાયમા,
તેની સ્પર્ધામાં વિજયી, સર્તોના નયનોને ખમા.

કીકી કર્મ.

ભ્રમણ, વલન, પાતન, ચલન, સંપ્રવેશ, વિવર્તન, સમુદ્ધત, નિષ્કામ
અને પ્રાકૃત—એ નવ કીકીનાં કર્મ છે તેનાં લક્ષણ નિચે પ્રમાણે.

ભ્રમણ—પોષ્યાંની અંદર કીકીઓનું ફરવું.

વલન—કીકીનું હાલવું.

પાતન—દષ્ટિ ત્રણ ખુણાવાળી કરવી અથવા ખમ્બેડવી.

ચલન—કીકી વિગેરેનું કંપવું.

સંપ્રવેશ—કીકીનું અંદર પેસવું.

વિવર્તન—કટાક્ષ

સમુદ્ધત—કીકીનું કંચું થવું.

નિષ્કામ—નિકળવું.

પ્રાકૃત—કીકીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ.

યોજના.

બ્રમણ—ચાલવામાં તથા બહાર નીકળવામાં

વલન }
નિષ્કામ } —વીર અને શૈદ્રમાં

પાતન—કરૂણમાં

ચલન }
નિષ્કામ } —ભયાનકમાં

સંપ્રવેશ—હાસ્ય અને બિભાસમાં.

વિવર્તન—શૃંગારમાં.

સમુદ્ધત—ભયાનકમાં.

નિષ્કામ—અદ્વલુતમાં.

પ્રાકૃત—ઉપર બતાવેલ સિવાય બાકીના ભાવોમાં,

દર્શન ભેદ.

સમ, ત્ર્યસ, અનુવૃત્ત, આલોકિત, વિલોકિત, પ્રલોકિત, ઊલ્લોકિત અને અવલોકિત.

લક્ષણ.

સમ—કીકીએ સરખી રાખી ચુંદર જોવું તે.

ત્ર્યસ—પાપણાની અંદર કીકીને દાખી વાંકી નજરથી જોવું તે.

અનુવૃત્ત—રૂપને ધ્યાન પૂર્વક જોવું તે.

આલોકિત—ચો તરફ જોવું તે.

વિલોક્તિ—પાછળ જોવું તે.

પ્રલોક્તિ—પડખે જોવું તે.

અલોક્તિ—ઉંચું જોવું તે.

અવલોક્તિ—નીચે જોવું તે.

પુટ કર્મ .

જિન્મેષ, નિમેષ, પ્રચૂત, કુચિત, સમ, વિવર્તિત, સ્ફુરિત, વિહિત અને વિલોક્તિ.

લક્ષણ.

જિન્મેષ—જેઠી પોષયા જુદા જુદા રાખવા તે

નિમેષ—જેડ પોષયાને એકઠા કરવા તે

પ્રચૂત—પોષયા લાળાં કરવાં તે

કુચિત—પોષયાં એચવા તે

સમ—પોષયાં સ્વભાવ પ્રમાણે હોય તેમજ રાખવાં તે.

વિવર્તિત—પોષયા ઉચા ચડાવી દેવા તે.

સ્ફુરિત—પોષયાણું ફરવું.

વિહિત—પોષયા ઢાંકી રાખવા

વિલોક્તિ—પોષયાને હલાવવા.

યોજના.

કોષમાં “નિમેષ” અને “જિન્મેષ”ની આગે “વિવર્તિત.” વિસ્મય હવે યોજવું અને વીરરસમાં “પ્રચૂત”.

કુચિત પદાર્થ જોવામાં, ગંધમાં, રસમાં અને -પર્ચમાં “કુચિત.”

નૃંગારમાં “સમ,” ધર્મમાં “સ્ફુરિત,” સંકુ, મૂળ, વાલુ, તડકો, ધુળરો અને વરસાદ વિગેરેમાં તથા નેત્ર યોગમાં “વિહિત” અને વાગવામાં “વિલોક્તિ” યોજવું.

અકુટી કર્મ.

ઉત્તેષ, પાતન, બ્રહ્મટી, ચતુર, નિકુચિત, રેચિત અને સહજ.

લક્ષણ.

ઉત્તેષ—બ્રહ્મટી એક પછી એક અથવા બેઉ સાથે ઉચી કરવી તે.

પાતન—બ્રહ્મટી એક પછી એક અથવા બેઉ સાથે નીચી કરવી તે.

બ્રહ્મટી—બેઉ બ્રહ્મટીનાં મૂળ એક સાથે ઉચે ચઢાવવાં તે.

ચતુર—બેઉ બ્રહ્મટી એક સાથે કાંઇક લાંબી અને સહજ ચલાયમાન કરી શે ભત્તી રાખવી તે.

નિકુચિત—અંક અથવા બેઉ બ્રહ્મટી સહજ સહજ વાંકી કરવી તે.

રેચિત—એક બ્રહ્મટીનો સુંદર ઉત્તેષ કરવો તે.

સહજ—બ્રહ્મટીનું જે સ્વાભાવિક કર્મ તે.

યોજના.

ક્રોધ, વિતર્ક, તિરસ્કાર તથા સહજ ક્રીડા વિગેરેમાં અને દર્શન, સાંલગણુ વિગેરેમાં એકજ બ્રહ્મટી ઉચી કરવી

વિસ્મય, હર્ષ અને ક્રોધમાં “ ઉત્તેષ ”; ધર્ષા, હાસ્ય, નિન્દા અને સુધવામાં. “ પાતન ”; શૃંગાર સુંદર વસ્તુ. વિપય, ક્રિયા અને સ્પર્શમાં “ ચતુર ”; મોટાચિત, કુટુંબેત, વિલાસ અને કિલકિચિતમાં “ નિકુચિત ”; નૃત્યમાં “ રેચિત ” અને ઉપર સિવાયના ભાવોમાં “ સહજ ” યોજવું.

નાસ્ત કર્મ.

નતા, મંદા, વિદ્યુટા, સોચ્છીસા, વિકુલિતા અને સ્વાભાવિકી.

લક્ષણ.

નતા—નસકોરાં વારંવાર ચપટાં થતાં હોય તે.

મંદા—જેના નસકોરાં સ્થિર હોય તે.

વિકૃષ્ટા—જેના નસકોરાં પુલેલાં હોય તે

સોશ્વૈંસા—જેણે શ્વાસ ખેંચેલો હોય એવી નાસિકા.

વિકુણ્ઠિતા—જેના નસકોરાં સંકુચિત હોય તે.

સ્વાભાવિકી—સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહે તે.

યોજના.

નિર્વેદ, ઔત્સુક્ય અને ચિન્તામાં “નતા”, શેકમાં “મન્દા”, તીવ્ર ગન્ધ, શ્વાસ, ક્રોધ, ભય અને પીડામાં “વિકૃષ્ટા”, સુંદર ગન્ધ અને લાંબા ઉશ્વૈંસમાં “સોશ્વૈંસા”, પીડા, હાલ્સ, નિન્દા અને ઈર્ષ્યામાં “વિકુણ્ઠિતા”, તથા ઉપર સિવાયના ભાવોમાં “સ્વાભાવિકી” યોજાવી.

ગંડસ્થલ ભેદ.

ગાલના છ ભેદ છે. ક્ષામ, કુલ્લ, પૂર્ણ, કપિત, કુચિત અને સમ.

લક્ષણ.

ખેડેલ ગાલને “ક્ષામ”, ભરેલા ગાલને “કુલ્લ” ઉચ્ચ થએલ ગાલને “પુર્ણ”, ફરકતા ગાલને “કપિત”, સંકોચેલ ગાલને “કુચિત” અને બાકી નાને “સમ” કહે છે.

યોજના.

હ.ખમાં “ક્ષામ”, પ્રહર્ષમાં “કુલ્લ”, ઉત્સાહ અને ગર્વમાં “પૂર્ણ”, દોષ અને હર્ષમાં “કપિત”, કંપ, ટાંઠ, ભય અને જ્વરમાં દોષમાં સહિત “કુચિત” અને બાકીના ભાવોમાં “સમ” યોજાવો.

અધરોષ્ટ ભેદ.

હોઠના છ કર્મ છે. વિકર્તન, કંપન, વિસર્ગ, વિનિગૃહન, સંદૃષ્ટ અને સમુદ્ગમક.

લક્ષણ તથા યોજના.

હોઠનું ફરકવું તે “વિકર્તન” તેને ધર્ષા, વેદના, અવગણના અને આળસ વિગેરેમાં યોજવો; હોઠનું ફરકવું તે “કપન” તેને ક્રોધ, ટાઢની પીડા, બય, રોગ અને જીવ વિગેરેમાં યોજવો; હોઠને બહાર કાઢવો તે “વિસર્ગ” તેને સ્ત્રીઓના વિલાસ, વિલોક અને સંલોગમાં યોજવો; હોઠને મોઢાની અંદર લઈ જવો તે “વિનિગૂહન” તેને અતિ અભ્યાસ (મહેનત)માં યોજવો; હોઠને દાંતવડે દાબવો તે “સંદષ્ટક” તેને ક્રોધ બરેલાં કર્મોની અંદર યોજવો; હોઠને બહાર ઊંચો કરવો તે “સમુદ્ગત” તેને અતિ કપારો, અંગનું ધુજવું, અને આનંદમાં યોજવો.

દંત કર્મ.

કુટ્ટન, ખંડન, દંતચિકિત્સા, લેહન, સમ અને દષ્ટ. એ રીતે દંતકર્મના છ લેહ છે; દાંતના કર્મોથીજ દાઢીનાં કર્મ બાણી લેવાં.

લક્ષણ તથા યોજના.

ટાઢ ચડી હોય તેમાં દાંત ધુજવવા તે “કુટ્ટન” તેને બય, ટાઢ, તાવ અને વ્યાધિ પીડિતમાં યોજવું; વારંવાર દાંતવડે કાંઈ કાપના હોયએ તેમ રરવું તે “ખંડન” તેને સંતાપ, ખાવું તથા કાપવું વિગેરેમાં યોજવું; દાંત બહુજ દાબવા અથવા બગાસું ખાતા હોયએ તેમ બહુજ પહોળા રાખવા તે “દંતચિકિત્સા” તેને વ્યાધિ, બય, ટાઢ, મહેનત, મરણ અને કંઠમાંથી શબ્દ કરવામાં અથવા બગાસામાં યોજવું; જીભવડે દાંત ચાટવા તે “લેહન” તેને જોવામાં યોજવું; ખાકીના રદ્યા તે “સમ” તેને સ્વાભાવિક ભાવોમાં યોજવું, અને દાંતથી નીચેના હોઠને દાબવો તે “દષ્ટ” તેને ક્રોધમાં યોજવું.

મુખ મેદ.

મુખ રાગના ચાર પ્રકાર છે. સ્વાભાવિક, પ્રસન્ન, રક્ત અને શ્યામ.

યોજના.

મધ્યસ્થાદિ ભાવોમાં સ્વાભાવિક અભિનયોના આશ્રયવાળું “સ્વાભાવિક”, હાસ્ય, સંગાર અને અદ્ભુતમાં “પ્રસન્ન”, વીર, શૈદ્ર, કર્ણુ તથા મહા વિગેરેમાં “રક્ત” અને ભયાનક તથા વિપ્રત્સમાં “શ્યામ” યોજવું.

આ પ્રમાણે ભાવ અને રમોમાં ચહેરો બતાવવો, કાનલુકે શાખા, અંગ અને ઉપાગોનો અભિનય ગમે તેવો સારો બતાવવો. હોય તો પણ મુખની આકૃતિ બરાબર યોગ્ય રીતે બતાવ્યા મિથ્યાય શોભતું નથી.

શરીરના અભિનયો થોડા બતાવ્યા છતાં પણ તેમાં જો મુખની આકૃતિ બરાબર કરી બતાવી હોય તો ચન્દ્રવટ રાત્રીની પેઠે બમણી શોભા વધે છે.

જો કે શ્રુટીના અભિનયથી પણ વિવિધ પ્રકારના ભાવ અને રસો સ્ફુટ (ચોખ્ખા) જણાય છે, તો પણ મુખના અભિનય સાથે હોય તોજ શોભે છે અને તે અભિનયો નાટકના આધારભુત છે, માટે મુખ, શ્રુટી અને હૃદય સહિત નેત્ર જેવી રીતે ચાલે છે, તેવીજ રીતે ભવ અને રસયુક્ત આકૃતિ કરવી.

પ્રીતિ કર્મ.

ડોકના નવ ભેદ છે સમ, નતા, ઉન્નતા, ન્યક્ષા, રેચિતા, કુચિતા, અચિતા, વલિતા અને નિવૃત્તા.

લક્ષણ તથા યોજના.

ડોક સ્વાભાવિક રહે તે “સમ” તેને ધ્યાન, સ્વભાવ અને જપ કર્મમાં યોજવી, જેમાં મોડું નમતું રખાય તે “નતા” તેને ઘરેલું બાધવામાં તથા કંઈ ઘોષવામાં યોજવી, જેમાં મોડું ઉન્નુ રખાય તે “ઉન્નતા” તેને કંઈ

ધરેણાં ખાંધવામાં તથા ઉચી વસ્તુ જોવામાં યોજવી; ડોકને જોક પડખે નમાવવી તે “ ચચ્ચા ” તેને ખલે બાર ઉપાડવામાં તથા દુઃખમાં યોજવી; શ્રાન્તિ ની પેઠે ડોક હલાવવી તે “ રચિતા ” તેને હાવમાં, છાશ વિગેરે વલોવવામાં તથા નૃત્યમાં યોજવી; ડોકને ટુંકી કરવી તે “ કુચિતા ” તેને માથા ઉપર ભાર ઉપાડવામાં તથા ગણના રક્ષણમાં યોજવી; ડોકને ખેંચવી તે “ અચિતા ” તેને ચોટલો ખેંચવામાં તથા જોવામાં યોજવી, ડોક વાંકી કરી જોક પડખે જોવું તે ‘ વલિતા ’ તેને ડોક વાંકી કરવામાં તથા જોવામાં યોજવી; ડોક બરાબર સરખી રાખી સામું જોવું તે ‘ નિવૃત્તા ’ તેને કોઈ સામે જોવામાં યોજવી

હસ્ત કર્મ.

૧ પતાક, ૨ ત્રિપતાક, ૩ કર્તરીમુખ, ૪ અર્ધચંદ્ર, ૫ અરાલ, ૬ શુક-
તુંડ, ૭ મુદ્રિ, ૮ શિખર, ૯ કપિત્થ ૧૦ ખટકામુખ, ૧૧ સુચારય, ૧૨ પક્ષ
કોપ, ૧૩ ખર્પર, ૧૪ મૃગશીપંક ૧૫ કાંચુલક, ૧૬ પક્ષ, ૧૭ ચતુર, ૧૮ ભ
મર, ૧૯ હંસાસ્ય, ૨૦ હંસપક્ષ, ૨૧ સંઘંથ, ૨૨ મુકુલ, ૨૩ ઉર્ણનાભ,
૨૪ તામ્રચુક ૨૫ અંજળી, ૨૬ કપોત, ૨૭ કર્કટ, ૨૮ સ્વસ્તિક, ૨૯ ખટકા
વર્ધમાન, ૩૦ ઉત્સંગ, ૩૧ નિષેધ, ૩૨ દોલ, ૩૩ પુષ્પપુટ, ૩૪ મકર, ૩૫
ગજઘંત ૩૬ અવહિત્થ ૩૭ વર્ધમાન, ૩૮ ચતુરચ્ચ, ૩૯ ઉદ્વૃત્ત, ૪૦ તલમુખ
૪૧ સ્વસ્તિક, ૪૨ ત્રિપ્રકીર્ણ, ૪૩ અરાલખટકા મુખ, ૪૪ સુચીમુખ, ૪૫ રે-
ચિત, ૪૬ અર્ધ રચિત, ૪૭ ઉત્તાન વચિત, ૪૮ નિતાંબ, ૫૦ કેશળંધ, ૫૧
પર કરિહસ્ત, ૫૩ પશુવચિત. ૫૪ પક્ષપ્રલોતક, ૫૫ ગરુડપક્ષ, ૫૬ દંડપક્ષ,
૫૭ ઉર્ધ્વમંડલિન, ૫૮ પાર્શ્વમંડલિન, ૫૯ ઉરોમંડલિન, ૬૦ પાર્શ્વવર્ત ૬૧ મુ-
દ્રિક સ્વસ્તિક, ૬૨ નલિનો પક્ષકોપ, ૬૩ ઉલ્ખણ, ૬૪ લલિત, ૬૫ વલિત.

એ રીતે પાંચઠ પ્રકારનાં હસ્ત કર્મ છે, તેમા પ્રથમના ચોવીશ અસંયુ-
ક્ત, બાર પછીનાં તેર સંયુક્ત અને બાકીના નૃત્યહસ્ત સમજવા.

પતાક.

તે હાથની આંગળીઓ સરખી લાંબી કરીને અંગુઠો હથેળીમાં વાકો રખાય તેને પતાક નામનો અભિનય કહે છે, એ પતાક પ્રહારમાં, તપાવવામાં પ્રેરવામાં, હર્ષમાં અને ગર્વમાં લલાટથી ઉત્પન્ન થએલ જતાવવો.

અમિ, વરસાદની ધારા અને પુષ્પની વૃદ્ધિ જતાવવી હોય ત્યાં બેઉ હાથથી સાથે પતાક કરી તેની આંગળીઓ છુટી છુટી હલાવવી.

પતાકમાંજ અધોમુખ સ્વસ્તિક કરી તેને છુટો પાડી તેનાથી ઢાંકેલું, ઉઘાડું, રક્ષણ કરેલું, સંતાડેલું, ગાઢ અને ગુપ્ત વસ્તુ જતાવવું, એજ પતાકની હથેળી નીચી રાખી તેની આંગળીઓ ઉંચી નીચી હલાવવાથી વાયુ, તરંગ, વેગ તથા કાંઠાનું પાણી સાથે અથડાવું વિગેરે જતાવવું.

પાંખો ઉડાડવાનો અભિનય રેચક કરણથી જતાવવો, તેમજ ઉત્સાહ, ધણું, મોટો માણસ, લંબાઈ તથા સુંઠનું અથડાવું વિગેરે પણ તેનાથીજ જતાવવું.

બેઉ પતાકાની હથેળીઓ ઘસવાવડે ધોએલું, કચરેલું, વાટેલું તેમજ પર્વતનું ઊપાડવું તથા ઉઘેડવું વિગેરે જતાવવું.

આ પતાક કરે સ્ત્રી અને પુરૂષ બેઉના અભિનય માટે છે.

ત્રિપતાક.

જ્યારે પતાકમાં અનામિકા વાંકી હોય ત્યારે ત્રિપતાક બાજુવો, એનાથી બોલાવવું, ઉતારવું, રજા આપવી, ધારણ કરવું, પ્રવેશ કરવો, ઉચું કરવું, જતાવવું, વિવિધ વચન, હિંદુ વિગેરે મંગલ દ્રવ્યનો સ્પર્શ, માથે પાથરી મુકવી અથવા મુકટ મુકવો, નાક, મુખ અને કાન વિગેરે ઢાંકવું તથા ઓતારવું વિગેરે અર્થો જતાવાય છે.

એ ત્રિપતાકની બે આંગળીઓ નીચી રાખી ઉંચી નીચી હલાવવાથી ન્હાના મુખમાં પડવું, સર્પ અને જમર વિગેરે જતાવવાં, તેમજ અસ્થિનું

ધોવું, ચાંદલો કરવો, ગોરૂં ચંદન લગાડવું તથા કપાળના સ્પર્શ પણ ત્રિપતા-
કની અનામિકાથીજ બતાવાય છે.

ત્રિપતાક હાથને સ્વસ્તિક (સાધીયો) રૂપ આપી તેનાથી ગુરૂનું પાદ-
વંદન બતાવવું, તેજ હાથ રાખના દર્શનમાં મુજતાં બુદ્ધા કરવા, ઘર બતાવ-
વામાં ત્રાંસા (પડખા ઉપર) સ્વસ્તિક કરી બતાવવા.

તપસ્વી દર્શનમાં જેઉ હાથ ત્રિપતાક કરી સામા માણસ તરફ હથેળી
રહે તેમ ઉંચા કરવા, ખારણું બતાવવું હોય ત્યાં ત્રિપતાક હાથ કરી જેઉ
હથેળીઓ સામનામી રાખવી, વાડવાનલ તથા મગર બતાવવો હોય ત્યાં છાતી
આગળ ત્રિપતાક હાથ ઉંચા રાખવા અને એજ અભિનયથી વાનરનું ઠેકવું,
તરંગો અને સ્ત્રીઓનું પડવું બતાવવું.

આ ત્રિપતાકની અનામિકા સામે અંગુઠો ઉઘો રાખી તેનાથી બીજનો
ચન્દ્ર બતાવવો.

કર્તરીમુખ.

અંગુઠો સીધો રાખી આંગળીઓ જરા ત્રાસી રાખી મૂડી વાળતા હોઈએ
તેમ વાંકી કરવી અને પરસ્પર અડકાવવી નહિ તેને કર્તરીમુખ કહે છે

માર્ગમાં પડેલ પગલાંની રચના, રંગવું તથા નાચવું વિગેરે બતાવવું
હોય ત્યાં કર્તરીમુખ ઉંધો રાખવો, તથા દર્શન, શૃંગ અને લેખ વિગેરે બતા-
વવામા સવળો કરવો; તેમજ પડવું, મરવું ઉલ્લંઘન કરવું, ફરવું, તકે કરવો
તથા આરોપણ કરવું વિગેરે બતાવવામા કર્તરીમુખની આંગળીઓ છુટી છુટી
અને વળેલી રાખવી.

અર્ધચન્દ્ર.

જે હાથની આંગળીઓ ધનુષ્યની માફક નમતી હોય તેમજ અંગુઠો
પણ તેની સામે નમતો હોય અર્થાત્ વસ્તુ પકડવાના આરંભમાં હોઈએ તેવી
રીતે હાથ રાખવો તેને અર્ધચન્દ્ર કહે છે, તેનાથી ન્હાનાં વૃક્ષો, ચન્દ્રની રેખા,
શંખ, કળશ, કંકણ અથડાવું, કોઈ વસ્તુનું પરિણામ, કેડની ઉપમા અને નાડું
વિગેરેનો અભિનય બતાવવો તેમજ જીલ, કેડ, પેડું, મોઢું તથા કપાળની પત્ર
રચના વિગેરે બતાવવાં આ અભિનય સીઓને કરવા યોગ્ય છે—

અરાલ.૦

પહેલી આંગળી ધનુષની પેઠે વાંકી કરવી અને તેની સામે અંગુઠો પણ તેવીજ રીતે વાંકો કરી જાકીની આંગળીઓ જરાજર એક બીજીને અડકાવી સીધી રાખવી તેને અરાલ કહે છે એનાથી સત્વ, કુશળતા, ધીરજ, ક્રાન્તિ, દિવ્ય-ગંભિરતા, આશીર્વાદ અને હિતકારી લાવે જતાવવા, વળી એનાથી શ્રીઓના કેશ સમા કરવા ઉત્કેપ અને પોતાના સર્વ અંગનું વર્ણન જતાવવું વળી આશ્ચર્ય વિવાહ તથા અયોગ્ય સમાગમ એ કાળી આંગળી ઉપર જમણી આંગળીના સ્વસ્તિકથી તેમજ જમણી આંગળી ઉપર કાળી આંગળીના સ્વસ્તિકથી જતાવવો એજ પ્રમાણે અનુકૂળતા, મંડગ, મહાજન અને બીજાં દ્રવ્યો પણ અરાલ હસ્તવડે જતાવવાં તથા જોલાવવું, જડાર કાઢવું, રમવું, અનેક વચન કહેવાં, આશ્વાસન આપવું તથા મુગન્ધ વિગેરે પણ એનાથી જતાવાય છે. ત્રિપતાક હસ્તથી જે જે અર્થો જતાવાય છે તે તે અર્થો અરાલથી પણ જતાવવા આ અભિનય શ્રીઓએજ કરવો.

શુકતુંડ.

અરાલ હસ્તની અનામિકા જ્યારે વાંકી હોય ત્યારે તેને શુકતુંડ કહે છે, એથી “હું નહિ, તું નહિ, કરવા યોગ્ય નથી.” વિગેરે અર્થોમાં અભિનય કરવો તેમજ જોલાવવું, ત્યાગ કરવો અને “ધિક્કાર છે” એમ કહેવામાં પણ શુકતુંડ જતાવવો.

મુષ્ટિ.

હથેળીના મધ્ય ભાગમાં આંગળીઓનો અગ્રભાગ (ટેરવાં) કાળી તે ઉપર અંગુઠો દાખવે તેને મુષ્ટિ કહે છે. તેનાથી મારવું, મહેનત કરવી, નિકળવું, દાખવું, આંપવું, તલવાર લાકડી તથા જાતું વિગેરે પકડવું ઇત્યાદિ અર્થ જતાવવા.

શિખર.

મુષ્ટિ હસ્તનો અ શુભે જ્યાં મીયો ઉંચો રાખવામા આવે ત્યારે શિખર કહેવાય છે, તેને રાચ, દર્ભ, અ. કુશ, ધનુષ, તોમર તથા સાગ વિગેરે કવામા અધરોષ તથા પગના રંગવામા અને વાળ ઉંચા કરવામા યોજવો.

કપિત્ય.

હાથની પહેલી આગળી વાકી રાખી તેને અ શુકાથી દબાવવી અને બાકીની ત્રણ માગળીઓ હાથમા દાળી રાખવી તેને કપિત્ય કહે છે, એથી તલવાર, ધનુષ, ચક્ર, તોમર, બાણ, ગદા ખરગી અને વજ્ર વિગેરે હથિયારો બતાવવા તેમજ પૃથ્વી તથા સત્ય પણ બતાવાય છે.

ખટકામુખ.

હાથની છેલ્લી ત્રે આગળીઓ (અનામિકા અને કનિકા) ઉંચી અને થોડી વાકી રાખવી તેને ખટકામુખ કહે છે, એનાથી હોમ, હુતદ્રવ્ય, છત્ર, રાશોતુ જે ચતુ, વીજણો, પગો, કાચ થોભવો, કાપડુ, વાટડુ, લાળો દડ પકડવો, મોતીની સેરા એકઠી થોભવી, પુ પમાળા થોભવી, વસ્ત્રના છેડા થો ભવા વલોવવુ, બાણ જે ચતુ, પુષ્પ ચુટવા, આળુક થોભવી, અ કુશ તથા દોરીનુ જે ચતુ અને સીનુ દર્શન વિગેરે બતાવવુ.

સૂચ્યાસ્ય.

આગળીઓ અને અ શુકાથી મુઠી વાળી પહેલી તર્જની આગળી ઉંચી રાખવી તેને સૂચ્યાસ્ય કહે છે એથી ઉચુ, ચન્દ્ર, ધુજલુ, બગાસુ ખાલુ, પરણેલુ, ગર્વ, ચક્ર, વીજળી, પતકા, મજર, કાનનુ ઘરેલુ, વાકી ચાલ વિગેરે બતાવવુ તેમજ ન્હાનો સર્પ, અવધૂમ, મીયો, વલ્લરી (લતા), મોરની

કલગી, પડવું, વાંકું ફરવું વિગેરે તર્જની ઉંચી ધ્રુજાવીને બતાવવાં, વળી ઉંચે તારા, નાક, એક મંખ્યા, દંડ અને લાકડી પણ એથીજ બતાવાય છે.

મુખ પાસે તર્જની નમતી રાખીને વરાહ વિગેરે દાઢવાળાં પ્રાણી બતાવવાં તેમજ ગોળચક્કર ફરવું તથા સર્વ જગતની વસ્તુઓ પણ બતાવાય છે. વાઘ્ય નિરૂપણમાં તર્જની મોઢા પાસે વાંકી રાખવી, બગાસું ખાવામાં કાન પાસે વાંકી રાખવી, “ તે આમ કહે છે ” એમ બતાવવામાં તર્જની લાંબી રાખી ધ્રુજાવવી તેમજ કોઢ બતાવવામાં તથા પરસેવો છુછવામાં પણ ધ્રુજાવવી, કેશ, કુંડલ તથા બાહ્ય વિગેરે પણ એથીજ બતાવાય છે, ગર્વ, શત્રુ બતાવવો કોઢ, “ આ કોણ છે ” એમ પુછવું અને કાન ખંજેળવો વિગેરેમાં કપાળ પાસે તર્જની રાખવી.

સંયોગ બતાવવો હોય ત્યાં બેઉ તર્જની એકઠી કરવી, અને વિયોગ બતાવવો હોય ત્યાં બેઉને છુટી પાડવી, કળ્પો બતાવવો હોય, ત્યાં બેઉ તર્જની સ્વસ્તિક કરવી, બંધનમાં બેઉ આંગળીઓ પરસ્પર દાબવી, દિવસનો અંત (સાજ) બતાવવો હોય ત્યારે બેઉ તર્જનીને પોતાની સન્મુખ રાખી જમણા પડખાથી ડાબા પડખા સુધી લઈ જવી, રાત્રીનો અંત (સવાર] બતાવવો હોય ત્યાં બેઉ તર્જનીને પરાસ્મુખ રાખી જમણા પડખાથી ડાબા પડખા સુધી લઈ જવી. બેઉ તર્જનીવડે સંપુર્ણ ચંદ્રમંડળ પણ બતાવવું.

પદ્મકોષ.

હાથની આંગળીઓથી અંશુહો છુટો રાખી તેને કાંઈક ઉંચી અને વાંકી રાખવી તેને પદ્મકોષ કહે છે.

બીડું તથા કોહું વિગેરે પકડવામાં સ્તન બતાવવામાં, વસ્તુ શોધવામાં અને માંસ લેવામાં તે આંગળીઓના અધમાગ કાંઈ ચોક્કસ હોઈએ તેમ ખેચવા, દેવપુજન માટે જલિ લેવું હોય, પિંડદાનમાં તથા પુષ્પનો ગુન્ડો બતાવવો હોય ત્યાં પદ્મકોષ હસ્ત ચોજવો.

સ્વર્પર (સર્પશિર).

હાથની બધી આંગળીઓ તથા અંગુષ્ઠ સરખાં પાસે પાસે રાખી હથેળીમાં પાણી રાખ્યું હોય તેમ જરા નીચી રાખવી નેને ખર્પર કહે છે. આ અભિનય કોઈને પાણીની અંજલી આપવામાં, સર્પની ચાલ બતાવવામાં, પાણી સીંચવામાં, ખભા યાબડવામાં તથા હાથીના કુંભસ્થળ યાબડવામાં બતાવાય છે.

મૃગશીર્ષ.

અંગુષ્ઠ તથા કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખી બાકીની ત્રણ આંગળીઓનાં મોઢાં નીચાં રાખવાં તેને મૃગશીર્ષ કહે છે. આ અભિનય અધિક લાડ લડાવવામાં, પાસા નાખવામાં તથા પરસેવો છુછવામાં બતાવાય છે, કુટુંબિતમાં મૃગશીર્ષને ધ્રુજાવવો.

કાંગુલક.

મધ્યમા, તર્જની અને અંગુષ્ઠ એ ત્રણ ત્રેતાગ્નિની પેઠે એકઠાં રાખી અનામિકા કાંઈક વાકી રાખવી તથા કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તેને કાંગુલક કહે છે, એનાથી ન્હાનાં ફોગાનું નિરૂપણ, વિવિધ પ્રકારના ન્હાનાં કાર્યો તથા કોઢથી કહેવાતા સ્ત્રીનાં વચનો વિગેરે બતાવવું, પરંતુ સ્ત્રીનાં કોઢ વચનોમાં આગળીઓ ઝાંટાવવી જોઈએ, તેમજ મરકત મણિ, વૈદ્ય મણિ વિગેરે બતાવવું હોય ત્યાં તથા “ આ વસ્તુઓ એક રૂપિઆભાર લેવી ” વિગેરે અર્થ બતાવવો હોય ત્યાં પણ કાંગુલકથીજ અભિનય કરવો.

પદ્મ (દલપદ્મ)

જે હાથની આંગળીઓ હથેળીમાં વળેલી હોય અને પાછળના ભાગમાં તથા પડખેના ભાગમાં ખુલ્લી હોય એટલે એક બીજાને અડકેલી ન હોય તેને પદ્મ અથવા દલપદ્મ કહે છે, તે નિવેધ કરવામાં તથા શૂન્ય વચનોમાં વપરાય છે તેમજ સ્ત્રીઓએ પોતાનો આત્મા બતાવવો હોય ત્યાં પણ યોગ્ય છે.

ચતુરક.

ત્રણ આંગળીઓ લાંબી રાખી તેના મુળમાં અંગુષ્ઠ રાખવો અને કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તેને ચતુરક કહે છે—

આ અભિનય નીતિ, વિનય, નિયમ, નિપુણતા, ખાલક, રોગી, સત્વ અને કપટ વિગેરે અર્થોમાં તેમજ પુત્ર, પદ્મ અને શાન્તિમાં પણ યોજવો, તેમજ ઢાંકેલું, ઉંઘાડું, રચેલું, વિચારેલું, લાજ પામવી, નેત્ર સાદૃશ્ય, કમલની પાંખડી તથા કાન બતાવવો વિગેરે અર્થો પણ એજ અભિનયથી એક અથવા બે હાથવડે બતાવવા, તેમાં હાથની આંગળીઓ કાંઈક ગોળ રાખવી; ક્રીડા, ખ્યાર, રમરણ, બુદ્ધિ, તકરાર, ક્ષમા, પુષ્ટિ, નામ, સ્નેહ, વિચાર, નિત્ય, શ્રાવ્ય, ચતુર્શર્ષ, મધુરતા, કહાપણ, મૃદુતા, મુખ, સ્વભાવ, પ્રશ્ન, વાતની યુક્તિ, વેપ, કુદ્દુખક, થોડું, વૈભવ, ગરીબાઈ, સંભોગ, ગુણ, અવગુણ, યૌવન, સ્ત્રી તથા નાના પ્રકારના વસ્ત્રો વિગેરે આ અભિનયથી જ બતાવાય છે.

ધોળો વર્ણ બતાવવો હોય તો હાથ ઉંચો રાખવો, રાત્રે તથા પીળો વર્ણ હાથથી કુંડાળું કરી બતાવવો અને કાળો વર્ણ બે હાથનું મઠન કરી બતાવવો.

ત્રમર

મધ્યમાને અંગુષ્ઠ અડાડી તર્જની જરા વાંકી રાખવી અને બાકીની બે આંગળીઓ ઉંચી રાખવી તેને ત્રમર કહે છે. એ અભિનયથી કમળ, પોયણું આદિ લાખા રીંટવાળાં પુષ્પો ચુંટવાં તથા કાનમાં પુષ્પ વિગેરે પહેરવાં, તિરસ્કાર કરવો, બાળકોનું બોલવું, ઉતાવળ કરવી, તાલ આપવો અને વિશ્વાસ આપવો વિગેરે અર્થો બતાવવા.

દંસવક્ર.

તર્જની, મધ્યમા અને અંગુષ્ઠ એ ત્રણેના અંગુળાગ્ર માર્ગ ન રહે તેમ એકબીજા કરી બાકીની બે આંગળીઓ સરખી લાખી રાખવી તેને દંસવક્ર કહે

છે, એ અભિનયથી સૂક્ષ્મ, લીસું, ઢીલું, સુંદર, નામ્મુક, અલ્પ, હલકું, નિઃસાર તથા કોમળ વિગેરે અર્થો બતાવાય છે.

હંસપક્ષ.

ત્રણ આંગળીઓ સરખી લાંબી રાખી કનિષ્ઠિકા ઉંચી રાખવી તથા અંગુષ્ઠ આંગળીઓની પાસે રાખી કાંઈક ખેચી જરા વાંકો રાખવો તેને હંસ-પક્ષ કહે છે, આ અભિનય શ્રદ્ધાંજલિ આપવી, હાથી ઉપર બેસવું, દાન લેવું, મોટો થાંભલો બતાવવો, માન આપવું, ગ્રાહ્યણને લોજન આપવું, આલિંગન, રૂવાડાં ઉભાં થવાં, ક'પવું, સ્પર્શ કરવો, લેપ કરવો તથા દાખવું વિગેરે અર્થોમાં યોજવો.

આ હંસપક્ષ સ્ત્રીઓના કેટલાએક રસમય વિલાસોમાં છાતી પાસે રાખવામાં આવે છે તેમજ દુઃખમાં હડપચી પાસે રાખવામાં આવે છે.

સંદંશ.

અસલ હસ્તાની તર્જની અને અંગુઠો બન્ને જ્યારે પરસ્પર અડે અને બીજી આંગળીઓ સીધી રહે તથા હથેળીનો મધ્યભાગ કાંઈક ઉઠે રહે તેને સંદંશ કહે છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે—૧ અગ્રજ (છાતી સામે થાય તે), ૨ સુખજ (સુખ સામે થાય તે) અને ૩ પાર્શ્વગત (પડખે થાય તે)

પુષ્પ શુદ્ધવામાં, તૃણ, પાંદડાં, વાંળ તથા સૂત્ર થોભવામાં, કારીગરીવાળા પદાર્થ થોભવામાં તથા, વાળેચમાં “ અગ્રજ ” અને ઊંટથી પુષ્પ ચુટવું, ચિન્તા બતાવવી, નળી વિગેરેમાં ભરવું, ધિક્કાર વચન કહેવું તથા ક્રોધ વિગેરેમાં “ સુખજ ” યોજવો.

યસ, પર્વત ઉપાડવો, વીંધવું, બાણ સાધવું તથા યોગ, ધ્યાન અને અલ્પ વિગેરે અર્થોમાં બે સંદંશ બતાવવા.

કોમળ, નિન્દા, ઈર્ષ્યા તથા દોષ વચન વિગેરે અર્થો ડાળા હાથનો “ પાર્શ્વગત ” સંદંશ કરી તેનો અગ્રભાગ કાંઈક પહોળો રાખી બતાવવા.

ચિત્ર ઢાંકવું, નેત્ર આંજવું, તર્ક કરવો, વૃત્ત રચવું, નવાં અંકુર શુદ્ધવાં
તથા વાળ ઘાળવા વિગેરેમાં શ્રીઓએ સંદેશ અભિનય કરવો.

મુકુલ.

હંસવક્રની આંગળીઓના અગ્રભાગ જ્યારે પરસ્પર એક સાથે મળે અને
ઉંચા રહે તેને મુકુલ કહે છે. મુકુલ એટલે ખીડાએલ કળી માટે ખીડાએલ
કમળના ડોડાની માફક હાથ રાખવો તેને મુકુલ કહે છે. આ અભિનય દેવપુ
જનમાં બળિદાન કરવું, કમલ, પોયણા વિગેરેના ડોડા બતાવવા, સુખન ક-
રવું, વેરાએલ વસ્તુને એકઠી કરવી, જમવું પૈસા ગણવા, મુખ સંકેતવું ત
થા દાન આપવું વિગેરેમાં બતાવવો.

ઉર્ણનાભ.

પન્નકોપ હાથની છેદ્દી બે આંગળીઓ વળેલી હોય અને પહેલી બે આં-
ગળીઓ તથા અંગુષ્ઠના અગ્રભાગ મળેલા હોય તેને ઉર્ણનાભ કહે છે, તે કુશ
સમા કરવા, ચોરી કરવી, થોભવું, માતું ખજોળવું, કોષ્ટ્યાધિનિરૂપણ. સિ
હ અને વાઘ બતાવવા તથા પથર થોભવો વિગેરે અર્થોમાં બતાવાય છે.

તામ્રચૂડ.

મધ્યમા અને અંગુષ્ઠના અગ્રભાગ પરસ્પર અડાડવા તથા પહેલી આંગળી
વાંકી રાખી બાકીની છેદ્દી બે હથેળીમાં વાળવી તેને તામ્રચૂડ કહે છે, તેની
તિરસ્કાર, ઉતાવળ વિગેરે અર્થોમા તથા તાડના અંતમાં અને સંજ્ઞા કરવામાં
ચપટી વગાડવામાં આવે છે.

પહેલી ત્રણ આંગળીઓ હથેળીમા વાળી અથવા તેને અંગુષ્ઠથી દબાવી
અને છેદ્દી આંગળી ઢાંખી રાખવી તેને ચણ તામ્રચૂડ કહે છે. આ અભિનય
સો હંદર અર્થોત્ લાખની સંખ્યા અને સોનું વિગેરે બતાવવું હોય ત્યાં વખ-
રાય છે; પાણીના છાંટા તથા અગ્નિના તણુખા બતાવવા હોય ત્યાં તામ્રચૂડની
દાબેલી આંગળીઓ એકદમ છોડી ઉંચી કરી બતાવવી.

અંજળી.

જે પત ક હાથ એકઠા કરવા તેને અંજળી કહે છે જેને હાથ જોડવા ક હે છે, તે) તે દેવતા, ગુરૂ તથા મિત્રોને નમસ્કાર કરવામા વપરાય છે, એ અંજળિ દેવતાઓને નમસ્કાર કરતાં આવે, ગુરૂને નમસ્કાર કરતાં મુખ આગળ મિત્રોને નમસ્કાર કરતાં છાતી આગળ અને સ્ત્રીઓને નમસ્કાર કરતા ધુંગ્ધાનુસાર રાખવી

કપોતક.

ડાખા હાથથી જમણું પડખું તથા જમણા હાથથી ડાખું પડખું પકડવું તે કપોતક (જેને અદ્ય વાળવી કહે છે તે) આ હાથ, ગોલા નમ્રતા, પ્રણામ કરવા. તથા ગુરૂ માથે બોલવું વિગેરે અર્થોમાં બતાવાય છે, તેમજ સ્ત્રીઓએ ટાઠ અથવા બયમા વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધુજતા કપોતક કરી બતાવવો.

કર્કટ.

જે હાથની આગળોઓ પરસ્પર અદર ખોશીને થોભાય તે કર્કટ (જેને કાકડા થોભવા કહે છે.)ને કામથી આળસ આવવી, સુષ્ટ ઉઠ્યા પછી બગાસાં આવવા, લાખુ શરીર કરવું, તથા શંખ થોભવો વિગેરે અર્થોમા યોગ્ય છે.

સ્વસ્તિક

જેઉ હાથ અરાલ કરો ડાખા હાથના પોઆ ઉપર જમણો અને જમણા ના પોઆ ઉપર ડાખો હાથ ત્રાસો મુકી ડાખા પડડા ઉપર રાખવા તથા જેઉની હથેળીઓ તેના સામી રાખવી તેને સ્વસ્તિક કહે છે, તે સ્વસ્તિક હસ્તને છુટા કરી દિશા, મેઘ, આકાશ, વન, સમુદ્રો, રૂતુઓ, પૃથ્વી તથા વિસ્તાર આદિ બતાવાય છે.

ખટકા વર્ધમાન.

ખટકામુખ હાથ ખેટક (ઢાલ) ઉપર મુકવાથી ખટકાવર્ધમાન કહેવાય શૃંગારિક અર્થોમા તથા નમસ્કાર કરવામાં યોગ્ય છે તેમજ કમળ, પોયણા વિગેરેનાં ઊંટ બતાવવા તથા છન ધારણ કરવામા પણ યોગ્ય છે

ઉત્સંગ

અરાલ હસ્ત ઉલટા અથવા વર્ધમાન હસ્ત મવળા રાખવા તેને ઉત્સંગ કહે છે અને તે સિંહાવલોકિતમા પ્રયોજ્ય છે

નિપેધ.

મુકુલ હાથને કપિત્થ હાથથી જ્યારે પકડાય ત્યારે નિપેધ કહેવાય છે, આ હસ્તથી સંમહ કરવો, કળુલાત, સળધ, સગાઈ, ધારણ કરવું, વખત, સત્યવચન અને સંક્ષેપ વિગેરે અર્થો બતાવવા.

ઢોલ.

બેઉ ખભા ઢીલા રાખી પતાક હસ્ત લટકતા રાખવા તેને ઢોલ કહે છે, તે પ્રાન્તિ, ખેઠ, મૂઠાં, ડેફ, ઉતાવળ, વ્યાધિચિન્ત અને અભિધાત વિગેરે અર્થોમાં વપરાય છે.

પુખ્પપુટ.

જે ખર્પર (સર્પશીર્ષ) હસ્ત ડહો છે તેની આગળીઓ બરાબર પાસે પાસે રાખીને બીજો હાથ પડખામા કોણી પામે રાખવો તેને પુખ્પપુટ કહે છે, એ અભિનયથી નાના મકારનાં ધાન્ય, ફળ અને પુખ્પ જેવા પદાર્થોનું લેવું, આપવું તેમજ પાણી લેવું અથવા આપવું વિગેરે બતાવાય છે.

મકર.

બેઉ હાથ પતાક કરી તે બેઉના એ ગ્રુહ ઉંચા રાખી ઉંધા રાખવા પછી એક હાથની ઉપર બીજો હાથ મુકવો તેને મકર કહે છે, એ અભિનયથી સિંહ, વાઘ, ચિત્તા, નાળીઆં, મગર તથા મોટા મત્સ્ય વિગેરે માસાદારી પ્રાણીઓ બતાવાય છે.

ગજદન્ત.

બેઉ હાથ સર્પશીર્ષ કરી કોણીથી ડાઘ મુખી અડાડવા તેને ગજદન્ત

કહે છે, આ હસ્ત સ્ત્રીપુરૂષના વિવાહમાં, યાંસલો પકડવો, અને પર્વત અથવા પથર ઉપાડવો, વિગેરેમાં પ્રયોજાય છે.

અવહિત્ય.

બેઠ હાથ શુકતુંડ કરી છાતીની સામા રાખવા, પછી ધીમે ધીમે તેના મોઢાં નીચા કરતાં જતાં, તેને અવહિત્ય કહે છે, તેનાથી ગરીબનો નિઃશ્વાસો, શરીરનું બતાવવું તથા બારીક અથવા પાતળું વિગેરે અર્થો બતાવાય છે.

વર્ધમાન.

બેઠ હાથ હંસપક્ષ કરી પોતાથી પરાઃમુખ રાખવા તેને વર્ધમાન કહે છે, આ અભિનય બાળીયું અથવા ગોખ વિગેરે ઉઘાડવામાં બતાવાય છે.

એ પ્રમાણે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત બે પ્રકારના હસ્ત સંક્ષેપથી કહ્યા, ખીબા કેટલાએક અભિનયના હસ્ત આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવે તે તેના અર્થ ઉપરથી સિદ્ધ કરવા અને તે બાણી તથા પોતે પણ વાસ્તવિક વિચાર કરી વિદ્વાનોએ પ્રયોજવા.

અભિનયમાં આવતા બધી જાનના હસ્ત બતાવી શકવા અશક્ય છે, છતાં જે બહુધા જોવામાં આવે છે તે કહ્યા. ખીબા પણ લૈકિક વ્યવહારમાં વપરાતા હસ્તના અભિનયો અર્થયુક્ત જણાય તે રસ અને ભાવ (સાત્ત્વિકાદિ) ની અનુકૂળતા પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાથી આ નાટ્યમાં યોજવા. વળી દેશ, કાલ, પ્રયોગ અને અર્થની યોજના વિચારીને કહેલા હસ્તના પ્રયોગ બતાવવા, તેમાં સ્ત્રીઓએ તો અવશ્ય બતાવવા.

અભિનયમાં આવતા સર્વ હસ્તનાં રસ અને ભાવોથી થતાં ક્રમો નીચે મુજબ છે—

ઉત્કર્ષણ, વિકર્ષણ, વ્યાકર્ષણ, યોભવું, યોલાવવું, મારવું, તિરસ્કાર કરવો, ભેળું કરવું, યુદ્ધ કરવું, રક્ષણ કરવું, છોડાવવું, પ્રેરવું કંપાવવું, ત્યાગ કરવો, કાપવું, ચીરવું તથા છિદ્ર પાડવું. ઇં

પ્રયોગોમાં સર્વ હાથના અભિનયો જેમાં અર્થ જણાય છે એવા નેત્ર,

બ્રહ્મી અને મુખરાજની માર્ચ લોકોપચાર પ્રમાણે કરવા, કારણ કે નાટક કરવાનું મ્થાન, તેનો પ્રચાર અને તેની ક્રિયા જોધને હસ્તના અભિનય કરવા.

ઉત્તમ પાત્રોએ અભિનયમાં પોતાના હાથ લલાટ સામે મધ્યમ પાત્રોએ છાતી સામે અને કનિષ્ઠ પાત્રોએ નીચે રાખવા.

ઉપર બતાવેલ અભિનયોમા જેનો પ્રચાર થોડો હોય તે અભિનયો મધ્યમ પાત્રોએ શરીરના મધ્ય ભાગમા હાથ રાખીને બતાવવા તેમજ નીચ પાત્રોએ પણ અર્ધની અનુકૂળતા પ્રમાણે મધ્ય ભાગમાજ હસ્તથી અભિનય બતાવવા.

ઉપર બતાવેલ અભિનયો જે જે પ્રયોગમા અને જેજે કાળમા બતાવવાના કદ્દા છે, તેથી બીજી દશામા તેજ અભિનયો અવસ્થાની અનુકૂળતા પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયાથી કરવા.

જેહ પામેલો, મુર્છિત, નીચ, નિદ્રા પામેલો, શોક કરનાર, ગ્લાનિ પામેલો, સૂતેલ, હાથ પગ વગરનો, જડ, ઝોકા ખોનાર, દરદી, અતિવૃદ્ધ, ભયચક્ત, ટાકથી ઠરી ગયેલ, કેદ ચેલ, ગાડો, વિચારમા લીન થયેલ તથા તપ કરનાર વિગેરે પુરોચોએ હસ્તના અભિનય કરવા નહિ, પરંતુ તેવા તેવા સ્વભાવનું આચરણ કરવું તથા વિવિધ ભાવ અને રસચુક્ત 'કાકુ' સ્પષ્ટ કરવો.

જે નાટ્યમા હસ્તના અભિનયો આવતા હોય તેમા નેત્રથી અવલોકન અને અર્થદર્શક વિસામાની સાથે વાનિક અભિનય કરવા.

નાટ્ય અને નૃત્યમા અ ગોનો (હસ્તનો) પ્રચાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે ૧ ઉત્તાન (સવળો) ૨ પાશ્વગ (પડખે રહેનાર) ૩ અધોમુખ (અવળો) અન્ય મનમા નાટ્ય અને નૃત્યમા હસ્તના પાશ્વ પ્રકાર છે ૧ ઉત્તાન ૨ વર્તુલ ૩ ચ્ચ ૪ સ્થિત ૫ અધોમુખ આ પાંચેના આકાર નામ ઉપરથી જાણી લેવા.

ચતુરસ્ર.

જેહ હાથ ખટકા મુખ ડરી છાતીની આગળ આઠ આગળ છેડે સવળા રાખવા અને જેડના ખભા તથા કોણીઓ મરખી રાખવી તે

ઝઘૂત્ત (તાલવૃત્ત.)

ઝેઠ હાથ હંસ પક્ષ કરીને પંખાની પેઠે ફેરવવા તે.

તલમુખ.

ઝેઠ હાથ ચતુર કરી અથવા હંસપક્ષ કરી તેને ત્રાંસા રાખી પોતાના મુખ સામી હથેળીઓ રાખવી તે.

સ્વસ્તિક.

તલમુખ હસ્તને સ્વસ્તિક હસ્તનું રૂપ અપાય તે.

વિપ્રકીળ.

સ્વસ્તિક હસ્તને છુટા પાડવા તે.

અરાલખટકા મુખ.

અરાલ હસ્તને સ્વસ્તિકનું રૂપ આપી તેને છુટા કરવા તે.

સૂચીમુખ.

ઝેઠ હાથ સર્પશીર્ષ કરી તેની મધ્યમાં અંગુષ્ઠના મોઢાં ત્રાંસા રાખવાં તે; અન્ય મતમાં ઝેઠ હાથ સર્પશીર્ષ કરી તેને સ્વસ્તિક કરવા તથા અંગુષ્ઠ હથેળીમાં રાખવો તે સૂચીમુખ.

રોચિત.

હાથ લાંબા કરી તેની હથેળીઓ ત્રણની રાખવી અથવા કાંઇક હંસપક્ષના જેવી રાખવી તે.

અર્ધરોચિત.

ડાળેા હાથ ચતુસ્થ રાખી જમણેા હાથ દેશિત કરવો તે

ઝત્તાનવંચિત.

ઝેઠ ખભા અને કોણી ત્રણમાં રાખીને ઝેઠ હાથ ત્રિપતાક કરવા અને હથેળીઓ કાંઇક ત્રાંસી નમતી રાખવી તે.

પદ્મવ.

મેઉ હાથના ખભા અને કોણી સરખા રાખી પતાક ઝરી તેને કાઢેથી વાકા રાખવા તે

નિતંવ

ઉપર કહેલ પદ્મવ હસ્ત બાહુથી લાખા રાખવા તે

કેશવન્ધ.

મેઉ પતાક હસ્ત માથાના કેશને અડાડીને મેઉ પડખે બીધારાખવા તે

લતાશ્ય.

મેઉ હાથને મેઉ પડખે લાખા રાખી તેની હરેગીઓ ત્રાસી અને નમતી રાખવી તે

કરિહસ્ત.

એક હસ્તને લતાખ્યનુ કપ આપી તેને ઉચો કઠી એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો અને બીજા હસ્તને ત્રિપતાકનુ કપ આપી પોતાની તરફના મન પામે રાખવા તે

પક્ષવંચિત.

મેઉ હાથ ત્રિપતાક કરી ઝરિહસ્તની માફક કાન પાસે સવળા રાખવા તે

પક્ષપ્રચોતક.

પદ્મવ ચિત હસ્તને કાન પામે ઉધા રાખવામા આવે તે

ગરુડપક્ષ.

મેઉ હસ્ત ત્રિપતાક કરી તેને ઉધા રાખવામા આવે તે

દંડપક્ષ.

મેઉ હાથ હુ સપક્ષ કરીને અવળા સવળા ફેરવવા મને તેમા કોણીથી ખના મૂધીને ભાગ લાગે રાખવે તે

ઉર્ધ્વમંડલિન્.

ઉપર બતાવ્યા મુજબ હસ્ત રાખી તેને ઉર્ધ્વસ્થાનમાં દેરવવા તે

પાર્શ્વમંડલિન.

ઉપર કહેલ હાથને એક પડખા તરફ રાખી દેરવવા તે.

ત્રોમંડલિન.

હુંસપક્ષ કરેલા બેઉ હાથ છાતી આગળ રાખી એક હાથથી ખીન્ન હાથને વીંટતા હોઈએ અને ખીન્ન હાથથી પહેલા હાથને ઉબેળતા હોઈએ એમ દેરવવા તે.

પાર્શ્વાવર્ત.

બેઉ હાથ અરાલ તથા પલ્લવ કરીને છાતી આગળ રાખી એક હાથથી ખીન્ન હાથને પરસ્પર અર્ધમંડલ દેરવવું તે આ અભિનયને ઉર:પાર્શ્વાર્ધ મંડળ પણ કહે છે.

મુષ્ટિકસ્વસ્તિક.

બેઉ હસ્ત ખટકામુખ કરી તેનું મણિગંધ ઉપર સ્વસ્તિક કરવું તથા તેને કાંઈક ખેંચીને વાકા રાખવા તે.

નલિની પદ્મકોષ.

બેઉ હસ્ત પદ્મકોષ કરીને છાતી આગળ રાખી બંનેને અનુક્રમે વ્યાવર્ત અને પરિવર્ત કરવા અર્થાત્ અવળા સવળા દેરવવા તે

તુલ્યણ.

બે હસ્ત દલપટવ કરી તેને માથા ઉપર ઉંચા ગખવા અને બેઠની તર્જનો પરસ્પર ચોલવી તે.

લલિત.

બંને હસ્ત પલ્લવ કરી માથે રાખવા તે.

વલિત.

ખાને હસ્ત લતાખ્ય કરી ખપેર તથા સ્વસ્તિક કરવા અથવા મુદ્રિક સ્વસ્તિક કરી માથા ઉપર પહેળા રાખવા, અથવા ખાને હસ્ત ખટકામુખ કરી સામસામા અગ્રભાગ અડાડી તેના પાછળનો ભાગ ઉંચો અને ખાને કોણીઓ નમતી રાખવી તે.

અન્ય ચતુષ્પ્રકાર હસ્ત.

૧ આવેષ્ટિત, ૨ ઉદ્દેષ્ટિત, ૩ વ્યાવર્તિત, ૪ પરિવર્તિત.

જ્ઞ—એક હસ્તની તર્જન્યાદિક આગળીઓ અનુક્રમે ખીજા હસ્તની તર્જન્યાદિક આગળીઓવડે ઘસે અન્તરે ઢાકવામા આવે તે.

ઉદ્દેષ્ટિત—એક હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓ ખીજા હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓથી ક્રમપૂર્વક બહારથી ઢાકવામા આવે તે.

વ્યાવર્તિત—એક હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓ અનુક્રમે ખીજા હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓવડે અંદરના ભાગમાંથી વીંટવામા આવે તે.

પરિવર્તિત—એક હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓ ખીજા હાથની તર્જન્યાદિક આગળીઓવડે બહારથી વીંટવામા આવે તે.

ઉપર પ્રમાણે હસ્તના અભિનયો બાંધવા.

નૃત્યમા અને અભિનયમા મોહું, પ્રકુટી અને નેત્રની સાથે હાથવડે

કરણો કરવા.

ઉપર બતાવ્યા સિવાયના ૫૫ કેટલાએક હસ્તના પ્રકાર છે.

૧ તિર્યક, ૨ સર્વસંસ્થ, ૩ અધોમુખ, ૪ અંચિત, ૫ અપાવિદ્ય, ૬ મંડલગતિ, ૭ સ્વસ્તિક, ૮ પૃષ્ઠાનુસારી, ૯ ઉદ્દેષ્ટિત, ૧૦ પ્રસારિત, ૧૧ આવિદ્ય, ૧૨ કુંચિત, ૧૩ નમ્ર, ૧૪ સરલ, ૧૫ આન્દોલિત, ૧૬ ઉત્સારિત.

તિર્યક—૫૩મે રહેલો હાથ

ઉર્ધ્વસંસ્થ—માથા ઉપર આકાશ તરફ ઉઠેલો હોય.

અધોમુખ—પૃથ્વી તરફ રાખેલો હોય.

અંચિત—હાથને છાતી આગળથી માથાસૂધી લઈ જઈ તેને પાછો છાતી પાસે લાવવો તે.

અપવિદ્—હાથને છાતી આગળથી મંડલની પેઠે ફેરવતાં આગળ લઈ જવો અને તે મંડલ અપવિદ્ધને અનુસારે ળહારના ભાગમાં વળતું કરવું તે.

મંડલાતિ—હાથને શરીરની ચારે બાજુ ફેરવવો અને તેથી ગોળ તલવાર તથા બરછી વિગેરે ફેંકવામાં કરવો.

સ્વસ્તિક—ડાબા હાથવડે જમણા હાથના અને જમણા હાથ વડે ડાબા હાથના કોણી અને ખભાના મધ્ય ભાગનો સ્પર્શ કરવો તે. આ અભિનય સૂર્યનું ઉપસ્થાન, આલિંગન અને નમસ્કાર વિગેરેમાં યોજાય છે. ઉપસ્થાનમાં માથા ઉપર સાધીયાની પેઠે હાથ રાખી હથેળી સૂર્ય સામી રાખવી, મળવામાં પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે છાતી આગળ સ્વસ્તિક કરી પોતાની સાથે હથેળીઓ રહે તેમ રાખવા અને નમસ્કારમાં હથેળીઓ જમીન તરફ રાખવી. એ પ્રમાણે જ્યાં વિશેષ ખુલાસો ન કર્યો હોય ત્યાં લોક વ્યવહારથી બહુ લેવું.

પૃથ્વાનુસારી—બરડા તરફ પાછળ રાખેલો હોય.

ઉદ્દેષ્ટિ—પોતાના સ્થાનથી નિકળીને મહિષાંધ નામની વર્ત્તનનો આશ્રય કરનાર હોય તે.

મસારિત—અગ્રભાગમાં લાંબો કરેલો હોય.

આવિદ્—પોતાની તરફ એકદમ ખેંચેલો હોય.

કુંચિત—જે હાથ કોણીથી યથેત્દેહલેલો રહે. આ અભિનય મારવામાં, જમવામાં અને પીવામાં યોજાય છે.

નમ્ર—હાથ કાંઈક વાંકો રાખવામાં આવે તે. આ અભિનય સ્તુતિ તથા પુષ્પ ધારણ કરવામાં યોજાય છે.

સરલ—જે હાથ ખન્ને પડખે પહોળા તથા ઉંચા અને નીચા સ્ત્રીધા રાખવામાં આવે તે.

આન્દોલિત—હાથ હલાવવો તે. તે તેજ કાર્યમાં યોગ્ય છે.

ઉત્સરિત—જે હાથ પોતાને પડખેથી ખીજે પડખે લઇ જવામાં આવે તે. આ લેહ મનુષ્યોને નિવારણ કરવામાં યોગ્ય છે.

આ હસ્તના લેહ કરણોમાં આવે છે, માટે નર્નકોએ બાપી લેવા.

અંસ (સ્વમા)ના મેદ.

૧ ઈકોચિ, ૨ કર્ણલગ્ન ૩ ઝચ્ચિત, ૪ મ્તસ્ત, ૫ લોલિત,
લક્ષ્ણો નામથી જાણી લેવાં.

સુઠી તથા લાહુ મારવામાં “એડાન્ચ”, મળવામાં તથા ટાઢમાં “કર્ણ-લગ્ન”, હૃદય તથા ગર્વમાં “ઝચ્ચિત”, સુખ તથા દુઃખમાં “મ્તસ્ત” અને મુછીમાં, વિટના નાચવામાં તથા હાસ્યમાં “લોલિત” યોગ્ય છે

વક્ષ:સ્થલ (છાતી)ના મેદ.

૧ આમુગ્ર, ૨ નિર્મુગ્ર, ૩ પ્રકંપિત: ૪ ઉદ્વાહિત, ૫ સમ.

આમુગ્ર—છાતી નીચી તથા ખરડા ઉંચો અને બેઠે ખભા વધારે વાકા રાખવા તે. આ અભિનય સંજ્ઞા, ખેંદ, મુછાં, શોક, ભય, વ્યાધિ, હૃદય શિદ્ધ, ટાઢ, વરસાદ અને લગ્નમાં ખતાવાય છે.

નિર્મુગ્ર—છાતી ઉંચી તથા ખરડા નીચો અને બેઠે ખભા પાછળ પડતા રાખવા તે. આ અભિનય સંજ્ઞા થવું, માન કરવું, આશ્ચર્ય જોવું, સભ્ય બોલવું, “હું” એમ ગર્વ વચન કહેવું તથા અધિક ગર્વ કરવો વિગેરે અર્થોમાં તેમજ લાભો નિ શાસો નાખવો, બગાડુ ખાવું તથા સ્ત્રીઓને વિવેક કરવું વિગેરેમાં ખતાવાય છે

પ્રકંપિત—વારંવાર છાતી ધ્રુજાવવી તે આ અભિનય હસવામાં, દેવામાં, શ્રમમાં, ભયમાં, શ્વાસમાં, ઉધરસમાં તથા હેડકીના વ્યાધિમાં ના-ધ્યસ પુરૂષોએ અર્થોનુસાર યોગ્ય.

ઉદ્દાહિત— છાતીને ઉંચી રાખવી તે, આ અભિનય ઉચ્છ્વાસ, દર્શન અને બ-
ગાસું ખાવામા યોગ્ય છે.

સમ—સર્વ અવયવો સરખા રાખીને છાતીને ઉંચી નીચી નહિ, રાખતાં સૌષ્ઠ-
વયયુક્ત રાખવી તે.

પાર્શ્વ (પહલાં) ના ભેદ.

૧-નત-૨-સમુન્નત-૩-પ્રસારિત-૪-વિવર્તિત-૫-અપસૃત.

નત—કેડને તથા પડખાને કાર્ધક વાકા રાખવા તથા ખભો કાર્ધક નમતો
રાખવો તે

સમુન્નત—જે પડખું નમતું રાખેલ હોય તેની બાબુના ભાગમા ખભો
પડખુ અને કેડ ઉંચા રાખવા તે

પ્રસારિત—જેક પડખા લાખા કરવા તે

વિવર્તિત—નિક ભાગ ફરે એવી રીતે પડખું ફેસ્વવુ તે

અપક્રાન્ત—વિવર્તિત કરી તેને પાછુ ફેસ્વુ તે.

પાસે જવામા “નત,” પાછુ ખસવામા “સમુન્નત” અતિ હુધાંદિકમા
“પ્રસારિત,” ફરવામા “વિવર્તિત” અને નિવૃત્ત થવામાં ‘અપક્રાન્ત’ યોગ્ય છે.

ઉદર (પેટ) ના ભેદ.

૧-ક્ષામ-૨-સ્વલ્લ-૩ પૂર્ણ.

હુખળું હોય તે “ક્ષામ” ખાટો પડેલો હોય તે “ખલ્લ” અને કુલેલ
હોય તે ‘પૂર્ણ’ કહેવાય છે

હાસ્ય, રૂદન, નિઃશ્વાસ અને બગાસામા ‘ક્ષામ’ વ્યાધિ, તપ, બ્રાન્તિ
અને ભુખમા “ખલ્લ” તથા ઉચ્છ્વાસ, બહુ અને વ્યાધિમા ‘પૂર્ણ’ યોગ્ય છે.

કાટિ (કેડ) ના ભેદ.

૧ છિન્ના ૨ નિટ્ટા ૩ રેચિતા ૪ કાંપિતા ૫ ઉદ્દાહિતા.

છિન્ના—કેડને વચ્ચેમાથી હલાવવી તે

નિવૃત્તા—મોઢું અવળું રાખીને કેડ સીધી રાખવી તે.

રેચિતા—કેડને ચોતરફ નમાવવી તે.

કંપિતા—તુરત કેડને વાંટી કરવી તે.

ઉદ્દાહિતા—પડખાં અને નિતંબ ભાગથી કેડ ઢંકાએલી હોય તે.

વ્યાયામ, પ્રાન્તિ અને ફેંકવામાં “ છિન્ના ”; વલોવવામાં “ નિવૃત્તા ”; ફરવામાં “ રેચિતા ”; કુબડો, ટુકો અને નીચની ચાલમાં “ કંપિતા ” અને બડા માણસની ચાલમાં તથા સ્ત્રીઓની લગ્નયુક્ત ચાલમાં “ ઉદ્દાહિતા ” યોજવી.

ઝરુ (સાથઠ)ના મેદ.

૧ કંપન, ૨ વલન, ૩ સ્તંભન, ૪ ઉદ્વર્તન, વિવર્તન.

કંપન—વારંવાર પાની ઉંચી નીચે કરવાથી સાથળતું કંપાવવું તે.

વલન—કોઈ વખત ગોઠણ અંદરના ભાગમાં રહે તે.

સ્તંભન—સાથળને સજ્જડ અને સ્થિર રાખવામાં આવે તે.

ઉદ્વર્તન—પાનીનો ભાગ અંદર અને ફણાનો ભાગ બહાર વારંવાર તરછોડાય તે.

વિવર્તન—જેમા પાની અંદરના ભાગમાં રહે તે

અધમ પાત્રોની ચાલમાં “ કંપન ”, સ્ત્રીઓની સ્વેચ્છાગતિમાં “ વલન ” ભય અને ખેડમાં “ સ્તંભન ”, વ્યાયામ (કસરત) તાંડવમાં “ ઉદ્વર્તન ” તથા પ્રાન્તિયુક્ત ફરવામાં “ વિવર્તન ” યોજાય છે.

ખીજ લેદો લોકોમાં જેવી રીતે બેવામાં આવતા હોય તેવી રીતે મહણ કરવા.

જંઘા (જાંઘ)ના મેદ.

૧ આવર્તિત, ૨ નત, ૩ સિત્ત, ૪ ઉદ્દાહિત, ૫ પરિવૃત.

આવર્તિત—જેમાં જમણો પગ ડાબી તરફ અને ડાબો પગ જમણી તરફ લઈ જવામાં આવે તે. કેટલાએક જાંઘના સ્વસ્થિક યોગને પણ ક્રમે કરીને આવર્તિત કહે છે.

નત—જ'ધાને નમાવવી તે.

ક્ષિપ્ત—જ'ધાને બહારના ભાગમાં ફેરવવી તે.

ઉદ્દાહિત—જ'ધાને ઉંચી લેવી તે.

પરિવૃત્ત—(વિવર્તિત)—ઉદ્દાહિતથી વિપરીત ક્રિયા કરવી તે.

વિદ્વપકના ફરવામાં “આવર્તિત”, સ્થાન અને આસન વિગેરેમાં “નત” વ્યાયામ વિગેરેમાં “ક્ષિપ્ત”, વક્રગતિમાં “ઉદ્દાહિત” અને તાંડવ આદિમાં “પરિવૃત્ત” યોજાય છે.

પાદકર્મ.

પગના છ પ્રકાર છે. ૧ ઉદ્દ્યટિત, ૨ સમગ્ર, ૩ અગ્રતલસંચર, ૪ અંચિત, ૫ કુંચિત, ૬ સમપાદ.

ઉદ્દ્યટિત—જમીન ઉપર પગનો ફેણો મુકી પછી પાની વડે જમીન ઠોકવી તે આ અભિનય કરણમાં અનુકરણને માટે પ્રયોગાય છે, તેમાં મધ્યમ પ્રચાર લાગીને એક અથવા બહુ વખત પ્રયોજવો.

સમગ્ર—જમીન ઉપર સ્વાભાવિક સરખા પગ મુકી રહેવું તે. આને “સમપાદ” પણ કહે છે, તે સ્વાભાવિક અભિનયમાં તથા અનેક કરણોમાં યોજાય છે. પાદરેચિતમાં તેને ફરીથી અંચળ કરવો.

અગ્રતલસંચર—જેની પાની ઉંચી અને અંગુઠ લાંબો તથા આંગળીઓ સરખી શોભતી રહે તે. આ અભિનય પીડવું, ઠોકવું, વધ કરવો, જમીન ઠબકારવી, ફરવું, ધાસ્તી તથા પ્રાન્તિ વિગેરે અર્થોમાં યોજવો.

અંચિત—જેની પાની જમીન ઉપર રહે અને ફેણો ઉંચો રહે તથા આંગળીઓ સરખી શોભતી રહે તે. આ અભિનય “પાદાગ્રતલસંચારમાં” “વર્તિતોદ્વર્તિતમાં” તથા “અતિક્રાન્તક્રમ”માં પ્રયોજાય છે.

કુંચિત—પગની પાની ઊંચી તથા આંગળીઓ ઉંચી રાખી પગનો મધ્યભાગ વાંકો રાખવો તે. આ અભિનય અતિક્રાન્તક્રમમાં તથા ઉંચી વસ્તુ પકડવામાં યોજાય છે.

સૂચીપાદ—જમણા પગની પાની કાચી રાખી અંગુષ્ઠ જમીનને અડાડવો અને
 ડાબો પગ સ્વાભાવિક રીતે જમીન ઉપર મુકવો તે. આ અભિનય
 નૃત્યમાં તથા અન્તઃપુર કરણમાં અને નુપુર પહેરવામાં યોજાય છે.

ઉપર બતાવેલ પગનું કર્મ ગોઠવું તથા સાથળનાં કર્મની સાથે કરવું,
 કારણકે પગનું કર્મ કરવાથીજ ગોઠવું તથા સાથળ ફરે છે, માટે બન્નેનું
 સાથે ફરવું તેનેજ પાદસંચારી કહે છે.

ચારીવિધાન.

અંગેએ સહિત જે હસ્તપાદાદિનું ચાલવું તેને વ્યાયામ કહે છે, અને
 એ પ્રમાણે પરસ્પર અવયવોવડે અનુક્રમિત રીતીથી જે વ્યાયામ કરવામાં આવે
 તેને ચારી કહે છે.

એક ચરણના પ્રચારને “સંચારી” જે ચરણના પ્રચારને “કરણ” ત્રણ
 અથવા વધારે કરણોના સમુહને “ખંડ” અને ત્રણ અથવા ચાર ખંડના સંયો-
 ગને “મંડલ” કહે છે.

ચારીઓવડે નૃત્ય, ચેષ્ટિત અને શસ્ત્રભોજ કરાય છે, તેમજ યુદ્ધમાં પણ
 ચારી યોજવામાં આવે છે, આ નાટ્યશાસ્ત્રનો આરંભ ચારીમાંજ રહેો છે અને
 તેનું કાંઈ પણ અંગ ચારી વિના બની શકતું નથી. માટે પ્રથમ ચારીવિધાન
 બાણવાની ગરૂ છે.

૧ સમપાદા, ૨ સ્થિતાવાર્ના, ૩ શુક્રાસ્થા, ૪ અધિકા, ૫ જાપગતિ,
 ૬ વિચ્યુના, ૭ પ્રલકાક્રીડિતા, ૮ વદ્ધા, ૯ ઝરુદ્વચ્ચા, ૧૦ પ્રંગિતા, ૧૧
 ડત્સ્યંદિતા, ૧૨ જનિતા, ૧૩ સ્પન્દિતા, ૧૪ અપસ્પન્દિતા, ૧૫ સપોસ-
 રિતવટ્ટી, ૧૬ મતટ્ટી.

આ સોળ ચારીઓને “ભાતી” કહે છે.

૧ પ્રતિક્રાન્તા, ૨ અપક્રાન્તા, ૩ પાર્શ્વક્રાન્તા, ૪ ઊર્ધ્વજાનુ, ૫ સૂચી,
 ૬ નૂપુરપાદિકા, ૭ દોલપાદા, ૮ શિષા, ૯ આવિદા, ૧૦ વૃત્તા, ૧૧ વિ-

દુત્કાન્તા, ૧૨ અલાતા, ૧૩ મજંગત્રાસિતા, ૧૪ મૃગપ્લુતી, ૧૫ હંડપાદા
૧૬ ભ્રમરી.

આ સોળ ચારીઓને ‘ આકાસિકી ’ કહે છે.

લક્ષણ.

સમપાદા—ખન્ને પગ બેડાબેડ સરખા ગળી તેના બધા નખો પણ બરાબર
સરખા રાખવા તે

સ્થિતાવાર્તા—એક પગ જમીન ઉપર એ બીજી જઈ તેવડે ગોળા મડળ કરી તે
લઈ લીધા પછી બીજા પગ તેજ જગા તરફ લાખો કરવો તે

શકટાસ્યા—નીચે બેસીને એક પગ તવમ ચર કરી લાખો કરવો તથા છાતી
ઉંચી રાખવી તે

અધિકા—જમણા પગને ડાબા પગવડે ધોતા હોયએ તેમ ઉભા રહી, પછી
તેને ખસેડી લઈ જઈએ તે

ચાપગતિ—પ્રથમ જમણા પગ લાખો કરી તેને લઈ લેવો અને પછીથી ડાબો
પગ જમણા પગ તરફ લઈ જવે તે

વિચ્યુતા—સમપાદાના ખન્ને પગ છુટા કરીને પાદાચરને જમીન ઠેકવી તે

અલકાક્રીડિતા—ખન્ને પગ તવસ ચર કરી તે વડે કુહકો મારી એક વખત
આગળ અને એક વખત પાછા પડવું તે

રજા—ખન્ને ગોઠણના નીચેના નળાને સામમામા સાથીયાની માફક નાસા
રાખી ખન્ને સાચળ હલાવવા તે

ઉદ્વૃત્તા—એક પગ તવસ ચર કરી તેની પાની ઉંચી કરવી તથા પગનો નખો
અચિત તથા ઉદ્વૃત્ત કરવો તે

અગિતા—પ્રથમ એક પગ અચતવસ ચર કરી તેને આગલા ભાગ ઉપર
મુકી પછી તેવીજ રીતે પાછો મુકવો અને બીજા પગ જમીન સાથે
પસવો તે

સૂત્રીપાદ—જમણા પગની પાની ડાબી રાખી અંશુષ જમીનને અડાડવો અને ડાબો પગ સ્વાભાવિક રીતે જમીન ઉપર મુકવો તે. આ અભિનય નૃત્તમાં તથા અન્તઃપુર કરણમાં અને નુપુર પહેરવામાં યોગ્ય છે.

ઉપર બતાવેલ પગનું કર્મ ગોઠણ તથા સાધણનાં કર્મની સાથેજ કરવું, કારણકે પગનું કર્મ કરવાથીજ ગોઠણ તથા સાધણ ફરે છે, માટે બન્નેનું સાથે ફરવું તેનેજ પાદસંચારી કહે છે.

ચારીવિધાન.

અ ગોથે સહિત જે હસ્તપાદાદિનું ચાલવું તેને વ્યાયામ કહે છે, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર અવયવોવડે અનુક રિતીથી જે વ્યાયામ કરવામાં આવે તેને ચારી કહે છે.

એક ચરણના પ્રચારને “સંચારી” જે ચરણના પ્રચારને “કરણ” ત્રણ અથવા વધારે કરણોના સમુહને “ખંડ” અને ત્રણ અથવા ચાર ખંડના સંયોગને “મંડલ” કહે છે.

ચારીઓવડે નૃત્ય, ચેદિત અને શસ્ત્રમોક્ષ કરાય છે, તેમજ યુદ્ધમાં પણ ચારી યોજવામાં આવે છે, આ નાટ્યગાત્રનો આરંભ ચારીમાંજ રહ્યો છે અને તેનું કાંઈ પણ અંગ ચારી વિના બની શકતું નથી માટે પ્રથમ ચારીવિધાન બાણવાનો જરૂર છે.

૧ સમપાદા, ૨ સ્થિતાવાર્તા, ૩ શક્ત્યાસ્યા, ૪ અર્ધિકા, ૫ ચાપગતિ, ૬ વિચ્યુતા, ૭ અલકાક્રીડિતા, ૮ વદ્દા, ૯ ઉરુદ્દૃષ્ટા, ૧૦ અંગિતા, ૧૧ ઉત્સંદિતા, ૧૨ જનિતા, ૧૩ સ્પન્દિતા, ૧૪ અપસ્પન્દિતા, ૧૫ સમોસરિતવટ્ટી, ૧૬ મતટ્ટી.

આ સોળ ચારીઓને “લેખી” કહે છે.

૧ અંતિક્રાન્તા, ૨ અપક્રાન્તા, ૩ પાર્શ્વક્રાન્તા, ૪ ઉર્ધ્વજાનુ, ૫ સૂચી, ૬ નૂપુરપાદિકા, ૭ દોલપાદા, ૮ ક્ષિપ્તા, ૯ આચિદ્વા, ૧૦ દૃષ્ટા, ૧૧ વિ-

શુક્રાન્તા, ૧૨ અલાતા, ૧૩ મુજંગનાસિતા, ૧૪ મૃગપ્લુતૌ, ૧૫ હંડપાદા, ૧૬ ભ્રમરી.

આ સોળ ચારીઓને “આકાશિકી” કહે છે.

લક્ષણ.

સમપાદા—ખન્ને પગ ભેડાભેડ સરખા રાખી તેના બધા નખો પણ બરાબર સરખા રાખવા તે.

સ્થિતાવાર્તા—એક પગ જમીન ઉપર એ ચી જઈ તેવડે ગોળ મંડળ કરી તે લઈ લીધા પંછી બીજો પગ તેજ જગા તરફ લાંબો કરવો તે.

શક્તાસ્યા—નીચે બેસીને એક પગ તલસંચર કરી લાંબો કરવો તથા છાતી ઉંચી રાખવી તે.

અધિકા—જમણા પગને ડાબા પગવડે ઘોતા હોખએ તેમ ઉભા રહી, પછી તેને ખસેડી લઈ જઈએ તે.

ચાપગતિ—પ્રથમ જમણા પગ લાંબો કરી તેને લઈ લેવો અને પછીથી ડાબો પગ જમણા પગ તરફ લઈ જવો તે.

વિચ્યુતા—સમપાદાના ખન્ને પગ છુટા કરીને પાદાશ્રવડે જમીન ઠોકવી તે.

અલકાક્રીડિતા—ખન્ને પગ તલસંચર કરી તે વડે કુદકો મારી એક વખત આગળ અને એક વખત પાછળ પડવું તે.

ચક્રા—ખન્ને ગોઠણના નીચેના નળાને સામસામા માથીયાની માફક નાંસા રાખી ખન્ને સાથળ હલાવવા તે.

ઉદ્વૃત્તા—એક પગ તલસંચર કરી તેની પાની ઉંચી કરવી તથા પગનો નખો અચિત તથા ઉદ્વૃત્ત કરવો તે.

અંગિતા—પ્રથમ એક પગ અત્રતલસંચર કરી તેને આગલા ભાગ ઉપર મુકી પછી તેવીજ રીતે પાછો મુકવો અને બીજો પગ જમીન સાથે ધસવો તે.

ઉત્સવ્વિતા—એક ચરણ રેચક પ્રમાણે જહારના ભાગમાંથી અથવા અંદર ના ભાગમાંથી હળવે હળવે ખસેડવો તે.

જનિતા—એક હાથની મુડી વાળી છાતી પાસે રાખવી અને બીજો હાથ સીધો લટકતો રાખવો તથા એક પગ તલસંચર કરવો તે.

સ્વન્દિતા—ડાબો પગ સરખો રાખી જમણો પગ પાંચ તાલ પહોળો કરી પડખામાં નીચે મુકવો તે.

અપસ્વન્દિતા—જમણો પગ ઉભો રાખી ડાબો પગ પાંચ તાલ પહોળો કરવો તે.

સમોસરિત્તવહ્ની—બન્ને પગ તલસંચર કરી તેવડે આગળ ચાલી પાછા ખસવું તે. આ ચારી બાયામત્રાં યોજવી.

મતહ્ની—બન્ને પગનું જંઘાસ્વસ્તિક કરી તેના બન્ને તળીયાં તમામ જમીનને અડાડવાં, પછી બન્ને પાદ અર્ધચંચલ કરી આગળ ચાલવું અને પછી પાછળ ખસવું એમ ફેરવવા. આ ચારી તરૂણમહા યોજવી.

ઉપરની “લોભી” ચારીઓ કરણોમા યોજાય છે.

અતિક્રાન્તા—એક પગ કુચિત કરી ઉંચો લઈ આગળ લાબો કરવો, પછીથી તેને ઉંચો કરી નીચે પાડવો તે.

અપક્રાન્તા—એક પગને સાથળના ભાગમાંથી વળેલો રાખી અપેક્રાન્તક્રમ કરવો તથા બંને હસ્ત પ્રયોગની અનુકૂળતા પ્રમાણે રાખવા તે.

પાર્શ્વક્રાન્તા—પ્રથમ એક પગ કુચિત કરી તેનો ગોઠણ સ્તનપર્યંત ઉંચો કરી દ્વિતીયપાદ ઉદ્ઘાટિત કરવો તે.

ઉચ્ચજાનુ—પ્રથમ એક ચરણ કુચિત કરી તેનો ગોઠવણ સ્તન પર્યંત ઉંચો લઈ બીજો પગ સ્થિર કરવો તે.

સૂચી—એક પગ કુચિત કરી તેનો ગોઠણ ઉંચો લઈ તેને કૃષ્ણાથી જોડીત ઉપર પછાડવો તે.

નૃપુરપારિકા—પ્રથમ એક ચરણ વાંસા તરફ અચિત કરી પછીથી અગ્રતલવડે જમીન ઉપર પછાડવો તે.

દોલપાદા—એક પગ કુચિત કરી તેને ઉંચો કરી એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવો, પછી તેને અચિત કરી નીચે પાડવો તે.

સિત્તા—એક પગ કુચિત કરી તેને ઉંચો કરવો, ફરીથી પોતા તરફ ખેંચી અચિત કરવો તથા બન્ને ગોઠણ સ્વસ્થિક રાખવા તે.

આવિદ્ધા—પ્રથમ ચરણ વડે સ્વસ્થિક કરી આગલો પગ કુચિત કરી લાંબો કરી પછીથી નીચે પાડી અચિત કરી આવિદ્ધ કરવો તે.

દૃષ્ટા—એક પગ વાકો રાખી તેને વીંટી, ઠેક મારી નીચે પડવું તથા બીજા પગનો ગોઠણ નીચે રાખવો તે.

વિદ્યુત્ક્રાન્તા—વાંસા તરફ એક પગ વાકો રાખી પછી ઠેક લાખી કરવી અને ત્યારપછી તેને વાકો કરી ગોળ કુડાળાની પેઠે ફેરવવો તે.

અલાતા—એક પગ વાસા તરફ તમામ વાળી અંદર પડતો રાખી પછી તેની પાની હેઠે પછાડવી તે.

મુર્જંગ્રાસિતા—એક પગ કુચિત કરી, ઉંચો કરી, પછી જમીને જરા વાંકી કરી તેને વિવર્ત કરવી તેમજ કેડ અને ગોઠણો વિવર્ત કરવા તે.

મૃગપ્લુતા—પ્રથમ અતિક્રાન્તક્રમ કરી ઉંચો કુદી નીચે પડવું તથા જમીને અચિત કરી ઉપર ક્ષિપ્ત કરવો તે.

દંડપાદા—પ્રથમ એક પગ નૃપુર કરી આગળ લાંબો કરવો તથા ક્ષિપ્ત અને આવિદ્ધ કરવો તે.

ત્રમરી—પ્રથમ અતિક્રાન્તક્રમ કરી ત્રિક (કેડનો સાધો) ને ફેરવવું તથા બીજા પગ ફેરવવો તેમજ જરા હલાવવો તે.

આ “આકાશિકી” ચારીઓ ધનુષ, વજ્ર તથા તલવાર વિગેરે શસ્ત્રો ફેંકવામાં યોગ્ય છે.

નાટક લગવનાર પુરૂષે અનુકુળતા પ્રમાણે બન્ને હાથ બન્ને પગની આગળ પડખે અથવા પાછળ રાખવા.

જે સ્થાનમા પગ હોય તેજ તરફ હાથ ગળયો અને જે તરફ હાથ હોય તે તરફ ત્રિક રાખવું, એ પ્રમાણે પગની સ્થિતિ જોઈને બીજા ઉપાગો યોજવા.

ચારી અથવા કરવુ કરી રહ્યા પછી પગ જેમ જમીન ઉપર મુકવામા આવે છે તેમ હાથ પણ પોતાનું કર્મ સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી ડેઠ ઉપર મુકવામાં આવે છે.

ચારીની પહેલા અને પછીથી અવશ્ય ડોઘ પણ સ્થાનની ઉભા રહેવું પડે છે, માટે સ્થાનલેહ બાંધવા જોઈએ.

સ્થાનભેદ.

૧ વૈષ્ણવ, ૨ સમપાદ, ૩ વૈશાલ, ૪ મંડલ, ૫ આલીદિ ૬ પ્રત્યાલીદ.

વૈષ્ણવ—બન્ને પગ અઢી તાલ (૩૦)નીશ આગળ)ને અંતરે રાખી તેમાથી એક પગ ઉભો રાખી બીજો પગ ત્રિકોણાકાર કરી પશ્ચિમી રાખી પાની ઉંચી રાખી આગળીઓ જમીન ઉપર અડકાવવી અને બીજા જગો સોઢવ રાખવા તે આ સ્થાનના દેવતા વિદ્યુ છે, આ સ્થાન વટે સ્વાભાવિક સંસ્થાપ કરવો.

સમપાદ—ખન્ને પગ એક તાલ (બાર આગળ) છેટે સરખા સીધા અને અંગ સોષવપૂર્વક રાખવા તે. આ સ્થાનના દેવતા પ્રહ્મા છે. આ સ્થાનવડે વિપ્રોને મંગળ વસ્તુ ધારણ કરાવાય છે, પક્ષીનું નિરૂપણ તથા કૌતુક પણ ખતાવાય છે તેમજ સ્વસ્થ, રથમાં બેઠેલ, વિમાનમાં બેસનાર, પ્રહારચારી વિગેરે તથા હિમા રહેવામાં પણ આજ સ્થાન યોજવું.

વૈશાલ—ખન્ને પગ ગ્રયસ (ત્રમ ખૂણાપડે તેમ એક આગળ અને બીજા તેને અરધે પગલે) મુકી એક વેંત છેટે રાખી પક્ષસ્થિત રાખવા તે. આ સ્થાનના સ્વામી કાર્તિકેય છે. આ સ્થાન ઘોડા ઉપર બેસવું, વ્યાયામ કરવો, નિકળવું, ધનુષ ધારણ કરવું તથા દેશક પ્રયોગોમાં યોગ્ય છે.

મંડલ—ખન્ને પગ ચાર તાલને છેટે રાખવા તથા ત્રિકોણાકાર રાખી પક્ષસ્થિત રાખવા તથા કેક ગોઠણની બરબર સરખી રાખવી તે આ સ્થાનના દેવ ઇન્દ્ર છે. આ સ્થાનવડે ધનુષ, વજ્ર, અને શસ્ત્રો યોજવા તેમજ હાથી ઉપર બેસવું તથા મહાન પક્ષીઓનું અવલોકન આથીજ કરવું.

આલીઢ—મ ડળ સ્થાનનો જણુણો પગ લાબો કરવો તે. આ સ્થાનના દેવતા રૂદ્ર છે. આ સ્થાનવડે વીર અને રૌદ્ર રસનું કાર્ય કરવું તેમજ સામસામો વાદ, ક્રોધ, અસહનતા, મત્યોની લડાઈ, શત્રુઓનું અવલોકન, અભિદ્રવણ તથા શસ્ત્રો ફેંકવા વિગેરે કરાય છે.

પ્રત્યાલીઢ—આલીઢથી વિપરીત અર્થાત્ જમણા પગનો સ કોચ કરી ડાબો પગ લાબો રાખવો તે.

જે શસ્ત્ર આલીઢવડે સાધેલું હોય તેને પ્રત્યાલીઢવડે ફેંકવું, તેમજ વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો ફેંકવામાં પણ પ્રત્યાલીઢ સ્થાન યોજવું.

શસ્ત્રો મુકવામાં ચાર પ્રકારના ન્યાય છે.

૧ મસ્ત, ૨ સાત્વત, ૩ વર્ષાણ્ય, ૪ કૈશિક.

ભસ્તમાં કેડ કાપવા માટે, સાત્વતમાં પગ કાપવા માટે, વર્ષાણ્યમાં છાતી છેદવા માટે અને કૈશિકમાં મસ્તક કાપવા માટે શસ્ત્ર ફેંકવામાં આવે છે.

બુદ્ધી બુદ્ધી જાતની ચારીઓથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહેલા ન્યાયોવડે વિવિધ શસ્ત્રો ફેંકવામાં અનેક રીતિઓ યોજાવી.

તેમને (ભસ્તાદિકેને) ન્યાય કહેવાનું કારણ એ છે કે ન્યાયથીજ ઉત્પન્ન થએલા અને ન્યાયનોજ આશ્રય કરીને રહેલા અંગહારોથી યુદ્ધોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

યુદ્ધવિધાન.

હાથા હાથમાં ઢાલ લઈ તથા જમણા હાથમાં શસ્ત્ર (તલવાર) ઝાલી પછી યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે ફરવું, પ્રથમ બન્ને હાથ લાંબા કરી પછીથી યોગ્ય રીતે ટુંકા કરી ઢાલને પછવાડે અથવા એક પડખેથી બીજે પડખે ફેરવવી, જાણી શસ્ત્ર ફેંકનાર પુરૂષે પોતાના માથાનો તપાસ રાખવો, અને તે શસ્ત્રવડે સામાના શિરદા અનુસંધાન રાખવું અથવા તો તેની એક ઉપર શસ્ત્ર અથવા ડાવવું (વાગે નહિ તેમ) તેમજ ફરીથી ખર્જવાળો હાથ સુંદર લાગે તેમ ઉંચો કરી બીજા હાથમાં રહેલ ઢાલવડે માથાનું અનુસંધાન કરવું, એ રીતે ભસ્ત ન્યાયમાં શસ્ત્ર મુકવાની રીતિ કરવી.

સાત્વત ન્યાયમાં ઢાલ અને તલવાર ફેરવવાની રીતિ તો પૂર્વે પ્રમાણેજ છે, પરંતુ શસ્ત્ર વાસા તરફ કરવું એટલુંજ વિશેષ છે.

વર્ષાણ્ય ન્યાયમાં ગતિ તો સાત્વતની પેઠેજ છે, ખર્જ તમા ઢાલ પાસુ તેમજ ફેરવવા, માત્ર મસ્તકની તપાસ રાખી તેમાં શસ્ત્ર મારવું નહિ, પરંતુ તેનો ઘા છાતીમાં કે ખભામાં કરવો.

કૈશિક ન્યાયની રીતિ પણ ભરતના જેવીજ છે, પરંતુ એમાં ઘા મરતક ઉપર કરવો.

ધનુષ, વજ્ર, ખડ્ગ અને ઘીન્ત શસ્ત્રો મુકવાની રીતિ ઉપર પ્રમાણે જાણવી.

રંગભુમિમાં પ્રહાર કરવો, પરંતુ કોઈને પ્રત્યક્ષ (ખરેખર) કાપવું નહિ, ચીરવું નહિ કે રૂધિરસ્રાવ પણ ન થવા દેવો.

બુદ્ધિમાન પુરૂષે રાજાની આજ્ઞાવડે શસ્ત્ર મારવાની ક્રિયા કરવી અથવા ઉત્તમ અભિનયવડે વિધિથી છેદનારી ક્રિયાઓ ખતાવવી.

વ્યાયામ.

કમરત સુંદર અંગો તથા શોભતા અંગહારોવડે ગાયનતા લય અને તાલની સાથે ખતાવવી.

કમરત જાણનાર પુરૂષોએ અંગતું સૌષ્ઠવ (સુંદરતા) ખતાવવામાં અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણકે, મર્વ શોભા અંગોના સૌષ્ઠવમાંજ રહી છે, માટે કોઈ પણ જન સૌષ્ઠવ રહિત હોય તો તે જરા પણ નાટ્ય કે નૃત્યમાં શોભતો નથી.

સૌષ્ઠવ લક્ષણ.

જે અંગ અચળતા વિનાનું, વાંકું નહિ, અચળ, ઉચ્ચતા વિનાનું અને અશિયિલ હોય તે.

જેમાં ત્રીધા ઉભા રહી કેડ અને કાન એક ત્રીધી લીટીમાં રહે તેમજ કોણી, ખભા અને ડોક પણ ખરાખર નરખી રહે તેને સૌષ્ઠવ કહે છે. આ સૌષ્ઠવમાં મધ્યમ અને ઉત્તમ યાત્રોએ અવશ્ય ચલન કરવો, કારણકે નાટ્ય અને નૃત્ય એ બન્ને સૌષ્ઠવમાંજ રહેલ છે.

અંગચતુરસ્ર—બન્ને હાથ કેડ તથા નાભિની પાસે રાખવા, છાતી કાંઈક ઉંચી રાખવી અને વૈષ્ણવ સ્થાન કરવું તે.

धनुष कार्य.

धनुषना चार कार्य छे.

- १ परिमार्जन—साक्ष करवुं.
- २ आदान—धोवुं.
- ३ संधान—निश्चान साधवुं.
- ४ मोक्षण—ફેંકવું.

योग्या.

ર ગભુમિ ઊપર યુદ્ધ પ્રત ગો બતાવવામા આવે છે, માટે પ્રથમથીજ પાત્રોને કસરત શીખવવી જોઈએ.

પ્રથમ તો શરીર બળવાન કરવા માટે શરીરે તેલ ચોળી બુદ્ધિમાન પુરે કોઈ ભીંત સાથે અવવા ખાલી જમીન ઉપર કસરત કરતા શીખવું; અદ્વર કસરત કરવામા ભય છે, માટે ઘણું કરી ભીંત વિગેરે કોઈનો આશ્રય લઈ કસરત કરવી, તેમા બળ વધારવાને માટે નસ્ય અર્થાત્ નાકમાં તેલના ટીપા પાડવા, અને બસ્તી (શુદ્ધમાં પિચકાગી મારવી)નું સેવન કરવું, ઝોરાક સ્નિગ્ધ એટલે ઘી દૂધવાળો લેવો, તથા ચરખત વિગેરે પીવાના પદાર્થો લેવા, કારણકે આકારને આધીન બળ છે, અને બળ હોય તોજ કસરત થઈ શકે છે, જેથી કસરત કરવા માટે ઝોરાક લેવામા બહુ કાળજી રાખવી.

ઝાડા વિગેરેની જેને શુદ્ધિ ન હોય, ચાકેલો હોય, ઉતાવળો હોય, અતિ બુખ્યો હોય, ઘણું જમેલ હોય, બહુ જળ પીધેલ હોય તથા તરશ્યો હોય તેવ એ કસરત કરવી નહીં.

જેઓએ શારીરિક ક્રિયાઓ શીખવી હોય તેઓએ સ્થિર અને સુંદર શરીરવડે તથા ચતુરશ્ર છાતીવડે કસરત કરવી. અને જ્યાં પરસ્પર કસરત કરવી હોય ત્યાં ચારીવિધાન પ્રમાણે ક્રિયા કરવી.

મંડલ વિધાન.

૧ અતિક્રાન્ત, ૨ વિચિત્ર, ૩ હલિતસંચર, ૪ સૂચીવિદ્ધ, ૫ દંડ-
પાદ, ૬ વિવૃત્ત, ૭ અલાતક, ૮ વામવિદ્ધ, ૯ લલિત, ૧૦ ક્રાન્ત, ૧૧
ભ્રમર, ૧૨ આસ્કંદિત, ૧૩ આર્વત, ૧૪ મમોસરિત, ૧૫ એલકાક્રીડિત,
૧૬ અંગિત, ૧૭ શકટાસ્ય, ૧૮ અધ્યર્થ, ૧૯ પિષ્ટકુટ્ટ, ૨૦ ચાપગત.

અતિક્રાન્ત—પ્રથમ જમણે પગ જનિત કરી તેને ઉદ્ધવાહિત કરવો તથા ડાબે
અલાત કરવો અને જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો તે

વિચિત્ર—પ્રથમ જમણે પગ જનિત કરી તેજ પગવડેનિકુટ્ટન કરવું, પછી
ડાબે પગે આશ્યન્દિત કરી જમણે પગ વડે પાર્શ્વક્રાન્ત કરવું, ત્યાર
પછી બુજંગત્રાસિત કરી જમણે અતિક્રાન્ત કરવો, વળી જમણે
ઉદ્ધત કરી ડાબે અલાત કરવો, ફરીથી ડાબે પાર્શ્વક્રાન્ત કરી સૂચી
કરવો, વળી જમણે પગ વિક્ષિપ્ત કરી ડાબે પગ અપક્રાન્ત કરવો તે.

હલિતસંચર—પ્રથમ જમણે પગ ઉર્ધ્વભાતુ કરી સૂચી કરવો, અને પછીથી
ડાબે પગ અપક્રાન્ત કરી જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો, તેમજ અ-
નુક્રમે ડાબે સૂચી કરી શ્રમરક કરવો, પછી જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત
અને ડાબે અતિક્રાન્ત કરવો, વળી જમણે સૂચી કરી ડાબે અ-
પક્રાન્ત કરવો તથા જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત કરવો, તેમજ ડાબે અ-
તિક્રાન્ત કરી પછીથી બન્ને પગવડે છિન્ન વ્રણ કરવું, અને ડાબા
પગવડે રેચિત કરી છેવટ બાહ્ય શ્રમરક કરવું તે.

સૂચીવિદ્ધ—પ્રથમ ડાબે પગ ઉભો કરી જમણે સૂચી કરવો, ફરીથી ડાબે અ-
પક્રાન્ત કરી જમણે પાર્શ્વગત કરવો, પછીથી ડાબે સૂચી કરી ત્રિક-
ને દેશવત્, વળી જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબે અતિક્રાન્ત કરવો,
ફરીથી જમણે સૂચી કરી ડાબે અપક્રાન્ત તથા જમણે પાર્શ્વક્રાન્ત
કરવો તે.

દંડપાદ—જમણા પગ જમણી તરફ રાખી હંડકમ કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું, વળી જમણા ઉદ્ધત કરી ડાબો અલાત કરવો, ફરીથી જમણા પાર્શ્વકાન્ત કરી એનેજ હંડપાદ કરવો, છેલ્લે ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ગોળ ફેરવવું તે.

વિટ્ત—પ્રથમ જમણા પગને જનિત કરી તેવડેનિકુટ્ત કરવું, વળી ડાબાવડે આસ્કંહિત કરી જમણાથી ઉત્તંભિત કરવું, ડાબો પગ અલાત કરી જમણો સૂચી કરવો, ફરીથી ડાબો પાર્શ્વકાન્ત કરી જમણો આક્ષિત કરવો તેમજ ત્રિકોને ગોળ ફેરવવું, એક હંડપાદ કરી લાંબો કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું તથા જમણો પગ ભુજંગનાસિત કરી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

અલાતક—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો અલાત કરવો, એ ચારીઓવડે ફર્યા પછી એક ગોળ ચક્કર લલિત પાદવડે ઉપર કહેલ ચારીઓની સંખ્યા જેટલી અથવા સાત કરી ફરીથી જમણો પગ અતિકાન્ત કરી અને ડાબો પક્ષ અતિકાન્ત કરી જમરક કરવો.

વામવિદ્ધ—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, પછી જમણો હંડપાદ અને ડાબો સૂચી કરી જમરક કરવો, વળી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો આક્ષિત કરવો તથા જમણો હંડપાદ કરી ઉરુદ્ધવૃત્ત કરવો અને ડાબો સૂચી કરી પછી અનુક્રમે જમરક તથા અલાત કરવો તેમજ જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

લલિત—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, વળી જમણો હંડકમ કરી ડાબો સૂચી કરવો, ફરીથી જમણો ઉરુદ્ધવૃત્ત કરી ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું, વળી ડાબો અલાત કરી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરવો અને ફરીથી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

ક્રાન્ત—પ્રથમ જમણા પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, ફરીથી જમણા પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો પાર્શ્વક્રમ કરવો, આટલી ચારીયોઃ કર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલાકાર ફરવું, ત્યારપછી ડાબો સૂચી કરી જમણા અપક્રાન્ત કરવો. આ મંડલ સ્વાભાવિક ગતિમાં યોજાય છે.

ખમર—પ્રથમ જમણા જનિત કરી ડાબો આસ્કંદિત કરવો, ફરીથી જમણા શકટાસ્ય કરી ડાબો પ્રસારિત કરવો, વળી જમણા ખમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું, ફરીથી ડાબો આસ્કંદિત કરી જમણા શકટાસ્ય કરવો, વળી ડાબો પ્રઘાવસર્પી કરી એક વખત ખમરક કરવું તે.

આસ્કંદિત—પ્રથમ જમણા ખમરક કરી ડાબો અંગિત કરવો તથા ત્રિકને વિવર્ત કરવું, તેમજ જમણા શકટાસ્ય કરી તેનેજ ઉત્ક્રુત્ત કરવો અને ડાબો અપસર્પિત કરવો, ફરીથી ત્રિકને વિવર્ત કરી જમણા સ્કંદિત કરવો, વળી ડાબો શકટાસ્ય કરી તેને હાથવડે ધાબડવો, આ મંડલ યુદ્ધમાં યોજાય છે.

આવૃત્ત—પ્રથમ જમણા પગ જનિત કરી ડાબો જમીન ઉપર ઠોકવો, ફરીથી જમણા શકટાસ્ય કરી ઉત્ક્રુત્ત કરવો, પછીથી ડાબો પૃષ્ઠાવસર્પી કરી આપગતિ કરવો, ફરીથી જમણા આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો અને જમણા ખમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું તથા ડાબો પૃષ્ઠાવસર્પી કરવો તે.

સમોસરિત—પ્રથમ સમપાદ કરી જન્ને હાથ ડાબે પડખે સામસામા આવેદિત તથા ઉદ્દેષિત કરી પછીથી કેડ ઉપર મૂકી પ્રથમ જમણા હાથ તરફથી મંડલ ફરી ફરીથી ડાબા હાથ તરફથી ગોળ મંડલ ફરી હાથ સીધા રાખવા, આ પ્રમાણે કર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલ ફરવું તે.

અંગિત—જમણા પગ ઉદ્દેષિત કરી તે વડે આવૃત્ત કરવું તથા તેનેજ આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો, વળી જમણા પૃષ્ઠાવસર્પી કરી તેને ડાબા તરફ ચલાવવો, ફરીથી ડાબો અંગિત કરી જમણા અપ-

દંડપાદ—જમણા પગ જમણી તરફ રાખી દંડક્રમ કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું, વળી જમણો ઉદ્ધત કરી ડાબો અલાત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી એને જ દંડપાદ કરવો, છેલ્લે ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ગોળ ફેરવવું તે.

વિવૃત્ત—પ્રથમ જમણા પગને જનિત કરી તેવડે નિકુટન કરવું, વળી ડાબાવડે આસ્ક દિત કરી જમણાથી ઉત્ત સિત કરવું, ડાબો પગ અલાત કરી જમણો સૂચી કરવો, ફરીથી ડાબો પાર્શ્વકાન્ત કરી જમણો આક્ષિપ કરવો તેમજ ત્રિકોને ગોળ ફેરવવું, એક દંડપદ કરી ડાબો કરવો અને ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું તથા જમણો પગ ભુજ ગત્રા-સિત કરી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

અલાતક—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો અલાત કરવો, એ બાગીઓવડે ફાં પછી એક ગોળ ચક્કર લલિત પાદવડે ઉપર કહેલ ચારીઓની સંખ્યા જેટલી અથવા માત ફરી ફરીથી જમણો પગ અતિકાન્ત કરી અને ડાબો પણ અતિકાન્ત કરી પ્રમગ્ન કરવો.

વામવિદ્ધ—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, પછી જમણો દંડપાદ અને ડાબો સૂચી કરી પ્રમરક કરવો, વળી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો આક્ષિપ કરવો તથા જમણો દંડપાદ કરી ઉન્નદ્વૃત્ત કરવો અને ડાબો સૂચી કરી પલી અનુક્રમે પ્રમરક તથા અલાત કરવો તેમજ જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

લલિત—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપકાન્ત કરવો, વળી જમણો દંડક્રમ કરી ડાબો સૂચી કરવો, ફરીથી જમણો ઉન્નદ્વૃત્ત કરી ડાબો સૂચી કરી ત્રિકોને ફેરવવું, વળી ડાબો અલાત કરી જમણો પાર્શ્વકાન્ત કરવો અને ફરીથી ડાબો અતિકાન્ત કરવો તે.

ક્રાન્ત—પ્રથમ જમણો પગ સૂચી કરી ડાબો અપક્રાન્ત કરવો, ફરીથી જમણો પાર્શ્વક્રાન્ત કરી ડાબો પાર્શ્વક્રમ કરવો, આટલી ચારીયો. ફર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલાકાર ફરવું, ત્યારપછી ડાબો સૂચી કરી જમણો અપક્રાન્ત કરવો. આ મંડલ સ્વાભાવિક ગતિનાં યોગ્ય છે.

ભ્રમર—પ્રથમ જમણો જનિત કરી ડાબો આસ્કંદિત કરવો, ફરીથી જમણો શકટાસ્ય કરી ડાબો પ્રસારિત કરવો, વળી જમણો ભ્રમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું, ફરીથી ડાબો આસ્કંદિત કરી જમણો શકટાસ્ય કરવો, વળી ડાબો પ્રણાવસર્પી કરી એક વખત ભ્રમરક કરવું તે.

આસ્કંદિત—પ્રથમ જમણો ભ્રમરક કરી ડાબો અંગિત કરવો તથા ત્રિકને વિવર્ત કરવું, તેમજ જમણો શકટાસ્ય કરી તેનેજ ઉત્ક્રુત્ત કરવો અને ડાબો અપસર્પિત કરવો, ફરીથી ત્રિકને વિવર્ત કરી જમણો સ્કંદિત કરવો, વળી ડાબો શકટાસ્ય કરી તેને હાથવડે ધાબડવો. આ મંડલ યુદ્ધમાં યોગ્ય છે.

આવર્ત—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી ડાબો જમીન ઉપર ઠોકવો, ફરીથી જમણો શકટાસ્ય કરી ઉત્ક્રુત્ત કરવો, પછીથી ડાબો પૃષ્ઠાવસર્પી કરી આપગતિ કરવો, ફરીથી જમણો આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો અને જમણો ભ્રમરક કરી ત્રિકને ફેરવવું તથા ડાબો પૃષ્ઠાવસર્પી કરવો તે.

સમોસરિત—પ્રથમ સમપાદ કરી બન્ને હાથ ડાબે પડખે સામસામા આવે-
દિત તથા ઉદ્દેશિત કરી પછીથી કેડ ઉપર મૂકી પ્રથમ જમણો હાથ તરફથી મંડલ ફરી ફરીથી ડાબા હાથ તરફથી ગોળ મંડલ ફરી હાથ સીધા રાખવા, આ પ્રમાણે ફર્યા પછી એક વખત ગોળ મંડલ ફરવું તે.

અંગિત—જમણો પગ ઉદ્ધટિત કરી તે વડે આવૃત્ત કરવું તથા તેનેજ આસ્કંદિત કરી ડાબો શકટાસ્ય કરવો, વળી જમણો પૃષ્ઠાવસર્પી કરી તેને ડાબા તરફ ચલાવવો, ફરીથી ડાબો અંગિત કરી જમણો અપ-

સર્પિત કરવો, વળી ડાબો ભ્રમરક કરી તથા જમણો આસ્કંહિત કરી તેનેજ આસ્કંદન (ધાબડવું) કરવું તે.

પલકાક્રીડિત—પ્રથમ જમીન ઉપર મૂકેલા પગવડે સૂચીવિદ્ધ કરી પછી ઉતાવળથી એલકાક્રીડિત કરી ત્રિકોને ફેરવવું, ત્યારપછી સૂચીવિદ્ધ અને અપવિદ્ધ કરી ક્રમથી એક મંડલ ફરવું તે.

શકટાસ્ય—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તે વડે નિકુટન (જમીનને ઠોકવી) કરવું, વળી તેનેજ શકટાસ્ય કરી ડાબો આસ્કંહિત કરવો, પછીથી બન્ને પાદ શકટાસ્ય કરી મંડલ ફરવું તે.

અધ્યર્થ—પ્રથમ જમણો પગ જનિત કરી તેનેજ આસ્કંહિત કરવો, પછી ડાબો પુષ્ટાવસર્પી કરી જમણો શકટાસ્ય કરવો, એ પ્રમાણે ચારીએ કયાં પછી મંડલ ફરવું તે.

પિટ્ટકુટ્ટ—જમણો પગ સૂચી કરી ડાબે અપક્રાન્ત કરવો, વળી જમણો ભુજંગત્રાસિત કરી ડાબો પશુ તેમજ કરવો, ફરીથી બન્ને ભુજંગ ત્રાસિત કરી તેવડે મંડલ ફરવું.

ચાપગત—બન્ને આપગત પાદવડે મંડલ ફરવું તે.

વિવિધ ચારીઓથી યતાં મંડલો સંક્ષેપથી કહ્યા. જે સમચારી નામનું મંડલ યોજવામાં રાખે છે તે આચાર્ય કહે તે પ્રમાણે યોજવું. આ મંડલો યુદ્ધમાં, બાહુયુદ્ધમાં, તથા ફરવામાં વિભાગોએ સહિત લીલાપૂર્વક અગોના સાધવયુક્ત વાદના તાલની સાથેજ યોજવા.

ગતિપ્રચાર.

વાદપૂર્વક ઉપોહન કર્યા પછી ભાગ પ્રમાણે રસની યોજના વિચારી પાત્રને પ્રવેશ કરાવવો.

પ્રથમ પ્રવૃત્ત થઈ અને જવનિકા ઉપડે કે તુરત પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવવો, હિતમ તથા મધ્યમ પાત્રોનો પ્રવેશ વેણુવ સ્થાનથી કરાવવો તથા તેની

છાતી નિકળતી, સરખી અને ચતુરસ્ર રાખવી, બાહુ તથા મસ્તક પ્રસન્ન અને વ્યુત્ક્રિસ્ત રાખવાં, ડોકને સંકુચિત કરી મસ્તક મોરની પેઠે શોભતું રાખવું, છાતીથી દાઢી ચાર આંગળને છેદે રાખવી, તેમજ હાથ પણ કેડ અને નાભીની પાસે રાખવાં, તેમાં જમણા હાથ નાભી પાસે અને ડાબા કેડ પાસે રાખવો, બેડ પગનું અંતર અઢી તાલ (ત્રોશ આંગળ)ને આશરે રાખવું, પછી પોતાના શરીરના પ્રમાણમાં અથવા પાત્રના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં પગલાં ભરવાં, તેમાં પગનું અંતર ચાર તાલનું, બે તાલનું અથવા એક તાલનું રાખવું; દેવોએ તથા શક્તિઓએ ચાર તાલનું, મધ્યમ પાત્રોએ બે તાલનું અને સ્ત્રી તથા નીચ પાત્રોએ એક તાલનું પગલું ભરવું; ઉત્તમ પાત્રોને એક પગલું ભરી બીજું મૂકવાનો કાળ ચાર કળાનો છે, મધ્યમ પાત્રો બે કળામાં અને અધમ પાત્રો એક કળામાં એક પગલું મૂકી શકે.

સ્થિત, મધ્ય અને દ્રુત એમ ત્રણ પ્રકારની લયનો વિચાર કરીને નાટ્યર-પુરુષે પ્રકૃતિ પ્રમાણે ગતિનો પ્રયોગ કરાવવો.

ઉત્તમ પાત્રોની ગતિ ધૈર્યવાળી, મધ્યમ પાત્રોની ગતિ મધ્યમ પ્રકારની અને અધમ પાત્રોની ગતિ ઉતાવળી હોવી જોઈએ.

ગતિમાં જેમ સ્થિર, મધ્ય અને દ્રુત એમ ત્રણ ભેદ છે તેમજ કળા, તાલ અને લયમાં પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે તે આગળ કહેવાશે.

ઉત્તમ પાત્રની ગતિમાં સ્વાભાવિક રીતે ગોઠણ કેડ સુધી ઊંચા કરવો, પરંતુ યુદ્ધમાં તો તે સ્તન પર્યન્તજ ઊંચા કરવો.

પાત્રે પ્રવેશ કરતાં વાલની સાથે-પગ મૂકવા, પરંતુ તે પાર્શ્વકાન્ત અને લલિત હોવા જોઈએ, પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ રંગભૂમી તરફ પાંચ પગલાં ચાલવાં, પછી રાખા પગથી વેધ કરી જમણાથી વિશ્લેષ કરવો, પછી પરિવર્તન (ફરવું) કરી રંગભૂમીના બીજા ખૂણા તરફ જવું અને ત્યાં પણ ડાબા પગથી વેધ કરી જમણાથી વિશ્લેષ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં વિકૃષ્ટ રંગમંડપ હોય ત્યાં ગતિપ્રચાર થોજવો તેમજ અસ્રમાં નિકોણ અને ચતુરસ્ર હોય ત્યાં ચતુરસ્ર

ગતિ કરવી.

ઉત્તમ પાત્ર પોતાના સમાન પાત્રો સાથે ગતિ કરે તેમાં લયનો આશ્રય કરવો, તે લય ચાર, બે અથવા એક કળાની પણ હોય છે; મધ્યમ પાત્ર કે નીચ પાત્રની સાથે ચાલે ત્યાં પણ ચાર, બે અથવા એક કળામાત્ર લયનો આશ્રય કરવો.

દેવો, રાક્ષસો, દાનવો, યક્ષો, રાજા અને સર્પોની ગતિમાં 'પગલું' અંતર ચાર તાલનું કરવું, સર્વ દેવોની ચાલ મધ્યમ પ્રમાણની કરવી, વળી જે રાજા હોય તેની ગતિ દેવતુલ્ય કરવી. રાજાઓ મનુષ્ય હોવાથી તેની ગતિ દેવતુલ્ય કેમ થઈ શકે? એમ કોઈ ચંકા કરે તો કહેવું કે રાજાઓ દેવનાજ વંશના છે અને તેમાં અધ્યાત્મરૂપે દેવોજ રહ્યા છે માટે દેવતુલ્ય ગતિ થઈ શકે.

ઉપર બતાવેલ ગતિપ્રચાર સ્વચ્છન્દગમનમાં બાધવો, પરંતુ ઉતાવળ, ભય, ઉત્પાત અથવા ક્રોધમાં તેનો નિયમ નથી.

કોઈ કારણથી અથવા અવસ્થાને લઈ ગતિનું પ્રમાણ ચાર, બે અથવા એક કળાનું પણ કરવું.

જ્વરાત્ત, હ્રાધાત્ત, તપથી થાકેલ, ભય પામેલ, આશ્ચર્ય, કપટવેશ તથા ઉત્સાહયુક્ત પુરુષમાં તેમજ શૃંગાર, શોક કે સ્વચ્છન્દ ગમનમાં નિર્ચયક પગલાં મૂકવાં અને ચાલ સ્થિત લયવાળી રાખવી.

અસ્વસ્થ, કામી અને લયયુક્ત પાત્રની તેમજ વેગ તથા હુર્ષમાં ગતિ વેગવાળી કરવી.

ખરાબ સાંભળવું, ફેંચવું, આશ્ચર્યદર્શન, નિન્હા, જરૂરી કામ, યત્રુની ખોળ તથા દેવની પાછળ દોડવું વગેરે અર્થોમાં ગતિ વિદ્વંસ કરવી.

કામી પુરુષની ગતિ શૃંગારી કરવી, દ્વિતીએ માર્ગ બતાવેલ કામી પુરુષ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરતાં પોતાનાં નેત્રથી શુકન સૂચવતો પોતાના ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરે, તે સુંદર વસ્ત્રો, અતર અને પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત જોઈએ; તેની ચાલ સુંદર અને કોમળ જોઈએ, પગલાં ધીરં અથવા ઉતા-

વળાં પશુ હોય, પરંતુ તે શોભાજનક તથા લય અને તાલને અનુકૂળ હોવાં જોઈએ તેમજ બેઉ હાથ પગની પાછળ રાખવા.

માર્ગમાંથી માણસો ખસી ગયાં હોય, ફૂતી સાથે હોય, માર્ગમાં દીવા ચોલવેલા હોય, ઘરેણાં થોડાં પહેર્યાં હોય, વખત પ્રમાણે વસ્ત્ર પશુ થોડાં ઘણાં પહેર્યાં હોય, ફૂતી સાથે હજવે હજવે પગલાં ન સંભળાય તેમ ચાલે, સામે કોઈ આવે છે? અથવા કોઈનો સાદ સંભળાય છે? એમ વારંવાર જોતો, શરીરે ધૂનતો, કોઈ દેખશે એવી શંકા કરતો અને ઠેસો ખાતો વગેરે ગુણયુક્ત શુભ દામી બનાવેલા.

રૌદ્ર રસ.

આ રૌદ્ર દૈત્યો અને રાક્ષસોમાંજ હોય છે, તેના ત્રણ ભેદ છે. ૧. નેપથ્ય-રૌદ્ર, ૨. અંગરૌદ્ર, અને ૩. સ્વભાવરૌદ્ર.

રૂધિરથી ખરડાએલો અને મુખ લોહીવાળું હોય તે નેપથ્યરૌદ્ર.

ઘણા હાથવાળો, ઘણાં મુખવાળો અને વિવિધ હુથિયાર મારવામાં આકળો, મ્હોટાં શરીરવાળો અને ઊંચો હોય તે અંગરૌદ્ર.

રાત્રી આખો હોય, પીળા કેશ હોય, શરીરે કાળો તથા સાદ અદ્ભુત, તથા રૂક્ષ અને બીહામણો હોય તે સ્વભાવરૌદ્ર.

રૌદ્રરસમાં તે રાક્ષસો અને દૈત્યોની ગતિના પગલાંનું અંતર ચાર તાલનું રાખવું તથા તેના જેવા બીજા પશુ માયિક પુરુષોની ગતિ તેવીજ કરવી.

વીમત્સ રસ.

જે સ્થાનમાં સ્મશાન અથવા અગ્નિય વસ્તુ વગેરે જોવામાં આવે તે સ્થાનમાં બીમત્સ ચોળવો. બીમત્સમાં પાત્રની ચાલ કોઈ વખત પગલાં પાસે પાસે મૂકે અને ક્યારેક પગલાં પાછા પડતાં હોય તેમ એક પગલાંની ઉપરજ

ખીલું પગલું ઘણું કરીને મૂકે, ચાલતાં પાછો પરતો હોય તેમ ચાલે તથા હાથ પણ પગની પાછળ રાખે.

ઘણી ઉતાવળ હોય ત્યારે પગલાં ઘણી ઝડપથી ભરવાં, તેમજ પાર્શ્વકાન્ત તથા સૂચીવિદ્ધ પ્રમાણે ગતિ કરવી, આ ચાલ ઘણું કરી ઉત્તમની હોય છે, આ ગતિ હાસ્યરસમાં યોગ્ય છે, તેમ ખીલુ ગતિ પણ યથા શકે છે.

મરણ (કરુણ).

મરણમાં ગતિ ખીમા પગલાંથી કરવી, આંખમાં આંસુ લાવવાં, બધા અવયવો શિથિલ રાખવા, વારંવાર હાથ ઝીચો કરી આટકવો તથા સાદ કાઢી રાણું વગેરે.

આ ગતિ સ્ત્રી અથવા અધમ પાત્રને લાયક છે, પરંતુ ઉત્તમ પાત્ર તો ધૈર્યથી ચાલે, આંખમાં સહજ આંસુ લાવે, લાંબા નિશાસા મૂકે તથા ઉંચી દૃષ્ટિ કરી ચોક બતાવે.

આ બાબતમાં બને તેમ ઉત્તમતા અને ચતુરાર્થ બતાવવાની જોટલી જરૂર છે તેટલી ગતિ વગેરેમાં બતાવેલ પ્રમાણની જરૂર નથી.

છાતી ઠોકવી, ઉત્સાહ ભંગ યથું. ચોકથી મૂઠ બનવું તથા પગલાં બહુ ઉછાળીને મૂકવાં નહિ, પણ મધ્યમ રીતે મૂકવાં વગેરે લક્ષણો બ્યારે કોઈ સ્નેહી અથવા સ્વજનનું મરણ યથું હોય ત્યારે મધ્યમ પુરુષે બતાવવાં.

શાંતિ તથા વૃષ્ટિ.

ટાઠ અને વૃષ્ટિથી પીડાએલ મનુષ્યે સર્વ અવયવો સંકોચવા તથા તે ધ્રુજાવવા, બન્ને હાથ છાતી સાથે દાબવા તથા પડે વાકા વળી જવું, હાંત કંક ડાવવા, હોઠ અને 'દાદી ધ્રુજાવવી અને કાંઈ કામ કરવું' હોય તે પણ હજીવે હજીવે કરવું, આ ગતિ સ્ત્રી અથવા અધમ પાત્રે બતાવવા યોગ્ય છે.

જયાનક.

શ્રી, હીચકારે માણસ તથા પરાક્રમહીન પુરુષ લયમાં નેત્ર ફાડે, માથું ધુણાવે, બેઠે હાથથી અદબ કરી ખલા થોભે, શરીર ધૂનવે, હોઠ સુકાઈ જાય અને ઠંસો ખાતો ચાલે. આ લક્ષણો કોઈને અનુસરવામાં, તિરસ્કારમાં તથા ભયમાં જતાવવાં ; વળી વિકરાળ પ્રાણી જેતાં અથવા ભયંકર શબ્દ સાંભળતાં શ્રીઓએ આ ગતિ પ્રયોજવી.

સામાન્ય રીતે ભયમાં પગલાં પાસે પાસે મૂકવાં, ખેંચીને મૂકતા હોઈ એ તેમ એક પગલાની અંદર બીજું પગલું પણ લ્યાંજ મૂકવું તથા હાથ પગની પાછળ રાખવા, પ્રધાન અને વાણીઆઓની ગતિ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવી, પરંતુ પગલાં બે તાલના અંતરવાળાં તથા કર્મ વિનાનાં કરવાં.

યતિ આદિ પાત્ર ગતિ.

યતિ, તપસ્વી અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વગેરે ચાલતાં નેત્ર અંચળ ન કરે, આગલા ભાગમાં માત્ર ચાર આંગળ નજર રાખે, શરીર બધું ઢાંકે, મન અંચળ ન કરે, પોતાના આશ્રમ પ્રમાણે ચિન્હ રાખે, વેષ નમ્ર રાખે, કાપાય વસ્ત્ર પહેરે, પ્રથમ સાત પગલાં ચાલી પછી ઉભો રહે ત્યારે એક હાથ અતુરક કરી બીજો હાથ લાંબો રાખે અને પ્રયોગને અનુસરતું પોતાનું મુખ પ્રસન્ન રાખે. ચાલતાં અવધયો ટટાર રાખવા વગેરે લક્ષણો જે કોઈ મોટા મતવાળા બ્રહ્મચારી વગેરે ઉત્તમ હોય તેમના બાહુવાં, એનાથી વિપરીત લક્ષણો અધમ પાનને વિષે યોજવાં.

બીજા યતિઓની ગતિ પણ એ રીતે પ્રતાનુગ, બ્રાન્તિવાળી કે સ્થિર કરવી, પાશુપતની ગતિ શકટાસ્ય તથા અતિક્રાન્ત આદ્યકે ઉદ્દત્ત કરવી.

. અંધારામાં ચાલવું હોય ત્યારે જમીન ઉપર મગ ધીમે ધીમે લાંબા કરી મૂકવા અને હાથ વડે માર્ગ જોળતા હોઈએ તેમ હાથ પણ લાંબા કરવા, રથમાં બેસનારની ગતિ ઉતાવળી કરવી તેમજ બેઠે પગ સરખા રાખી રથની

ગતિ બતાવવી, રથીએ (રથ હાકનારે) એક હાથથી ધનુષ પકડવું અને
ખીલત કર વડે રથની ધરી પકડવી તેમજ સારથીએ રથના ઘોડાની લગામ
પકડી રાખવી. વિમાનમાં બેસનાર પણ રથમાં બેસનારની પેઠે ગતિ કરે, વિમા-
નમાં તેની સામી ખાતુથી બેઠા પછી યુક્તિથી વિમાન સહિત શરીરને ઊંચું
ચઢાવવું.

નાટક યોજનાર પુરુષે આકાશગમનમાં ગોળ ચક્કર કરવું અને
નજર નીચી રાખવી, આકાશમાંથી પડનાર (ઉતરનાર) પુરુષના હાથ સિધિલ
અને પહોળા હોય, વસ્ત્રો નીચેના પવનથી ઉડેલા હોય, અને દૃષ્ટિ જમીન
ઉપર હોય.

મહેલ, વૃક્ષ, પર્વત, નદી, ખાડો અથવા ટેકરો વગેરે વસ્તુઓ ઉપર
ચડવાનું અથવા ઉતરવાનું કાર્યવશથી કરવું, તેમાં મહેલ ઉપર ચડવું હોય
તો અતિક્રાન્ત પાદથી ચડવું અને એક પગ ઊંચો કરી તેને પગથીઆ ઉપર
મૂકવો, એમ ઊંચું ચડવું અને તેવીજ રીતે ઉતરવાનું પણ કરવું, પરંતુ
નદી વગેરેનું પાણી ઉતરવું હોય તેમાં જેટલું પાણી હોય તેના પ્રમાણમાં
ચાલ જુદી જુદી રીતની કરવી પડે છે, જેમકે નદીમાં થોડું પાણી હોય તો
ઉતરતા લુગડું જરા ઊંચું લેવું, તેથી વધારે હોય તો લુગડાને છેટેથી ઘોમી
જરા વધારે ઊંચું કરવું, જ્યાં પાણી વધારે ઊંડું હોવાથી તરવું પડે તેમ
હોય ત્યાં શરીરનો ઉપરનો ભાગ જરા નમતો રાખી બેઠે હાથથી પાણીને જેમ
વલોવતા હોઈએ તેમ બેઠે હાથ કરવા અને પાણીના વેગથી જે ચાતા હોઈએ
તેમ ત્રાસી ચાલ કરવી, સમગ્ર અવયવો આકુળચાકુળ કરવા અને
સુખ મૂનવવું.

નીચાણમાં તથા પાણીમાં ઉતરનારની ગતિમાં પગલા જલદી જલદી
મૂકવા, મહેલ ઉપરચડવામાં જે રીતિ કહેવાઈ ગઈ તે રીતે ખીજે પણ પર્વતા
દિક ઉપર ચડવું, પરંતુ તેમાં વિશેષ એટલું કે પર્વતાદિ ઉપર ચડતા યાત્રી
ઝાડોઈએ તેમ બોડાગતાં ચાલવું, ઉપરબતાવેલ ચાલો માન સજાથી બતાવવી.
હળવે ઝાડ ઉપર અતિક્રાન્ત, સ્થિત, સૂચીવિદ્, અપક્રાન્ત અથવા પાર્શ્વક્રાન્ત
૧ ચડવું.

અંકુશથી હાથીને, ચોકડાંથી ઘોડાને અને રાશોથી ગાડીમાં જોડેલ બળદ વગેરેને ઉભા મળવા.

ઘોડાની ચાલ વૈશાખ સ્થાનથી ઉભા રહી પછી પગને વારંવાર ઉંચે કરી જલ્દી એકને એક સ્થાનકે પાડીને બતાવવા.

સર્પની ચાલ પગને સ્વસ્તિક કરી પછી બતાવવી, કોઈ પણ ચાર (ગુપ્ત નોકર)ની ગતિ સુંદર વિલાસવાળી કરવી, પગલાં બાર આંગળથી એાછે અંતરે મૂકવાં, પગ જરા સંકોચવા, પડે સુંદર અને ચતુરાઈવાળો હોવો જોઈએ, બેઉ હાથ પગની પાછળ રાખવા અને તે ખટકાવર્ધમાન કરવા, અન્તઃપુરસ્ક્રક આકરની પેઠે તેની ચાલ, તેની સ્થિતિ અને વય જોઈને કરવી, જીવાન માણસનાં પગલાં આશરે છ છ આંગળ છેટાં શોભે તેવાં અને સરલ રાખવાં, તે બળવાન હોય તેમજ બધા અવયવો સારી રીતે ઉપાડીને ચાલે.

વૃદ્ધ માણસનું શરીર ચાલતાં ધૂન્ને, શ્વાસોર્ધ્વાસ ખાય અને પગલાં પણ ધીમે ધીમે મૂકે.

દુબળો માણસ પણ હળવે હળવે પગલાં મૂકે, તેવીજ રીતે ગ્યાનિવાળો તથા યાકેલો માણસ પણ ચાલે, દુબળો માણસ પોતાનો શ્વાસ ઉંચે ચડાવી પેટ પાતળું કરે, વળી દુર્બળ જે આકર હોય તે ઉતાવળથી ચાલતાં અથવા કામ કરતાં શ્વાસોર્ધ્વાસ લીંએ અને યાકથી પરસેવો આવી જાય.

કેફવાળો માણસ મધ્યમ મદ્યથી ઝોકાં અને લડથડીઆં ખાતો ખરાબ સ્થાનમાં ચાલે, તેનાં પગલાં અનવસ્થિત પડે અને હાથ પણ તેમજ અનિયમિત ફેરવે.

ગાંડા માણસની ચાલ લોકમાં જેમ ગાડો માણસ ચાલે તેવી રીતે જીદી જીદી ચાલથી બતાવવી, તેના વાળ લુખા અને સુકાએલાહોય, શરીર ધૂળવાળું અને મેલું હોય, કારણ વિના બહુ બડબડાટ કરે અને અનેક વિકૃતિ બતાવે, કોઈ મખત ગાય, અકરમાત હસવા મંડી જાય, વખતે નાચે, એકદમ રાજ થઈ જાય, કોઈ વખત વગાડવા માટે, વખતે વાંચવા લાગે, કોઈ વખત સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહે, વખતે બેસી રહે, વખતે સૂઈ રહે, ઘણાં ફાટેલ લુગડાં પાસે રાખે અથવા પહેરે તથા રસ્તામાં ગમે ત્યાં સૂઈ જાય.

ગાંડો માણસ એક પગથી ઉભો રહી બીજો પગ લાંબો કરી સભજડ રાખે, એ બંને ચારીથી સ્વસ્તિક કરી, ચારીવિધાનથી ગોળ ચક્કર ફરી બાહ્યત્રિમરક રંગમંડપના ખૂણામાં કરી બતાવે અથવા ત્રિકોને વળેલું રાખી બંને કર લતાહસ્ત કરી તેને ઊંધા રાખી ચાલતાં બંને પગની સાથેજ હલાવે.

લંગડો, પાંગળો અને વામન (ટુંકો) ની ચાલ જુદી જુદી જાતની કરવી.

લંગડાનો એક પગ સભજડ કરવો અને બીજો પગ ફૂલાથી ચલાય તેમ રાખવો, તેમાં સભજડ પગ ઉપાડી આગળ મૂકી પછી બીજો પગ ઉપાડવો, એવા અનુક્રમથી તે ચાલે.

પગમાં કાંટો વગેરે વાગ્યું હોય તેણે પણ લંગડાની પેઠેજ ચાલવું, તેમાં ફૂલાથી માટેલ પગ વડે ચાલવું એટલો ફેર છે.

પાંગળા માણસનું શરીર બહુ બેઠેલ હોય અને બેઠે ગોઠણ નમતા હોય છે.

ટુંકા માણસની ચાલમાં બધા અવયવો ટુંકા તેમજ તેના પગલાં પણ ટુંકાં અને જલદી ઉપડતાં કરવાં.

વિદૂષક ગતિ.

વિદૂષકની ચાલમાં હાસ્ય યોજવો, તેના ત્રણ ભેદ છે.

૧, અંગહાસ્ય, ૨, કાયહાસ્ય, ૩, નેપથ્યહાસ્ય.

અંગહાસ્ય—ખોટા હાંત, માથામાં ટાલ, કુબડો, લુલો અથવા વાંકું સુખ હોય તે.

કાયહાસ્ય—અસંબદ્ધ બાવણ કરે, અર્થ વિનાની વિકૃતિઓ બતાવે અથવા ગાંડું જોલે તે.

નેપથ્યહાસ્ય—બગલાની પેઠે ચાલે અને ચોતરફ હાસ્યજનક ગોડી દિયે જુએ તે.

એ રીતે પાત્રની પ્રકૃતિ, ધર્મ અને તેનું કાર્ય જોઈને જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદી જુદી ગતિ કરવી.

સ્વાભાવિકા.

સ્વાભાવિક ગતિમાં ડાબો હાથ કુટિલ કરી જમણો ચતુરક કરવો અને એક પડખું, મસ્તક, હાથ તથા પગ અનુક્રમ પ્રમાણે લય અને તાલની બરાબર નમતાં જાય તે. આ ગતિ જેને લાલ કે ગેરલાલ થયો ન હોય તેવા પુરુષમાં યોજવી, આથી વિપરીત ગતિને વેકારિકા કહે છે.

જેટ પુરુષોની ગતિમાં એક પડખું, હાથ, પગ અને માથું નમતું તથા દૃષ્ટિ વિચારવાળી હોય છે.

કામી પુરુષો હમેશાં પોતાનાં પહેરેલ વસ્ત્ર અને ઘરેણાંને અડક્યા કરે છે, અને ઠીક પહેર્યા છે કે નહિ જોમ જોયા કરે છે તથા રોફથી જલદી ચાલે છે.

મ્લેચ્છોની જે જાતિઓ છે તેઓની ચાલ તેમના દેશ પ્રમાણે કરવી.

પક્ષો અને વાઘ વગેરે પશુઓની ચાલ તેમની જાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવી.

સિંહ અને વાનર વગેરેની ગતિ નૃસિંહાવતાર વિષ્ણુએ કરી હતી તેમ આલીઠસ્થાન કરી શરીર તથા મુખ પણ સિંહના જેવું બનાવી એક ગોઠણ ઉપર એક હાથ મૂકવો અને બીજો હાથ ઉંચો આકાશમાં રાખવો, તેમજ ચોતરફ ફૂર દૃષ્ટિથી જોતા જવું તથા દાઢીએક ખભા ઉપર રાખવી, પછી પાંચ પાંચ તાલને છેટે પગલાં મૂકી ચાલવું.

આ સિવાય બીજા પશુઓનો ગતિ તેમની જાતિને અનુસરતી તથા સ્થાન કરીને બતાવવી.

આ પ્રમાણે મનુષ્યોની તથા પશુઓની ગતિ જાણવી, આ સિવાય બાકીની જે જે ગતિ અહીં કહી નથી તે લોકસ્વભાવથી જાણી લેવી.

સ્ત્રીગતિ.

સ્ત્રીઓની સ્થાન અને લાવણ્યમા યતી ગતિ.

૧. આયત, ૨. અવહિત્ય, ૩. અન્ધક્રાન્ત, ૪. ગતાગત, ૫. વલિત, ૬. મોટિત, ૭. વિનિવર્તિત.

આયત—પ્રથમ ડાબો પગ ચ્વસ કરી તેનાથી એક તાલને છેટે જમણો પગ સરખો મૂકવો અને સુખ પ્રસન્ન રાખી છાતી ઊંચી નિકળતી રાખવી, પરંતુ શરીર ઠંડુ ન કરવું, તેમજ જમણો હાથ કેડ પાસે નિતબ ઉપર મૂકવો અને ડાબો લતાહસ્ત કરવો તે. આનું દેવત લક્ષ્મી છે.

આ સ્થાનથી રંગાવતરણ, આરંભ, પુષ્પાંજલિ, વિસર્જન, કામોત્પત્તિ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, અંશુલીમોટન (ટાચકા ફેડવા) વગેરે કરવું તથા પ્રવેશ, ગર્વ, ગાળીચી, મૌન, માનઅહુષ્ઠ અને દિશા તથા આકાશનું વર્ણન પણ કરવું.

અવહિત્ય—આયત સ્થાનમા કહેલ પગથી ઉલટા અર્ધાત્ જમણો ચ્વસ કરી ડાબો એક તાલને છેટે સરખો મૂકવો અને છાતી વગેરે પ્રથમની પેઠે રાખવું તે.

આ સ્થાન વિલાસ, ક્રીડા, વિલ્લેાક, શૃંગાર અને પોતાના શરીરના વર્ણનમા તેમજ સ્વામી આવવાનો માર્ગ જોવામા યોજવું.

અન્ધક્રાન્ત—એક પગ ઉપાડી તેને અગ્રભાગથી જમીન ઉપર મૂકવો અને બીજો સૂચિચિદ્ધ અથવા અપચિદ્ધ રાખવો તે.

આ સ્થાનથી ઠેસ ખાવી, ચક્કર આવવું, સુંદર વસ્ત્ર ધોમવું, કુલના ગોટા ધોમવા, બચાવવું અને વૃક્ષની ડાળ ધોમવી વગેરે બતાવવું.

ગતાગત—જ્યાં નર્તકી નાચવાને તૈયાર થઈ એક પગ ઉપાડીને પછી ઉભી રહે તે.

વલિત—નર્તકીનું શરીર જ્યારે એક બાજુ વળેલું હોય, અને વળેલી બાજુના પગની કનિષ્ઠિકા તરફથી તે પગ જમીનને અડકેલો હોય, અને

ખીજી બાબુનો પગ અંશુદાથી જમીનને અડેલો હોય તે, આ સ્થાન અભિ-
લાષપૂર્વક અવલોકન કરવામાં વપરાય છે.

મોટિત—એક પગ જમીન ઉપર સરખો રહે અને ખીજો જરા વાંકો
રાખી તેનો આગળનો ફેણ જમીન ઉપર રહે (પાની ઊંચી રહે) તથા બન્ને
હાથના પોતાની આગળ કાઢડા વાળે તે.

આ સ્થાનનો ઉપયોગ બધી જાતની કામાવસ્થામાં કરાય છે.

વિનિવર્તિત—ઉપરનું મોટિત સ્થાન બતાવીને પાછળ બરડા તરફ ફરી
જવામાં આવે તે.

યુવતીગતિ.

પ્રથમ અવહિત્ય સ્થાન કરી ડાબો હાથ ઊંચો નાભી પાસે મૂકી જમણો
ખટકામુખ કરવો, પછી લલિત કરેલ જમણા પગને તાલ માત્ર ઊંચો કરી
ડાબા પગના બહારના ભાગમાં કવો, તેજ વખતે ડાબો હાથ લતાખ્ય કરી
જમણો હાથ પડખે લઈ જવો અને પછી નાભી ઉપર મૂકવો, ત્યાર બાદ
જમણા નિતંબ ઉપર મૂકી તેને ડાબો હાથ લપેટવો, પછી ડાબું એક પગલું
મૂકી તેની સાથે જમણો હાથ લતાખ્ય કરી મસ્તક પશુ ફીડાથી ઊંચું કરવું,
પગલું મૂકવાનો સમય છ કળાનો આઠ કળાનો ન કરવો, કારણ કે તે સ્ત્રીઓને
ખેદ ઉપજાવનાર છે.

સ્થાનીયા ગતિ.

પોતાના સ્થાન (ઘર વગેરે)માં રહેનાર સ્ત્રી અવહિત્ય સ્થાન કરી ડાબો
હાથ કેડ ઉપર મૂકી જમણો અરાલાસ્ય કરી સવળો રાખી નાભી અને સ્તનની
વચ્ચે રાખે અને પોતાનું શરીર બેઠેલું, સ્તંબ્ધ અથવા પરિવાહિત (વાંકુંચુંકું)
નહિ રાખતાં સરલ રાખે.

વૃષ્ટા ગતિ.

વૃદ્ધ સ્ત્રીની ચાલ જ્ઞાન્તિવાળી કરવી અને શરીર કાંઈક નમેલું બતાવવું તથા હાથનું જોર કમી થએલ બતાવવું.

વાલા ગતિ.

ખાલા સ્ત્રી પોતાની મરજી મુજબ ગતિ કરે તેમાં કાંઈ શોભા કરવાની જરૂર નથી તેમ અસુક પ્રમાણની પણ જરૂર નથી.

નાટ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસકે પોતાનો સ્વભાવ ત્યાગી બીજાનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરવો.

કોઈ પણ મિશ્રી, ક્ષીકાથી અથવા કપટથી સ્ત્રી પુરુષોની અને પુરુષ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ ધારણ કરે.

સ્ત્રીએ ધૈર્યથી, ઉદારતાથી, પરાક્રમથી, બુદ્ધિથી અને પુરુષના જેવાં કાર્યોથી પુરુષનો વેષ ભાષા અને ચેષ્ટા વડે બજાવવો તેમજ પુરુષ પણ સ્ત્રીના વેષ ધારણ કરી તેના જેવી ભાષા, દષ્ટિ તથા ધીમી અને સુંદર ચાલ વડે સ્ત્રીના વેષ ભજવે.

“ સંગીતરતનાકર ” માંથી

ત્રેવીશ દેશી સ્યાન.

૧. સ્વસ્તિક, ૨. વર્ધમાન, ૩ નવાવર્ત, ૪. સંહત, ૫. સમપાદ, ૬. એકપાદ, ૭. પૃષ્ઠોત્તાનતલ, ૮. ચતુરસ, ૯. પાર્શ્વવિદ, ૧૦. પાર્શ્વ-પાર્શ્વગત, ૧૧. એક પાર્શ્વગત, ૧૨. એક બાનુનત, ૧૩. પરાવૃત્ત, ૧૪. સમસૂચિ, ૧૫. વિપ્રમસૂચિ, ૧૬. ખંડસૂચિ, ૧૭. પ્રાદ્ય, ૧૮ વૈધનુષ ૧૯. શૈવ, ૨૦. ગારૂડ, ૨૧. કુર્માસન, ૨૨. નાગબન્ધ, ૨૩. વૃષભાસન.

સ્વસ્તિક—જમણા પગ ડાબી તરફ અને ડાબો પગ જમણી તરફ લઈ જઈ બન્ને પગને જરા વાંકા અને સાથે સાથે અડકેલા રાખવા તે.

વર્ધમાન—બન્ને પગની પાની એક બીજાને અડકેલી અને જમણા પગનો ફેણ જમણી બાજુ તથા ડાબા પગનો ફેણ ડાબે પડખે રહે તેમ રાખવો તે.

નદાવર્ત—ઉપરના વર્ધમાન સ્થાનમાંજ રહીને બન્ને પગને છ આંગળ અથવા બાર આંગળ છુટા રાખવા તે.

સંહત—શરીરને સ્વાભાવિક સીધું રાખીને તથા બન્ને પગ જોડાજોડ રાખીને અર્થાત બન્ને અંગુઠા અને બંને ઘુંટી સામાસામી અડકાડીને રાખવામાં આવે તે.

સમપાદ—શરીરને સ્વાભાવિક સીધું રાખીને બન્ને પગ એક વેંતને છેટે સરખા રાખવા તે.

એકપાદ—એક પગ જમીન ઉપર સરખો રાખીને બીજો પગ તે પડખા તરફ ઊંચો રાખવો મતલબ એક પગે ઉભા રહેવું તે.

પૃષ્ઠોત્તાનતલ—આગળનો એક પગ જમીન ઉપર સરખો મૂકીને પાછળનો બીજો પગ ફણાથી જમીન ઉપર મૂકી પાની ઊંચી રાખવી તે.

ચતુરસ્ત—ઉપર કહેલા નદાવર્ત સ્થાનથી ઉભો રહી બન્ને પગ અદાર આંગળ દૂર રાખવામાં આવે તે.

પાર્શ્વવિદ્ધ—એક પગની પાનીનો બીજા પગના અંગુઠા વડે સ્પર્શ કરી ઉભા રહેવામાં આવે તે.

પાર્શ્વપાર્શ્વગત—ડાબો પગ સરખો મૂકી જમણો પગ ડાબા પગ તરફ પાની રહે તેમ આડે રાખી ઉભા રહેવું તે.

એકપાર્શ્વગત—ડાબો પગ સરખો જમીન ઉપર રાખી તેની જરા આગળ જમણો પગ જમણા પડખા તરફ પાની રહે અને ડાબા પગ તરફ ફેણ રહે તેમ રાખી ઉભા રહેવું તે.

એકબીજાનુગત—એક પગ સરખો મૂકી બીજા પગ તેની પડખે ચાર આંગળા દૂર મૂકી તેનો ગોઠણ જરા ત્રાસો નમાવવો તે.

પરાવૃત્ત—ડાબા પગની પાનીની પાસે જમણા પગનો અંગુઠો રહે અને જમણા પગની પાની પાસે ડાબા પગની કનિષ્ઠિકા રહે તેમ ઉભા રહેવું તે. અથવા જમણા પગની પાની પાસે ડાબા પગનો અંગુઠો રહે તથા ડાબા પગની પાની પાસે જમણા પગની કનિષ્ઠિકા રહે તેમ ઉભા રહેવું તે.

સમસૂચિ—જ્યારે બન્ને પગની પાની તથા જાંઘ (સાથળ) જમીનને અડકાડીને ત્રાસાં લાંબાં રાખવામાં આવે તે.

વિપ્રસૂચિ—ઉપર બતાવેલ સૂચિપાઠમાંજ જ્યારે એક પગ આગળ અને બીજા પગ પાછળ લાંબો રાખી બેસવામાં આવે તે.

ખંડસૂચિ—જ્યાં એક પગનો સાથળ અને પાની જમીનને અડાડી ત્રાસો લાગે રાખી બીજા પગ સંકુચિત રાખવામાં આવે તે.

પ્રાદ્ધ—એક પગ સરખો સીધો રાખી બીજા પગ પાછળ બરડા તરફ સંકુચિત રાખી બન્નેના ગોઠણ સરખા ઊંચા રાખવા તે.

વૈષ્ણવ—એક પગ સીધો રાખી બીજા પગ જરા સંકુચિત કરી આગળ લાંબો રાખવો તે.

દેવ—ડાબો પગ સરખો જમીન ઉપર મૂકી જમણો ડાબા પગના ગોઠણ યુધી ઊંચો કરી જરા સંકુચિત રાખવો તે.

ગાર્ડ—ડાબો પગ આગળ સંકુચિત રાખી જમણો પગ પાછળ રાખી તેનો ગોઠણ જમીનને અડાડવો તે.

કુર્માસન—જમણા પગનો ગોઠણ અને બહારની યુદ્ધી જમીનને સ્પર્શ કરે તેમ બેસી ડાબો મન ઉભો રાખવો તે.

નાગખન્ધ—જમીન ઉપર બેસી ડાબા સાથળ ઉપર જમણી પીડી (જાંઘ) મૂકવામાં આવે તે.

વૃષભાસન—બન્ને ગોઠણ બેઠાબેઠ અથવા છુટા છુટા જમીનને અડાકીને બેસવામાં આવે તે.

નવ ઉપવિષ્ટ (વેઠક) સ્થાન.

૧. સ્વરથ, ૨. મદાલસ, ૩. કાન્ત, ૪. વિષ્કંભિત, ૫. ઉત્કટ, ૬. સસ્તાલસ, ૭. બાનુગત, ૮. મુક્તબાનુ, ૯. વિમુક્ત.

સ્વરથ—બન્ને પગ પહોળા કરીને બેસવું, છાતી કાંઈક ઊંચી બહાર નિકળતી રાખવી, એક હાથ કમ્મર ઉપર રાખવો અને બીજા હાથ છાતી ઉપર રાખવો તે.

મદાલસ—એક પગ કાંઈક લાંબો રાખી બીજા પગ આસન ઉપર રાખીને માથું એક પડખા તરફ નમતું રાખવું તે.

કાન્ત—બન્ને હાથ ચિબુક (દાદી) ઉપર મૂકીને માથું એક બાજુ તરફ નમતું રાખવું અને નેત્ર અશ્રુવાળાં કરવાં તે. આ સ્થાન પરાજય કે કેદ પકડાયો હોય ત્યાં અને શોકમાં યોજાય છે.

વિષ્કંભિત—બન્ને સાથળ પહોળા રાખી બેસવું અને બન્ને પગ તથા હાથ પણ પહોળા અને સુશોભિત રાખવા તથા નેત્ર ખીડેલાં રાખવાં તે. આ સ્થાન યોગમાં અને ધ્યાનમાં યોજાય છે.

ઉત્કટ—(ઉભાક બેસવું) સમ આસનની પેઠે આમાં પણ જમીનને અડકીને બાંને પગ સરખા રાખી બેસવામાં આવે છે. આ સ્થાન યોગમાં, ધ્યાનમાં, સંધ્યામાં અને જપ વગેરેમાં વપરાય છે.

સસ્તાલસ—બન્ને હાથ છુટા રાખી શિથિલ રાખવા, શરીરને આગસ યુક્ત રાખવું અને નેત્ર મંદ શિથિલ રાખવાં તે. આ સ્થાન હાનિ, ગ્લાનિ, કેદ, વ્યાધિ, મૂર્છા અને ભયમાં યોજાય છે.

બાનુગત—બન્ને ગોઠણ જમીન ઉપર મૂકીને રહેવું તે. આ સ્થાન હોમ, દેવાર્ચન, દીનતાથી માગવું, મૃગદર્શન, હલકાં પ્રાણીઓથી ત્રાસ પામવો અને ક્રોધ પામેલાને પ્રસન્ન કરવું વગેરે કાર્યોમાં યોજાય છે.

મુકતમનુ—ઉત્કટ આસનનો એક ગોઠણ જમીનને અડાડીને બેસવું, મતલબ એક ગોઠણ ઉભાડક અને ખીજો પગવાળી તેનો ગોઠણ જમીનનો સ્પર્શ કરે તેમ બેસવું તે. આ સ્થાન હવનમાં અને સજ્જન સજ્જનનું સાન્ન્ય કરે ત્યાં યોજાય છે.

વિમુકત—જમીન ઉપર પડી જવું તે. આ સ્થાન રાવ અને આકંઠ (દીન જહન) માં યોજાય છે.

પદ સુપ્ત (સુવાનાં) સ્થાન.

૧. સમ, ૨. આકુચિત, ૩. પ્રસારિત, ૪. વિવર્તિત, ૫. ઉદ્દાહિત, ૬. નત.

સમ—આડાથ તરફ સુખ રાખી, લાંબા અને શિથિલ હાથ રાખી સીધું સુવું તે.

આકુચિત—બધાં અંગોને તથા ગોઠણને પશુ સંક્રાંતીને સુવું તે.

પ્રસારિત—એક હાથ માથાનીચે આશીકાની પેઠે રાખી લાંબા પગ કરી સુવું તે.

વિવર્તિત—જમીન તરફ નીચું સુખ રાખી સુવું તે. આ સ્થાન કોઈ શસ્ત્ર વાગ્યું હોય ત્યાં યોજાય છે.

ઉદ્દાહિત—જમીન ઉપર કોણી મુકી, હથેળી ખભા પાસે રાખી, તે ઉપર માથું મૂકી સુવું તે. આ સ્થાન ઉત્તમ પાત્રની સૃગારિક લીલાની અવસ્થામાં યોજાય છે.

નત—જો કાઈક સીધી રાખીને અને બન્ને હાથ શિથિલ રાખીને સુવું તે. આ સ્થાન ખેડ, શાક અને આળસમાં યોજાય છે.

આસન વિધિ.

શોકમાં વિષ્કંભ (વિસ્તાર) વડે બેઠ પગ અગ્રિય કરી છાતીનું ત્રિક (હાંસરી) કાંઈક ઊંચું રાખી બેઠ હાથ કેડ અને સાયળના સાંધા ઉપર મૂકવા તથા માથું ખભા ઉપર નાંખી મન અને ઇન્દ્રિયોની ગ્લાનિ બતાવવી.

મુઠ્ઠાં, મઠ, યાક, ગ્લાનિ અને ખેદમાં બેઠ હાથ શિથિલ રાખી લાંબા કરવા અને ધતુષને ટેકેા દઈ બેસવું.

પડી ગયેલો માણસ પોતાના ગોઠણ છાતી સાથે દબાવી પોતાનું સર્વ અંગ સંકુચિત કરે.

બ્યાધિ, પીડા, અવહિત્ય (કપટવેષ) અને ધ્યાનમાં નિતાંબ ભાગને પાની અડે તેમ ઉભડક બેસવું.

પિતૃઓને ઉદ્ધકાન્નલિ આપવામાં, સધ્યા કરવામાં અને આચમનમાં ખેડ ગોઠણ થાંભલાની પેઠે ઊંચો રાખી બીજો ગોઠણ જમીનને અડાડવો, આ આસન સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં તથા હોમ આદિ કરવામાં પણ યોજાય છે.

દેવને નમસ્કાર કરવામાં, ક્રોધ પામેલાને શાન્ત કરવામાં, શોકમાં, રડા-રોળમાં, મડદું જોવામાં, ખડીકણ માણસ ત્રામ પામે ત્યાં, ગરીબ માણસ માગે ત્યાં અને ચાકરોએ હોમ તથા યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓમાં બેઠ ગોઠણ જમીનને અડાડી મુખ નીચું કરી રાખવું. મુનિઓએ પણ નિયમોમાં એ આસન યોજવું.

હવે નાટકમાં બેસવા માટે સ્ત્રીપુરુષોને અંદર અથવા બહાર આસન આપવાનો વિધિ નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ અને રાજાઓને સિંહાસન, શુરુ અને પ્રધાનને વૈતસ (નેતરનું બનાવેલ પુરશી વગેરે), સેનાપતિ અને યુવરાજને મુંડાસન (સ્તુલના જેવું આધાર વિનાનું), બ્રાહ્મણોને લાકડાનો પાટલો અને રાજકુમારોને ચેતરંજીનું આસન આપવું.

રાણીઓને સિંહાસન તથા દેવીઓને મહાસન (ગોળ આસન) આપવું, પુરોહિત તથા પ્રધાનની સ્ત્રીને નેતરનું ભરેલ આસન આપવું, નાગ

હીઓને માટે ચેતરંજી અથવા ચામડાનું બનાવેલ અને બાકીની સ્ત્રીઓને જમીનનુંજ આસન આપવું. આ નિયમ અન્ય સ્થાનમાં બાંધાયો, પરંતુ પોતાના ઘરમાં તો મરજી પડે તેમ જેસે તેમાં કંઈ આવશ્યક નિયમ નથી.

મુનિઓનો આસન પ્રકાર તો પોતાને ત્યાં અથવા બહાર પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણેજ હોવો જોઈએ.

બ્રહ્મચારી વગેરે વ્રતવાળા પુરુષોને માટે તેમના વ્રતને યોગ્ય આસન કરવું. પોતાના નગરમાં રહેનાર કુળવાન અને વિદ્વાન પુરુષોને રાજાએ આસન આપી સત્કાર કરવો.

હરેક મનુષ્યે પોતાની બરાબરીના માણસને પોતાની બરાબર આસન આપવું, મધ્યમને મધ્યમ, મોટા માણસને પોતાથી સાઈં આસન આપવું અને હલકા માણસને જમીન ઉપર બેસાડવો.

ગુરુ, રાજા અને પિતાની આગળ ડાહ્યા માણસે જમીન ઉપર અથવા લાકડાના આસન ઉપર બેસવું.

વહાણુ, હાથી, રથ અને ખીજા વાહનોમાં ગુરુ, આચાર્ય કે રાજા સાથે બેસવામા હોય નથી, પણ અન્ય સ્થળમા એક આસન ઉપર બેસવું નહિ.

સુવામા આકુચિત (જે ચપું), સરખું રહેવું, લાંબું થવું, વારંવાર ફરવું તથા ઉદાહિત (ઉભડક) વગેરે ક્રિયાઓ કરવી.

આ સિવાયના ગતિ પ્રકાર પોતપોતાની પ્રુદ્ધિથી યોજનારે જાણી લેવા.

કક્ષા.

પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના નાટ્યમંડપ કહ્યા છે, તેના વિભાગો વિચારીને તેની અંદર કક્ષાઓ કરવી.

પ્રથમ જે નેપથ્યના બે ગૃહદ્વાર કહ્યાં છે, તે બેની વચ્ચે વાઘ વસ્તુઓનું સ્થાન રાખવું, રાખીકની ચોતરફ કક્ષાનો વિભાગ નિર્માણ કરવો કે જેથી રંગ જૂમિની આદે જાણુ ફરતી એક બીજી કક્ષા યાય

ઉપર કહેલ કક્ષાના વિભાગોમાં ગૃહો, નગરો, બગીચાઓ, વાડીઓ, નદીઓ, આશ્રમો, માર્ગો, વનો, પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા સ્થાવર જંગમસહિત ત્રિલોકી તેમજ સાત દ્વીપો અને અનેક પર્વતો, પ્રકાશ, લોક, રસાતલ તથા દૈત્યોનાં સ્થાનો વગેરેની કલ્પના કરી બતાવવી.

નગર, વન, ખંડ કે પર્વતમાં દૂર અથવા સમીપ કોઈ દેશની કલ્પના કરી બતાવવી.

રંગભૂમિમાં પ્રથમ જે પાત્રો પ્રવેશ કરે તે અંદર પેઠાં છે એમ જાણવું, અને પાછળથી પ્રવેશ કરે તે કક્ષાના મધ્યભાગમાં રહેલાં છે એમ જાણવું. તેમને જોવા ઇચ્છનાર પુરુષે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો.

જે તરફ વાઘ ભાંડ તથા નેપથ્યદ્વાર હોય તેને પૂર્વ દિશા જાણવી.

કોઈ કાર્ય માટે સૂત્રધાર જે દ્વારથી પ્રવેશ કરે તેજ દ્વારથી કાર્ય નિવેદન કરી પાછો પ્રવેશ કરે. તે ભૂમિની પરિક્રમા બહુ લાંબી કરવી, મધ્યમ પ્રમાણની અથવા થોડી લાંબી કરવી.

દિવ્ય પુરુષોની ગતિ નગરમાં, વનમાં, પર્વતમાં, સમુદ્રમાં, ખંડમાં અથવા કોઈ દ્વીપમાં કરવી, તે ગતિ આકાશમાર્ગથી વિમાન વડે અથવા કોઈપણ બીજી યુક્તિ વડે બતાવવી.

દિવ્ય પુરુષનું પૃથ્વી ઉપર આવવું થાય તો તે પોતાના સ્વરૂપને ગુપ્ત કરી મનુષ્યોને કોઈ કારણવડે દર્શન આપે છે. અને તેઓનું સર્વ ખંડોમાં સ્વેચ્છાગમન કહ્યું છે, મનુષ્યોનું આવવું ઘણું કરી ભરતખંડમાં કરાય છે.

હિમાલય, કૈલાસ અને શમ પર્વતમાં યક્ષો, ગુહ્યકો અને કુબેરના અનુચરો રહે છે; રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચો હિમાલયમાં વસનારા છે; અપ્સરાઓએ સહિત ગન્ધર્વો હેમકૂટ પર્વતમાં વસે છે; શેષ, વાસુકી અને તક્ષક વગેરે સર્વ નાગો નિષિધ પર્વતમાં રહે છે, મહા મેરૂ પર્વતમાં ત્રીશ દેવોના ગણો વસે છે, નીલ અને વૈદ્ય પર્વતમાં સિદ્ધા અને બ્રહ્મર્ષિઓ રહે છે, પાતાલમાં દૈત્યો અને દાનવોના વાસ છે, પિતૃદેવો શંગવાન પર્વતમાં રહે છે, એઓના સ્થાન વિભાગ જાણુદ્વીપમાં છે; એ દિવ્ય પુરુષોને માથે

મુકુટો પોતપોતાનાં કર્મ તથા પરાક્રમ પ્રમાણે કરવા અને પોશાક તો મનુષ્ય લોકમાં ચાલતો હોય તેવો બનાવવો.

દેવના સર્વ ભાવો મનુષ્યને વિષે કરવા, પરંતુ એક અનિમેષ (મટકું ન મારવું) રૂપ ભાવ છે તે ન કરવો, કારણકે આ નાટ્યમાં સર્વ ભાવો અને રસો દૃષ્ટિની અંદરજ રહ્યા છે, પ્રથમ દૃષ્ટિ વડે સૂચિત કરેલ ભાવ પછીથી અંગો વડે પ્રકટ કરાય છે.

પ્રવૃત્તિ તથા વૃત્તિ.

પ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે.

૧. આવૃત્તી, ૨. દાક્ષિણાત્ય, ૩. પાંચાલી, ૪. ઔદુભાગધી.

આને પ્રવૃત્તિ શામાટે કહે છે ? પૃથ્વીમાં નાટ્ય, દેશ, વેશ, ભાષા અને આચારને બતાવે છે માટે તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે. સંક્ષેપમાં દેશ દેશની ભાષા જણાવે છે માટેજ તેને એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કહાચિત્ કોઇ કહે કે પૃથ્વીમાં ઘણા દેશો છે, છતાં ભાષા વગેરે જણાવનારી તે પ્રવૃત્તિના ચાર ભેદ શામાટે કહ્યા ? અને તે ચારના પ્રયોગો પણ સમાન લક્ષણવાળા કહ્યા એ પ્રમાણે આ તેમના સમાન લક્ષણવાળા પ્રયોગ છે ? પરંતુ લોકમાં વિવિધ પ્રકારનાં દેશ, વેશ, ભાષા અને આચરણ છે, એમ માનીને લોકોના મત પ્રમાણે આ લોકની ચાર વૃત્તિઓ કહી છે.

૧-ભારતી-૨-આરબટી-૩-સાત્વતી અને-૪-કૈશિકી.

વૃત્તિમાં આશ્રય કરેલા પ્રયોગો વડે દેશો કહ્યા છે, કે જેનાથી ચાર પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયોગો ઉત્પન્ન થયા.

દાક્ષિણાત્ય લોકો નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યમાં બહુ કુશળ, બહુધા કૈશિકી વૃત્તિવાળા, ચતુર તેમજ મદ્દ અને મનોહર અંગાભિનયવાળા હોય છે, તેમાં મહેન્દ્ર પર્વત, મલય, સદ્માદ્રિ, મેલક અને પલપિન્દર એ પર્વતોની અંદર આવેલ દેશોને દક્ષિણપથ કહે છે; કોચળ, તોચળ, કલિંગ, ગોચળ, દ્રવિડ,

આન્ધ્ર, મહારાષ્ટ્ર, વૈષ્ણવ, વૈવાનવાસ વગેરે તથા દક્ષિણસમુદ્ર અને વિન્ધ્યા-ચલની વચમાં રહેલ દેશોમાં હમેશાં દક્ષિણાત્યા પ્રવૃત્તિ યોજવી.

અવંતિક, વૈદિશિક, સૌરાષ્ટ્ર (સીરઠ), માળવા, સિન્ધ, સૌવીર, આનર્ત અર્બુદ, દશાર્ણ, ત્રિપુર અને વિમાતૃ દેશોમાં રહેનારા પુરુષો હમેશાં આવંતી પ્રવૃત્તિ યોજે છે અને તેમનો પ્રયોગ સાત્વતી તથા કેશિકી વૃત્તિને આશ્રય કરનારો હોય છે.

અંગ, ળંગ, કલિંગ, વત્સ, ઉડ્ડમાગધ, પૌડુ, નેપાલ, અન્તર્ગિરિ તથા બહિર્ગિરિ, તેમાં મલ્લ અને મલ્લવર્ષક ળંગના સરખા જાણુવા, તેમજ પ્રહો-ત્તર વગેરે, ભાર્ગવ, માર્ગવ, પ્રાજ્ઞયોત્તિષ, પુલિન્દ, વિદેહ, તામ્રલિપ્ત, પ્રાગ અને પ્રાવૃતય દેશના વાસીઓ ઓડ્ડમાગધી પ્રવૃત્તિ યોજે છે. એ સિવાયના બીજા દેશો જે પુરાણોમાં કહ્યા છે તેમાં પણ ઓડ્ડમાગધી પ્રવૃત્તિ યોજવી.

પાંચાલમધ્યમા પ્રવૃત્તિમાં સાત્વતી અને આરભટી વૃત્તિ યોજવી અને પ્રયોગ-અદ્યગીતાર્થ ચુકત, આવિદ્ધ ગતિવાળો અને વિલાસથી ભરપૂર હોવો જોઈએ.

પાંચાલ, શૂરસેન, કાશ્મીર, હસ્તિનાપુર, ગાંધૈક, શાકળ, મદ્રક, ઉશી-નર તેમજ હિમાલયમાં આવેલા અને ગંગાની ઉત્તર દિશામાં રહેલા જે દેશો છે તેમાં પાંચાલમધ્યમા પ્રવૃત્તિ યોજવી.

ઉપર કહેલ પ્રવૃત્તિઓમાં રંગપીઠ ઉપર પરિક્રમણ કરવાની બે રીતિ છે. ૧. પ્રદક્ષિણ પ્રવેશ, ૨. અપ્રદક્ષિણ પ્રવેશ. પ્રદક્ષિણ પ્રવેશમાં આવંતી તથા દક્ષિણાત્યા અને અપ્રદક્ષિણ પ્રવેશમાં પાંચાલી તથા ઓડ્ડમાગધી યોજવી. આવંતી તથા દક્ષિણાત્યામાં ઉત્તર દિશા તરફનું પાર્શ્વદ્વાર જાણવું અને પાંચાલી તથા ઓડ્ડમાગધીમાં દક્ષિણ તરફનું પાર્શ્વદ્વાર જાણવું.

પ્રયોગકર્તાએ દેશ, અને અર્થચુકિત જાણે જે દેશમાં જે પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે અનુકૂળ રૂપે યોજવી.

નાટ્યપ્રયોગ બે પ્રકારના છે.

૧. સુકુમાર, ૨. વિદ્વ. આ બન્ને નાટકની વસ્તુસંકળનાનો આધાર રાખે છે, તેમાં યુદ્ધમાં મારવાકાપવારૂપ, ઇન્દ્રજિતરૂપ તથા રાક્ષસાદિના મુખનાં મોરં વગેરે પહેરાવવાનું જેમાં હોય, તેમજ પુરુષ પાત્રો ઘણાં અને સ્ત્રીપાત્ર અલ્પ હોય, તેમજ સાત્વતી અને આરભટી વૃત્તિમય હોય તેને આવિદ્ધ બાલુકા, તેમાં કિમ, સમવકાર, આયોગ અને ઇહામૃગ એટલાં આવિદ્ધ સંશક બાલુકાં.

ઉપર કહેલાં રૂપકોનો પ્રયોગ દેવ, દાનવ, રાક્ષસો અથવા જે પુરુષો ઉદ્ધત, શૌર્ય, વીર્ય અને બળયુક્ત હોય તેમની પાસે કરાવવો.

નાટક, પ્રકરણ, ભાષુ અને વીર્યકંઠે પ્રયોગો સુકુમાર છે અને મનુષ્યોનો આશ્રય કરનારા છે, અર્થાત્ તે પ્રયોગો મનુષ્યો વડે યોજવા.

ધર્મી બે પ્રકારના છે.

૧—લોકધર્મી—૨—નાટ્યધર્મી.

સ્વભાવ રૂપ ભાવયુક્ત, શુદ્ધ, વિકાર રહિત, લોકની વાર્તા અને ક્રિયા યુક્ત, અંગની લતાઓ રહિત, તેના તેના સ્વભાવના અભિનય સહિત અને વિવિધ સ્ત્રી તથા પુરુષો રૂપ પાત્રોનો આશ્રય કરનાર નાટ્ય હોય તે લોકધર્મી કહેવાય છે.

વાક્ય અને ક્રિયાના બાહુલ્યવાળું, વસ્તુ અને ભાવની અધિકતાવાળું, લીલાયુક્ત, અંગહાર, અને અભિનયવાળું, નાટકના લક્ષણ સહિત સાત સ્વરૂપ અને અલંકાર સંયુક્ત તથા અર્થ ઉપર બેસનાર પુરુષનો આશ્રય કરનાર નાટ્ય હોય તે નાટ્યધર્મી કહેવાય છે.

લોકમાં જે કટ્યાણુકારક (લક્ષ્મી વગેરે) મળવા યોગ્ય છે તે આ નાટ્યમાં મૂર્તિમાન અને ઇચ્છાયુક્ત મળે તેને પણ નાટ્યધર્મી કહે છે.

નાટકમાં પાત્રે કહેવું વાક્ય બીલું પાત્ર અથવા પરસ્પર ન સાંભળે અથવા નહિ કહ્યા છતાં પણ સાંભળે તે, પર્વત, વાહન, માન, દાલ, બખતર, આયુધ અને ધ્વજ વગેરે મૂર્તિમાન પ્રયોગાય તે, સુદર અંગ વિન્યાસ વડે તથા ઉત્ક્રિષ્ટ પદ્ધતિ વડે ગતિ કરાય તથા નૃત્ય કરાય તે; આ લોકના મુખ

અથવા દુઃખરૂપ સ્વભાવ શોભા તથા અભિનય યુક્ત હોય તે, તેમજ રંગપીઠ-માં વિવિધ પ્રકારને કક્ષા વિભાગ કરવામાં આવે છે તે નાટ્યધર્મી કહેવાય છે.

હમેશાં નાટક નાટ્યધર્મથી યુક્તજ યોજાવું, કારણ કે આંગિકાભિનયથી છેલ્લે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

સર્વનો સહજ ભાવ, અભિનયથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ અને અંગના અલંકાર તથા ચેષ્ટા તેને પણ નાટ્યધર્મી કહે છે.

આ પ્રમાણે કક્ષા વિભાગ અને ધર્મીયુક્ત નાટ્યતત્ત્વના જ્ઞાતાઓએ જાણીને પ્રયોગ કરવો.

“ સાહિત્ય દર્પણ પ્રમાણે.”

છત્રીશ લક્ષણ.

૧. મૂષણ, ૨. અક્ષરસંઘાત, ૩. શોભા, ૪. ઉદાહરણ, ૫. હેતુ, ૬. સંશય, ૭. દ્રઘાન્ત, ૮. તુલ્યતર્ક, ૯. પદોચ્ચય, ૧૦. નિર્દર્શન, ૧૧. અભિપ્રાય, ૧૨. જ્ઞાપ્તિ (પ્રાપ્તિ,) ૧૩. વિચાર, ૧૪. દિષ્ટ, ૧૫. ઉપદિષ્ટ, ૧૬. ગુણાતિપાત, ૧૭. ગુણાતિશય, ૧૮. વિશેષણ, ૧૯. નિરુક્તિ, ૨૦. સિદ્ધિ, ૨૧. ભ્રંશ, ૨૨. વિપર્યય, ૨૩. દાક્ષિણ્ય, ૨૪. અનુનય, ૨૫. માલા, ૨૬. અર્ધાપત્તિ, ૨૭. ગર્હણ, ૨૮. પૃચ્છા, ૨૯. પ્રસિદ્ધિ, ૩૦. સારૂપ્ય, ૩૧. સંક્ષેપ, ૩૨. ગુણકીર્તન, ૩૩. લેશ, ૩૪. મનોરથ, ૩૫. અનુક્તસિદ્ધિ, ૩૬. પ્રિયવચન.

મૂષણ—અલંકાર અને ગુણનો જ્યાં પરસ્પર યોગ થાય તે. જેમકે—

ગીતિ.

મુખ્યા તારા મુખની, આભા આ અરવિન્દ હરી લે છે,

૧કોણ એકે આગળ, એને હુકર કાર્યે કોણ કે છે.

૨ અક્ષરસંઘાત—અલ્પ વિચિત્ર અર્થવાળા અક્ષરથી વર્ણન કરવામાં આવે તે.
જેમ શાકુંતલમાં—

રાજા—તમારી સખીને શરીર સંતાપ બાધ તો નથી કરતો ?

પ્રિયવદા—હમણા ઓપધ મળવાથી શાન્ત થશે.

૩ શોભા—જ્યાં સિદ્ધ અર્થની સાથે અસિદ્ધ અર્થ પ્રગટ થાય તથા જેમાં
શ્લેષ અને વિચિત્ર અર્થ હોય તે. જેમકે—

ગીતિ.

‘કોટિક અને ગુણાન્વિત, સંભવ જેનો હોય શુદ્ધ ઉવ’શે;

તોપણ ધનુષની પેઠે, કૂર સ્વાર્મીને તજવો જન હસે.

૪ ઉદાહરણ—જ્યાં લુપ્ત અર્થયુક્ત વાક્યના ઉદાહરણથી પોતાનો અભિ-
મત (પ્રિય-ઇચ્છિત) અર્થ સાધવામાં આવે તે. જેમકે—

ગીતિ

પ્રિયને મળીં તું પ્રેમે, એ અતિ ઉત્તમ ધનું સખી શાશ્વી;

‘દિનકર વિષુ દિન શોભા, શશી વિષુ રજની વૃથા જગે બાણી.

૫ હેતુ—ઇષ્ટ કરનાર હેતુદર્શનથી સંક્ષેપમાં કહેલું વાક્ય તે. જેમ—
વેણીસંહારમાં—

દાસી—(ભીમસેન પ્રતિ) મેં એ રીતે કહ્યું જે બાતુમતિ ! તમારા કેથ

છટા ધયા વિના અમારી દેવી ત્રૌપદી કેથ શી રીતે બાંધશે ?

૬ સંશય—તત્ત્વ બાણનારા વાક્યમાં જે અનિશ્ચય તે જેમ—યયાતિ વિજયમાં.

અનુષ્ટુપ્

કન્યા આ યદાની છે કે, લક્ષ્મી સાક્ષાત ‘સુરેશનો;

‘દારા આ દેવતાની છે, માનિની છે મહેશની.

૭ દ્રષ્ટાન્ત—પોતાના પક્ષનો અર્થ સાધવામાં જે ઉદાહરણ આપવું તે. જેમ
વેણીસંહારમાં—

ભીમ—આર્ય ! તે તેનું કહેવું યોગ્યજ છે, કારણ કે એ દુર્યોધનની
સ્રી છે. ઇત્યાદિ.

૮ તુલ્યતર્ક—પ્રકૃત (ચાલતા) અર્થથી તેવાજ ભવિષ્ય અર્થનો તર્ક કરવો
તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

ગીતિ.

સ્વપ્નો કેક શુભાશુભ, દૈવયોગથી સત્ય અસત્ય બને;
આ શત સંખ્યા બાણે, અડતી ન હોયે ^૧ અનુજ સહિત મુજને.

૯ પદોત્તચય—અર્થને અનુરૂપ (ઘટે તેવાં) પદો લેવાં કરવાં તે, શૃંગારમાં
કોમળ શબ્દની રચના અને વીર તેમજ શૈદ્રમા ઉદ્ભવ
શબ્દોની રચના આવે તે. જેમ—શાકુન્તલમાં—

ગીતિ.

રાગ—

^૨રક્ત અધર નવ પદ્મવ, કર અતિ કોમલ ઉવિટપ સમા શોભે,
પુખ્ત તુલ્ય પ્રકટેલુ, યૌવન અ ગે વિલોકી મન લોભે.

૧૦ નિર્દર્શન—પરપક્ષને નિરાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ અર્થનું પરિકીર્તન
કરવું તે જેમકે—

ગીતિ.

યોગ્યાયોગ્ય વિચારો, લાત્ર ધર્મના વ્યર્થ વૈરી ^૩રક્ષિતિએ;
વાળી પરાશ્મુખ ધાતાં, નહોતું હણ્યુ શુ બાણ અવધપતિએ ?

૧૧ અભિપ્રાય—સાદૃશ્યથી અદ્ભુત અર્થની કલ્પના કરવી તે. જેમ—
શાકુન્તલમાં—

ગીતિ.

આ સ્વાભાવિક સુંદર, તન તપ અર્થે સમર્થ કરવાને;
 ધરો છે નિજ ઉરમાં, જે ઋષિ આશ્રમ ધર્મો ધરવાને;
 અબ્જસમબલુ મુનિવર જો, નિશ્ચયે નીલકમલહલની ધારે;
 સમિધતરુનું છેદન, કરવા હૃદયે હામ વૃથા ધારે.

૧૨ જ્ઞાતિ-(પ્રાપ્તિ) કાંઈ પણ અંશના આધારથી બીજી કાંઈ અત્પ અનુ-
 માન કરવું તે. જેમ—પ્રભાવતીમાં—

“નિશ્ચયે આ ચારે કાર ભમતા પ્રભરોથી મારી પ્રિયતમા પ્રભાવતી
 અવશ્ય બોળખાશે.”

૧૩-વિચાર—યુક્તિવાળાં વાક્યથી અપ્રત્યક્ષ અર્થ સાધવામાં આવે તે.
 જેમ ચન્દ્રકલામાં—

રાજા—

ગીતિ.

વિધ વિધ વારે વારે, વિચાર મારા ઉરમાં આવે છે;
 અતિશય કામવિકારો, નિશ્ચયે આ નિજ હૃદય છુપાવે છે.

(કારણ કે)

અસંતુષ્ટ રીતે આ, હસી હસીને અધિક શરમ આવે,
 જુએ બધું બહિર પશુ, ન જોતાં હોયે કોઈ ભણી બાણે !

૧૪-દિષ્ટ—દેશકાળના સ્વરૂપ પ્રમાણે વર્ણન કરવું તે. જેમ ચેણીસંહારના
 પ્રથમ અંકમાં—

સહુદય—

ગીતિ.

દ્યુતિ દદામિની ડેરી, આજ ધરી છે કુપિત ભીમસેને;
 વધારશે વર્ષા સમ, આ દ્વૈપદી અર્તિ ત્વરા થકી તેને.

૧૫-ઉપદિષ્ટ—શાસ્ત્રને અનુસરતું મનોહર વાક્ય તે. જેમ—શાકુન્તલમા—

શાર્દૂલવિકીરિત.

સેવા શ્રી ગુરુની કરી પ્રિય સખી, પેઠે સપત્ની ગણી,
પ્રીતિ સાર્થી સદા ચરિત્રન પરે, જોજે સુભાગ્યો બાણી;
આપે રતન કાન્ત તોય કરુણા, તું આહજે તે તણી;
એ રીતે ધટસાર્થી કેરી પદવી જવામા ગ્રહે છે ઘણી.

૧૬-ગુણાતિપાત—શુભથી વિપરીત કાર્ય કરવું તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં
ચન્દ્ર પ્રતિ—

“તું અધકારનો સંહાર કરે છે, તારાં પાદ (કિરણો)
સર્વ ગ્રહણ કરે છે, તું મહાદેવના મસ્તક ઉપર રહે છે
તોપણ સ્ત્રીઓનું જીવન હરી લે છે.”

૧૭ ગુણાતિશય—સામાન્ય શુભનો ઉદ્રેક [વૃદ્ધિ] કરવામા આવે તે.
જેમ—ચન્દ્રકલામા—

[ચન્દ્રકલાતું મુખ ખતાવીને.]

શાર્દૂલવિકીરિત.

રાજે રાત્રિ વિના, નવા કમળ જે, વચ્ચે વિરાજે બળી,
નીચે રક જી કરે પિનાદ, ઉપરે જૂગો રક્ષા છે બળી,
પામે નિત્ય પ્રકાશ પૂર્ણ ધરીને, સોજે કળા શ્યામિની !
કયાથી તું અકલક પામી કહી દે, આ ચન્દ્રને કામિની ?

૧૮ વિશેષણ—પ્રસિદ્ધ એવા ઘણા અર્થની ઉક્તિથી વિશેષતા ખતાવવી તે.
જેમકે—

ગીતિ.

‘તૃષ્ણા હરનારો તું’, ‘દ્વિજના આશ્રયરૂપ’ વિમલ પ્રિય છે,
પદ્માકર હૃદ પેઠે, પણ તું ‘ઝકોવિદ’ અને ‘જડાશય’ એ.

૧૯ નિરુક્તિ—પૂર્વે સિદ્ધ કરેલા અર્થનું કથન તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—
લીમ—

હરિગીત.

કુરુકુળ નિખિલના નાશ કેરી કલિત કરનારો કૃતિ,
મદમસ્ત હુ શાસનતણું પીનાર રુધિર ધરી ધૃતિ,
કરનાર ચૂર્ણ ગદાવડે દ્રવ જાળ હુર્યોધન તણી,
નિ સીમ બળવાળો નમન કરૂં લીમ હું ધરણીધણી !

૨૦ સિદ્ધિ—ધ્વિષ્ટ અર્થ મેળવવા માટે ઘણા શુભોત્તું કીર્તન કરવું તે.
જેમકે—

ગીતિ.

‘કૂર્મરાજનું’ બળ જે, જે જાહિર સામર્થ્ય શેષ અહિનું;
તે તમામ નૃપ ! તુજમા, આવી મળ્યું રક્ષણ કરવા ‘મહીનું’.

૨૧ શ્રંગ—કુપિત થયેલો પુરુષ જે જોલવાનું હોય તેથી અન્ય રીતે જોલી
જાય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

હુર્યોધન (કચુકી પ્રતિ)

ગીતિ.

‘સેવકજન સુત બાધવ, જ્યાસ મિત્ર ને અનુજ સહિત રણમા,
પાડુ પુત્ર નિજ બળધી, હણશે હાલ સુર્યોધનને ક્ષણમાં.’

પોતે પાંડવોને હુણુશે એમ કહેવા ધાયું હતું તેને બદલે પોતાને હુણુશે એમ બોલી જવાયું.

૨૨ વિષય—સંદેહથી વિચાર બદલાઈ જવો તે જેમકે—

ગીતિ.

જગત કૃપણ જાણીને, જે જન સાચવીં બેઠાં સંતોષ;
આપ છતાં અવનીપતિ, દેખાયે દગ મહાન એ દોષ.

૨૩ દાક્ષિણ્ય—આચરણથી અથવા વાણીથી પરચિત્તને અનુસરવું તે, જેમકે

ગીતિ

વશ કરીં લિઓ વિભોપણ! લંકાપુરીને બનીં રાક્ષસરાય;
રેખ જયહાં રઘુવરની, આવે નહિ ત્યાં કદિ અન્તરાય.

આંહી વાણીથી હતુમાને પરચિત્ત અર્થાત્ સમના ચિત્તનું અનુસરણ કર્યું મતલબ રામનો જે ભાવાર્થ હતો તે પોતે કહી બતાવ્યો. એજ રીતે આચરણનું પણ જાણી લેવું.

૨૪-અનુનય—સ્નેહયુક્ત વાક્યોથી અર્થને સાધવો તે જેમ વેણીસંહારમાં -

કૃપાચાર્ય—(અન્ધત્યામા પ્રતિ) દિવ્ય અસ્રવિદ્યામા પ્રવીણ અને દ્રોષા-
ચાર્ય સમાન પરાક્રમવાળા તારામાં શું ન સંભવી શકે ?

૨૫ માલા—ધ્વજિતની પ્રાપ્તિ માટે અનેક રીતે કાલાવાલા કરવા તે. જેમ
શાકુન્તલમાં

રાજા—

મંદાકાન્તા.

ધ્યારી! પંજો કમલદલનો, હાથ ધારી અધીર
આરા દેતો તુજે અમ હરે, દોળીં ધડો ^૧સમીર,
કે'તો તારા કમળ સરખા, રમ્ય ને રક્ત રંગે
ચાયું ચાહે ચરણ લઇને, ^૨અંકમાં હું ઉમંગે

૨૬ અર્થાપત્તિ—અર્થાન્તરની ઉદ્ધિતથી જ્યાં અન્ય અર્થ પ્રકાશે તે, જેમ
વેણીસંહારમાં

“દ્રાણુ અશ્વત્થામાને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છે છે,” એમ કહેતા
કર્ણ પ્રત્યે.

દુર્યોધન—સત્ય ભાઈ, સત્ય, એમા શકે શાનો?

ગીતિ.

‘સિન્ધુરાજ સપડાતાં, અર્જુન હાથે, ન હોય જો એમ,
પ્રથમ અભય આપીને, દ્રાણુ ઉપેક્ષા કરે કહો કેમ?

૨૭ ગર્હણ—દ્વષણ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે દ્રાણુ ભારવા તે, જેમ
વેણીસંહારમાં—

અશ્વત્થામા—(કર્ણ પ્રતિ)

“તુજ પેઠે મુજ આયુધ, ગુરૂ શાપે નહિ થએલ નિર્વીર્ય” ઇત્યાદિ.

૨૮ પૃચ્છા—પ્રાર્થનાયુક્ત વાક્યોથી ઇષ્ટનો ચોધ કરવો તે જેમ
વેણીસંહારમાં.—

મુહરક—અરે આયો! તમોએ મહારાજા દુર્યોધનને સારથી સહિત
ક્યાઈ જોયા?

૨૯ પ્રસિદ્ધિ—લોક પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ યથાતિ વડે અર્થ સાધવો તે, જેમ
વિક્રમોર્વશીમાં

ગીતિ.

હિનકર ને રજનીડર મુજ માતામહ અને પિતામહ છે,
ઉર્વશી ને અવની નિજ ઇન્દ્રાહિત મુજ સહ છે.

૩૦ સારૂપ્ય—પરાભવ કરનારની સાથે સારૂપ્ય અર્થાત્ સરખાપણાથી હોભ સહિત વર્તન કરવું તે. જેમ—વેણીસંહારમાં—

યુધિષ્ઠિર—(ભીમસેનને દુર્યોધન બાણી બાયમાં લઈને) અરે દુષ્ટ દુર્યો-
ધન ! ભીમ તેમજ અર્જુનને મારનાર તુંજ કે નહિ ?

૩૧ સંક્ષેપ—સંક્ષેપથી અન્યને અર્થે પોતાને ચોળવું તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં—
રાજા—

ગીતિ

કામળ શિર્ષાં કુસુમ સમ, જા ગોને શિદ્ધ ખિન્ન કરે ખાલી,
ઈષ્ટ 'સુમન તુજ અર્થે, મેળવવા હું હાજર છું બહાલી !

૩૨ ગુણકીર્તન—ગુણોનું કીર્તન (પ્રશંસા) કરવું તે. જેમ ચન્દ્રકલામાં—

વસન્તતિલકા

ખૂબી ભર્યો નયન ખંજન તુલ્ય રાજે,
લાલિત્ય ભેદ કરવું 'જલજાત લાજે;
દેખી ઉરોજ દ્વય ઉત્તત કાન્તિવાળા,
પામે તમામ કરિ કુંભનીં પ્રાન્તિ ખાળા.
ચંપાકલી સમ વિશેષ વિસજનારી,
દેહિ ધુતિ કલિત કંચન તુલ્ય ધારી ,
રૂપધાં મુધાનીં કરનાર વિનોદી વાણી,
હું ના શકું કુવ કટાક્ષ છટા વખાણી.

૩૩-લેશ—સાદૃશ્ય પુર.સર (સરખામણી ચુકત)વાક્ય કહેવામાં આવે તે.
જેમ વેણીસંહારના બીજા અંકમાં—

દુર્યોધન (વિનય ધર પ્રતિ)

ગીતિ

શિખ'ડીને કરી આગળ, વૃદ્ધ લીધ્મનો વિનાશ કરતાં જે;
પ્રલાપા પાંડુસુતોની, થઈ તેજ આપણી થાયે આજે.

૩૪—મનોરથ—અન્ય પ્રકારથી પોતાનો અભિપ્રાય કહી બતાવવો તે. જેમકે

પુષ્પિતાગ્રા

કલશવ કરી કામકેલિ ટાણે, પરવશ પંચશરે કરેલ જાણે;
નિરથ હૃદય વદલભાનું પ્યારી! સુમન કરે કલહ'સ હર્ષ ધારી.

૩૫ અનુક્તસિદ્ધિ—અતિ વિસ્તાર પૂર્વક વિશેષ અર્થ પ્રકટ કરવો તે. જેમ કે
“ગૃહપૃક્ષવાટિકામા” —

ગીતિ

સુર સુન્દરિ જો આ, ચારુ ચન્દ્રની નિકટ શ્રેયકારી,
નિર્મળ દય નક્ષત્રો, પુષ્પ પુનર્વસુ ભવ્ય દિસે ભારી.

૩૬ પ્રિય વચન—પૂજ્યને પ્રમાણ (સિદ્ધ) કરવા માટે આનંદયુક્ત ભાષણ
તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

શ્લોકધરા

ખેલાં ઉગી પ્રકાશે, સુમન પછી ફળો, પાદપોમાં જણાયે;
પામે છે ગાદ પૂર્વે, ઉદય ધન અને, તે પછી વૃષ્ટિ થાયે;
શૈલી એવી સદાયે, અચળ અવનિમા, કાર્ય ને કારણે છે,
આ તો સંપત્તિ ખેલાં, પછી તુજ કરુણા, ઉર આશ્ચર્ય એ છે.

“ સાહિત્યદર્પણ પ્રભાણે. ”

તેત્રીશ નાટ્યાલંકાર.

૧. આશિષ્, ૨. આક્રન્દ, ૩. કપટ, ૪. અક્ષમા, ૫. ગર્વ, ૬. ઉદયમ, ૭. આશ્રય, ૮. ઉત્પાસન, ૯. સ્પૃહા, ૧૦. ક્ષોભ, ૧૧. પથાત્તાપ, ૧૨. ઉપપત્તિ, ૧૩. આશંસા, ૧૪. અધ્યવસાય, ૧૫. વિસર્પ, ૧૬. ઉછેલ, ૧૭. ઉત્તેજન, ૧૮. પરીવાદ, ૧૯. નીતિ, ૨૦. અર્થવિશેષણ, ૨૧. મોત્સાહન, ૨૨. સાહાય્ય, ૨૩. અભિમાન, ૨૪. અનુવર્તન, ૨૫. ઉત્કીર્તન, ૨૬. યાજ્ઞા, ૨૭. પરિહાર, ૨૮. નિવેદન, ૨૯. પ્રવર્તન, ૩૦. આલ્પાન, ૩૧. યુક્તિ, ૩૨. પ્રહર્ષ, ૩૩. ઉપદેશન.

૧ આશિષ્—એનેહીનું આરૂં ધન્યુત્તે તે જેમ શાકુન્તલમાં—

કાશ્યપ—

ગીતિ

ધા પતિને અતિ પ્રિય તું, શર્મિષ્ઠા ન્યમ યયાતિને ધામ,
તું પણ તેની પેઠે, ચક્રવર્તી સુત પુરુ તુલ્ય પામ

૨ આક્રન્દ—શોકથી પ્રલાપ(અતિ રુદન)કરવામા આવેતે જેમ વેણીસંહારમાં—

ક ચુકી—(અતિ રુદન કરતો) “હા દેવિ ! કુન્તિ ! રાજભુવનની પતાકા,” ઇત્યાદિ.

૩ કપટ—માયાથી અન્ય રૂપ ધારણ કરવું તે જેમ કુલપતિ અંકમાં—

ગીતિ

તણે મૃગરૂપ ત્વરાએ, કપટ દેહ કરી ધારણ મનભાળ્યો;
સ શય રણસંગ્રામે, લક્ષમણને ઉર અસુરે ઉપજાળ્યો

૪ અક્ષમા—લેવા પણ પરાજય સહન ન થઈ શકે તે જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—અરે સત્યવાદિન ! તુ કહે છે તે વાત કદાપિ સત્ય હોય, તથાપિ આ
સ્ત્રીને છળવાથી મને શું ફળ મળવાનું છે ?

શાર્ફરવ—વિનિષાત—ઈત્યાદિ.

આહી " સત્યવાદી" એ મશ્કરીવાળા સંબોધનથી પરાભવ પામેલ શાર્ફ-
રવના " વિનિષાત" એ વચનથી અક્ષમા રકુટ જણાઈ આવે છે.

૫ ગર્વ—અહંકાર યુક્ત વાક્ય તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

રાજા—શું મારાં ગૃહો પશુ પિથાય આદિ પ્રાણીઓથી પીડાય છે ?

આહી " મારાં ગૃહો પશુ" એ વાક્યથી રાજાનો અહંકાર જણાય છે.

૬ હઘમ—કાર્યનો આરંભ કરવો તે. જેમ કુંભમાં—

રાવણ—શોકને વશ થયેલો હું મૃત્યુનેજ દેખું છું, ઈત્યાદિ.

૭ આશ્રય—કાર્ય હેતુ માટે ઉત્કૃષ્ટનો આશ્રય ગૃહણ કરવો તે. જેમ વિભી-
ષણ નિર્ભર્ત્સન અંકમાં—

વિભીષણ—હું રાજાનોજ આશ્રય લેવા ઇચ્છું છું.

૮ હત્યાસન—અસાધુ છતાં પોતાને સાધુ માનનારની મશ્કરી કરવી તે.
જેમ શાકુન્તલમાં—

શાર્ફરવ—તું અન્ય સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી શકુન્તલાના પરિણયરૂપ પૂર્વવૃત્તા-
ન્તને જૂલી ગયો છે, તો તને અધર્મથી કરનાર સ્ત્રી રીતે સમજવો ?

૯ સૃદ્ધા—વસ્તુના સોન્દર્યથી તેમજ લલચાઈ જવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

ગીતિ

રાજા—

અક્ષત અધર પ્રિયાનો, કેામલ સુંદરે રકુરણ મકી જાણે;

પીવા રંપિયાસુ મુજને, આરા દેતો ન હોય આ ટાણે ?

૧૦ હોમ—તિરસ્કાર યુક્ત વચન બોલાવનાર મનોવિકાર તે. જેમ વાળી
(રામ પ્રત્યે)

ગીતિ

અધમ તપોધનગણ્યમાં, હિંસક હિંસા છુપાઈ કરનાર;
વાલી વિનાશક ! તારો, પરલોકે નહિ યાયે નિસ્તાર.

૧૧ પશ્ચાત્તાપ—મોહથી (અજ્ઞાનતાથી) અવધીરિત (અવશાત) અર્થના
પાછળથી પરિતાપ થવો તે. જેમ અનુતાપ અંકમાં—

શમ—દેવીએ જ્યારે મને શાપ આપ્યો ત્યારે શું બહુવાર સુખન નથી ક્યું ?
આહીં સુખન રૂપ અર્થના અવધીરણથી પશ્ચાત્તાપ છે.

૧૨ ઉપપત્તિ—અર્થની સિદ્ધિ માટે હેતુનો ઉપન્યાસ કરવો તે. જેમ વધ્મશિલામાં—

પુષ્પિતાગ્રા

તુજ છંવન વિલોક્ષી છવ ધારે.
તુજ મરણે મરવાનું એ વિમારે;
અધિક કુશળ એનું ધમ્મ જો તું,
સુજ 'અસુએ તુજ પ્રાણ રક્ષ તો તું'.

આહીં નામિકના છવરણણરૂપ અર્થસિદ્ધિનો હેતુ બતાવેલ છે.

૧૩ આશંસા—અભીષ્ટ લાભમાં ધમ્મ રાખવી તે જેમકે માધવ—(શમશાનમાં)
અનંગના મંગળગૃહરૂપ તે માલતીનું સુખ ફરી પશુ હું જોઈશ.

૧૪ અધ્યવસાય—કર્તવ્યનો દૃઢ નિર્દેશ કરવો તે. જેમ પ્રભાવતીમાં—

વજનાલ—

ગીતિ

આ ગદાર્થી ઉર આનું, એક નિમિષમાં અવશ્ય છેદીશ;
આજે આપ તણ્યા હું, ઉભય ભુવનને જરૂર લેદીશ.

૧૬ વિસર્પ—અનિષ્ટ કૃણ આપનાર કર્મનો સમાગ્ન થાય તે જેમ વેણીસંહારમાં
કૃપાચાર્ય—

ગીતિ

હારણ દ્રોપદી કેશ, કેશ અહલુષી ઉપજ્યો આ ત્રાસ,
રહેશાકર્ષણ દ્રોણનું, નિશ્ચય કરશે નિખિલ તણે નાશ,

૧૭ હલેશ્વ—કાર્યનું અહલુ તે જેમ શાકુન્તલમાં—

વૈખાનસ—(દુષ્યન્ત પ્રતિ) અમો સમિધુ (કાષ્ઠ) દેવા માટે બાહર નીકળ્યા
છીએ, માલિનો નદીના કિનારા નજીક કુળપતિ કષ્ણમુનિનું
આશ્રમ દેખાય છે, જો અન્યકાર્યની ઉતાવળ ન હોય તો આ
અતિથિને યોગ્ય સત્કાર સ્વીકારો.

૧૭ હલેશ્વ—યોતાના કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે અન્યને ગ્રેસવા માટે કટુ વચ
નોથી હલેશ્વ આપણું તે. જેમ રામાયણમાં—

લક્ષ્મણ (મેધનાક પ્રતિ)

વસન્તતિલકા

છે ધન્વન્તર બળવાન તું નામનોજ, છે બર્થ તાહડું પ્રચડતમામ રખોજ,
અદૃશ્ય રૂપ ધર્મી સુદ્ધ કરે ડરીને, ધિક્કાર આપું તુજને હું ફરી ફરીને.

૧૮ પરીવાદ—તિરસ્કાર કરવો તે જેમ સુન્દરાકમાં—

દુર્યોધન—ધિક્ ધિક્ સૂતા શુ કરી આભ્યો? સ્વભાવથી કૂર એટલાવાળા
મારા પુત્ર દુઃશાસનનું શુ પાપાત્મ બીમ વક્ષસ્વિહારણરૂપ
અનિષ્ટ કરશે? ઇત્યાદિ.

૧૯ નીતિ—શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન કરવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

દુષ્યન્ત—તપોવનમાં વિનીત (નમ્ર) વેયે પ્રવેશ કરવો જોઈએ

૨૦ અર્થ વિશેષણ—કહેવાઈ ગયેલ અર્થને ઉપાલંબના રૂપમાં અનેક પ્ર-
કારે કહેવામાં આવે તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

શાર્ફરૂપ—

સવૈયા

બ્રાત અને નિજ તાત ગૃહે, દિનસત વિનોદ થકી વસનારી;
હોય સતી પણ ભર્તૃમતી તણી, નિત્ય કરે ચરચા નરનારી;
હોય બહે પ્રમદા પ્રિય અપ્રિય, બાંધવના ગણમાં ગહુ ભારી;
તોપણ સ્વામી સમીપ સદા, વસવા તણી ઉત્તમ વાત વિચારી.

૨૧ પ્રોત્સાહન—ઉત્સાહયુક્ત વાણીથી કોઈને કાર્યમાં ચોજવો તે. જેમ
બાલરામાયણમાં—

વિશ્વામિત્ર—(રામ પ્રતિ)

વસંતતિલકા

આ કાલરાત્રિ સમ વિદ્ય વિદ્યારનાર,
“સ્રી” એમ ધારી શિદ્ધ વ્યર્થ કરે વિચાર;
ત્રૈલોક્યરક્ષણ તણી ધર વાતે ધ્યાને;
હે તાત ! તું હણે ત્વરા થકી તાડકાને.

૨૨—સાહાય્ય—વિપત્તિને વિષે અન્યની સાથે અનુકૂળતા થવી તે. જેમ
વેણીસંહારમાં—

અશ્વત્થામા—(કૃપાચાર્યપ્રતિ) ત્યારે તમે પણ રાજની સમીપે જઈ રહો.
કૃપાચાર્ય—આજે હું સહાયતા કરવા ઇચ્છું છું, ઇચ્છાદિ.

૨૩—અભિમાન—અભિમાન કરવું તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

દુર્યોધન—માત ! તમે આવાં દીન અને અઘટિત વચન શા માટે
ઉચારો છો ? ઇત્યાદિ.

૨૪—અનુવર્તન—વિનમ્રપૂર્વક અનુસરવું તે. જેમ શાકુન્તલમાં—

દુષ્યન્ત—(શકુન્તલા પ્રતિ) કેમ, તમારાં તપ તો વૃદ્ધિ પામે છે ના ?

અનરૂપા—હાલ જાપ જેવા અતિથિના આગમનથી તપ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે, ઇત્યાદિ.

૨૫-લત્કીર્તન—જે કાર્ય યદ્યં મયુ' હોય તેને ફરી કહી બતાવવું તે જેમ
માલરામાયણમાં—

રામ—(સીતા પ્રતિ).

ઝૂલણા

‘ઉરગને બંધને બંધુ મુજ ખાંધીઓ, શક્તિથી ત્રા સ્થળે ઈન્દ્રણતે;
વીરના ગાઢ વક્ષઃસ્થળે ત્યાં વળી, ખાણુ હૃદયું રાવણે ફર રીતે;
દોડીઆ કેપી તમ દિયરની એ દશા, બકત હનુમાન બળને બતાવી ;
વીરને સદ્ય કરવા સંભવન અહીં, લાવિયા દ્રાણુ ‘અર્ધિ ઉઠાવી.

૨૬—યાજ્ઞા—પોતે અથવા દૂત દ્વારા માગણી કરવી તે. જેમ રામાયણમાં—
અંગા—(રાવણને)

માલિની

હજી થણુ સર્તી સીતા, રામને સદ્ય સોંપ;
રઘુવર તુજ માથે, રીઝશે ભાગી કોપ;
શર્યાં શિર કપાવી, પામીને પૂર્ણ પીડા;
કપિ શિરથી કરાવે, શિદ ‘કન્દુકે કોડા.

૨૭ પરિહાર—પ્રમ એલ અનુચિત ત કર્મની માફી માગવી તે. જેમકે—
ગીતિ

જીવ જવા ટાણે હું, વ્યયિત વદયો છું અઘટિત જે વાણી;
માફીં દિઓ વિભુ મુજને, સુઝીવ તમને સમર્પું મુદ આણી.

૨૮ નિવેદન—નિન્દિત કર્તવ્યનું કથન કરવું તે જેમ રાઘવાણ્યુદયમા—
લક્ષ્મણ—આર્ય! આપ સાગરની અભ્યર્થના (પ્રાર્થના) કરી જવા તરફ
યયા છે એ શું?

૨૯ પ્રવર્તન—કાર્યની સારીરીતે યોજના (વ્યવસ્થા) કરવી તે જેમ વેણી-
સંહારમા—

રાજા—કંચુકી! શ્રીકૃષ્ણભગવાનના અતિ આગ્રહથી વત્સ લીમસેનના
વિજય મંગલ માટે યોગ્ય સમારભ ત્યા તૈયાર કરો.

૩૦ આશ્વાન—પૂર્વે બની ગએલ વૃત્તાન્તનું કહેવું જેમ વેણીસંહારમા—
“તે આ દેશે જ્યહા હુદો અરિ તણા, રેરકતે ભરાયા હતા,”
ઈત્યાદિ

૩૧ યુક્તિ—કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો તે જેમ વેણીસંહારમા—
વસન્તતિલકા

જો છોડતા રણ રહે નહિ મૃત્યુલીતિ,
તો અન્યથા ગમનની ગણું યોગ્ય ગીતિ,
લે પ્રાણી જન્મ મરવા દિલમા કરો છો,
શા કારણે મલિન કીર્તિ વૃથા કરો છો.

૩૨ પ્રહર્ષ—આનંદની અધિકતા તે જેમ શાકુન્તલમા—

રાજા—મારા સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ થયા તો હવે હું ત્યા માટે ખુશી
ન યાઉં?

૩૩ ઉપદેશન—શિક્ષા (શિખામણ) આપવી તે જેમ શાકુન્તલમા—

અનસૂયા—(શકુન્તલા પ્રતિ) સખિ! અતિથિનો સત્કાર કર્યા સિવાય તેને
છોડી સ્વચ્છન્દથી જવું રહેવું એ આત્રમમા રહેનાર પ્રાણી-
ને ઘટે નહિ.

અલંકાર.

ભરત મત પ્રમાણે છત્રીશ પ્રકારના અલંકાર નીચે મુજબ છે

૧. વિભૂષણ, ૨. અક્ષરસંહતિ, ૩. શોભા, ૪. અભિમાન, ૫. ગુણ-
કીર્તન, ૬. વિશેષણ, ૭. ઉદાહરણ. ૮. નિરુક્ત. ૯. ગુણાનુવાદ, ૧૦. અતિ-
શય, ૧૧. હેતુ, ૧૨. સારૂપ્ય, ૧૩. મિથ્યાધ્યવસાય, ૧૪. સિદ્ધિ, ૧૫.
પદોચ્ચય, ૧૬. આક્રન્દ, ૧૭. મનોરથ, ૧૮. આશ્વાસન, ૧૯. વાશ્વા,
૨૦. પ્રતિષેધ, ૨૧. પૃચ્છા, ૨૨. દ્રષ્ટાન્ત, ૨૩. નિર્ભાસન, ૨૪. સંશય,
૨૫. આશિષ, ૨૬. મિય, ૨૭. કપટ, ૨૮. ક્ષમા, ૨૯. પ્રાપ્તિ, ૩૦. પર્થા-
ત્તાપ, ૩૧. અનુદ્યત્તિ, ૩૨. ઉપપત્તિ, ૩૩. યુક્તિ, ૩૪. કાર્ય, ૩૫.
નીતિ, ૩૬. પરિદેવન.

વિભૂષણ—શરીર ઉપર ધારણ કરેલ ધરણીની પેઠે ઉપમા આદિ અનેક અલંકારો તથા પ્રસાદ આદિ ગુણો વડે સુશોભિત વાક્ય હોય તે.

અક્ષરસંહતિ—જ્યાં કિલ્લ અક્ષરો તથા કિલ્લ અર્થો વડે વર્ણન કર્યું હોય તે

શોભા—એક સિદ્ધ અર્થની માથે બીજા અપ્રસિદ્ધ અર્થ જેમા રહેલો હોય તથા જેની અદર મુદર અને વિચિત્ર અર્થ રહ્યો હોય તે

અભિમાન—યુક્તિવાળા ઘણા વાક્યો વડે વાર્યા છતાં જે નિવૃત્ત થાય નહિ તે.

ગુણકીર્તન—વિવિધ હેતુ વડે ઉત્પન્ન થયેલ તથા વખાણવા યોગ્ય ગુણોથી પ્રસિદ્ધ અનેક ઉપમાનોની સાથે એકનું જ્યાં વર્ણન કરવામા આવે તે.

વિશેષણ—પ્રસિદ્ધ અને પ્રધાન એવા ઘણા અર્થોને યુક્તિ વડે જ્યાં યોગવા મા આવે તથા વિશેષોક્તિ પણ કહેવામા આવે તે

ઉદાહરણ—જ્યાં એક શબ્દના દર્શનથી ઘણા અનુકત પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય તે.

નિરુક્ત—નિરુક્ત ઘણા પ્રકારનું છે, પરંતુ તેમા મુખ્ય બે ભેદ છે. ૧-તથ્ય, ૨-અતથ્ય, તેમા સિદ્ધિ વડે સાધેલા અર્થને તથ્ય, તથા કેવળ સાધિત અર્થને અતથ્ય કહે છે.

ગુણાનુવાદ—ગુણનો અનુવાદ કરવો તે.

અતિશય—હીન વસ્તુમાં ઉત્તમ વસ્તુના ગુણોનું કથન ઉપમા વડે કરવું તથા ઉત્તમ વસ્તુના અર્થથી, પણું, વિશેષ, ચમત્કાર વર્ણવવો તે.

હેતુ—કહેવા યોગ્ય બહુ અર્થની સિદ્ધિ માટે અનેક અર્થના નિર્ણયવાળું જે એક વાક્ય તે.

સારૂપ્ય—જ્યાં પરોક્ષ અર્થની સમાન લક્ષણ કરી અનુકરણથી અર્થ બતાવાય તે.

મિથ્યાધ્યવસાય—પૂર્વે નહિ બનેલ અર્થમાં સમાન વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે.

સિદ્ધિ—ઘણા પ્રખ્યાત નામોમાંથી અર્થની સિદ્ધિ કરનાર એકનું નામ આપવું તે.

પદોચ્ચય—ઘણા ગુણોવડે તથા એક અર્થવાળાં ઘણાં પદોવડે જે પ્રશંસા કરાય તે.

આક્રંદ—શોકથી પ્રભાપ્ત કરવો તે.

મનોરથ—પોતાના હૃદયમાં રહેલ અભિપ્રાય બીજા આગળ સ્પષ્ટ કહી બતાવવો તે.

આહ્વાન—પૂછવાથી, અગર વગર પૂછ્યે જે નિર્ણય કરાય તે.

યાજ્ઞા—પ્રથમ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનાર અને અતે હર્ષ વધારનાર જે વાક્ય તે.

પ્રતિષેધ—કોઈ પણ માણસ વિપરીત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તેને મુખ આદિના આકાર વડે અથવા શક્યો વડે નિષેધ કરવામાં આવે તે.

પૃચ્છા—જ્યાં અભિનયની સાથે વાક્યો વડે સામા માણસને અથવા પોતાના આત્માને અર્થ પૂછવામાં આવે તે.

દૃષ્ટાન્ત—જે અર્થ પ્રથમ પ્રાપ્ત થએલ વસ્તુનું બરાબર સાદૃશ્ય બતાવી આપે તે.

નિર્માસન—અનેક સુખિતવાળું, ઘણા અર્થોની સિદ્ધિ કરનાર અને ઘણાં અવાન્તર વાક્યોવાળું મહાવાક્ય તે.

સંગય—અનેક પ્રકારના વિચારો આવવાથી તત્ત્વાર્થ નિર્ણય કર્યા સિવાય જે વાક્ય સમાપ્ત કરવામાં આવે તે.

આશિષ્—શાસ્ત્રમાં કહેલ રીતિ પ્રમાણે પોતાના મનમાં આવેલ આ લોકની
અથવા પરલોકની શુભ માગણી ચાર માણસને કહેવી તે.

મિય—પ્રથમ સાંભળવામાં ક્રોધ ઉત્પન્નનારૂં અને અંતે આનંદ આપનારૂં
આશીર્વાદવાળું વાક્ય તે.

ક્ષપટ—યુક્તિથી બીજાના લાભ (મતલબ) નો નાશ કરવો તે.

ક્ષમા—દુર્ગત પુરુષે સલામાં કહેલાં, ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે એવાં વચ્ચનોથી પણ
ક્રોધ ન થાય તે.

પ્રાપ્તિ—જેવેલા ક્રોધ પણ અંશ વડે બીજા પદાર્થનું અનુમાન કરાય તે.

પથાત્તાપ—ક્રોધ પણ ખુરૂં અથવા સારૂં કામ ક્યાં પછી મનને સંતાપ થાય તે.

અનુવત્તિ—એકથી અથવા ઠંડાપણથી વિનય વડે અર્થયુક્ત બીજાનું અનુ-
કરણ કરવું તે.

ઉપપત્તિ—જ્યાં પ્રાપ્ત થએલ દોષોનું શમન કરાય તે.

યુક્તિ—જ્યાં મહાન પુરુષો એકઠા થઈ એક બીજાની સહાયતાથી ક્રોધ અર્થ
સાધે તે.

કાર્ય—જ્યાં દોષનો નિષેધ બતાવી વસ્તુનો શુભ પ્રગટ કરવો અથવા દોષથી
શુભની અધિકતા બતાવવી તે.

અનુનીતિ—પ્રથમ પોતાનો અપરાધ નિવૃત્ત કરીને સેવા માટે મીઠાં વાક્યો
બોલવાં તે.

પરિદેવન—અન્ય નામથી કહેલા, પ્રસિદ્ધ અર્ધવાળા દોષોથી અન્ય અર્ધની
સાથે સંબંધ યોજાય તે.

કાવ્યયોજના.

ખીલાત્સ અને કરુણ રસમાં બહુધા શુરુ અક્ષરવાળું કાવ્ય રચવું, તેમજ જ્યાં બહાદુરી વર્ણવવી હોય ત્યાં વીર અથવા રૌદ્ર રસ આવવો જોઈએ.

દ્વય કાવ્યમાં ઘણું કરી શૃંગારરસ અને રૂપક તથા દીપક અલંકાર આવવા જોઈએ, તેમજ નાટકનો મુખ્ય આશય સ્ત્રીઓ વડે હોવો જોઈએ અને તેમાં જગતી, અતિજગતી અને શકવરી છન્દ વડે પદરચના કરવી જોઈએ.

યુદ્ધ, શસ્ત્રપ્રહાર, કપટલેહ વગેરે, વીર અને રૌદ્ર રસના વર્ણનમાં પંક્તિ છન્દ વડે પદરચના કરવી.

કરુણ રસમાં શકવરી અને અતિધૃતિ છન્દ યોજવા, જે છન્દ વીરરસમાં કહેલ છે તેજ છન્દ રૌદ્રમાં પણ યોજાય છે.

સ્વરભેદ.

રસ અને ભાવને પ્રકટ કરનારા અક્ષરો ત્રણ પ્રકારના છે ૧. હ્રસ્વ, ૨. દીર્ઘ અને ૩. ખુત.

એક માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણકાળ છે તે હ્રસ્વ, એ માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણકાળ છે તે દીર્ઘ, અને ત્રણ માત્રા જેટલો જેનો ઉચ્ચારણકાળ છે તેને ખુત કહે છે.

સ્મરણમાં સૂચના ન હોય ત્યાં, શોકમાં તથા ગ્રાહણોના પાકમાં ખુત અક્ષર યોજાય છે, જેમકે સ્મરણ કરવામાં “આ” પ્રયોગાય છે, શોક અને નિવેદનમાં “હું” યોજાય છે, તથા ભણવામાં પ્રથમ ઉચ્ચારનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને ખુત અક્ષરો રસની અનુકૂળતા પ્રમાણે યોજવા.

છન્દ: શાસ્ત્રમાં વિષમ, અર્ધસમ અને નમ, એવાં વૃતો કહ્યાં છે તે પણ ઉદાર અને મધુર સજ્જો વડે યોગ્ય રસોમાં યોજવાં.

નાટકમાં શ્રીઓના મુખમાંથી ગંભીર અર્થવાળા અને મીઠાશવાળા શબ્દો બોલાવવા બનતો પ્રયત્ન કરવો, કારણકે તેથી રાજહુ મોથી કમળના વનની પેઠે નાટકો ઘણી શોભા પામે છે.

“ચેદ્વીયતે” વગેરે ધાતુઓનાં વિકૃત રૂપો નાટકોમાં નહિ આણવાં જોઈએ, કારણકે તેથી બખતર અને બાણુ ધારણ કરનારા પુરુષની સાથે યશ ક્રિયાની પેઠે તથા હંડકમંડલ ધારણ કરનાર ગ્રાહણની સાથે વેશ્યાની પેઠે નાટ્યપ્રયોગો શોભતા નથી, કેમકે શ્રોતાજનોના મનને કંટાળો ઉપજાવી વિરસ બતાવે છે.

વાચિકાગ્નિય.

નાટ્યપ્રયોગમાં ભાષા ચાર પ્રકારની યોજાય છે, જેના પેટા ભેદમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા પણ આવી જાય છે.

૧. અભિભાષા, ૨. આર્યભાષા, ૩. જાતિભાષા, ૪. જન્યતરીભાષા.

પ્રયોગમાં હોયોની અભિભાષા અને રાજાઓની આર્યભાષા કહી છે, તે બન્ને વ્યાકરણના સંસ્કારવાળી અને સારા ગામમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોવી જોઈએ.

નાટ્યપ્રયોગમાં જુદા જુદા પ્રકારની જાતિભાષા કહી છે, તે મ્લેચ્છના શબ્દોવાળી અને ભરતખંડના માણસોના આશ્રય કરનારી હોવી જોઈએ.

નાટકમાં જન્યતરીભાષા કહી છે તે ગામ તથા વગડામાં રહેનાર પશુઓ તથા પક્ષીઓ સંબંધી જાણવી, અને તેને નાટ્યધર્મી કહે છે.

ઉપર કહેલ જાતિભાષાનો આશ્રય કરનાર ભાષણના બે ભેદ છે, ૧, સંસ્કૃત, અને ૨. પ્રાકૃત આ બેઉ ચારે વર્ણનાં માણસો બોલી શકે, તેમાં ધીરોદત્ત ધીરલલિત, ધીરોદાત્ત અને ધીરપ્રશાન્તમાં સંસ્કૃત ભાષણ યોગ્ય.

નાટકના બધા પ્રયોગોમાં જ્યાં પ્રાકૃત ભાષણ આવતું હોય ત્યાં હાથના ધશારા સિવાય તે ભાષણ બોલવું.

ઉત્તમ પુરુષ પણ પોતે સત્તાથી પ્રમત્ત થયો હોય, અધિક પુષ્ટ થયો હોય, અથવા દારિદ્ર્યથી પ્રમત્ત થયો હોય, કે કે દારિદ્ર્યમુક્ત થયો હોય તો તેની ભાષા પ્રાકૃત કરવી.

કોઈ કારણથી બ્રહ્મચારી વગેરેનો વેષ ધારણ કર્યો હોય તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસની, મહેનતુ માણસની, તપ કરનારની, અને બિભુકની પ્રાકૃત ભાષા ચોજવી.

વ્યાધિવાન બાળકની, સ્વસ્થ સ્ત્રીની, નીચની, મહોન્મત્તની તથા બ્રહ્મચારી વગેરેનો વેષ ધારણ કરનારની પ્રાકૃત ભાષા કરવી.

સંન્યાસી, મુનિ, શાન્ત અને ઐરિયની, તથા બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમ પાળનાર બ્રાહ્મણની સંસ્કૃત ભાષા કરવી.

સ ધિ અને વિગ્રહનો સંબંધ, ગ્રહ અને નક્ષત્રોની સારી અથવા નહારી ગતિ, તથા પશુ પક્ષીઓના શબ્દો, એ બધું સાડું અથવા નહારું રાજાઓએ બોલવું જોઈએ.

સર્વ લોકોના આનન્દ માટે અને નાટકની શોભા માટે રાજાની રાણીએ સંસ્કૃત બોલવું.

વેશ્યામાં રહેલ કળાઓ તથા ખુશી કરવાના ઉપાયોનું, લોકોને જ્ઞાન થવા માટે તથા રાજાની સાથે ક્રીડા કરવા માટે વેશ્યાઓની ભાષા સંસ્કૃત રાખવી.

નાટકમાં ઉત્તમ કારીગરોની ભાષા પણ સંસ્કૃત રાખવી.

અપ્સરાઓનો જન્મ દેવતાઓના સંસર્ગથી ઉત્તમ છે એમ શાસ્ત્ર-સિદ્ધ છે, તોપણ પૃથ્વીમાં અપ્સરાઓની ભાષા પ્રાકૃત રાખવી.

સાધારણ મનુષ્યની સ્ત્રીની ભાષા કારણને લઈને સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત કરવી, પણ બર્બર, કિરાત, આન્ધ્ર અને દ્રવિડ વગેરે જાતિમાં તેમ કરવું નહિ

નાટકમાં જે કાવ્ય (ગદ્ય અથવા પદ્ય) રચવું તે કોઈ પણ મુખ્યભાષાનો આશ્રય કરીને રચવું

નાટકમાં ઉપર કહેલ ગર્ભર આદિ ભતિઓની ભાષા શોરસેની કરવી, અથવા નાટક યોજનાર પુરુષે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ દેશની ભાષા યોજવી

ભાષાપ્રકાર તથા યોજના.

૧ માગધી, ૨ અવતિભ, ૩ પ્રાચ્યા, ૪ શરસેની ૫ અર્ધમાગધી, ૬. બાહ્લીકા, ૭ દાક્ષિણાત્યા

એ પ્રમાણે સાત ભાષાઓ કહી છે

૧ શબર, ૨. આલીર, ૩ ચણલ, ૪ સચર, ૫ દ્રવિડ, ૬. ઉદ્રવ.

એ પ્રમાણે વનમા રહેનાર જગતી માણુએની છ વિભાષાઓ છે

જનાનામા રહેનાર રાત્રીઓની ભાષા માગધી, ચાકર, રાજપુત અને ઉત્તમ વ્યાપારીની અર્ધ માગધી, પૂર્વ દિશામા રહેનાર, ધૂતારા અને વિદ્યુષક વગેરેની અવન્તિભ, નાયિકા અને તેની સખીઓની શોરસેની, ચોદ્દા અને નાગર વગેરેની, તથા અક્ષત (પાસા)થી રમનારની દાક્ષિણાત્યા, ઉત્તરદિશા મા રહેનારની ભાષા બાહ્લીકા તથા ખસ લોકોની ભાષા તેમના દેશ પ્રમાણે કરવી.

શબર (લીલ) અને શક વગેરે લોકોની તથા તેના સમાન બીજી પણ ભતિઓની “શ”કારવાળી ભાષા કરવી, અને પુકવસજાતિનો ભાષા ચાણકી કરવી.

કોયલા કરનાર, પારાધી, લાકડા વેચનાર અને યત્ર વડે આશુવિકા ચલાવનારની શબર ભાષા કરવી અથવા કાંઈક વૈનાકત્વી કરવી

ગાય, ઘોડા, બકરા, ઘેટા અને ઉટિના રથાનમા રહેનાર તથા નેહુના

રહેનારની આસીર લાપા અથવા શબર લાપા કરવી, અને દ્રાવિડી દેશોમાં રહેનારની લાપા દ્રાવિડી કરવી.

સુરંગ જોદનારની, પાસાથી રમનારનો, રક્ષક સિપાહીઓની અને દુઃખમાં તથા આત્મરક્ષામાં નાયિકાઓની લાપા માગધી કરવી.

ગંગા અને સમુદ્રની મધ્યના પ્રદેશોમાં રહેનારની લાપા બહુ “એ”કાર વાળી કરવી, વિન્ધ્યાચલ અને સમુદ્રની વચ્ચેમાં રહેનારની લાપામાં “ન”કાર વધારે લાવવો, સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં રહેનારની તથા વેનવતીને ઉત્તર કિનારે રહેનાર માણસોનો લાપામાં “ચ”કાર વધારે આણવો; હિમાલય, સિન્ધુ, અને સૌવીર, તથા તે સિવાયના દેશોમાં રહેનાર મનુષ્યોની લાપામાં “હ”કાર વધારે આણવો, તથા અર્ધવતી નદીને કિનારે રહેનાર અને, આણુ પર્વતમાં રહેનારનીમાં “ત”કાર વધારે લાવવો.

એ રીતે નાટકમાં લાપાઓ, દેશ, તથા પાત્રોને આધારે યોજવી

સંવોધનપ્રકાર.

નાટકમાં પોતાથી ઉત્તમ, સમાન અને દ્વીન પાત્રોને ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન શબ્દો વડે બોલાવવાં.

દેવોમાં પણ શ્રેષ્ઠ દેવો, મહાત્માઓ તથા મહર્ષિઓને “લગવન્” તથા તેમની સ્ત્રીઓને “લગવતિ” કહી બોલાવાય છે.

દેવો, ગ્રાહ્યચારી વગેરે, તથા વિદ્વાનોને પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓએ “લગવન્” એમ કહેવું.

ગ્રાહ્યણને “આર્ય,” રાજાને “મહારાજ,” અને આચાર્યને “ઉપાધ્યાય” કહેવાય છે.

ગ્રાહ્યણોએ રાજાઓને ઈચ્છા પ્રમાણે નામથી બોલાવાય છે, તે રાજાઓએ સહન કરવું, કારણ કે ગ્રાહ્યણો સર્વ પૂજ્ય છે.

ગ્રાહણે પ્રધાનને “અમાલ્ય” અથવા “સચિવ” એમ કહેવું, અને તેનાથી હીન માણસોએ “આર્ય” એમ કહેવું, તથા સમાનને નામથી બોલાવવો.

હીન પાત્રે ઉત્તમ પાત્રને પરિહાર સહિત નામથી બોલાવવો. નોકર (સી અથવા પુરુષ) તેમજ કારીગર અને ધાંચા વગેરેને પણ નામથીજ બોલાવવા.

સૂત્રધારને “ભાવ” અને તેનાથી કાંઈ હીન હોય તેને “મર્ષક” એમ કહેવું, સમાન પુરુષને “વયસ્ય,” અથમ પાત્રોએ હં, હો, હંત, એમ કહેવું, તથા સારથીએ રથીને “આયુષ્મન્” એમ કહેવું.

તપસ્વીની પેઠે પ્રશાન્તને “સાધુ,” યુવરાજને “કુમાર” અથવા “ભર્તૃહારક” એમ કહેવું, અને અથમ પાત્રોને “સૌમ્ય” અથવા “ભદ્રમુખ” એમ કહી બોલાવવા.

નાટકમાં સૂત્રધારે જે પાત્રનું જેવું કર્મ, શિક્ષણ, વિદ્યા, અથવા જાતિ હોય તે પ્રમાણે તે પાત્રને કર્મોદ્ધિક વડે પડેલ નામથી બોલાવવું.

પિતા અથવા ગુરુએ વત્સ અથવા શિષ્યને “વત્સ” “પુત્રક” “તાત,” એ પ્રમાણે અથવા ગોત્ર વડે બોલાવવા.

ગૌહ સુનિને “ભદન્ત,” ચાકર તથા પ્રજાએ રાજાને “દેવ,” અને બાળકે ચક્રવર્તી રાજાને “સેહ” એમ કહેવું.

રાજાને ઋષિઓએ “રાજન્” કહેવું, અથવા અપત્યાર્થમાં પ્રત્યય આણીને “અમુકનો પુત્ર” એમ કહેવું, જેમ કે “રાધવ;” “દાશરથે,” ઇત્યાદિ.

વિદ્વપકે રાજાને “વયસ્ય” અથવા “રાજન્” અને રાણીને “વેદિ,” અથવા “ભવતિ” એમ કહેવું; રાજાએ પણ વિદ્વપકને “વયસ્ય” કહી બોલાવવો, નાનો ભાઈ મોટાભાઈને “આર્ય” કહે, અને મોટાભાઈ નાનાભાઈને પુત્રની પેઠે બોલાવે.

શ્રીઓએ તપસ્વી અને દેવતાઓને “ભગવન્” કહી બોલાવવા, ગુરુને “આર્ય” તથા ધરમાં રહેનાર પૂજ્ય શ્રીને “ભવતિ” કહેવું, ગમ્યા શ્રીને “ભદ્રે,”

અને વૃદ્ધ સ્ત્રીને “અમ્મ” કહેવાય છે. ચાકરોએ રાણીઓને “ભટ્ટિનિ,” “સ્વામિનિ” “દેવિ” એ રીતે કહી બોલાવવી. રાજાએ અને ચાકરે રાણીને “દેવિ” કહી બોલાવવી, બાકીની ઉત્તમ સ્ત્રીઓને “લોગિનિ” અથવા “સ્વામિનિ” એમ કહેવું.

મોટી જ્ઞેનને “સ્વસઃ” નાની જ્ઞેનને, “વત્સે,” પ્રાધ્વાણીને “આર્યે,” પોતાની સ્ત્રીને ‘આર્યે’ અથવા તેના બાપના નામથી અથવા તેમના પુત્રના નામથી બોલાવવી, જેમ ગાંધારી, વૈદહી, વગેરે.

સમાન સખીઓએ પરસ્પર “હલા” કહેવું, ઉત્તમ સ્ત્રીએ હાસીને “હજ” કહેવું, ચાકરે વેશ્યાને “અર્જ્જુકા” કહી બોલાવવી, વૃદ્ધ સ્ત્રીને પરિજનોએ ‘અમ્મ’ કહેવી, રાજા સિવાય બીજાઓએ શૃંગારમાં પોતાની સ્ત્રીને “પ્રિયે” એમ કહેવું, અને પુરોહિત તથા મોટા વેપારીની સ્ત્રીને “આર્યે” કહી બોલાવવી.

નામપ્રકાર.

નાટકમાં જે પાત્રનું જન્મનું નામ પ્રસિદ્ધ ન હોય તેનું, તેનાં લક્ષણ અથવા ચિહ્ન ઉપરથી નામ પાડવું.

પ્રાધ્વાણ અને ક્ષત્રિયના નામ તેના ગોત્ર અથવા કર્મો પ્રમાણે “શર્માન્ત” અને “વર્માન્ત” પાડવા, વાણીઆઓના નામને છેડે “દત્ત” આણવું, પરાક્રમી પુરુષનું નામ શૌર્ય અથવા ઉદારતાવાળું પાડવું, રાજાની રાણીઓનું નામ વિજય અર્થવાળું કરવું, દત્તા, મિત્રા, સેના, એવા નામ વેશ્યા સખીના કરવાં.

નાટકમાં ચાકરોનાં નામ વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પના નામથી પાડવાં, અથવા મંગળ અર્થવાળા કરવા.

ઉપર બતાવેલ સ્ત્રીઓના નામ ગૃહીર અર્થવાળા કરવા, કારણકે નામને નિરુદ્ધ કર્મ યોગ્યતું નથી, માટે બાકીના પાત્રોના નામ પણ તેમની જાતિ અને ક્રિયાને અનુકૂળ પાડવા.

એ પ્રમાણે શાપા, કર્મ વથા નામોને બાણી પદ્મગુણયુક્ત બાપણ યોજવાં.

માપણના ગુણ.

૧. સ્વર, ૨. સ્થાન, ૩. વર્ણ, ૪. ક્રાંતિ, ૫. અલંકાર, ૬. અંગ.

સ્વર—સ્વર સાત છે પડઝ, ઋપલ, ગાધાર, મધ્યમ, પન્થમ, ધૈવત અને નિષાદ તેમાથી દ્વાસ્ય અને ત્રીજારમા, મધ્યમ તથા પન્થમ, રોદ્ર અને અદ્ભુતમા પડઝ, તથા ઋપલ, કન્થુમા ગાધાર તથા નિષાદ, અને બીજાસમા તથા જયાનકમા ધૈવત સ્વર કરવા

સ્થાન—સ્થાન નણ છે છાતી, કંઠ અને શિર શરીરરૂપ વીણાના છાતી, કંઠ અને શિર એ નણ સ્થાનમાથી કાકુસ્વર નાકજો છે ઘણે દૂર ઉલેવ માણસને બોલાવવામા શિરમાથી, યોડે દૂર ઉલેવ માણસને બોલાવવામા કંઠથી, અને પામે ઉલેલા માણસને બોલાવવામા છાતી માથી કાકુસ્વર બોજયો છાતીથી બોલેલા વાક્યનુ માથા વડે દીપન કરવુ અને કંઠમા ચમન કરવુ

વર્ણ—વર્ણ ચોર છે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત અને કપિત દ્વાન્ય તથા ગુ ગારમા સ્વરિત અને ઉદાત્ત વણોથી, વીર, અદ્ભુત તથા રોદ્રમા ઉદાત્ત અને કપિત વણોથી, તથા કન્થુ, વાત્સલ્ય અને જયાનકમા અનુદાત્ત, સ્વરિત અને કપિત વણોથી ભાષણ કરવું

ક્રાંતિ—(વિદ્યુત અવાજ) બે પ્રકારનો છે એક સાકાક્ષ અને બીજો નિરાકાક્ષ તેમા મન્દ્ર સ્વરથી આરભીને તારમા પર્યવસાન થનાર, જેમા વણોવકારો આવેલા નથી, તેમજ કંઠ અને છાતીમાથી “અવતિ” ઉત્પન્ન થનાર વાક્ય તે સાકાક્ષ, અને જે વણોવકારોથી યુક્ત, ભાષ્ય મોઝન્દ્ર સ્વરથી આરભીને તારમા પર્યવસાન પામનાર, તથા શિર પેડે બોલાવે નમાથી ઉત્પન્ન થનાર વાક્ય તે નિરાકાક્ષ મમજવુ

અર્થ એકમાર છ છે ૧ ઉચ્ચ, ૨ નીચ, ૩ મન્દ્ર, ૪ નીચ, ૫ ધરમાસ્થ ૬ વિલગિત.

ઉચ્ચ—માથામાંથી ઉત્પન્ન થનાર સ્વરને ઉચ્ચ કહે છે, તે દ્વરથી બોલવું, વિસ્મય, ઉત્તરોત્તર બોલવું, દૂર ઉભેલા માણસને કહેવું અને ત્રાસ પમાડવું વગેરેમાં આવે છે.

દીપ્તિ—માથામાંથી ઉત્પન્ન થતા તારતર (ધણા જાણો) સ્વરને દીપ્ત કહે છે, તે નિન્દા, કજ્જો, વાદ, ક્રોધ, બહાદુરી, બળાત્કાર, અસહનતા, ગર્વ, તીક્ષ્ણ તથા કઠોર વચન, તિરસ્કાર અને રડારોળ વગેરેમાં યોજાય છે.

મન્દ્ર—(ગંભીર) છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ. તે વંશગ્ય, પશ્ચાત્તાપ, બ્લાનિ, ચિન્તા, ઉત્સાહ, હીનતા, ભૂતાદિ પ્રવેશ, વ્યાધિ, શસ્ત્ર વાગવું, મૂર્છા અને મદ વગેરેમાં યોજાય છે.

નીચ—છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થનારો મન્દ્રતર (અતિ ગંભીર) શબ્દ. તે સ્વભાવ, ભાષણ, વ્યાધિ, તપ, શાન્ત, ણીધેલ, પટેલ અને મૂર્છિત વગેરેમાં યોજાય છે.

હ્રસ્વ—ઠંઠમાંથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ. તે વેગ, લાજ, કામ, ભય, શીત, તાવથી થતી પીડા અને ખોટાં કામથી થતી વેદના વગેરેમાં યોજાય છે.

વિભંજિત—ઠંઠમાંથી ઉત્પન્ન થનારો મન્દ્ર (ગંભીર) શબ્દ. તે શૃંગાર, વિતર્ક, વિચાર, અસહનતા, ઈર્ષ્યા, અસ્ફુટ અર્થવું કહેવું, લાજ, ચિન્તા, વિસ્મય, તિરસ્કાર, દોષવું અકથન અને લાંબા દિવસના વ્યાધિથી થતી પીડામાં યોજાય છે.

ઉપર કહેલ કાકુસ્વરની સાથે છ વર્ણોલ કરનો
ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉત્તરોત્તર બોલવું, પુરુષની નિન્દા, ઉતાવળ, ગરીબીનો શબ્દ, પરોક્ષ માણસને બોલવું, ત્રાસ આપવો, દૂરના માણસને કહેવું અને તિરસ્કાર વગેરેમાં વિવિધરસોનો આશ્રય કરનાર ઉચ્ચ. દીપ્ત અને હ્રસ્વ કાકુ કરવો.

પ્રિય અથવા અપ્રિય વાતોનું સાલણવું, બેચેલ વસ્તુનું પ્રસિદ્ધ કરવું,

ચિન્તામૈત્ર, ઉન્માદ, ઇર્ષ્યા, કપટો, વિરમય, અસહનતા, હુર્પ અને શોકમાં વિલંબિત, દીપ્ત અને મન્દ્ર કાકુ કરવો. સુંદર અને ધીમા અર્ધવાળાં, તેમજ સુખમાં કહેવાતાં વાક્યોમાં મન્દ્ર અને વિલંબિત કાકુ કરવો, તથા અતિ કઠોર અર્ધવાળાં વાક્યોમાં દીપ્ત અને ઉચ્ચ કાકુ કરવો.

રસપરત્વ કાકુવિધાન.

હાસ્ય, શૃંગાર અને કરુણમાં વિલંબિત; રોદ્ર, વીર અને અદ્ભુતમાં ઉચ્ચ અથવા દીપ્ત; ભયાનક અને બીભત્સમાં હ્રત અથવા નીચ કાકુ યોજવામાં આવે છે.

અંગલક્ષણ.

અંગ ૭ છે. ૧, વિચ્છેદ. ૨, અર્પણ. ૩, વિસર્ગ. ૪, અનુબન્ધ. ૫, દીપન. ૬, પ્રશમન.

વિચ્છેદ—વાક્યમાં જે વિરામ કરાય તે.

અર્પણ—સુંદર અને કામળ અક્ષરો, તેનાં સ્થાન તથા લયયુક્ત વાક્યો વડે રંગભૂમિમાં જે ભોલાય તે.

વિસર્ગ—વાક્યનો આરોપ, અથવા પદના મધ્યમાં વિચ્છેદ થાય તે.

અનુબન્ધ } (ખત્તેનાં લક્ષણ મળ્યાં નથી.)
દીપન }

પ્રશમન—તાર સ્વરોનું તથા વૈસવથી અવરોહણ કરવું તે.

રસપરત્વ અંગયોજના.

હાસ્ય અને શૃંગારમાં અર્પણ, વિચ્છેદ, દીપન તથા પ્રશમનયુક્ત ભોલપું; કરુણ, રોદ્ર, વીર, અને અદ્ભુતના આકાંક્ષિત વિચ્છેદ, પ્રશમન, અર્પણ, દીપન અને અનુબન્ધયુક્ત ભાષણ કરવું; તથા બીભત્સ અને ભયાનકમાં વિસર્ગ તથા વિચ્છેદની આકાંક્ષાવાળું ભાષણ કરવું.

આ સર્વ અંગોનો ત્રણ સ્થાનમાંથી નિકળતા મન્દ્ર, મધ્ય, અને તાર સ્વર વડે પ્રયોગ કરવો.

દ્વર સહેલ પુરુષને કહેવામાં તાર સ્વર માધ્ય વડે યોજવો, બહુ દ્વર નહિ સહેલ પુરુષને કહેવામાં મધ્ય સ્વર કંઠ વડે યોજવો, પાંચે ઉભેલા માણસને કહેવામાં મન્દ્ર સ્વર છાતી વડે યોજવો.

મન્દ્ર, મધ્ય, તાર અને વિવ્રંજિતને ત્રિવે જે વણે રસોમાં લેવાય છે, તેમાં હાસ્ય અને શૃંગારમાં મધ્ય, કરુણમાં વિવ્રંજિત, તથા વીર, રૌદ્ર, અદ્ભુત, બીભત્સ અને ભયાનકમાં તાર સ્વર યોજવો.

વિરામ—અર્ધની સમાપ્તિમાં કારણને લઈ એક જે ત્રણ અથવા ચાર અક્ષરે વિરામ કરવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે વિરામમાં પ્રવર્તન કરવો, કારણકે વિરામથીજ અર્થ બરાબર સ્પુટ દેખાય છે, માટે પાત્રોએ બોલવામાં અવશ્ય વિરામની કાળજી રાખવી જોઈએ; કેમકે અભિનય અર્થની અપેક્ષા રાખે છે અને વિરામ પણ અર્થની અપેક્ષા રાખે છે.

જ્યાં બેઠે હાથ અભિનય વડે સ્ફુટ હોય ત્યાં દૃષ્ટિની સાથે વાચિકાભિનય કરવો, અને તેમાં અર્થદર્શક વિરામો પણ કરવા. બહુધા વીર અને રૌદ્રમાં હાથમાં હથિયાર રાખવાં, બીભત્સમાં નિન્દ્ય વસ્તુ હોય છે, માટે હાથ સંકુચિત (ઢુંકા) રાખવા, હાસ્યમાં હાથથી ઈસારા કરવો, કરુણમાં હાથ લાંબા લટકતા રાખવા, અદ્ભુત, ભયાનક, અને વિસ્મયમાં હાથ સંકુચિત કરી દેવા. એ પ્રમાણે બીજાં કાર્યોમાં પણ હસ્તકર્મ બાદી લેવાં.

હસ્તપ્રચાર, અલંકાર અને વિરામ વડે અર્થનો નિશ્ચય થાય છે, જે વિરામો વૃત્તોમાં કહ્યા છે, તેમાં પ્રથમ છ અલંકારો પણ જોઈએ.

વિરામો—અર્થની સમાપ્તિમાં, પટોના સમાપ્તમાં, બહુ કિલ્લ પટોમાં, તથા કોઈ વખત પ્રાણવશથી પણ યોજવા. બીજાં અવશિષ્ટ સ્થાનોમાં અર્થ પ્રમાણે વિરામ કરવા.

કૃપ્યાક્ષર.

ભાવગત અને રસગત એ, ઐ, ઐ અને ઐ, જેમાં રહેલા હોય એવા દીર્ઘ અક્ષરને કૃપ્ય કહે છે, તે ખેદ, વિતર્ક, પ્રથ્થ અને ક્રોધમાં યોગ્ય છે.

પાત્રોએ બોલવામાં અક્ષરોનો ઉચ્ચાર, તેના ઉચ્ચારણકાળ પ્રમાણે કરવો, તથા અર્થની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમાં વિરામ પણ કરવો.

વિરામનો વધારેમાં વધારે કાળ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અથવા છ કળા પર્યન્તનો છે, પરંતુ શૂન અક્ષર હોય ત્યાં વિરામ છ કળા પર્યન્તનો બાજુવો, છ કળાથી વધારે વિરામ હોતો નથી. અથવા તો પ્રયોગ, તેનું કારણ અને કાયનો વિચાર કરી, રસ તથા ભાવોને અનુસરીને અનુષ્ટુપ્ આદિ વૃત્તોમાં વિરામ કરવો.

કાવ્યના વૃત્તોના પાદોમાં જે વિરામો કહ્યા છે, તે કોઈ વખત પોતાનો ક્રમ ત્યાગ કરી, અર્થને લઈને પણ કરવા

એ પ્રમાણે નાટકમાં સ્વરો વડે ગોળેણુ ભાષણ કળા, કાળ અને લયવાળું કરવું, તેમજ ઉપર કહેલ કાકુસ્વર પણ અનુક્રમે યોગ્ય રીતે કરવો.

રૂપક.

રૂપક દશ પ્રકારના છે

૧. નાટક, ૨. પ્રકરણ, ૩. અક, ૪. વ્યાયોગ, ૫. ભાણ, ૬. સમ વકાર, ૭. વીથી, ૮. પ્રહસન, ૯. ડિમ, ૧૦. ઈદામૃગ.

બધાં કાવ્યોની માતા, વૃત્તિઓ છે, કારણકે એ વૃત્તિઓથી આ દશ રૂપક નિકળેલ છે.

ભાતિ અને શ્રુતિઓ વડે જેમ સ્વરા ગ્રામપણાને પામે છે, તેમજ વૃત્તિના લેહોથી કાવ્યના લેહો થાય છે

પદ્ય અને મધ્યમ એ બે ગ્રામ જેમ પૂર્ણ સ્વરનાળા છે, તેમ નાટક અને પ્રકરણ એ બે ભેદો વૃત્તિથી નિષ્પન્ન છે.

વિવિધ બંધનો આશ્રય કરનાર નાટક અને પ્રકરણ એ બે ભેદો સર્વ વૃત્તિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ ભાષા, સમવકાર, ઇલામૃગ, અંક, વ્યાયોગ, વીથી, પ્રહસન અને ડિમ એ રૂપકો કેશિકી વૃત્તિ વિનાનાં કરવાં.

નાટક—નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ હોયું જોઈએ, તેના નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદ્ધાત્ત હોવો જોઈએ. નાટકમાં રાજર્ષિના વંશનું ચરિત આણવું, અને તે દિવ્ય આશ્રયવાળું હોયું જોઈએ.

વિવિધ વિભૂતિયુક્ત, તેમજ સમૃદ્ધિ અને વિલાસાદિ શુભોવાળું નાટક કરવું, તેની અંદર અંક અને પ્રવેશ પાડવા. નાટકની અંદર રાજાઓનું જે ચરિત વર્ણવામાં આવે, તે વિવિધ રસ અને ભાવયુક્ત, તથા સુખ કે દુઃખ બતાવનારું હોયું જોઈએ; વળી નાટકમાં બિન્દુ જોઈ, તેના વિસ્તાર પ્રમાણે તેમાં અંક પાડવા.

અંક એ રૂઢિ શબ્દ છે, અને તે રસ તથા ભાવ વડે અર્થને પ્રકટ કરે છે, માટે તેને અંક નામ આપ્યું છે.

જ્યાં આગળ અર્થ અને બીજની સમાપ્તિ થતી હોય, તથા બિન્દુનો કાંઈક ભાગ બાકી રહેતો હોય તેને અંક બાણવો; નાટકના અંકમાં જે નાયક કહ્યા હોય, તેમનું ચરિત વિવિધ અવસ્થાયુક્ત કરી પ્રત્યક્ષ બતાવવું, તેમજ તે અંક રસ વડે ચિત્તાકર્ષક કરવો; તથા તેમાં નાયક, દેવી, પરિજન (દાસ-દાસી), પુરોહિત, અમાત્ય અને વહ્નિકનું ચરિત લિખ લિખ રસયુક્ત કરવું; તેમજ તેમાં ક્રોધ, પ્રમાદ, શોક, શાપ, ઉત્સર્ગ (ભાગ), અધ્વ (માર્ગ), વિદ્રવ (વધ-બંધ વગેરે ઉપદ્રવ), વિવાહ, અદ્ભુત સંશ્રય અને અદ્ભુત દર્શન એ પ્રત્યક્ષ બતાવવાં.

સુદ્ધ, રાજ્યશ્રેય, મરણ, નગરને ઘેરો ઘાલવો, એ અંકમાં પ્રત્યક્ષ ન બતાવવાં, પરંતુ પ્રવેશક વડે જણાવવાં.

પ્રકરણ કે નાટકના અંકમાં પ્રવેશક વડે પણ મુખ્ય નાયકનો વધ જતાવવો નહિ.

જુદાં જુદાં ઘણાં કાર્યો વડે અવતરણ, સન્ધિ તથા ગ્રહણ હુમેશાં કરવું, તથા પ્રવેશક વડે સૂચવવું.

પ્રવેશકમાં આવશ્યક કાર્યનો વિરોધ આવે નહિ એમ બીજનો આશય કરી, એક દિવસમાં બનેલ વૃત્તાન્ત એક અંકમાં જતાવવું, કેાઈ વખત એક જોડો હોય જડે બુદ્ધિમાન પુરુષે ઘણાં કાર્યો ચોજવા, પરંતુ આવશ્યક કાર્યનો રોધ અંકમાં નો, તે કાર્યો જતાવવા નહિ.

પૂરો થતા રંગભૂમિયો પાત્રોએ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તે પાત્રો તે અંક તે, બીજની અર્થયુક્તિયુક્ત બહાર નિકળી જવાં જોઈએ. અંકમાં જે કાર્ય કરવું અંકમાં દિવસના સણ, યામ અને સૂર્યના નવા સમય કાર્ય જુદું જુદું કરવું. દિવસના છેલ્લા ભાગનું કાર્ય વિભાગ પાડી તેના શકે નહિ, તે એક અંક સમાપ્ત કરી, પછી પ્રવેશક વડે તેનું સૂચન કરાવવું. અંકમાં આવી

પ્રકરણ અથવા નાટકના અંકમાં નાયક અવશ્ય સમીપમાં રહેવો જોઈએ.

પરિજનની કથાનો સંબંધ મેળવનાર જે પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને પ્રવેશક કહે છે.

પ્રકરણ તથા નાટકમાં પાંચથી આરંભીને દશ સૂધી અંક કરવા, અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના રસ તથા ભાવો આણવા. જે અંકનો વચમાં પ્રવેશક લાવવો, તે ભૂત અને ભવિષ્ય અર્થનો સંબંધ સંક્ષેપમાં કહી વાંચ.

પ્રકરણ તથા નાટકના મિશ્ર લક્ષણ વડે નાટિકા થાય છે, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ અથવા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોય છે.

અંક સમાપ્ત કરીને એક માસ અથવા એક વર્ષમાં બનેલ વૃત્તાન્ત પ્રવેશક વડે સૂચવવું, પરંતુ વર્ષ ઉપરનું વૃત્તાન્ત સૂચવવું નહિ, જે કેાઈ

પુરુષ કાર્યને લઈ દૂર દેશાવર બાથ, તો ત્યાં પાણુ પ્રથમની પેઠે અંક સમાપ્ત કરવો.

પ્રકરણ અને નાટકમાં જિન્દુનો સંક્ષેપાર્થ અધિકાર કરી અંકને અનુસારે પ્રવેશ કરવો.

પ્રવેશક પ્રાકૃત ભાષામાં અધમ પુરુષે અપ્રગલ્ભ વચન વડે કરવો.

દરેક પાત્ર ભાષા વડે અર્થ જણાવી શકે છે, અને ભાષા એ અક્ષરસમુદાય વડે બનેલી છે, માટે પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન માટે તેના લેહ, સ્થાન અને સંજ્ઞા જાણવાની જરૂર છે.

વર્ણના બે ભેદ છે, તેમાં કકારાદિ ૩૩ વ્યંજન, અને અકારાદિ ૧૪ સ્વર કહેવાય છે, તેઓનાં સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે.

અ-ક-ખ-ગ-ઘ-ઙ-વિસર્જનીયત્વં	સ્થાન	કંઠ.
ધ-ચ-છ-જ-ઝ-ઞ-ન-શ ત્વં	તાલુ.
ઞ-ટ-ઠ-ડ-ડ-ણ-ર-ય ત્વં	મૂર્ધા.
લૃ-લ-ઘ-ઙ-ધ-ન-લ-સ ત્વં	હ્રસ્વ.
ઉ-પ-ફ-બ-ભ-મ-ઉપપદ્માનીય (ક, પ) ત્વં	ઓષ્ઠ.
એ-ઐ ત્વં	કંઠ-તાલુ.
ઐ-ઔ ત્વં	કંઠ-ઓષ્ઠ.
વ-ત્વં	હ્રસ્વ-ઓષ્ઠ.
જિહ્વામૂલીય ત્વં	જિહ્વામૂલ.
અનુસ્વારત્વં	નાસિકા.
ન-મ-ઙ-ણ-ન ત્વં	નાસિકા.

જે જે વર્ણનાં સ્થાન એક હોય તે પરસ્પર સવર્ણ કહેવાય છે. “ક”થી આરંભીને “મ” પર્યંત વર્ણોની સ્પર્શ સંજ્ઞા છે. ય, ર, લ, વ, એ વર્ણો અન્તર્ય કહેવાય છે, અને શ, ષ, સ, હ, એ ઉપમાક્ષર કહેવાય છે.

સ્વરોમાં દય સમાન સંજ્ઞાવાળા છે, તેમાં પાંચ હ્રસ્વ અને પાંચ દીર્ઘ

છે. આ પ્રમાણે સ્વર અને વ્યંજનના સમુદાયની ક્રિયાપદ અથવા નામ એવી સંજ્ઞા પાડી છે.

ક્રિયાપદ, નામ, નિપાત અને ઉપસર્ગ વડે કાવ્યખંધ રચાય છે.

શબ્દો સાત વિભક્તિયુક્ત હોવાથી સાત પ્રકારના છે, તેમાં છ કારક (ક્રિયાસંખંધવાન) છે. નામને વિજ્ઞ અને વિભક્તિ તથા ક્રિયાપદ વચન અને પુરુષથી વિભક્ત હોય છે. નામના અર્થવાળા જે શબ્દો સ્વાર્થમાં ધાત્વર્થને મળે છે તેને ઉપસર્ગ કહે છે. પ્રાતિપદિકાર્થના યોગથી નિરુક્તની યુક્તિ વડે અનેક અર્થમાં વડે તેને નિપાત કહે છે. લોકમાં પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યયના વિભાગ તથા સ યોગ વડે જે જે અર્થ પુરાય તેને તદ્વિત કહે છે. એક અથવા બહુ એવા ધાતુ, વિજ્ઞ અને પદોના અર્થને જુદા પાડે તેને વિભક્તિ કહે છે. જેમાં પરસ્પર સ્વર તથા વ્યંજન બન્ને એકઠા થાય તેને સન્ધિ કહે છે, અને જેને છોડે વિભક્તિ હોય તેને પદ કહે છે.

એ પ્રમાણે થયેલા શબ્દો વડે પદખંધ તથા ચૂર્ણપદ એમ બે પ્રકારના નિખંધ રચવા.

જેમાં પદ અથવા છન્દનો નિયમ, તેમજ અક્ષરનો નિયમ હોય નહિ, અને અર્થને અનુકૂળ અક્ષરો હોય તે ચૂર્ણપદ, તથા જેમાં અક્ષરોનું પ્રમાણ હોય, તેમજ યતિ વગેરેના પ્રમાણનો નિયમ હોય તે પદખંધ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે અક્ષરો વડે ચોભતાં અને વિવિધ અર્થવાળા ચાર પદો વડે છન્દ કહેવાય છે. જેની અંદર વૃત્તો રહેલ છે એવા છન્દ ૨૬ છે, તેની અંદર આવતા વૃત્તોના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧—સમ—૨—અર્ધસમ—૩—વિપમ.

કોઈ પણ છન્દ શબ્દ વિના કોઈ શકે નહિ, તેમજ કોઈપણ શબ્દ છન્દ વિનાનો નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ છન્દમાં તેનો સમાવેશ થાય છે, માટે છન્દ અને શબ્દનો પરસ્પર નિત્ય સંબંધ છે.

૧	અક્ષરનો	છન્દ.	છન્દ	થાય છે.
૨	"	અત્યુક્તા	"	"
૩	"	મધ્યા	"	"
૪	"	પ્રતિષ્ઠા	"	"
૫	"	સુપ્રતિષ્ઠા	"	"
૬	"	ગાયત્રી	"	"
૭	"	ઉષ્ણિક	"	"
૮	"	અનુષ્ટુપ	"	"
૯	"	બૃહતી	"	"
૧૦	"	પંક્તિ	"	"
૧૧	"	ત્રિષ્ટુપ	"	"
૧૨	"	જગતી	"	"
૧૩	"	અતિજગતી	"	"
૧૪	"	શકવરી	"	"
૧૫	"	અતિશકવરી	"	"
૧૬	"	અષ્ટિ	"	"
૧૭	"	અત્યષ્ટિ	"	"
૧૮	"	ધૃતિ	"	"
૧૯	"	અતિધૃતિ	"	"
૨૦	"	કૃતિ	"	"
૨૧	"	પ્રકૃતિ	"	"
૨૨	"	આકૃતિ	"	"
૨૩	"	વિકૃતિ	"	"
૨૪	"	સંસ્કૃતિ	"	"
૨૫	"	અતિકૃતિ	"	"
૨૬	"	ઉત્કૃતિ	"	"

૨૬ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરો જેમાં હોય, તેને માલાવૃત્ત કહે છે; ખીન છન્દોની અંદર આવતાં વૃત્તોની સંખ્યા પ્રસ્તાર વડે અસંખ્ય થાય છે.

અધા છન્દોનાં વૃત્તો આઠ ગણો વડે બનેલાં છે, તે ગણ ત્રણ અક્ષરનો થાય છે.

છન્દમાં વર્ણ, અક્ષર, વિધિ અને વૃત્ત એ ચાર વસ્તુ આવે છે, જેની અંદર એાછા કે વધારે વર્ણો ન ર્ધ શકે તે છન્દોગત વિધિ છે. ત્યાં અર્થની સમાપ્તિ હોય તેને વિરામ કહે છે .

પાદ શબ્દમાં “પદ” ધાતુ છે, અને તે વૃત્તના ચોથા ભાગનું નામ છે, તેનું ખીન્નું નામ ચરણ કહેવાય છે. અગ્નિ વગેરે તેના દેવો છે.

શરીરાશ્રય અને દિગાશ્રય એમ બે પ્રકારનું સ્થાન છે. હૃદય, દીર્ઘ પ્શુત એ ત્રણ પ્રકારના અક્ષર છે. છન્દોના રત્રેત વગેરે વર્ણો છે.

અધાં વૃત્તાનાં ગણ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧. દિવ્ય, ૨. દિવ્યેતર, ૩. દિવ્યમાનુષ.

દિવ્ય—ગાયત્રી, ઉષ્ણિક, અનુકુપ્, ગૃહતી, પકિત, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી.

દિવ્યેતર—અતિજગતી, શકવરી, અતિશકવરી, અદિ, અત્યદિ, પ્રુતિ, અતિપ્રુતિ.

દિવ્યમાનુષ—કૃતિ, પ્રકૃતિ, આકૃતિ, વિકૃતિ, સંસ્કૃતિ, અતિકૃતિ, ઉન્કૃતિ

સ ધિમાં પ્રવેશક વડે બહુ આશ્રયવાળું કાર્ય પણ સંક્ષેપથી કરવું, કારણ કે બહુ લાપણુ અથવા મોટાં વૃત્તો સાંભળનારને પ્રયોગમાં કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે.

જે સ્થાનમાં પ્રયોગ મોટો હોવાથી અંકમાં અર્થ સમાપ્ત ન થતો હોય, તો તે અર્થ પ્રવેશક વડે ઘોડી કથામાં કરી બતાવવો.

નાટક અથવા પ્રકરણમાં પાત્રોનો સમુદાય વિસ્તારવાળો ન કરવો, પણ કાર્ય પરત્વ ચાર અથવા પાંચ પુરુષો યોજવા, તથા વ્યાયોગ, ઇક્ષામૃગ, સમવકાર અને કિમ એમાં તો દશ, બાર અથવા સોળ પુરુષો સુધી યોજવા.

પ્રયોગને અનુસરીને બંધનું સ્વરૂપ ગોપુચ્છાગ્ર કરવું, એટલે તેમાં પાછળથી ઉત્તમ ભાવો ખતાવવા.

વિવિધ રસ અને ભાવોની યુક્તિવાળાં સર્વ કાવ્યોના નિર્વાહમાં નાટ્યજ્ઞ પુરુષોએ અદ્ભુત રસ કરવો.

પ્રકરણ—જેમાં વસ્તુશરીર કવિએ પોતાની બુદ્ધિવડે નવું કલ્પેલું હોય તે. નાટકમાં જે પ્રમાણે વસ્તુશરીર તથા વૃત્તિભેદ કહ્યા છે તે પ્રકરણમાં યોગ્યતાં, કેવળ વસ્તુ કલ્પિત હોવી જોઈએ. જે પ્રકરણમાં ગ્રાહ્ય, વણિક, પ્રધાન, પુરોહિત, વેપારી અને સોદાગરનું વૃત્તાન્ત વર્ણવેલું હોવું જોઈએ; દાસ, વિટ અને શેઠની સાથે વેશ્યાસ્ત્રીનું અને કુળસ્ત્રીનું વર્ણન પણ કરવું; પ્રધાન, શેઠ, ગ્રાહ્ય, પુરોહિત અને સોદાગરની ગૃહવાર્તા જ્યાં થતી હોય ત્યાં વેશ્યાસ્ત્રી યોગ્યવી નહિ; જો તેમાં વેશ્યાસ્ત્રીની યોગ્યતા કરવી હોય તો કુળસ્ત્રીના સંગ કરાવવો નહિ, અને જે વસ્તુ કુળસ્ત્રીપ્રયુક્ત હોય ત્યાં વેશ્યાસ્ત્રી હોવી ન જોઈએ. જો પ્રકરણ યુક્તિ વડે વેશ્યા અથવા કુળસ્ત્રી પ્રયુક્ત હોય તો ત્યાં શુદ્ધ ભાષા અને શુદ્ધ આચારવાળું ભાષણ યોગ્યું.

પ્રકરણ તથા નાટકમાં પાંચથી આરંભીને દશ સુધી અંક કરવા, અને તેમાં વિવિધ રસ તથા ભાવો આણવા.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ પ્રવેશકની પેઠે સંસ્કૃત ભાષામાં સંક્ષેપ અર્થે બોલનાર મધ્યમ પાત્ર વડે હુએશાં વિષ્કંભક યોજવો, તે વિષ્કંભક જે પ્રકારનો છે. ૧. શુદ્ધ, ૨. સંકીર્ણ. તેમાં મધ્યમ પાત્રોએ યોજેલો શુદ્ધ, અને નીચ તથા મધ્યમ પાત્રે યોજેલો સંકીર્ણ કહેવાય છે.

પ્રવેશકની ક્રિયાનો વિચાર કરી, તે પ્રમાણે જે અંકની મધ્યમાં સન્ધિ અને અર્થના સંક્ષેપ વડે વિષ્કંભક કરવો.

પ્રકરણ અને નાટકના ભેદ ઉપરથી પ્રયોજક પુરુષે એક અન્ય ભેદ કલ્પવો, અને તેનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ, તેને નાટિકા કહે છે, તે નાટિકામાં ચાર અંક હોય છે, અને સુંદર અભિનયવાળી, સુંદર અંગવાળી,

પ્રસાદ, ક્રોધ અને દામવાળી, તેમજ બહુ ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય અને રતિવાળી તેના રાજ્યેશ્વરવાળી સ્ત્રી નાયિકા હોવી જોઈએ.

સમવકાર—આમાં ઇતિવૃત્ત દેવ તથા દૈત્યોનું આવૃત્ત જોઈએ, તેના નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાત્ત જોઈએ, અંક ત્રણ હોય, અને એમાં ત્રણ કપટ, ત્રણ વિદ્રવ અને ત્રણ શૃંગાર આણવા. નાયક બાર આણવા. પ્રહસન, વિદ્રવ, કપટ અને વીથી સહિત અંક કરવા; તેના પ્રથમ અંક બાર ઘડીનો, બીજો ચાર ઘડીનો, અને ત્રીજો બે ઘડીનો, એમ બધા મળી અઢાર ઘડીમાં સમાપ્ત થઈ શકે એટલું વૃત્તાન્ત સમવકાર વડે બતાવવું.

વિદ્રવ—ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. યુદ્ધ અથવા જલથી થતો, ૨. અગ્નિ અને હાથી વડે થતો તથા ૩. નગરને ઘેરે ઘાલવાથી થતો.

કપટ—ત્રણ પ્રકારનું છે. ૧. વાસ્તવિક, ૨. દેવી, અને ૩. પરપ્રયુક્ત.

શૃંગાર—ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. ધર્મશૃંગાર, ૨. અર્થશૃંગાર, અને ૩. કામશૃંગાર.

જેમાં આત્માનું હિત કરનાર ધર્મસાધન બહુ હોય, અને જે મત, તપ તથા નિયમયુક્ત હોય તે ધર્મશૃંગાર; જ્યાં બહુધા અર્થ (દ્રવ્ય)ની ઇચ્છાથી સ્ત્રી વિષય શૃંગાર યોજવામાં આવે તથા અયોગ્ય રતિની ઇચ્છા રાખવામાં આવે તે અર્થશૃંગાર, અને કન્યાને લોભાવવામાં અથવા સ્ત્રી કે પુરુષને પામવામાં શાન્ત રીતે અથવા આવેગ વડે રમણીય શૃંગાર યોજવામાં આવે તે કામશૃંગાર; તેમાં ઉપ્લેક્ષ અથવા અનુક્રુપ વૃત્તો આણવાં.

ઈહામૃગ—આમાં દિવ્ય સ્ત્રીને માટે ઇચ્છા રાખનાર દિવ્ય પુરુષ મુખ્ય નાયક હોવો જોઈએ, આમાં પુરુષ બહુધા ઉદ્ધત યોજવો, અને સ્ત્રીના રોષ વડે કાવ્યબંધ રચવો, વળી તેમાં સંદેશ, વિદ્રવ અને સફેદ આણવાં; તેમાં સ્ત્રીનો લેહ કરવો, તેનું હરણ કરવું, મર્દન કરવું તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ વડે શૃંગાર યોજવો.

ઈહામૃગમાં ચાર અંક કરવા. તેમજ જે પુરુષો, જે રસતથાજે વૃત્તિઓ નાટક વગેરેમાં યોજવામાં આવે છે તે આમાં પણ યોજવાં; પરંતુ અહીં સ્ત્રીના

યોગ કરવો એ મુખ્ય છે, જેમનો વધ કરવાની તૈયારી હોય તેમનું યુદ્ધ કંઈ પણ મિષ વડે સમાપ્ત કરવું.

હિમ—આમા વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જોઈએ, નાયક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાર જોઈએ, તેમાં છત્રીશ લક્ષણ આણવાં, અને તેના અંક ચાર યોજવા, તેમજ શૃંગાર તથા હાસ્ય વિના ખાકીના રસો યોજવા; વળી ગાજવીજ, કડાકા, ઉદ્ધાપાત, સૂર્યચન્દ્રનું અહણ, યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, ઘસારો, સ ફેટ, માયા તથા ધન્દળાલ વગેરે યોજવાં, તેમજ દેવ, નાગેન્દ્ર, રાક્ષસ, યક્ષ અને પિશાચ આદિ સોળ નાયક જોઈએ. વૃત્તિ સાત્વતી અને આરભટી યોજવી.

વ્યાયોગ—આમાં નાયક પ્રસિદ્ધ જોઈએ, સ્ત્રીપાત્રો ઘોડાં લાવવાં, અંક એક કરવો, પુરુષ પાત્ર બહુ હોવા જોઈએ, સમવકારની પેઠે આમાં નાયક દિવ્યપુરુષ અથવા રાજર્ષિ જોઈએ ; તેમજ યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, આકર્ષણ અને હર્ષનું વર્ણન આણવું જોઈએ અને રસદીપ્ત આણવો.

અંક—આને ઉત્સાહિકાદું પણ કહે છે, આમા વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જોઈએ, પરંતુ કોઈ વખત અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ પણ હોય, દિવ્યપુરુષ ન જોઈએ, બહુધા કનચુરસ, યુદ્ધના ઉદ્ધત પ્રહારોની નિવૃત્તિ બતાવવી ; સ્ત્રીઓના વિલાપ વિશેષે કરી બતાવવા, તેમા ધણું કરી નિવેંદનાં વચનો બોલાવવા ; તથા સાત્વતી, આરભટી અને કૈશિકી વૃત્તિ રહિત યોજના કરવી.

દિવ્ય નાયકવાળું અને જેની અંદર સંગ્રામ, યુદ્ધ તથા વધ વગેરે હોય એવું નાટક ભરતખંડમાજ કરવું, કારણ કે સર્વ ખંડોમા ભરતખંડ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેની ભૂમિ શુભ ગન્ધવાળી તથા સોનાની છે, તેમા સ્ત્રીઓને કીડા, વિહાર અને રતિના આનંદમા હેતુભૂત ઉપવનો ધણા છે, આ ખંડમાં દુઃખ અથવા શોક હોતા નથી, વળી આ ખંડમાં વસવા લાયક જે પર્વતો પુરાણોમા કહ્યા છે, તેમા સભોગ અને ક્રિયારહ પણ આનંદદાયક થાય છે.

પ્રહસન—જે પ્રકારનું છે, ૧ યુદ્ધ અને ૨. સંકીર્ણ. તેમા ભગવત તપસ્વી અને પ્રાક્ષણ અથવા એવા બીજા કોઈએ જેમા હાસ્ય કયું હોય, તેમજ અધમ પુરુષે જેમા હાસ્ય કયું હોય, જેમા ભાષા અવિકૃત હોય, પદો

વિશેષ ભાવયુક્ત હોય, તથા જેનું વસ્તુ નિયત ગતિવાળું હોય તેને શુદ્ધ કહે છે; અને જેમાં વેશ્યા, એટ, નપુંસક, ધૂર્ત અને બંધકી હોય, તથા પોશાક સાધન અને ચેષ્ટા વિવિધ હોય, તેમજ જેમાં લોકોપચાર યુક્ત વાત યોજેલી હોય તે સાથે દંશી તથા ધૂર્તોનો વિવાહ યોજેલો હોય તેને સંકીર્ણ કહે છે.

બાણુ—આમાં જે લેહ છે, એક તો પાત્ર પોતાનો અનુભવ બતાવે તે, અને બીજું અન્યનો અનુભવ કહે, એમ બે પ્રકાર છે. વળી બીજાએ અનુભવેલું પ્રશ્નોત્તરરૂપે આકાશભાષિત વડે અને તેવા તેવા અભિનય વડે બતાવવું; તથા વિવિધ અવસ્થાઓ અનુભવનાર ધૂર્ત અથવા વિટનાયક યોજવો.

વીથી—સર્વ લક્ષણવાળી અને તેર અંગયુક્ત હોવી જોઈએ; તેમાં અંક એક કરવો તથા નાયક એક અથવા બે આણુવા.

વીથીનાં તેર અંગ.

૧. ઉદ્ઘાત્યક, ૨. અવલગિત, ૩. અવસ્થન્દિત, ૪. નાલિકા, ૫. અસત્પ્રદાપ, ૬. વાફેલિ, ૭. પ્રપંચ, ૮. મૃદવ, ૯. અધિભક્ષ, ૧૦. છલ, ૧૧. ત્રિગત, ૧૨. વ્યાહાર, ૧૩. ગંડ.

ઉદ્ઘાત્યક—પુરુષો જે અગત્યથી પહોંને બીજા પહોંની સાથે જોડે તે.
જેમ—મુદ્રારાક્ષસમાં—

સૂત્રધાર—

ગીતિ

“રાહુ કેતુ સહ ઈન્દ્રે, આજ પૂર્ણ મંડળવાળા વિધુને;
બળધી પરાલભ કરવા,” એટલું જોલે છે ત્યાં (નિપથ્યમાં) આહ!
એ કોણ, કે જે હું જીવતાં ચન્દ્રગુપ્તને પરાલભ પમાડવા ઈન્દ્રે
છે? ઈત્યાદિ.

જો કે પદો અન્ય અર્થવાળાં છે, છતાં અભિમત અર્થના અબોધથી અન્ય અર્થમાં સંગમ પામી પાત્રપ્રવેશ થયો.

અવલગિત—એક કાર્ય, બીજા કાર્યના સમાવેશ કરીને સંધાય તે.
જેમ—શાકુન્તલમાં—

સૂત્રધાર—(નટી પ્રત્યે)

અનુષ્ટુપ્

તારા મધુર ગીતેથી, હરાયો હું પ્રિયા અતિ;
વેગવાળા પુરંગે આ, જેમ દુઃખનત ભૂપતિ.

ત્યાર બાદ રાજા પ્રવેશ કરે છે.

અવસ્યન્દિત—શુભાશુભ કાર્યથી ઉત્પન્ન થએલ કોઈ એક કાર્યનો
આશ્રેષ્ઠ કરી ચુકિત વડે તેને અન્ય અર્થમાં જોડાય તે.
“સાહિત્યકર્ષણકાર” લખે છે કે—સ્વભાવોક્ત વાક્યનું
અન્યથા વ્યાખ્યાન કરવું તે અવસ્યન્દિત જેમ—છલિ-
તરામમાં—

સીતા—પુત્ર ! આવતી કાલે પ્રભાતમાં તમારે અયોધ્યા તરફ રવાના
થવાનું છે, ત્યાં જઈ રાજાને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરજો.

૧ મૂગે

લવ—ત્યારે શું અમારે રાજેપણી (રાજાના નોકર) થવું ?

સીતા—પુત્ર ! તે તમારા પિતા છે

લવ—શું રઘુપતિ અમારા પિતા થાય ?

સીતા—(આશંકા સહિત) હા, બીજું નહિ સમજશો, તે તમારા
પિતા છે એટલુંજ નહિ, પણ સમગ્ર પૃથ્વીના પિતા છે.

આંહી “તે તમારા પિતા છે” એ સ્વભાવથી કહેલ વાક્યને “સમગ્ર
પૃથ્વીના પિતા છે” એમ કહી પાલકપણાથી પિતૃશબ્દનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કર્યું.

નાલિકા—હાસ્યચુક્ત પ્રહેલિકાને નાલિકા કહે છે સંવરણકારી (શુદ્ધ) ઉત્ત-
રને પ્રહેલિકા કહે છે. જેમ—રત્નાવલીમાં—

સુસંગતા—સખિ ! જેના માટે તું આવી છે, તે આંહી હાજરજ છે.

સાગરિકા—કોના માટે હું આવી છું ?

સુસંગતા—ખરે, ચિત્રફલક માટે.

આહી ઉત્તરમાં “તું” સંબંધે માટે આવી છે” એ શુદ્ધ અર્થ નિકળે છે.

અસત્પ્રજ્ઞાપ—સંબંધ વિનાનું વાક્ય, તથા જ્યાં વિદ્વાન પુરુષ મૂર્ખની
આગળ હિતવચનો કહે, પણ તેનું વચન માને નહિ તે.

જેમ—પ્રજ્ઞાવતીમાં—

પ્રભુમન—(આમ્રલતિકાને જોઈ-સહર્ષ) અહો ! શું અહીંઆંજ

પુષ્પિતાગ્રા

પ્રભર સમૂહ^૧ મંજુ કેશવાળી,

^૨પરિમલ સુકવ રસીર્ષા ને રૂપાળી;

કિસલયમૃદુ હસ્તવાળી મારી,

^૩પિંકકલભાષિણી પ્રાણુ તુલ્ય ખારી.

આહી આમ્રલતામાં સ્વપ્રિયાનુદિ અસંબદ્ધ છે—

અથવા

જેમ વેણીસંહારમાં—

દુર્યોધન પ્રતિ ગાંધારીના વચનો—

વાકંકેસિ—જેમાં એક, બે અથવા ત્રણ પ્રતિવચન હોય તે. જેમ—

મનહર.

લિલુક ! તું માંસતણું સેવન કરે છે સદા ?

મધ વિના યાર ! તેની મજા નથી આવતી.

મધ પણ પ્રિય છે ? હા પ્રિય છે, પરંતુ સંગ

વેશ્યા હોય તો વિનોદ ઉરમાં વધે અતિ.

વેશ્યા વિત્ત ગ્રાહે, આવે ક્યાંથી તુજ પાસ એહ ?

મેળવું એ ચોરી કે જુગારની કરી કૃતિ.
ચોરી ને જુગાર પણ બહાલાં છે વિશેષ તને ?
ત્યારે અન્ય હોય શી કહોને નાટની ગતિ.

પ્રપચ—અન્યોઅન્ય અયોગ્યાર્થ વડે વર્ણન અથવા સ્તુતિ કરવી તે. “સા-
હિત્યદર્પણકાર” લખે છે કે—હાસ્યને ઉપજાવનાર પરસ્પરનું
અસંભવ વાક્ય તે. જેમ વિક્રમોર્વશીમાં
વડલીમા રહેલા વિદ્યપક અને ચેટીનું અન્યોન્ય વચન.

મૃદુલ—જ્યાં કોઈ કારણથી વિવાદમા દોષને શુભરૂપ અને શુભને દોષરૂપ કરે
તે, જેમ શાકુન્તલમા—

સેનાપતિ

મનહર

મેદના ઉચ્છેદથી કૃશોદર શરીર સદા,
થાય છે રૂઢિસ્થાનયોગ્ય હાનિએ હણાય છે.
પ્રાણીઓનું ચિત્ત પણ બય અને ક્રોધ થકી,
વિવિધ વિકારવાળું બહિર જણાય છે.
ચલિત નિશાનમા સમગ્ર શર સિદ્ધ થાય,
એથી રધ્ધર્થીઓની અતિ શ્રેષ્ઠતા ગણાય છે.
મૃગયાને વ્યસનનું નામ દે મનુષ્ય મિથ્યા,
એમા તો ઉદાર લાભ ઘટિત ઘણાય છે.

આહી દોષમા શુભ બતાવેલ છે.

અથવા

માલિની

રાગ—

૧ કુસુમશર ! તું નામે ચન્દ્ર શીતાંશુ ધામે,
મુજ સમ પર ચુગમે, વ્યર્થતા ધારી ઠામે,

૧ ઉના વાયક ૨ ધનુર્ધારીઓ ૩ ત્રમદેવ

હિમમય કિરત્તોથી, ઇન્દુ અગ્નિ ઝરે છે
 તું પણ કુસુમ ગાછો, વજ્ર જેવાં કરે છે.
 આંહીં ગુણમાં દોષ બતાવેલ છે.

અધિબલ—જ્યાં પોતાનું અને સામાનું અર્થોત્ બન્નેનું ઉત્તરોત્તર
 વાક્ય અર્થનું વિશેષપણ બતાવે તે. જેમ પ્રભાવતીમાં—

વજ્રનાભ—

ગીતિ

આ ગદ્યાર્થો ઉર આનું, એક નિમિષમાં અવસ્ય છેદીશ,
 આજે આપ તણા હું, ઉભય ભુવનને જરૂર ભેદીશ

પ્રદુભ—અરેરે આ અસુરાધમ ! તારા બહુ બકબકાટથી બસ કર. ખરે, મારા

હરિગીત

આજે મહાન પ્રથક ભુજકે સમર્પિત ભાવથી,
 કોઈકથી નિકળેલ પકાડ સમૂહ દેરા ધાવથી;
 ધાયલ ઘણા અસુરો તણા રુધિરે લણે ઉત્કર્ષદા,
 અભિવિકત આ અવની બનેા ઉપિશિતાશનોને હર્ષદા.

છલ—એક વાક્યનો જ્યાં હાસ્ય અને ક્રોધ ઉમ્મત કરે એવો બીજો
 અર્થ થાય તે. “સાહિત્યદર્પપુકાર” લખે છે કે—પ્રિય જેવાજ અપ્રિય
 વાક્યોથી લોભાવી છળવું તે. જેમ—વેણીચંદ્રારમાં—

ભીમ અને અચ્યુત—

ધનાક્ષરી.

જે છે અભિમાની ધૂન આદિ છલ કરનાર,
 લાખમય શરણ બનાવી સળગાવનાર-
 હુ શાસન આદિ શત અનુજનો ગુરુ તેમ,
 કષ્ટકેરો મિત્ર બહુ બળને બતાવનાર.

૧ કૃષ્ણ તણા કેશ તથા ઉત્તરીય તાણવામાં,
 નિપુણ છે દાસ જેના પાંડવો અતિ ઉદાર.
 દિવ્ય એ તમારો ભૂપ દુર્યોધન ક્યાં છે કહો ?
 આગ્યા છીએ અમે એનાં ક્રોધે કરવા દિદાર.

ત્રિગત—જ્યાં શ્રુતિસાધ્યથી યુક્તિ વડે બહુ અર્થો હાસ્યવાળા અથવા
 હાસ્યરહિત યોગ્ય તે જેમ—વિક્રમોર્વશીમાં—

રાજા—

ગીતિ

આ રમણીય વનાન્તે, હુંથી વિખુટી પડેલ છે ખ્યારી;
 સર્વાંગ મુ'દરી એ, રૂબૂતનાથ ! તમે ક્યાંએ ભાળી ?

(નેપથ્યમાં તેનાજ પ્રતિધ્વનિ સાંભળીને) શુ, “ભાળી” એમ કહે છે?

આહી વાક્યના પ્રતિધ્વનિથી “ભાળી” એ વાક્યનો પ્રશ્નરૂપ એક અર્થ,
 ફરી “ભાળી” એ પ્રતિધ્વનિરૂપ બીજો અર્થ; એથી અનેકાર્યયોજના
 ભણી લેવી.

વ્યાહાર—જેમાં હાસ્યનો લેશ માત્ર હોય, અને વર્તન પ્રત્યક્ષ હોય તે.
 “સાહિત્યદર્પણકાર” લખે છે કે—પરને માટે હાસ્ય અને
 લોભકારક વચન તે.

જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં—

(હાસ્ય પ્રયોગ થઈ રહ્યા બાદ માલવિકા જવાને ઇચ્છે ॥ ત્યાં)

વિદૂષક—ઉપદેશને ભૂલી ગએલી તું જમથ નહિ.

દાસ—(વિદૂષક પ્રત્યે.) આર્ય ! જે તમે કમલોદ જતાઓ, તે ફરી કહી
 સંભળાવો.

વિદૂષક—પ્રથમ બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી જોઈએ તે આ ચૂકી ગઇ છે.

(માલવિકા આશ્ચર્ય પામે છે.) ઇત્યાદિથી—

૧. દ્રૌપદી, ૨. પર્વતોના રાજા.

વિશુદ્ધ નાયિકા દર્શન પ્રયુક્ત હાસ્ય અને લોભકારક નાયકનાં વચનથી વ્યાહાર થયો.

ગાંધી—જે સંજ્ઞા અને સંરમ્ભયુક્ત, તેમજ વિવાદયુક્ત હોય, તથા અપવાદ વડે બનેલ હોય અને જેમાં વચનોનો આશ્રય બહુ હોય તે. “સાહિત્યદર્પણકાર” લખે છે કે—પ્રસ્તુતનું સંબંધી, તેમજ ભિન્ન અર્થવાળું ઉતાવળનું વાક્ય તે. જેમ—વેટ્લીસંહારમાં—

રાગત—

ગીતિ

તુજ જાનરચલ કેડે, અધિષ્ઠાન કરવા, હરવા સાલ,
‘ઉડે ધુમ્મ આ મારાં, ‘સમુચિત છે ઉકરભોડે । ચિરકાલ

(આટલું બોલાઈ રહ્યા બાદ)

કંચુકી—(પ્રવેશ કરીને) હેવ ! ભાંગ્યું, ભાંગ્યું, “ધત્યાદિ.”

આહી રથની ધ્વજ ભાંગ્યાના અર્થવાળું વચન દુર્યોધનના ઉડે (સાથળ) ભાંગના અર્થસંબંધમાં સંબંધ પામ્યું.

ઉપરૂપક.

ઉપરૂપક અઢાર પ્રકારના છે.

૧. નાટિકા.	૭. ઉલ્લાસ્ય.	૧૩. શિષ્યજ્ઞ.
૨. ત્રોટક.	૮. કાવ્ય.	૧૪. વિલાસિકા.
૩. ગોષ્ઠી.	૯. પ્રેક્ષણ.	૧૫. દુર્ભણિકા.
૪. સદ્ગ.	૧૦. રાસક.	૧૬. પ્રકરણિકા.
૫. નાટ્યરાસક.	૧૧. સંભાષક.	૧૭. હૃદયીશ.
૬. પ્રસ્થાન.	૧૨. શ્રીગદિત.	૧૮. ભાષિકા.

નાટિકા.

કવુસ (કલ્પિત) વૃત્તવાળી નાટિકા થાય છે, તેમાં શ્રીપાત્રો ઘણા યોગ્ય છે, આ ક ચાર કરવા, નાયક પ્રસિદ્ધ ધીરશક્તિ અને તે રાજા હોવો

૧. સાયળ, ૨. સારી રીતે યોગ્ય, ૩. હાથીના બચ્ચાની તુંદ જેવા જેના સાયળ છે એવી સ્ત્રી,

ભેદ્યે; અન્ત.પુરના સખધવાળી, સંગીત ઉપર શોખ રાખનારી તથા નવિન અનુરાગવાળી તેમજ નૃપના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી કન્યા નાયિકા યોજવી; દેવીના ત્રાસથી શંકાશિલ નાયક યોજવો, તે દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગદ્ધા અને રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવી ભેદ્યે અને તે પગલે પગલે માનવતી યોજવી; તથા તેથીજ બન્નેનો સમાગમ યોજવો. નાટિકા શૃંગારરસપ્રાધાન્ય હોવી ભેદ્યે, તેમાં વિમર્ષસન્ધિ અદ્ય અને વૃત્તિ કૈશિકી યોજવી. જેમ—
રતનાવલી, વિદ્વશાલભંગિકા. “ઈત્યાદિ.”

ત્રોટક.

જેમાં સાત, આઠ, નવ અથવા પાંચ અંક હોય; નાયક દ્વિવ્ય (દેવી) તથા માનુષ યોજેલ હોય અને જેના દરેક અંકમાં વિદ્વપક આવતો હોય તથા શૃંગારરસ જેનું અંગ હોય તે. જેમ—સાત અંકવાળું સ્તગ્ભિતારંભ અને પાંચ અંકવાળું વિક્રમોર્વશી.

ગોષ્ઠી.

પ્રાકૃત નવ અથવા દશ નાયકોથી અલંકૃત, ઉદાત્ત વચનોની રચના સહિત, કૈશિકીવૃત્તિથી સુશોભિત, ગર્ભ અને વિમર્ષ સન્ધિથી હીન, પાંચ અથવા છ સ્ત્રીઓથી યુક્ત, કામશૃંગારસંયુક્ત અને એક અંકવડે વિનિર્મિત (બનાવેલ—રચેલ) હોય તે. જેમ—સ્વતમહનિકા.

સટક.

જેમાં પ્રાકૃતભાષાવડે ભાષણો રચેલાં હોય, પ્રવેશક અને વિષ્કંભક ન હોય, અદ્ભુત રસ વિશેષ હોય અને અંકને સ્થાને જવનિકા નામ લખેલ હોય તે, બાકીનું નાટિકા તુલ્ય જાણવું. જેમ—કર્પૂરમંજરી.

નાટ્યરાસક.

જેમાં અંક એકજ હોય, તાલ અને લયની સ્થિતિ (રચના) ઘણી હોય, નાયક ઉદાત્ત તથા ઉપનાયક પીઠમર્દ યોજેલ હોય, જેનું અંગ હાસ્ય હોય, જેમાં નારી વાસકસજ્જા હોય, લાસ્યનાં દશે અંગો યોજેલાં હોય અને જે મુખ તથા નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત તેમજ શૃંગારરસસંયુક્ત હોય તે. કેટલાએક કેવળ પ્રતિમુખ સન્ધિને વર્ણ બાકીના આર સન્ધિ નાટ્યરાસકમાં યોજવાનું કહે છે. જેમ બે સન્ધિવાળી વિલાસવતી

પ્રસ્થાન.

પ્રસ્થાનમાં નાયક દાસ, અને ઉપનાયક હીન (નીચ) તથા નાયિકા દાસી યોજવી, કેશિકી તથા ભારતીવૃત્તિ યોજવી, સુરાપાનના સમાયોગ (પ્રસંગ) થી ઉદ્દિષ્ટ (જેના ઉદ્દેશ કરેલો કરેલો હોય તે) અર્થની સંહૃતિ (સમાપ્તિ) કરવી, અને લય તથા તાલના વિલાસની વિશેષતાવાળા જે અંક યોજવા. જેમ શૃંગારતિલક.

ઉદ્દલાખ્ય.

ઉદ્દાત નાયકયુક્ત, દિવ્યવૃત્તાન્તવાળા એક અંકથી અલંકૃત, શિલ્પક નામના ઉપરૂપકનાં સસાવીશ અંગોથી સંયુક્ત તથા હાસ્ય, ગૃંગાર અને કર્ણ રસથી જે યુક્ત હોય તે ઉદ્દલાખ્ય, તેમાં સંજ્ઞામ (યુદ્ધ) વિશેષ યોજવા તથા અક્ષ (ત્રણપદવાળાં) ગાયનોથી તેને મનોહર બનાવવું. કેટલાએક કહે છે કે, આ ઉદ્દલાખ્યમાં નાયક ચાર અને અંક ત્રણ યોજવા. જેમ દેવીમહાદેવ.

કાવ્ય

જે હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય, આરભટી વૃત્તિથી વિહીન, ખંડ, માત્રા, દ્વિપદિકા અને જમતાલથી અલંકૃત; વર્ણ, માત્રા અને છંદલિકા નામના છન્દથી યુક્ત, તથા શૃંગારરસમય ભાવણુ યુક્ત હોય તે કાવ્ય. તેની નેતા સ્ત્રી યોજવી, અને તે ઉદ્દાત એટલે ચતુર હોવી જોઈએ. કાવ્યમાં મુખ, પ્રતિમુખ અને ઉપસંહૃતિ એ ત્રણ સન્ધિઓ યોજવા. જેમ યાદ્યોદય.

પેદ્મણુ.

જેમાં ગર્ભ તથા અવમર્ષ સન્ધિ ન હોય, નાયક હીન (નીચ) યોજેલ હોય. સૂત્રધાર ન હોય, અંક માત્ર એકજ હોય, વિષ્કંભક અને પ્રવેશક ન હોય, નિયુદ્ધ તથા અદ્વિત યોજેલાં હોય, તમામ વૃત્તિઓ યોજેલી હોય, તેમજ નેપથ્યમાં નાન્દી અને પ્રતોચના (આમુખ) ગાવામાં આવે તે, જેમ વાલીવધ.

રાસકં.

પાંચ પાંચ પાત્રવાળું, મુખ અને નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત, જેમાં ભાષા અને વિભાષા ધણી યોજેલી હોય એવું, ભારતી તથા કેશિકી વૃત્તિ સંયુક્ત,

સૂત્રધાર રહિત, એક અંકવાળું, વીથીનાં તેર અંગ તથા અંકની જેમાં યોજના હોય એવું કલાયુક્ત, જેમાં શ્લેષવાળી નાન્દી યોજેલી હોય, નાયિકા પ્રખ્યાત હોય, નાયક મૂર્ખ હોય તથા ઉત્તરોત્તર ઉદ્ધત ભાવનો વિન્યાસ(પ્રયોગ) કરેલ હોય તેને રાસક કહે છે. કેટલાએક આ રાસકમાં પ્રતિમુખ સન્ધિ યોજવાનું પણ કહે છે. જેમ મેનકાહિત

સલાપક.

આમાં ચાર અથવા ત્રણ અંક કરવા, પાખંડી નાયક યોજવો, શૃંગાર અને કૃણુ વિના બીજા તમામ રસો યોજવા, પુરને ઘેરો ઘાલવો, ઇલ, સંઘામ તથા વિદ્રવની યોજના કરવી, અને ભારતી તથા કૈશિકી સિવાયની બીજી બધી વૃત્તિઓ યોજવી. જેમ માયાકાપાલિક.

શ્રીગદિત.

આમાં વૃત્તાન્ત પ્રસિદ્ધ યોજવું, પ્રખ્યાત અને ધીરશ્દાત નાયક યોજવો, નાયિકા પણ પ્રખ્યાત યોજવી, ગર્હ અને વિમર્ષને વર્ણ બીજા તમામ સન્ધિ યોજવા તથા વૃત્તિ વિશેષે કરીને ભારતી યોજવી. શ્રી શબ્દથી સંયુક્ત આ ઉપરુપકતું નામ વિદ્ધજનોએ શ્રીગદિત રાખેલ છે. જેમ-ક્રીડારસાતલ.

કેટલાએક કહે છે કે—જ્યાં શ્રી (લક્ષ્મી) બેસીને કાંઈ ગાન કરે અથવા ભાષણ કરે તેનું નામ શ્રીગદિત; તેમાં ઘણે ભાગે ભારતીવૃત્તિયુક્ત એક અંક યોજવો. ઉદાહરણ ઉપરનું છે એજ.

શિદ્ધપક.

આમાં અંક ચાર કરવા, અને વૃત્તિઓ પણ ચાર યોજવી. શાન્ત અને હાસ્ય સિવાયના બીજા તમામ રસો યોજવા, નાયક પ્રાદ્યલ યોજવો, વર્ણન રમશાન આદિનું કરવું તથા ઉપનાયક હીન (નીચ) યોજવો.

શિલ્પકર્તાનાં ૨૭ અંગ.

૧. આશંસા.	૧૦. રત્નવહિરથા.	૧૯. ઉચ્છ્વાસ.
૨. તકે	૧૧. પ્રતિપત્તિ.	૨૦. વિરમય.
૩. સદેહ.	૧૨. વિલાસ	૨૧. પ્રાપ્તિ.
૪. તાપ.	૧૩. આલસ્ય.	૨૨. લાલ.
૫. ઉદ્દેગ	૧૪. રવામ્ય	૨૩. વિસ્મૃતિ.
૬. પ્રસક્તિ.	૧૫. પ્રહર્ષ.	૨૪. સદેહ.
૭. પ્રયત્ન.	૧૬. અપ્રલીલ.	૨૫. વૈશારદ્ય.
૮. પ્રયત્ન.	૧૭. મુદતા.	૨૬. પ્રબોધન.
૯. ઉત્કંઠા.	૧૮. સાધનાનુગમ.	૨૭. ચમત્કૃતિ.

આ સર્વના અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી લક્ષણ આપવામાં આવ્યાં નથી.
જેમ કનકાવતી માધવ.

વિલાસિકા.

જેમાં શૃંગાર વિશેષ આવતો હોય, એક અંક હોય, લાસ્યનાં દશે અંગ યોજેલાં હોય, તથા જે વિદ્વપક, વિટ અને પીઠમર્દથી અલંકૃત હોય, ગર્ભ અને વિમર્ષ સન્ધિથી હીન (રહિત) હોય, તેમજ જેમાં નાયક હીન (નીચ) યોજેલ હોય, સ્વપ્ન વૃત્તાન્ત હોય, નેપથ્યની રચના શ્રેષ્ઠ હોય તે વિલાસિકા કહેવાય છે.

કેટલાએક વિલાસિકાને બદલે "લાસિકા" એમ કહે છે. અને કેટલાએક એ લાસિકાનો દુર્ભટિલકામાં અન્તર્ભાવ થાય એમ કહે છે.

દુર્ભટિલકા.

આમાં અંક ચાર કરવા, વૃત્તિ કૈથિકી તથા ભારતી યોજવી, ગર્ભ સન્ધિ વિનાના બીજા તમામ સન્ધિ યોજવા, તથા નાગર (ચતુર) નરો લાવવા, ન્યૂન નાયક યોજવો, તેમાં પ્રથમ અંક વિટની ક્રીડામય ત્રણ નાલિકા પર્યન્તનો, વિદ્વપકના વિલાસવાળો દ્વિતીય અંક પાંચ નાલિકા પર્યન્તનો, પીઠમર્દના

૧. આશા, ૨. આસક્તિ, ૩. નુયલું, ૪. આકાર છુપાવો, ૫. સમાચાર-પત્રો.
અ. ઉલ્લી-વમન, ૭. કાચ માહેનો એક દોન, ૮. પૃષ્ઠ, ૯. મોઢ.

વિલાસવાળો તૃતીય અંક છ નાલિકા પર્યન્તનો અને નાયકની કીડાવાળો ચતુર્થ અંક દશ નાલિકા પર્યન્તનો યોજવો. જેમ—ભિન્દુમતી

પ્રકરણિકા.

આની યોજના નાટિકાના સરખીજ છે, પરંતુ તદ્દાવત એટલોજ છે કે આમાં નાયક વણિક અને નાયિકા પણ તેના સમાન વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. આતું ઉદાહરણ ક્યાંઈ મળતું નથી.

હૃદયીશ.

આમાં અંક એક કરવો, સાત, આઠ અથવા દશ સ્ત્રીઓ યોજવી, બોલવામાં ચતુર એવો એક પુરૂષ યોજવો, વૃત્તિ કૈશિકી યોજવી, તાલ અને લયની રચના વિશેષ હોવી જોઈએ તથા મુખ અને ઉપસંહૃતિ એ બે સન્ધિ યોજવા. જેમ—કેલિરૈવતક.

ભાણિકા.

[સરસ નેપથ્યવાળો, મુખ અને નિર્વહણ સન્ધિયુક્ત, કૈશિકી તથા ભારતી વૃત્તિથી વિભૂષિત અને એક અંકમાં વિનિર્મિત (રચેલ) હોય તે ભાણિકા; તેમાં નાયિકા ઉદારા અને નાયક મન્દબુદ્ધિનો યોજવો, તથા ઉપન્યાસ, વિન્યાસ, વિખોધ, સાધ્વસ, સમર્પણ, નિવૃત્ત અને સંહાર એ સાત અંગો પણ યોજવાં.

૧. ઉપન્યાસ—પ્રસ ગોપાત કાર્યનું સંકીર્તન કરવું તે.
૨. વિન્યાસ—વૈરાગ્યવાળાં વચનો વહવાં તે.
૩. વિખોધ—ખાન્તિ (શંકા)નો વિનાશ તે.
૪. સાધ્વસ—મિથ્યા બોલવું તે.
૫. સમર્પણ—કોપની ખીડાથી ઉપાલંબયુક્ત વચન કહેવાં તે.
૬. નિવૃત્તિ—નિર્દયનનો ઉપન્યાસ કરવો તે. (દાખલો દેવો)
૭. સંહાર—કાર્યનું સમાપન (સમાપ્તિ) કરવી તે.

ઉદાહરણો સ્પષ્ટ છે. જેમ—કામદરશ.

આ અદારે ઉપરુપકમાં નાટકથી જે વિલક્ષણતા છે તેજ પ્રગટ કરેલ છે માટે એ વિલક્ષણતાને વર્ણ બાકીની રચના તો નાટક પ્રમાણેજ કરવી.

‘સન્ધિનિરૂપણ:

ઇતિવૃત્ત (વૃત્તાન્ત) એ નાટ્યનું શરીર કહ્યું છે, તેના પાંચ વિભાગ કલ્પ્યા છે, તેનું નામ સન્ધિ છે.

ઇતિવૃત્ત બે પ્રકારનું છે. ૧. આધિકારિક, ૨. પ્રાસંગિક. નાટ્યમાં જે કાચે ફલ પ્રાપ્તિવટે પ્રધાન કલ્પ્યું હોય તે આધિકારિક, અને તે સિવાયનાને પ્રાસંગિક કહે છે.

કવિના પ્રયત્નવટે યોગ્ય નાયકને વિધિ વિના ફલના ઉત્કર્ષવટે અને ફલના કારણવટે ફલની પ્રાપ્તિ જ્યાં કલ્પાય તે અધિકારિક, અને તેના ઉપકાર તરીકે જે કહેવામાં આવેલ હોય તેને પ્રાસંગિક અથવા આનુભંગિક કહે છે. જેમ—બાલ રામાયણમાં રામચરિત “આધિકારિક” અને સુગ્રીવાદિ ચરિત “પ્રાસંગિક.

સિદ્ધ કરવા યોગ્ય જે ફળ, તેને માટે જે વ્યાપાર, તેની અનુક્રમે પાંચ અવસ્થાઓ છે. ૧. પ્રારંભ, ૨. પ્રયત્ન, ૩. પ્રાપ્તિસંભવ, ૪. નિયતાપ્તિ, ૫, ફલયોગ.

૧. પ્રારંભ—બીજરૂપ બંધના મ્હોટા ફળની જે ઇચ્છા તે,
જેમ—રતનાવલીમાં

રતનાવલીને અન્તઃપુરમાં દાખલ કરવા યોગ્યધરાયણની ઉત્કંઠા,
એ રીતે સમુદાયમાં નાયક નાયિકા આદિનું પાલુ બાળી લેવું.

૨. પ્રયત્ન—ફળ પ્રાપ્તિ નહિ દેખાવા છતાં અત્યંત ઉત્સાહથી ફળ માટે વ્યાપાર કરવો તે. જેમ—રતનાવલીમાં.

૧—એક પ્રયોજનવાળા આવતા પ્રયત્નમાં બીજા અર્થનો સબન્ધ તે સન્ધિ, અથવા એક પ્રયોજનવાળા કયારીને અવગણીને એક પ્રયોજનનો સમ્બંધ તે સન્ધિ,

"જે કે દર્શનનો અન્ય ઉપાય નથી, તો પણ જેમ તેમ આજેખી મારી ધૃષ્ટા મુજબ કરીશ" ઇલાદિથી રતનાવલીના ચિત્રલેખન આદિથી વત્સરાજને મળવાનો ઉપાય નિશ્ચિત કર્યો.

(અથવા) જેમ—રામચરિતમાં સમુદ્ર ષંઘનાદિ.

૩ પ્રાપ્તિસંભવ—જ્યાં કાંઈક ફળપ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાય તે. જેમ—
રતનાવલીના ત્રીજા અંકમાં વેપ બદલાવવાથી, અભિસરણુ આદિથી, સંગમના ઉપાયથી, તથા વાસવદત્તા સંબંધી લક્ષણોના અપાયની શંકાથી અનિર્ધારિત એકાન્ત સંગમ-રૂપ ફલપ્રાપ્તિ પ્રત્યાશા.

૪. નિયતાપ્તિ—જ્યાં અવશ્ય ફલ પ્રાપ્તિ અન્તઃકરણવડે ભેદ શકાય તે.
જેમ—રતનાવલીમાં.

રાજા—દેવીને પ્રસન્ન કર્યાં સિવાય અન્ય ઉપાય મારી દૃષ્ટિએ આવનો નથી. "ઇત્યાદિ."

આહીં દેવીના અપાય (નાશ)નું પ્રસન્નતાવડે નિવારણ કરી નિયત ફળની પ્રાપ્તિ થતાવી.

૫. ફલયોગ—ઇતિવૃત્તમાં કહેલ સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ—
રતનાવલીમાં ચક્રવર્તીન્વ લક્ષણના ફળરૂપી અવાન્તર લાભ સહિત રતનાવલીનો લાભ.

એ રીતે બીજી જગોએ પણ સમજી લેવું.

પરસ્પર ભિન્ન સ્વભાવવાળી ઉપર કહેલી અવસ્થાઓનો એક ભાવે કરીને આરોપ કરવો, તેને ફલહેતુ કહે છે.

ઉપર જે આધિકારિકવૃત્ત કહ્યું, તે આરંભથી ફળ પર્યન્ત કરવું, એ આધિકારિક પૂર્ણ સન્ધિવાળું અથવા હીન સન્ધિવાળું પણ કરવું. જેમાં પાં-પાંચસન્ધિ હોય તેને પૂર્ણસન્ધિ કહે છે, અને તેથી ઓછા હોય તેને હીનસન્ધિ કહે છે. જ્યાં એક સન્ધિ ઓછો કરવો હોય ત્યાં ઓછો સન્ધિ ન કરવો, એ

ઓછા કરવા હોય ત્યાં ત્રીજા અને ચોથા સન્ધિ કરવો નહિ, તથા ઓછા કરવા હોય ત્યાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા સન્ધિ ન હોવો જોઈએ; પરંતુ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પરથી (બીજાને માટે) હોય છે, માટે તેમાં એ નિયમ હોતો નથી, તેમાં તો જે વૃત્તાન્તનો સંભવ જણાતો હોય, તે વૃત્તાન્ત વિશેષ ન આવે તેમ થોજવું.

ઇતિવૃત્તમાં જેમ આરંભ આદિ પાંચ અવસ્થાઓ કહી છે તેમ બીજા આદિ પાંચ અર્થપ્રકૃતિઓ પણ કહેલ છે.

૧. બીજા, ૨. ખિન્દુ, ૩. પતાકા, ૪ પ્રકરી, ૫. કાર્ય.

૧. બીજા—પ્રથમ આરંભમાં થોડું કહ્યું હોય, પણ પાછળ જેનો વિસ્તાર થાય અને તે રૂળ પર્યન્ત હોય તે.

જેમ—રત્નાવળીમાં વત્સરાજને રત્નાવળીના પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ હંવની અનુરૂપતાએ પોષિત યોગન્ધરાયણનો વ્યાપાર. અથવા જેમ વેણીસંહારમાં દ્રોપદીના કેશ સંયમન (ચાટલો શુંથવો)ના હેતુરૂપ ભીમસેનના દાંધથી વૃદ્ધિ પામેલ યુધિષ્ઠરનો ઉત્સાહ.

૨. ખિન્દુ—જે વસ્તુનું પ્રયોજન હોય અને તેનો વિચ્છેદ થતો હોય ત્યાં એનો વિચ્છેદ, નાટકની સમાપ્તિપર્યન્ત ચલા દે નહિ તે જેમ રત્નાવળીમાં—

અનંગપૂતની સમાપ્તિ વખતે કથાર્થનો વિચ્છેદ થતાં “ ઉદયનનદેન્દ્ર” એકું સાંભળી.

સાગરિકા—(સહર્ષ) શું આ તે ઉદયનનદેન્દ્ર ? “ ઇત્યાદિ” અવાન્તર અર્થ હેતુ.

આંહી કામપૂર્ણ રૂપ અવાન્તર કાર્યની સમાપ્તિ (વિચ્છેદ) થતાં “ તે આ ઉદયનનદેન્દ્ર ?” ઇત્યાદિથી વત્સરાજ પ્રત્યે સાગરિકાના અનુરાગનો અવિચ્છેદ.

જેમ—રામચરિતમાં સુગ્રીવાદિ, વેણીસંહારમાં લીમ આદિ, અને શા-
કુન્તાલમાં વિદ્વપકનું ચરિત.

આ પતાકા, નાયકને પોતાના પ્રયોજનમાં વિશેષ ઉપયોગી થતી નથી;
પરંતુ ફલાન્તરનો નિર્વોહ ગર્ભ અથવા વિમર્ષ સન્ધિમાં થઈ શકે છે. જેમ
સુગ્રીવાદિને રાજ્યપ્રાપ્તિ ઈત્યાદિ, અભિનવગુપ્તપાદ્યાચાર્યના મતમાં પતાકાની
પ્રવૃત્તિ નિર્વહણ સન્ધિ પર્યંત પણ જોવામાં આવે છે.

૪ પ્રકરી—જેનું ફળ કવિએ કેવળ પરાર્થ કલ્પ્યું હોય, પરંતુ તે સુખ્યાર્થ
જોડે અનુબંધ વિનાનું હોય તે.

જેમ—કુલપતિ અંકમાં રાવણનો જટાયુ સાથે સંવાદ.

૫. કાર્થ—કવિએ જે આધિકારિક વૃત્ત કહ્યું હોય તેને માટે જે સમારંભ તે.

જેમ—રામચરિતમાં રાવણવધ.

ઉપર કહેલ પાંચ અર્થ પ્રકૃતિમાં જેની સાથે, અથવા જેવડે, જે અર્થને
ગુણ થતો હોય તે સ્થાન સુખ્ય યોજવું; અને બીજાં સ્થાનો પ્રધાન અર્થને
ગુણ થાય તેવાં યોજવાં.

પતાકાસ્થાન ઘણુંકરીને ગર્ભ સન્ધિ સુધીમાં કે વિમર્ષ સન્ધિ સુધીમાં
નિવૃત્ત થાય છે, કારણકે પતાકાસ્થાનની રચના પરાર્થ છે. જ્યાં એક અર્થની
ચોજનામાં ભાવિ અર્થની સાથે તેના જેવાજ બીજા અર્થની ચોજના કરાય તેને
પતાકા સ્થાન કહે છે, તેના ચાર લેહ છે.

૧—ઉપકારવડે સહસા ગુણવાળી અર્થપ્રાપ્તિ થાય તે.

૨—કાવ્યનો આશ્રય કરનારું અતિશય શ્લેષવાળું જે વચન તે.

૩—જ્યાં અર્થનો આરોપ ગૂઢ અને સવિનય તેમજ શ્લેષમા પ્રત્યુત્તરયુક્ત
હોય તે.

૪—જ્યાં કાવ્યની ચોજનાવડે અત્યંત શ્લેષયુક્ત અને બે અર્થ થાય એવું
તથા ઉપન્યાસયુક્ત જે વાક્ય તે.

પાંચ સન્ધિ.

૧. મુખ, ૨. પ્રતિમુખ, ૩. ગર્ભ, ૪. વિમર્ષ, ૫. નિર્વહુલુ.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. મુખ—જેમાં નાટકના ઇતિવૃત્તને અનુસરનારી અને વિવિધ અર્થ તથા રસને ઉત્પન્ન કરનારી બીજની ઉત્પત્તિ હોય તે. જેમ—રત્નાવલીના પ્રથમ અંકમાં વત્સરાજ અને રત્નાવલીના અનુરાગરૂપ બીજની ઉત્પત્તિ.

૨. પ્રતિમુખ—જેમાં સર્વ ઠેકાણે મુખસન્ધિમાં કહેલ બીજનું ઉદ્ઘાટન કયાંઈક પ્રકટ અથવા કયાંઈક અપ્રકટ કહેલ હોય તે. જેમ—રત્નાવલીના બીજા અંકમાં વત્સરાજ અને સાગરિકાના સમાગમનું કારણ પ્રથમ અંકમાં વર્ણવેલું (અનુરાગરૂપી બીજ) અને સુસંગતા તથા વિદૂષકે બાણવાથી કાંઈક પ્રકાશ પામેલા અનુરાગરૂપી બીજને વાસવદત્તાએ ચિન્નકલકનાં વૃત્તાન્તથી કાંઈક પ્રકાશ કરી આપ્યું, એ બીજનો ઉદ્દેશરૂપ ઉદ્દેશ છે.

૩. ગર્ભ—પૂર્વસન્ધિમાં કહેલ બીજનો ઉદ્દેશ, તેની પ્રાપ્તિ, ફરી તેની અપ્રાપ્તિ, અને વળી તેની શોધ જેમાં વર્ણવેલી હોય તે. જેમ રત્નાવલીના બીજા અંકમાં સુસંગતા—“સખિ ! તું હમણા કહાપણુ વિનાની છે, કારણ કે ભત્રીંએ કરથી ગૂંહણુ કરી તોપણુ કોઈનો ત્યાગ કરતી નથી” ઇત્યાદિ સ્થળમાં બીજનો પ્રકાશ છે, પાછો વાસવદત્તાના પ્રવેશમાં હ્રાસ એટલે તિરો-ભાવ છે. ત્રીજા અંકમાં “તેના (રત્નાવલીના) વૃત્તાન્તના વપાસ માટે ગચોલ વસન્તકને જેમ વાર લાગી ?” એ સ્થળમાં અન્વેષણુ એટલે અનુસન્ધાન છે.

“વિદૂષક—પ્રિયભિવ્રને મારી પાસેથી પ્રિયવચન સાંભળીને જેવો સ્’ તોપ યથે તેવો કૌશામ્બી રાજ્યના લાભથી પણ નહિ થાય” ઇત્યાદિ સ્થલે ઉદ્દેશ એટલે પ્રકાશ છે, વળી વાસવદત્તાના આગમન ખબરથી હ્રાસ, વળી સાગરિકાના સંકેતસ્થાન ગમનમાં અન્વેષણુ અને લતાપાશ કરવામાં ઉદ્દેશ.

૪. વિમર્ષ—ગર્ભસન્ધિમાંથી જુદો બહાર પડેલો બીજાર્થ જેમાં વિલો-ભનબટે અથવા કોઈજન્ય કે વ્યસનજન્ય હોય તે. જેમ—શાકુન્તલના ચોથા

અંકમાં “અતસૂયા—સખિ પ્રિયવંદે ! પ્રિયસખી શકુન્તલા ભલે ગાન્ધર્વ વિવાહથી સંપૂર્ણ કલ્યાણયુક્ત થઈ, તોપણ યોગ્ય ભર્તા પામી એથી મારા અન્ત કરણમાં આનંદ થયો છે” અહીંથી આરણી સાતમા અંક પર્યન્ત કૃણ સમુદાય શકુન્તલાના વિરમરણરૂપ વિઘ્નથી આલિંગિત છે.

૫. નિર્વહણ—એક ખીજથી અધિક અને વિવિધ ભાવવાળા તથા ખીજયુક્ત મુખાદિક સન્ધિના અર્થોની યોજના કોઈ એક અર્થમાં કરવી તે. જેમ—વેણીસંહારમાં “કંચુકી” (સહર્ષ-પાસે જઈને) મહારાજા! વૃદ્ધિ પામો. ખરેખર આ ભીમસેન દુર્યોધનના રૂધિરથી સર્વ શરીર રાત્રી ચોળ થવાથી મહાદુઃખે ઝાળખી શકાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી દ્રોપદીના કેશ સંયમન આદિ પોતપોતાને રચાને વર્ણવેલા મુખસન્ધિ વિગેરેમાં ખીજનું એક અર્થમાં પ્રયોજન છે. અથવા શાકુન્તલાના સાતમા અંકમાં દુષ્યન્તને “આ શકુન્તલા છે” એમ જ્ઞાન થયા પછીનો અર્થરાશિ અર્થાત કાર્યસમુદાય તે નિર્વહણસન્ધિ છે. આને કેટલાએક ઉપસંહૃતિ પણ કહે છે.

આ ૫મ સન્ધિઓ નાટકમાં અને પ્રકરણમાં યોજવા, ડિમ અને સમ-વકારમાં આર સન્ધિઓ યોજવા, પરંતુ તેમાં વિમર્ષસન્ધિ કરવો નહિ; વ્યાયોગ અને ઈહામૃગ ત્રણ સન્ધિવાળા કરવા, પણ તેમાં જર્જર અને વિમર્ષ સન્ધિ કરવા નહિ, પ્રહસન, વીધી, અક અને લાણમાં મુખ તથા નિર્વહણ એ બે સન્ધિ કરવા.

સન્ધિઓના જે વૃત્તાન્તો અને અનુક્રમે જે પ્રદેશો છે તે પોતપોતાની સંપત્તિના શુભયુક્ત હોય તેને અંગ કહે છે.

સન્ધિનાં છ પ્રયોજન—

૧. ઇચ્છેલા અર્થની રચના.
૨. વૃત્તાન્તનો અવિચ્છેદ.
૩. પ્રયોગની મનોરંજકતા.
૪. શુદ્ધ વસ્તુનું ગોપન કરવું.

૫. આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવું.

૬. પ્રકાશ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ કરવો.

આ અંગોના ભેદ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે અંગ વિનાનો મનુષ્ય જેમ કોઈ પણ કાર્યોરંભમાં અસમર્થ હોય છે, તેમ અંગ વિનાનું નાટક પણ પ્રયોગ કરવાને લાયક થતું નથી. યદ્યપિ નાટક હીન અર્થવાળું હોય, પરંતુ સંપૂર્ણ અંગવાળું હોય તો પ્રયોગની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. ઉત્તમ નાટક પણ અંગ વિનાનું હોય તો તે પ્રયોગહીન હોવાથી સજ્જનોનાં મનને આનંદ આપતું નથી, માટે સન્ધિઓમાં યોગ પ્રમાણે અને રસનાં અનુકૂળતા પ્રમાણે અંગો કરવાં.

મુખસન્ધિના બાર અંગ—

૧. ઉપદેશ.	૫. યુક્તિ.	૯. પરિભાવના.
૨. પરિકર.	૬. પ્રાપ્તિ.	૧૦. ઉદ્દેશ.
૩. પરિન્યાસ.	૭. અમાધાન.	૧૧. કરણ.
૪. વિલોભન.	૮. વિધાન.	૧૨. ભેદ.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. ઉપદેશ—કાવ્ય (નાટક)ના અર્થની રૂઝે પ્રકારે ઉત્પત્તિ થાય તે. અર્થોત્ નાટકનાં વસ્તુની જીજ્ઞાસે ઉત્પત્તિ થવી તે. જેમ—
વેણીસંહારમાં.

લીમસેન—

છાંપય

લાક્ષાગૃહમાં લાગ, જ્ઞેષ્ઠને આગ લગાવી,
વર્ણી લોજન વિષયુક્ત, મૂક્યું અમ પાસ મગાવી,
દુત જેલવા કાળ, સભામા અમને આદ્યા;
વિત્ત હરી લઈ વઝ, કેશ દ્રૌપદીના તાડ્યા.

કોરવ કુળ હું જીવતાં, વિપ્રવે શું નિર્ભય વસે ?
ધૃષ્ટ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના, શું સદૈવ સુખોઆ થશે ?

આહી દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવારૂપી કાવ્યાર્ધનું સમુદ્ધાપન છે.

૨. પરિકર—ઉત્પન્ન થએલ અર્થ (બીજ) નો જાહુ વિસ્તાર કરવો, અથવા
ભવિષ્યદ્વસ્તુનું વર્ણન કરવું તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

ભીમસેન—

મનહર

સુયોધન આદિ સાથે મૂળથી છે વૈર મારે.
પાંડુતણો પુત્ર લેશ દીનતા લહું નહિ.
કારણ એ વૈરનું હું પોતે છું પ્રસિદ્ધ એમાં,
કારણ યુધિષ્ઠિરને કલપેં કહું નહિ.

જરાસન્ધ કેરા વક્ષઃ સ્થલની સમાન ગાઠ,
સન્ધિ કરો સર્વ એ હું સ્વપ્નમાં સહું નહિ.
તમારો કરેલ સન્ધિ પલમાં પરાક્રમથી,
લેક્યા વિષ્ણુ ભીમ હું રણાંગણે રહું નહિ.

સન્ધિ કરવા તત્પર થએલા યુધિષ્ઠિર રાજાનો સદેશો સંભળાવનાર
સહદેવ પ્રતિ ભીમસેનની આ ઉક્તિ છે, અહીં સન્ધિભેદનવડે વૈરના ઉપાયનું
વધારે સૂચન છે.

૩ પરિન્યાસ—પરિકરની જે નિવૃત્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ભીમસેન—

વસન્તતિલકા.

હે દેવિ ! ભીમ બુજમાંહિ યદા ધરીને,
સાંધા ચિચિલ દુર્યોધનના કરીને;

એના રૂઢિરથી કરી કર બેઠે રાતા,
શુંગારશે 'તવ સુવેર્ણી વિનોદ દાતા.

ઉપરોપ એટલે ઇતિવૃત્તના લક્ષણવાળા કાવ્યાર્થનું સંક્ષેપથી ઉપરોપણ અર્થાત્ સૂચન કરવું, તેજ કાવ્યાર્થનું વિસ્તારથી સૂચન કરવું તે પરિકર, અને તેથી પણ નિશ્ચયપૂર્વક હૃદયમાં કાવ્યાર્થનો ન્યાસ કરવો તે પરિન્યાસ. એ પ્રમાણે એ ત્રણમાં ભેદ છે. ઉપરનાં અંગો કહેલી પરંપરાથીજ થાય છે, બીજાં અંગો અન્યથા પણ થાય છે.

૪ વિલોભન—બીજને ઉત્તેજન મળે તેમ ગુણનું વર્ણન કરવું તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

“દ્રૌપદી—હે નાથ ! તમે કોધાતુર થાઓ ત્યારે તમારે શું દુરકર છે?”
અથવા ચન્દ્રકળામાં ચન્દ્રકળાવર્ણનમાં “તેતરણાવરથાનો વિલાસ” ઇત્યાદિ.

જે શાકુન્તલમાં “ગ્રીવામહાભિરામમ્” ઇત્યાદિ મૃગવર્ણન છે તે બીજાં જાણના સંબંધ વિનાનું છે, માટે સન્ધિનું અંગ હોઈ શકે નહિ, એમજ અન્ય અંગોનું પણ જાણી લેવું.

૫ યુક્તિ—કર્તવ્ય સ્વર્થનો નિશ્ચય કરવો તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

સહદેવ—(સીમસેન પ્રતિ) આર્થ ! શું મહારાજનો સંદેશો આપે
ધ્યાન આખ્યા વિના ગૃહજી કયો ?

સીમસેન—

વસન્તતિલકા.

કોષે કરી કુટિલ વૈરાં વિનાય કાજ,
લેજો તમે અધિક આ જગમોહિ લાજ,
વામાર્ની વેર્ણી પતિ પાંચ છતાં તણાય,
શું એ નહિ ચરમ પાંડવને ગણાય ?

આહીં ક્ષત્રીકુળના ક્ષયરૂપી કાર્યની નિશ્ચયપૂર્વક કર્તવ્યતા સૂચવી છે.
પ્રાપ્તિ—સુખરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—

ગીતિ.

“હુણું કૌરવ કુળને હું, રોક્યો રહું ના રહ્યું કોઈ રીતે;
હુ.શાસનનું ઉરઃસ્થલ, ચીરી કરીશ હું રક્તપાન પ્રીતે.”

ધત્યાદિ ભીમસેનનાં વાક્ય સાંભળીને—

દ્રોપદી—(સહુર્પ) નાથ ! આતું વચન કોઈ વખત નથી સાંભળ્યું,
ફરીથી બોલો.

૭ સમાધાન—ખીજરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ તે. જેમ વેણીસંહારમાં—
(નેપથ્યમાં) “ અરે ! વિરાટ, દ્રુપદ વગેરે રાજાઓ ! સાંભળો.

ગીતિ.

ભદ્રિર ક્રોધ અનલ જે, બુગાર કાઢે ઉર જંગલ ભગ્યો,
વામા વેણીં અહલ્લથી, વેગ પામવા વિશેષ વળીં લાગ્યો,
વૃતલંગે બનીં લીરૂં, ઉભય વશનું હિત નયને ઉઠેરી;
ક્ષમાવારિથી વળતાં, શાન્તિ થઈ એ ક્રોધ અનલ કેરી;
પણ પાછો એ પ્રગટ્યો, જવાણા નિકળી અનંત વળીં જેમાં;
તૃણ સમ કુળ કૌરવનું, જળી થવાનું ભરમ હવે એમાં.

“અંહી” “કૌરવકુળ હું” જીવતાં, વિશ્વે શું નિર્ભય વસે ?”
એ ભીમના ઉત્સાહરૂપી આદિ ખીજને સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તેજન આપવાથી
સમાધાન છે.

૮. વિધાન—સુખ અને દુઃખવડે થએલ અર્થ (કાર્ય) તે જેમ—બાલચરિતમાં
પરશુરામ (રામ પ્રતિ)

સોરઠો

બાલ્યધરી બળવાન, અવલોકી ઉત્સાહ તુજ;
મુજ ઉર માંહિ મહાન, હર્ષ ચોક હરધડિ વધે.

અર્થાત્ તારો ઉત્સાહ જોવાથી લવિષ્યમાં તું મહોટો શૂરવીર થઈશ એ હર્ષ, અને તારી બાલ્યાવસ્થા જોવાથી હું આની સાથે કેમ યુદ્ધ કરીશ ?”
એ ખેદ આ પ્રમાણે હર્ષ તથા ખેદનું મિશ્રણ છે. અથવા પ્રભાવતીમાં
“નયનયુગાસેચનકમ્” ઇત્યાદિ

૬. પરિભાવના—અધિક આશ્ચર્યવાળો રસનો આવેશ તે. જેમ—વેણીસંહારમાં

દ્રોપદી—(યુદ્ધ થશે કે નહિ ? એમ સંશયયુક્ત થઈ વાણવનો શબ્દ સાંભળ્યા પછી) હે નાથ ! પ્રલયકાળના મેઘની ગર્જના જેવા ગંભીર શબ્દવાળો ક્ષણે ક્ષણે શું રણસંગ્રામનો હુંદુભિ વાગે છે ?

૧૦. ઉદ્બોધ—ખીજરૂપ અર્થનો અંકુર કુટવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં

દ્રોપદી—નાથ ! ફરીથી આવી મારી આસનાવાસના કરજો.

શાહુલવિકીડીત.

લીમ—

પામી વૈરીયકી પરાજય રહે, લીંતિ ધરી લાગવું;
લક્ષ્મીથી મુખ નીચું રાખી જગમાં, બાલું વૃથા ભવવું;
કાપું ના કુરુકુળને કરથકી, નિઃશેષ હું જ્યાં લગી;
બહાલી ! જોઈશ ના વૃકોદરતણું, આ આસનતું ત્યાં લગી.

૧૧. કરણ—ચાલતા અર્થનો આરંભ કરવો તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

“દેવી ! કુરુકુળનો ક્ષય કરવા અમે હુમલા જઈએ છીએ.”

૧૨. લેદ—સમુદાયનો લેદ અર્થાત્ પૃથક્કરણ તે. જેમ—વેણીસંહારમાં.

“ એટલાજ માટે આજથી હું તમારાથી બુદ્ધો છું. ”
 ડોહ પ્રોત્સાહનાને “ લેલ ” એમ કહે છે. જેમ વેપીસંહારમાં—
 લીમસેન—

મનહર

મયે કીચ માંગનો ને રૂધિરમા દુમે રથ,
 અતિ અથડાય જ્યહાં મસ્તક મતંગનાં.
 યોદ્ધા ચતુરાઇથી જ્યા રથપર જાય અઢી,
 બજ બતલાવે બની ઉદ્ધિ ઉમંગના.
 માંસ ખાય ગીધ, પિયે રૂધિર પ્રસિદ્ધ વરૂ,
 અન્ધસમ કૃદે જ્યા વિભાગ અરિઅંગના.
 એવા ન્થળમાં વિહાર કરવા સમર્થ અમે,
 પાંડુતણા પુત્ર સદા રાગી રણ રંગના.

પ્રતિમુખ સન્ધિનાં તેર અંગ

૧. વિલાસ, ૨. પરિસ્પર્શ, ૩. વિધૃત, ૪. તાપન, ૫. નર્મ. ૬. ન-
 મંદુતિ, ૭. પ્રગમન, ૮. નિરોધ, ૯. પર્યુષાસન, ૧૦. પુષ્પ, ૧૧. વજ્ર,
 ૧૨. ઉપન્યાસ, ૧૩. વર્ણસંહાર.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. વિલાસ—રતિ લોગ માટે એટલા તે જેમ શાકુન્તલમા.
 હૃદયન્ત—

શાર્દૂળવિકીરિત.

છે ના ખ્યારી શકુન્તલા સુલલ એ, જાણ્યા છતાં ‘સંપ્રતિ,
 તેના લાવ નિહાળવા મન કરે, ઉદોગ નિત્યે અતિ;
 જો કે કામ કૃતાર્થતા નથિ થઈ, ખૂબી ભરેલી ખરે;
 તો એ ઉત્તમ પ્રાર્થના ઉભયની, પ્રીતિર્ના વૃદ્ધિ કરે.

આહીં નાયિકાના સંલોગવિષયની સ્પૃહા દેખાડી છે—

૨. પરિસર્પ—પ્રથમ જોએલી અને પછીથી નવું થએલી વસ્તુનું અનુસરવું તે. જેમ—શાકુન્તલમાં.

દુષ્યન્ત—તે આહીં હોવી જોઈએ, કારણકે

ગીતિ.

અતિ ઉત્તમ આગળથી, ^૧નિતમ્બાભારે પાછળથી નમતી;
દેખું લતાગૃહદારે, શ્વેતરેલીમાં નર્વિન પદ પંક્તિ.

આહીં અંશિલપિતનું અન્વેષણ છે.

૩ વિધૃત—પ્રથમ કરેલી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કરવો તે. જેમ શાકુન્તલમાં.

“અન્તઃપુરમાં વિરહથી ઉત્સુક થએલા તે રાજનો તમે અનુનય કર્યો તે કાંઈ કામનો નહિ.”

કેટલાએક અસંતોષને “વિધૃત” કહે છે.

૪ તાપન—હાનિનું દર્શન થવું તે. જેમ રતનાવલીમાં.

સાગરિકા—

ગીતિ.

દુર્લભજન સહ પ્રીતિ, પરવશો પ્રાણ મહાન લાજ મારે;
મરણ સરણ વિહ્વ પ્રિય સખિા, ધલાજ છે નહિ એકે અસારે.

આહીં ઈષ્ટના લાભ માટે ઉપાય ન હોવાથી સંતાપ છે.

૫ નર્મ—ક્રીડાને માટે જે હાસ્ય કરવામાં આવે તે. જેમ રતનાવલીમાં.

સુસંગતા—સખિ! તું જેને માટે આવી છે, તે આ તારી આગળ ઉભો છે.

સાગરિકા—(દોષ સહિત) કેને માટે હું આવી છું ?

સુસંગતા—અલી ! અન્ય શંકાવાળી ! ખરેખર ચિત્રફલક માટે.

૬ નર્મદ્યુતિ—દોષ ઢાકવા માટે જે હાસ્ય કરાય તે. જેમ રતનાવલીમાં.

સુસંગતા—સખિ ! તું હમણા ગાંડી છે, કારણકે એ પ્રમાણે કર્તાએ
હરતાવલખન કર્યું છતાં કેાપનો ત્યાગ નથી કરતી.

સાગરિકા—(બ્રૂહંન સહિત જરા હસીને) સુસંગતા ! હમણા પણ
કીડાથી વિગમ પામતી નથી ?

કેટલાએક પરિહાસથી ઉત્પન્ન થએલી ધીરજને પણ " નર્મદ્યુતિ " કહે છે.

૭ પ્રગમન—ઉત્તર પ્રત્યુત્તરવાળી વાણી, અથવા વધારે ઉત્કૃષ્ટ વાક્ય તે.
જેમ વિક્રમોર્વશીમાં.

ઉર્વશી—મહારાજનો જય થાઓ, જય થાઓ.

રાજા—મેળવ્યો જય મેં નિશ્ચયે, તારાં વિજય વાક્યથી.

અથવા રતનાવલીમાં.

શાર્દૂલવિકીરિત.

કાંમાના કુચકુંભ મંડલપટે, આહિથી ખેલાં ચહી,

શાને શોચ કરે વૃથા ન મળનાં, ત્યાં માર્ગ નીચે પડી,

તારા સૂક્ષ્મ તત્તુને પણ નથી, રે'વા જગો લેશે જ્યાં;

ક્યાથી થાય મૃણાલહાર ! ઝડિ દે, નારે મમાવેજો ત્યાં.

૮ વિરોધ—હુ ખની પ્રાપ્તિ તે. જેમ ચંડૌશિકમા

રાજા—ખરેખર, વિવેક વગર અધનીપેઠે મેં બજતા અગ્નિને પગે
કચ્યો છે.

અથવા રતનાવલીમાં.

રાજા—ધિક્ મૂર્ખ !

પસન્નતિલકા.

આરબ્ધ યોગર્થી મને અતિ પ્રીતિવાળી,
રતનાવલી સમ મળી રમણી રૂપાળી,
કંઠે લગાવી નહિ આનંદયુક્ત એને, -
ત્યાં તે' તન્નર્વી સુખ હાથર્થી તુર્ત તેને.

૯ પર્યુપાસન—ક્રોધ પામેલાને પ્રાર્થના કરવી તે. જેમ રતનાવલીમાં.

રાગ—

મનહર

ખ્યારી ! યા પ્રસન્ન એમ કેમ કહેવાય હુ થી,
કારણકે લેશ પણ કોપ તે' કયોં નથી
કરીશ ન આવું ફરી એમ કહી કહું તોય,
અંશ અપરાધ ડેરા શિર તે' ધયોં નથી.

દોષ નથી મારો એમ કહું તુજ પાસ તો તું,
જાણે સર્વ જૂઠું એથી કાઢ ઉઘયોં નથી.
કેવા શબ્દ કે'વા ઘટે શાણી ! અમનવ, એકે,
મારા ઉરમાં વિચાર ઠીક છે ઠયો નથી.

કરેલ કાર્યનો ફરીથી અનુનય કરવો તે પણ “ પર્યુપાસન ” કહેવાય છે.
જેમ રતનાવલીમાં.

વિદ્વપક—અરે ! કોપ ન કરો, એ કદલીમંડપમાં ગઇ છે.

૧૦ પુખ્પ—વિશેષ એટલે ઉત્કર્ષણ જે વચન તે. જેમ રતનાવલીમાં.

રાત—“ કરમા ઝહી સ્પર્શ ખતાવે છે ”

વિદ્વપક—મિત્ર ! આ તમે અપૂર્વ લક્ષ્મી મેળવી છે.

રાગ—મિત્ર.

ગીતિ.

સત્ય પ્યારી સાગરિકા, રમારૂપ આવી મુજ ગૃહ આજે,

પ્યારિજાત પદ્મવસમ, રમણીય એના ઉભય હસ્ત રાજે.

જો ન એમ હોયે તો, સ્વેદમિત્રે એહના શરીરમાંથી ;

આનંદપ્રદ આ ગમયે, રસપણુ સુધાનું કહે થાય ક્યાંથી ?

૧૧ વજ્ર—જેમા બહુધા કઠોર વાક્ય આવે તે. જેમ—રતનાવલીમાં.

રાજા—“ તે હું કહું છું ” એમ તે અહીં કેવી રીતે બણ્યું ?

સુસંગતા—એકલા તમને નહિ, પણ ચિત્રકૂલક સાથે. માટે લાવ, કે-
વીને નિવેદન કરી આવું.

૧૨ ઉપન્યાસ—યુક્તિવટે કરેલો અર્થ. અથવા પ્રસન્નતા સંપાદન કરવી તે. જેમ—
“ ખરેખર એ ગર્ભદામી બહુ વાચાળ છે. ”

અથવા રતનાવલીમાં.

સુસંગતા—મહારાજ ! શંકા ન કરો, રાણીની મહેરબાનીથી મેં ઘરેણાં
પહેર્યા છે, માટે કર્ણભરણું શું કામ છે? એથી પણ વધારે
મહેરબાની તો એજ છે કે—મારી પ્રિય સખી સાગરિકા,
મેં તેની અહીં છળી આજેખી તેથી નાખુશ થઈ છે, તો તેને
આપ ખુશી કરો.

૧૩ વર્ણસંહાર—પ્રાદ્યષ્ટાદિ ચારે વર્ણના સમુદાયનું સ મેલન થયું તે. જેમ
વીરચરિતના ત્રીજા અંકમાં.

વસન્તતિલકા.

આવી સભામંદિ મળ્યા ઋષિઓ ઉમંગે,

છે લોમપાદ નૃપ, વૃદ્ધ અમાત્ય સંગે,

આ પ્રદ્યુમ્ન કરનાર હમેશ યશ,

યાચે જાની જનક યાચક જામદગ્ન્ય !

આહી ઋષિ અને ક્ષત્રિય આદિ વર્ણોનું સંમેલન છે.

અભિનવ ગુપ્તપાદાચાર્ય તો વર્ણુ એટલે પાત્રો, અને સંહાર એટલે મેલન એમ કહે છે; અને રત્નાવલીના બીજા અંકમાં ઉદાહરણુ પણ આપે છે કે—

સુસંગતા—“એથી પણ વધારે મહેરબાની એ છે કે” ભાંથી આરંભી
“ખરેખર એને કદે ગદીને પ્રસન્ન કરો.”

રાજા—એ ક્યાં છે ? એ ક્યાં છે ?

આંહી રાજા, વિદ્વષક અને સુસંગતારૂપ પાત્રોનું મેલન છે.

ગર્ભસન્ધિનાં તેર અંગ.

૧. અભૂતાહરણુ, ૨. માર્ગ, ૩. ઋષ, ૪. ઉદાહરણુ, ૫. ક્રમ, ૬. સંગ્રહ, ૭. અનુમાન, ૮. પ્રાર્થના, ૯. ક્ષિત્તિ, ૧૦. ત્રોટક, ૧૧. અધિ બલ, ૧૨. ઉદ્દેગ, ૧૩ વિદ્રવ.

લક્ષણુ તથા ઉદાહરણુ.

૧. અભૂતાહરણુ—કપટનો આશ્રય કરનારું વાક્ય. જેમ અશ્વત્થામાન અંકમાં.

ગીતિ.

અશ્વત્થામા પામ્યો, મરણુ રણે એ રણ કહું ધર્મે;
હજારે રહીને “હાથી”, રાજા ઉચાર્યો પાછળથી ચરમે.

આહી યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય કપટમય છે.

૨ માર્ગ—ખરા અર્થને કહેનારું વાક્ય જેમ અંકૌચિકમાં.

રાજા—ભગવાન !

અનુષ્ટુપ.

મળેલું દ્રવ્ય સ્વીકારે, ભાર્યા તનય વિક્રમે;
શેષ પૂરીશ વેચીને, આત્મા ચાંડાલને ગૃહે.

આંહી રાજાનું સત્ય બાપણ છે;

૩ સૂપ—વિતર્કવાળા વિચિત્ર અર્થનો સમુદાય જેમ રતનાવટીમાં.

રાજા—

ગીતિ.

ચિત્ત સ્વભાવે અચળ, અદ્રશ્ય છે એ જગત ગધું બાણે;
સહુ શર લઈ સાથે એ, કરે પ્રકારે વીંધ્યું 'પ'અળાણે.

અહીં રાજાનું સવિતર્ક વાક્ય છે.

૪ ઉદાહરણ—અતિશય અર્થવાળું (ઉત્કર્ષયુક્ત) વાક્ય. જેમ—અમૃતધામાંકમાં.

અમૃતધામા—

શાદુલવિકીરિત.

જે જે પાંડવ મેન્યમાં બળતણા, ગર્વેર્ધા શરો ધરે,
જે જે બાલક વૃદ્ધ ગર્ભ મહિ છે, પાંચાલ ગોત્રે અરે,
જે મારા પિતૃ મૃત્યુ સાક્ષી રણુમા, જે વૈરી વાધ્યા વળી,
તેનો તેમજ કાળનો પણ કરૂં, હું કાળ કોથે કરી.

૫ ક્રમ—અન્તઃકરણમા ધારેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અથવા નિર્વિગ્નરચિત્તા પ્રથમ
વિકારરૂપ ભાવનો યથાર્થ અનુભવ તે. જેમ શાકુન્તલમાં.

રાજા—

પુષ્પિતાયા.

પ્રિયપદ રચના સમે સુહાવે, બ્રહ્મટીલતા કરી ઉચી એક ભાવે,
પુલકિત કમનીય આ કપોલે, મુજપરનો અનુરાગ ખાસ ખોલે.

૧ સંગ્રહ—શાન્તવન અને દાનરૂપ અર્થવાળું વચન જેમ—રતનાવળીમાં.
રાત્રી—મિત્ર ! બહુ સારૂ, આ તને પારિતોષિક (એમ કહી કહું' આપે છે)
આહી સામ એટલે પ્રિયવચન અને દાનથી પ્રિયાના મેલનરૂપ અર્થની
સંપત્તિ છે.

૭ અનુમાન—લક્ષણ પ્રમાણે તર્ક કરના જેમ જાનકી સઘવનાટકમાં
રામ—

વસન્તતિલકા

ગાલીર્ય યુક્ત ગમને ધરણી હુમલે,
જેને નિહાળી શિવ જગ્ગ બધું નમાવે,
છે સૂર્યનો તનય હરમણે સ્વર્ણગાયે,
એ સત્ય વાત અનુમાનથી જણાયે

આહી સવિલાસ ગમન આ દેથી સૂર્યવ શીપણા વિગેરેનું અનુમાન છે.

૮ પ્રાર્થના—રતિ સુખ માટે, કે ઉત્સવને માટે માગણી કરવામા આવે તે.
અથવા શાન્તવનાપૂર્વક કાર્યમા યોજના કરાય તે જેમ. રતનાવલીમાં.

રાત્રી—પ્રિયે સાગરિકા !

ધનાદિરી

થિત હરનારું તારૂં મુખ છે મધક તુલ્ય,
કમલ સમાન નેન, કર છે કમલનાલ
બાલા તુજ બાહુ મનોહર છે મૃણાલ તુલ્ય,
ત્રિવલ્લી ત્રિવેણી સમ રમણી દિગે ગ્યાલ
કદલીના સ્પલ જેવા દોમળ છે જય યુગ
ત્ત્વ અંગ તારા દે વિનોદ મુજને વિશાલ
તારૂણી ! ત્વરાએ સ્મરતાપથી તપેલું તન,
આલિંગન આપી કર શાન્ત હર્ષ ધારી હાલ.

આ “પ્રાર્થના” નામનું અંગ, જેના મતમાં નિર્વહણસન્ધિનું “પ્રશરિત” નામનું અંગ નથી તેના મતને અનુસરીને કહ્યું છે; નહિ તો પાંસઠ અંગ થઈ જાય. ૬ ક્ષિતિ—ગર્ભ (ગૂઢ) મૂળ અર્થને પ્રકટ કરવો તે. જેમ—અધ્યાત્માત્મકમાં.

ગીતિ

હારણું દ્રોપદી કેરા, કેશ અહણથી ઉપજ્યો આ ત્રાસ;
કેશાકર્ણું દ્રોણનું, કરશે નિપજ્યે નિખિલતણો નાથ.

૧૦ ત્રોટક—ખડુધા આવેશવાળું જે વાક્ય તે. જેમ—ચંડકોશિકમાં.

કોશિક—અરે ! અદ્યાપિ સુવર્ણ દક્ષિણા કેમ ન મળી ?

૧૧ અધિબલ—કપટથી સન્ધિ કરવો.—જેમ રતનાવલીમાં.

કાંચનમાલા—ભર્તિ ! આ ચિત્રચાળા છે, માટે વસન્તનો સંકેત કરૂં છું.

૧૨ ઉદ્વેગ—રાગ, શત્રુ કે ચોરથી જે ભય તે. જેમ—વેણીસંહારમાં દુર્યોધન પ્રતિ તેના માણસની ઉક્તિ.

પુષ્પિતાગ્રા

૧નર નિજ કરમાંદિ ચાપધારી,
દ્વિતીય વૃકોદરે કૂર કર્મકારી;
અર્ધિં તર્ધિં તમ શોધ શાજ સંગે,
ઉભય રથે ચઢી આવીયા ઉમંગે.

અર્ધી અર્જુન અને લીમયો ભય છે.

૧૩ વિદ્રવ—શંકા, ભય અથવા ત્રાસથી ભાગવું કે સંભ્રમ થવો તે જેમ.

સોરઠો.

કાળતણો પણ કાળ, રકરાલ મુખવાળો કુપિત;
વાનરહલ વિકાળ, લખિ રાવણ સંભ્રમ લહે.

વિમર્ષ સન્ધિનાં તેર અંગ.

૧. અપવાદ, ૨. સંદેહ, ૩. અભિદ્રવ, ૪. સક્રિય, ૫. પ્રસંગ, ૬ વ્ય-
વસાય, ૭. વિરોધ, ૮. પ્રરોચના, ૯ ખેદ, ૧૦. આહ્વાન, ૧૧. ઇચ્છન,
૧૨. પ્રતિરોધ. ૧૩. ધૃતિ.

અપવાદ—દોષ ઉધાડો પાડવો. જેમ વેળીસંહારમાં.

યુધિષ્ઠિર—પાંચાલક ! તે દુરાત્મા દુર્યોધનનો પત્તો લાગ્યો !

પાંચાલક—કેવળ તેનો પત્તો મળ્યો એટલુંજ નહીં પણ દેવીના કેશપાશના
સ્પર્શથી થએલ પાતકનું મુખ્ય કારણ તે દુર્યોધનજ મળ્યો છે.

આહી દુર્યોધનના દોષનું ઉદ્ઘાટન છે.

૨ સંદેહ—ક્રોધયુક્ત વાક્ય. જેમ વેળીસંહારમાં.

દુર્યોધન—અરે ઓ વાયુપુત્ર ભીમ ! વૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે તારાં નિર્જિત
કર્મની પ્રશંસા કરે છે. સાંભળ—

હરિગીત.

આ સર્વ ભૂપ સમક્ષ મુજ હુકમે તમારી નારીના,
કરી ઘતથી દાગી, તણાયા કેશ દુપહકુમારીના;
એ વૈરભાવે અવર નૃપ હણી ચિદ પુકારે પ્રબળને,
છલ્યા વિના છે વ્યર્થ તુજબળ, આ સુયોધન સમબળને.

ભીમ—(ક્રોધથી) અરે પાપી !

દુર્યોધન—અરે પાપી ! “ છલ્યાદિ. ”

૩ અભિદ્રવ—ગુરુનું ઉત્તર ધન કરવું. જેમ—વેળીસંહારમાં.

૧૨—

છપ્પય.

બહાદ્રર બળભદ્ર !, તમે રાગી અતિ રણના;
રૂઠિ, પ્રીતિ કે જ્ઞાન,—ધર્મની કરી ન ગણના;

અર્જુનપરે અપાર, કૃષ્ણની કેવી પ્રીતિ;
તેની પણ તિલભાર, સર્ખી નહિ આપે રીતિ;

(દય)શિષ્ય સુયોધન ભીમપર, બલે સ્નેહ તમ તુલ્ય હો;
(પણ)યયા આપ મુજથી વિમુખ, કયો ન્યાયાપપ એ કહો ?

૪. શક્તિ—વિરોધનું શમન કરવું. જેમ—વેણીસંહારમાં.

વસન્તતિલકા.

જે આસના કરધી આ રણમાં હણાયા,
તેની કરો ત્વરિત ભસ્મ સમાન કાયા;
ભીષાદિ કંક વિહંગે કટકા કરેલ,
છે આ રણાંગણ બધું શબથી ભરેલ.

હે બન્ધુ ! બધુહત આ નિજ બાંધવોને,
દાં અશ્રુમિશ્રિત જલાંજલિ શોધી સોને;
પામ્યો 'પતંગ' અરિવૃન્દની સંગ અસ્ત,
વેગે વળો 'અનિક' સાય લઈ સમસ્ત.

૫. પ્રસંગ—અમર્યાયુક્ત વાક્યવડે કહેવું તે. જેમ મૃચ્છકટિકમાં.

આંડાલક—આ સાગરહતના પુત્ર અને આર્ય વિશ્વહતના નત્તા આર્ય-
હતને મારવા માટે વધ્યસ્થાનમાં લઈ જાય છે, એણે ખરેખર
સુવર્ણ લોભથી ગણિકા વસન્તસેનાને મારી નાખી.

આરહત—

મનહર

પ્રથમ જે માર્ગ જોત્ર પરમ પવિત્ર હતું,
જગમાં અનંત યજ્ઞકેરા અનુષ્ઠાનથી.
પૂંજતું પ્રસિદ્ધ દેવલાવે આખી દુનિયામાં,
શોભતું સભામાં વેદ ધ્વનિઓ મહાનથી.

જેનાં વિદ્વવાન જન કરતાં વંચાણ કોટે,
 દીપતું નિરંતર જે જ્ઞાન અને દાનથી.
 જોજ કુળ મારું મૃત્યુ આવતાં સમીપે આજ,
 હુદ્ર અપવિત્ર કહે સાંસણું એ કાનથી.

આહી ચાફદત્તનો વધ અને અજ્યુદયનું અનુકૂળ પ્રસંગરૂપ હોવાથી
 શુદ્ધીર્તન છે, માટે પ્રસંગ—

૬ બ્યવસાય—પ્રતિજ્ઞા અને હેતુને આશ્રય કરનારો અર્થ. જેમ વેણીસંહારમાં
 પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાંળા બીમનું ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ પ્રણામ વચન—

હરિગીત.

કુરૂકુળ નિખિલના નાશ કેરી, કલિત કરનારો કૃતિ,
 મહામસ્ત હુઃશાસન તણું, પીનાર રૂધિર ધરી ધૃતિ;
 કરનાર ચૂર્ણ, મહાવડે દય જાંઘ હુર્યોધન તણી,
 નિઃશીમ બળવાળો નમન કરું લીમ હું ધરણીધણી !

આહી કૌરવના નાશરૂપી પ્રતિજ્ઞા, અને મત્તતાના કારણરૂપી રૂધિરપાનનું
 સંબોધન છે.

૭ વિરોધ—ઉત્તરોત્તર વાક્ય અથવા કાર્યના નાશની પ્રાપ્તિ. જેમ વેણીસંહારમાં—

શુભિષ્ટિર.

મનહર.

તપાં માંડ માંડ બીજમ રૂપી મહાસાગરને,
 દ્રોણરૂપી દાવાનળ બળથી બુઝાવિયો.
 શ્રમ થકી શાન્ત કર્યો કર્ણરૂપી ઠાળો નાગ,
 શૂરવીર શલ્ય પશુ સ્વર્ગમાં સિધાવિયો.

થોડાં ઘણાં જય અવશેષ રહ્યા એટલામાં,
સાહસિક ભીમે જંગ મહદ મચાવિયો.
વચન ઉચારી વ્યર્થ આ અમારા અન્તરમાં.
જીવિતનો સંશય અપાર ઉપજાવિયો.

૮ પ્રશ્નચના—કાર્યાર્થને અર્થોત્ ઉપસંહારના વિષયને બતાવનારી ઉક્તિ, જેમ
વેણીસંહારમાં.

પાંચાલક—“હું દેવ ચક્રપાણી સહિત” એમ ઉપક્રમ કરીને “સંદેહથી
કાંઈ ક્ષયદો નથી. હે રાજનુ !

મનહર.

કંચનના કલશ ભરાયો નીર નિર્મળથી,
આપ કેસ રાજ્યઅભિષેક કાજ સંપ્રતિ.
કૃષ્ણા કેસ કેસ ચિર કાળથી છુટેલા છે તે,
બાધવાનો બહાદુર ઉત્સવ કરો અતિ

કઠિન કુઠાર કરમાડિ ધરનાર કોપે,
ક્ષત્રી વૃક્ષ કેરી કરનાર ક્ષિતિમાં ક્ષતિ.
રામ અને ભીમ ખેલે યુદ્ધમાં ખુબીથી ત્યારે,
જય મળવામાં ક્યાથી સંશય રહે રતિ ?

૯ ખેદ—મન અથવા ચેષ્ટાથી ઉત્પન્ન થએલ શ્રમ જેમ માલતીમાધવમા.

મનહર.

અતિ ઉદ્વેગથી ચિરાય ચિત્ત મારૂં, પણ,
દ્રવ્ય કડકા થવાનો જોગ જડતો નથી.
વિદ્વજ આ દેહ મહા મોહને વહે છે યણુ,
ચેતના તજીને બ્રહ્માર્થિ ભળતો નથી.

દિલતણે દાહ બાળે શરીર સમગ્ર પણ,
તનડું ત્વરાયે ભસ્મ તુલ્ય કરતો નથી.
મર્મ બેદનારા વિધિ કરે છે પ્રહાર પણ,
હવિત જરાએ હાય ! માફું હરતો નથી.

આ પ્રમાણે ચેષ્ટાથી થયેલ શ્રમનું ઉદાહરણ પણ બાલુવું. ૮૮૪૧૧ .

૧૦ આદાન—બીજા અને કાર્યની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કાર્યનું સમ્યક્ શ્રદ્ધણ જેમ
વેણીસંહારમાં.

શીમ—અરે સ્વમન્ત પંચકમાં વિચરનારાઓ.

મનહર

શત્રુઓના રક્તથી સુરોભિત શરીરવર્ષો,
દાનવ ગણીને મને શૂર દૂર જાઓ મા.
પામેલો પ્રતિજ્ઞા રૂપ સાગરનો પાર સઘ,
હું હું ક્ષત્રી વીર શીમ વિહ્વળ થાઓ મા
અરે રાજવીરો ! રણઅનલની આળમાંથી,
રહ્યા અવશેષ તમે લેશ ત્રાસ લાવો મા.
મુએલા મત ગ અને અશ્વતથ્વી ઓઘે આજ,
ક્ષત્રી બની આમ તેમ જાયથી છુપાઓ મા.

આહી સમસ્ત રિપુના વધરૂપી કાર્યનો સ શ્રદ્ધ કરવાથી ‘ આદાન ’ છે.

૧૧ છલન—કાર્યને માટે અપમાન કરનારું વાક્ય જેમ—વેણીસંહારમાં.
અર્જુન—આર્ય !

ગીતિ

અગ્રિય કરવા આપણું, વહે વાણી પણ ન કર્મ સામર્થ્ય;
શત બાન્ધવને મરણે, વ્યથિત કરે છે વિલાપ આ વ્યર્થ.

આહી વાણીથી કરેલ રાપમાનનું હુયોધને સહન કરવું માટે “છલન”

૨ પ્રતિષેધ—અણીદ્ર અર્થનો પ્રતિઘાત. જેમ—પ્રલાવતીમાં

પ્રધુમ્ન—(વિદ્વધક પ્રતિ.) મિત્ર ! તું અહીં એકલો કેમ જણાય છે ?
જેની પાછળ પ્રિય સખીજન ગમન કરે છે એ મારી પ્રિયતમા પ્ર-
લાવતી ક્યાં છે ?

વિદ્વધક અસુરપતિ બોલાવી કોઈપણ સ્થલે લઇ ગયો.

પ્રધુમ્ન (દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને)

“ વસન્તતિલકા ”

મૂકી મને અહિં મહોન્નત નેત્રવાળી,
કે' ક્યાં તું ચન્દ્રવદની ! ગઈ આમ આલી,
જા ફરે જીવ ! મુજને તજી સઘ પાપી,
થાયે કૃતાર્થ વિધિ છે અતિ કષ્ટ આપી

આહીં અણીદ્રાર્થનો પ્રતિઘાત છે.

૧૩ દ્યુતિ—અધિક્ષેપ સહિત વાક્ય. જેમ વેણીસંહારમાં હુયોધનપ્રતિ કુમાર
વૃકોદર (ભીમ) ની ઉક્તિ—

“ હરિગીત ”

છે જન્મ તુજ શશિ વશમા, કર ગર્વ ધારી ગદા વહે,
હુ શાસનનું પીતાં રૂધિર, વળી વેરી તું મુજને કહે,
ઉદ્ધત બની 'મધુરિપુર્નો ચેષ્ટા, અધમ ! કરવા ઉર ચહે,
મુજ ત્રાસથી શિદ નરપથુ' તજી 'સમર પ કે છુપી રહે.

આહીં તર્જનરૂપ દ્યુતિ છે.

નિર્વહણ સન્ધિનાં ચૌદ અંગ.

૧. સન્ધિ, ૨. વિગ્રોધ, ૩ અધન, ૪. નિર્ણય, ૫. પરિભાષણ,
૬. કૃતિ, ૭ પ્રસાદ, ૮. આનંદ, ૯. સમય, ૧૦. ઉપગૂહન, ૧૧. ભાષ-
ણ, ૧૨. પૂર્વવાક્ય, ૧૩. કાવ્યસંહાર, ૧૪. પ્રશસ્તિ.

૧ સન્ધિ—મુખસન્ધિમા કહેવા બીજની પ્રાપ્તિ જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ.

વસન્તતિલકા.

હે દેવિ ! ભીમ ભુજમાહિ ગદા ધરીને,
સાધા શિથિલ દુરયોધનના કરીને ;
એના રૂધિરધી કગી કર બેઠે રાતા,
શુંગારશે તવ સુવેણી વિનોદદાતા.

આ વાક્યથી મુખસન્ધિમા કહેલ બીજનો પુન ઉદ્ભવ છે.

૨ વિગ્રોધ—યુક્તિવડે કાર્યની ગ્રોધ ચોષ કરવી જેમ વેણીસંહારમાં.

ભીમ—આર્ય ! એક ક્ષણ મને મુકત કરે.

યુધિષ્ઠિર—બીજું શું અવશિષ્ટ છે ?

ભીમ—મહુ રહેલું કાર્ય અવશિષ્ટ છે, પ્રથમ તો દુરયોધનના રૂધિરથી રક્ત

થએલ આહસ્તથી દુ શાસને ખે ચેવા દ્રાપદીના કેશપાશને બાંધી આવું

યુધિષ્ઠિર—અબો બિચારી દ્રાપદીના વેણીસંહારનો અનુભવ કરો.

આ વાક્યથી કેશપાશના બન્ધનરૂપી કાર્યનો ચોષ થવાથી “વિગ્રોધ”
નામનું અંગ થયું.

૩ અધન—કાર્યનો ઉપરોચ કરવો. જેમ વેણીસંહારમાં.

પોતાના નૃસ્યરૂપ પ્રયોગ પડતો મૃતી સ્ત્રીતા લક્ષ્મણના પ્રવેશ સૂચન રૂપ પ્રયોગ યોજ્યો.

૫ પ્રવૃત્તક—આલતા કાર્યનો આશ્રય લઈને સૂત્રધાર જે વર્ણન કરે તેના આશ્રયથી પાત્ર પ્રવેશ કરે તે. જેમ—

હરિગીત.

આનંદદાયક પ્રકટ નિર્મલ, 'ચન્દ્રકાસ કરે ધરી,
અતિ શુદ્ધ તેમજ કાન્ત, પોપણ બન્ધુ 'લવતણુ' કરી ;
આ ઉઝ નાવણુસમ ઉજેડી, ગાઢ તમ ધન સમયને ;
ધન પ્રાપ્ત રામ સમાન શરદ, વિશેષ લેવા પિજ્યને.

આર પછી ઉપર બતાવ્યા મુજબ વ્યાપારવાળા રામચન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે. ઉપર કહેલ પાંચમાંથી એકની, યોજના પૂર્વક પાત્રવડે આમુખ સન્ધિ કરેલા.

વીથી અને પ્રહસનનું લક્ષણ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

જે સત્વગુણ અને ન્યાયયુક્ત હોય, જેમાં હર્ષ અધિક હોય અને જે શોક રહિત હોય તે વૃત્તિ “સાત્વતી” કહેવાય છે. તેમાં વીર, અદ્વલુત અને શૈદ્રરસ આવે છે; શૃંગાર, કંટા અને શાન્ત આવતા નથી; વક્તા પુરૂષ ઉદ્ધત હોય છે, અને તે પરસ્પરના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ચાર ભેદ છે.

૧. ઉત્થાપક, ૨. પરિવર્તક, ૩. સંભાપક, ૪. મંહાત્મક.

૧ ઉત્થાપક—જેમાં ‘હું પણ ઉઠું છું, તું પોતાની સક્તિ બતાવ’ એવાં વચનોના આશ્રયથી સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ—

વાલી—[રામ પ્રતિ]

ધનાક્ષરી.

આનંદને કાજ તેજ વિસ્મયને કાજ મારી,

૧. ચન્દ્રકાસી હાસ અથવા તલવાર. ૨ બન્ધુના છન અથવા બન્ધુ છવ (બપો-
રીયાનું ટક્ક)

પડી દુઃખ કાળ અથવા તો તું પરે નજર.
 નિમ્ને મુજ નેત્રને આ તારાં દિવ્ય દર્શનથી,
 તૃપ્તિ નથી થાતી કહું આ સમયે અદ્યતન.
 તારી સંગતિના સુખનો હું અધિકારી નથી.
 વૃથા વદનાથી જરા થાય ના ઉરે અસર.
 જેથી, ^૧જમદગ્ન્યને પરાભવ પમાડનાર,
 પ્રમળ પ્રસિદ્ધ કરે શરને ગૃહલુ કર.

૨ પરિવર્તક—ઉત્પન્ન થએલ, પણ આરંભેલ નહિ, એવાં કાર્યને
 છોડી દઇ કોઈ કારણથી ખીજાં કાર્યનો આરંભ કરવો તે.
 જેમ—વેળીસંહારમાં.

ભીમસેન—સહદેવ! હું અઆગારમાં પ્રવેશ કરી આયુધ ધારણ કરી
 આવું ભાંસુધી તું પૂજ્યની પાસે રહેજે (આત્મામાં અનુસરજે)
 અથવા તો મારે દ્રોણદીને આમંત્રણ કરવું જ જોઈએ.

આર્જી આયુધાગાર પ્રવેશરૂપ સમારંભને પરતો મુદ્દી પાંચાલીને આ-
 મંત્રણ કરવારૂપ અન્ય આરંભ કર્યો.

૩ સંલાપક—પરાક્રમજન્ય અથવા વગર પરાક્રમજન્ય તિરસ્કાર
 યુક્ત વિવિધ વચન કહેવાં તે. “સાહિત્ય દર્પણકાર” લખે છે કે—વિવિધ
 ભાવયુક્ત ગંભીર ઉક્તિ તે સંલાપક. જેમ—વીરચરિતમાં.

રામ—ખરેખર, સહકુટુમ્બ કાર્તિકેયના વિજયથી વશ—પ્રસન્ન કરેલા
 ભગવાન ભવપતિએ હજારો વર્ષ યયાં શિષ્ય બની રહેલા તમોને
 પ્રસન્ન થઈ આપેલું પરશુ આજ કે ?

૧ પરશુરામ—રામ! દશરથપુત્ર! તેજ આ શ્રી મહાદેવનું પ્રિયપરશુ.
 “ધૃત્યાદિ”

૪ સંહાત્યક—મંત્રશક્તિ, અર્ધશક્તિ અને કાર્યશક્તિવડે અથવા દેવ વશથી
 કે આત્મદોષથી સમુદાયનો ભેદ કરવો તે. જેમ—મુદ્રારાક્ષસમાં

ચાણક્યે પોતાની બુદ્ધિથી રાક્ષસ સહાયકોનો ભેદ કર્યો ત્યાં મંત્રશક્તિ તથા અર્થશક્તિ, અને રામાયણમાં રાવણથી વિભીષણનો ભેદ, એમાં દૈવશક્તિ છે.

જેમાં સુંદર અને વિવિધ પોશાકથી વિચિત્ર, ઓ સહિત, ગીત અને નૃત્યયુક્ત, તથા કામ અને વિલાસને ઉત્તમ કરનાર ઉપચારો આવે તે “કેશિકી વૃત્તિ” કહેવાય છે; તેના ચાર ભેદ છે.

૧. નર્મ. ૨. નર્મસ્ફૂર્જ, ૩. નર્મસ્ફોટ, ૪. નર્મગર્ભ.

૧ નર્મ—ઈષ્ટજનનું મન રંજન કરવા માટે ચતુરાઈ બરેલી કીડા કરવી તે. આ નર્મના ત્રણ ભેદ છે.

૧. શુદ્ધહાસ્ય, ૨. સશંગાર હાસ્ય, ૩. સભયહાસ્ય.

તેમાં શુદ્ધહાસ્ય નર્મના અન્ય ભેદ નથી, સશંગારહાસ્યના ત્રણ ભેદ છે.

૧. આત્મોપશ્લેષ નર્મ, ૨. સંલોગનર્મ, ૩. માનનર્મ.

સભયહાસ્યનર્મ પણ શુદ્ધ અને રસાન્તરના અંગભાવથી બે પ્રકારનું છે.

એ રીતે નર્મના છ ભેદ થયા, તે દરેકના વાણી, વેપ અને ચેષ્ટા એ ત્રણ ભેદથી કુલ અઠાર ભેદ થાય છે.

વચ્ચોહાસ્યનર્મ—જેમ—

ગીતિ.

સ્વામીશિરે રહેલી, શશિકલાનો કર આથી સ્પર્શ;

મુર્છા પરિહાસ સખીનો ઉરમાં અતિશય ઉપખયો આમર્ષ.

મનહરનારા માલ્યે, રંગ ચડાવી ચાડુ ઉભય ચરણે;

સર્તાએ સર્જાપર કીધો, પ્રહાર પદથી મહાન મોનપણે.

વેપનર્મ—જેમ નાગાનન્દમાં વિદ્વષક અને શેષરકના વેપ.

ક્રિયાનર્મ—જેમ માલવિકાગ્નિ મિત્રમાં ઉત્સવમાયમાન (જાકાંખાતા) વિદ્વષકની

ઉપર નિયુક્તિ સર્પનો પ્રભ કરાવનાર લાકડીનો પ્રહાર કરે છે.
એજ રીતે વદ્યમાણ (હવે પછી કહેવાશે તે) માં પણ વાણી,
વેધ અને ચેદાના લેડ સમજી લેવા.

આત્મોપશેષ નર્મ જેમ—

સંવૈયા-એકત્રીસા.

પાણી પી, અહિ રહી ગાળ મધ્યાહ્નકાળ ઘ્રમજળને ટાળ,
શૂન્ય રૂપામંડપની તારે પાન્ય ! સદા લેવી સંભાળ;
તેજ તારી પ્યારી તું રમરણ કર, જે પીડિત છે પંચશરે,
રૂપપાપ લિકા હું જેવી, તારું મન રંજન નહીં કરે.

સંલોગનર્મ—જેમ—

ગીતિ.

જઈ સૂર્યાસ્ત પહેલાં, પતિ પાસે એની ઇચ્છા ન થતાં;
ગૃહણી પાપ ત્રણીને, હૃદયનાથને હવાવતી હચ્ચતાં.

માનનર્મ જેમ—

વસંતતિલકા

છો નાથ ! નૂતન નખસતને છુપાવો,
આડો ભલે અધરને કર દે દિવાવો;
ઉસંગ્રાસ નૂતન વિમર્દનથી સુગન્ધ,
સંતાડવા પતિ ! કયો રચયો પ્રગન્ધ ?

ભયનર્મ જેમ—રતાવલીમાં

સુસંગતા—(ચિત્ર જોતી વખતે) મેં ચિત્રફલકની સાથે આ સર્વ
હકીકત બહી લીધી છે તે દેવીની આગળ જઈ હમણા
નિવેદન કરીશ.

સંયંગારહાસ્યનર્મ જેમ—

વસન્તતિલકા

ખુલ્લું પડ્યું કપટ વ્યર્થ થયા ઉપાય,
કીધો વિચારી ઝટ સજ્રમને સહાય;
" છે આ શું પાછળ ?" કહી પ્રમદા ડરાવી,
આલિંગી ધુર્ત પતિએ અતિ હુર્ષ લાવી.

૨ નર્મસૂક્ષ્મ—આરંભમાં નાયક નાયિકાનો સમાગમ તથા સંલોગ, પ્રીતિની
ઉત્પત્તિ, પ્રીતિયુક્ત વાક્ય તેમજ છેલ્લે બંધ ઉત્પન્ન થાય તે.
જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં

રાગ—

ગીતિ

તજ સંગમભય સુન્દરિ ! , બહુ દિનનો પ્રણયાર્થી કહું તુજને;
આમ્રપણું પામ્યો છું, સ્વીકાર બની અતિમુક્તલતા મુજને.
માલવિકા—દેવીના બચથી હું, માફ પોતાનું પણ પ્રિય કરવા સમર્થ
નથી. ' ઈત્યાદિ "

૩ નર્મસૂક્ષ્મ—જેમા વિવિધ ભાવોના બહુ ભેદવાળા લેશવટે અપૂર્ણ રસનો
આશ્રય થાય તે. જેમ માલતીમાધવમા—

મંકરન્દ—

છંપય

ગતિ આવશ્ય બરેલ, શૂન્ય દૃષ્ટિ દેખાયે;
શોભા રહિત શરીર, આસનું જોર જણાયે,
વર્તે છે ગૃહ વિગે, હુકમે સ્મરનો વળી સાચો,
યાવન તણા વિકાર, કોઈ કહી શકે ન કાચો,
એજ અન્ય હોયે નહિ, લક્ષે સહુ સ્થિતિ લાવતા,
મધુર લલિત ભાવો લલા, તે તે ધૈર્ય તબવતા.

આહી મન્દગતિ આદિ ભાવ લેશથી માધવનો માલતી ઉપરનો અડપ
અનુરાગ પ્રકાશિત થયો.

૪ નર્મગર્ભ—નાયક કોઈ કાર્ય વશથી રૂપ, જ્ઞાન અને માન વગેરે ગુણોને
ગુપ્ત રાખી વ્યવહાર કરે તે. જેમ માલતીમાધવમાં સખીનું રૂપ ધારણ કર-
નારા માધવે મરવા તૈયાર થયેલી માલતીને તેમ કરતાં દેાકી. ઇત્યાદિ.

જે સ્નાહસ ગુણવાળી હોય તથા જેમાં બહુ કપટ, છેતરપીંડી, દંભ અને
અસત્ય રહેલાં હોય; તેમજ પાડવું, ફૂદવું, ઠેકવું, કાપવું, માયાથી બતાવેલ
ઈન્દ્રજાળ અને વિચિત્ર ઈન્દ્રજાળ જેમાં હોય તે “ આરભટ્ટીવૃત્ત ” કહેવાય
છે. તેના ચાર લેહ છે.

૧. સંક્ષિપ્તિ, ૨. અવપાત, ૩. વસ્તુત્થાપન, ૪. સંદેહ.

૧ સંક્ષિપ્તિ—પુતળીઓ તેમજ પડદાઓ વિગેરે વસ્તુની કારીગરી બતાવવી તે.
જેમ—ઉદયન ચરિતમાં કાષ્ઠહસ્તિ પ્રયોગ.

પ્રથમના નાયકની જગોએ અન્ય નાયકની યોજના કરવી તેને સંક્ષિપ્તિ
કહે છે. જેમ—વાલીની જગોએ સુગ્રીવની યોજના.

અથવા તેા નાયકની પ્રથમાવસ્થા તબવી અન્ય અવસ્થા ધારણ કરા-
વવી તે સંક્ષિપ્તિ જેમ—પરશુરામના ઉદ્ધતપણાને છોડાવી શાંતિમહણ
કરાવી તે.

૨ અવપાત—ભય અથવા હર્ષ થયો, તેમજ નાસવું, પડવું, સંજ્ઞમ, આવ
રણ, તત્કાળ ચેસવું અને નિકળવું તે. જેમ—કૃત્યરવણના
છઠા અંકમાં.

“ પુરૂષ પ્રવેશ કરીને ખડગહસ્ત ”—ત્યાંથી માંડી નિઃક્રમણ પર્યન્ત.

૩ વસ્તુત્થાપન—જેમ ઘણા રસ હોય, તેમજ નાસવું તથા ઉભા રહેવું
વિગેરે કાર્ય બતાવાય તે. જેમ—ઉદાત્તરાધવમાં.

સાદુલવિકીરિત.

છતાયાં અતિ અન્ધકાર સમૂહે, આકાશમાં વ્યાપ્ત આ,
તેજસ્વી રવિના સમસ્ત કિરણો, શાને અકસ્માત આ;
સર્વે ઉચ્ચ કળાંધ કંઠરૂધિરે, ટાળી ક્રુધા સંચરે;
શબ્દો તીવ્ર શ્રગાલ આ ભય ભર્યા, ઉલ્કામુખે ઉચરે.

૪ સંકેત—જેમાં વેગથી બાહુ યુદ્ધ અથવા યુદ્ધ હોય, કપટ 'ખુદ્ખુ' પડે
અને શસ્ત્રપ્રહાર હોય તે. જેમ—માલતીમાધવમા માધવ અને
અંધાર ઘંટની લગાઇ.

શૃંગાર, હાસ્ય અને કંઠશુભાં “કોશિકી” વીર અને અદ્ભુતમાં ‘સાત્વ-
તી’ રોદ્ર અને ભયાનકમાં “આરભટી” તેમજ બિભત્સ અને કંઠશુભાં “ભા-
રતી” વૃત્તિ યોજવી.

આહાર્યાભિનય.

આહાર્યાભિનયમા સર્વ નાટ્યપ્રયોગ ગ્રહેલો છે અને તે નેપથ્ય (પોશાક)
વિગેરે વિવિધ અવસ્થા તથા પ્રકૃતિને યત્ન સિવાય સ્પુટ જણાવનારો છે.

આહાર્યાભિનય એટલે નેપથ્યજ (પોશાકથી ઉત્પન્ન થતો) વિધિ. એ
વિધિ શ્રેષ્ઠ રીતે નાટ્યનો પ્રયોગ કરનારે પ્રયત્નથી કરવો.

નેપથ્યના ચાર લેહ છે

૧. નેપથ્ય, ૨. સુકતાલંકાર, ૩ નાટયાકૃત્યના, ૪. સજ્જનેપથ્ય
વિધિ મનુષ્યમા પ્રસિદ્ધ છે, માટે પ્રથમ તે નહિ કહેતાં પ્રતિભાઓ અથવા
પુસ્ત (કાદની પુતળીઓ)મા તે કેમ કરવો, તથા તેના કેટલા લેહ છે તે
કહીએ છીએ.

વિવિધ રૂપ અને પ્રમાણવડે પુસ્તના ત્રણ લેહ છે.

૧. સન્ધિમ, ૨ વ્યાજિમ, ૩. વેદિત.

સન્ધિમ—નરકમાં રહેનાર પ્રતિમાને કૈલિંજ (સાદરી), ચર્મ અથવા વસ્ત્ર ઓઢાડી જે રૂપ બતાવાય તે.

બ્યાન્નિમ—મંત્રવડે ક્રિયા કરવામાં આવે તે.

વેષિત—વસ્ત્ર ઓઢાડી ક્રિયા કરવામાં આવે તે.

નાટકમાં સ્વભાવ, વાહન, વિમાન, બખતર, માર્ગ, ધ્વજ અને પર્વતો બતાવવામાં આવે છે તે "પુસ્ત" કહેવાય છે.

જેની અંગ અને ઉપાંગમાં યોજના થાય છે. એવા પુષ્પભૂષણ તથા વસ્ત્રના વિવિધ યોગને અલંકાર કહે છે.

પુષ્પના પાંચ લેહ છે—

૧. વિદિમ, ૨. વિવત, ૩. સંધાત્ય, ૪. તેપિત, ૫. પ્રલંબિત.

ભૂષણના ચાર લેહ છે—

૧. આવેધ્ય, ૨. બન્ધનીય, ૩. ક્ષેપ્ય, ૪. આરોપ્યક.

આવેધ્ય—કુંડલ વગેરે કાનનાં ઘરેણાં.

બન્ધનીય—મેખલા (કંદોરા) તથા બાણ વગેરે.

ક્ષેપ્ય—ઝાંઝર, લંગર, તોડા અને વસ વગેરે.

આરોપ્યક—સોનાના હોરા તથા હાર વગેરે.

જુહા જુહા દેશોમાં પુરુષોએ પહેરવાનાં આભૂષણો.

મુકુટ, ચૂડામણી—એ માથાનાં ઘરેણાં છે.

કુંડલ—એ એકજ કાનનું આભરણ છે.

મુકતાવલી, હાંપક અને સૂત્રક—એ કંકનાં આભૂષણ છે

વીંટી, મુદ્રિકા—આંગળીનું આભૂષણ છે.

કેયૂર, અંગઢ—એ બે કોણી ઉપર બાંધવાનાં આભૂષણ છે.

ત્રિસર, હાર—ટોક અને છાતીનાં ઘરેણાં છે.

મુકતાહાર—નાભિ સુધી લટકતો હાર, દેહનું ભૂષણ છે.

તરલ, સૂત્રક—કેડનાં ઘરેણાં.

દેવતાઓ, રાજાઓ અને સ્ત્રીઓનાં આભરણો.

શિખાપાસ.	કુંડલ.	કર્ણિકા.
શિખાબલ.	ખડ્ગ પાત્ર.	કર્ણવલય.
ખંડપત્ર.	વેણીગુચ્છ.	પત્રકર્ણિકા.
ચૂડામણિ.	દારક.	આપેશ્રુક.
મકરિકા.	લલાટતિલક.	કર્ણમુદ્રા.
મુકતાબલ.	ભૂકશ્લોપરિગુચ્છ.	કર્ણોત્પલક.
ગવાક્ષિ.	કુસુમાનુકૃતિ.	રત્નજટિતદન્તપત્ર.

કર્ણપુર—કાનનું ભૂષણ.

તિલક, પત્રલેખા— જાલનું ભૂષણ

મુકતાવલી, વ્યાલપદ્ધિ, મંજરી, રત્નમાલિકા, રત્નાવલી અને સૂત્રક—
કંઠનાં આભૂષણો.

મુદ્રા, અંગુલીય—આંગળીઓનાં ઘરેણાં.

શ ખ, કલાપી, કટક, પત્રપૂરક, ખર્જૂરક અને અ શોપિતિક—ખાડૂનાં
શુદ્ધી શુદ્ધી ભાતનાં આભૂષણો.

મુકતાબલ, તિલક, મેખલા, કાચી, રસના અને કલાપ—કેનાં ઘરેણાં.
(કઠોરા). તેમાં એક સેરની કાચી, આઠ સેરની રસના, અને પચીસ
સેરનો કલાપ.

મુકતાહાર—ખત્રીશ સેરનો, સોળ સેરનો, આઠ સેરનો, ચોસઠ સેરનો
તથા સો મેરનો પપ્પ ધાય છે, અને તે દેવની સ્ત્રીઓને અથવા
રાજાઓની રાણીઓને પહેરવા યોગ્ય છે.

ગુપુર, કિંક્રિણી, ઘટિકા, લાલ, સુષોષ અને કટક એ પગની ઘુટી ઉપર
પહેરવાનાં આભૂષણો છે.

પાદપાત્ર—પગમાં પહેરવાનું આભૂષણ.

અંગુલીયક—આંગળીઓમાં પહેરવાનું આભૂષણ.

તિલક—અંશુકામાં પહેરવાનું આભરણ.

એજ રીતે લાવ, રસ અને અવસ્થાને પણ ભૂપણરૂપ માનવાં, એ ભૂ-પણે સ્ત્રીઓએ માયાના વાળથી આર લીને નખ સુધી ધારણ કરવાં, એ આ ભૂપણાનું રૂપ (ધાટ) અને પ્રમાણ (વજન) વિશ્વકર્માએ કહ્યું હોય તેમ કરવું, અથવા પોતાની બુદ્ધિથી વિચરાવું.

દુનિયામાં પ્રદેશ ઘણા છે, અને તેમાં વસ્ત્રો અનેક પ્રકારનાં પહેરાય છે, પરંતુ તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે.

૧. શુદ્ધ, ૨ રક્ત, ૩. વિચિત્ર.

ઉપર કહેલાં આભૂષણો દેવાંગના તથા રાજરાણીઓને માટે છે, પરંતુ તે શક્તિ પ્રમાણે અનાવવાં.

લોક રૂઢી પ્રમાણે આભૂષણો પહેરવાં, પણ તે કેવાં કરવાં એ પોતાની મરણ ઉપર છે; માટે આભૂષણ શક્તિ પ્રમાણે કરવાં, અથવા કેવળ તેની પ્રતિકૃતિ (નકલ) કરવી

મુનિકન્યાઓનું માથું એકવેણી શુદ્ધ રાખવું અને તેને કોઈ જાતનું આભૂષણ પહેરાવવું નહિ, પરંતુ વત્કલ વિગેરે વનને યોગ્ય વેષ પહેરાવવો.

દેવાંગનાઓના વેષ બહુધા શૃંગારી કરવા, અને તેમની રચના તો ભૂમી જન્ય કરવી, મનુષ્યની સ્ત્રીઓનાં આભૂષણ અને વેષ પોતાનો દેશ તેમજ રહેવાનું સ્થાન વિચારીને કરવા.

વિદાધરી, યક્ષિણી, અખસરા અને નાગની સ્ત્રીઓને મુક્તામણિ તેમજ મણિના હારથી શણગારવી અને તેઓને માથે ફણા ધારણ કરાવવી.

અખસરા અને યક્ષની સ્ત્રીઓને કોઈ કાર્ય પ્રસંગે આભૂષણ પહેરાવવાં, સમસ્ત દેવાંગનાઓનો વેષ વિશેષ હોય છે, પણ યક્ષની સ્ત્રીઓને માથે કેવળ ચોટલોજ હોય છે. મનુષ્યની સ્ત્રીઓના વેષ તો પોતપોતાનો દેશને યોગ્ય કરવા, તેમજ આભૂષણ પણ તેવીજ રીતે કરવા, તેના યેઝાં ઉદાહરણ અત્ર આપીએ છીએ.

અવંતી (માળવા) દેશની સીઓના વાળ થેડા વાકા, શુચ્છ વળેલા અને ઘોરા છુટા રાખવા.

ગોડ દેશની સીઓને માથે એક વેણી શુ યવી.

ભરવાડની સીઓને માથે બે વેણી શુ યવી અને માથે કાળું લુગડું ઓ-ડાડવું, તેમજ પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશાના દેશોમાં રહેનાર સીઓને માથે ચોટલો શુ યી તેને ઉંચો રાખવો—

એ પ્રમાણે દેશ અને ભત્તિને યોગ્ય વેષ કરવો, આ તો માત્ર દિશાઓ-તું બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી બાકીના દેશોની પણ યુદ્ધિથી કલ્પના કરી લેવી.

દેશ વિદુદ વેષ પહેરે તે શોભા નહિ આપતા ઉલટો છાતીમાં બાથેલી મેખલાની માફક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

રજામી પરદેશ ગયેલ હોવાથી કામખીડિત સીનો વેષ મલિન રાખવો, અને માથું એક વેણીથી શુ યવું.

વિપ્રલંબ સુંગારમાં સીનો વેષ શુદ્ધ રાખવો અને બીજાં આભૂષણ પહેરવાં નહિ, તેમજ નૃત્ય (ઉદ્દત)નો યોગ કરવો નહિ એ રીતે સીઓના વેષ દેશ પ્રમાણે કરવા.

પ્રથમ તો નાટક ભજવનાર પુરૂષે પોતાનો ચહેરો પાત્રને યોગ્ય થવા માટે શરીરે રંગ લગાડવો અને પછી યોગ્ય વેષ પહેરવો.

વર્ણ (રંગ) પ્રકાર.

સ્વાભાવિક રંગ ચાર છે. ૧ ધોળો-૨-કાળો-૩-પીળો અને ૪ રાતો એથી ચહેરો રંગવો એ ચાર રંગના સ યોગથી બીજા ઘણા ઉપવર્ણો થાય છે જેમકે ધોળો અને પીળો રંગ મળવાથી પાડુ, ધોળો અને રાતો મળવાથી પન્ન, ધોળો અને કાળો મળવાથી કપોત, પીળો અને લીલો મળવાથી હરિત લીલો અને રાતો મળવાથી કાષાય તેમજ રાતો અને પીળો રંગ મળવાથી ગોર વર્ણ થાય છે.

એ રીતે સ યોગજન્ય વર્ણો કહ્યા, ને સિવાય પણ ત્રણ રંગ મળ વા અથવા ચાર રંગ મળવાથી ખીજા ઘણા વર્ણો થાય છે તેને ઉપવર્ણ કહે છે.

રંગ મેલવવાની રીતિ.

ખળવાન રંગનો એક ભાગ લેવો અને દુર્બળતા બે ભાગ લઇને મિશ્રણ કરવું, પરંતુ લીલા રંગનો એક ભાગ હોય ત્યારે ખીજા રંગના ચાર ભાગ લેવા કારણકે લીલો રંગ ઘણો ખળવાન છે

એ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ રંગથી મુખાદિ અંગોને લેઈએ તેવા રંગનાં કરવાં. લગાવેલ રંગથી ઢાંકાએણું ચરીર પોતાના સ્વાભાવિક રૂપથી ફરી જઈ પત્રના યોગ્ય રૂપમાં આવે છે, અને તે નાટક ભજવવાને યોગ્ય સમજવું.

પ્રાણી જેમ ખીજા દેહમાં પ્રવેશ કરી પૂર્વ દેહને ભૂલી જાય છે અને પ્રાપ્ત થએલ દેહના સ્વભાવને અનુસરે છે તેમ મુરૂંધ પણ વેનાદિવડે પૂર્વ દેહને ઢાંકી, જેનો વેષ ધરે તેના સ્વભાવનું અનુકરણ કરે છે.

દેવ, દેવ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને સર્પ એ બધા પ્રાણી સમુદાય છે.

પર્વત, મહેન, ચંત્ર, ઢાલ, બખતર, દ્વજ અને નાના પ્રકારના આયુધો ને પણ પ્રાણી સમજવા, અર્થાત્ તેઓ પણ નાટકમાં કોઈ પ્રસંગે, કોઈ કારણથી, ચરીર ધારણ કરી, વેષ પહેરી ભાષા બોલતા પાત્રરૂપે પ્રવેશ કરે છે.

સ્વાભાવિક (મૂળ) રંગ અને તેના સ યોગના પ્રકાર બહુ, તેવડે ભતિ તેમજ અવસ્થાને બેઠીને અંગની રચના કરવી.

રૂદ્ર, સૂર્ય, બ્રહ્મા અને કાર્તિકેયનો વર્ણ સુવર્ણના જેવો કરવો. ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, વરૂણ અને સમુદ્રનો વર્ણ શ્વેત કરવો. મંગળનો વર્ણ રાતો અને બુધ તથા અગ્નિનો વર્ણ ખીજો બહુવો. નારાયણ નર, સોમનાગ, વાસુકિ, દેવ, હાનવ, રાક્ષસ, શુદ્ધક, પર્વત, પિશાચ, પ્રાણી અને આકાશનો વર્ણ કાળો બહુવો.

એ રીતે યજ્ઞ, ગન્ધર્વ, ભૂત, સર્પ વિદ્યાધર, પિતૃ અને મનુષ્યોના વર્ણો જુદી જુદી જાતના કરવા.

પડગુણ દ્વીપમાં રહેનાર મનુષ્યોનો વર્ણ તપાવેલ સોનાના જેવો જાણવો, જમ્બુદ્વીપમાં રહેનાર મનુષ્યોના વર્ણ જુદી જુદી જાતના છે, પરંતુ તે પશુ ઉત્તરકુરૂ દેશનો ત્યાગ કરીને બાકીનાનો સુવર્ણ સમાન રંગ જાણવો. ઉત્તરકુરૂ માં રહેનાર મનુષ્યોનો રંગ પ્રવેત હોય છે કેતુમાલખ'ડના મનુષ્યો નીલવર્ણના છે. અને બાકીના બે ડોમાં ગૌરવર્ણનાં મનુષ્યો જાણવા ભરતખ'ડમાં ત્રા-આના વર્ણવાળા મનુષ્યો વસે છે અને તેમાં જ્ઞાની પુરૂષો તો પદ્મ વર્ણના, ગૌર અને શ્યામ પણ હોય છે.

મુખી મનુષ્યોનો વર્ણ ગૌર કરવો, અને કુકર્મી, ગ્રહુનસ્ત, રોગી, તપ-સ્વી તથા યજ્ઞ કરનારનો વર્ણ કાળો, તેમજ નીચનો વર્ણ પણ કાળો કરવો.

ઋષિઓનો વર્ણ હ્રિમશા બોરના જેવો રાતો ઠરવો, પરંતુ તપ કરતાં તપસ્વીઓનો વર્ણ કોઈ કારણના ભિષ્મી અથવા પોતાની ઈચ્છાથી દેશ, જાતિ અને તપને અતુસરી બીજા પણ કરવો.

દેશ, જાતિ, કર્મ અને પાત્રોનો ઉદ્દેશ જોઈને વર્ણ ચોંસવો.

બીલ અને બીજા જંગલી આ પ્રદેશના, કાશીના, અયોધ્યાના, પુલિન્દના અને દક્ષિણી લોકો બહુધા કાળા વર્ણના કહ્યા છે.

શક લોકો, મુસલમીનો અને બાહીક દેશના લોકો ઘણે ભાગે ગૌર વર્ણના, તેમજ ઉત્તર તરફ અને પશ્ચિમ દેશમાં રહેનાર મનુષ્યો પણ ગૌર વર્ણના હોય છે.

પાચાલ, શૂરસેન, માહિષ, મગધ, અગ, વગ અને કલિંગ દેશના લોકોનો વર્ણ શ્યામ કરવો.

પ્રાહ્લય તથા ક્ષત્રીઓનો વર્ણ ગૌર અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનો વર્ણ શ્યામ કરવો.

આ રીતે અગ અને ઉપાગોમાં વર્તન કરી, પછી દેશ, કાળ અને અવધાને યોગ્ય શ્મશ્ન (દાઢી) બનાવવી.

રમશ્રુ.

બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાઓને લઈને દાઢીના ચાર લેદ છે.

૧. શુદ્ધ (ધોળી), ૨. વિચિત્ર, ૩. શ્યામ, ૪. રામસ(લાંબા વાળવાળી)
પ્રહાર્યારી વગેરેની, પ્રધાનની અને પુરોહિતની દાઢી ધોળી કરવી;
પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ચાર નહિ ઉતરત ૨, ૬ ખી, તપસ્વી અને વ્યસની પુરૂષોની
દાઢી શ્યામ કરવી.

મધ્યસ્થ, હીક્ષિત, કિંચ પુરૂષો, સિદ્ધલોક, વિદ્યાધર વિગેરે દેવો, રાજા
ઓ, રાજકુમારો, રાજાના હંજુરીયાઓ, વિલાસી જનો અને યુવાવસ્થાવડે
ઉન્નત જનોની દાઢી વિચિત્ર કરવી.

ઋષિઓ, તપસ્વીઓ અને ઘણા કાળ ન્યાન્દ્રાયણાદિ વ્રત ધારણ કરનાર
તથા ખારવટું કરનાર પુરૂષોની દાઢી લાળી કરવી.

વેષ.

વેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧-શુદ્ધ-૨-વિચિત્ર-૩-મલિન.

શ્રી અથવા પુરૂષનું કાર્ય ધર્મપ્રવૃત્ત હોય ત્યાં તેનો શુદ્ધ વેષ ઠંદપવો.
તેમજ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગન્ધર્વ, સર્પ રાક્ષસ, રાજા, હંજુરી, પ્રધાન, વણિક,
પુરોહિત, સિદ્ધ, વિદ્યાધર, શક્તિ પુરૂષો અને પોતાના સ્થાનમાં રહેનાર
પ્રાણી, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિગેરે મનુષ્યોનો વેષ શુદ્ધ કરવો.

ઉન્નત, પ્રમત્ત, મુસાફર અને અતિ વ્યસની પુરૂષનો વેષ મલિન કરવો.

શુદ્ધ વેષ પહેરાવવો હોય ત્યાં શુદ્ધ (ધોળા) અને વિચિત્ર વેષ પહેરાવ-
વો હોય ત્યાં રંગેલ તેમજ વિચિત્ર પ્રકારના હલકા અથવા કિન્નતી વસ્ત્રો પ
હેરાવવા, અને મલિન વેષ પહેરાવવો હોય ત્યાં તે મેલા લુગડા પહેરાવવા.

મુનિઓ, શાક્યમુનિ (બૌદ્ધલોક) સન્યાસી અને પાશુપત વિગેરેનો વેષ
તેમના મતને અનુસરી લોકરૂઢી પ્રમાણે કરવો.

તપસ્વીઓના વેષ વસ્ત્ર, વસ્ત્રલ (ઝાડની છાલ) અથવા મૃગ
ખર્મનો કરવો.

રાજાઓના જાતાનામાં રહેતાર માણસોને લૂગડું અને ડગલા ભગવા
'ગના પહેરાવવાં કુળવાન પુરુષોને તેમનો અવસ્થાને યોગ્ય સુંદર વેષ પહે-
રાવવો. રણસંગ્રામમાં જનાર શૂરવીર પુરુષોને વિચિત્ર પ્રકારનાં હથિઆર
મને બખતર પહેરાવવાં, તુલુ (ભાથુ) તથા ધનુષ ધારણ કરાવવું, તેમજ
વેચિત્ર પ્રકારનો વેષ ધારણ કરાવવો. રાજાઓને તો હુ'મેશાં વિચિત્ર વેષજ
પહેરાવવો, પરંતુ નક્ષત્ર આદિના ઉત્પાત સમયમાં અથવા શુભ પ્રસંગમાં
પુદ્ગ વેષ રાખવો.

આ રીતે સુરજનોએ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવાં શ્રી તથા પુરુ-
ષોના વેષ તેમના દેશ, જાતિ તથા ગુણને જોઈ કરવો.

નાટકની અંદર વિવિધ અવસ્થાઓમાં આવતા શુભાશુભ પ્રસંગમાં
વિચારીને યોગ્ય વેષ રચવો.

મુકુટ.

નાટકમાં દિવ્ય પુરુષોને તથા રાજા ત્રિગેરેને પોતપોતાના દેશ અને જા-
તિને યોગ્ય મુકુટ પહેરાવવો.

દેવ અને રાજાઓના મુકુટના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧. પાર્શ્વોગત, ૨. મસ્તકિન ૩. કિરીટિન.

દેવ. ગન્ધર્વ, યક્ષ, સર્પો અને રાક્ષસોને “ પાર્શ્વોગત ” દેવતાઓમાં
જે ઉત્તમ હોય તેઓને “ કિરીટિન, ” કનિષ્ઠોને માટે “ પાર્શ્વોગત ” મૌલિ
(મુકુટ) અને મધ્યમ વર્ગના દેવોને માટે તેમજ રાજાઓને માટે “ મસ્તકિન ”
વિદ્યાધરોને, સિદ્ધોને તથા વાનરોને કેશ ગુથી તેને મુકુટરૂપ બનાવી પહેરાવવા

દેવ, દાનવ તથા યક્ષોના કેશ અને નેત્ર પીળાં કરવાં, તેમજ દાઢીના
પાળ લીલા અથવા જુદી જુદી જાતનાં કરવાં.

સેનાપતિ અને મુવરાજને માટે અર્ધ મુકુટ કરવો, તથા હુસ્ત્યા અને મરકરા મનુષ્યોને પણ અર્ધમુકુટ પહેરાવવો.

કારશારી, હજુરી, ચાકર, ચેઠ તથા પુરોહિતને માટે મોટા લાંબા ફેંટા ઘંધાવવા.

ભૂત, પિશાચ, હનુમત્ (ગાંડો) અને તપસ્વીઓને માથે છુટા દેશ રાખવા. બાળકોને માથે ત્રણ શિખાઓ રાખવી. મુનિને માથે મુકુટ પહેરાવવો હોય તો મોરનાં પીછાંનો કરવો.

વિદ્યુત્કને માથે કાકપદ કાકપદ (ઝગડાના પગ જેવી નિશાની) કરવું અથવા ઢાલ રાખવી, તથા ચાકરને માથે ત્રણ શિખાઓ કરવી; અને બાકીના મનુષ્યોએ દેશ, બ્રહ્મી તથા અવસ્થાનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે માથું રાખવું.

સજીવ.

જે પ્રાણીઓનો નાટકની અંદર પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તેને “સજીવ” કહે છે, તે પ્રથમ નેપથ્યના ભેદમાં આવી ગએલ છે, તેના ત્રણ ભેદ છે.

૧. ચતુષ્પદ, ૨. દ્વિપદ, ૩. અપદ.

સર્પો “અપદ”, પક્ષી અને મનુષ્યો “દ્વિપદ”, તેમજ વનમાં અને ગામમાં રહેનાર પશુઓ “ચતુષ્પદ” કહેવાય છે.

ઉપર કહેલ ત્રણે પ્રાણીઓનો ક્રોધયુક્ત લાપલુચરે અટકાવ માટે અથવા મદદ માટે હથિયાર સહિત વાટકમાં પ્રવેશ કરાવવો.

આયુધ પ્રમાણ.

આયુધ બાલુનાર પુરોહિતે સર્વ આયુધો માપ પ્રમાણે કરવાં. બિંદિઃ (ગોદણ) બાર તાલ લાંબી, લાલુ” હથ તાલ લાંબું અને ચામડી (સાંગ) આઠ તાલ લાંબી કરી, તેમજ શૂળ (બરછી) અને તોમર (ચરજ) પણ તેટલાં જ માપનાં કરવાં.

ધનુષ આઠ તાલ લાંબું કરવું, તથા બાણ, ગદા અને ચક્ર ચાર ચાર તાલનાં કરવાં. તલવાર ચત્વારિંશત (ચાલીશ) આંગળની, ચક્ર બાર આંગળનું અને પ્રાસ (ભાલાનું ફળું) છ આંગળનો કરવો. દંડક (આયુધ. વિ) વીશ આંગળનું અને કંપન આયુધ. વિ.) પણ વીશ આંગળનું કરવું સખળ (આ.વિ.) સોળ આંગળનું બનાવવું તેમજ ખેટક (હાલ) ત્રીશ આંગળનું બનાવવું. જર્જરજને માટે દંડ ભેદ્ય, તથા વસ્તુ પ્રતિકૃતિ, છત્ર, ચામર તથા સોનાનો ઘટો વિગેરે જે કોઈ ચીજ મનુષ્યોમાં વપરાતી હોય તે બધી નાટકમાં પણ ઉપયોગી છે એમ બાણવું. જે વસ્તુ જે પ્રસંગમાં આવતી હોય તે પ્રસંગથીજ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ બાણી લેવું.

ધ્વજ (ધ્વજા)ના દેવ ઇન્દ્ર છે એમ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે તેમ તેનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે, માટે એક જર્જરધ્વજ લાકડાનો બનાવવો, અથવા ઝાડની ડાળીનો કે વાંસડાનો પણ બનાવાય છે, તેમાં વાસનો કરવો એ ઉત્તમ છે.

ચંદ્રાલક્ષણ.

સારી ભૂમીમાં તથા પુષ્પ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થએલો અથવા પુષ્પ નક્ષત્રમાં કાપેલો વાંસ ધ્વજને માટે લેવો, તેનું પ્રમાણ એકસો આઠ આંગળનું રાખવું, તેને પાંચ પર્વ (કાતળી) અને ચાર ગાઠો રાખવી, પણ તે મોટી ન હોવી ભેદ્ય; વળી ગાઠોમાંથી ઝીણી ઝીણી ડાળો નિકળેલી હોય, છિદ્ર વિનાનો, અક્ષત પર્વવાળો અને બરાબર માપવાળો વાસ લઈ, તેને મધ, ઘી અને સરસવ ચોપડી, પુષ્પ તથા ધૂપવડે તેની પૂજા કરી ધ્વજને માટે ગ્રહણ કરવો.

જે વિધિ વાંસને માટે કહ્યો, તે વિધિ જર્જરધ્વજને પણ કરી તેને વાંસ માથે આરાપવો.

હમેશાં જેનાં પાદડાં પીળાં હોય તથા જેમાં ધોળા તલ પડેલા હોય તેને “ પુષ્પવેણુ ” કહે છે, અને તે દરેક કાર્યમાં પ્રચરત (વખાણવા યોગ્ય) છે.

દંડ (લાકડી) લક્ષણ.

કોઠી, બીલી, અથવા વાંમની લાકડી કરવી; અને તે વાંટી કરવી, પરંતુ ટ્રીડાઓએ ખાધેલી કે સહેલી ન હોવી બેધએ, વળી તે પાતળી સાખાની કરવી.

લક્ષણ રહિત દંડ અથવા જર્જરિત કરવાથી હાનિ થાય છે.

પ્રતિશીર્ષ (મોઢાનું મોરું.)

પ્રતિશીર્ષ કરવા માટે જાત્રીય આગળની એક ઘડી તૈયાર કરવી, તે ઘડી તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ માથાના જેવું કોણસાની રાખતું, ફેતરાનું, માટીનું અથવા હરકોઈ પદાર્થનું ચોક્કું કરી, તેની ઉપર બીલીના ગર્ભમા પાણી નાંખી, તેને ઉકાળી તૈયાર કરેલ રસવડે ચોપડેલ વસ્ત્રો જરાબર ચોટાકવા, તેને તાપમાં સુકવ્યા પછી બીજી વખત ચોટાકવા, એમ જરાબર મજબુત થાય ત્યાંપછી લગાવ્યા કરવું, અને પછી તદ્દન સુકાઈ બાક ત્યાર પછી તેના નિયમ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ અને નાના હુધિઆર વડે જરાબર ઉભા બે ભાગ કરવા, પછી તેના માથે પ્રમાણે લલાટનો ભાગ ચિતરવો, તેના ઉપર ઘણી બારીકીથી ઉત્તમ કારીગરીવાળા હીરા, માત્રેક અને નીલમ વિગેરે રત્નોથી શોભાવેલા અનેક વર્ણના સુકુટ કરવા, તેમજ ઘરેણાં અને હુધિઆર વિગેરે હરકોઈ નાટકને ઉપયોગી વસ્તુની પ્રતિકૃતિ બનાવી ઉપયોગ કરવો.

આ નૃસરાચર જગતમા હરકોઈ કારીગરી અથવા નકશી છે, તે બધી નાટકને ઉપયોગી છે, નાટકને ઉપયોગી હરકોઈ કારીગરી તે તેને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે નાટક તેજ કારીગરી વિગેરેનો આશ્રય છે, માટે આશ્રિતજ આશ્રયને ખોળે છે.

નાટક વડેજ ય તો અને ચિત્ર આદિ અનેક ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનું લક્ષણ તેમજ પ્રમાણ પણ નાટકથીજ નિર્ધારિત કર્યું છે.

શ્રદ્ધાએ તમામ નૃપિમાં મનુષ્યોનો સ્વર સિત્તલિત કર્યો છે, પરંતુ તેનું બહુધા અનુકરણ થતું નથી, કારણકે જગતમા જે વસ્તુના ભેદ અને જેનું લક્ષણ ધર્મ ચક્રતું હોય તેનુંજ અનુકરણ નાટકને ઉપયોગી થાય છે.

વિવિધ પ્રતિકૃતિ. (નકલ)

મોટા મહેલ, ઘર, વાહન અને વિવિધ પ્રકારનાં હથિઆરો જે પ્રમાણે લોકમાં બને છે તેવાં નાટકમાં કરી શકાતાં નથી. માટે તેનાં પ્રતિકૃતિ કરવી, તેમાં પ્રથમ જેમ લોકમાં ઘર, વાહન વિગેરે હોય છે તેને લોકધર્મી કહે છે; અને તેની નાટકમાં પ્રતિકૃતિ કરવામાં આવે તેને નાટ્યધર્મી કહે છે; અર્થાત્ સ્વભાવને લોકધર્મી અને અનુકરણને નાટ્યધર્મી કહે છે.

હથિઆર વિગેરે કોઈપણ વસ્તુ લોહાની બનાવવી નહિ, કારણકે તે વજનમાં વધી જાય છે અને ઉપાડવામાં મહેનત પડે છે; માટે ચામડાની, હુગડાંની અથવા વાંસની છાલની બનાવવી કે જે ઉપાડવામાં હલકી થાય.

ગખતર, ઢાલ, ધ્વજ, પર્વતો, મોટા મહેલો, દેવની મૂર્તિઓ, શુક્રાઓ, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને રથ વિગેરે વાહનો તથા વિમાનો તેમજ ઘરો બનાવવાં હોય ત્યારે પ્રથમ વાંસની છાલોવડે તે વસ્તુનો નમૂનો કરી તેના ઉપર સુંદર રંગીન કપડું લગાવી વસ્તુનો આભેહૂળ નમૂનો બનાવવો. જે વસ્ત્ર ન મળી શકે તો ત્યાં તાડના પાદડાં અથવા ઝીણી સાદરીવડે કામ ચલાવવું, તેમજ આયુધો પણ ખડ તથા વાંસની છાલના બનાવવાં, અથવા લાખથી પણ કેટલીએક વસ્તુના નમૂના બનાવવા.

પગ, હાથ, માથું અને ચામડીની પ્રતિકૃતિ પણ કોઈ જાતનું ખડ, ઝીણી સાદરી અથવા શણના લૂગડાંથી બનાવવી, કેટલીએક વસ્તુઓની પ્રતિકૃતિ માટીથી બનાવવી, તથા શણના લૂગડાં, મીણ તથા લાખવડે; તેમજ શણનાં વસ્ત્ર, મીણ તથા ત્રાંખાના પતરાંવડે; અથવા કેવળ અગ્રકનાં પતરાં વડે કેટલીએક વસ્તુઓ બનાવવી. જેમ કે—મણિ કરવો હોય તો અગ્રકનું રંગવું, અથવા તેની પછવાડે જેવા રંગનો મણિ બનાવવો હોય તેવો રંગલો પદાર્થ મૂકવો; વિગેરે પ્રથમ જે જે દિવ્ય રચનાઓ બનાવવાની કહી છે તેમાં ઉન્નત અગ્રકના પતરાંવડે દિવ્ય પ્રકાશ બતાવવો, તથા મણિઓ અને સર્પ પણ બતાવવા.

અહીં શાસ્ત્રમાં આવતું વસ્તુઓનું કાર્ય કહ્યું છે, પરંતુ તે સંબંધી યુક્તિ પ્રયુક્તિ નાટકાચાર્યે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવી.

એવી યુક્તિ કરવી કે, થોડા ખર્ચમાં સહેલાઈથી કાર્ય થઈ શકે, કારણ કે હવે પછી મનુષ્યોમાં બળ ઓછું થશે, વળી મનુષ્યોના તમામ વેશવોમાં બધી સોનાની અને કિંમતી વસ્તુ મળવી અશક્ય છે માટે નાટકમાં ધરણી સોનાના અથવા રત્નજડિત કરવાં નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી નુકસાન થાય છે, તે એ કે યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, તેમજ નૃત્યમાં પરસેવો અથવા મુઠ્ઠો થાય છે, અને તેથી માણસ પડી પણ બાય છે, કોઈ વખત અતિ ચેષ્ટિતથી પ્રાણ પણ જતા રહે છે, તે વખતે દાગીનાઓ પણ ભાગી જાય છે અને સાચાં નંગો પણ ખોવાઈ જાય છે; માટે ઘણે ભાગે એવો સામાન ગ્રાજાના પતરાનો, રંગેલ અ પ્રકનાં પતરાનો શણનો અથવા મીણનો બનાવવો.

આ રીતે નાટકને ઉપયોગી વસ્તુનો લોકોમાં જેમ ઉપયોગ થતો હોય તેમ, અથવા પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવો.

નાટકમાં હથિઆર વડે કોઈને મારવું કે કાપવું નહિ, પરંતુ મારવા વિગેરેની માત્ર સજ્ઞા બતાવવી.

કોઈ યોગ શિક્ષાવડે, અભ્યાસવડે, કોઈ તંત્ર અથવા માયાથી રંગભૂમિ માં પણ શસ્ત્ર ફેંકવું.

અહીં લોકોમાં સાધારણ વપરાતી વસ્તુઓ બતાવી છે, પરંતુ તે સિવાય ની વસ્તુઓ પણ આચાર્યે પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પી લેવી.

સામાન્યાભિનય.

સામાન્યાભિનય—વાણી, અંગ અને ચેષ્ટાવી ઉત્પન્ન થાય છે. નાટ્ય સત્ત્વમાં રહ્યું છે અને જેમાં અધિક સત્ત્વ હોય તેનો અભિનય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, સમાન સત્ત્વ હોય તે મધ્યમ અને હીનસત્ત્વ હોય તે કનિષ્ઠ ગણાય છે.

સત્વનું રૂપ અવ્યક્ત છે, અને તે રોમાંચ તથા અશ્રુ વિગેરે ગુણોથી
 ૧૫ રસોમાં સ્થાનની યોગ્યતા પ્રમાણે આવે છે. ભાવમાં રહેનારા અલંકારો
 ૧૭ સત્વમાં રહે છે.

શ્રીઓને યુવાવસ્થામાં મુખ અને શરીરથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ વિકારોને
 ‘ભાવ’ કહે છે, તે ત્રણ પ્રકારના છે.

૧. અંગજ, ૨. સ્વાભાવિક, ૩. અયત્નજ.

તેમાં ત્રણ પ્રકારના અંગજ, દશ પ્રકારના સ્વાભાવિક અને સાત પ્રકારના
 અયત્નજ અભિનય છે.

શ્રીઓની ચેષ્ટાઓ, જે ભાવ, હાવ અને હેલા એવાં નામોથી પ્રસિદ્ધ
 હોય છે એક બીજી પરસ્પર ઉત્પન્ન થાય છે, એ ત્રણે સત્વનાજ ભેદ છે અને તે
 પ્રરીરમાં સ્વાભાવિક રહેલા છે.

સત્વ એ દેહરૂપ છે, તે સત્વથી ભાવ, ભાવથી હાવ, અને હાવથી હેલા
 ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવ—વાણી, અંગ, મુખ, સત્વ અને અભિનયવડે કવિના અન્તર્ગત ભાવને
 કહે તે. જેમ કે—

ગીતિ

સમય એજ છે સુરભિ, મલય અનિલ છે એજ મનોહારી;
 છે અળખા એની એ, પણ મનની સ્થિતિ નિરખાયે ન્યારી.

હાવ—સંયોગ સમયમાં શ્રીઓના સ્વાભાવિક ચેષ્ટા વિશેષને હાવ કહે છે.
 જેમકે—

ગીતિ.

ભાવ ખતાવર્તી ભામા, બાલ કદંબ સમા વિકારી તનથી;
 કલિત વદન કરી કંઈક, વક્ર, ઉલી વિભ્રાન્ત વિલોચનથી.

૧ ત્રિપેષ આન્તરથી ભરેલ અથવા આન્તિ ગદિત.

રસતરંગિણીકાર શાનુ કવિ લખે છે કે—શ્રીઓની જે શૃંગાર ચેષ્ટા તે હાવ, શ્રીઓને તે, સ્વાભાવથીજ ઉત્તમ થાય છે; માટે તેને સ્વાભાવિક અભિનય કહે છે. તેના દશ ભેદ છે.

૧. લીલા. ૨. વિલાસ, ૩. વિચિત્રિત્તિ, ૪. વિભ્રમ, ૫. કિલકિંચિત, ૬. મોટાચિત, ૭. કુટુંબિત, ૮. વિવેક, ૯. લલિત, ૧૦. વિહૃત.

આ દશે, શ્રીઓની સ્વાભાવિક શૃંગાર ચેષ્ટા છે, એમ શામાટે કહ્યું ? કારણ કે વિવેક, વિલાસ, વિચિત્રિત્તિ અને વિભ્રમ એ પુરુષોને પણ થાય છે. ખરું છે, પરંતુ પુરુષોને તે આપાધિક થાય છે અને સ્વાભાવિકતો શ્રીઓનેજ થાય છે. ત્યારે એમ છે, ત્યારે પછી શ્રીઓને તે સદેવ કેમ થતા નથી ? બરાબર છે, ઉદીપકના અન્વય વ્યતિરેકને લીધે નાયિકાઓને હાવનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે, ઉદીપક હોય ત્યારે હાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ન હોય ત્યારે તિરોહિત થઈ જાય છે, લીલા, વિલાસ, વિચિત્રિત્તિ, વિભ્રમ અને લલિત એ શરીરના હાવ છે; તથા મોટાચિત, કુટુંબિત, વિવેક અને વિહૃત એ માનસિક હાવ છે; કિલકિંચિત સંકીર્ણ હાવ છે, અર્થાત તે શરીરથી થાય છે, અને મનથી પણ થાય છે.

૧. લીલા—પ્રેમયુક્ત મધુસ્વાણીથી તથા શરીર અને અલંકારવડે ઇષ્ટજનનું અનુકરણ કરી ખતાવવું તે જેમકે—

ગીતિ

એડી ખેરી બાળા, ખલ મધુનો વેપ બેથ હાલ;

પેખ્યે નહિ પરખાયે, કોણ ખાલ ને કોણ નન્દલાલ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પ્રિયનાં ભૂષણ, વચન વિગેરેનું જે અનુકરણ કરવું તે લીલા; તેમાં સખી તરફના કૌતુક કલાપ વિભાવ છે, અને પ્રિયનો પરિહાસ કરવો તે અનુભાવ છે. જેમ કે—

હરિગીત

— મૂયોસ્ત સમયે કૃષ્ણનું મન, વ્યભુવા કૌતુક ભરી;

સુભ સુતા વૃષજાનુની રહી, નાદ ખસુરીનો કરી;

સુર્ણી શબ્દ શંકાશીલ હરિ, કરી ક્રોધ વનમાં જાય છે,
પેખી પ્રિયાને કુંજમાં છૂપેલે, સ્મિત મુખ છાય છે.

૨ વિલાસ—કોઈ કારણથી બેસવામાં, ઉઠવામાં અને ચાલવામાં તથા નેત્ર,
બ્રહ્મી કર્મ અને મુખમાં વિશેષ ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ કે

ગીતિ

બેઠે રથામને સન્મુખ, બેઠી વામા વાળે પ્રસારીને,
મન હરતી મોહનનું, મોહિની સત્વર શરીર શૃંગારીને.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગમન, નેત્ર અને મુખ ઈત્યાદિમાં સ્વા
ભાવિક રીતિ કરતાં કાઈક વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય તે વિલસ. તેમા પ્રિયનું દર્શ
ન અને રમરણ એ વિલાસ છે, અને પે તાની ઇચ્છા તથા પોતાની અતુરાર્થનો
પ્રકાશ કરવો ઈત્યાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

ધનાક્ષરી.

કલરવ થતા હોય જેમાં કટિમેખલાના,
કરકતી હોય જરા ત્રિવંત્રી ત્રિવેણી સમ.
શ્રૂલતાના નૃત્ય સાથે ઉછળતું હોય તન,
કુહી રહી હોય કાન્તિ કુંડળની ટાળી તમ
કરી વક્ર કંઠ જરા, વહે એવી અંગનાની,
પદ પાંડય ચારનારી લરતી વધારે શ્રમ.
વક્ર દૃષ્ટિ સૃષ્ટિપર જે ભણી તણાય તેને,
ધન્દ્રથી અધિક લાગ્યશાળી કહું ખાઈ સમ.

૩ વિચ્છિન્તિ—પુખ, વસ, લૂણુ અને વિલેપનનો સ્વરૂપ સ્વીકાર છતાં પણ
ઉત્તમ શોભા ઉત્પન્ન કરે તે જેમ કે—

ગીતિ

જાણે અલિ અરવિન્દે, વરયો વહાલથી ચાહી મકરન્દ,
માન બિન્દો મૃગમદની, એમજ વશ કરતી શ્રી મગ્યન્દ્ર.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—અપ આલૂપલુ ધારણ કરવા તે વિચિત્ર
તિ તેમા સુકુમારતા, પ્રિય સૌભાગ્ય, સૌન્દર્યનો ગર્વ, ક્રોધ અને કલેશ ઇત્યા-
દિ વિભાવ છે તથા ગર્વ, માન અને કલેશ આદિનો પ્રકાશ કરવો એ અનુભાવ
છે, જેમ કે—

છપ્પય

કરમા નધિ પેયૂર, કટકે પ્હેયાં નધિ પાયે,
મસ્તકપર માલિકા, નથી ધારી અખળાએ,
એમ છતાં પણ એક, ઝસૂરી તિલક વધારે,
સાર રૂપ સ સાર માહિ, યોજાને ધારે,
વિધિએ સર્વોત્કૃષ્ટતા, ભાલપટ્ટિકાપર લખી,
જાણે તે પડે મમરનુપે, મનહર મુદ્રા આજખી

૪ વિશ્રમ—મહા, આસક્તિ અથવા હર્ષવડે વાણી, યજીર, અને પોચાક વિ-
ગેરેનો અતિશય જણાય તે જેમ કે—

ગીતિ.

કિંકિણી પહેરી કહે, કયો કમર પર હાર હેત ધારી,
હલખડતી નિજ હાથે, નિરખે નન્દકુ વરને ત્રજનારી.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—વાણી, અગ અને આલૂપલુ એઓતું ન
બોલાવાની જગોએ બોલવું, ન સુકવાની જગોએ સુકવું અને ન પહેરવાની
જગોએ પહેરવું તે વિશ્રમ તેમા થનનો મહા, રા ૧ અને ૦ કહા વિગેરે વિભાવ
છે, તથા પ્રિયસખી આદિના પરિદાસ આદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

મનહર.

ત્યાગ કયો જ્યાએ રાગ લરી રતિ કીડ તલો,
ત્યારે દાન્ત કેડે પટ પોતાનું પ્રમાણીને.
પહેની પ્રભાતે, જતા પહાર દેલિમન્દિરથી,

‘ઇન્દિરાના અંચળને તુર્વ ગ્રહ તાણીને,
કરના પ્રકટ કોપ ચમુની ચપળતાથી,
કોતુકથી ભરતા ‘વિહારી નિજ વાણીને,
‘શ્યામ મન્દ હાસ્યરૂપી સુધાથી બનેલા સ્તિબ્ધ,
રક્ષણ અમારું કરો દાસજન જાણીને.

૫ કિલકિંચિત—હર્ષ વટે હાસ્ય, રૂદન, દુઃખ, ગર્વ, શ્રમ અને અલિલાપનું
વારંવાર મિશ્રણ કરવું તે. જેમ કે—

ગીતિ.

ધડકે હૃદય, ચડી જી, હર્ષ સરસ મુખ હાસવાસ બહાલ,
મહ છકેલ માનિર્નાં તન, પરશે છકિ છકિ નવિન નન્દલાલ.

રસતર ગિણીકાર લખે છે કે—શ્રમ, અલિલ પ, ગર્વ, સ્મિત, હર્ષ લય
અને ક્રોધ એઓની જ્યાં નિરંતર સંકરતા હોય ત્યાં પ્રાજ્ઞનોએ કિલકિંચિત
હાવ જણવો. તેમા નવિન યૌવનના ઉદ્ભવને લીધે ચંચળપણું ઇત્યાદિ વિભા-
વ છે, અને કર્તાવ્યનો અનિશ્ચય ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમ કે—

હરિગીત

‘અંડત્વપર કોદંડ આરોહુરણ કરે છે આ સમે,
‘વટપદ રતાશતણી હૃદયમાહે સ્પૃહા રાખી રમે,
‘કંપાયમાન સરોજ આ સનેહે સુધાવૃદ્ધિ કરે,
‘શાં કારણે આ સ્વર્ણનો ગિરિ ખેદ નિજ અંગે ધરે?

અથવા

મનહર

રોપતણા ગૃહ રૂપી નેત્રમાથી નિકળેલી,

૧ લક્ષ્મી ૨ કૃષ્ણ, ૩, ૪, ૫ કોદંડ-ચંડન પર આરોહણ કરે છે. અર્થાત
બકુલી કોપ તરફ જાય છે ૫ વટપદ રતાશની સ્પૃહા ગળે છે અર્થાત ચતુ રાગને-નેહને
ચાહે છે. અથવા લાલ થા-નીં છત્તી રાગે છે ૬. સરોજ સુધાવૃદ્ધિ કરે છે અર્થાત મુખ-
માથી અમૃત ઝરે છે ૭. ચંચળ ગિરિ જે-ધરે છે અર્થાત કુચમંડન પીડા પામે છે.

ત્રાસ 'ધરણીધરથી પીડા અતિ ધારતી,
મંદ હાલ્યરૂપી સુધા ધારાએ વિટાઈ વળી,
હૃદયે દળાઈ કંઈ વહેમથી વિચારતી.
પગની પરંપરાથી ભૂષિત બનેલી તેમ,
સ્નેહ રને નહાઈ નિત્ય અઘને નિવારતી,
ફેલાતી અપાર છટા સતીના કટાક્ષતણી,
રક્ષણુ અમારું કરે રાખી વિમલા રતિ.

૬ મોટાચિત—પ્રિય જનના પ્રેમને લીધે તેની વાત થતી હોય તેમાં અથવા
તેના દર્શનમાં કોઈ બેઠાથી પોતાનું ધ્યાન નથી એમ બીજાને
જણાવવું તે જેમ કે—

ગીતિ

વશીકરણુ સમ વેગે, સુણી આપનું નામ નન્દલાલ;
તન સલોમ, મન મોહિત નયન જાંધ, ભરી સ્વેદ બેઠી બાલ.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—વાતમાં ધ્યાન ન રાખતાં કોઈ બીજું ન
જાણી શકે એવી રીતે વારંવાર પ્રિયના દર્શનની રટ્ટુડા તે મોટાચિત. તેમાં
સપત્નીથી ત્રાસ તથા લગ્ન વિગેરે વિલ વ છે, અને મનના પ્રેમનું કથન
કરવું તથા સંકેતનું નિવેદન કરવું ઇચ્છાદિ અનુભાવ છે જેમકે—

ધનાદાસી.

કોઈપણ રૂં તે રાધા સ્નેહની કથાનો રત,
સાંભળવા ગમે નહિ નિજ ઉરમાહિ આશ.
પરંતુ 'વિદીર્ણ' રત લેખા કરવાને મિયે,
મન્દિરથી બહાર આવી વિરચતી શ્રુવિલાસ,
નયનો નચાવી, ફરકાવીને કલશ કુચ,
સ્વેદથી કિષાવી કર, પરમ ધરી પ્રકાશ.

રખલિત કટિથી વારવાર વૃષભાનુસુતા,
ફરે છે હુલાસ ભરી રમરમુતની આસપાસ.

૭ કુટુંબિત—કેશ, સ્તન તથા અધર વિગેરેના અહલુમાં અતિ હર્ષના આશ્ર-
યથી ઉત્પન્ન થએલ સુખને હુઃખરૂપ બતાવવું તે. જેમકે—

ગીતિ

કર ખેચે ખેચાણે, નિજ ઈન્દ્રિય પતિ તરફ ખ્યારે;
જૂઠો રોષ જણાવે, નાથ 'નીર્વાનો સ્પર્શ' કરે જ્યારે.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સુખમા હુ.ખની ચેષ્ટાઓ કરવી તે કુટું-
બિત. તેમાં પ્રીતિ, ઉત્કંઠા, હતાશન, કુંતલ અહલુ અને અધર અહલુ ઇત્યાદિ
વિભાવ છે; તથા કપટથી શરીર સંકોચી લેવું અને કપટથી સીતકાર કરવા
ઇત્યાદિ અનુભાવ છે. જેમકે—

હરિગીત.

જ્યાં જાય છે કર રોકવા, ત્યાં અંગુલી રિંચર થઈ રહે,
ખડકી તણા વિશ્લેષ થાયે કુટિલ, નેત્ર સુધા વહે,
જ્યારે કરે છે હૃદયવલ્લભ ગાઠ આલિંગન ભણે;
ત્યારે સુતનુના મુખથી માત્ર નકાર અરવો નિકળે.

૮ વિવેક—ઇષ્ટ જનમા ઇર્ષ્યા પ્રાપ્ત થવાથી મનમા અભિમાન આણી સ્ત્રી
અનાદર બતાવે તે જેમ કે—

ગીતિ.

નિરખે છે શુ નટવર, સ વર તોડી સુખદ લાજ સૂન,
હું વૃષભાણની ડુંવરી તુ પ્રતાર્થી પણ અહીરનો પુન.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—ગર્વ તથા અભિમાનથી ઉત્પન્ન થએલો
અનાદરાત્મક વિકાર તે વિવેક. તેમા યૌવનમદ, ધનમદ, કુલમદ અને પ્રિય-

ના અપરાધ વગેરે વિભાવ છે; તથા ન ગણુકારણું, દુર્વચન અને દુષ્પ્રેક્ષણ ઇત્યાદિ અનુભાવ છે જેમ કે—

હરિગીત.

કરીં દીન દ્રષ્ટિપાત, જોડી જુગલ કર જ્યારે પતિ;
આંચો નિકટ ત્યારે ઉપેક્ષા અંગના કરવી અતિ;
સર્ખોતા વદનપર કલિત કુંડલમાં જડેલાં રત્નની;
દેખા નિરખવાકેરી આકાંક્ષામહી તદ્રુપખની.

૬ લલિત—શ્રી પોતાના હાથ તથા પગ વગેરે અંગોને નેત્રની સાથે કોમ-
ળતાથી જમીન ઉપર આરોપણ કરે તે જેમ કે—

ગીતિ.

સજ્જ સોળ શૃંગારો, કટિ લલુ, દીર્ઘ નયનવાળી દારા;
જુઓ અહીં આવે છે, તમને મળવા કાજ પ્રાણ પ્યારા.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—સર્વ અંગમાં યથા ઘટિત આલુષણ ધારણ કરવાં તે લલિત રિમત વગેરેનો આમાં અન્તર્ભાવ ઘર્ષ જાય છે, તેમાં મનની પ્રસન્નતા, પ્રિય તમનો આદર, પ્રીતિ અને ધીરપણું એ વિભાવ છે, તથા પ્રિયને વશ કરવા, લોકોની પ્રીતિ અને પોતાનો ચમત્કાર વગેરે અનુભાવ છે, જેમ કે—

મનહર

ધારણ કયોં છે નાક મંલુ કટિ મેખલાનો,
ચપલને ચાર પ્રાન્ત ચલુના જણાય છે.
મનહર નારીનું પ્રસન્ન મુખ મંડળ છે,
પુલકથી પ્રમદા સ્પુરાચમાન થાય છે.
કિચિત વિકારવાળા નાભિ આદિ અવયવો,
નિરખવા લોચન સદૃશો લલચાય છે.
કરતાં હિચ્ચાર જેના અધર વિરાળે એવી,

કોના કેલિ ગૃહભણી બુવતી આ બાય છે ?

૧૦ વિહુત—સ્રીને વચન બોલવાનો વખત પ્રાપ્ત થયાં છતાં કોઈ વિદ્યથી અથવા સ્ત્રી સ્વભાવથી ન બોલી શકાય તે. જેમ કે—

ગીતિ

શ્યામ સમાગમ થાતાં, લક્ષ્મીથી તું રહે મોન ધારી ;
આ રીતિ નહિ ઉત્તમ, યૌવન પ્રગટયા છતાં ખ્યારી તારી.

રસતરંગિણીકાર લખે છે કે—પ્રિયની પાસે અભિલાષા પૂર્ણ કરવી તે વિહુત. તેમાં ખોટી શરમ વિગેરે વિભાવ છે, અને અન્યથા વ્યવહાર આદિ અનુભાવ છે તે વિહુત વ્યાજ (મિષ) થી તથા લક્ષ્મીથી થાય છે.

વ્યાજથી જેમ કે—

હરિગીત

કમનીય પાર્વતીને કપોલે તિલક કરવા જે સમે,
ધન્યા કરી અવિનાશીએ, પશુ એ ન ગિરિજાને ગમે;
જેથી હરેલાં સર્પથી નિદ્રોંધ મનવાળાં સતી,
નિજ વચના વાણીથી ઠારે કેલિમન્દિરની ખતી.

લક્ષ્મીથી જેમ કે—

હરિગીત

આનંદમાં આવેલ ચદુનન્દન તણા કર આર્ણને,
નહિ રાખ રોકી, એ વચન ઉચ્ચારતી નિજ આર્ણને;
અંચળ ચક્રેર સમાન લોચનવાળી રાધા અતિ જવે,
હણી ઉદક અંજલી મુખકમલપર, મોન રહેવા સૂચવે.

હેલા—શૃંગાર રસથી ઉત્પન્ન થતા હાવ જ્યારે લલિત અભિમાનય-
યુક્ત હોય ત્યારે તેને હેલા કહે છે. જેમ કે—

ଉପାଦାନ.

ઉરોજના રૂઢિભેદે, સર્વ અંગમાં સંપ્રભ અતિ ફેલ્યો;
પ્રમાર વયમાં જેણે, સખીઓના મનમાં સંશય મેલ્યો.

अयत्नज अभिनयः

१. शोभा, २. कान्ति, ३. हान्ति, ४. माधुर्य, ५. धैर्य, ६. भाग-
द्वय, ७. आहार्य.

૧ શોભા—ઉપભોગથી વૃદ્ધિ પામેલ રૂપ, યૌવન અને લાવણ્યવટે . અંગેશુ
આભૂષણ વિના પણ શોભવું તે જેમ કે—

ଉତ୍ପନ୍ନ.

નહિ સૂઝેલું સુમન, રાત વર્ણી નહિ વીધેલું,
 નખથી ખંડિત નહિ, કલિત કિસલય કીધેલું;
 જેના રસનું કયું, નથી આ સ્વાદન, એવું,
 મનહર નૂતન મધુ, ફેપ રેઝપિસુતાનું તેવું;
 હોય નહિ શું અખંડ આ, પુણ્યતણું ફળ અધરહિત,
 જાણું ન એતદ્દલોક્તા કયો, વિધિ સ્થાપયે મુદ રહિત.

૨ કાન્તિ—જેમાં અપૂર્વ કામોદીપન થયું હોય એવી ચોસા. જેમ કે—

ધ ક્ષત્રી.

પરમ પ્રકાશમાન વદન સુધાકરની,
 ચોભાના સમઠે જેને અલગ ક્યોં અપાર.
 પ્રિયો પ્રસિદ્ધ કુચ કાન્તિના પ્રભાવથી,
 પામ્યો પરિપક્વ વળી હસ્તની પ્રભાએ હાર.

१. उद्भवयथी, २. साङ्गत्तथा, ३. तेना भोगयनार श्यामी. ४. यन्त्र.

જણાય છે કૃષ્ણ, જેવું ચિન્હ ચકલીને ક ઠે,
એકઠો થએલ તેમ અવનીનો અન્ધકાર,
ના મળ્યેથી સુન્દરીના શરીરનું સ્પર્શ મુખ,
રોષ કરી ચોટયો ચતુરાના ચોટલા મોઝાર.

૩ દીપ્તિ—અતિ વિસ્તાર પામેલી કાન્તિ. જેમ કે—

ગીતિ

વિલાસ તરુણપણનો, વિકાસ અતિ સોન્દર્યની સ પકનો;
અવનીનું આલૂપણ, વશીકરણ છે યુવાનના મનનો.

૪ માધુર્ય—સર્વ અવસ્થામાં, દીપ્તિમાં, લલિતમાં અને બીજી ચેષ્ટાઓમાં
ઔદત્ય ન હોય, અર્થાત્ રમણીયતા હોય તે. જેમ કે—

સ્વગ્ધર

શેવાળેથી છવાયું, સરસિય પપ્પ એ, રમ્ય જોતાં જણાય,
છે મેલું પક્ષ તોયે, ઘુતિ હિમકરની, શ્રેષ્ઠ દેખી સદાય;
વામા આ વટકલેથી, પણ અતિ વિલસે, નિર્મળું ધારી નૂર;
શેવાને શું ન એને, અવનિ ઉપર જે આકૃતિ છે મધુર.

૫ ધૈર્ય—સર્વ અવસ્થામાં આત્મશલાઘા વિનાની તથા આંચત્યવડે નહિ હણા-
એલી સ્વાભાવિક ચિત્ત વૃત્તિ હોય તે. જેમ કે—

સ્વગ્ધર

હૈયું બાળે હમેશાં, હિમકર ગગને, પુર્ણ છોને પ્રકાશી,
કિંવા આ દેહ દેહાહી, મદન મરણથી, અન્વ દેગે દશા શી ?
છે સ્વામી શલાઘ્ય મારા, વિદિત વિમલ છે, માત ને તાત ચિત;
વિખ્યાતિ વંશની છે, અધિક, ન જન આ, તેમ છે ના જીવિત.

૬. માગલશ્ય—રતિપ્રયોગમાં ભયરહિત થવું તે. જેમકે—

૧. દહન કરી બાળી ૨ વ...ાણના લાયક

ગીતિ.

ચુંબન કરતાં ચૂમે, આલિંગન કરતાં આલિંગે છે;
દંશન કરતાં દંશી, વલ્લભને વામા વશ કરી લે છે.

૭ ઔદાર્ય—સર્વ વખતે વિનય રાખવો તે. જેમકે—

મનહર.

જાણે અપરાધ મારો સર્વ સ્પષ્ટ રીતે તોય
વચન કઠોર એકે પણ ઉચરે નહિ.

ક્રોધ કરી કર્ણુતણી કલક્રી ન કાઢી નાંખે,
ભંગ ભ્રુટીનો કોઈ વખત કરે નહિ.

કોઈ સખી અન્તઃપુરકેરી બાળીએ જઈને,
છિદ્રથી વિલોકે ત્યારે બહાવ વિસરે નહિ.

આંખે ભરી આંધુ, કરે રૂઢન અપાર પણ,
કાન્તા કમનીય મારી, ધૃષ્ટતા ધરે નહિ.

ઉપર કહેલા ભાવો સુકુમાર એવા લલિત પ્રયોગમાં હોય છે, તથા
વિલાસ અને લલિત ભાવ વિના બાકીના દીપ્તિમાં પણ યોગ્ય છે.

સત્વાચ્ચિનય.

નાયકમાં રહેનાર સાત્વિક ગુણ આઠ છે,

૧. યોભા, ૨. વિલાસ, ૩. માધુર્ય, ૪. સ્વર્ય, ૫. ગાંભીર્ય, ૬.
લલિત, ૭. ઔદાર્ય, ૮. તેજ.

૧ યોભા—દક્ષતા, શેર્ય, ઉત્સાહ, નીચ અર્થમાં નિન્દા અને ઉત્તમ લોકોની
સાથે જ્યાં સ્પર્ધા હોય તે જેમ કે—

ગીતિ.

તીવ્ર તાડકાકેરા, ઉમાતેથી ડર્યા ન અસુરારિ;
પ્રહાર કરવા ઉઠ્યા, ચણુ અઝગા ગણી દયા દિલે ધારી.
ઉત્તમની સાથે સ્પર્ધા જેમ કે—

છપય.

સુખદાયક સ્થળ જુઓ જરા આ આગળ ચાલી,
કિરાતરૂપે અહીં, કોડતા હતા રૂકપાલી,
તેના મૌલિમધ્ય, અર્જુને વેગે આવી,
શરનો કર્યો પ્રહાર, કઠિન કોઈડ નમાવી,
ભુજઈડનું મંડલ કરી, ઉઠ્યા ત્યાંહિ ચત્રિશૂલપર,
અદ્ભુત એ અર્જુનતણી, કથા સુણી કલાસપર.
હક્કશોભા જેમ કે—

વસંત તિલકા.

બણે બનાવ્યું લઈ વજ્ર સહસ્ર ખાસ,
જેણે કર્યો ત્રિપુર દાનવનો વિનાશ;
પામેલ વૃદ્ધિ સુર તેજથી દિવ્ય હીપે,
એવું ધનુષ્ય ધર્યું રામતણી સમીપે.
જે રીત બાલ કરિનો કર અદ્રિ માથે,
જેરે પટે ત્યમ ઉપાડી ધનુષ્ય હાથે;
ટંકાર ગર્વથી કર્યો ગુણુ જે ચીં બાળે,
તોડયું ત્વરાથી ધનું, બ્રાન્તિથી સર્વ ભાળે.

ગોવર્ધ શોભા જેમ કે

મનહર

પોતાનાં આંતરડાથી બંધાયેલ અમ્મપદ,

મૂર્છાના વિરામે વ્યાધિ વધકે વધારે છે.
 ખૂચી ગયું ખરેખર કાયામા કવચ તોય,
 તિરાશને આશારૂપ વચન ઉચારે છે.
 શસ્ત્રથી શરીર આખું થયું ઊભલિત્ત છતા,
 શત્રુ મુલદોને અતિ ધૈર્યદાં પિછારે છે.
 જયશ્રીના ધામરૂપ મોટા રહુરત ભ માથે,
 ધન્ય ધન્ય વીર એ ધ્વજની છબિ ધારે છે

૨ વિલાસ—વીરત્વ પ્રવર્તાવનારી દૃષ્ટિ, વૃષભ સરખી ધીરોદ્વત ગતિ અને મં-
 દહાસ્ય પૂર્વક ભાવણુ બ્યા હોય તે. જેમ કે—

છરપય

નિલોર્કીનું તુલુ તુલ્ય 'સત્ત્વ' 'ચત્ત્વર કરનારી,
 દૃષ્ટિ છે અતિ દીર્ઘ, હામ અરિની હરનારી,
 ગતિ ઉદ્વત ને ધીર, વિશ્વમા કોણુ વખાણે,
 નભાવતી ના હોય, ધરાને ભેરથી ભણે ?
 ધરનારો શીશુ વય થકી, ગૌરવ ગિરિ સરખું સરસ
 આ શું ગર્વ સાક્ષાત્ કે, આવે છે અહિં વીરરસ ?

૩ માધુર્ય—ધણા વિકાર હેતુ છતા પણ સાધનોના અવ્યાસથી કાયમા ભે-
 ડાઈ રહેલુ તે. જેમ કે—

મનહર

એક બાણુ બાલ કરિ દ ત મમ મુદ્ધ પ્રવેન,
 સીતાના કપોદ્ધ બ્રાજે ભગ્ય મોહ ભરવા
 સસ્મિત ને રોમાચિત ક જ મુખ થયું, છાઈ,
 મંડસ્થળમાથે ક્રમ વિદ્યુતિની વરતા.
 બીજી બાણુ અમુરની મેનાવણે કાલાહુલ,

સામગ્રતા, જોતા પલુ ધ્યાને નાંહિ ધરતા.
 રઘુકુળમાં પ્રતાપી દશરથનંદ દિવ્ય,
 દીપે જટામૂટ કેરી ગાંઠ દ્રઢ કરતા.

૪ રથેય—શુભાશુભ પ્રારબ્ધથી ઉત્પન્ન થએલ ધર્મ, અર્થ કે કામના સંયોગ-
 વાળા વ્યવસાયથી ચલિત ન થવું તે. જેમ કે—

ગીતિ

પ્રાયશ્ચિત કરીશ હું, પૂજ્ય આપના વચનં વ્યતિક્રમથી;
 પલુ નહિ કરે હું દ્વિપિત, રાક્ષે ગ્રહણનું મહાનં વ્રતે શ્રમથી.

૫ ગાંધીય—ક્રોધ, હર્ષ કે ભય વિગેરે ભાવોમાં આકૃતિ (ચહેરા) કરે નહિ
 તે. જેમ કે—

ઇન્દ્રવજ્રા.

આળ્યા સભામાં અભિપેક્ષ માટે,
 જાણું પડ્યું તુર્ત વિરાનવાટે;
 મંહર્ષ કે શોક થયો ન લેશ,
 એ રામને હું પ્રણમું હમેશ.

૬ લલિત—જ્યાં શૃંગાર, આકાર અને ચેષ્ટા સ્વભાવથીજ સુકુમાર હોય તે.
 જેમ કે—

છંદપ્રય

સ્વાભાવિક સુકુમાર, મનોહર નિત્ય નિરખતાં;
 શુભ સોન્દર્ય સમેત, કામનો વિલાસ વધતાં;
 હતું ઉપમારૂપ, રૂપ મારું જગ જાહિર;
 એજ યથું ઉપમેય, બળીને અન્તર બાહિર;
 તાપ જેહ મુજ તન વિપે, બાધા બહુ દિનથી કરે;
 નહિ તપાવતો હોય શિદ્ધ, વિધિ એના તનને અરે ?

૭. ઔદાર્ય—પોતાના પુત્ર, આદિમા તેમજ બીજાને વિષે પણ પ્રિયતા-
પણુ, દાન અને સલાજવું. ઇત્યાદિ શુભ હોય તે. જેમકે.

શ્રુતવાહન—

વસન્તતિલકા.

નાડી મુખેથી હજુ રક્તા વહે વિશેષ,
છે માહરા ચરીરમા હજુ માસ શેષ,
તુ ^૧ વિશ્વવાહન ! અતૃપ્ત મને જણાય,
છોડી વિરામ કર ભક્ષણ સર્વ ^૨ કાય.

સાપુંડેષ ઉપર ઉપકૃતિ—જેમકે—

અનુષ્ટુપ્

આ અમે આ અમારી સી, કન્યા આ કુલજીવન,
ઈચ્છા મુજબ આજ્ઞા દો, માયાથી વિરમ્યું મન.

૮ તેજ—શત્રુએ કરેલ અપમાનાદિકને, પ્રાણત્યાગ થવાના સમયમા પણ
સહન ન કરી શકાય તે. જેમકે—

ગીતિ

ઐ સભ પ દોળાથી, ધરાવતા જગ હશે મનસ્વી જનો, ^૧
જે અશુભી દર્શનથી, તણ દિએ છે ગર્જા અપમાન તનો.

શારીરાભિનય.

શારીરાભિનય છ છે.

૧. વાક્ય, ૨. સૂચા, ૩ અંકુર, ૪. શાખા, ૫ નાટ્યાચિત, ૬.
નિવૃત્ત્યંકુર.

૧. વાક્ય—નાના પ્રકારના ભાવ, રસ અને અર્થવાળાં પદોવડે રચેલ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત વૃત્તોમાં જોલાય તે.

૨. સૂચા—જ્યારે પ્રથમ વાક્યાર્થ અથવા વાક્ય સાત્વિક અભિનયવડે જણાવવામાં આવે, અને પાછળથી વાક્યાભિનય કરવામાં આવે અર્થાત્ વાક્ય જોલવામાં આવે તે.

૩. અંકુર—નિપુણ પુરુષોજ બાણી શકે એવા, હૃદયમાં રહેલ ભાવને વચનો વડે અથવા અગવિકારોવડે સૂચાની પેઠે જણાવવામાં આવે તે.

૪. શાખા—જ્યાં શિર, બુજ, ગોઠણ, સાયળ, હાથ અને પગવડે અનુક્રમે અભિનય કરવામાં આવે તે. અહીં બુજ આદિ શાખાઓવડે માર્ગ જતાવવામાં આવે છે માટે તેને શાખાભિનય કહે છે.

૫. નાટ્યાધિત—પ્રવેશકોએ સમાગમ પર્યન્ત નાટકના ઉપચારોવડે નાટ્યમાં કાવ્યના ઉત્કર્ષ માટે અભિનયથી “ના” કરાય તે. અથવા ભાવ અને રસથી મજેલા હર્ષ, શોક અને રોષ આદિવડે ધ્રુવાઓમાં જે અભિનય કરાય તે.

૬. નિવૃત્ત્યંકુર—જ્યાં ખોળાએ કહેલ વાક્યને અન્યપુરુષ સૂચાભિનય વડે યોજે એવા સખંધવાળા અર્થનું જે કથન તે.

ઉપર જતાવેલ અભિનયો, ભાવ અને રસયુક્ત જે માર્ગમાં યોજાય છે તે બાર માર્ગો કાવ્યની વસ્તુમાં હોય છે અને તેં પશુ અભિનયરૂપ કહેવાય છે.

છાદશ માર્ગ.

૧. આલાપ, ૨. પ્રલાપ, ૩. વિલાપ, ૪. અનુલાપ, ૫. સંદલાપ, ૬. અપલાપ, ૭. સદેશ ૮. અતિદેશ, ૯. નિર્દેશ, ૧૦. ઉપદેશ, ૧૧. ૧૨. વ્યપદેશ.

આલાપ—જે વાક્ય જોલવામાં આવે તે.

પ્રલાપ—અર્થ વિનાનું જોલવું તે

વિલાપ—જે વાક્યમાં ચોકજન્ય હુન્નુનું નિરૂપણ હોય તે.

અનુલાપ—બહુવાર એકનું એક વાક્ય કહેવું તે.

નિલાપ—(લક્ષણ મળતું નથી. માટે બુદ્ધિથી સમજી લેવું).

અપલાપ—પ્રથમ કહેલ વાક્યને બીજે પ્રકારે કહેવું તે.

સંદેશ—“ તું આ વચ્ન કહેજે ” એમ બીજને કહેવું તે.

અતિદેશ—“ જે તે કહ્યું, તેજ મેં કહ્યું ” એમ બોલવું તે.

નિર્દેશ—“ હું લોપ કહ્યું છું ” એમ બીજને જાતાવવું તે.

ઉપદેશ—“ આ કર, ૨૧૧ પકડ ” વગેરે અન્યને કહેવું તે.

વ્યપદેશ—કોઈ ત્રિપ (બહાનું) થી બીજને કહેવું તે.

ઉપર કહેલ માર્ગો સર્વ અભિનયોને યોજનારા છે.

માર્ગના બીજ સાત ભેદ.

૧. પ્રત્યક્ષ, ૨. પરોક્ષ, આ બન્નેના ત્રણ ભેદ છે.

૧. ભૂત, ૨. ભવિષ્ય, ૩. વર્તમાન—આ ત્રણ પણ બે પ્રકારના છે.

૧. આત્મસ્થ, ૨. પરસ્થ.

પ્રત્યક્ષ-આત્મસ્થ-વર્તમાન—“ હું કરું છું, બોલું છું ” વગેરે

આત્મસ્થ-પરોક્ષ-ભવિષ્ય—“ હું કરીશ, બોલીશ, જઈશ ” વગેરે

આત્મસ્થ-પરોક્ષ-ભૂત—“ મેં શત્રુઓને માર્યા, છાત્યા, ભાંગ્યા ” વગેરે

પરસ્થ-પરોક્ષ-ભૂત—“ તે માર્યા, છાત્યા ” વગેરે.

પરસ્થ-પ્રત્યક્ષ-વર્તમાન—“ આ પુરૂષ બોલે છે, કરે છે, જાય છે ” વગેરે

પરસ્થ-પરોક્ષ-ભવિષ્ય—“ આ પુરૂષ બોલશે, કરશે, જશે ” વગેરે

પરસ્થ-પરોક્ષ-વર્તમાન—“ તે પુરૂષ જાય છે, કરે છે ” વગેરે

આ પ્રમાણે સ્વ (પોને) અને પર (બીજ) માં રહેલ ક્રિયાના કાળ-લેહથી સાત ભેદ થાય છે, અને બીજ પણ અનેક ભેદો થાય છે.

હૃદયને હાથનું વ્યવધાન કરી જે નાટ્યકર્મમા બોલાય તે આત્મસ્થ અથવા હૃદયસ્થ, અને બાકીનું પરોક્ષ બોલવું.

અન્ય ક્રિયાઓમાં જેમ શિર, મુખ, હાથ, છાતી, કેડ, સાથળ અને
 ૧૨ણ વગેરેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, તેમ વિવિધ અભિનયોમાં પણ
 રવામાં આવે છે.

નાટકના બે ભેદ છે.

૧. આભ્યન્તર, ૨. બાહ્ય.

શાસ્ત્રની ભાવનાવાળા નાટ્યજ્ઞ પુરૂષોએ સુંદર હસ્તવિન્યાસવડે અભિ-
 નય સહિત ભજવી બતાવવા લયક, રસયુક્ત, સપ્રાન્ત પાત્રો વિનાતું, લય,
 ગાલ, કળા અને કાળના પ્રમાણવાળું; છુટાં અને સમગ્રય તેવાં પદોયુક્ત ભા-
 વણુવાળું અને સામળવામાં કઠોર ન લાગે એવું જે નાટક હોય તે આભ્યન્તર
 નાટક કહેવાય છે. એ આભ્યન્તરથી વિપરીત લક્ષણવાળું, શાસ્ત્ર નિયમ નહિ
 સાચવતા મરજીમાં આવે તેમ ગતિ અને ચેષ્ટાઓ જેમા રહી હોય, તેમજ
 ગીત તથા વાદ્ય જેમાં ઘણાં ચોજેલાં હોય તેને બાહ્ય નાટક કહે છે

નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને બાલુનાર આચાર્ય વિના અન્ય પુરૂષો નાટ્યપ્રમાં
 આવતી માત્ર ક્રિયાઓવડેજ ઉપર કહેલ બાહ્ય નાટકો રચે છે.

જે નાટક, નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તે આભ્યન્તર, અને
 નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલ લક્ષણોથી રહિત હોય તે બાહ્ય બાણુવુ.

ઈન્દ્રિયાર્યાજ્ઞિનય.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ—એ ઈન્દ્રિયોના ત્રિપયોને તથા
 ઈન્દ્રિયોને અમુક ભાવોવડે બતાવાય છે.

શબ્દ—દૃષ્ટિ કાંઈક વાઙી રાખી શિરને એક પડખા તરફ વાકું રાખવું
 તથા અંગુષ્ઠ પાએની તર્જનીને કાન પાસે રાખી શબ્દ સાંભળ્યો હોય
 જેમ બતાવવું.

સ્પર્શ—મન્ને નેત્રને કાંઈક ખેચી, પ્રક્ષેપ કરી, ગાલ પાસે ખસો અડા
 ડી સ્પર્શ થયો બતાવવો.

રૂપ—જન્મે હાથવટે પતાકા કરી, શિર ઉપર રાખી, મુખ કાંઈક ચંચળ કરવું; તથા દૃષ્ટિ કાંઈ જોતી હોય તેમ રાખી રૂપ બતાવવું.

રસ ૧—ગન્ને નેત્રને ઘાંટ ખેંચી, નાક કુઝાવી, તથા એક વખત ગન્ધ ૧ શ્વાસ ઉઘો ખેંચીને રસ અને ગન્ધ બતાવવાં.

એ રીતે ત્વક, ચમુ, જિહ્વા, ગ્રાણી અને શ્રોત્રરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયોના તથા વિષયોના ભાવો ધાય છે.

ઉપર કહેલ પાંચે વિષયો મનથી અનુભવાય છે, જેનું મન જે વિષય ઉપર લાગેલું ન હોય તે વિષયને તે જાણી શકતો નથી, માટે મનોભાવ જાણવાની જરૂર છે.

મનોજાવાજિનય.

તેના ત્રણ પ્રકાર છે ૧-ઈષ્ટ (પ્રિય) ૨-અનિષ્ટ (અપ્રિય) અને ૩-મધ્ય ઇષ્ટ—આનંદ, રોમાચ અને મુખ પ્રકુચિત થવું વિગેરે ભાવોવડે ઇષ્ટ

એવા શબ્દ. -પર્યં, રૂપ રસ, અને ગન્ધ બતાવવા

અનિષ્ટ—શિર ત્રાસુ રાખવું, નેત્ર સ કોચવાં અને દૃષ્ટિવડે જોવું નહિ, વિગેરે ભાવોથી અનિષ્ટ વિષયો બતાવવા.

મધ્ય—મન અતિ ખેદવાળું નહિ તેમ અતિ તિરસ્કારવાળું નહિ પણ નહિ, એવા મધ્યસ્થ ભાવવડે મધ્ય મનોભાવ બતાવવો જેમ કે— ‘તેણે આ કામ કર્યું’, તેનું આ છે તે આમ કરે છે ’’ વિગેરે.

અજિનયના બીજા નવ લેહ.

૧-મધ્યસ્થ ૨-આત્મસ્થ ૩-પરસ્થ.

મધ્યસ્થ—પરોક્ષ કાળના અભિનયો બતાવાય તે.

આત્મસ્થ—પોતાના અનુભવવડે જે વિષય બતાવાય તે.

પરસ્થ—જીવના અનુભવેલ વિષયનું વર્ણન કરાય તે.

સ્ત્રી સ્વજ્ઞાવ.

બહુધા સર્વ ભાવોની ઉત્પત્તિ કામવડે થાય છે. તે કામ ઘણા પ્રકારના છે. જેમકે ધર્મકામ, અર્થકામ, મોક્ષકામ, તથા સ્ત્રીકામ વિગેરે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના સમાન યોગનેજ “ યોગ ” કહે છે.

સર્વ જનોને સાંસારિક સુખદુઃખની નિવૃત્તિ કરનાર અને દુઃખમા પણ સુખ આપનાર કામ છે.

રતિ સંલોગ કરાવનાર અને ઉપચારોવડે પુષ્ટ કરેલ સ્ત્રીપુરૂષના શુભ સંયોગને શુંગાર કહે છે.

બહુધા સર્વ મનુષ્યો હમેશાં સુખની ઈચ્છા કરે છે, અને સુખનું મૂળ સ્ત્રીઓ છે, તેમનો સ્વભાવ વિવિધ પ્રકારનો હોય છે.

સ્ત્રીઓ—દેવ, અસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, નાગ, પક્ષી, પિશાચ, યક્ષ, વ્યાલ, નર, વાનર, હસ્તિ, મૃગ, મીન, ઉષ્ટ્ર, મકર, ખર, સૂકર, અશ્વ, મહિષી, અજ, ગો અને અજા વિગેરેના સ્વભાવવાળી હોય છે.

દેવશીલા—સ્નેહવાળાં અને ઝગઝગતાં નેત્રવાળી, સ્થિર ભાવવાળી, મંદ નિમેષવાળી, રોગ વિનાની, કાન્તિવાળી, સત્યતા, સરલતા અને દયાયુક્તા; અદ્ય સ્નેહવાળી, સમાન પ્રીતિવાળી, ગન્ધ અને પુષ્પમા પ્રેમવાળી તથા હૃદયને સુખ કરનારી હોય તે.

અસુરશીલા—અધમ, નિરંતર સ્થિર ક્રોધવાળો અતિ કઠોર, મધ અને માંસમાં પ્રીતિવાળી, બહુ માનવાળી, અચળ, અતિ લોભી, કંડવું બોલનાર, હમેશાં કલુષા કરનારી, ઇર્ષાવાળી અને સ્નેહ વિનાની હોય તે.

ગાન્ધર્વશીલા—સુંદર નેત્રવાળી, શોભાયમાન નખ અને દાંતવાળી, નામુક અંગવાળી, મંદ હસીને બોલનારી, યોદી સતતિવાળી, રતિમાં પ્રીતિવાળી, નૃત્ય, ગીત તેમજ નાટકમાં સ્નેહવાળી, આનંદી, શરીર સાફ રાખનારી, અને જેના શરીરની ચામડી, કેશ તેમજ નેત્રતેજવાળાં હોય એવી સ્ત્રી.

રાક્ષસશીલા—જાડાં અને ઉંચાં શરીરવાળી, રાતાં અને લાંબાં નેત્રવાળી, કંઠાર રૂવાટાંવાળી, દિવસે સુનારી, ખુદ્દું બોલનારી, નખ અને દાંતના ક્ષત કરનારી, ક્રોધી, ઇર્ષાવાળી, કલેશ કરનારી અને રાત્રીમાં વિહાર કરનારી હોય તે.

નાગશીલા—તીક્ષ્ણ નાકવાળી, મ્હોટા દાંતવાળી, શેલતાં અંગવાળી, રાતાં નેત્રવાળી, નીલ કમલ સમાન વર્ણવાળી, બહુ ઉંઘનારી, બહુ માનવાળી, બહુ ક્રોધવાળી, પશુની પેઠે જલુનારી, કાચેના આરંભમાં ચંચળતા રાખનારી તથા ગન્ધ અને પુષ્પમાં બહુ પ્રીતિવાળી હોય તે.

પક્ષીશીલા—અલંકાર સાંકડા મુખવાળી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળી, સ ભોગમાં પ્રીતિવાળી, મધ, આસવ અને દુગ્ધમાં રનેહવાળી, બહુ સતતિવાળી, ક્ષુભમાં પ્રેમ રાખનારી, શ્વાસ ખાનારી, ચંચળ અને બહુ બોલનારી હોય તે.

પિશાચશીલા—જેને સર્વ મનુષ્યથી એક આગળી વધારે હોય, જેનો સ્વભાવ ક્રૂર હોય, જે રાત્રી સમયે ખેતર વગેરેમાં ફરનારી હોય, છોકરાંઓને ખેંચીરાવતી હોય; ચાડી ખાનારી, એકદમ ઉતાવળથી પહોંતો એકઠો ઉચ્ચાર કરનારી, સંભોગમાં ખરાબ ચેષ્ટાઓ કરનારી, જેનું આશુ શરીર રૂવાટાથી વ્યાપ્ત હોય, મ્હોટા શબ્દવાળી અને મધ, માસ તથા રતિમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

યક્ષશીલા—જેને નિદ્રામાં પચીનો વળતો હોય, શય્યા અને આસન જેને દૃઢ પ્રિય હોય, જે ધારણ બુદ્ધિવાળી, મધના જેવા ગન્ધવાળી, માસ ઉપર પ્રેમ રાખનારી, ઈર્ષવસ્તુમાં હર્ષ પામનારી અને ઘોડું ચાલનારી હોય તે.

વ્યાલશીલા—માન અને અપમાનમાં સમાન બુદ્ધિવાળી, પૃથ્વ (કંઠાર) સ્વભાવવાળી, કડવું બોલનારી અને ખીજાં નેત્રવાળી હોય તે.

મનુષ્યશીલા—નમ્રતાવાળી, પાતાના કાર્યમાં ડાહી અતિ શુભવાળી, વિવિધ અવયવોવાળી, કરેલા કાર્યને બાલુનારી, શુદ્ધ અને દેવની જેવામાં પ્રીતિવાળી, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં નત્યર, સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેનારી,

ધન્દ્રિઓને નિયમમાં રાખનારી, અહંકાર રહિત અને પોતાના સ્નેહી ઉપર હેત રાખનારી ઈલાહિ ઉત્તમ સ્વભાવવાળી હોય તે.

વાનરશીલા—હંસની પેઠે વાળયુક્ત શરીરવાળી, હર્ષયુક્ત, પીળાં રા-
મવાળી, ક્ષણમાં પ્રીતિવાળી, ખડાદુર, અંચળ, બુઝાવાળી, વૃક્ષ ઉપર ચડ-
વામાં અને રતિમાં પ્રેમવાળી તથા રતિમાં અસહ્ય પ્રીતિવાળી હોય તે.

હસ્તિશીલા—મોટી દાઢી અને મોટાં લલાટવાળી, મોટાં શરીરવાળી,
પીળાં નેત્રવાળી, રૂવાટાંયુક્ત શરીરવાળી, ગન્ધ અને પુષ્પમા પ્રેમવાળી, ક્રોધ-
વાળી છતાં સ્થિર સ્વભાવવાળી, ઉંડા જળમાં સ્નાન કરનારી અને મધુર પ-
દાર્થમાં સ્નેહવાળી હોય તે.

મૃગશીલા—નહાનાં પેટવાળી, ખુડેલી કીકીઓવાળી પાતળા સાથળ-
વાળી, વનમાં પ્રીતિવાળી, અંચળ અને લાળાં નેત્રવાળી, ઉતાવળે ચાલનારી,
ચોતરફ વાસો ફેરવનારી, ખડીકણ, રૂવાટાંયુક્ત શરીરવાળી, ગીતમાં સ્નેહ
વાળી અને ક્રોધવાળી હોય તે.

મીનશીલા—લાળી, મોટી અને ઉત્તત છાતીવાળી; અતિ ચાલનારી,
નેત્રનાં ઘણાં મટકાં ખાનારી, ઘણા આકરવાળી, બહુ સંતતિવાળી અને
જળમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

ઉષ્ટ્રશીલા—જેની કેડ અને ડોક ઉંચી હોય, લાંબા હોઠવાળી, ઘણા
સ્નેહવાળી, ભયંકર ચાલવાળી, દુર્બળ પેટવાળી, જેને પુષ્પ, ક્ષણ, પાદડા અને
વસ્ત્ર ઘણાં વહાલા હોય; જેના કેડ અને પડખા ઉંચા, બધાએલ તથા સરખાં
હોય; તેમજ કઠોર ભાષણ કરનારી તથા વનમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

મકરશીલા—મોટાં માથાવાળી, સુંદર ડોકવાળી, પહોળાં મુખવાળી,
મોટા શબ્દવાળી, કૂર સ્વભાવવાળી તેમજ જેમા મત્સ્યના જેવા શુભ હોય તે.

ખરશીલા—જેની જીભ, હોઠ અને મુખ બહુ હોય, ચામડી ખડસટ
હોય, ભાષણ કડવું હોય, સભોગ અને લડાઈમાં પ્રીતિ, તેમજ જે હર્ષવાળી,
નખ અને દંતક્ષતમાં પ્રીતિવાળી, ચોક્કસને દ્રેષ કરનારી, ખરાબ સ્વભાવવાળી,
અંચળ, ઉતાવળ ચાલનારી, ક્રોધી અને બહુ સંતતિવાળી હોય તે.

સૂકરચીલા—જેનું ઉદર, મુખ અને વાંસો લાંબો હોય, અંગ રોમશ હોય, લલાટ સાંકડું હોય; જે બળવાળી હોય, કંદમૂળ અને ક્ષણમાં પ્રીતિવાળી હોય, કાળા દાંત તથા ભયંકર મુખવાળી, બડા અને ઘણા કેશવાળી, આચાર રહિત અને ઘટ્ટી પ્રભાવાળી હોય તે.

અશ્વચીલા—જેના પડમાં ખુટાં હોય, કેક, ખરટો અને ટોક સ્થિર હોય; જે મુંદર સ્વરૂપવાળી, દાનશીલા, મીઠા અને બડા કેશવાળી, શરીરે દુર્બળ, ચંચળ ચિત્તવાળી, સ્નેહચુકત વાણીવાળી, જલદી ચાલનારી, તેમજ કામ અને ક્રોધમાં તત્પર હોય તે.

મહિપીશીલા—ખરટો, દાંત અને હાક જેનાં મ્હોટાં હોય, આમડી તેજ દાર હોય, જે ખુશ કરનારી, બડાં રૂવાટાંવાળી, ક્રોધી, લોકોનો દ્રેષ કરનારી, રતિમાં પ્રીતિવાળી, કાંઈક ઉચ્ચ મુખવાળી, જલક્રીડા અને વનનિવાસમાં આનંદ માનનારી, મ્હોટાં લલાટવાળી તેમજ સુંદર નિતબવાળી હોય તે.

અજચીલા—ઉંચાં નેત્રવાળી, બગાસાં ખાનારી, દીર્ઘ મુખવાળી, નાચુક હાથ પગવડે શોભતી, ઉચ્ચ સ્વરવાળી, અદ્ય નિદ્રાવાળી, ક્રોધી, બહુ બોલનારી, હીન આચારવાળી અને કાર્યને બાલુનારી હોય તે.

ગોશીલા—મ્હોટા અને ઉન્નત નિતમ્બવાળી, ન્હાની જાંઘવાળી, સ્નેહી ઉપર પ્રીતિ રાખનારી, પાતળા હાથ પગવાળી, ઇચ્છિત કાર્યનો આરંભ કરનારી, નંતતિ ઉપર પ્રીતિવાળી, પિત્રીઓ અને દેવની પૂજામાં સ્નેહ રાખનારી પવિત્ર અન્ત કરણવાળી, સુરજન ઉપર પ્રીતિ રાખવાવાળી અને કલેશ સહન કરનારી હોય તે.

અબ્બીલીલા—ન્હાના હાથ પગવાળી, ખરસટ રોમવાળી, ભયશીલા, જળથી ત્રાસ પામનારી, બહુ પ્રભાવાળી, ધનમાં પ્રીતિવાળી, ચંચળ અને ઉતાવળી ચાલનારી હોય તે.

આ રીતે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ બાણી, સમાન ચીલવાળો અને તેના સરખા ગુણવાળો પુરૂષ હોય તે સાચે તેના ગમાગમ થવો યોગ્ય છે, કારણ કે બન્ને તુલ્ય સ્વભાવનો વ્યવહાર હર્ષપ્રદ થાય છે, અને સ્વભાવ વિરુદ્ધ હોય તો ગમે

તેવો સારો વ્યવહાર હોય, તોપણ સંતોષકારક થતો નથી. જેમ પ્રાર્થિત બાહ્ય રતિ સુખકારક થતી નથી.

શ્રીપુરુષનો વ્યવહાર રતિ સુખને માટે છે, અને ધર્મકાર્યો પણ રતિ સુખ મેળવવા માટેજ છે.

જેમ તપ ધર્મને માટે છે, ધર્મ સુખને માટે છે અને સુખતુ' મૂળ શ્રીઓ છે, કારણ કે શ્રીઓ સાથે કામોપલોગ કરવો એજ સુખ છે.

શ્રી અને પુરુષમાં રહેનાર કામોપલોગ બે પ્રકારનો છે—

૧. બાહ્ય.

૨. આભ્યન્તર.

આભ્યન્તર કામોપલોગ નાટકની અંદર રાબતોમાં યોજવો, અને બાહ્ય કામોપલોગ પ્રકરણ (નાટકનો એક ભેદ)ની અંદર વેશ્યાઓમાં યોજવો.

જુદા જુદા સ્વભાવવાળી શ્રીઓની પણ સુખ્ય ત્રણ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)છે.

૧. બાહ્ય.

૨. આભ્યન્તર.

૩. બાહ્યાભ્યન્તર.

તેમાં કુલીન શ્રીઓ આભ્યન્તર પ્રકૃતિની, વેશ્યાઓ બાહ્ય પ્રકૃતિની અને થોડી પવિત્ર તથા થોડી કામાસક્ત એવી મધ્યમ પ્રકારની શ્રીઓ બાહ્યાભ્યન્તર પ્રકૃતિની બાજી.

કામોદીપન લક્ષણ.

કામાતુર વેશ્યા શ્રી પોતાનાં નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને જોયા કરે, પહેરાંલ આભૂષણોનો સ્પર્શ કર્યો કરે, કાન ખજોજે, અંગુઠાથી જમીન ઉખેડે, નાભી ખતાવે, નખના ચાળા કરે તથા માથાના કેશ સમા કરે, વિગેરે ભાવો ખતાવે.

કામાતુર કુલાંગના હસતી હસતી સુદર કટાક્ષ કરે, ગૂઢ હાસ્ય કરે, સુખ નીચું રાખી વાત કરે, અધરવડે હસતી ધીમે ધીમે જાહે, શરીરે વળેલ સ્વેદ અથવા પોતાના આકારને છુપાવતી બચ તથા વચમાં વચમાં ચમકતી બચ; વિગેરે ભાવો ખતાવે.

કામાતુર મધ્યમા સ્ત્રીએ ઉપર દહેલ બન્ને સ્ત્રીઓથી વિવશાય બાવે
બતાવવા.

કામીની દશ અવસ્થા.

૧. અભિલાષ, ૨. ચિન્તા, ૩. અનુસ્મૃતિ, ૪. શુલ્કીર્તન, ૫. ઉદ્વેગ,
૬. વિલાપ, ૭. ઉન્માદ, ૮. વ્યાધિ, ૯. જડતા, ૧૦. મરણ. આ દશ અ-
વસ્થાઓ સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને થાય છે.

૧. અભિલાષ—સમાગમના ઉપાયમાટે યત્નિવડે કરવામાં આવેલ કાર્યનો
સમારંભ.

દશે અવસ્થાવાળાં વિચ્છીજન પોતાના દ્વારમાં વારંવાર નિકળે અને
પાછાં પેસે, તેમજ બહાર રસ્તામાં પોતાના પ્રિયજનને જોવામાટે ઉભાં રહે
વિગેરે બાવોવડે અભિલાષ બતાવવો. જેમકે—

ગીતિ

પતિના આવ્યા પહેલાં, બાળા બેડી કરી મદદ માન;
ક્યારે આવી મનાયે, એમ અન્તરે ધરી રહી ધ્યાન.

૨ ચિન્તા—“મારો પ્રિયજન મને કેવી રીતે માન આપે” અથવા
“હું તેને કેવી રીતે માન્ય થાઉં? વિગેરે બાવો દુહીના મુખથી નિષેદન કરા-
વવા તે.

આ ચિન્તા—આકેકરા દુહિથી નેત્ર અર્ધ બીડાયેલ રાખી કંઠણ અ-
થવા મેખલાનો સ્પર્શ કરીને બતાવવી, તેમજ નાટીની ચાંક અથવા નાટીના
પ્રદર્શનવડે બતાવવી જેમકે—

ગીતિ.

કેમ કહું ને દનને, એજ વિન્દર કહું અન્તરમાં;
સી રીતે દ્વંદ્વારે, પ્યારને પપરાયું મન પરમાં.

૩ અનુસ્મૃતિ—વારંવાર નિઃશ્વાસ નાંખવા, પોતાના મનોરથનો વિ-
હાર કરવો અને જેમાં ખીજાં કાર્યોનો અતિ દ્વેષ થાય તે.

આનો અભિનય બેસવામાં, સૂવામાં અથવા પોતાના ખીજાં કોઈ પણ
પ્રમમાં એન ન પડતું હોય, ચિન્તાગ્રસ્ત હોય, શુન્યવાઈ ગએલ હોય તેવી
સ્પૃતિથી બતાવાય છે. જેમકે—

ગીતિ.

વહતા વિધવિધ વાતો, કરી પરસ્પર અધરામૃત પાન;
યાદ કરી એ સર્વે, હુડી હુંખમાં ભુલ્યાં શરીર ભાન.

૪ શુભુકીર્તન—શરીરમાં, અવયોમાં, લીલામાં, વાણીમાં, ચેષ્ટાઓમાં,
હાસ્યમાં અને દૃષ્ટિવડે જોવામાં “મારા પ્રિયતમની બરાબર કોઈ નથી”
એમ વખાણ કરવાં તે.

આ શુભુકીર્તન અવસ્થામાં નેત્રમાંથી આંસુ પડે કે પ્રસ્વેદ આવે તે
તેની હુતીએ લૂછતાં જવા. જેમકે—

ગીતિ.

શુભુવાળા ગિરિધરના, શુભુ ગણના કરીં વખાણ મુદ ખાણ;
રાધા જાળવીં રાખે, એક અવધિને આધારે પ્રાણ.

૫ ઉદ્વેગ—બેસવામાં કે સૂવામાં ક્રોધ પણ ન કરે અને ખુશી પણ ન
ધાય તે; નિરંતર ઉદ્વેગમાંજ રહે તે.

આ ઉદ્વેગ—ચિન્તા, નિઃશ્વાસ તથા છાતી ભરાઈ જવી વિગેરે અભિ-
નયોથી બતાવવો. જેમકે—

ગીતિ.

અધિક ઉદ્દાસ થઈને, ઉંચા ઉંચા લે શ્યામિની શ્વાસ;
રહ્યા બહુ રસિયાને, કુટિલ કામિની કુખજની પાસ.

૬ વિલાપ—“મેં તેને અહીં ઉભો રહેલ, અહીં બેઠેલ, અહીં આવેલ
જાયો છે અને તે અહીંથી ગયો ” વિગેરે વિલાપ કરવો તે.

ઉદ્દેવગથી, અતિ ઉત્કંઠાથી તથા ચેન નહિ પડવાથી વિલાપ કરનારી
અને અહીં તહીં લમતી શ્રી વિલાપ દશામાં છે એમ સમજવું.

જેમકે—

ગીતિ.

હુશે અન્ય એ કોઈ, ગોપબાલ મધુરામાં રહેનારો;
મુજ નટવર તો મારા, અન્તરમાં રમી રહ્યો પુણું પ્યારો.

૭ ઉન્માદ—પોતાના પ્રિયજનની સ્તુતિ કરે અને અન્ય જનોનો દ્રેષ
કરે તે.

અનિમેય દહિવડે જોઈ રહેવું, લાંબા નિઃશ્વાસ નાંખવા, ધ્યાનથી ભેમી
રહેવું અને વિહાર સમયમાં રહેવું વિગેરે લાવોથી ઉન્માદ બતાવવો.

જેમકે—

ગીતિ.

રેણે, હસે, રિસાયે, વિકલ વિચેત્રે પ્રહતી તૃષ્ણ દંતે;
હામેહર ગર્જી હારા, બુજ બરી બેટે તમાલને તાંતે.

૮ વ્યાધિ—શાન્તવન પ્રહાનથી, લોગથી, ઈન્કિત વસ્તુથી તથા સંમે-
શ્ન વિગેરે શ્વર ઉપાયોથી પ્રિયજન વશ થાય નહિ તો વ્યાધિ થાય છે.

હૃદયમાં ઝબકાવું, માથામાં તીવ્ર પીડા થવી તથા પીરજ ન રહેવી વિ-
ગેરે લાવોથી વ્યાધિ બતાવવો.

જેમકે—

ગીતિ.

કુન્દન વરખી કાયા, કામિની કેરી હતી એજ આર્ય,
કુળંજ દર્શ દેખાયે, તપી તપીને અનંગને તાયે.

૬. જડતા—પૂછીએ તેનો જવાબ આપે નહિ, સાંભળે નહિ, જોઈ શકે નહિ, સ્મૃતિ ગએલી હોય અને મૌન રહે તે—

સમય વિના હોંકારો આપવો, અંગમાત્ર શિથિલ કરવાં તથા નાસિકાના અથ્ર ભાગમાંથી શ્વાસોન્ધ્યાસ મૂકવા વિગેરે ભાવોવડે જડતા બતાવવી.

જેમકે—

ગીતિ

ન્યાર્થી આ યુવતીએ જાહિર છબિ ચંદુપતિની જોઈ છે;
જલ વિષુ મીનનો પેઠે, ત્યારથી તનશુદ્ધિ તમામ જોઈ છે.

૧૦. મરણ—ઉપર કહેલ સર્વ ઉપાયોવડે પણ પ્રિય જનનો સમાગમ થાય નહિ ત્યારે કામાગ્નિથી બળી ગયેલ સ્ત્રીનું મરણ થાય છે.

જેમકે—

ગીતિ.

મનોહારી માધવનું, મરણ સાંભળી વિક્રમના મુખથી,
તણ પ્રાણ એ ટાણે, કામકન્દલા છૂટિ વિરહ હું:ખથી.

ઉપર બતાવેલ દશ અવસ્થાઓ કામશાસ્ત્ર જોઈ, જ્યાં કામની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં એક મરણ વિના અન્ય દશાઓ બતાવવી. એ દશે દશાઓ સ્ત્રીની છે, પરંતુ પુરૂષ પણ એ પ્રમાણે વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ વિવિધ ભાવો વડે કામની વિવિધ અવસ્થાઓ બતાવે.

એ રીતે કામનાવાળાં સ્ત્રી અથવા પુરૂષના સમાન યુગ્મનો યોગ જોઈને વિદ્વાન પુરૂષે અભિનયની યોજના કરવી.

કામ્યાદ્રષ્ટિ—દ્રષ્ટિ અને પાંપણો ચંચળ હોય, અશ્રુવાળાં બીડાયેલ નેત્ર હોય તથા જેનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખસી જતું હોય એવી સ્ત્રીની દ્રષ્ટિ સકામ છે એમ સમજવું.

રાગલક્ષણુ—ગાલ કાંઈક રક્ત જણાતા હોય, કપાળ સ્વેદવટે વિચિત્ર થયું હોય, શરીરે કંપ થતો હોય અને જેને રોમાંચ થતાં હોય તે જન રાગ (પ્રીતિ) સુક્ત છે એમ સમજવું.

વિરહાભિનય—ચિન્તા, ત્રાસ, ખેદ અને હૃદયદાહ આદિ અભિનયથી; તેમજ ઉચ્ચ જોડું, આકાશ સામી દ્રષ્ટિ રાખવી, દીન વચન બોલવાં, સ્પર્શ કરવો તથા પવન નાંખવો વિગેરે વિવિધ આશ્રયથી ઉત્પન્ન થએલ અને વિપ્ર-લંબવટે થનાર ભાવોથી બહુધા બધાં કામનાં સ્થાન યોજવાં.

કામાશ્રિતસ—કામાશ્રિતસ જનો પુષ્પની માળાઓ, આભૂષણો, ઉત્તમ ગન્ધો, શીતલગૃહ તથા બગીચાઓ વિગેરે સેવે છે. કામાશ્રિધી તમ થએલ અને અનેક અવસ્થાઓ ભોગવનાર પુરૂષ પોતાની અવસ્થા જણાવવા માટે હૃતીને સ્ત્રી આગળ મોકલે, તે હૃતી સ્ત્રી પાસે જઈ કામોદીપક વાક્યો સાથે વિનયપૂર્વક નાયકનો સંદેશો કહેતાં એમ પણ કહે કે “ તારી અવસ્થા પણ તેના જેવીજ થઈ છે. ” એ રીતે હૃતીનાં વાક્યો સાંભળી, તેના અભિપ્રાય ભણી સ્ત્રી સમાગમનો ઉપાય યોધે. એ રીતનો સમાગમોપાય શુભ કામી પુરૂષોએ કરવો.

કામતંત્રમાં પ્રવૃત્ત થયેલ રાજાઓનો આંખ્યન્તર

પ્રકાર.

રાજા પોતાના જુદા જુદા સ્વભાવોવડે જે જે વિલાસ કરે છે, તે પ્રમાણે લોકો પણ અનુસરે છે; જે કે રાજાઓને સ્ત્રી સમાગમ દુર્લભ નથી. કારણ કે તેના હાથમાં હુકમ છે; પરંતુ દહાપણથી અને વિનયથી ચોળેલો સમાગમ જેવો સુખકારક થાય છે તેવો હુકમથી સુખદાયક થતો નથી. જે કે રાજાઓની કામક્રીડા અનેક પ્રકારની હોય છે, પરંતુ એકાન્ત સ્થાનમાં કામક્રીડા વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે.

જ્યાં નાયિકા વિષે નાયકનો આગ્રહ હોય અને નાયિકા નાયકનો અનાદર બતાવતી હોય, તેમજ તે નાયિકા દુર્લભ હોય ત્યાં કામની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા જાણવી.

રાજાઓની કામઢીડા અન્તઃપુરમાં દિવસે જાણવી, અને વસ્ત્રોપચાર જ્યાં (વાસકસન્ન જિગેરે નાયિકાઓમાં) કરવામાં આવે ત્યાં રાત્રીએ જાણવી.

વાસક (વસ્ત્રોપચાર) અવસ્થા લેહવડે છ પ્રકારનો છે.

૧. પરિપાટી-(નિત્ય નિયમ).	૪. અફલ-(નિષ્ફળ)
૨. ફલાર્થ-(ફળની ઇચ્છા).	૫. દુ.ખ.
૩. પ્રમદ-(અત્યંત મદ).	૬. પ્રમાદ.

આ છ એ અવસ્થાઓમાં રાજાઓએ ઋતુકાળે પણ સ્ત્રીએ યોગ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હોય ત્યારેજ તેની પાસે જવું, તેમજ પ્રીતિવાળી વેશ્યા પાસે પણ તેણે યોગ્ય વસ્ત્રો પહેર્યા હોય ત્યારેજ જવું.

વિવિધ અવસ્થાને લીધે નાયિકાના આઠ લેહ છે.

૧. વાસકસન્ન.	૫. ખડિતા.
૨. વિરહોત્કંઠિતા.	૬. વિપ્રલબ્ધા.
૩. સ્વાધીનભર્તૃકા.	૭. પ્રાપિતપતિકા.
૪. કલહાન્તરિતા.	૮. અભિસારિકા.

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧. વાસકમન્ન—યોગ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરી, તથા હૃદયુક્ત થઈ સંલોગની ઇચ્છાથી મંગળ કરનારી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

ઝેરી સેજ જિછાવી, સુન્દરી સજ્જને સોજે શૃગાર;
આવે નહિ ઘડિ દિનનો, પાંચાલીના વચનતુલ્ય પાર.

૨ વિરહોત્કંઠિતા—જેનો સ્વામી અનેક કાર્યને લીધે નહિ આવતાં હું-
ખથી પીડિત થતી હોય તે

જેમકે—

ગીતિ.

મૌનં ગ્રહ્યું નયિ મેં કદિ, કર્યો નથી વર્ણો કલહ કોઈ ટાણે,
હજી શ્યામ શા કારણ, આન્યા નહિ, ક્યાં હશે કોણુ જાણે?

૩ સ્વાધીનલતુંકા—જ્યાં સ ભોગાનન્નવડે બંધાયેલો સ્વામી હુમેશાં શુષ્કવા-
ળી પોતાની ત્રી પાસે રહે તે.

જેમકે—

ગીતિ.

રસિયાજી નહિ રોકું, અવર અંગમા અંગરાગ દેતા,
પણ મહેદી મુજ પગમા, નહિ દેવા દઉં કરોડ ગણું કહેતાં.

૪ કલહાતરિતા—જેનો સ્વામી ઈર્ષાથી અને કજીઆથી કંટાળી પામે ન આ-
વતા ક્રોધાવેશવડે સંતાપ પામતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

પાય પડ્યો પતિ ત્યારે, હૃદયે ધારી રહી હતી રોષ,
કહ્યું ન માન્યું પોતે, કે છે શિદ્ધ સર્ખો હવે મને દોષ ?

૫ ખંડિતા—ત્રી યોગ્ય વસ્ત્રો પહેરી તૈયારી થએલી હોય છતાં સ્વામી અન્ય
ત્રીમાં આસક્ત થવાથી પોતાની પાસે ન આવતાં હું ખ ભોગવતી હોય તે.

જેમકે—

ગીતિ.

નામ અવરનુંં ઉત્તરી, અન્ય યુવર્તાને જીએ ધ્યાન ધારી;
એવા વાલમ ઉપર, વિધ વિધ રીતે જાઉં હું વારી.

૬ વિપ્રલબ્ધા—પ્રિયતમે સંકેત કરેલા સ્થાનમાં ગયા છતાં તે, ખીજી સ્ત્રી મળવાથી, અથવા અન્ય કારણસર ત્યાં નહિ આવવાથી છેતરાય તે

જેમકે—

ગીતિ

રસેપ્રદ રતિ મન્દિરમાં, નહીં નિરખતાં નેહ ભર્યો નાય,
અશ્રુ વલય વામાના, નયન, કરેથી પડ્યા એક સાથ.

૭ પ્રેષિતપતિકા—અતિ કામકાજને લીધે સ્વામી પરદેશ જવાથી પોતે કેશ વિગેરે અલ કૃત ન કરતી હોય તે

જેમકે—

ગીતિ.

ઉઠે આગ મધ્યાન્હે, દિનકરના કરે સ્પર્શે દર્પણમા,
રજનીમા શશિ કિરણે, આગ ઉઠી ત્યમ વિરહિણીના તનમા.

૮ અભિસારિકા—મદ્યથી અથવા કામથી પરવશ થઇ લાજ છોડી પોતે સ્વામી પાસે જાય, અથવા તેને પોતા પાસે બોલાવે તે.

જેમકે—

ગીતિ.

સુહર્મી સહૃદય શૃંગારો, પતિને મળવા જાય હૃદય હરખી,
ચડતા ચડતા થાયે, મીઠી અટારીતણી રંગોસ મરખી

ચિન્તા, નિશ્વાસ, ખેદ, સખી સથે સપ્રલાપ પોતાની અવસ્થાનુ દર્શન, ગ્લાનિ, દીનતા, અશ્રુપાત, ક્રોધ, આલૂપણો ઉતારી નાખવા, શરીર મલિન રાખવું, હુ ખ બતાવવું અને રૂદન કરવું વિગેરે ભાવોવડે ખડિતા,

વિપ્રલબ્ધા, કલહાંતરિતા તથા પ્રેશીત પતિકા યોજવી. તેમજ વિચિત્ર તથા ઉત્તમ વેષવાળી, હર્ષથી સુચોલિત સુખવાળી અને શોભામાં વૃદ્ધિ પામેલી સ્વાધીનભર્તૃકા યોજવી.

વેશ્યા, કુલંબ અથવા ગ્રેખ્યા (ચાકરડી)નેજ ઉપર કહેલ ભાવોવડે અભિસારિકા યોજવી.

વેશ્યા—મીઠું બોલનારી, ઉદાર ચિત્તવાળી, દાસીઓથી વીંટાએલી અને વિવિધ આલસણીથી વિચિત્ર વેષવાળી તથા ધીમે ધીમે ચાલે તે.

કુલંબ—(કુલાંગના) ગાત્ર સંકેચતી, ભય પામતી તથા ભેવા યોગ્ય સુખવાળી આખું શરીર ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે ઢાંકીને ચાલે તે.

ગ્રેખ્યા—કામ સંબંધી અભિનય અને તેના સંબંધમાંજ ભાષણ કરનારી તથા વિલાસયુક્ત પ્રકુલિત નેત્રવાળી ઉતાવળી ચાલથી ચાલે તે.

ઉપર કહેલ ત્રણ જાતની સ્ત્રીઓમાંથી કુલાંગના પોતાના અલંકારના શખ્દથી, વેશ્યા શીતળ અને સુગન્ધિવાળા પદાર્થવડે, તથા ગ્રેખ્યા વસ્ત્ર અથવા વીજણાવડે પોતાના પ્રિયને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરે.

નાટકમાં સર્વ અવસ્થાઓનું અનુકરણ કરવામાં આવે છે, માટે કામ, ક્રોધ તથા ભય વિગેરે અવસ્થાઓ બતાવવી.

જે જે વસ્ત્રો ધારણ કરાવવાં તે કોઈ પણ અમુક ઉદ્દેશને અનુકૂળ હોવાં જોઈએ.

કામાતુર પુરુષ હુમેશાં વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણ, વસ્ત્રો, સુગન્ધી પદાર્થો અને પુષ્પોવડે ઉત્તમ સુખ સેવન કરે.

કામવશ થયેલ પુરુષ પોતાની કાન્તાને નહિ મળવાથી એટલો આનંદ પામતો નથી કે જેટલો તેને મળવાથી પામે છે.

કામવશ થએલ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ કરતાં પરસ્પરનો પ્રેમ જતારી બન્નેમાં વિલાસ તથા બન્નેની માધુર્યયુક્ત ચિત્તવૃત્તિ, વાકયો અને લીલા વિગેરે જતાવવાં.

ઉપર કહેલ રીતે સમાગમ કરાવ્યા પછી કામોદીપન માટે નાયિકા પોતાની પાસે આવનાર નાયક માટે સુગન્ધીદાર તેલો, અત્તર, પુષ્પો વિગેરે તૈયાર રાખે અને પોતે પણ પોતાના શરીરને સુંદર વસ્ત્રો, અલંકારો તથા સુગન્ધિવાળા પદાર્થોવડે સુશોભિત કરે.

નાયિકા પોતે ઝાંઝઝ અથવા કટિમેખલા જેવા શબ્દ કરનારા અલંકારો સિવાય બીજા અલંકારો બહુધા ધારણ ન કરે.

રંગભૂમિમાં ઉત્તમ તથા મધ્યમ સ્ત્રીઓએ નસ્વર ગૃહણ, ચંદન વિગેરેનું લેપન, અંજન, કરતૂરી વિગેરેનો અંગરાગ તથા કેથોપગૃહણ ન કરવું; પરંતુ અધમ સ્ત્રીઓનો તે સ્વભાવ છે, માટે તેઓને તે કરવાને બાધ નથી; તથાપિ તેમણે પણ અસંખ્ય જણાય તેવું આચરણ તો રંગભૂમિમાં નજ કરવું. સ્ત્રી તથા પુરુષોએ અલંકાર તથા પુષ્પનું ગૃહણ કરી વિવિધ ભાવો જતાવવા.

સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ કરી પોતાના સ્વામી પાસે જવું, પણ ત્યાં અયોગ્ય જણાય તો કોઈ અમત્કારિક લીલાવડે તેને કાઢી નાંખવાં.

નાયિકા પોતાના નાયકની વાટ જોતી જોતી તેના આવવાનો શબ્દ સાંભળે, તે શબ્દ સાંભળાય કે તુરત નાયકના આવવાથી ઉતાવળી થઈ કંપની, હૃદયમાં ત્રાસ પામતી, ઘરના બારણાં પાસે આવી ડાબા હાથવડે તોરણ પકડી, જમણા હાથથી કમાડ થોભે; ત્યાં ઉભા રહેતાં કંપ, શંકા અને ભય ઉત્પન્ન થાય, પછી ક્ષણમાત્ર લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખી આંસુ લાવે; વળી હૃદય ખેદ યુક્ત કરી પોતે શરીરને આસન ઉપર નાંખે, તદનન્તર નાયકના આવવા સંબંધી શુભાશુભ વિચાર કરે, વળી એમ પણ વિચારે કે “એ તે પોતાના શુરના કામ માટે, મિત્રના કામ માટે, પ્રધાનના કામ માટે કે રાજ્ય ચિન્તા-

માટે રોકાયા ? અથવા કોઈ પ્રિય સ્ત્રીએ રોકી રાખ્યા કે શું ?” એમ વિચારતાં વળી પોતાને યત્ના શુકન અપશુકન જણાવે, તેમા ડાખા અંગમાં સ્પુરણ વિગેરેથી કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર શુભ શુકન, અને જમણા અંગમા સ્કુરણવડે અપશુકન જણાવે અને તે કાર્યમા હાનિ કરનાર છે એમ પણ કહે. ડાખી ખાલુના નેત્ર, લલાટ, બ્રહ્મટી, અધરોષ, સાયળ, હાથ, અથવા સ્તન ફરકે તો પ્રિય સમાગમ થશે એમ જાણે, અને જમણા અંગ ફરકે તો તે સમાગમ થશે નહિ એમ જાણે, એમ કરતા અપશુકન જણાય તો મૂર્છા પામે, પછી ક્ષણમાં પ્રિય ન આવે તો ગાલે હાથ દઈ રૂઠન કરતી બેસે અને આભૂષણો પર અનાદર બતાવે. શુભ શુકન જણાય તો પ્રિય મળશે એમ જાણી ખુશી થાય અને પ્રિય પાસે આવે ત્યારે તુરત ઉઠી હર્ષયુક્ત થઈ સામે ચાલે.

જો પ્રિય અપરાધી હોય તો નામિકા યુક્તિવાળા વાક્યોવડે તેને કપકો આપે, તેમાં અનુક્રમે પ્રિયને માન, અપમાન, મોહ તથા તિરસ્કારયુક્ત વચનો કહે, તે વચનો સ્ત્રીએ ગાથામા કહેવા

સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામી સામું વચન બોલવું ન જોઈએ, તોપણ વિદ્યા, સ, રેનેહ, આસક્તિ, સ દેહ, સુસ્ત પ્રેમ, સંતોષ, હર્ષ, ધર્મ, અર્થ, કામ, શુભ વચન, હાસ્ય, આશ્ચર્ય, સ શ્રમ, દુ ખ, સ શય અને દોષ ટાળવો વિગેરે કારણ હોય ત્યાં કહી શકાય છે, કારણકે બધા રેનેહ છે ત્યાં ભય પણ છે, અને કામ છે ત્યાં પણ ભય છે. એ બધાનાં ચાર ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

૧. વેમનસ્ય, ૨. વ્યટીક, ૩. વિપ્રિય, ૪ મન્યુ.

વેમનસ્ય—સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને નિદ્રાયુક્ત, ખેદવાળો, આળસુ, રતિ ચિન્હવાળો અને ઓછ ઉપર ગણવાળો દેખે ત્યારે તેને વેમનસ્ય (ક્રોધક મન) થાય છે, તે સમયે સ્ત્રી પોતાના પ્રિયને ઓછ ફરકાવી રોષયુક્ત વચનોવડે “ બહુ મારા છો, બહુ સારું ક્યું, બહુ શોભો છો ” વિગેરે વચનો કહે.

વ્યલીક—બહુવાર વાપો છતાં પણ સ્વામી અન્ય સ્ત્રીપાત્રે હમેશાં હર્ષ-
ની બાજુ અને પોતાની સ્ત્રી ઉપર મત્સર રાજે ત્યારે સ્ત્રીને વ્યલીક (હુઝ)
ભાય છે. તે વખતે સ્ત્રી કાબો હાથ પોતાની છાતી ઉપર મૂકી ક્રોધવટે જમણા
હાથ મુજાવતી અભિનયની સાથે ચરણ ઉપર મુકે.

વિપ્રિય—પતિ પોતાની સ્ત્રીને “ તારા જીવવાથી હું જીવું છું, હું તારો
સહુ છું, તું મને વહાલી છે ” વિગેરે કહે, પરંતુ આચરણ વિરુદ્ધ કરે ત્યારે
સ્ત્રી, સ્ત્રીને વિપ્રિય (અપ્રિય) થાય છે.

ફૂતીને આપવાનો લેખ, ઉત્તર, લેહન, ક્રોધ, હાસ્ય, રૂઢન અને વિપ્રિ-
યામાં શિરઃ કંપન સહિત અભિનય કરી બતાવવો.

મન્યુ—અન્ય સ્થળે સંલોગવટે ચિન્હિત થએલ સ્વામી, સ્ત્રીપાત્રે આ-
ની પોતાની પ્રલાધા કરે ત્યારે સ્ત્રીને મન્યુ (ક્રોધ) થાય છે; તે ક્રોધ બતાવતાં
કંઠેથી ફેરવવાં તથા કટિમેખલા શિથિલ કરવી.

સ્ત્રીએ પોતાનો સ્વામી અતિ લાજવાળો છતા અપરાધી (અન્યાસક્ત)
ધર્મ પાસે આવ્યો હોય ત્યારે ઈર્ષ્યાવાળાં વચનોથી ઠપકો દેવો, પરંતુ બહુ
કઠોર હોય તેને ઘણું કહેવું નહિ; અતિ ક્રોધી હોય તો પણ તેનો ત્યાગ
કરવો નહિ, પરંતુ નેત્રમા આસુ લાવવાં; પોતાના આત્માને ધિક્કાર બ-
તાવનારાં વચનો બોલવાં, એક હાથ છાતી પાસે રાખી તેની વચલી આં-
ગળી હોઠ પાસે રાખી તેના સામું એકી નજરે જોયા કરવું, એક હાથ
કેડ ઉપર રાખવો, માથું ફેરવવું તેમજ ડોક સ કોચી આકાશભણી જોવું;
અવહિત્ય અવલોકનવટે તથા આંગળીઓથી શોભાયુક્ત તિરસ્કાર આપવો
વિગેરે ભાવોથી અભિનય કરવો. વળી “ રૂઠા દિસોછો, તેને પ્રિય છો, જા-
ઓ, વિલંબ શામાટે કરો છો, મને અડશે નહિ, જે સ્ત્રી તમારા હૃદયમાં
બેઠી છે તેની પાત્રે જાઓ ” એમ કહી પાછું વાળી જોવું અને ક્રોધનો
ત્યાગ કરવો. પછી કોઈ વચનની યુક્તિવટે હર્ષ પાત્રી પતિનો હાથ અ-
થવા વસ્ત્ર પકડવું અને અપરાધની યોગ્યતા જોઈ તેને ખુશી કરવો, તેમ-

જ તે વખતે પતિ પણ સ્ત્રીના હાથ, વસ્ત્ર અથવા કેથ ગૃહણ કરે અને સ્ત્રી તેની પાસે જઈ ઉભી રહે; પછી ક્ષણમાત્રમાં સ્ત્રી પોતાનો પતિ ન બાણે તેમ પોતાનો હાથ, વસ્ત્ર કે જે કાંઈ પકડેલું હોય તેને પોતાનું શરીર સં-
ક્રાંતી યુક્તિથી છોડાવી લેએ.

કેશ છોડાવતી વખતે જેને પ્રસ્વેદ આવેલ છે અને સ્વામીના વસ્ત્રના સ્પર્શવટે જેનું શરીર આળસવાળું છે એવી તે સ્ત્રી “હું હું, છોડો છોડો, આધા જાઓ.” એમ બોલે, ત્યારે સ્વામી ક્રોધથી “જા” એમ બોલી છોડી દે કે તુરત જસ ચાલી, ત્યાંથી પાછા ફરી કોઈ વચન યુક્તિથી બાપણ કરે.

“હું” કહેવું હોય તેની સાથે હાથનું પણ અવધૂનન (ધુણાવવું) કરવું, વળી તે હુંકાર ત્યાં તિરસ્કાર કરવો હોય, સોગમ હોય, અથવા કોઈ ખંડાનું હોય ત્યાં યોજવો.

પુરૂષ સ્ત્રીનું વસ્ત્ર ખેંચી લેએ ત્યાં સ્ત્રીએ પુરૂષનાં નેત્રહાંડી દેવાં અથ-
વા પોતે પાથરેલી સુંદર શય્યાવટે પોતાના શરીરને હાંડી દેવું અથવા દીવો
ઓલવી નાંખવો. એ દુઃખાણે કેટલીએક શૂંગાર ચેષ્ટાઓ કર્યા પછી નાયિકા
અને નાયક હર્ષ પામી શયન કરવા તત્પર થાય.

ઉપર બતાવેલ વિધિ સુકુમાર ગીત પ્રયોગવડે કરવો.

નાટકમાં જ્યાં શૂંગાર રસયુક્ત દંપતિની પ્રીતિ અને સંલોગનું કારણ
ભજવવાનું હોય તથા આકાશ પુરૂષનું વચન બીજા (રંગભુમિમાં રહેલ) પા-
ત્રને આશ્રય કરનારું હોય ત્યાં પણ ઉપર કહેલ પ્રકાર યથાયોગ્ય યોજવો.

નાટ્યધર્મને જાણનાર પુરૂષે રંગભુમિમાં સ્ત્રી સાથે શયન ન બતાવવું
અને પ્રસંગને લઈ તે આવે તો તેનો કોઈ વાક્યની યુક્તિથી વિરોધ કરવો.
કહાચિત્ પ્રસંગને લઈ સૂવું પડે તો પણ આલિંગન કે સુગમન વિગેરે તો ન
જ કરવું.

રંગભુમિમાં હંતક્ષત, નખક્ષત, નાડી ચિથિલ થવી, સ્તનમર્દન તથા
અધર સુંબત વિગેરે ન જ કરવું; વળી સ્ત્રી સાથે લોજન તથા જળફીડા વિ-

ગેરે કોઈ પણ લજ્જા ઉપજાવનાર વસ્તુ ન કરવી, કારણકે નાટકમાં પિતા, પુત્ર, વહુ તથા સાસુ વિગેરે સર્વ જોવા આવે છે, માટે કોઈ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન કરનાર અસહ્ય વસ્તુ ન જતાવવી, કેમકે તેમ કરવાથી પ્રેક્ષકોને પણ પરસ્પર લજ્જા થાય છે અને તેઓ અનીતિનું આચરણ ગૃહસ્થ કરી નીતિથી બ્રહ્મ થાય છે.

બુદ્ધિમાન પુરૂષે કઠોરતા વિનાનાં મનોહર અને હિતકારી વચનોથી નાટક બજાવવું.

ઉપર મુજબ સ્ત્રીઓએ અન્તઃપુરમાં અભિનય જતાવવા.

સ્ત્રીએ નોતાના પતિને એકાન્ત સમાગમમાં પ્રિય, કાન્ત, વિનીત નાથ, સ્વામીન, જીવિત અને નન્દન કહીને તથા ક્રોધમાં દુઃશીલ, દુરાચાર, શંક, વામ, વિકલ્પન, નિર્લજ્જ અને નિષ્કુર કહી બોલાવવો.

જે પુરૂષ સ્ત્રીનું અપ્રિય ન કરે, વિવિધ પ્રકારચુકત બોલે અને સરલતાથી વર્તતા હોય તેને સ્ત્રીએ “પ્રિય” કહી બોલાવવો.

જે પુરૂષના હોઠ ઉપર અથવા શરીર ઉપર અન્ય સ્ત્રીના સમાગમનું ચિન્હ જણાતું હોય તેને સ્ત્રીએ “કાન્ત” કહી સંબોધવો.

સ્ત્રીએ ક્રોધ પમાડ્યા છતાં પણ જે ઉત્તર આપે નહિ અથવા કઠોર વાણી બોલે નહિ તેને “વિનીત” કહેવો.

હિત ઇચ્છનાર, રક્ષણ કરવામાં ઉત્સાહવાળો, માન અને મત્સર રહિત, તેમજ સર્વ કાર્યમાં ચતુર હોય તેને સ્ત્રીએ “નાથ” કહી બોલાવવો.

જે સાન્ત્વન, દાન, દ્રવ્ય, સંલોગ તથા લાલનપાલનનું ઈન્તેજ તેને “સ્વામિન” કહી સંબોધવો.

સ્ત્રીના મનમાં જે વિચાર આવે તે જાણી લઈ તેજ પ્રમાણે સંલેગને માટે જે શયનાદિ ક્રિયા કરે તેને “જીવિત” કહી સંબોધવો.

જે કુલીન, ધૈર્યવાન, ચતુર, ડાહ્યા અથવા સખીઓમાં વખાણમા યોગ્ય હોય તેને સીએ “નન્દન” કહેવો.

આ રીતનો સંબોધન પ્રકાર પ્રોતિ ઉપવ્યવહારો છે.

જે પુરૂષ કંઠાર બોલનાર, સહન નહિ કરનાર, માની, ધૂષ્ટ, બડાઈ મારનાર અને અરિથર ચિત્તવાળો હોય તેને “દુઃશીલ” કહેવો.

જે પુરૂષ વિચાર્યો વિના સીને મારે અથવા બાંધે તેને “દુરાચાર” કહેવો.

જે પુરૂષ સીને મીઠાં મીઠાં વચન કહે, પરંતુ તે પ્રમાણે એક પણ કાર્ય ન કરે તેને “શઠ” કહેવો.

જે પુરૂષને અમુક કામ કરવા ના કહી હોય છતાં તેનું તે કાર્ય કરે અર્થાત્ કહેવાથી વિરુદ્ધ વર્તનાર હોય તેને “વામ” કહેવો.

જે પુરૂષ અધરના મુણ્ડપ ચિન્હમાં રસવાળો હોય, સીનાં રૂપ વિગેરેનાં વખાણ કરનારો હોય, તેમજ અભિમાની તથા સ્તબ્ધ હોય તેને “વિકલ્પન” કરવો.

અત્ય સી પાસે જવાના ચિહ્નવાળો તથા અપરાધી થતાં સી તિરસ્કાર કરે, છતાં જે પુરૂષ વેગથી સી પાસે જાય તેને “નિર્લજ્જ” કહેવો.

પોતે અપરાધી તેમજ સીને પ્રસન્ન કરવાની બુદ્ધિ વિનાનો હોય, છતાં એકદમ સીને ભોગવવા ઇચ્છે તેને “નિષ્કુર” જાણવો.

ઉપર કહેલ વચન વિત્યાસો ઘણા ખરા નટીને વિષે કરવા, અમવા નાટકમાં બીજે પણ યોગ્ય રીતે યોજવા.

વૈશિક.

જે મૂર્ખ ઇજ્જાઓની વૃદ્ધિ કરે, અથવા વેદવાને ઉચાર કરે તેને વૈશિક કહે છે.

ધર્તિવૃત્તિ અને વાદ્યકળામાં કુશળ હોય, તેમજ સર્વ શિલ્પનો કરનાર હોય તથા સ્ત્રીઓનાં ચિત્રનો આહુક હોય તે પુરૂષ વૈશિક કહેવાય છે. તેના પોતાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થનાર તેત્રીશ ગુણો બાણુવા, તેમાં કેટલાએક આહાર્ય અને કેટલાએક સહજ હોય છે.

૧. શાસ્ત્રજ.	૧૨. ખોટી ળડાઈ નહિ મારનાર.	૨૩. વક્તા.
૨. શીલસંપન્ન.	૧૩. ચંકારહિત.	૨૪. વશ.
૩. રૂપવાન.	૧૪. પ્રિયભાષી.	૨૫. પ્રિયંવદ
૪. પ્રિયદર્શન.	૧૫. ચતુર.	૨૬. અલુપ્ધ.
૫. વિકાન્ત.	૧૬. સુભગ.	૨૭. સ વિભાગી,
૬. વૃત્તિમાન.	૧૭. પવિત્ર.	૨૮. શ્રદ્ધાળુ.
૭. સુંદર અવસ્થાવાળો.	૧૮. કામોપચાર કુશલ	૨૯. દ્રઢ.
૮. મનોજ.	૧૯. કૃતજ.	૩૦. ગમ્યસ્ત્રીમાંપણુ અવિશ્વાસી.
૯. મધુરબોલનાર.	૨૦. દેશકાળવિત.	૩૧. માની.
૧૦. હાતા.	૨૧. દીન વાક્ય નહિ કહેનાર.	૩૨. ઉત્તમવેશવાળો.
૧૧. સહનશીલ.	૨૨. હમીને બોલનાર.	૩૩. ઉત્તમકુળવાન.

નાયકનો મિત્ર (વિદૂષક) અનુરક્ત, પવિત્ર, દક્ષ, દક્ષિણ, કર્તવ્યના જ્ઞાનવાળો અને ભેદ નહિ કરનાર હોવો જોઈએ.

નાયિકાની સખીઓ પાડોશણુ, સખી, હામ્મી, કુમારી, કાઝ, શિલ્પિની, ધાવ અથવા પાખ ડિની (સાધુડી) કરવી.

હુતિએ નાયક અથવા નાયિકાના પ્રોત્સાહન (ઉરકેરણી) માં અનુરાધવાળી, મીઠી, અનુકૂળતાવાળી અને સમયાનુસાર ગુપ્ત વિચારવાળી વાણી બોલવી. જેમ પ્રોત્સાહન કરવું તેમજ પરસ્પર અનુરાગ કહેવો, સંદેશો પાણુ કહ્યા સુજળ આપવો, તથા પરસ્પરનો ભાવ પણુ કહેવો, તેમજ પરસ્પરનું કુળ, તેનો ભોગ તથા દ્રવ્યની અધિકતા તેમજ તેમનું અર્જ કર્તવ્ય તથા પ્રયોજન સંબંધી બાબણુ એક ખીજને જણાવવું.

નાયિકા ક્રોધવાળી હોય અથવા કામ પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે ફતીએ નાયકથી તેના સમાગમ કરાવવો નહિ.

નાયક તથા નાયિકાનો સમાગમ કોઈ ઉત્સવમાં, રાત્રીમાં, બગીચામાં, શ્રાવણમાં, ધાવના ઘરમાં, સખીના ઘરમાં અથવા દરદીના મિલથી સૂતિ-કાગૃહમાં કરવો.

એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોવડે બન્નેનો સમાગમ થયા પછી નાયિકા પોતા ઉપર અનુરક્ત (સ્નેહવાળી) છે કે વિરક્ત (સ્નેહ રહિત) છે તે ચિન્હોવડે નાયકે જાણવું.

પ્રથમ તો જે સ્ત્રી પોતાના સ્વભાવવડે અથવા ભાવોવડે શૃંગારિક એવા વારંવાર કર્યા કરે તે સ્ત્રી કામાતુર છે એમ સમજવું.

જે સ્ત્રી પોતાના નાયકના શુભ પોતાની સખીને કહે, પોતાનું ધન પણ નાયકને આપે તેના મિત્રોનો સત્કાર કરે, તેના શત્રુઓને નિન્દે, તેના સમાગમની પ્રાર્થના કરે, તેના દર્શનથી ખુશી થાય, સ્નેહપૂર્વક તેનું અવલોકન કરે, તે સૂઈ ગયા પછી પોતે સૂવે અને પહેલાં જાગે, તેને માટે કલેશ સહન કરે, નાયકને સામું ચુંબન કરે, સુખ દુઃખમાં સમાન વૃત્તિ રાખે તથા કોઈ વખત ક્રોધ કરે નહિ, વિગેરે શુભોવાળી હોય તે અનુરક્તા (અનુરાગ-પ્રીતિવાળી) છે, એમ જાણવું.

જે સ્ત્રી પોતાના નાયકે ચુંબન કરેલ સુખને ઘોષ નાંખે, નાયકને અપ્રિય હોય તેની વાતો કરે, નાયક મીઠું બોલે તો પણ ક્રોધ કરે, તેના મિત્રો ઉપર દેવબુદ્ધિ રાખે અને તેના શત્રુઓને વખાણે, શર્યામાં તેના પહેલાં પરાક્રમ (અવળું મોઢું) કરીને સૂવે, નાયક ગમે તેવો મોટો ઉપકાર કરે તોપણ ખુશી થાય નહિ અને કારણ વિના ક્રોધ કરે વિગેરે લક્ષણોવાળી હોય તે વિરક્તા (સ્નેહ વગરની) છે એમ જાણવું.

સ્ત્રીને જલ્દ કરવા માટે તેને દ્રવ્યની લાલચ બતાવવી તથા પોતાની તેના ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતિ છે, એમ તેને જણાવવું.

હરિદ્રતા, વ્યાધિ, દુઃખ, ન સંભળાય તેવાં કઠોર વાક્ય, સુસાફરી, ગાં
ઠાઈ, અતિ લોભ, તિરસ્કાર, બહુ સામું થવું તથા બહુ અનિદ્ર સેવન કરવું
વિગેરે કારણોથી સ્ત્રી અથવા પુરૂષ વિરક્ત થાય છે.

સ્ત્રીનું અન્તઃકરણ વશ કરે તેવાં સાધનો કામોત્પત્તિ વળને યોજવાં, કે
જેથી સ્ત્રીને ક્રોધ થાય નહિ અને ક્રોધ થયો હોય તો પણ શાન્ત થાય.

લોભી સ્ત્રીને દ્રવ્ય આપીને, વિદુષી ને સ્ત્રીકળાકૈશવ્યથી, ચતુર સ્ત્રીને
ચતુરાર્થવડે, ક્રોધી સ્ત્રીને શાન્તિથી, દ્વેષી સ્ત્રીને પ્રિય વાક્યથી, ખાલાને રમ્મત
ગમ્મતવડે, ખડીકણને આશ્વાસનથી તેમજ કુશળ સ્ત્રીને ચિત્રાદિ શિલ્પદર્શ-
નથી વશ કરવી.

બધી સ્ત્રીઓની ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે.

૧. ઉત્તમ, ૨ મધ્યમ, ૩. અધમ

ઉત્તમા—જે સ્ત્રી પોતાનું અનિદ્ર થયું હોય છતાં પણ પોતાના સ્વા-
મીને અપ્રિય કહે નહિ, બહુ ક્રોધ પામે નહિ, ઉલટા સ્વમીના દોષને ઢાંકે,
કુળવાન, ધનવાન કે સારા માણસો પણ એના જેવી સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે; કામ
નંત્રમાં કુશળ, ડાહી, રૂપવતી, કોઈ કારણથી રોષ થાય તો પણ બોલે નહિ,
સમય અને કાર્યને સમજનારી તેમજ સૌભાગ્યવતી હોય તે.

જેમકે—

મનહર.

કાં તો લોગ લાવો, રાહ યોગનો બતાવો કાં તો,
કાં તો અંગરાગ કે પરગ દિવ્યો પ્રીતથી.
ઉદ્ધવ ! અમારી વતી કે' જો આપ કૃપાળુને,
ચાહે છે તમોને પ્રિયા નિલ્ય ગુદ્ધ ચિત્તથી.
હૃદયમાં માત્ર હવે અભિલાષા એટલી છે,
જ્યાં વસો ત્યાં આનંદમાં રે'જો રૂડી રીતથી.
એથી સુખ પ્રાપ્ત ઘરે આપને અપાર શ્યામ !

અમે પણ આપતણા માથું ગુણે ગીતથી.

મધ્યમા—જે સ્ત્રી પોતે પુરુષની ઇચ્છા કરે, તેમજ પોતાની પુરુષ ઇચ્છા કરે, કામોપચારમાં કુચળ, સામા પક્ષની ઈર્ષા કરનારી, ઈર્ષાથી આતુર અથવા સ્થિર રહેનારી, સ્વલુ માત્ર ક્રોધવાળી, ગર્વવાળી અને ક્ષણમાં જે પ્રસન્ન થનારી હોય તે. જેમકે—

મનહર,

મુકતાકુળ તુલ્ય બિન્દુ આનંદના અશ્રુઓનાં,

વરસી રહ્યાં છે મંદ મંદ ઉર વામને.

સુષુપ્તો શબ્દ ઘોર ત્યાં પ્રપચી પંચબાણતણો,

મૂઠી માન તુર્ત બની વામા વચ કામને.

તાણ ત્રિવલ્લીપર વિરાણ રહી રોમરાણ,

છાણ રહી છળી ધારી અનુપમ ધામને.

હસ્યાં દ્રગ બેઠ, બની સ્ત્રીધી બ્રહ્મટી કમાન,

સન્મુખ નિહાળતાં સલ્લણા નિજ શ્યામને.

અધમા—અસ્થાનમાં ક્રોધ કરનારી, હુલ્લ સ્વભાવવાળી, બહુ માનવાળી, ક્રોધે ભાવણ કરનારી, પતિથી વિરુદ્ધ વર્તનારી અને જે લીધે ક્રોધવાળી હોય તે. જેમકે—

મનહર.

પ્રીતમની સાથ ખેલાં વિના અપરાધે વઢે,

ગાય ગુણ પાછળથી રોષ ઘણે રાખે છે.

શંકાશીલ મનથી મહાન સાધુ સંતપર,

હુલ્લ દિલવાળી દોષ દૃષ્ટિએથી દાખે છે.

અન્ય અબળાને શ્યામે સ્વપ્ને ના સ્મરેલ હોય,

તોય કેલિદાસે નાથ માથે દોષ નાંખે છે.

ક્રોધથી ભરેલી કરે કલેશ આખા ઘર સાથે,

ઝીણી દૃષ્ટિએથી છિદ્ર પ્રીતમનાં આંખે છે.

સર્વ સ્ત્રીઓનું યોવન શુભારનો આશ્રય કરીને તથા પોશાક, વેષ અને શુભને લઈને આર પ્રકારનું છે.

૧-પ્રથમ. ૨-દ્વિતીય. ૩-તૃતીય. ૪-ચતુર્થ.

પ્રથમ—જેમાં સાથળ, ગાલ, રતન અને અધર પુષ્ટ હોય તથા જે રતિમાં મનોહર તેમજ કર્કશ અને ઉત્સાહવાળું હોય તે.

દ્વિતીય—શરીરનાં અવયવો પૂર્ણ ભરાઈ જાય, રતન પૃથુલ (જડાં) હોય, મધ્ય ભાગ નમતો હોય અને કામનું સારભૂત હોય તે.

તૃતીય—સર્વ શોભાથી સંપૂર્ણ, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, મદ કરનાર, ખડુ શુભવાળું તેમજ કામને માટે શોભાયુક્ત હોય તે.

ચતુર્થ—ઉપર કહેલ ત્રણ યોવન ગયા પછી શુભારનું શત્રુ ચોથું યોવન આવે છે, તેમાં ગાલ, રતન, જાંઘ તથા અધર વિગેરેનું માસ સુકાઈ જાય છે, અને લમણાં બેસી જાય છે, તેમજ વિષયમાં ઉત્સાહ મટી જાય છે.

નવયોવના—અત્યંત કલેશ સહન ન કરી શકે, ક્રોધ ન કરે, સ પત્તિ, મળ્યા છતાં અતિ હર્ષ પામે નહીં, પ્રિય શુભવાન હોય તો સુખ માને તથા રતિકોશમાં શ્વાસયુક્ત શ્વાય વિગેરે લક્ષણવાળી હોય તે.

દ્વિતીયયોવના—કાંઈક માન કરે, કાંઈક ક્રોધ અને વખતે થોડો મત્સર પણ કરે, પરંતુ ક્રોધમાં મૌન-રહે વિગેરે લક્ષણવાળી હોય તે.

તૃતીયયોવના—રતિ વિગેરેમા કુશળ, અધિક ઈર્ષ્યાવાળી અને ગર્વયુક્ત ચંચળ ચેષ્ટાઓ કરે તે.

ચતુર્થયોવના—પુરૂષને વશ કરવામાં સમર્થ, કામને જાણનારી તેમજ મત્સર વિનાની વિગેરે શુભયુક્ત હોય તે.

સ્ત્રીઓના પ્રયોગમાં પુરૂષના પાંચ ભેદ છે.

૧-ચતુર. ૨-ઉત્તમ. ૩-સમ ૪-અધમ. ૫-સંપ્રવૃત્તક,

ચતુર—હુઃખ અને કલેશને સહન કરનાર, પ્રિય બોલનાર, સ્ત્રીને મનાવવામાં કુશળ, રતિ સામગ્રીમાં નિપુણ તેમજ ક્ષેત્ર હોય તે.

ઉત્તમ—(બ્યેષ) સ્ત્રીનું અપ્રિય ન કરે, ધીરોદાત્ત, પ્રિય બોલનાર, માની, શુદ્ધ અભિપ્રાયવાળો તેમજ ઘણી સ્મરણ શક્તિવાળો હોય તે. અથવા પ્રિય બોલનાર, ત્યાગી, આસક્તિ વિનાનો, કામને વશ નહિ થનાર, તેમજ સ્ત્રીએ અપમાન કરવાથી વેરાગ્ય પામનાર હોય તે.

અધમ—સી અપમાન કરે તો પણ નિર્લજ થઈ પોતાના અન્તઃકરણમાં ધ્યાનરૂપે રહેલ તે પાસે જનાર, સ્નેહથી પરવશ થએલ, હુઃખ સામું બોલનાર અને પોતાના સ્નેહીઓ અટકાવે તો પણ તેની પાસે જઈ પોતાની આસક્તિ પ્રગટ કરનારો હોય તે.

સંપ્રવૃત્તક—ભય અથવા ક્રોધને નહિ ગણનાર, વારંવાર પાછો પડે છતાં આસક્તિ રાખનાર, એક નિશ્ચય વિનાનો, કામતંત્રમાં લાજ વગરનો રતિ કલહ વિગેરેમાં કંઠાર અને સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ હોય તે.

સ્ત્રીઓ વિવિધ સ્વભાવવાળી હોય છે, તેમજ તેઓનું હૃદય પણ ઘણું ગૂઢ હોય છે, પરંતુ તે દ્રવ્ય આપનારની સાથે સ્નેહ બાંધી તેની પાસે ભય છે માટે તેની પ્રીતિ બાળીને તેને ઘટે તેવા કામચાલમાં કહેલ વશ કરવાના ઉપાયો થોણ તેની પાસે જવું તે ઉપાય પાંચ પ્રકારનો છે.

૧. સામ, ૨. દાન, ૩. ભેદ, ૪. કંડ, ૫. ઉપેક્ષા.

સામ—સ્ત્રી આગળ “ હું તારો દાસ છું, મારૂં જીવિત તારે આધીન છે ” વિગેરે વચનો કહી પોતાનો દેહ તેને અર્પણ કરવો તે.

દાન—વખતો વખત કોઈ કોઈ નિમિત્ત કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું તે.

ભેદ—જે સ્ત્રીને ણીબા પુરૂષ સાથે પ્રીતિ હોય તે પુરૂષને કાંઈ આપીને અથવા ભય બતાવીને, કે સ્ત્રીનેજ તે પ્રમાણે ભય બતાવીને બન્નેની પ્રીતિમાં ભેદ પાડવો તે.

ફંડ—બંધન કરવું તથા તાડન કરવું તે.

ઉપેક્ષા—દરકાર નહિ રાખવી અથવા ત્યાગ કરવો તે

મધ્યસ્થ સ્ત્રીને સામથી, લોભી સ્ત્રીને દાનથી, અન્ય પુરુષ સાથે પ્રીતિ રાખનાર સ્ત્રીને લેદથી, તથા અન્ય સાથે પ્રીતિ રાખી દુષ્ટાચાર કરતી હોય તેને મૃદુ તાડન અથવા બંધન વડે વશ કરવી અને સામ આદિનો પ્રયોગ કર્યા છતાં પણ જે વશ થાય નહિ તેની ઉપેક્ષા કરવી.

સ્ત્રીને પુરુષ દ્વેષ (અપ્રિય) છે, પ્રિય છે કે મધ્યસ્થ છે તે સ્ત્રીના મુખના ચહેરાથી (આકારથી), નેત્રની ચેષ્ટાવડે અથવા અંગની ચેષ્ટાઓથી જાણવું.

રાગની રાણી અથવા દિવ્ય સ્ત્રીને છોડીને ળીછ સ્ત્રીઓને પુરુષ પ્રિય હોય અથવા અપ્રિય હોય તો પણ દ્રવ્યને લઈને તો ગમ્યજ છે તેમજ દ્રવ્ય વડે તે દ્વેષ્યને પ્રિય કહે છે તથા પ્રિયને અપ્રિય કહે છે દુઃશીલને સુશીલ કહે છે અને ગુણરહિતને ગુણવાન કહે છે.

સ્ત્રી આનંદ યુક્ત પ્રપ્રલિલિત નેત્રથી જેને જોઈ મુખ પ્રસન્ન રાખી પ્રેમ-યુક્ત ભાવો બતાવે તે તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે એમ જાણવું; એ રીતે પ્રીતિ અથવા અપ્રીતિ જાણી કામચાસમાં બતાવેલ ઉપાયોથી તેને વશ કરી તે પાસે જવું.

ઉપર કહેલ સ્ત્રીઓના ઉપચારો નાટ્યજ્ઞ પુરુષોએ નાટક અથવા પ્રકરણમાં યોજવા.

નાયક (પુરુષ)ના ચાર ભેદ છે.

૧. ધીરોદાત્ત, ૨. ધીરોદ્વત, ૩ ધીર લલિત, ૪. ધીરપ્રશાન્ત
- લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

ધીરોદાત્ત—પોતાની પ્રશંસા નહિ કરનાર ક્ષમાવાન, અત્યંત ગંભીર મહા પરાક્રમી સ્થિર મનવાળો, વિનયથી આચ્છાદિત માનવાળો અને દ્રઢ મતવાળો હોય તે.

જેમ—નાગાનંદમાં

અમુતવાહન—

પુષ્પિતાગ્રા.

રૂધિર હૈં વહે ચિરા મુખેથી,
શરીરનું માંસ તું ખા બધું મુખેથી;
ગરૂડ! હજી નથી તું તૃપ્તિ પામ્યો,
નિરખું છતાં કયમ વીર! તું વિદામ્યો ?

અથવા—

ઇન્દ્રવજ્રા.

અ ત્યા સભામાં અભિષેક માટે, બધું પેંડ્યું તુલું વિરાનવાટે;
સંહર્ષ કે શોક થયો ન હોય, એ રામને હું પ્રણમું હમેથ.

ધીરાદ્વત—માયાની, પ્રબંધ, અપજ્ઞ. મમતા તેમજ આત્મગૌરવ જે-
નામાં અધિક હોય અને જે પોતાની પ્રથા સા કરવામાં તત્પર હોય તે. જેમ કે—

“ અગ્રધરા ”

તોળી કેલાસ જેણે, જયે, નિભુવનનો, કેાપથી સદ્ય કીધો;
એવા લંકાપતિને, રમતર્યા રણમાં, રોળીને ઠંડ હીધો;
કીધી જાહિર જેણે, પરશુ બળાયકી, ચર્મિ સ્વાધીન આખી,
બોલાવે છે બળેથી, તરિત કવણુ એ, રામને ગર્વ રાખી ?

અથવા—

હરિગીત.

ત્રેવેકયના એકર્ય કેરી લક્ષ્મીને ન્હામાં ટકી,
હરદમ હરણુ કરનાર હિમ્મત ધારી અતિશય હુકયકી;

અર્પણ કર્યાં અભિમાનથી નિત સ'કટો સુરને ઘણાં,
છે એ બધા બળવાન બાહુ અસુરપતિ રાવણ તણા.

ધીરલલિત—ચિન્તા રહિત કોમળ અને નૃત્યગીત આદિકળાપર નિરં-
તર પ્રીતિ રાખનાર હોય તે જેમ કે—રત્નાવલીના પ્રથમ અંકમાં—

વસરાજ—(વસંતક પ્રત્યે.)

મનહર,

સોંપ્યો રાહ્ય કાર્યભાર સર્વ યોગ્ય સચિવને,^૧
જેર ક્યાં શત્રુઓને જંગમાંહિ જીતીને.
વ્યાધિઓ વિદારી કર્યું પાલન પ્રભતું પૂર્ણ,
નેહથી વખાણે નરનારી મુજ નીતિને.
વસંતના સમયમાં મિત્ર ! તું વસન્ત મળ્યો,
પ્રદોતની પુત્રી પ્રસરાવે શુદ્ધ પ્રીતિને.
ઉત્તમ આ ઉત્સવની આબાદી હ્રદયેષ ધમધુ,
મળ્યું સ્થાન દે'વા જેમાં રસમય રીતિને.

ધીરપ્રશાન્ત—નાયકના સામાન્ય બાવીશ ગુણથી યુક્ત ક્રાંદ્યુ આદિ
હોય તે. જેમ—માલતી માધવમાં—

માધવ—

માલિની.

કલિત ગુણ કળાથી, લાજતાં ભવ્ય ભાસે ;
ઉદય ગરિર્થો જેવો, બાલ ધન્દુ પ્રકાશે;
પ્રિય સર્પો પલ પામી, પુત્ર એવો અનુપ;
અગ્નિલ અવનિમાંહે, યના હેતુરૂપ.

અથવા—મૃગકલિકના દસમ અંકમાં.

ચારુદત્ત—

મનહર.

પ્રથમ જે મારું જોય પરમ પવિત્ર કુંડ.
જગમાં અનંત યત્ન કરેા અનુષ્ઠાનથી.
પૂજાતું પ્રસિદ્ધ દેવભાવે આખી દુનિયામાં;
શોભતું સભામાં વેદ ધ્વનિઓ મહાનથી.
જેના વિદવાન જન કરતા વખાણ કોડે,
દીપતું નિરંતર જે જ્ઞાન અને દાનથી.
એજ કુળ, મારું મૃત્યુ આવતાં સમીપ આવે,
ક્ષુદ્ર અપવિત્ર કહે સાંભળું એ કાનથી.

નાયકના સામાન્ય વાવીશ ગુણ.

૧. વિનીત, ૨. મધુર, ૩. ત્યાગી, ૪. દક્ષ, ૫. પ્રિયંવદ, ૬. રક્ત
લોક, ૭. શુચિ, ૮. વાગ્મી, ૯. ઝઠવંશ, ૧૦. સ્થિર, ૧૧. મુવા,
૧૨. બુદ્ધિમાન, ૧૩. પ્રજ્ઞાનવાન, ૧૪. ઉત્સાહવાન, ૧૫. સ્મૃતિવાન
૧૬. ઠલાવાન, ૧૭. માની, ૧૮. ચૂર, ૧૯. દ્રઢ, ૨૦. તેજસ્વી,
૨૧. શાશ્વત, ૨૨. ધાર્મિક.

૧.—વિનીત—વિનય આદિ સદ્ગુણ અપન હોય તે—જેમ વીરચરિતમાં
રામ.—(પરશુરામ પ્રત્યે.)

“સુગંધરા”

વંદે છે બ્રહ્મચારી, વિધ વિધ વિધિથી, આપને પૂજ્યપાદ !;
સાતે અંકજ પિંધા, રત્ન સંપન્નમા, માથે છે ભિલિપાદ ;

આવ્યો છું દેવયોગે, વરલે વિનયને, દેવના દોષમાં હું ;
જેથી બે હાથ ભેડી, કૃત^૧ અપકૃતિની^૨, આપંથી માર્ફી ચાહું.

૨—મધુર—જેનાં દર્શન પ્રિય હોય તે—જેમ—વીરચરિતમાં.

દોહરો.

આશય ઉત્તમ આપનો, ઉભય નયન અભિરામ;
અનુપમ ગુણ રમણીય ! મુજ હૃદયે રમજે રામ.

૩—ત્યાગી—જે સર્વસ્વ આપી દિયે તે—જેમકે

“શાર્દૂલવિકોડિત”

કણે ચાચકને તવચા સમરપી, દર્શાવ્યું દાનીપણું;
આપ્યું માંસ મહા મહીપ શિળિએ, સંકષ્ટ વેડી ધણું;
આપ્યો ભૂત વાહને ભવ, ફીધાં, અસ્થિ દધીચિભંચે;
છેના કાંઈ અદેય^૩ દાની જનને, જે દાન આવાં દિયે.

૪—દક્ષ—ચતુર, ધાર્યું કામ સત્વર કરનાર—જેમકે.

“હરિગીત”

નિમેલ વજ્ર સહસ્રથી, દેદીપ્ત દેવી તેજથી,
જેથી ત્રિપુરનો અંત કરી, નાંખ્યાં અસુરનાં મન મથી;
ગિરિપર હણે જયમ શુક ગજવર, તે રીતે રધુનન્દને;
મહી દોરી કરી ટંકાર, ભાંગ્યું ભુજર્થી ખેંચી ધનુષ્યને.

૫—પ્રિયવદ—પ્રિય બોલનાર જેમ કે—

હરિગીત.

હો પુત્ર જમદગ્નિભા, શિવ સદ્ગુરુ છે આપના;
વિશ્વે વખાણ કરે સકળ જન, અમિત પ્રમણ પ્રતાપના;

ક્ષિતિ સમ સાગરવાળી સર્વે, વિપ્રને આપી વળી;
નિધિ^૧ સત્ય, તપ ને ધર્મના, જેથી મહા કીર્તિ મળી.

૬—રક્તલોક—જનસમૂહમાં પ્રીતિપાત્ર જેમ કે—

સર્વેયો.

બહાલથી રક્ષણ વેદતણું, કરનાર ધરી શર આહુધીં વાપે;
ભૂમિતણા લય દૂર કરી, અલિરામ છળી ધરીં ઓજ અમાપે;
ભૂપવતી બનીં સર્વ પ્રજા, શુભ અન્તરથી બહુ આશિષ આપે;
ધમ્મિત પાર્શ્વો અનેક સદા, વિચરે મુખમાં પ્રભુ રામે પ્રતાપે.

૭—શુચિ—પવિત્ર, નિર્મળ સુદ્ધિવાળો. જેમ કે—

પુષ્પિતાગ્રા.

ઝટપટ કહોં કે તું કેાણુ બાધ ?
શિક્ષ અર્હિં આવીં ચિંતે રહી શું રહાઈ ?
નિજ વશ મન વૃત્તિ છે અમારીં,
વિમુખ રહે નિરખી પરાધ નારી.

૮—વાંઝમી—વક્તા. જેમ—હનુમાન્નાટકમાં

રામ—(પરશુરામ પ્રતિ)

સેનધૈરા

ભણ્યું ના બાહુ કેરું, પ્રબળ, યનુવની, શક્તિને ના પિછાણી;
બાધી છે ભૂલ એથી, અતિશય ઉરમાં, મેં વૃથા ગર્વ આપી;
માફી આપો મહાત્મા, મુજ ચપલતણું, લેખશે નાંદિ લેશ;
કેાપે ના વૃદ્ધ બાળી, વિલસિતરે ચિશુનાં, હર્ષ પામે હમેશ.

૯. સૂઢવંશ—ઉંચા કુળમાં જન્મ પામેલ—જેમકે,

હરિગિત.

રવિવંશી ક્ષત્રિય બાલરૂપી મલ્લિકાની માલના,
ગુરુડો ગયા કરમાઈ તેમાં શિશુ અવધ નરપાલના;
ચારે ચતુર મધુકર સરીખા, જ્યેષ્ઠ તેમાં રામ છે;
કરનાર પૂરણ કામ એવકના, સદા સુખધામ છે.
ઠરો કાળ રાત્રો સમાન રાક્ષસો તાડકાના અંતને,
પ્રગટારો પુણ્ય ભયું પ્રભાત દિપાવનાર દિગન્તને;
સુચરિત્રવાળી કથારૂપી, કદલી તણા મૂળકન્દ આ;
આવી ઉભા છે નિકટ નિરખો, રામ હસરથ નન્દ આ.

૧૦. સ્થિર—વાણી મન અને ક્રિયામાં નિશ્ચલ જેમકે--

શિખરિણી.

ન આર લે નિરુચે, અધમ જન વિદ્વેષી કરીને,
વિદામે વચ્ચેના, વિધનથી સમારંભ કરીને;
હણાએલા વિધને, ફરી ફરી સદા સાધન સજે,
પ્રમોદે પ્રારભી નરવર કદાપિ નવ તજે.

અથવા વીરચરિતમાં—

શિખરિણી.

તમારાં વાક્યોના,^૧ વ્યતિક્રમથી જે યાપ પડ્યો;
પ્રભુ પ્રાયશ્ચિત્તે, તુરત સહુ એ, દોષ ટળશે;
પરંતુ આ શસ્ત્ર, ગ્રહણ ત્રત છે માહરું ખડ,
કદાપિ હું તેને, નહિ નહિ નહિ દૂષિત કરું.

૧૧. યુવા—યુવાન.

૧૨. બુદ્ધિમાન—બુદ્ધિશાળી.

૧૩. પ્રજ્ઞાનવાન—વિશેષ જ્ઞાન યુક્ત.

જેમ—માલવિકાગ્નિમિત્રમાં.

“દોહરો.”

જે પ્રયોગનો ભુવર્તી, આપું હું ઉપદેશ;
ત્યાં વિશેષ ઠહો તે મને, હે ॥ પ્રત્યુપદેશ.

૧૪. ઉત્સાહવાન—ઉત્સાહી.

૧૫. સ્મૃતિમાન—સ્મરણ શક્તિવાળો.

૧૬. કલાવાન—હિતમનવાળો.

૧૭. માર્ગી—ઉત્તમ માનવાળો—જેમકે.

“દોહરો.”

પ્રસરી રહ્યો મુજ શુભ ગુણે, ખ્યાતિ દેશ વિદેશ;
રિપુકન્યા વરવા મને, રાજે સ્પૃહા હમેશ.

૧૮. શૂર—શૂરવીર.

૧૯. દ્રઢ—મજબૂત વિચારવાળો.

૨૦. તેજસ્વી—પ્રતાપી, સુંદર (રૂપાળો)

૨૧. શાસ્ત્રચક્ષુ—શાસ્ત્રરૂપી જેને ચક્ષુ (આંખો) હોય તે અર્થાત્ શાસ્ત્રની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરનાર.

૨૨. ધાર્મિક—ધર્મને રસ્તે ચાલનાર

ઉપર કહેલ ચાર નાયકની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ઉત્તમ અથવા મધ્યમ
હોય છે, તેમાં દેવગણ ધીરોદ્ધત,રાજાઓ ધીરલલિત, સેનાપતિ તથા અમાલ્ય
ધીરોદ્ધત, અને બ્રાહ્મણ તથા વલ્લિક ધીરપ્રમાણ નાણુવા.એ પ્રમાણે વિદુષક
પણ ચાર પ્રકારના બાણી લેવા.

ઉપર કહેલા નાયકો નાટકમાં યોજવા.

નાયિકાઓ પણ ચાર પ્રકારની છે.

૧—ધીર ૨—લલીત ૩—ઉદાત્ત ૪—નિભૂત.

દિવ્ય તથા રાજાની સ્ત્રીઓ ધીર, કુલાંગઓ ઉદાત્ત અથવા નિભૂત, ગણિકાઓ તથા શિષ્ય કારિણી અનુક્રમે ઉદાત્ત અને નિભૂત બન્યુવી, વેશ્યા સંકીર્ણ પ્રકૃતિની, તેમજ નપુંસક પણ સંકીર્ણ પ્રકૃતિવાળો તથા અધમ પ્રકૃતિવાળો બન્યુવો.

પ્રાણી માત્રમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એવા ત્રણ ભેદ છે.

સર્વ પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. ૧—આભ્યન્તર ૨—બાહ્ય. તેમાં જે રાજાપચાર યુક્ત હોય તે આભ્યન્તર અને તેનાથી ઇતર હોય તે બાહ્ય ગણાય છે.

રાજાઓનો આભ્યન્તર ગણુ.

૧. મહાદેવી, ૨. દેવી, ૩. સ્વામિની ૪. સ્થાયિની ૫. લોગિની ૬ શિષ્યકારિણી, ૭. નાટકી, ૮. તર્તકી ૯. અનુચારિકા, ૧૦. આયુકતા. ૧૧. પરિચારિકા, ૧૨. સંચારિકી, ૧૩. પ્રેમલુકારિકા, ૧૪ સુમહત્તર, ૧૫, પ્રતિહારી, ૧૬. કુમારી, ૧૭ સ્થવિરા.

મહાદેવી—જેને માથે અભિષેક થયો હોય, જે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલ શીલ સંપન્ન, તુલ્ય આચરણવાળી, સમાનવયવાળી, ક્રોધ વિનાની, ઈર્ષ્યા રહિત નૃપના સ્વભાવને બાણનારી, સમાન સુખ દુઃખવાળી, શાન્તિ પાઠ તથા સ્વસ્તિ વાચન વડે સ્વામીનું મંગળ કરનારી, પતિવ્રતા, ક્ષમાવાળી અને અન્તઃપુરના હિતમાં પ્રીતિવાળી હોય તે.

દેવી—જે રાજાની કન્યા ઉપર કહેલા મહાદેવીના ગુણવાળી હોય, જેને ધણું માન ન હોય, પણ ગર્વવાળી હોય; જે રતિ અને સમાગમમાં તત્પર હોય, બાલા હોય, હમેશાં શુદ્ધ, શોક્ય ઉપર ઈર્ષ્યાવાળી તેમજ ચૌવન આદિ શુભ વડે ઉન્નત હોય તે.

સ્વામિની—સેનાપતિ તથા અમાત્યની કન્યાને સ્વામિની કહે છે, અથવા શીલ, રૂપ તથા ગુણવાળી હોય; તેમજ રાજાને વહાલી હોય અને સ્વામિથી સત્કાર પામેલી હોય તેને પણ સ્વામિની કહે છે.

સ્થાયિની—ઉત્તમ રૂપ તથા ચૌવનવાળી, દર્કસ, લલિતા, રતિ તથા સંભોગમાં કુશળ, માત્ર શોકય ઉપર ધર્માવાળી, ડાહી, ઉદાત્ત, અત્તર વિગેરે સુગન્ધ પદાર્થો તથા પુષ્પોથી સુશોભિત રાત્રી મરણ પ્રમાણે વર્તનારી ઉપ-સ્થિતા, પ્રમાદ વિનાની, નિદ્રા તથા આળસ રહિત મધુર બોલનારી, તેમજ માન્ય તથા અમાન્યના ભેદને બાજુનારી હોય તે.

ભોગિની—સારા સ્વભાવવાળી, સ્વરૂપ માનવાળી, કોમળ પ્રકૃતિની, અનુદત્ત, મધ્યસ્થ, સ્થિર અને શાન્ત હોય તે.

શિષ્યકારિણી—વિવિધ કળાઓના ભેદને બાજુનારી, ચિત્રકળામાં નિપુણ, શયન, આસન અને વાહનના ઉત્તમ જ્ઞાનવાળી, ચતુરાઈ વાપરવામાં ચતુર, ડાહી, કોમળ અંગવાળી અને સ્થિર સ્વભાવવાળી હોય તે.

નાટકી—નહના લય તથા મોક્ષને બાજુનારી, રસ તથા ભાવોમાં પ્રવીણ, સામાન્યમુખ્યના ભાવ તથા ઇગિત (ચિદ્રિત) ને બાજુનારી, આચાર્યને અનુસરનારી, ચતુર, અભિનયને બાજુનારી, તર્ક વિતર્કમાં વિચક્ષણ અને વાઘા વગાડવામાં તેમજ શ્રવણમાં નિપુણ હોય તે.

નર્તકી—ચૌવનાદિ ગુણોવડે ઉન્નત, નૃત્ય તથા ગીતમાં ચતુર, પ્રાદ, આળસ વિનાની, શ્રમરહિત, બીજી એકઠી થએલ સ્ત્રીઓ કરતાં રૂપ, ધાવન અને કાન્તિમાં ચડતી હોય તે.

અનુચારિકા—સર્વ અવસ્થાઓમાંજે સ્ત્રી રાજાની પાસેજ રહેતી હોય તે.

આયુક્તા—જેની ભાણંડરની ઉપરી બનાવી હોય, આયુધાગાર જેના તાળામાં હોય, તેમજ ઔષધિ, ફળ, મૂળ અને બીજાં ધાન્ય વિગેરે જેના કબજામાં હોય, અને અત્તર વિગેરે ગંધ, આભરણ તથા વસ્ત્ર વિગેરેમાં તેમજ

આગ્યાન કહેવામાં જેને ચોળેલી હોય, તે ઉપરાંત બીજાં ઘણાં કાર્યો જેના હાથમાં હોય તે.

પરિચારિકા—રાજાને છત્ર ધરવામાં, શય્યા પાથરવામાં, બિછાનું બિછાવવામાં, પગ ચાંપવામાં, ગંધ ચોળવામાં, માથું ઓળવામાં, આહારણુ પહેરાવવામાં અને પુષ્પ ધારણુ કરાવવામાં જે સ્ત્રીની યોજના કરવામાં આવી હોય તે.

સંચારિણી—જુદી જુદી અન્તઃપુરની કક્ષા (દોડી) ઓમાં ફરનારી, બગીચામાં સાથે જનારી, દેવસ્થાનમાં તેમજ વિવિધ કીડામાં તથા મહેલોમાં સંગે રહેનારી; વળી જેની યોજના પ્રહર પ્રહરની ચોકીમાં કરી હોય તે.

ત્રેષણકારિકા—(અન્વેષણ કારિકા.) કામ (રતિકીડા) સંબંધી અતિ શુભ કાર્યોમાં જેની યોજના કરી હોય તે.

સુમહત્તરા—જે સ્ત્રી અન્તઃપુરમાં રક્ષા માટે હુમેશાં આશીર્વાચન વડે ત્યાં રહેનાર અન્તઃપુર વર્ગને ખુશી રાખતી હોય તે.

પ્રતિહારી—રાજાઓના સન્ધિ તથા વિગ્રહ વિગેરે વિવિધ કાર્યોથી ઉત્પન્ન થએલ હુકીકતને જે નિવેદન કરે તે.

કુમારી—રતિ સંલોગ જેને પ્રાપ્ત થએલ ન હોય, જ્ઞાન્તિ વિનાની, ઉદ્ધતાઈ રહિત, સ્થિર સ્વભાવવાળી અને જે લાજવાળી હોય તે.

સ્થવિરા—(વૃદ્ધા) આગળના રાજાઓની નીતિને જાણનારી, બધા રાજાઓમાં માન ગામેલી અને પૂર્વના રાજાઓનાં આચરણુ જાણનારી હોય તે.

જે સ્ત્રી અનુદત, જ્ઞાન્તિ વિનાની, સારા આચારવાળી, સારા વેષવાળી, જ્ઞાન્ત, દીન, સુશીલ, ક્રોધ વિનાની, જીતેન્દ્રિય, કામ રહિત, સ્થિર સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીઓના દોષો રહિત તેમજ મહા વિનાની હોય તેને કાર્યમાં યોજવી.

જે ત્રીજી પ્રકૃતિ નપુસક છે તે રાજાઓના ઘરમાં (અન્તપુરમાં) જવા આવવા માટે રાખવા, તેમજ પૌરુષ વિનાના હોવાથી જે સ્ત્રીભોગરહિત હોય તેને પણ અન્તપુરમાં જવા આવવા માટે યોજવા.

સ્નાતક, વર્ષધર, ઔપસ્થાયિક અને નિર્મુકને ઠક્ષા (ઢાલી) ઉપર રાખવા.

રહેવાના ઘરની અંદર શુદ્ધ આચારવાળા સ્નાતકોને રાખવા, દ્રવ્ય મોકલવું હોય અથવા એવા કિમ્મતી પદાર્થ મોકલવા હોય ત્યાં કંચુકી તેમજ વર્ષધરોને કામ સંબંધી સંદેશા લાવવા લઈ જવામાં યોજવા.

જે પુરૂષો વિદ્યાસંપન્ન અને સત્ય જોલનારા હોય, કામરૂપી દોષથી રહિત તેમજ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં કુશળ હોય તેને કંચુકી કહે છે.

રાજાઓનો ખાદ્ય ગણ.

૧. રાજા, ૨. સેનાપતિ, ૩. કુમાર, ૪. મંત્રી, ૫. પ્રાણવિવાહ આ ઉપરાંત બીજા પણ અધિકારમાં યોજેલા પુરૂષો રાજાની સભામાં બેસનારા હોય છે.

રાજા—સારા સ્વભાવવાળો, બુદ્ધિમાન, સત્યવાદી, જીતેન્દ્રિય, ઠક્ષા, પ્રગલ્ભ, સ્મૃતિવાળો, પરાક્રમી ધૈર્યવાળો, પવિત્ર, દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો, મહાન ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, પ્રિય જોલનાર, પ્રભાતું રક્ષણ કરવારૂપી વૃત્ત આચરનાર, શૂરવીર, દયાળુ, ઉદય પામતો, મદ રહિત, વૃદ્ધ, સ્મૃતિઓના અર્થ તેમજ શાસ્ત્રોને જાણનાર, વિવિધ નાટ્ય પ્રચારને સમજનાર, તર્કવિતર્કમાં નિચ્છલ, સામાના ચહેરા ઉપરથી હૃદયની વાત જાણનાર, નીતિના પડ્ડાંજીને સમજનાર વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોને જાણનાર, જુદી જુદી કારીગરી જનાવનાર, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષયને જાણનાર, પ્રેમી, કુટુંબથી વિંટાળેલો, શત્રુના છિદ્રને જાણનાર અને જેને કોઈ પણ જાતનું બચન ન હોય તે

સેનાપતિ—ઉત્તમ આચરણવાળો, સત્ય ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, આજ સ રહિત, પ્રિય જોલનાર, શત્રુના છિદ્રને જાણનાર, ચક્રાર્થ કરવાના સમયને

સમજનાર, અર્થશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોને જાણનાર, પ્રેમી, બહોળાં કુટુંબવાળો તે-
મજ દેશકાળને જાણનાર હોય તે.

કુમાર—સ્નેહવાળા, શાન્ત, વિનયવાળા મધ્યસ્થ, હુશિયાર, ન્યાયને
જાણનાર, તર્ક વિતર્કમાં કુશળ; વિગેરે વિવિધ સદ્ગુણવાળા હોય તે.

મંત્રી—(અમાત્ય-સચિવ) કુલીન, બુદ્ધિમાન, ન્યાયશાસ્ત્રનાં નિપુણ,
પોતાના દેશમાં રહેનાર, પ્રીતિવાળા, પવિત્ર અને ધર્મયુક્ત હોય તે.

પ્રાહ્વિવાક—વ્યવહારના તત્ત્વને જાણનાર, બુદ્ધિવાળા, બહુશ્રુત, મધ્યસ્થ
ધાર્મિક કાર્યોકાર્યને જાણનાર શાન્ત, દાન્ત, જીવકોષ, અનુદત્ત અને સમદૃષ્ટિ
વાળા પ્રાહ્વિવાક (ન્યાયાધીશ)ને ન્યાયના ધર્મોસન ઉપર સ્થાપવા.

સભા અને સખાસહોની કલ્પના પણ તેવીજ રીતે કરી લેવી.

આંહી કોઈ એવી શંકા કરે કે નાટકમાં થોડા વૈભવવાળા નટો રાજાના
શુભ્ર શી રીતે બતાવી શકે ? તેનો ખુલાસો એટલોજ છે કે જ્યારથી લોકમાં
નાટ્યધર્મ પ્રવૃત્ત થયો ત્યારથીજ સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે છે, કારણકે નાટક
માં નટ પોશાકથી, અલંકારથી અને ગાંભીર્ય તથા ઉદારતા વડે રાજા સમાન
થઈ શકે છે.

એ રીતે એકલો નટ પણ સમદ્રીપના આશ્રયરૂપ રાજા સરખો થઈ શકે.
છે આચાર્યની બુદ્ધિ પ્રમાણે શાન્ત શુભ્રવાળો અને અંગ સૌમ્યવાળો નટ રાજા
જેવો હોઈ શકે છે, તેમજ રાજા પણ નટ સરખો થાય છે. જેવો નટ છે તેવોજ
રાજા છે અને જેવો રાજા છે તેવોજ નટ છે. એ બન્નેથી સરખી લીલાવાળી
અને સરખા અંગ સૌમ્યવાળી ભાવનિષ્પત્તિ થાય છે.

જે પ્રમાણે આચાર્યની આજ્ઞાવડે નટ રંગભૂમિને શોભાવે છે. તે
પ્રમાણે રાજા તો સ્વભાવથીજ ઉજવળ હોય છે.

આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં દિવ્ય રાજાઓનો પરિવાર છે તે વેષ ભાષા અને ક્રિયા
યુક્ત યોજવો; તેમાં પ્રયોગ કર્તાએ જેનું જેવું રૂપ હોય તેનું તેવું રૂપ અવસ્થા
તથા વેષથી કરવું.

ભુદ્દી ભુદ્દી બાતનાં આચરણ અને શુભવાળા પુરુષો આ લોકમાં ભુદ્દા ભુદ્દા ભાવોવટે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવી ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિવાળા હોય છે.

વિવિધ શિષ્ય બાલુનારા જ્ઞાનવાળા, છતેન્દ્રિય, લૌકિકક્રિયાના લેહને બાલુનારી, ધર્માધર્મ સમજવામાં વિચક્ષણ, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસમાં કુશળ આચરણ તથા સ્વભાવમાં શ્રેષ્ઠ અને અહિંસા ધર્મ પાળનારા હોય તે ઉત્તમ પ્રકૃતિના બાલુવા.

લોકો પચારના તરવને બાલુનારા, શિષ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ અને મધ્યમ શુભોવાળા હોય તે મધ્ય પ્રકૃતિના બાલુવા.

ઠકોસ્વાણી બોલનાર, દુરાચારી, પરાક્રમ વિનાના, અધ્ય પુદ્ધિવાળા, કોધી, ધાતકી, કૃતકી, પારકાં છિદ્ર જ્ઞેનાર, ખોટો રાજ બતાવનાર, જે તે બોલનાર, ક્ષુદ્ર સ્વભાવના, ચાડીયા, પાપમાં પ્રીતિવાળા, સ્ત્રીમાં આસક્ત, કલહ પ્રિય, માન્ય અમાન્યના લેહને નહિ બાલુનાર અને ચોર વીગેરે અધમ પ્રકૃતિના બાલુવા.

નાટકકાર ગુણ.

સૂત્રધાર—પ્રથમ તો તે લક્ષણ બાલુનાર, પૂર્ણ વાક્ય સંસ્કારવાળો તથા ગાયનના સમયને સમજનાર તેમજ સ્તંભ સ્વર તથા વાદના તરવને બાલુનાર હોવો જોઈએ, વળી ચતુર, નાટ્ય કુશળ, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે ચાલનાર, વિવિધ પાખંડ કાર્યો બાલુનાર, ન્યાયશાસ્ત્રના અર્થને સમજનાર, વેશ્યાના ઉપચારમાં નિપુણ, કાવ્યમાં વિચક્ષણ વિવિધ ગીતપ્રચારને બાલુનાર, શૃંગારાદિ રસ અને સાત્વિકાદિ જાવોમાં કુશળ, નાટ્યપ્રયોગ લજવવામાં નિપુણ, ઇન્દ્રિયાશ્ર (પિંગળ) માં પ્રવીણ, વિવિધ શિષ્યને બાલુનાર સર્વ શાસ્ત્ર, નક્ષત્રાદિની ગતિ વિગેરેને સમજનાર, દેશોના વ્યવહારને બાલુનાર, પૃથ્વીના ખેડો, પવનો અને બીજાં જાંતોમાં રહેનાર મનુષ્યોના આચાર

તથા વ્યવહાર જાણનાર, રાજ્યોની વંશાવળી જાણનાર, શાસ્ત્રાર્થ તથા તેનાં કર્મોને સાંભળી તે પ્રમાણે સ્મરણ રાખનાર અને તે મુજબ પ્રયોગ ભજવનાર, તેમજ પ્રયોગમાં સાંભળેલ શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરનાર વિગેરે ગુણવાળો હોવો જોઈએ. એ ઉપરાંત સ્મૃતિવાળો, બુદ્ધિશાળી, ધીર, ઉદાર, હસીને બોલનાર, પવિત્ર; રોગરહિત. મીઠું બોલનાર, ક્ષાન્ત, જીતેન્દ્રિય, પ્રિય બોલનાર, પકોઈપણ દોષ વિનાનો, સત્ય બોલનાર, દક્ષિણ, લોભરહિત અને પ્રતિમંતા વિગેરે સ્વાભાવિક ગુણવાળો હોવો જોઈએ.

પારિપાત્તક—સૂત્રધારથી કાંઈક ઓછા ગુણવાળો. અને મધ્યમ પ્રકૃતિ નો, તેમજ ઉત્તમ, રૂપવાળો, એક વખત જોએલ સાધનરૂપ વસ્તુને કરનારો બુદ્ધિવાળો, રચના જાણનાર, પોતાના કામમાં કુશળ, મીઠું બોલનાર, કાદ્યો અને દ્રવ્ય મનનો હોય તે.

બીજા પણ પ્રયોગ ભજવનારાઓ સૂત્રધારના ગુણયુક્ત હોવા જોઈએ.

વિટ—વેશ્યાને ઉપચાર કરવામાં કુશળ, મીઠું બોલનાર, કાદ્યો, કવિ તર્કવિતર્કમાં વિચક્ષણ, વક્તા અને ચતુર હોય તે.

શકાર—ઉત્તમ વસ્ત્ર તથા આભરણ ધારણ કરનાર, વગર કારણે કાંઈ કરનાર, તથા ખુશી થનાર, માગધી ભાષા બોલનાર અને અધમ પ્રકૃતિનો હોય તે.

વિદ્વધક—દૂંકો, મોટો, અને લાંબા દાંતવાળો, કુબડો, વિકૃત સુખવાળો, માથે ટાલવાળો. તથા પીળી આંખોવાળો ગ્રાહણ હોય તે.

ચેટ—કળાઓમાં પ્રીતિવાળો, બહુ બોલનાર, વિરૂપ, સુગન્ધી પદાર્થ રાખનાર, તેમજ માન્ય તથા અમાન્ય પુરૂષને જાણનાર હોય તે.

આ પ્રમાણે ગુણ હોય તે છતાં બીજા ગુણો પણ યત્નથી સંપાદન કરવા.

સ્ત્રી પ્રકૃતિ.

પરિમિત (નિયમસર) બોલનારી, ચતુર, લાજવાળી, કોમળ ભાષાવાળી ઉત્તમ કુળ, શુભ અને શીલવાળી; ગુરૂજનની આજ્ઞા પાળનારી, તેમજ ધૈર્ય અને ગંભીરતાવાળી હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ પ્રકૃતિની બહુવી.

વિવિધ શિલ્પ પ્રયોગને બહુનારી, વિવિધ શાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ, પોતાના આચાર્ય (ઉસ્તાદ)ની સેવામાં તત્પર વિવિધ લીલાવાળી, તેમજ હાવ, ભાવ, સર્વ અને વિનય યુક્ત; સ્વરૂપવાળી, ચોસઠ કળામાં પ્રવીણ, નૃત્યના ઉપચારમાં કુશળ સ્ત્રીઓના દોષથી રહિત, પ્રિય બોલનારી, કથામાં પ્રીતિવાળી હંક્ષ અને શ્રમ રહિત વિગેરે શુભોવાળી સ્ત્રીઓને ગણિકા બહુવી.

રૂપ, શુભ, શીલ, માધુર્ય તેમજ સુવર્ણ અને પુષ્પોનાં આભરણવડે સુશોભિત; ડાહી, સ્નેહવાળી, સુંદર, કોમળ અને મીઠાશવાળા કંઠવાળી, વાદ્યોથી આનંદ પામનારી, લય તથા તાલને બહુનારી, તેમજ નવ રસોને પણ સમજનારી વિગેરે શુભયુક્ત નાયિકા બહુવી.

રૂપ અને શુભવાળી ઘણી સ્ત્રીઓ એકઠી થાય તોપણ તેમાં યથોક્ત શુભવાળી એક પણ નાયિકા જોવામાં આવતી નથી.

અસ્થાનમાં હસનારી, રૂક્ષ બોલનારી, ઉતાવળી ચાલનારી, લાંબો વખત ક્રોધ રાખનારી, ક્રૂર સ્વભાવવાળી, ચંચળ અને ઉદ્વૃત સ્વભાવની, સર્વ દોષયુક્ત, તેમજ ગંધ અને પુષ્પવડે શોભતી સ્ત્રીને અધમ પ્રકૃતિની બહુવી.

ચિત્રાજ્ઞનય.

જન્મે હાથ ઉત્તાન (સવળા) રાખી તે વડે સ્વસ્તિક કરી, તેને એક પડખા તરફ રાખવા; તેમજ શિર ઉઠ્ઠવાહિત કરી ઊંચું જોવું. આ અભિનયથી ક્રાન્તિનું ગમન, રાત્રી, પ્રદોષ, દિવસ, તેમજ મળેલાં અથવા વ્યુહા પડતાં પ્રા-

હીઓ, વિસ્તીર્ણુ જલાશયો, દ્વિશાઓ, નક્ષત્રો સહિત ગ્રહો અને દ્રષ્ટિઓ બતાવાય છે.

સ્પર્શના ગ્રહણથી અર્થોત્ વસ્તુ ગડકી હોય એમ જણાવી તે વડે ચન્દ્રજ્યોત્સ્યા, સુખ, વાયુ, રક્ત અને ગંધ બતાવાય છે.

માથે વસ્ત્ર ઢાંકી તે વડે સૂર્ય, રાજધર્મ અને વાયુ બતાવાય છે.

છાયામાં બેસવાની ઈચ્છા જણાવી તે વડે જમીન ગરમ થવી તથા તડકો વિગેરે જણાવાય છે.

ઉર્ધ્વકેકર દ્વિવડે મધ્યાનહનો સૂર્ય બતાવાય છે, તેમજ ઉદય અને અસ્ત પામતા પદાર્થોને ગંધીર અર્થોવડે બતાવવા તેમાં જે પદાર્થો સૌમ્ય તેમજ સુખ કરવાવાળા હોય તેનો અભિનય રોમાંચવાળા ગાત્ર સ્પર્શ વડે બતાવવો તથા જે તીક્ષ્ણ રૂપવાળા પદાર્થો હોય તેને અસ્પર્શ, ઉદ્વેગ અને સુખ ભગાડવું વિગેરે અભિનયોથી બતાવવા ગંધીર અને ઉદ્વેગ અર્થોને આટોપ, ગર્વ અને સૌપ્તિકવાળા ગાત્રોવડે બતાવવા.

ઉપવીતના સ્થાનમાં બન્ને હાથ અશલ તથા સ્વસ્તિક કરી તેને છૂટા પાડવા, અને તેનાથી હાર તેમજ પુષ્પમાળા વિગેરે અર્થોને બતાવવા.

પ્રદેશિની (અંગુઠા પામેની આગળી) ના ફરવા વડે, દ્રષ્ટિના ચોતરફ ચલનથી, અથવા પ્રદેશિનીના દામવાથી કે પ્રચલનથી સર્વ અર્થોનું ગ્રહણ બતાવવું.

સાક્ષણવાનું શ્રવણ (કર્ણ) થી અને જોવાનું દ્રષ્ટિથી, બતાવવું, પછી તે આત્મસ્થ, પરસ્થ કે મધ્યસ્થ હોવું જોઈએ.

ત્રાસ અને આળના નિમેશ (મટપા)થી વિધુત્પાત, મેઘની ગર્જના, અગ્નિના તણુળા કે તેની જ્વાળા બતાવાય છે.

અનિષ્ટ વસ્તુ બતાવવામાં બન્ને હાથ એક બીજાને ઉદ્વેષિત કરી જુદા પાડવા અને માથું નીચું નમાવવું, તેમજ દ્રષ્ટિ વાકી રાખી તે વસ્તુનો સ્પર્શભાવ બતાવવો.

મુખના આચ્છાદનવડે ઉનો પવન, અન્ધકાર અને તેજ; તેમજ ધૂળ, જળજનુઓ અને જમરોનું નિવારણ વિગેરે બતાવવું.

બન્ને હાથ પદ્મકોણ કરી, તેના અગ્રભાગ નીચે રાખી, વળી તેને સ્વસ્તિક કરી તેવડે સિંહ, રીંછ, વાનર, વાઘ અને બીજાં ફાડી ખાનારાં જાનવરો બતાવવાં.

શુરૂને નમસ્કાર કરવામાં બન્ને હાથ ત્રિપતાક કરી તેને સ્વસ્તિક કરવા. ચાણુક અથવા લગામ પકડવામાં બન્ને હાથ ખટકામુખ કરી સ્વસ્તિક કરવા.

એ પ્રમાણે એકથી દશ મુધીની ગણુના આંગળીઓથી બતાવવી. દશ સંખ્યાથી અધિક ગણુના હોય તો તે વાક્યના અર્થવચ્ચે પરોક્ષાભિનયથી બતાવવી.

છત્ર, ધ્વજ અને પતાકામાં દંડનું યોજન (ચોલી રાખવું) બતાવવું; તેમજ વિવિધ હુથિઆરોના અભિનયો પણ અનેક પ્રકારે બતાવવા.

એક ચિત્ત ઘથું બતાવવું હોય ત્યાં દ્રષ્ટિ નીચી રાખી માથું પણ નમતું રાખવું; તેમજ એક ધ્યાનથી વિચાર કરવામાં પ્રદેશિની અને મધ્યમા આંગળીવડે સંહંશ કરી બતાવવો.

શિરને ઉદ્દાહિત કરી, તથા ઉંચે હંસપક્ષ કરી મહેલની ઉંચાઈ તથા ગર્વનું દીર્ઘ (અતિ) માત્ર બતાવવું.

વામન પુરૂષના ગમનમાં, નિવૃત્તિમાં, ભયમાં, ધાકમાં અને વાક્યમાં ગળું તથા માથું ઉદ્દાહિત કરવું.

શરદ્—સર્વ ઈન્દ્રિયોની સ્વચ્ચતા, દિશાઓની નિર્મળતા અને વિવિધ પુષ્પોનાં દર્શનથી શરદ્ બતાવવી.

હેમન્ત—શરીર સંકોચવું, સૂર્યનો તાપ, અગ્નિ કે વજ્રનું સેવન કરવા વડે મધ્યમ કે અધમ પુરૂષ હેમન્ત બતાવાય છે; તેમા અધમ પુરૂષ

માથું, હોઠ અને દાંત ધુજાવવા, શરીર સંકોચવું, સીતકારયુક્ત શ્વાસ લેવો અને કુંજન કરવાવડે ટાઢ બતાવે. ઉત્તમ પુરૂષ તો અવસ્થાલેદથી સૂર્યના તાપની અથવા અગ્નિની ખાસે જવાવડે દુઃખજનક શીતનું ભાન કરાવે.

શિશિર—રૂક્ષ પવનના સ્પર્શથી અને પુષ્પોના સુગન્ધવડે શિશિર બતાવાય છે.

વસન્ત—આનંદની ઉત્પત્તિ, વિવિધ પ્રકારના લોગ અને અનેક જાતનાં પુષ્પદર્શનવડે વસન્ત બતાવાય છે.

ગ્રીષ્મ—સ્વેદ લુછવો, જમીન તપવી, પંખાવતી પવન નાંખવો તથા ઉષ્ણપવન આવવો વિગેરે અભિનયોથી ગ્રીષ્મ બતાવાય છે.

ઋષ્ટ્ર—(વર્ષા) કદંબ, લીંબડો અને કઠાનાં ઝાડ પુષ્પિત થાય; લીલાં કામળ તુણા ઉગે અને ઈન્દ્રગોપ (રાતાકીડા) નિકળે, તેમજ મેઘ અને પવન સુખકારક લાગે ઇત્યાદિ અભિનયોથી વર્ષાકાળ બતાવવો; તથા મેઘમંડલ અને તેના શબ્દથી, વૃદ્ધિથી, તેમજ વીજળી અને ભયંકર ગર્જનાઓવડે વર્ષારંભ બતાવવો.

જે ઋતુનું જે ચિન્હ, જે કર્મ, અને જેવું રૂપ હોય તેવું બતાવવું; પછી તે ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય.

એ રીતે અર્થવશથી ઋતુઓ સુખીજનોને સુખરૂપ અને દુઃખી જનોને દુઃખરૂપ બતાવવી, કારણ કે જે માણસ દુઃખી હોય તે પોતાના દુઃખના સંસ્કારથી સર્વ દુઃખકારક જુએ છે અને સુખી માણસ સુખના સંસ્કારવડે સર્વ સુખરૂપ જુએ છે.

વિભાવવડે આ હરણુ યથેલ કાર્યને અનુભાવ કહેછે. પોતાના શારીરિક અભિનયોને ભાવ, અને બીજાનું દર્શન થાય તેને વિભાવ કહે છે. જેમકે—કોઇ આવીને એમ કહે કે “તમારો ગુરૂ, મિત્ર, સખા, સખંધી અથવા બંધુ આવ્યો.” એ વિભાવ; અને તે સાંભળી એકદમ ઉભા થઇ અર્ધ, પાદ અને આસનવડે જે કાંઇ તેમની સેવા કરવામાં આવે તે અનુભાવ કહેવાય છે.

એ રીતે બીજે પણ વિવિધ કાર્યના અર્થે જોઈએ, તે અર્થ પ્રમાણે વિલાવ અને અનુભાવ બાંધવા; વળી આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં દ્વૈતને પ્રતિષ્ઠા દેહ વિગેરે ને આપવામાં આવે છે તે પણ અનુભાવથી બાંધવા. એ લાવ, વિલાવ અને અનુભાવ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓએ બતાવવા.

પુરૂષને સ્વભાવ બતાવવો હોય ત્યાં વેષ્યુવ સ્થાન કરવું, અને સ્ત્રીને સ્વભાવ બતાવવો હોય ત્યાં આયત અથવા અવહિત સ્થાન કરવું.

વિવિધ ભાવો બતાવવા હોય ત્યાં, અથવા જુદા જુદા પ્રયોગોમાં પ્રયોજન પ્રમાણે બીજાં સ્થાનો પણ યોગ્યં.

પુરૂષોની એટા હ મેશાં ધૈર્યપાળી અને સ્ત્રીઓની એટા મૃદુતાવાળી બતાવવી.

સ્ત્રીઓના હાથ, પગ અને શરીરનું ચલન વચન કોઈ જુદીજ સુંદરતા અને ચંચળતાવાળું હોય છે. તથા પુરૂષોનો સર્વ વ્યાપાર ધૈર્યતા વારલો હોય છે.

સ્ત્રીઓની એટા રમ અને ભાવની અનુકૂળતા પ્રમાણે સુંદરતાવાળી હોય છે.

પુરૂષ શરીરના આલિંગનથી, સસ્મિત નેત્રથી કે શમાચથી પોતાનો અંગેશ હર્ષ બતાવે; અને જેને શમાચ અંગેશ હોય તથા જેનાં નેત્ર અશ્રુવડે ભરાઈ ગયાં હોય એવી નર્તકી (સ્ત્રી) પ્રીતિ તથા સ્મિતયુક્ત વચનોથી હર્ષ બતાવે.

પુરૂષે શતા અને બહાર નીકળતા ડોળાવાળાં નેત્ર કરી, હાંતથી હોઠ દાળી, નિઃશ્વાસ નાખતાં અને શરીર ધ્રુજવતાં ક્રોધ બતાવવો, તથા સ્ત્રીને પોતાનો ક્રોધ કે ઈર્ષ્યા બતાવતાં આંખના આસુ આપવાં, દાદી અને હોઠ ધ્રુજવવા, માથું કંપાવવું, બ્રહ્મી ચઢાવવી, નેત્રમાં કાચળ આજનું નહિ બોલવું નહિ, આંખની આંખ દાઢવા, અને પુષ્પની માળાઓ તથા આભૂષણ ધારણ કરવા નહિ.

પુરૂષો દુઃખમાં બહુ નિઃશ્વાસ નાંખે તેમજ મુખ નીચું રાખી વિચાર કરે, અને સ્ત્રીઓ દુઃખમાં રૂદ્ધ કરે, નિઃશ્વાસ નાંખે, માથું પછાડે અથવા જમીન ઉપર હાથ પછાડે.

બહુ અકળાઈ જવાથી કે ઈર્ષ્યાથી સ્ત્રી અથવા નીચ પાત્રને રેણું આંચે છે.

પુરૂષોએ લયમાં પડી જવું, ઉતાવળા થઈ જવું ઈત્યાદિ મિશ્રિત ચેષ્ટાઓ તેમજ શસ્ત્ર પડી જવું વિગેરે ક્રિયાઓ બતાવવી, અને સ્ત્રીઓએ લયમાં એકદમ ઝમકવું, સજ્જડ થઈ જવું, શરીરનું ફરવું કે ધુજવું તથા હૃદયમાં ત્રાસ હોવાથી બન્ને બાબુએ જોવું વિગેરે ચેષ્ટાઓ બતાવવી.

શત્રુઓ ખોળતા હોય કે સિંહ વિગેરે પ્રાણીઓની મ્હોટી ગર્જનાઓ થતી હોય ત્યારે, તેમજ પુરૂષના આલિંગનથી સ્ત્રીઓને લય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલા અભિનયો સ્ત્રી અથવા નીચ પ્રકૃતિમાં યોજવા.

કેફ જણાવવો હોય ત્યારે સ્ત્રી ધીરે ધીરે અડવડીયાં ખાય, આંખો ઘેરાંવા માડે, અસંખદ્ધ (સખંધ વિનાનું) બેસે તથા શરીર ધ્રુજાવે વિગેરે ચિન્હો બતાવે.

એ રીતે સ્ત્રી તથા પુરૂષોએ સજારણ ઉત્પન્ન થએલ સર્વ લાવો પ્રયોગમાં અભિનય સહિત બતાવવા,

પ્રયોજકે સ્ત્રીઓના સર્વ લાવો મનોહર કરવા, તેમજ પુરૂષોના લાવો પરાક્રમ અને સૌન્દર્યયુક્ત બતાવવા.

પોપટ અને મેના વિગેરે ન્હાનાં પક્ષીઓનો સમાગમ બતાવવો હોય ત્યારે બન્ને હાથવડે ત્રિપતાક કરી, તેની વળેલી બન્ને આંગળીઓ સામસામી રાખી અડાડવી.

મયુર, સારસ તથા હંસ વિગેરે મ્હોટાં પક્ષીઓની તેમની મ્હોટી પાંખો વડે ગતિ દેખાડી બતાવવા

ગર્દભ, લોટ, બજાદ, ઘોડા, ખચ્ચર, સિંહ, વાઘ અને હાથી વિગેરે મહો-
ટાં પશુઓને તેમની ચાલ તથા અંગહારોવડે બતાવવાં.

ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ અને દાનવોને અંગહારવડે તથા તેમનાં
પરાક્રમો કહી બતાવવાથી બતાવાય છે.

એ પ્રમાણે જેઓ પરીક્ષ હોય તેઓને અંગહારવડે અને પ્રત્યક્ષ હોય,
તેઓને ભય, ઉદ્વેગ તથા વિસ્મયવડે બતાવાય છે.

પ્રયોગોમાં અપ્રત્યક્ષ દેવોને પ્રણામ કરવાથી તથા સુંદર ચેષ્ટા અને ભા-
વોવડે બતાવવા.

ખટકા વર્ધમાન અથવા ખટકા સુખવડે દેવતા અથવા ગુરૂને પ્રણામ કે
રવા, તેમજ દેવતાઓ અથવા પૂજ્ય પુરૂષોને પ્રણામથી તથા તેઓના પ્રણા-
મથી તથા તેઓના પ્રભાવથી ગંભીર અર્થમાં બતાવવા.

મહાજનો, મિત્રમંડળ, વ્યભીચારી અને ધુર્તના સમુદાયને પરિમંડલ
સંજ્ઞિક હાથવડે બતાવવા.

પર્વતોને લિંગાઈવડે અને લિંગ્યાં વૃક્ષોને બે હાથ પહોળા કરી પછીથી
લિંગ્યા કરવાવડે બતાવવા.

સમુદ્રોનો સમૃદ્ધ અને તેના વિસ્તારને બન્નેહાથ ખતાકા રૂપ કરી, ફરી
તેને જુદા પાડી બતાવવો,

ધૈર્ય, કૌશલ્ય, ગર્વ, અભિમાન અને ઉદારતાને અસલ હસ્ત લલાટ ઉપર
સુકી બતાવવાં,

બન્ને હાથ મૃગશીર્ષ કરી. તેને છાતી આગળથી જુદા પાડી નગરના દ-
રવાજા વિગેરે બંધહોય તેનો વિસ્તાર બતાવવો.

કામથી, શાપથી અથવા ગ્રહથી ખીડાએલ, તેમજ જવરવાળા પુરૂષોને
પોતપોતાની ચોલ્ય ચેષ્ટાઓવડે બતાવવા.

હિંડોળો ખતાવવો હોયતો તેના હિંચકા નાંખવા, તેમજ ગાત્રના કોલથી કે દોરી ત્રકુણ કરવાવડે ખતાવવો. બે હિંડોળો અંગે સહિત પ્રત્યક્ષ હોયનો તે ઉપર બેસનારને હિંચકા નાંખી ખતાવવો,

વચન વિચાર.

૧—આકાશ વચન, ૨—આત્મગત ૩—અપવારિત ૪—જનાન્તિક

હરથી પરોક્ષ રીતે કોઈપણ મનુષ્ય શિવાય પડદાની અંદરથી જે વચન બોલવામાં આવે તેને “ આકાશ વચન ” કહે છે.

રસ અને ભાવથી ઉત્પન્ન થએલ, વિવિધ કારણો સહિત અતિ હર્ષથી, મદથી, ઉન્માદથી, પ્રીતિથી, દ્વેષથી, ભયથી, વિસ્મયથી ક્રોધથી કે કોઈ પણ દુઃખથી કોઈપણ માણસ પોતાના હૃદયની વાત પોતાના મુખથી બોલે તેને “ આત્મગત ” કહે છે.

“ અપવારિત ” તું લક્ષણ કયાંઈ મળતું નથી.

કોઈ કારણને લઈને પડખેનાં માણસ ન સાંભળે તેમ બીજાના કાનમાં શુભ વાત કરવી તેને “ જનાન્તિક ” કહે છે.

એક વખત કહેલ વસ્તુને કોઈ કારણસર ફરીથી તેના કાનમાં કહેવામાં આવે તોપણ તે નાટકમાં પુનરુક્તિ ગણાતી નથી.

જનાન્તિક અને અપવારિત દરતી વખતે એક હાથ ત્રિપતાક કરી બીજા પાત્રોના આડો રાખવો.

મરણ સમયમાં શિથિલ અક્ષરોવડે તથા ગદ્ગદ કંઠથી કાસ શ્વાસયુક્ત કાકુસ્વર દરવો.

વૃદ્ધનું ભાષણ ગદ્ગદ કંઠથી અસ્પષ્ટ વર્ણવાળું અને મુખમાંથી લાળ નિકળતી હોય તેમ ખતાવવું, તથા બાળકનું ભાષણ મધુર અને અવ્યક્ત અક્ષરવાળું કરવું.

મરણના અભિનય ઘણા પ્રકારના છે, કારણ કે, મરણ અનેક પ્રકારે થાય છે. મરણ વખતે કોઈના હાથ પગ ખેંચાય છે, અને જેનું વ્યાધિથી મરણ નિપજ્યું હોય તેનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, તેમજ તેમાં શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપડવાથી શરીર પરાધીન બની જાય છે.

વિષ વેગમાં પણ શરીર તણાય છે, તે વિષ વેગ આઠ પ્રકારના છે; તેમાં પ્રથમ વેગમાં શરીર ફરકવા માંડે છે, બીજામાં ધ્રુજારો થાય, ત્રીજામાં હાલ થાય, ચોથામાં જીભ જાડી થાય, પાંચમામાં મોઢે શીથુ આવે, છઠ્ઠામાં ડોક ખડી જાય, સાતમામાં શરીર જડ થાય અને આઠમા વેગમાં મરણ થાય છે.

નેત્ર, હોઠ, ગાલ, ખમા, પેટ અને બુજની કૃશતા સાથે તેઓના સ્પુર-ણવટે પ્રથમ વિષવેગ; હાથ, પગ અને માથું એક સાથે અથવા જુદેજુદે વખતે કંપાવી અથવા આણું શરીર ધ્રુજારી બીજો વિષવેગ; હાથ તથા પગ જમીન ઉપર આડા અવળા ફેંટી હાલ બતાવવાવડે ત્રીજો વિષવેગ; રોળા બહાર કાઢવા, ઓડકાર ખાવા, ઉલટી કરવી અને તોતળું બોલવું વિગેરે અભિનયોથી ચોથો વિષવેગ; ઉલટી, ઓડકાર, અનેક પ્રકારે માથાનું ફરવું સંજ્ઞા રહિત થવું તથા નેત્ર સ્તબ્ધ કરવાં વિગેરે અભિનયોથી પાંચમો વિષવેગ; એક ખમાને માલ અડાડી, કંઠ શિથિલ કરી તેને નમાવી છોડા વિષવેગ; અને સર્વ ઇન્દ્રિયોની અશક્તતાવડે જડતારૂપ સાતમો વિષવેગ બતાવવો, તથા વ્યાધિ વધવાથી આંખો વીંચી મરણ બતાવવું.

નાટકમાં વેગ, ક્રોધ, કે ચોકની વખતે જે પદો મુકવામાં આવે, તેમાં પુનરુજ્જિ દોષ જાણવો નહિ. જેમકે “મુકમુક, હાંહાં, શું શું, મા માં, બોલ નહિ બોલ નહિ” વિગેરે.

નાટકમાં જે જે વિકારો બતાવવામાં આવે છે તેનાં લક્ષણો આહીં દર્શાવે નથી.

જે ભાવો ઉત્તમ પુરૂષોના હોય તે મધ્યમ પુરૂષોમાં યોજવા નહિ, અને જે ભાવો ચામ્યમ પુરૂષોના હોય તે નીચ પુરૂષોમાં યોજવા નહિ; કારણ કે

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોના ભાવો પોતપોતાને વિષે રહેલા હેય તોજ તે પ્રીતિ બિખળવનારા થાય છે.

ઉપર કહ્યા સિવાય બાકીના જે ભાવો અથવા અભિનયો બતાવવા હોય તે લોકમાં જેમ પ્રચાર હોય તેમ બતાવવા.

માણી જેમ વિવિધ પુરુષોથી માળાઓ ગુથે છે તેમ રસ અને ભાવો નાં અંગ તેમજ ઉપાંગો સહિત નાટ્ય બજવવું.

રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરેલા દરેક પાત્રે પોતાની જેવી ચાલ અથવા લીલા હોય તેવીજ રીતે રંગભૂમિથી નિકળતાં સૂધી રહેવું અને ભાવ પશુ તેવોજ રાખવો.

એ પ્રમાણે અભિનયને માટે ભાવો કહ્યા છે, પરંતુ જે કહેવામાં નથી. આખ્યા તે લોક વ્યવહારથી બાણી લેવા.

આ નાટ્યને માટે લોક, વેદ અને અધ્યાત્મ એ ત્રણ પ્રમાણ છે; કારણકે લોકમાં અને અધ્યાત્મ પદાર્થોમાં બહુધા નાટ્ય રહ્યું છે અને તે અધ્યાત્મ, વેદના શબ્દો સાથે સમજવું.

નાટક લોક વડેજ સિદ્ધ થઈ ગયું છે, માટે તે લોક રૂપજ છે. દેવતા, ઋષિ, રાજા અને લોકનું પર્વવૃત્તાન્ત બતાવવું તેનેજ નાટક કહે છે. જુદી જુદી અવસ્થાવાળું લોકનું જે ચરિત્ર તે નાટકનું ઉત્પાદક-હેતુ છે, માટે તે ચરિત્ર નાટકમાં લાવવું.

જે શાસ્ત્રો, જે ધર્મો, જે કારીગરી અને જે ક્રિયા લોકમાં ચાલતી હોય તે તમામ નાટકમાં આવી શકે છે. સ્થાવર જંગમાત્મક આ જગતની ચેષ્ટાનો પ્રકાર શાસ્ત્રથી નિયમિત થઈ શકે તેમ નથી, કારણકે દરેક પ્રાણી અથવા વસ્તુ વિવિધ સ્વભાવવાળાં છે, અને વસ્તુ સ્વભાવમાંજ નાટક રહ્યું છે, માટે નાટકમાં લોકજ મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે.

નાટ્ય પ્રયોગ તત્ત્વાર્થથી બજવવામાં આવે તો તેથી મોટી પ્રતિષ્ઠા અને દ્રવ્ય મળે છે.

નાટ્ય પ્રકૃતિ.

નાટકમાં પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે

૧-અનુરૂપ ૨-વિરૂપ. ૩-રૂપાનુરૂપ.

શ્રી શ્રીના જેવો અને પુરૂષ પુરૂષના જેવો ભાવ પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે બતાવે તેને ‘ અનુરૂપ ’ કહે છે

જે બાળક છતાં ભાવો વડે વૃદ્ધ જેવો દેખાય અને જે વૃદ્ધ છતાં ભાવો વડે બાળક સરખો દેખાય તેને ‘ વિરૂપ ’ કહે છે.

જે પુરૂષ હોદ્દાને શ્રીના ભાવો બતાવે તેને ‘ રૂપાનુરૂપ ’ કહે છે શ્રીએ પોતાની ઇચ્છાથી પુરૂષની ચેષ્ટાઓ બતાવવી, પરંતુ વૃદ્ધ અને બાળકે પરસ્પર એક બીજાના ભાવો બતાવવા નહિં.

શ્રીઓનું વર્તન ધાતુજ સુકુમાર હોય છે, જેથી સ્વર્ગમાં રહ્યા અને હવેથી વિગેરે અપ્સરાઓ જેમ નાટક ભજવી બતાવે છે તેમજ આ માનુષ લોકમાં પણ રાજાઓને તથા શાસનની રીતે આચાર્યોએ શ્રીઓને નાટકનો પ્રયોગ કરવો, અર્થાત્ તેને ભજવતા શીખવવું, કારણ કે શ્રીઓનો કંઈ સ્વભાવિક મધુર હોવાથી તેઓને સગીન શુષ્કરૂપ થાય છે અને તેથી નાટ્યપ્રયોગ પણ મધુર તથા રસમય થાય છે

સ્વભાવને આશ્રય કરનારી ભમિકા અને પ્રકૃતિ પોતાના તુલ્ય અવસ્થા અને ક્રિયાવાળી હોય તો તે નાટકને અત્યંત પ્રકાશિત કરે છે, માટે પુરૂષને આશ્રય કરનારો નાટ્યપ્રયોગ શ્રીઓને વિષે પ્રયત્નથી ચોજવો, કારણ કે શ્રીઓમાં સ્વભાવથીજ વિવાદ રહ્યા છે, અને એથીજ ઉત્તમ રસરૂપ નાટ્યનું અંગ અને મૌલિક (સુહૃતા અથવા શબ્દ માધુર્ય) અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પૌરૂષ ભાવો વલિત હોય તે પણ અધિક શોભા આપે છે—

બહુ હાથવાળા બહુ મુખવાળા તથા વિકૃત મુખવાળા, તેમજ યશ્તુ અને કાંટી ખાનારા જનાવરોના સમાન મુખવાળા, ગર્દભ, અશ્વ અને ઉટના સમા

ન મુખવાળાં તથા એ સિવાય બીજાં પણ વિવિધપ્રકારનાં મુખવાળાં જે પ્રાણીઓ ધાય છે તેનાં મુખ માટી, લાકડાં, લાખ અથવા ચામડાના મહોરાંવડે બનાવવાં.

પાત્ર પોતાનું રૂપ—રંગ કે ભૂષણોવડે ઢાંકી, જે વેષ પોતે ધારણ કરે તેનો સ્વભાવ અને રૂપ ધરી રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે.

નાટકમાં રાજા વિગેરે જે પાત્રનું જે રૂપ હોય તે પ્રમાણે તેની અવસ્થા અને વેષ સહિત તેનું રૂપ બતાવવું. જેમ મનુષ્ય એક દેહનો ત્યાગ કરી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે બીજા દેહના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે, તેમજ બુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતાનો સ્વભાવ ત્યાગી “હું તે રાજા વિગેરેજ છું” એમ મનમાં ધ્યાન રાખી તેનાં વેષ, વાણી અને અંગચેષ્ટાઓ પ્રમાણે આચરણ કરે.

નાટ્ય પ્રયોગ બે પ્રકારનો છે.

૧—સુકુમાર. ૨—વિદ્ધ.

નાટક, પ્રકરણ, ભાષણ, વીથી અને અક એ પ્રયોગ સુકુમાર છે, અને તે મનુષ્યોએ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, જે પ્રયોગો સુકુમાર હોય તે રાજાઓને આનંદ આપનારા છે. ભાષણમાં શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે પ્રયોગ સ્ત્રી પાત્રોએ યોજવા લાયક છે.

જે રૂપકોમાં યુદ્ધ હોય, ઉદ્ધત પ્રયોગ હોય તથા જેમાં સંદર્ભ વિશેષ હોય તે પ્રયોગો પુરૂષોએ ભજવવા, પણ સ્ત્રીઓએ ન ભજવવા.

જે પ્રયોગ ઉદ્ધત ન હોય, સંબ્રન્ત ન હોય, અને જેમાં અંગ ચેષ્ટાઓ ભયંકર ન હોય, તેમજ જે લય, તાલ અને કળા સહિત હોય, જેમા ભાષણ પ્રમાણ નિયત હોય, તેમજ છુટાં, સમજાય તેવાં અને સુંદર પદો હોય તેવું નાટક સ્ત્રીઓએ ભજવવા લાયક છે.

સિદ્ધિ.

સિદ્ધિ બે પ્રકારની છે. ૧—માનુષી અને ૨—દેવી.

તેમાં વાણી, મન અને શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી માનુષી દશ પ્રકારની અને દેવી બે પ્રકારની છે—

શરીરે રોમાંચ થવા, માન આપવા કોઇની સામે ઉભા થવું અથવા આંગળીઓનો વિશેષ કરવો એ શારીરિક; અને હિમત કરવું, અર્ધહાસ, અ. તિહાસ, “સાધુ” શબ્દ, “અહો” શબ્દ, “કપ્” શબ્દ, વૃદ્ધનાદ (મ્હોટો શબ્દ,) અને વ હ કરવું એ વાદ્મયી સિદ્ધિ સમજવી.

નૃત્ય કરનારાઓ કાંઈક હાસ્યરસનો પ્રયોગ કરે ત્યારે તેને પ્રેક્ષકોએ હૃમેશાંશ્મિત [અદ્ય હાસ્ય] વડે અદ્વલ્ય કરવું અર્થાત તે વખતે પ્રેક્ષકને હાસ્ય રસના પ્રયોગ પ્રમાણે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તોજ તે પ્રેક્ષકે રસા સ્વાદન કહ્યું કહેવાય, તેમજ પાત્રે પણ ત્યારેજ રસ બતાવ્યો ગણાય પાત્ર અસ્પષ્ટ હાસ્યરસનો પ્રયોગ કરે તે પ્રેક્ષકે અર્ધ હાસ્ય વડે અદ્વલ્ય કરવો, વિદુષકના વાક્ય આતુર્યથી અથવા બીજી કોઈ શિષ્ય કળાથી ચોજેલો હાસ્યરસ અતિહાસવડે અદ્વલ્ય કરવો.

ન્યારે પાત્ર, પદ અને વાક્યની સુંદરતા તેમજ અર્થની અતિશય ઉત્તમતા બતાવે ત્યારે તેમાં “બહુસાર, બહુસાર” એવા શબ્દો બોલવા. કોઈ પાત્ર કહ્યું રસ પ્રકટ કરતું હોય ત્યારે “બહુ દુઃખ, બહુ દુઃખ” એવા શબ્દો બોલવા. વિસ્મય કે અદર્શનક અર્થમાં “અહો” એમ કહી મ્હોટો શબ્દ કરવો.

કોઈ પણ તિરસ્કારવાળા વાક્યમાં શરીરે રોમાંચ થવા જોઈએ, વળી એજ પ્રમાણે પરાક્રમચક્ર કાર્યમાં કે સુદ્ધમાં કાપાકાપી કે મારામારી થતી હોય, અથવા મહેનતનું કાર્ય હોય તેમાં પ્રેક્ષકોએ ઉપર કહેલ રીતે ચોચ અનુભાવોથી રમ્મ વ્યંજિત (પ્રકટ) કરવો.

ઉપર બતાવી તે બધી મનુષ્ય સિદ્ધિ બાબતી.

જે નાટકમાં પાત્રો અતિશય બાવ બતાવતા હોય, તથા સત્ય યુક્ત હોય તે દેવી સિદ્ધિ સમજાવી. તેમજ જે નાટકમાં કોલાહલ શબ્દ, ખળખળાટ કે કાંઈ ઉત્પાત દેખાતો ન હોય અને રંગની સંપૂર્ણતા સુખથી થતી હોય તે પણ દેવી સિદ્ધિ બાબતી.

ઘાત.

ઘાત [વિઘ્નો] ચાર પ્રકારના છે.

૧-દૈવસમુત્થ ૨-પરસમુત્થ ૩-આત્મસમુત્થ ૪-ઐત્પાતિક.

પવન, વરસાદ, આગ, હાથી અને સર્પાદિવડે રંગમાં ખળખળાટ થાય અથવા મંડપ પડે તે દૈવસમુત્થ.

દ્વેષ અથવા ઈર્ષ્યાથી ઉપર કહેલા વિઘ્નો કોઈ શત્રુએ અથવા કોઈ પોતાનેજ માણસે ખૂટીને કર્યાં હોય તેને પરસમુત્થ કહે છે; તેમજ છાંણા, ખડ, પથ્થર કે ઢેકાં વિગેરે દ્રેકવામાં આવે તે પણ પરસમુત્થજ છે.

કોઈ પાત્ર વિલક્ષણ ચેષ્ટા કરે અથવા બીલકુલ ચેષ્ટા ન કરે, તેમજ જે વેષ લીધેલ હોય તેથી બીજી રીતની ચેષ્ટા કરે, સ્મરણ જતું રહે, બીજું બોલાઈ જાય, પીડિત શબ્દ કરે, પોતાનું કર્તવ્ય સૂજે નહિ, બહુ હસી પડે, શાઈ જાય અથવા સાદ બગડી જાય વિગેરેને આત્મસમુત્થઘાત કહે છે.

કોઈ પાત્રે પશુનો વેષ લીધો હોય અને તેની ઉન્મત્ત ચેષ્ટાવડે કાંઈ વિઘ્ન થાય તો તેને ઐત્પાતિક કહે છે.

કીડા કે કીડીઓ નિકળવી, વાજાં બગડી જવાં, બહુ હસવું કે બહુ બોલવું એ પણ સિદ્ધિનાં દ્રવ્યો છે.

કંઠ બેસુર થઈ જવો, વર્ણ કે સ્વરનો ઉચ્ચાર ભ્રમ્યે તેથી વધારે કે

ધાય છે, ધનાર્થી (લોભી) લોભો દ્રવ્યથી ખુશી ધાય છે, વિરાગી મોક્ષથી પ્રસન્ન રહે છે, શૂંચીરો બિભત્સ અને ગૈદ્રરસમા તથા યુદ્ધ અને સંગ્રામમાં ઉત્સાહ પામે છે, વૃદ્ધો ધર્મની કથાઓ અને પુરાણોમા આનંદ પામે છે એ રીતે જે માણસ જેથી ખુશી ધાય તે માણસ તે વસ્તુનો પ્રેક્ષક થઈ શકે, અને તે પુરૂષ તે તે ગુણોથી યુક્ત હોયો જોઈએ.

જે નાટકમા સિદ્ધિ વિશેષ હોય અને ધાત અપહોય, તેમજ “સમ” ની સિદ્ધિ હોય તો રાત્રને વિદિત કરી તેને એક પતાકા આપવી એવો પરંપરાનો વ્યવહાર છે.

પોતાના આસન ઉપર સ્વયં થઈ બેઠેલા પ્રેક્ષકોએ પોતપોતાના ગુણ વડે વિચારીને જોવું, અને બીજા ઉપર ધ્યાન ન રાખતા કેવળ નાટક ઉપર જ દ્રષ્ટિ રાખી તેમા સાધન, દ્રવ્ય, ભાસ, સમ, અંગમાધુર્ય પાઠ, પ્રકૃતિ, રસ, ગાન, વાદ્ય અને પોશાક તથા પડદા વિગેરે જોઈ બહુલુ (જ્ઞાન લેવું.)

ગીત, વાદ્ય અને તાલની સાથે નૃત્ય વિગેરે કળાઓમા જે નાટકનું અંગ કરવામા આવે તેને “સમ” કહે છે.

નાટકમા અંગ અને ઉપાગોએ સહિત ગીત, તાલ અને લયની સાથે ભાડ વાદ્ય તેમજ સમ જેમા હોય તે પણ “સમ” કહેવાય છે.

છાતી કાંઈક નમતી રાખી, બન્ને હાથ અતુરજ કરી એક જ રા અચિતા રાખવી તેને “અંગમાધુર્ય” કહે છે.

બાકીના લક્ષણો પ્રથમ કહેવાઈ ગયા છે.

હવેથી અને વિવિધ રસવડે ઉત્પન્ન થનારી “સિદ્ધિ” સિદ્ધિના રથાનો વડે પ્રકાશ કરવી

નાટ્યના પુરૂષોએ નાટક સજવવાના જુદા જુદા સમયો છે તે પણ જાણવા જોઈએ.

દિવસમા પૂર્વાદ, મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ન એ ત્રણ વખત છે, અને રાત્રીમા રાત્રિમુખ (પ્રદોષ) અર્ધરાત્ર અને પ્રભાત એ ત્રણ વખત છે, તેમાં

કાનને પ્રિય લાગે તેવું અને ધર્મોત્પત્તિવાળું નાટક પૂર્વાન્દમાં ભજવવું. પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થએલ' બહુ વાક્ય વાળું તેમજ પરાક્રમ યુક્ત નાટક હોય તે અપરાન્દમાં ભજવવું. જે નાટક 'કૈશિદ્રીવૃત્તિવાળું' શંગાર રસવાળું, તેમજ નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીતયુક્ત હોય તે રાત્રિમુખ (પ્રદોષ) માં ભજવવું. જેમાં દોષનું મહાત્મ્ય હોય તથા કટુલુ રસ હોય એવું નાટક પ્રભાત સમયે ભજવવું, પરંતુ મધ્યાન્દમાં, અધરરાત્રે અને સન્ધ્યાના ભોજન કાળમાં નાટક ભજવવું નહિ.

એ રીતે દેશ, કાળ અને વર્ણન જોધને રસ તેમજ વસ્તુની અનુકૂળતા પ્રમાણે નાટક ભજવવું. અથવા દેશ કાળ જોયા વિના રાજ કે કોઈ રવામી આજ્ઞા કરે તે વખતે નિઃસંશય ભજવવું.

નાટકના મુખ્ય ત્રણ ગુણ છે—

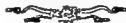
૧- પાત્ર-૨ પ્રયોગ-૩- અર્થ- (સમૃદ્ધિ.)

બુદ્ધિ, સત્ત્વ, સાર્વજ્ઞ્ય, લય, તાલ, રમ અને ભાવનુસાન, વય, કુતૂહલ, ગૃહલ્પ, ધારણ, ગાત્રવૈકલ્ય, નિર્ભયતા અને ઉત્સાહ એટલા ગુણો પાત્રના જાણવા.

સારી વસ્તુસંકળના, સારૂ ગાન, સારૂ ભાવણ અને શાસ્ત્રની ક્રિયાઓનો સારો યોગ વિગેરે ગુણો પ્રયોગના જાણવા.

સારાં ધરેણાં, ઉત્તમ પુણ્યમાળાઓ અને સારાં વસ્ત્રો તથા વિચિત્ર પ્રકારના પઢા વિગેરેની રચના એ સમૃદ્ધિ જાણવી.

જ્યારે પાત્ર, પ્રયોગ અને સમૃદ્ધિનો સાથે યોગ હોય ત્યારે નાટકની સંપૂર્ણ શોભા જણાય છે, કારણ કે તે નાટકના અલંકાર છે.

પાઠ પ્રકાર.

જે પાત્ર (સ્ત્રી કે પુરૂષ)ને જે પાઠ આપવો હોય તેની ભાષા, ચાલ, શરીર, અન્ત કરણનું વલન અને સ્વભાવ વિગેરેની સામાન્ય પરિક્ષા કરી તે પાઠ આપવો; તેમા પલ્લુ ચોક્કસ ગુણનો તપાસ કરીને તે પાત્રને રાજ, રણી

કે કુમારનો પાઠ આપવો; કારણ કે તેમ કરવાથી આચાર્યની બુદ્ધિમાં ખેદ ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી.

જે માણસ અંગ અને ઉપાંગોથી યુક્ત હોય, - કેઈ પણ અંગ નહાતું મ્હોટું ન હોય, ચોખ્ખ વયવાળો હોય, તેમજ દુબળો કે જાડો ન હોય; અને અને સરખાં અંગવાળો, કાન્તિવાળો, સારા સ્વરવાળો તેમજ સારો દેખાવડો હોય તેને દેવનો પાઠ આપવો.

જે જાડો, લાંબો, મ્હોટા શરીરવાળો, મેઘ સરીખા ગંભીર શબ્દવાળો ક્રોધયુક્ત સ્વભાવ તથા નેત્રવાળો, અને તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મી અને સુખાકૃતિવાળો હોય તેને રાક્ષસ, દાનવ કે દૈત્યનો પાઠ આપવો.

જે સુંદર નેત્રવાળો, સારી બ્રહ્મીવાળો, સુશોભિત અંગવાળો, કાન્તિદાર કપાળવાળો, ચોભતી નાસિકાવાળો, ઉત્તમ હોઠવાળો, સુંદર ગાલવાળો, રમણીય મુખવાળો, સારા કંઠવાળો અને રૂપાળી ઠાકવાળો, તેમજ અંગ પ્રત્યંગ યુક્ત, લીધું, મદવડે ગંભીર, જાડો કે પાતળો નહિ, સારા સ્વભાવવાળો, ઉત્તમ આચરણવાળો, જ્ઞાનવાન, અને મનોહર આકૃતિવાળો હોય તેને રાજા અથવા કુમારનો વેષ પહેરાવવો.

જેના અવયવો વિકળ ન હોય, શૂરવીર, વચન અને કર્મમાં ચોખ્ખો, લાંબો નહિ, જાડો નહિ, તર્ક વિતર્કમાં કુશળ, નીચ ન હોય અને પ્રગલ્ભ તેમજ તાત્કાલિક બુદ્ધિવાળો હોય તેને પ્રધાન અથવા સેનાપતિનો પાઠ આપવો.

જે પીળી આંખવાળો, લાંબા નાકવાળો, તેમજ દુઠો અથવા લાંબો હોય તેને અન્તાપુરનો ચાકર અથવા ઐર્નિય બ્રાહ્મણ બનાવવો, એ રીતે બીજા ભાગ્યોમાં પણ પાત્રની અવસ્થા તેમજ સ્થાવ જોઈને તેને તેવો પાઠ આપવો.

જેનાં નેત્ર સ્વચ્છ હોય આંખે કાંજો, શરીરે જાડો, ચપટા નાકવાળો, દુષ્ટ સ્વભાવવાળો અને ત્રિદૃષ્ટ મુખવાળો હોય તેને ચાકરનો પાઠ આપવો.

જે રજાવે શાન્ત અને શરીરે દુર્બળ હોય તેને વપસ્તીનો પાઠ આપવો. એ પ્રમાણે બધા માણસને પણ તેના ચોખ્ખ કાર્યમાં યોજવો.

જો ખીજા પુરૂષો જુદા જુદા ન હોય, તો પછી આચાર્યની મરજી પ્રમાણે પાત્રોના ભાવ, સ્વભાવ અને ચેષ્ટાને અનુસારે તેને કામ સોંપવું. જેની જેવી (ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ) ચેષ્ટા હોય તે પ્રમાણે તેને આચાર્યે ગોઠવવા,

નાટકમાં લિંગ લિંગ કાર્યવડે ભરત વિદ્વધક, સુત્રધાર અને નાયક વિગેરે કહેવાય છે, તેમજ મુકુટ, ઘરેણાં અને પુષ્પોનું કામ કરનારાઓનાં નામ પણ તેઓના કામ પ્રમાણે હોય છે, તેમજ કારૂક અને કુશીલવ પણ પોતપોતાનાં કાર્યને અનુસારેજ કહેવાય છે.

જે પોતે એકલો ઘણા પાઠ લે તેવો ચતુર હોય, અને ગાવા બળવવામાં પણ કુશળ હોય તેને “ ભરત ” કહે છે,

જે પોતાની બુદ્ધિવડેજ (પાઠ કરીને નહિ) બધી પ્રજામાં વપરાતી અને અનેક મુકિતવાળી વાણી બોલે, તાત્કાલિક બુદ્ધિવાળો હોય, તેમજ મશ્કરીશુક્ત બોલનાર હોય, અને જેનું મુખ છેદવડે ચોક્કસ હોય તેને “ વિદ્વધક ” બોલ્યો.

સર્વ વાદ્યોમાં કુશળ હોય તેને “ તૌરિપ ” કહે છે.

રસ અને ભાવ સહિત લોક વૃત્તાન્ત બજાવી બતાવનારને ‘ નટ ’ કહે છે.

નાટકમાં સ્તુતિ અથવા નમસ્કાર મુકવ મધુર વાક્યો વડે જે મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે તેને “ નાન્દી ” કહે છે.

ગાયન, વાદ્ય, પાઠ અને ભાવોને શાસ્ત્રના ઉપદેશની સાથે જોડનારને “ સૂત્રધાર ” કહે છે.

શાસ્ત્રથી બાંહેધાર અને લોકમાં જણાતા સ્વભાવ અને અવસ્થાઓને જુદી જુદી સ્થિતિમાં બજાવી બતાવનારને “ નાટ્યકાર ” કહે છે, તેમજ શાસ્ત્રમાં કહેલ ચાર પ્રકારનાં આતોષ વિધાનને નાટ્યમાં યથાસ્થિતિ યોજનારને “ નાયક ” કહે છે.

જે નાના પ્રકારના મુકુટ બનાવી બાણુતો હોય તે “ મુકુટકાર ” જે અનેક સાધનોથી જુદી જુદી બાતના આલૂખણ બનાવી બાણુતો હોય તે “ આલ-રશુકૃત ” જે પુષ્પોના પાંચ પ્રકારના આલૂપણ બનાવી બાણુતો હોય તે “ મા

લ્યકૃત ” જે લુદી લુદી જાતના વેષ ઝનાવી બાજુતો હોય તે “ વેપકૃત ” જે ચિત્ર કાઢનાર હોય તે “ ચિત્રકાર, ” જે વચ્ચે રંગનાર હોય તે “ રંગક ” અને જે લાખ, પથર, લોહું તથા લાકડાનો સામાન ઝનાવનાર હોય તે “ કારક ” કહેવાય છે. જે લુદી લુદી જાતનાં વાદ્યો ઝનાવવામાં અને ઝજવવામાં કુશળ હોય તેમજ તેને મેળવવામાં ચતુર હોય તેને ‘ કુશીલવ ” કહે છે.

એ રીતે જે માણસ જેવાં કામ, કારીગરી અથવા પ્રયોગ કરે તેને તે પ્ર-
માણે નામ આપવામાં આવે છે.

નાટ્યશાપ.

ઉપર પ્રમાણે ભરતના મુખથી પ્રાચીન નાટ્યવેદ શ્રવણ કરી મુનિઓના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો અને તેઓએ ભરતને કહ્યું કે— મહાત્મન! અમે આપને વિરોધથી કે પરિકાસથી નહિ, પરંતુ માત્ર બાણવાને માટેજ પુછીએ છીએ કે— હમણાં એ નાટ્યવેદના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે જે કાંઈ શુદ્ધ હોય તે કહો, કારણ કે “ જનસમુદાયનું ચરિત્ર તેજ નાટ્ય ” એમ આપે કહ્યું, માટે લોકોમાં જે શુદ્ધ હોય તે કહો, તથા પૂર્વરંગમાં કોનું ચરિત્ર યોગ્યવામાં આવે છે ? અને તે દોષયુક્ત શામાટે હોય છે ? તેમજ સૂત્રધાર મુનિ ધર્મ, જાતે પવિત્ર રહી બીજાને પવિત્ર શામાટે કરે છે ? આ નાટ્યશાસ્ત્ર સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર કયા કારણથી આબું ? અને તે નાટ્ય બજાવનારાઓનો વચ નટપ્રાય જેવો કેમ થયો છે ? આ પ્રમાણે ઋષિઓનાં વચન સાંભળી મહાત્મા ભારત મુનિ બોલ્યા કે— તમે જે શુદ્ધકથા અને પુછોછો તે પૂર્વરંગ-વિધાનની મુમકથા તથા પ્રથમ વિમ્બનિવૃત્ત ઘવા માટે જે શુભચિન્તાવન વિષે મેં કહ્યું છે તેને અનુસરીનેજ પૂર્વરંગ કહેવામાં આવ્યો છે. જેમ ચરીરનું સં-રક્ષણ કરવા માટે કવચ પહેરવામાં આવે છે તથા પાપનો નાશ કરવા હોમ કરવામાં આવે છે, એવીજ રીતે મેં જપ, દેવાર્ચન, સ્તુતિ, આશીર્વાચન, શાન્તકર્મોનું કીર્તન, સર્વ વાપેના શબ્દ, તેમજ નતિ અને શબ્દોથી પાપોને નિ-વૃત્ત કર્યાં ત્યારે તે સ્તુતિ અને ગીતોથી પ્રસન્ન થએલા દેવોએ મને કહ્યું કે—

આ તમારા પ્રયોગથી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ, દેવતાઓ તથા અસુરોને ખુશી કર્યા બિપરાંત લોકોને પણ આનંદ પમાડે છે. માટે એનું “ નાન્દી ” એવું નામ પડશે. જ્યાં ગીત અને વાદ્યોની સાથે નાન્દીના મંગલધ્વનિ થાય છે તે સ્થાનમાં મનુષ્યો પાપરહિત બની કલ્યાણને પામે છે. જ્યાં નાચ્યની નાન્દીનો શબ્દ સાંભળાય તે દેશમાં રાક્ષસો અને ભૂત ગણો ઉભા રહી શક્તા નથી. કોઈનાં આમંત્રણમાં, વિવાહમાં, યજ્ઞમાં અથવા રાજ્યોને ‘ત્યાં ઉત્સવ હોય ત્યારે નાન્દીનો શબ્દ સાંભળી ધાતકી પ્રાણીઓ દ્રર જતાં રહે છે.

તેમજ—

“ વાદ્યં નાટયં તથા ગેયં, ચિત્ર વાદિત્ર મેવચ ।

વેદમંત્રાર્થવચનૈઃ, સમમેક્કવિણ્યતિ ” ॥

વાદ્ય, નાટ્ય તથા ગાયન અને વિવિધ વાદિત્ર એ સર્વ વેદમંત્રના અર્થની બરાબર થશે. અમે તમારી પાસેથી શંકરનું કહેલ સાંભળ્યું છે કે—

“ યસ્મિન્નાતોઘનાટ્યસ્ય, ગીત વાદ્ય ધ્વનિઃ શુભઃ

જવિણ્યત્પશુજં દેશે, નૈવ તસ્મિન્કદાચન ” ॥

જે દેશમાં નાટકનાં ગીત અને વાદ્યોના મંગલધ્વનિ થાય છે તે દેશમાં કાંઈપણ અશુભ થતું નથી. આ રીતે દેવતાઓનાં વચન સાંભળી પૂજાના અધિકાર માટે વિવિધ રતુતિ વાક્યોવડે તથા દેવાર્ચનવડે પૂર્વરંગ બતાવ્યો છે અને તે પૂર્વરંગમાં રંગભૂમિનું અભિવાદન કરવા માટે તથા જર્જર ધ્વજનું મંત્રવડે પૂજન કરવા માટે શોભા પણ કહેલ છે.

કોઈએક સમયે મહાત્મા ભરતમુનિના શિષ્યોએ ઋષિઓ અને બીજા સભ્યો સમક્ષ નહિ જોવા લાયક આચ્યધર્મ (મિથુન) સળંધી કાંઈશિદ્ય થોભ તે સંબંધી એક નાટકભજવી બતાવ્યું, તે સાંભળી અત્યંત ક્રોધથી કંપતા અને એનાટકની અનેક પ્રકારે નિન્દા કરતા તમામ મુનિઓએ શાપ આપ્યો કે—

“ મા તાવદ્દો હિજા યુક્તમિદમસાહિદમ્બનમ્ ।

કો નામાયં પરિજિવઃ, કિંવા નાસ્માસુ સંમતે ॥

યસ્માજ્ઞાન મદોન્મત્તા, ન ચેચ્છાવિનયાન્વિતાઃ ।

ગુહ્યવિકલ્પ.

કેઈ એક સમયે નહુપ નામનો રાજા પોતાનાં નીતિ બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલ સ્વર્ગના રાજ્યને પાળતો હતો. તે વખતે તેના મનમાં વિચાર થયો કે ગાધર્વ વિદ્યા અને નાટ્યશાસ્ત્ર (પૃથ્વી ઉપર) કી રીતે આવે ? નાટ્ય પ્રયોગ તો સ્વર્ગમાં દેવોને માટેજ છે એમ ધારી તેણે “ આ નાટ્ય પ્રયોગ મારે ઘેર અક્ષરાઓ સહિત થાઓ. ” એ રીતે દેવોની આગળ બે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે બૃહસ્પતિ વિગેરે દેવોએ તેને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે આપ સ્વર્ગના અધિપતિ છો. માટે વિચારીને બોલો, કારણ કે દિવ્યા ગનાઓનો મનુષ્યોની સાથે સંબંધ હોતો નથી. માટે નાટ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ત્યાં જાય અને તે તમારું પ્રિય કરશે. આ સાંભળી નહુપ રાજાએ આચાર્યને હાથ જોડી કહ્યું કે આજથી પૃથ્વીમાં નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું એમ હું માનું છું, કારણ કે તેના પ્રથમ આચાર્ય તમેજ છો, માટે તમારી પાસેથી તે યથાર્થ અમને પ્રાપ્ત થશે ! પ્રથમ તેનો નાશ થયો સાંભળી અન્તઃપુર વિગેરે તમામ જનો ખેદયુક્ત થયેલ છે, હવે ફરી એ પ્રયોગ શ્રવણ કરી તેઓ શોક રહિત બનશે આચાર્યે રાજાને “ તમે કહ્યો છો તેમ થશે ” એમ કહી તુરતજ પોતાના પુત્રોને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે આ નહુપ રાજા હાથ જોડી માગણી કરે છે, માટે તમે તેની સાથે પૃથ્વી ઉપર જઈ પ્રયોગ કરો અને પ્રયોગ શરૂ થશે ત્યારે હું થયેલ શાપનો અન્ત કરીશ કે જેથી તમે પણ પ્રાપ્તશો અને રાજાઓએ નિન્દવા લાયક થશો નહિ. પૃથ્વી ઉપર જઈ પ્રયોગનો પ્રારંભ કરો, કારણ કે રાજાનું વચન ફેરવવા લાયક નથી, તેમ મારું વચન પણ ઉલ્લંઘન કરવા લાયક નથી. ત્યાર પછી બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓએ પૃથ્વી ઉપર નહુપ રાજાને ઘેર જઈ, સ્ત્રીઓના અનેક પ્રયોગો ઉત્પન્ન કરી તથા ત્યાં મનુષ્યની સ્ત્રીઓમાં ઉપલોગવડે ઘણા પુત્રો પ્રકટ કરી અનુક્રમે પ્રયોગ કર્યો અને પછીથી પ્રજાની આજ્ઞાવડે તેઓ ફરી સ્વર્ગને પામ્યા. એ રીતે શિષ્યોવડે નાટ્યશાસ્ત્ર પૃથ્વી ઉપર ઉતાર્યું ત્યારથી ભરતનો વંશ પૃથ્વી ઉપર પ્રવૃત્ત થયો.

ગાંધીજી, વત્સ, ગાંધીજી અને પૂર્વ વિગેરે મુનિઓએ કેન્દ્રીય એકત્રિત જગતના માનવ ધર્મનું અવલોકન કરીને મનુષ્યોની ખુદીને વધારનાર આ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છે, જેની અદર નહીં લોકની ક્રિયાઓ રહી છે તથા જે સર્વ શાસ્ત્રને યાતાવનાર તેમજ મગજ આપનાર અને સુદર છે

જે પુરૂષ બ્રહ્માએ રચેલ આ શાસ્ત્રને સાબળે, યોગ કરે તથા ભણે તે પુરૂષ વેદને બાળનાર પુરૂષની, યજ્ઞ કરનારની તથા દાન કરનારની ગતિને ખામે છે જેવી રીતે નાટકમાં આવેલ મગજ રતુતિઓથી દેવો પ્રસન્ન થાય છે તેવી રીતે ગન્ધ તથા પુષ્પ વડે પુષ્પવાથી પણ સતુટ થતા નથી જે પુરૂષ ગાન્ધર્વ શાસ્ત્રનું તથા નાટ્યશાસ્ત્રનું સારી રીતે પાલન કરે તે પુરૂષ ઇશ્વર અથવા ગણપતિની પરમગતિને ખામે છે

एवंनाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रमणीतं.
नोक्तं मन्वात्र लोकादनुकृतिकरणात्सविज्ञाव्यं तु तज्ज्ञैः ।
किंचान्यत्संप्रपूर्णां जवतु वसुमती नष्टदुर्भिन्नरोगा,
शान्तिर्गोवात्पाणानां जवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥

એ પ્રમાણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઘણા પ્રકારનું ચિત્પ કહ્યું છે, છતાં જે ન હોવાય હોય તે લોકોના અનુકરણથી બાણી લેવું, વાણી આ પૃથ્વી દુષ્કાળ અને રોગના હાયથી બચા, આય અને બ્રાહ્મણોને શાન્તિ થાઓ, અને રાજા સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવે!

महापुण्यं प्रशस्तं च, लोकानां नयनो त्सवम् ।
नाट्यशास्त्र समाप्तेर्दं (१) जारतस्य यशोवहम् ॥

મહા પવિત્ર, વખાણવા લાયક, નેત્રને અનંદ આપનાર અને ભરત ભુમિના યશને વધારનાર આ નાટ્યશાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

સમાપ્ત.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६	२४	रंगमंडप	रंगमंडप
१०	८	ण्डारथी	ण्डारथी
११	८	कातडेय	कार्तिकेय
११	२७	योभा	योभा
१२	२८	रुंड	रुंड
१६	५	७	७
१६	२८	भ्रातृचित्तं	भ्रातृचित्तं
१७	७	कांथ	।थ
१७	१६	गोचराः	गोचराः,
१८	८	विभत्से	विभत्से.
२०	२३	अदर	अदर
२२	१२	ध्रुवपात	ध्रुवपात
२२	२१	ध्रुवमार्गमां	ध्रुवमार्गमां
२३	५	व्यवहारमां	व्यवहारमां
२६	१६	" ११ "	" ११ "
३२	१३	त	ते.
३३	२	पथम	पथम
३३	२६	नहि	नहि
३४	१८	यतुर्थताल	यतुर्थताल.
३६	१०	लघ्वादिक	लघ्वादिक
३६	११	कुंडुक्तालनी	कुंडुक्तालनी
३८	१८	ध्रुवा	ध्रुवा
३८	२२	ध्रुवा	ध्रुवा
४१	१३	शम्भ्याताल	शम्भ्याताल

પ્રક્ર.	લીટી,	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૧	૧૩	આકાષત	આકાષિત
૪૧	૨૨	પકિત	પકિત
૪૧	૨૬	ભયનથી	ભયથી
૪૩	૧૬	અતિચપલા	અતિચપલા
૪૩	૨૨	નિષ્પૃ	નિષ્પૃ
૪૪	૧૬	વણા	વણો
૪૬	૨૦	સર્વ	સર્વ.
૪૫	૧૧	લધુ	લધુ
૪૭	૭	ધ્રુવાઓના	ધ્રુવાઓના
૪૭	૧૧	પ્રસાદિક	પ્રસાદિક.
૪૭	૧૪	ધ્રુવા	ધ્રુવા
૪૮	૭	ઓત્સુકય	ઓત્સુકય
૪૮	૬	ધ્રુવામા	ધ્રુવામાં
૪૯	૨૦	અનુબધ	અનુબધ
૪૯	૨૧	પ્રાવેશિકીના	પ્રાવેશિકીના
૫૧	૬	આશ્રવાળુ	આશ્રવાળુ
૫૧	૨૪	ધ્રુવા	ધ્રુવા
૫૨	૩૦	ધ્રુવામા	ધ્રુવામા
૫૩	૧	ધ્રુવા	ધ્રુવા
૫૪	૧૨	અન	અને
૫૫	૨૦	પરતુ	પરતુ
૫૬	૨૮	વશાબરોચિત	વેશાબરોચિત
૫૬	૨૬	વૃશ્ચિકકુટુંબ	વૃશ્ચિકકુટુંબ
૫૭	૧૧	ઉરુ	ઉરુ
૫૮	૨૨	દેખાડુ	દેખાડુ
૫૯	૧૩	ખટિકામુખ	ખટિકામુખ

પૃષ્ઠ.	લીંદી.	મગુચ્છ.	શુચ્છ.
૫૬	૧૮	લટકાના રાખવા	લટકાનો રાખવો
૫૬	૨૩	તેજેમાંથી એક દ્વાયતજ	તેજેમાંથી એક દ્વાય તેજ
૫૬	૨૪	અન	અને
૫૬	૨૫	ગાડણુ	ગોડણુ
૫૬	૨૫	બતાવવા	બતાવવો.
૬૦	૧૬	છાતીમાં	છાતીમાં
૬૦	૨૪	ચાંદલા	ચાંદલો.
૬૧	૧	આક્ષાત્ર	આક્ષિત્ર.
૬૧	૧૬	નિશુભિત	નિશુ'ભિત.
૬૨	૭	રાખવો	રાખવી.
૬૨	૨૪	હડપાડ	હડપાડ.
૬૨	૨૭	અચિન	અ'ચિન.
૬૨	૨૭	કરવા	કરવો.
૬૩	૩૧	લાવવા	લાવવો.
૬૩	૩૫	નિત'બના	નિત'બના.
૬૫	૧૫	મત્તાકાડ	મત્તાકીડ.
૬૫	૨૦	પ્રથમ	પ્રથમ.
૬૫	૨૫	ઉદ્દેષ્ટ	ઉદ્દેષ્ટિત.
૬૬	૬	મહાદ્વિલાસિત	મહાદ્વિલસિત.
૬૬	૧૨	૧૮	૧૮ પરિગ્રિહન.
૬૬	૧૧	અઅતાવાળુ'	અઅતાવાળું.
૬૬	૨૫	તે	તે.
૭૦	૧૪	"તક્ષ"	"તાક્ષ"
૭૦	૨૧	ચંકરે	ચંકરે.
૭૨	૧	પ્રવશ	પ્રવેશ,

પ્રશ્ન.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૭૩	૧૬	ચતુષ્પાદ	ચતુષ્પાદ.
૭૪	૧૫	વાધ	વાધ.
૭૫	૨	કરવાંમાં	કરવામાં
૭૫	૨૭	ચન્દ્રમાં	ચન્દ્રમાં.
૭૬	૧	વિપ્લુ	વિપ્લુ.
૭૬	૪	ઉત્થાપની	ઉત્થાપિની.
૮૧	૧૪	પરિપાશ્વકો	પારિપાશ્વકો.
૮૨	૧૬	સાત્વિકાભિનય	સાત્વિકાભિનય
૮૩	૨૬	સંચારીભાવોએ	સંચારીભાવોએ
૮૪	૫	જન્માતરીય	જન્માન્તરીય.
૮૪	૬	ળીન્ને	ળીન્ને.
૮૪	૨૦	ધન્ય	ધન્ય
૮૪	૨૪	વાપી	વાપી
૮૪	૨૬	જલે	જલે
૮૪	૨૭	પતિ	પર્વત.
૮૭	૧૪	ગેદ્ર	ગેદ્ર.
૮૭	૧૫	સ્થાયીભાવ	સ્થાયીભાવ.
૮૭	૨૬	સુખ માને	સુખમાને.
૮૬	૧	પુષ્પાદિકેતુ	પુષ્પાદિકેતુ.
૮૬	૩	કાબ્યએવા	કાબ્યસેવા.
૮૭	૨	શીર	શીત
૯૦	૧૬	કપે	કપે.
૯૦	૨૦	વૈન્યં	વૈન્યં.
૯૦	૨૦	તસ્યાર્થસિદ્ધિ	તસ્યાર્થસિદ્ધિ:
૯૩	૭	વક્રને	વક્રને
૯૩	૨૧	હલ્યના	હલ્યના,

પૃષ્ઠ.	સીરી.	અગ્રુદ્ધ.	ગુદ.
૧૦૫	૧૬	મારેન્દાર	મારે દાર.
૧૦૭	૨૩	અતે	અને
૧૦૮	૧૫	ધૂવૃ	ધૂમિ.
૧૦૯	૧	ધરી	ધરીને.
૧૦૯	૨૦	ચક્ષિત	ચક્ષિત.
૧૧૦	૧	જનમી	જ્રમી.
૧૧૦	૧૬	પુર્ણોદર	પુર્ણોદાર.
૧૧૦	૨૦	ઉદ્ધીપન	ઉદ્ધીપન.
૧૧૨	૨	સંજનમ	સંજમ.
૧૧૨	૧૫	નિશામાં	નિશામાં,
૧૧૨	૧૫	તરણી	તરણી.
૧૧૨	૨૧	એ	એ.
૧૧૩	૪	આલિંગિત	આલિંગિત
૧૧૩	૨૧	અનુસરી	સુરસરી
૧૧૪	૧	સમજનોતુ	સમજનોતુ
૧૧૪	૧૬	કંઠ	કંઠ
૧૧૫	૨.	સમુદે	સમૂદે.
૧૧૫	૩	બ્રાન્તિધી	બ્રાન્તિધી.
૧૧૬	૧૪	શાન્તરસને	શાન્તરસને
૧૧૬	૧૪	નહિ	નહિ ?
૧૧૬	૧૯	સ્થા ઠીલાવ	સ્થાથીલાવ
૧૧૬	૨૫	વાટદેશમાં	વાટદેશમાં
૧૧૬	૨૫	લાટ દેશમાં	લાટ દેશમાં
૧૧૬	૨૫	કમળ	કમળ
૧૧૭	૫	સમસ્ત	સમસ્ત
૧૧૭	૨૦	શ્યાપર	શ્યાપર

પૃષ્ઠ.	સીટી.	અગ્રદં.	ગુદ.
૧૦૫	૧૬	મારેઠદાર	મારે દાર.
૧૦૭	૨૩	અતે	અને
૧૦૮	૧૫	ધૂધ	ધૂમિ.
૧૦૯	૧	ધરી	ધરીને.
૧૦૯	૨૦	અક્ષિત	અક્ષિત.
૧૧૦	૧	જનમી	જમી.
૧૧૦	૧૬	ખુર્ખોદર	ખુર્ખોદાર.
૧૧૦	૨૦	ઉદ્દીપન	ઉદ્દીપન.
૧૧૨	૨	સંજનમ	સંજમ.
૧૧૨	૧૫	નિશામાં	નિશામાં,
૧૧૨	૧૫	તરણી	તરણી.
૧૧૨	૨૧	જે	એ.
૧૧૩	૪	આલિંગિત	આલિંગિત
૧૧૩	૬૧	અનુસરી	સુરસરી
૧૧૪	૧	સમજનોનુ	સમજનોનુ'
૧૧૪	૧૬	કંદ	કંદ
૧૧૫	૨	સમુદે	સમૂદે.
૧૧૫	૩	જાગ્રિથી	જાગ્રિથી.
૧૧૬	૧૪	શાન્તરસને	શાન્તરસને
૧૧૬	૧૪	નહિ	નહિ ?
૧૧૬	૧૬	સ્થા િભાવ	સ્થાથીભાવ
૧૧૬	૨૫	વાટદેશમાં	વાટદેશમાં
૧૧૬	૨૫	લાટ દેશમાં	લાટ દેશમ
૧૧૬	૨૫	અમળ	કમળ
૧૧૭	૫	સમકત	સમરત
૧૧૭	૨૦	સંયાપર	શ્યાપર

પૃષ્ઠ.	સીરી.	અગ્રદ.	શુદ્ધ.
૧૦૫	૧૬	મારેન્દાર	મારે દાર.
૧૦૭	૨૩	અતે	અને
૧૦૮	૧૫	ધૂવૃ	ધૂમિ.
૧૦૯	૧	ધરી	ધરીને.
૧૦૯	૨૦	અક્ષિત	અક્ષિત.
૧૧૦	૧	ભ્રમી	ભ્રમી.
૧૧૦	૧૬	પુર્ણોદર	પુર્ણોદાર.
૧૧૦	૨૦	ઉદ્ગીપન	ઉદ્ગીપન.
૧૧૨	૨	સંભ્રમ	સંભ્રમ.
૧૧૨	૧૫	નિશામાં	નિશામાં,
૧૧૨	૧૫	તરણી	તરણી.
૧૧૨	૨૧	એ	એ.
૧૧૩	૪	આલિંગિત	આલિંગિત
૧૧૩	૨૧	અનુસરી	અનુસરી
૧૧૪	૧	સન્નિતોતુ	સન્નિતોતુ
૧૧૪	૧૬	કંઠ	કંઠ
૧૧૫	૨	સમુદે	સમુદે.
૧૧૫	૩	પ્રાન્તિથી	પ્રાન્તિથી.
૧૧૬	૧૪	શાન્તરસને	શાન્તરસને
૧૧૬	૧૪	નહિ	નહિ ?
૧૧૬	૧૯	સ્થા ગીભાવ	સ્થા ગીભાવ
૧૧૬	૨૫	વાટદેશમાં	વાટદેશમાં
૧૧૬	૨૫	લાટ દેશમાં	લાટ દેશમાં
૧૧૬	૨૫	અમળ	અમળ
૧૧૭	૫	સમકત	સમસ્ત
૧૧૭	૨૦	સપ્તપદ	સપ્તપદ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૧૭	૨૧	પ્રયાગમાં	પ્રયાગમાં
૧૧૮	૨૦	નિર્વેદ	નિર્વેદ
૧૧૬	૩	હૃદયે	હૃદયે
૧૧૬	૫	ભયોં	ભયોં
૧૧૬	૬	સહસ્રાણુનને	સહસ્રાણુનને
૧૧૬	૨૨	યતી	યતી
૧૨૦	૧	અંગાગિ	અંગાગિ
૧૨૦	૩	રાદ્ર અદ્ભુત	રાદ્ર અને અદ્ભુત
૧૨૦	૭	કહે છે કે	કે કે
૧૨૦	૮	વૈરિણો	વૈરિણો
૧૨૦	૮	વિભાવકમ્	વિભાવકમ્
૧૨૦	૧૮	હૃદયેશે	હૃદયેશે
૧૨૧	૩	જમાવ	જમાવી
૧૨૧	૪	દક્ષણ	દક્ષણ
૧૨૧	૬	દૂષણના	દૂષણના
૧૨૧	૧૧	અરિત	અરિત
૧૨૧	૧૨	રાદ્ર	રાદ્ર
૧૨૧	૧૬	દે'કતી	દે'કતી
૧૨૨	૨	સજ	સજ
૧૨૨	૩	શુંગાર	શુંગાર
૧૨૨	૫	અંગાગીભાવને	અંગાગીભાવને
૧૨૨	૭	મુકે	મુકે
૧૨૨	૭	અસુરપત	અસુરપતિ.
૧૨૨	૬	શુંગારને	શુંગારને
૧૨૩	૧૧	દ્વિતિકા	દ્વિતિકા

पृष्ठ.	श्लोकी.	अगुच्छ	गुद्ध
१२३	२०	रसस्योपनिषत्परा	रसस्योपनिषत्परा
१२४	४	प्रदाधा	प्रदाधाभां
१२५	२	प्रताप	प्रताप
१२५	४	अपण	अपण
१२६	१	अधे	अधे
१२६	१२	विश्रान्ति	विश्रान्तिना
१२६	१२	गोषु	गोषु
१२६	१३	प्राचीन	प्राचीन
१२६	१५	रसभावयोः	रसभावयोः
१२७	३	कान्ति	कान्ति
१२७	३	अंत	अंत
१२७	८	असुरने	असुरने
१२७	८	निकृष्या	निकृष्या
१२७	१४	सत्त्व युक्ता	सत्त्वयुक्ता
१२७	१४	"भाव"	"भाव"
१२८	४	प्रकृतिथी	प्रकृतिथी
१२८	११	स्थायीभाव	स्थायीभाव
१२८	१३	स्थायीभाव	स्थायीभाव
१२८	१६	भाव	भाव
१२८	१६	स्थायीभाव	स्थायीभाव
१२८	२६	सुंदर अंग	सुंदर अंग
१३०	५	अधरना	अधरना
१३०	२०	अति आसि	अतिआसि
१३१	१२	आर्या	आर्या
१३३	३	वास्तविक	वास्तविक
१३३	१०	उपद	उपद
१३३	१८	शब्दथी	शब्दथी

પૃષ્ઠ.	ત્રીટી.	અગ્રશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૩૩	૨૦	ધસારો	ધસારો.
૧૩૬	૯	આરસી માટે	આરસીને માટે.
૧૩૬	૧૩	નાહ	નહિ.
૧૩૬	૨૩	અંકુર	અંકુર.
૧૩૬	૨૩	નિચ્ચે	નિચ્ચે.
૧૩૭	૪	સીનીચ અને	સી અને નીચ
૧૩૭	૭	અનુભાવોથી	અનુભાવોથી.
૧૩૭	૧૨	સર્મીરે	સર્મીરે.
૧૩૭	૧૪	ખજદથી	ખજદથી
૧૩૮	૧૫	અવતી	અવતી.
૧૩૯	૯	દશનેથી	દશનેથી.
૧૩૯	૧૦	શૃંગાર	શૃંગાર.
૧૩૯	૧૨	નેત્રને	નેત્રની.
૧૪૦	૭	રૂતિ વિભાવઃ	રૂતિ વિભાવઃ
૧૪૦	૭	સાત્વિકાભિનય	સાત્વિકાભિનય.
૧૪૦	૧૧	ઉત્તમ	ઉત્તમ
૧૪૦	૧૬	શૃંગારનો	શૃંગારનો.
૧૪૧	૪	ભ્રમરના	ભ્રમરના.
૧૪૧	૨૨	અનુજ	અનુજ.
૧૪૨	૬	કુલથી	કુલસ્થલથી.
૧૪૨	૧૦	ચુદ્ધવિરનો	ચુદ્ધવીરનો.
૧૪૪	૪	નૃસિંહ	નૃસિંહ.
૧૪૫	૭	અપહ્રવ	અપહ્રવ.
૧૪૬	૪	અધરા	અધરા.
૧૪૬	૨૧	લોકે	લોકે.
૧૪૮	૬	દયાનિધને	દયાનિધિને

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રુદ્.	શુદ્ધ.
૧૪૮	૧૬	ચક્રિત	ચક્રિત
૧૪૮	૨૨	ધેન્ડ	ધેનુ
૧૪૮	૨૨	વિસ્તારયુક્ત	વિસ્તારયુક્ત
૧૪૯	૨	મુખકુંદરે	મુખકુંદરે.
૧૪૯	૧૭	લાયકપણું	લાયકપણું.
૧૫૦	૧૩	નિર્વેદ	નિર્વેદ
૧૫૦	૨૩	મારી	મારા
૧૫૧	૧૩	ચિર	ત્યારે
૧૫૨	૮	ઉપત્ત	ઉત્પત્ત
૧૫૨	૨૦	છઠ્ઠાપર	છઠ્ઠાપર
૧૫૩	૬	વિદ્યા	વિદ્યા.
૧૫૫	૨૩	સ્વાદ	સ્વાદ
૧૫૬	૧૩	પરસ્વેદ	પરસ્વેદ
૧૫૭	૮	આલસ્યને	આલસ્યને
૧૫૭	૧૦	રહતર ગિણીકાર	રસતર ગિણીકાર
૧૫૯	૧૭	તરગો	તર ગો.
૧૫૯	૧૯	વિદુકલા	વિદુકલા
૧૬૦	૩	ઉપત્ત	ઉત્પત્ત.
૧૬૦	૨૨	માનીની	માનિની
૧૬૧	૩	રમૃત	રમૃતિ
૧૬૧	૭	કસ્વું	કસ્વું.
૧૬૧	૮	સ્વાસ્થ્ય	સ્વાસ્થ્ય
૧૬૨	૧૫	ધૃતિ	ધૃતિ
૧૬૨	૨૩	જેમકે	જેમકે
૧૬૩	૭	ઠહો	ઠહો.
૧૬૪	૧૨	(અણુવ)	અથવા.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૬૫	૨	શીઘ્રતા	શીઘ્રતા.
૧૬૬	૨	દર્શન તે વધા	દર્શન તે વધા.
૧૬૬	૭	રાશ્ત્ર	સશ્ત્ર.
૧૬૬	૧૭	પ્રિયાપ્રય	પ્રિયાપ્રિય.
૧૬૭	૧૩	શસ્ત્ર.	શસ્ત્ર.
૧૬૭	૧૬	એકસ્માત્	અકસ્માત્.
૧૭૦	૧૬	મધ્ય	મધ્યમ.
૧૭૧	૩	અતુ	અતે.
૧૭૧	૨૨	જર.	જરા.
૧૭૨	૧૪	ધૃતિ	ધૃતિ.
૧૭૨	૨૧	વિભુષણ	વિભૂષણ.
૧૭૩	૨	અતિ	અતિ.
૧૭૪	૧૧	સરનરંગિણીકાર	રસતરંગિણીકાર.
૧૭૪	૨૩	ગયો	ગયાં.
૧૭૫	૪	બાલ	બાલ.
૧૭૬	૩	કંઠમાંલાને	કંઠમાંલાને.
૧૭૬	૧૬	આકર્ષ	આકર્ષણ.
૧૭૬	૧૯	કેકિલ	કેકિલ.
૧૭૬	૨૦	ભાગા	ભાગ્યાં.
૧૭૮	૧૨	ચિન્તન	ચિન્તન.
૧૭૯	૮	અવહિન્તને	અવહિન્તને
૧૭૯	૧૧	લબા	લબા.
૧૭૯	૧૭	સુદૃઢયાં	સુદૃઢનાં.
૧૭૯	૧૮	શુક્રગણે	શુક્રગણે.
૧૮૦	૯	ગુપ્ત	ગુપ્ત.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રજ્ઞ.	શુદ્ધ.
૧૮૦	૧૧	કુઠારં	કુઠારં.
૧૮૦	૧૬	શમ્યને	શિમ્યને.
૧૮૦	૨૧	લખે કે	લખે છે કે.
૧૮૦	૨૧	મત	મતિ.
૧૮૧	૪	તરૂં	તરૂં.
૧૮૪	૫	દ્વપદ્ય	દ્વપદ્ય.
૧૮૪	૯	કન્તિવાળી	કાન્તિવાળી.
૧૮૫	૯	સ્કંધભંગ	સ્કંધભંગ.
૧૮૫	૧૪	બનાવવું	બતાવવું.
૧૮૭	૬	સદેહ	સદેહ.
૧૮૭	૮	વિપ્રતિપતિ	વિપ્રતિપત્તિ.
૧૮૭	૧૮	કાલેન્દ્રીમાં	કાલિન્દ્રીમાં.
૧૮૭	૨૧	મૃલાલ જાલ જેવું	મૃણાલમાલજેવાં.
૧૮૭	૨૩	કાસબો	કાચબો.
૧૮૮	૫	હરીગીત	હરિગીત.
૧૮૮	૧૦	અનધ્યવસયાત્મા	અનધ્યવસાયાત્મા.
૧૮૮	૧૬	વિપ્રતિ પત્યાત્મા	વિપ્રતિપત્યાત્મા.
૧૮૯	૧	શુષ્ક, કથન	શુષ્કકથન.
૧૮૯	૬	પ્રતિપ	પ્રતિપક્ષ.
૧૮૯	૯	સંગાર છલ	શૃંગાર છલ.
૧૮૯	૧૮	કોપના	કોપનો.
૧૮૯	૨૦	છપય	છપ્પય.
૧૮૯	૨૨	કોતુક	કોતુક.
૧૯૦	૧૧	સંગાર સંલોગણ	શૃંગારમાં
૧૯૦	૧૨	સંગારમાં	શૃંગારમાં.
૧૯૦	૧૭	ધૃતિ	ધૃતિ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રુષ્ઠ.	શુષ્ઠ.
૧૬૦	૨૪	સૃંગાર	શૃંગાર.
૧૬૧	૨	નથી, બતાવાતા	નથી બતાવાતા.
૧૬૨	૧૧	ઉદારણ	ઉદારણ.
૧૬૩	૪	ઉપડી	ઉપડી.
૧૬૪	૭	આબકુલની	આ બકુલની.
૧૬૪	૧૬	ક્રોધ	ક્રોધ.
૧૬૫	૨	સ્વરમંગ	સ્વરમંગ.
૧૬૫	૭	વેપયુ	વેપયુ.
૧૬૫	૧૬	ઉરોજનિ	ઉરોજની.
૧૬૫	૨૨	સપત્ની	સપત્ની.
૧૬૬	૧૧	કુકુટ	કુકુટ.
૧૬૬	૧૨	દબાએલ	દબાએલ.
૧૬૬	૧૭	ધુમાડો	ધુમાડો.
૧૬૬	૧૮	ધત્પન્ન	ઉત્પન્ન
૧૬૬	૧૮	તણા	તથા
૧૬૬	૨૦	રસતર ગિણીકાર	રસતર ગિણીકાર
૧૬૬	૨૧	ધુમાડો	ધુમાડો
૧૬૭	૪	એમ કે, છે;	એમ કે' છે;
૧૬૮	૧૮	વસ	વસ
૧૬૯	૪	આવતું	આવતું
૧૬૯	૧૩	કરા મૂલીમી:	કરા મૂલીમિ:
૧૬૯	૨૧	અશ્રુ	અશ્રુ
૨૦૦	૫	શૃંગાર	શૃંગાર.
૨૦૦	૮	પ્રયોત્તમ	પ્રયોત્તમ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	મરુચ્છ.	શુચ્છ.
૨૦૦	૧૦	સાત્વિયભાવો	સાત્વિયભાવો
૨૦૦	૧૪	ભાવો	ભાવો
૨૦૦	૧૫	તથ	તથ
૨૦૨	૭	સગડ	સગડ.
૨૦૩	૪	અભિતપ્તા	અભિતપ્તા.
૨૦૪	૪	“ રૈદ્રી ”	“ રૈદ્રી ”
૨૦૫	૧૩	સંકુચિત	સંકુચિત
૨૦૭	૧૨	કુચિતા	કુચિતા
૨૦૭	૧૮	ક્રોધ	ક્રોધ
૨૦૮	૭	વિખરંધ	વિખરાઈ
૨૦૮	૧૪	બ્રમણ	બ્રમણ
૨૦૮	૧૬	બ્રમણ	બ્રમણ.
૨૧૦	૬	વિહિત	પિહિત
૨૧૦	૧૬	વિહિત	પિહિત
૨૧૦	૨૦	યોજ્યુ' અને વીરરસમા “પ્રત્ત” અને વીરરસમા “પ્રત્ત” યોજ્યુ'	
૨૧૦	૨૩	“ વિહિત ”	“ પિહિત ”
૨૧૧	૧૭	મોદ્દાયિત	મોદ્દાયિત
૨૧૨	૧૪	“ પુષ્પ ”	“ પૂષ્પ ”
૨૧૩	૪	“ વિસર્ગ ”	“ વિસર્ગ ”
૨૧૩	૧૬	કરવું	કરવું.
૨૧૪	૫	સૃગાર	શૃંગાર
૨૧૫	૧૧	સુચાર્ય	સૂચાર્ય
૨૧૫	૧૪	તામ્રચૂડ	તામ્રચૂડ
૨૧૫	૧૮	અર્ધરચિત	અર્ધરચિત
૨૧૬	૪	ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રુ.	ગુરુ.
૨૧૭	૭	બારણું	બારણું
૨૧૮	૧૧	કનિષ્ઠકા	કનિષ્ઠકા
૨૨૦	૧૭	બેઠ	બેઠ
૨૨૧	૩	નેને	તેને
૨૨૨	૮	બતાવવા	બતાવવા
૨૨૨	૨૨	હંસવક્ર	હંસવક્ર
૨૨૩	૧૮	વાખે'ચમાં	ખે'ચવામાં
૨૨૪	૨	પતાક	પતાક.
૨૨૪	૧૮	પડકા	પડખા.
૨૨૪	૨૦	રૂતુઓ	રૂતુઓ.
૨૨૪	૨૪	ડીંટ બતાવવા	ડીંટ બતાવવાં.
૨૨૬	૬	હસ્તથી	હસ્તથી.
૨૨૭	૧૪	લાંકિક	લાંકિક.
૨૨૮	૧૨	મુહિત	મૂહિત.
૨૨૮	૨૦	પાત્ર'ગ	પાત્ર'ગ.
૨૨૮	૨૨	અશ્વ	અશ્વ.
૨૨૯	૮	વિમર્કીણ	વિમર્કીણ.
૨૩૧	૧	પાર્શ્વમંદલિન	પાર્શ્વમંદલિન.
૨૩૧	૪	વરોમંદલિન	વરોમંદલિન.
૨૩૧	૧૦	પણવ	પણવ.
૨૩૨	૨૦	તિર્યક્	તિર્યક્
૨૩૩	૮	મંદચ્છગતિ	મંદચ્છગતિ
૨૩૩	૧૩	આથીયાની	આથીયાની.
૨૩૪	૮	પ્રસોધિ	પ્રસોધ.
૨૩૪	૮	સ્તત્	સ્તત્.

૧૬.	લીટી.	અગ્રુષ્ઠ.	ગુષ્ઠ.
૨૪૭	૧૧	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત.
૨૪૮	૨	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત.
૨૫૦	૨૪	પાત્રેનો	પાત્રેનો.
૨૬૨	૨૧	કુર્માસન	કુર્માસન.
૨૬૩	૬	અર્થાત	અર્થાત્
૨૬૩	૧૫	પૃષ્ઠોત્તાનતલ	પૃષ્ઠોત્તાનતલ.
૨૭૧	૧૧	ઓદ્ભાગધી	ઓદ્ભાગધી.
૨૭૧	૧૨	વૃત્ત	વૃત્તિ.
૨૭૩	૨	પ્રકારને	પ્રકારનો.
૨૭૪	૬	હસે	હસે.
૨૮૧	૨૨	વિનયધર	વિનયધર.
૨૮૩	૧	સાહિત્યકપલ્ય	સાહિત્યકર્પણ.
૨૮૪	૧૪	શાકર્તવ	શાકર્તવ.
૨૮૫	૧૭	દંઠ	દંઠ.
૨૮૮	૧૬	પ્રમથેલ અનુચિત	પ્રમથથથેલ અનુચિત.
૨૯૩	૨૨	અર્ધસમ	અર્ધસમ.
૨૯૫	૪	કે કે	કે.
૨૯૭	૧૧	રહેનારનીમાં	રહેનારની ભાષામાં.
૨૯૬	૧૭	વેશ્યા	વેશ્યા.
૩૦૪	૬	કાયનો	કાયનો.
૩૦૭	૧૨	મ-શ-નું	મ-ય-શ-નું.
૩૧૨	૧૭	ઉદ્ધૃતિ	ઉદ્ધૃતિ.
૩૧૩	૬	ધસારો	ધસારો.
૩૧૫	૧૫	મૃજે (પૃષ્ઠની છેલ્લી લીટી સમજવી)	
૩૨૧	૩	શંકાશિલ	શંકાશિલ
૩૨૧	૬	થેજવી	થેજવી.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૩૪	૧૧	"અસ્ત"	"અસ્ત"
૨૩૪	૧૭	લગ્નમાં	લગ્નમાં.
૨૩૪	૧૯	આશ્ચર્ય	આશ્ચર્ય.
૨૩૫	૩	નહિ, રાખતાં,	નહિ રાખતાં.
૨૩૫	૬	સમૂજત	સમુજત.
૨૩૫	૨૩	નિટતા	નિટ્તા.
૨૩૫	૨૪	હિન્ના	હિન્ના.
૨૩૬	૧	નિવૃત્તા	નિવૃત્તા.
૨૩૬	૧૧	નીચે	નીચી.
૨૩૭	૯	સજગ્ર	સમગ્ર.
૨૩૮	૯	રિતીથી	રીતિથી.
૨૩૮	૧૬	કાંઈ	કોઈ.
૨૪૦	૨૨	ઝઘ્ઘજાનું	ઝઘ્ઘજાનું.
૨૪૨	૪	થોળવાં	થોળવાં.
૨૪૨	૧૧	વેણવ	વૈણવ.
૨૪૨	૧૧	વૈશાલ	વૈશાલ
૨૪૨	૧૧	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ.
૨૪૨	૧૯	વડે	વડે.
૨૪૩	૭	ત્રમ	ત્રણ.
૨૪૩	૧૭	જમણો	જમણો.
૨૪૫	૧૯	લાટીમાં	લીટીમાં.
૨૪૫	૨૩	અંગચતુરશ	અંગચતુરશ.
૨૪૬	૧૧	અદર	અદર.
૨૪૬	૧૨	પણ	પણ.
૨૪૭	૨૨	ચતુરશ	ચતુરશ.

ક્ર.સં.	લીટી.	અગ્રુષ્ક.	ગુષ્ક.
૨૪૭	૧૧	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત.
૨૪૮	૨	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત.
૨૫૦	૨૪	પાત્રે નો	પાત્રેનો.
૨૬૨	૨૧	કુર્માસન	કુર્માસન.
૨૬૩	૬	અર્થાત	અર્થાત
૨૬૩	૧૫	પૃષ્ટોત્તાનતલ	પૃષ્ટોત્તાનતલ.
૨૭૧	૧૧	ઔદુમાગધી	ઔદુમાગધી.
૨૭૧	૧૨	વૃત્તિ	વૃત્તિ.
૨૭૩	૨	પ્રકારને	પ્રકારને.
૨૭૪	૬	હસે	હસે.
૨૮૧	૨૨	વિનયધર	વિનયધર.
૨૮૩	૧	સાહિત્યદર્પણ	સાહિત્યદર્પણ.
૨૮૪	૧૪	શાર્કરવ	શાર્કરવ.
૨૮૫	૧૭	દહ	દહ.
૨૮૮	૧૬	પ્રથમેષ અનુચિત	પ્રથમથમેષ અનુચિત.
૨૯૩	૨૨	અર્ધસમ	અર્ધસમ.
૨૯૫	૪	કે કે	કે.
૨૯૭	૧૧	રહેનારનીમાં	રહેનારની બાપામાં.
૨૯૯	૧૭	વેશ્યા	વેશ્યા.
૩૦૪	૬	કાયનો	કાર્યનો.
૩૦૭	૧૨	મ-શ-નું	મ-ય-શ-નું.
૩૧૦	૧૭	ઉત્કૃતિ	ઉત્કૃતિ.
૩૧૩	૬	ધસારો	ધસારો.
૩૧૫	૧૫	મૃગે (પૃષ્ઠની છેલ્લી લીટી સમજવી)	
૩૨૧	૩	શંકાશિલ	શંકાશીલ
૩૨૧	૬	યે જવી	યે જવી.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રુચ્છ.	ગુચ્છ.
૩૨૨	૧૯	પેક્ષણ	પ્રેક્ષણ
૩૨૩	૧૨	ધીરોદાત	ધીરોદાત.
૩૨૪	૯	અભોધન	અભોધન
૩૨૬	૧૦	અધિકારિક	આધિકારિક.
૩૨૮	૧૧	રત્નાવળીના	રત્નાવળીની.
૩૨૮	૧૪	યુધિષ્ઠિરનો	યુધિષ્ઠિરનો.
૩૩૦	૧૯	જેમ	કેમ.
૩૩૧	૧૨	અર્થાત	અર્થાત
૩૩૨	૧૦	મુખસન્ધિના	મુખસન્ધિનાં
૩૩૬	૬	પ્રભાવતીમાં	પ્રભાવતીમાં
૩૩૬	૯	દ્રોપદી	દ્રોપદી
૩૩૬	૧૪	ચાર્દલવિકીડીત	ચાર્દલવિકીડિત
૩૪૩	૫	રૂપ	રૂપ
૩૪૫	૧	“પ્રચરિત”	“પ્રચસ્તિ”
૩૪૬	૧૧	ધૂતરાષ્ટ્ર	ધૂતરાષ્ટ્ર
૩૪૬	૧૨	કરે છે.	કરે છે ?
૩૪૬	૧૫	દ્યુતથી	દ્યુતથી
૩૪૭	૪	ન્યાયાપય	ન્યાયપય
૩૪૭	૫	ચક્રિત	ચક્રિત
૩૪૭	૧૫	વક્યવટ	વાક્યવટ
૩૪૭	૨૫	સન્ધ	સન્ધ
૩૫૦	૮	સ્વમન્ત	સ્વમન્ત
૩૫૧	૫	વિદૂષક અમુરપતિ	વિદૂષક-અમુરપતિ
૩૫૩	૧૦	અપેવા	અપેવા
૩૫૪	૭	અન્ધરા	અન્ધરા
૩૫૫	૧૫	દેવધારણ	દેવધારણ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રુષ્ઠ.	ગુષ્ઠ.
૩૫૫	૨૪	અથ તુ'	અર્થતુ'
૩૫૬	૧૧	આ મુખના	આમુખના
૩૬૦	૨૩	તે	લ
૩૬૧	૨૪-	તેજ	તેમ
૩૬૨	૬	જ.મદન્યને	જામદન્યને
૩૬૩	૧૦	સશંગાર	સશંગાર
૩૬૪	૬	અહિ	અહિં
૩૬૪	૬	મધ્યાહ્નકાળ	મધ્યાહ્નકાળ
૩૬૬	૧૩	સક્ષિપિ	સક્ષિપિ
૩૬૬	૧૯	કૃત્યરવણના	કૃત્યરવણના
૩૬૬	૨૧	ખડગહસ્ત	ખડ્ગહસ્ત
૩૬૭	૧	સાદુલવિક્રીડિત	સાદુલવિક્રીડિત
૩૬૭	૨	સમૂહે	સમૂહે
૩૬૭	૯	'કૌશિકી'	'કૌશિકી'
૩૬૯	૧૧	પડિ કત	પડિત
૩૬૯	૧૨	આભૂષણો	આભૂષણો
૩૭૨	૧	ને સિવાય	તે સિવાય
૩૭૨	૧	મળ વાથી	મળવાથી
૩૭૨	૨૧	ખગ્ન	ખુધ
૩૭૩	૧૫	ઉદેશ	ઉદેશ
૩૭૫	૧૮	મસ્તકિન્	મસ્તકિન્
૩૭૫	૧૮	કિરીટિન	કિરીટિન્
૩૭૬	૮	કાકપદ કાકપદ	કાકપદ
૩૭૬	૧૮	વાટકમાં	નાટકમાં
૩૭૭	૧૨	વાસનો	વાંસનો
૩૭૮	૩	તેના	તેની

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૭૬	૧૦	મહેલે	મહેલે
૩૭૬	૨૧	અબ્રકનું	અબ્રકને
૩૮૦	૧૬	બુદ્ધિથી	બુદ્ધિથી
૩૮૭	૧૫	કરે તે	પ્રગટ કરે તે
૩૮૧	૧૬	શ્રીઓના	શ્રીઓના
૩૮૧	૨૩	વિપ્રાણ	વિપ્રાન્ત
૩૮૨	૨	સ્વાભાકિ	સ્વાભાવિક
૩૮૩	૨૧	સ્વીકાર	સ્વીકાર
૩૮૪	૧૫	કિકિણી	કિકિણી
૩૮૬	૧૬	માટાપિત	માટાપિત
૩૮૬	૨૬	ગયેલ	ગયેલ
૩૮૭	૧૩	સ્થિર	સ્થિર
૩૮૮	૧૫	પ્રિય તમને	પ્રિયતમને
૩૮૬	૨	શ્રીને	શ્રીને
૩૮૬	૨૨	અભિમાનય	અભિનય
૩૯૦	૧૨	આ સ્વાદન	આસ્વાદન
૩૯૦	૧૫	તદ્દ્યોક્તા	તદ્દ્યોક્તા
૩૯૧	૧૦	ઐદ્ય	ઐદ્ય
૩૯૧	૧૧	અગધરા	અગધરા
૩૯૧	૧૮	અગધરા	અગધરા
૩૯૧	૨૩	પ્રાગવચ	પ્રાગવચ
૩૯૧	૨૪	વ...ાવુ	લખ વુ
૩૯૨	૨૦	ચૈર્	ચૈર્
૩૯૩	૧૪	વળ	વળ
૩૯૩	૨૧	પ્રાન્તિધી	પ્રાન્તિધી
૩૯૬		અમાજનું	અમાવું

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૯૬	૩	શ્રુતવાહન	શ્રુતવાહન
૩૯૬	૧૬	સંખધ	સખધ
૩૯૭	૫	ભોલવવામાં	ભોલવામાં
૩૯૭	૨૧	નિર્દેશ	નિર્દેશ
૩૯૯	૧૩	નાટ્યયમાં	નાટ્યમાં
૩૯૯	૧૭	ઇન્દ્રિયાર્થાભિનય	ઇન્દ્રિયાર્થાભિનય
૪૦૦	૧૬	નહિ પણ નહિ	પણ નહિ
૪૦૦	૧૭	કથું	કથું
૪૦૦	૧૯	મધ્યસ્થ	મધ્યસ્થ
૪૦૩	૭	શરીરવાહી	શરીરવાળી
૪૦૫	૬	કામો પલોગ	કામોપલોગ
૪૦૫	૧૧	પ્રકૃતિ	પ્રકૃતિ
૪૦૫	૧૭	પહેરેલાં	પહેરેલાં
૪૦૬	૫	જડતા	જડતા
૪૦૬	૭	યતનવડે	યતનવડે
૪૦૬	૧૩	પહોંલાં	પહોંલાં
૪૦૬	૨૨	કળું	મળું
૪૦૭	૧	અનુરમ્ભનિ	અનુરમ્ભતિ
૪૦૭	૬	અવયોમાં	અવયવોમાં
૪૦૭	૧૩	લૂછતાં જવા	લૂછતા જવા
૪૦૯	૨૨	વચ્ચ	વચ્ચ.
૪૧૦	૧	રકત	રક્ત.
૪૧૨	૮	સ્રી	સ્રી
૪૧૨	૧૨	કહેતાં	કહેતાં.
૪૧૩	૨૨	ચોજન—ચારગાઉ	એક ગાઉ
૪૧૪	૧	પ્રેશીત પતિકા	પ્રેપિતપતિકા
૪૧૭	૧૦	અન્ય	અન્ય.
૪૧૭	૨૦	શોભાયુક્ત	શોભાયુક્ત
૪૧૮	૧૪	પ્રમાણે	પ્રમાણે

પૃષ્ઠ.	ત્રીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૧૮	૧૬	કરવો	કરવો.
૪૧૮	૧૭	સૃંગાર	સૃંગાર.
૪૧૯	૯	નોતાના	પોતાના
૪૧૯	૧૦	સ્વામીન	સ્વામિનૂ.
૪૧૯	૧૫	ચન્દ	ચિન્દ.
૪૧૯	૧૫	સંબોધવો	સંબોધવો.
૪૧૯	૨૧	સ્વામિન	સ્વામિન.
૪૨૦	૫	અરિથર	અરિથર.
૪૨૦	૬	સીને	સીને.
૪૨૦	૧૨	સીના	સીના.
૪૨૦	૧૪	કરવો	કહેવો.
૪૨૦	૧૫	આસાધી	અપસાધી
૪૨૦	૨૨	ઉચાર	ઉપચાર.
૪૨૧	૧	ધતિવૃત્તિ	ધતિવૃત્ત
૪૨૧	૧	હોય	હોય
૪૨૧	૧૨	ગમ્યત્રીમાં	ગમ્યાત્રીમાં.
૪૨૧	૨૦	પાખડિવી	પાખડિની
૪૨૧	૨૪	મુજબ	મુજબ.
૪૨૨	૫	કાગૃદમા	કાગૃદમા
૪૨૨	૦૧	સાડમુખ	સાડમુખ
૪૨૩	૫	હોય	હોય
૪૨૧	૬	વિદુલી ને ત્રી	વિદુલી ત્રીને
૪૨૩	૧૩	૨૧ નીના	૨૧ ત્રીના
૪૨૫	૨૩	૨	૨
૪૨૬	૨૪	પ્રીતિમ	પ્રીતિમા
૪૨૭	૪	રાખનાર	રાખનાર
૪૨૭	૭	દેખ	દેખ
૪૨૮	૧૬	અન્યત્ર	અન્યત્ર

પૃષ્ઠ.	છેટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૨૮	૧૭	સૃષ્ટિ	સૃષ્ટિ
૪૨૯	૨૩	દસમ	દશમા
૪૩૦	૧૬	ધ મિક	ધ મિક
૪૩૦	૧૯	સ્તગધરા	સ્તગધરા
૪૩૧	૯	દર્શીર્થુ	દર્શીર્થુ
૪૩૧	૧૫	નિમેલ	નિર્મેલ
૪૩૧	૧૭	રધુનન્દને	રધુનન્દને
૪૩૨	૧૩	અમારી	અમારી
૪૩૨	૧૫	વાહ્મી	વાહ્મી
૪૩૨	૨૦	અપલપલુ'	અપલપલુ'
૪૩૩	૧	સૂઢવ શ	સૂઢવ શ
૪૩૩	૨	હુરિગિત	હુરિગિત
૪૩૩	૧૦	દશરથ નન્દ	દશરથનન્દ
૪૩૩	૧૩	નિરથે	નિરથે
૪૩૩	૧૯	યાપ	યાપ
૪૩૪	૧૭	શાઅરૂપી	શાઅરૂપી
૪૩૫	૨	લલિત	લલિત
૪૩૫	૪	શિલ્પ કારિણી	શિલ્પકારિણી
૪૩૫	૯	બાહ્ય	બાહ્ય
૪૩૫	૨૨	યૌવન	યૌવન
૪૩૬	૪	કર્કશ	કર્કશ
૪૩૬	૨૨	જેનીભાડાગારની	જેને ભાડાગારની
૪૩૬	૧૫	છતેન્દ્રિય	છતેન્દ્રિય
૪૩૮	૧૬	દીર્ઘ	દીર્ઘ
૪૩૯	૫	અમાત્ય	અમાત્ય
૪૩૯	૯	પ્રાડવિવાડ	પ્રાડવિવાદ
૪૩૯	૧૦	સખાસદોની	સખાસદોની

પૃષ્ઠ	છોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨૯	૧૩	વસ્તુ	વસ્તુ
૪૩૯	૧૯	તેવોજ	તેવોજ
૪૩૯	૨૦	છે	છે
૪૨૯	૨૪	યુક્ત	યુક્ત
૪૪૦	૫	જાણનારી	જાણનારી
૪૪૦	૮	લોકો પચારના	લોકો પચારના
૪૪૦	૯	મધ્ય	મધ્યમ
૪૪૧	૫	ક્ષાન્ત	શાન્ત
૪૪૧	૧૩	હથો	હથો
૪૪૧	૧૫	કાધ	કોધ
૪૪૧	૧૮	મોટાટા, અને	મોટાટા અને
૪૪૨	૧૪	ગુણવાળી	ગુણવાળી
૪૪૨	૨૧	ઉદાહિત	ઉદાહિત
૪૪૩	૩	અન્દ્રજ્યોત્સ્યા	અન્દ્રજ્યોત્સ્યા
૪૪૩	૯	ગાંધીર	ગાંધીર
૪૪૩	૯	પદાયો	પદાયો
૪૪૩	૧૭	મદ્ધ	મદ્ધ
૪૪૩	૧૭	જાતાવયુ	જાતાવયુ
૪૪૩	૨૧	વિપ્રપાત	વિપ્રપાત
૪૪૫	૧૦	પુષ્પિત	પુષ્પિત
૪૪૫	૨૧	આ હરણ	આ હરણ
૪૪૫	૨૮	અધ્ય	અધ્ય
૪૪૬	૨	મનિષ્ટદેહ	મનિષ્ટદેહ
૪૪૬	૯	દમેશાં પિયંચાળી	દમેશાં પિયંચાળી
૪૪૬	૧૫	પેતાને	પેતાને
૪૪૬	૧૭	વચનોધી	વચનોધી
૪૪૬	૨૦	ગ્રીએ	ગ્રીએ
૪૪૬	૨૭	ફેલા	ફેલા

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અગ્રદ.	ગુદ.
૨૭	૧૧	પ્રકૃતિમાં	પ્રકૃતિમાં
૪૭	૧	પેરાંવા	પેરાવા
૪૭	૨૨	પક્ષીઓની	પક્ષીઓને
૬૮	૫	હોય,	હોય
૪૮	૧૦	તથા તેઓના પ્રજ્ઞામયી	(વાંચવાનું નથી)
૪૮	૧૧	ગભીર	ગંભીર
૫૦	૪	ળની	ળની
૫૦	૧૮	વ્યાધિ	વ્યાધિ
૫૦	૨૫	મધ્યમ	મધ્યમ
૫૨	૨૪	સ્વભાવિક	સ્વાભાવિક
૫૩	૮	વર્તે છે	વર્તે છે
૫૪	૧૨	રસા સ્વાદન	રસાસ્વાદન
૫૪	૧૫	કરવો	કરવો
૫૪	૨૧	શરીરે	શરીરે
૫૪	૨૪	કરવો	કરવો
૫૬	૫	માર્ગહીનતા	માર્ગહીનતા
૫૬	૮	લિંગદોષ	લિંગદોષ
૫૬	૨૩	દોષયુક્ત	દોષયુક્ત
૫૭	૯	પ્રાશ્નિર	પ્રાશ્નિક
૫૭	૧૨	કુરાળ	કુરાળ
૫૮	૩	“સમ”	“સમ”
૫૮	૨૪	પૂર્વાહ	પૂર્વાહ
૫૯	૨	પરાક્રમ	પરાક્રમ
૫૯	૫	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૫૯	૯	નાટક	નાટક
૬૦	૨૨	સ્થાવ	સ્થાવ